Мих. Старицкий

Михайло Старицький

Твори у восьми томах

Видавництво художньої літератури
„ДНІПРО“
Київ—1965

Михайло Старицький

Том сьомий

ПОВІСТІ

Видавництво художньої літератури
„ДНІПРО“
Київ—1965

Редакційна колегія:
М. Д. БЕРНШТЕЙН, М. П. КОМИШАНЧЕНКО,
Н. І. ПАДАЛКА, І. І. ПІЛЬГУК

Упорядкування
В. У. Олійника та В. Й. Петраківського

Примітки *В. У. Олійника*

Редактор тома *М. П. Комишанченко*

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

Розсудили

I

Пекучий липневий день згасав. Наче завмерле село розляглося трупом в якійсь брудній балці. Яскраве південне українське сонце кидало на Левихівку своє гаряче проміння, а село все ж було подібне до тоскної, скрюченої й запорошеної пилюкою старенької баби, що тяжко працювала весь свій вік. Коли ж наставали похмурі, дощові осінні дні, Левихівка сповняла душу мешканців такою сумною нудьгою, що вони бігли швидче до Мошка в корчму.

Криві, набокуваті хати незграбно тулилися одна до однієї; в деяких бракувало соломи на стріхах: або її зірвав вітер, або повисмикували на харч скотині, тому й світилися крізь солому голі, наче ребра, бантини. Тини або низько понахилялися до землі, або шматки їх пообдривалися зовсім і крилами лежали на вулиці. Миршаві, запорошені пилюкою дерева де-не-де стриміли за хатами; тут ніщо не нагадувало розкішних українських вишневих садків, що в зелі їх потопали біленькі, чепурні хатки. Тільки праворуч над самим ставком приємно зеленіла левада з великою й гарною хатою — садиба багачки на все село, удови Коломийчихи. З-за левади вирізувалася на тлі розкішного неба синя баня церкви й стрімка, висока дзвіниця з золотим на вісім кінців хрестом.

З двох боків Левихівку оточувало болото, що кінчалося біля греблі просто тванюкою. Геть далі за селом видко було й плеса чистої, прозорої води; вони блищали, наче свічада в зеленій рамці, а ще далі потяглися розкішні килими бронзового очерету, поквітчані зграбними оксамитовими голівками. Праворуч за греблею були піски; вдень на сонці вони переливалися золотом, а ввечері червоніли від густих шелюгів, а в деяких місцях вигравали м'якими

сизими тонами. З протилежного боку на голих сірих горбах стриміли похилені, з поламаними крилами вітряки, а за ними вже простяглися, ген-ген скільки ока, виснажені поля з порепаними білими солончаками, неначе вкриті лишаями й шолудями. І зокола, і всередині — скрізь голе убожество та тоскне життя, що боролося з цим убожеством мозольованими руками.

На самому чільному місці, на горбку проти церкви, стояв шинок; він панував над усією місцевістю. Покійний пан будував його на славу, з високим заїздом, з широкими круг двору піддашшями, з великою задля гостей хатою, навіть з окремими приміщеннями задля Ривки й задля випадкового подорожнього панка. Цей шинок та рибальство були поодинокими прибутками покійного дідича, тому-то й тримав він його в гаразді; але старий пан вмер, а синок приїхав лише раз, забрав викупні свідоцтва, здав старшині Тягнивусу свої землі в оренду, а єврею Мошку — шинок і ставки та й геть поїхав. Залишився таким чином шинок без захисту. Минав час і потроху накладав на нього свою немилосердну руку руйнації. Стріха, що раніш була щільно вшита соломою, тепер в багатьох місцях світилася дірками, солома з неї висіла жужмом, неначе борода її господаря; дві бантини з одного боку провалилися зовсім всередину,— тут крізь дірки чорніло горище. Майже всі шибки в вікнах були вибиті, де-не-де дірки в вікнах позаклеювали папером, решта так і лишилися без скла, очевисто, задля свіжого повітря. Над дверима не видко вже було колишньої вивіски, тепер тільки стриміло два стовпчики, над ними стриміла з-за стріхи довга жердка з прив'язаною до неї пляшкою.

За шинком, майже поруч з ним, стояв невеликий більш-менш пристойний домок з ганком, з вікнами на дві шибки та з синіми віконницями до них. Над ганком виблискував напис: «Волосне правління». Проти дверей шинку на вулиці стояв віз; його голоблі зовсім упали в пилюку, між ними лежав хомут і вся мотузяна збруя; на полудрабках з сонячного боку було розіп'ято свиту. Під возом, в холодку від свити, розкинувся широко по-козачому якийсь селянин і спав могутнім сном; крізь розхристану сорочку видко було велетенські груди, вкриті густим чорним волоссям; штани його з грубого полотна були густо замазані в дьоготь і ледве трималися на очкурі; на очкурі висів ніж в шкуратяних піхвах.

Не дивлячись на те, що тіні від шинку й волосного правління побігли далеко вулицею й досягли навіть протилежних хат, надворі ще стояла страшна спека. Ворона нерухомо сиділа на стрісі шинку з розчиненим дзьобом. Посеред вулиці стояв колодязь з високим журавлем, біля його корита у болоті борсалися з якимсь сміттям дві хазяйські качки. Цікава сорока стрибала майже біля самого козачого чуба, вона квапилася заглянути в обличчя заснулого, що над ним літали цілі тучі докучливих мух. Горобці купалися в пилюці й весело тріпотіли своїми крильцями; в ясній блакиті витали стрижі.

За возом в холодку сиділа якась молодиця й ськала гребінцем голову літньої баби, що лежала на її колінах. На ганку волосного правління напівлежав молодий хлопець в штанях поверх чобіт, з цигаркою в зубах; недалеко від нього сидів володар шинку, цар всього села — Мошко; він байдужно сперся на руку й захопив в неї всю свою бороду. В обох гуртках панувала мовчанка.

На порозі шинку, з його непривітних дверей, з'явилася Ривка, вірна дружина Мошкова й щира спільниця у всіх його гешефтах. Ясний світ засліпив їй відразу очі; вона примушена була затулити їх правицею, що в ній тримала панчоху. Ривка позіхнула на увесь рот і важко сіла на поріг. Вона мала на собі поверх брудної сорочки якоїсь невиразної фарби перкалеву спідницю. На шиї висіло двоє разків доброго намиста, а на голові була перука з вишитим білою ниткою проділом. Її товсте брудне обличчя з носом-картоплею все було вкрите краплями поту. Ривка щохвилини витирала його правою рукою й розмазувала патьоки бруду по всьому обличчю. Лівою вона безнастанно чухалась, так що плутати панхочу не було часу, й тримала вона її в руках тільки задля годиться.

Ривка перша порушила сонну тишу. Вона довго дивилася на двох жінок і, коли упевнилась, що вони не тільки не тутешні, а й не з сусідніх околиць, звернулася зрештою до молодиці:

— Молодице! Гей, чуєш, молодице! Звідкіля?

— З Очеретуватого,— поволі відповіла молодиця, не залишаючи й на мить цікавої роботи; вона не повернула навіть і голови до Ривки.

— З Очеретуватого? — протягла Ривка та поклала на коліна панчоху й солодко почухала обома руками поперек.— Очеретувате, це Абрум у вас держить оренду?

— Еге ж.

— Добре село, велике село! Знаю, знаю! І панський дім був порядний, і садок... ой-ой! Я тримала його — слічний * садок, вей мір **, який слічний... Яблука, сливи, грецькі горіхи... цц! цц!

Вона зацмокала язиком й прижмурила від задоволення очі.

— Порубали,— зауважила байдуже молодиця.

— Хто порубав? — аж підскочила Ривка й повернулася до молодиці всім своїм тулубом, так вразила її ця новина.

— Білашенко, козак з Паленого хутора.

— По якому праву?

— А по такому, що купив, та й уже.

— Виходить, пан дідич продав свою дідизну? Що йому сталося? Ой, мамеле-тателе! Ферфал *** усе панство! Мошко, чуєш?— звернулася Ривка до своєї дружини.— Вже Очеретувате ферфал... продав пан козаку.

Мошко поволі підвів голову в напрямку до жінки й промимрив:

— Туди їм і дорога!

— Та чому продав? — Ривка не вгамовувалася.— Пан же був багатий... не потребував грошей... один собі...

— Хто його знає: прибандюрилось! — зауважила філософськи молодиця.

— Та ще яка штукерія,— додала баба й підвела голову,— тільки-но продав, так узяв зразу ж і помер... Ото скажи!

— Ой, вей, вей! — хитала головою Ривка.— Це безпремінно не надурно, тут щось є... І Абрумка а гіте копф ****... і там ще одна мамзель була... цц! цц! Вус дас кумедія?

Але перед уявою Ривки постала не комедія, а ціла драма, з якої, на її думку, скористувався Абрумка, і її серце стиснули заздрощі...

— І дасть же таке щастя бог людям! — голосно промовила Ривка й сплюнула набік.

---

* Слічний — гарний *(польське)*.
** Горе мені *(євр.)*.
*** Пропало *(євр.)*.
**** Добра (розумна) голова *(євр.)*.

Писар допалив цигарку, розітер вогонь її поміж пальцями й кинув на дорогу, потягнувся, аж кістки хруснули, звівся на ноги, тупнув і знову потягнувся, заклавши руки за голову.

— Фу, ну й спекота! І в льоху не влежиш — просто смажить. Піти купатися, чи що?

— Де? Тут купатися, пане писарю? Тут же багнюка,— заперечив Мошко.

— Там, біля Коломийчишиної левади, там є добре місце — й чисто, й глибоко,— відповів писар і зійшов з ганку.

Він посунув набакир кашкета, що лежав поруч нього.

— Хіба що там! А добра у неї садиба й дочка її, молодиця, слічна баба, далібуг! Антик — баба! — Мошко був родом з Польщі, тому в його мові траплялося чимало полонізмів.

— Н-да! — пробурмотів писар й закрутив рукою.— Матеріялець!..

— Ха-ха-ха! — засміявся Мошко і якось особливо захитав головою.— А чоловік її — нічого не вартий. Твердий тільки,— Мошко плюнув.

— Вірно — харкотиння, та й край! А диви, який вредний! У-у! Ну, та я його підкую!

— Щодо баби? — поцікавився шинкар і прижмурив око.

— Е! І щодо баби. Тільки вона дурна! А там — побачимо! — і писар рішуче пішов вулицею, підіймаючи цілі хмари куряви, що переливалася на вечірньому сонці золотисто-рожевими тонами.

— А цей Степан, Коломийчишин зять, здається, з вашого села? — звернулася знову до молодиці Ривка.

— Який Степан?

— Та Степан Петраш з вашого ж села, з Очеретуватого... так, так!

— А я знаю? — кинула молодиця.

А баба зацікавилась питанням: вона встала, пригладила сиве волосся, наділа очіпок й з певністю зауважила, що Степан Петраш з Очеретуватого.

— Знаю, знаю! Аякже, аякже, з нашого села! Він у старого пана був в економії спочатку козачком, а потім за машталіра. Я за це все добре знаю, сама була в економії, так досконально за все чула. Бачите,— баба причепурилася й виступила наперед; вона почувала насолоду

від того, що її слухатимуть,— цей Степан та був, вибачайте, самосійним синком покійного пана й покійної теж уже ключниці, царство їй небесне, по-простому мовити — байстрюком. От покійниця, дочка того пана, хай над нею земля пером, й дізналася, що так, мовляв, і так... та до пана: «Тату,— каже,— гріх так кидати сироту Степана (а в ті часи, звичайно, мати його, ключниця, лежала на цвинтарі), він,— каже,— братик мій». Старий пан як розгнівається: «Хто,— кричить,— тобі набрехав за це? Уб'ю! Не смій взивати байстрюка своїм братом!» Ну, дочка в сльози, одне каже: «Гріх та гріх! Я візьму його, візьму в господу». Пан ото полютував, полютував, а далі й ущух та й махнув рукою.

— Ось воно що! Скажи на милість! Мошко, ходи сюди. Слухай цікаву сторію.

Мошко встав, підтягнув штани з якимись мотузочками, що ледве не падали з нього, почухав потилицю, заклав під халат поза спину руки, підійшов поважно до шинку й сів біля своєї Ривки.

— Ну, ну! — заохочувала стару бабу Ривка.

— Ну, так ось я й кажу, взяла ото панна до покоїв, обмила, зачесала, причепурила і одягла козачком: там таке гарне хлоп'я з нього вийшло, що й [не] сказати: біга скрізь по горницях, а Олексаша бавиться з ним, ще навчає його, каже, до ума-розуму доведе, віддасть в якусь школу... Та що там довго балакати — полюбила, мов рідного брата, та й годі! Така вже добряча душа була у цієї панночки, що й господи! Не довелось тільки їй на цьому світі довго поживотіти! Не знала, бідненька, що не один її братик й не одна сестричка бігали селом, позадиравши сороченята, та бавились на смітниках. Що вже правду казати, любив покійний пан скоромину, ще й як; накине де оком на яку дівчину, вже й його. Дивись, за якийсь там час і голову їй покриють, від людського ока не сховається.

— От так штукерія, далібуг, чудесная,— вигукнув Мошко і від задоволення захитав головою й потер руки.— А гіте машиніста, справжній пуриць! *

— Гевулт, що ти верзеш? — зупинила досадливо Ривка чоловіка.— Тут другим нещастя, горе, а він радіє!

— А звісно — горе,— провадила далі баба,— краще

* Пуриць — пан, багатій *(євр.)*.

втопитися, ніж ото перенести такий сором, ганьбу, а то й бійку... Ох-ох-ох! Всього трапляється; тільки нічого гріха таїти: пан не забував своїх полюбовниць — подарує якій скотину, якій гроші, якій хату поставить, а якій і цілу садибу віддасть. Що йому? Багатий удівець, діток законних, значить, одним одна донечка... Воно й те правда, важко одному без баби...

— Ох, важко, важко! — погодився Мошко й так глянув на Ривку, що вона навіть почервоніла й кинула йому жартома:

— Ша! Мишігине! *

— Що й казати, на роду написано! — баба дістала з торби окраєць хліба.— Ось тільки як померла Олексаша, то пан так затужив, що й з села поїхав геть, а повернувся назад через п'ять років. На той час Степан вже на парубка вигнався... Без пана повернули його знову до чорної роботи... Пізнав своє порожденіє пан, узяв його до себе за машталіра, а потім і одружив з дочкою вашої Коломийчихи.

Саме в цей час почулося таке велетенське «ачхи!», що всі мимохіть здригнулися. Козак, що спав під возом, схопився, наче очманілий.

— Ото каторжні мухи,— плювався він, сидячи на землі,— сибірні! Погибелі на вас нема! Холера на вашу голову!

— Ей, дядьку! Не лайся так,— перепинила його злякано Ривка,— нехай вона згине, ця хворість! Щоб ми й не чули за неї!

— Про мене! — погодився Охрім.

Він вже зовсім вгамувався. Селянин дістав з кишені кисета з махоркою та невеличку ковану бляхою люльку, уважливо розітер тютюн на долоні, тоді набив ним люльку, взяв її в зуби й почав кресати вогонь. Баба почала полуднувати хлібом з цибулею й таранею. Всі замовкли.

З другого боку вулиці вчулося хрипке й кволе гавкання собаки й ущухло.

З найближчого завулка вийшло дві постаті: висока, огрядна баба і поруч з нею худий та блідий мужик. На бабі була трохи вибаглива одежа: темно-брунатна перкалева спідниця і такого ж краму довга юпка, обламована синьою тасьмою; на голові поверх очіпка синя шовкова хустка. Молодий селянин був вбраний в свиту з доб-

* Мишігине — божевільний (*євр.*).

рого ягнячого сукна, підперезану ошатним різнокольоровим поясом, на голові у нього стриміла висока сивого смушку шапка. Баба йшла трохи попереду, швидко, видко, чимсь роздратована; селянин, навпаки, плентався за нею поволі, знехотя.

— От ти побалакай з панотцем, розтлумач йому свої байки, що привіз до нас з своїми злиднями...— продовжувала пиляти свого супутника баба.

— І розтлумачу,— відповів спокійно й м'яко селянин.

— Своєму батькові розкажи...

— Навряд, не почує в землі...

— Йди й сам до нього, туди тобі й дорога. Обдурив... набрехав... і то, і то дам... і землю, і гроші, і позолочу... й годі! Сам загинув, і добро за вітром розвіялось... Розхапали чужі люди... а свої дулю одержали... та з таким недолюдком на придачу...

— Не лайте батька!

— Не лайте?! Лаятиму! Це моя справа, моя з ним і рахуба. Нагородив не добром, а зятем, іменно, що нагородив! Благодійний зятюшка, благодійний на чужу кишеню, на чуже добро! Хай радіє панотець!

— Та хоч і панотець. І він скаже, що моя правда: хіба це можна в таку пору людей нищити, борги вивертати. Тут навкруги голод... а ми гарбаємо...

— Своє придбай і даруй! А на чуже не благодійствуй. Я тебе і до суду позову.

— Та й до суду.

— Якби не та дурна, я б тобі показала. Ми-то нищимо, грабуємо!

Вони завернули вже за церкву, але й відтіля ще чувся різкий і неприємний бабин голос.

— Нема чим віддавати! Заставляй наділи або наймайся до сахарні!

— Оце ж вона і є, Коломийчиха, що ми за неї балакали,— пояснила Ривка.

— А то з нею Степан? Її зять? — поцікавилася баба.

— Еге ж.

— Ого! Чого ж це вона його так пиляє?

— Війна, щоденна війна! Стара Коломийчиха сподівалася, бачиш, на до́бра від пана, а тепер і лютує... Ой, мамеле! Їсть вона його поїдом! Ще потягла до панотця на суд за те, що не хоче з людей борги правити... Вей мір! З чого його тепер виправиш? — Мошко почухався за ву-

хом.— А стара баба — а гіте копф! Добрий гешефт вигадала...

— Ой, а гіте копф! — погодилася й Ривка.

— А що, і у вас там дощів не було? — запитав Мошко Охріма по невеликій мовчанці.

— Не було! — почулася з-за диму відповідь.

— Після великодня й не крапнуло! — додала баба.

— А збіжжя яке? — одне питав шинкар.

— Погоріло геть-чисто!

— Так, як і у нас!

— Люди вже й до гамазеїв побігли,— розповідала баба,— та оті каторжні хапаї щó вигадали? Нібито зерно треба перемінити, та й продають його шинкарям...

— Ага! — збагнув Мошко.

— Ой, ой! Добрі гроші візьмуть,— захоплювалася Ривка,— слічні гроші! Зараз хліб... цц, цц! — зацмокала Ривка.

Мошко одно тихо усміхався й мрійно дивився в далечінь. Криві вулиці вже потонули в тінях, тільки на високому комині дальньої хати червоніло кривавими цятами сонце та сяяв вогнем хрест на високій дзвіниці.

II

В величенькій, але досить брудній хаті було зовсім темно. В кутку сидів Мошко, він нахилився над смердючим каганцем, що заледве освітлював цей куток, і за щось гаряче сперечався з своєю Ривкою; біля їх ніг вовтузилось брудне еврейченя в штанцях з величезною розпіркою ззаду, з цієї розпірки вилазила хвостиком сорочка. Тьмяні тіні тремтіли на кривій стелі, підпертій в одному місці стовпом. Присадкувата обдерта пічка роззявила свою чорну пащу; біля неї видко було ріжок дубової діжки з краном. Коли ж час від часу в каганці спалахкував вогонь, то на полиці виблискував мідний посуд.

Балачка подружжя дедалі жвавішала і доходила іноді великого напруження. Ривка, очевидячки, заперечувала чоловікові, хитала головою і безнадійно розводила руками, але Мошко обдивлявся навкруги й починав їй пошепки викладати такі думки, що від них Ривка аж умлівала; тоді вона в захваті дивилася в Мошчині шахраюваті очі й перебирала в руках його кошлату бороду...

Але ось знову приходила їй до голови якась інша думка, й нові заперечення розпалювали вкрай розмову. Сторонній спостерігач міг подумати, що от-от почнеться бійка, але до бійки не доходило, тільки між жаргоном, що ним балакало подружжя, вчувалися й українські вирази: «могорич», «великий прибуток», «пшениця», «розумна баба», «падлюка», «собачий син».

Суперечка була така пекуча, що Ривка навіть не зважала на своє укохане «дитю», що кричало, мов на пуп, і намагалося їй вилізти [на коліна]; тільки коли вже дитина надто репетувала, вона машинально давала їй куди попало ляпаса й кричала: «Геть до біса, геть, бахуре!»

Сперечаючись, подружжя не помітило, як поуз шинок пройшли косарі, що поверталися з поля; не звернули вони уваги й на те, як сварилися біля їх вікон дві баби за те, що курочка однієї унадила на город до другої, й не зайшли до Ривки запити мирову; не чули Мошко з Ривкою й того, як собаки зацькували якусь козу, не завважили, як увесь цей галас ущух і помалу запанувала важка тиша над утомленим селом.

Коли це з голосним рипом розчинилися двері й на порозі їх з'явився писар.

— Фу! Ну й славно викупався! Навіть змерз трохи. А ке лиш мені чарку! — голосно крикнув він.— А по якій це статті у тебе, Мошку, світу нема? Так можна й лоба розбити.

А каганець справді давно вже згас, і навіть гніт ледве жеврів і страшенно чадів.

— Зараз, зараз, пане писарю! — заметушився Мошко.— Ми тут забалакалися, добре, що ви прийшли... Ривуню, принеси сюди, моя любуню, свічку та доброго тараню, а я тим часом вточу горілку... Слічная тарань... ось покуштуйте!

— Добре, добре! Та дивись,— підганяв його писар,— горілку давай не з цієї діжки: я знаю, що тут є й водичка, підправлена тютюнцем; принеси мені пляшку з твоєї комори... а ні, то — протокол!

— Принесу, принесу... Ну й штукар з вас, пане писарю, любите пожартувати...

Шинкар витяг з кишені ключ і пішов до невеличких дверей, що [вели] в окрему комірчину, де він ховав все найцінніше з своєї торгівлі.

Тим часом Ривка принесла запалену тоненьку шабаш-

кову свічку й вставила її в цинового * ліхтарика. Знизу на свічечку Ривка намотала цілий жмут паперу, щоб вона міцніше трималася в широкій втулині ліхтарика, але й це мало допомагало, й свічечка увесь час хиталася. Разом з свічкою Ривка принесла й суху, мов тріска, тараню, поклала її просто на столі, порізала на шматочки, потім зняла пальцями нагар з свічки й цими ж самими пальцями почала перебирати кожний шматочок тарані, вихваляючи, що є сили, її якість:

— Цц! Цц! Антик, а не риба! Давно не мала я такого добра. Ой-ой, аж світиться! Справжній балик! Та що балик? Тьху! Що він проти цієї тарані!

Нове одчайдушне репетування чудового «дитю» зупинило її красномовство, і розлютована Ривка побігла до капризуна, аби дати йому кілька буханців.

Тим часом Мошко приніс з комори пузату пляшку, витяг гвіздком з неї корок і налив в зеленувату склянку жовтяву рідину.

— Ну, сідайте, пане писарю, я вас почастую! — Мошко таємниче підморгнув одним оком.— Це што-нибудь особенного!

Він підняв скляночку, підніс її до свічки, відвів ліву руку з розчепіреними пальцями вбік й якось особливо крякнув:

— А! Гетрунк! **

На більші запросини писар не чекав, він відразу потягнувся до скляночки й перехилив її одним духом. Якусь хвилину він потримав рідину в роті, потім проковтнув і завмер з несподіванки. Шинкар з урочистістю стежив за писарем і, витримавши задля ефекту невеличку паузу, спитав:

— Ну? Як?

— Що це таке? — спитав своєю чергою писар.

— Перцівка!

Писар потягнув у себе повітря й тяжко видихнув його повними грудьми.

— Ну-ну! Хай їй чорт! Мов вогонь!

— Хе-хе-хе! — Мошко збивався на сміхи.— Я ж вам казав: чого-небудь особенного! Ривка настоювала на червоних ріжках. Що люта, то правда, але гіт!

---

* Циновий — олов'яний.

** Пийте! *(Євр.)*

— Заб'є памороки,— промовив писар і взяв добрий шматок тарані; він спочатку обережно здер з нього зубами шкіру, а потім вже почав їсти суху, мов тріска, рибу.

— Сухенька, нівроку,— мимрив, ковтаючи шматки, писар.— Диви, ще й зуби поламаєш... Я тебе тоді до мирового позову за каліцтво.

— Вус? До мирового? Та ви, пане писарю, своїми зубами перегризете й цеглу, далібуг, так. Ось викушайте ще чарчину, запрацюють зуби краще! — частував Мошко.

— Слід! Твою пропозицію треба мати на увазі! — промовив писар і перехилив ще скляночку, що здалася йому на цей раз не такою вже пекучою.— Диви! Ця легше пройшла! Горить, а не пече. Чудово!

— А третя проскоче ще легше,— упевняв Мошко.

Він оглянувся навкруги, зачинив двері щільно й підсунувся ближче до гостя, десь, видко, хотів з ним побалакати за якісь важливі справи.

— Є справа, а яка слічна! Ой-ой-ой! така справа. Якщо її гаразд повести, то у пана писаря кишені напнуться від грошей та й бідному Мошкові перепаде копійчина!

— Яка справа? — запитав писар.

Мошко відразу зацікавив його, а горілка вже порядно розігріла.

— Яка справа? Ой-ой-ой! — шинкар прижмурив очі й захитав головою.— Гешефт, але великий, превеликий гешефт! О-ох! — він зітхнув від захвату майбутніх подій.— Вам відомо,— почав Мошко поважно,— що тепера скрізь голод буде: не тільки у нас, а по всій губернії не вродило; хліб згорів на стерні, жита й пшениці геть-чисто пропали, й насіння не повернуть. Люди ще сподіваються на гречки, але то пусте: гречка почорніла вже, а такесенька! — шинкар показав на столі, яка саме маленька.

— Ну, то що з того? Знаю: голод буде, і нашому братові будуть непереливки, ні одна собака не принесе й нікчемного хаптурика *, та й вам — погано: нічого буде тягти до шинку... Ще й від начальства посипляться накази та списки — одно чорти батька зна що, сухарі!

— Гм! Гм! — всміхнувся уїдливо Мошко.— Воно й справді виходить, з одного боку, сухарі, а з другого — смалець!

* Хаптурик — хабар.

— Та що це ти верзеш?

— Дурнички... А чи відомо пану писареві, що коли скрізь на нивах загинув хліб, то зерно з кожним днем дорожчає, ой-ой-ой, як ще дорожчає, часом буває, що за пуд жита на базарі правлять по три карбованці. Я пам'ятаю, раз вже було так, коли ця погана хвороба була!— шинкар сплюнув.

— Ну, ну?

— Ну... виходить, коли б у мене або у пана писаря були повні засіки зерном, то ми б заробили, ой вей, скільки б заробили.

— Та якби! А якби ковбаса мала крила, то була б летючою птицею.

— Заждіть, пане писарю! Ви все про трефне, а ось про коширне * послухайте... Якби у пана було своє жито чи там пшениця, то мати з нього зиск — це ще не великий фокус, а ось мати собі такий самий зиск та з чужого зерна — це вже справжній фокус! — і шинкар переможно подивився на писаря й почав перебирати пальцями бороду.

— Бреши, бреши, Мошку, це робиться цікавим,— писар випив ще скляночку перцівки.— Я приношеніє люблю.

— І навіщо пану писарю мати свій хліб, коли у нього під боком є чужий? Селянський гамазей стоїть же повний і жита, і пшениці; гамазеєм завідує голова, а головою ваша милість.

— Так що ж з того? Обікрасти гамазей, чи що? Ну, так на це є препоганий артикул...

— Ховай боже! Мошко такого радити не буде... Мошко добре знає, що за це не подякують... але хліб в гамазеях може залежатись, попсуватися... от начальство, що коло нього ходить, повинно не допустити, аби він весь гноєм узявся... Ну, звісно, треба продати, а замість прілого купити новий, свіжий...

— Не розберу, що ти плетеш! Який же це зиск продати хліб за дешево, а купити, коли він буде дорожчий... Одні збитки, і собі ніякого прибутку... хіба ось в цінах малий хвальш... на рахунок арихметики?

---

* Трефне — за єврейськими релігійними законами, заборонена, коширне — чисте, дозволене.

— Фі, дурниця! — презирливо зауважив шинкар.— А ось що не дурниця: у Коломийчихи в пашенних ямах приховано силу усякого збіжжя з давніх-давен... Вона таки скнара й додержала його, аж поки зовсім не попріло. Але коли їй дати за нього грошенята, то як мислить пан писар, Коломийчиха не зрадіє?

— Даймо! — писар закрутив цигарку й засмалив, плюючи набік.

— Пан писар, може, гадає, що ми продамо гамазейний хліб й заплатимо цими грішми Коломийчисі? Ой, ні! Це був би дурний гешефт, далібуг, правда! А ми гроші на це візьмемо з цукроварні... А ви спитаєте мене — як? А ось як: запродамо на зиму левихівських робочих. А ви, пане писарю, спитаєте, по якому праву...— Мошко аж захлинувся від насолоди.— А ось як. Тому, що буде голод, то, очевидячки, селяни не сплачуватимуть податків, а відбирати у них нічого буде, то, очевидячки, вони муситимуть свою недоїмку відпрацювати; а тому, що начальство відповідає, то йому й треба буде підшукати їм роботу.

— Так он куди карлючка закандзюбилась! — вигукнув писар, скочив з місця й заходив великими кроками по хаті; він страшенно затягався цигаркою й пускав цілі хмари диму.

— Так слухайте сюди, пане писарю! Ми цей хліб гамазейний візьмемо собі й захоscore, а замість його насиплемо в засіки Коломийчишин прілий хліб, їй заплатимо цукровими грішми. Що Коломийчиха пристане до цього гешефту, я ручуся... Їй чимало заборгували селяни, так ці борги їй пан писар теж через цукроварню поверне...

— Можна, можна! — погодився писар й заходив ще швидче хатою: він починав вже розуміти всю величінь Мошкиного плану і аж тремтів від збудження нервів.

— Так слухайте, любуню, що вийде,— аж облизувався шинкар.— Ви пишете в протоколах, що продали прілий хліб з гамазеїв по низькій ціні, а що купили у Коломийчихи добре зерно за високу ціну — зиск; селян контрактує волость за малі ціни, а в цукроварню поставите за добру ціну — зиск; ви будете взимку роздавати селянам хліб з гамазеїв і будете писати, що схочете,— зиск. Ви потім під весну продасте хліб гамазейний, що достанеться вам задурно, і візьмете... ой вей мір, по скільки —

навіть страшно подумати, їх бін аїд! * Так що пан писар скаже: чи вийде другий кінець голоду з смальцем?

— Ти диявол, Мошко,— сказав схвильований писар й зупинився просто проти Мошка.— Слово честі — диявол! Вигадати таку штуку! Тебе, певно, породила відьма з сатаною! До правди, так!

— Хе-хе-хе! — хижо засміявся винахідник цього геніального проекту зиску.— А гіте фокус, антик, як маме кохам, антик!

— Добре, то добре, а ось що погано, що доглядачем гамазею у нас цей виплодок Степан, Коломийчишин зять, щоб він, бува, не накоїв чого. Мировий не поїде сам [1] обдивлятися гамазей, це й добре, але він надішле по доглядача й буде його розпитувати, отут цей Степан й викаже, що зерно в гамазею сухе й таке добре, мов золото,— ось тут-то й заковика...

— Шлехт, шлехт! Я за це думав вже...— Мошко почухав потилицю обома руками, потім плюнув на пальці й пригладив на голові те місце, де мусили бути пейси.— Я про це справді думав, тут треба обережно й хитромудро...

Мошко прижмурив очі й подивився допитливо на писаря: а що він вигадає?

— Н-да, хитро... якби зловити на якомусь гарячому вчинкові та оштрафувати,— напружував думку писар.— Штрафованим займати громадські посади не з руки — не дозволяє артикул закону...

— Йо-йо! І моя Ривка те саме каже... ой-ой, яка вона розумна... ой-ой, такої й на світі нема!.. А то ще можна принадити муху на мед: обіцяти йому якусь там пайку, і ша! Гроші, пане писарю, такий смачний гугель, що ніхто ще на світі не уїдався ними донесхочу.

Коли це несподівано увійшов до шинку якийсь селянин і припинив дружню бесіду; як на те, це й був той самий Степан, що за нього мова велася. Мошко підморгнув оком писареві й ледве встиг шепнути йому на вухо:

— Певно, намилили йому голову вдома, він завше після того сюди забігає.

Тим часом Степан розв'язав пояса, безсило сів на лаву, обіперся на вікно й тяжко зітхнув.

---

* Як я еврей (клятьба).

III

Степан з Охрімом підійшли до воза [2]; біля нього вже стояла коняка в хомуті й перебирала губами солому, що лежала на передку. Баба з молодицею сиділа на призьбі й, позіхаючи, хрестила рота...

— Пізнаєте? — спитав Охрім жінок і показав на Степана.

— Хто його знає.

Молодиця пильно подивилася на Степана, а баба сказала, що вона після заходу сонця нічого не бачить, бо у неї куряча сліпота.

— Гай-гай! Та це ж Степан Петраш, гляньте-бо краще! Невже забули? Степашка, що був за машталіра у покійного пана.

— Ох, моя матінко, і не пізнала б, далебі, не пізнала б,— заспівала жалібно молодиця.— Та це ж тінь одна: той Степаша, здається, й ростом був вищий, й з себе кругліший, а цей... ох-ох-ох!..

Баба підійшла й почала мацати Степана руками. Але Степан не витримав, схопив її суху, всю в зморшках руку й поцілував.

— Бабуся, рідненька моя! Та це ж ви, Загнидиха, ви, моя люба! Такі ж точнісінько, які й тоді були, наче вчора вас бачив.

— А що нам зробиться: ми вже як зсохнемось, то так і залишаємось, а ось погано те, що ти так перевівся! — баба погладила його по щоці.— Що це тобі сталося? Недуга, чи що? Погано, дитино моя, рано почав, рано.

— Нездужаю, бабусе, все щось недобре мені,— відповів Степан і зайшовся кашлем.

— Отак і небіжчиця мати твоя бухикала-бухикала, аж поки богові й душу не віддала,— баба сумно похитала головою,— ох-ох-ох! Яка доля нещаслива. Ось наче й зараз бачу: така гарна, струнка тобі, мов тополя... зеленіти б їй, пишатися листом, а тут підтяли корінь, і почала в'янути та сохнути... Ех, коли б не пан! Та що це я,— збагнула баба,— очмаріла, чи що? Тобі за це все й знати нема нащо...

— Що правда, то не гріх! — зауважив і Охрім.— Вам би радіти, що земляка зустріли, а ви почали заупокойну співати...

— Так, так, синку,— погодилась баба,— стара я вже, а старе, як мале...

— Ні, бабуню, спасибі вам, що мою мати згадали,— потішив бабу Степан,— якби вони живі були, то, може, й мені жилося б краще, а то покрутили, понівечили для забавки... та й кинули людям на сміх.

— Та ну їх! — перепинив Охрім; він з любов'ю дивився на пляшку.— Кинь лихом об землю!

— Е, брате, не однакове лихо буває,— відповів Степан.— Бува таке, що й не підтягнеш! Ну, та цур йому! Давай на радощах хоч вип'ємо по чарці — може, на душі полегшає.

— Полегшає! Вірне слово! — вирішив Охрім.

Степан налив чарку й підніс першу бабі; та трохи поцеремонилася задля годиться, що, мовляв, баба й уп'ється від такої чарки, потім почала причитувати, поминати всіх живих і мертвих. Охрім не втерпів й перепинив бабу:

— Та годі вам! По-о-чали... тут нетерплячка, а ви чарку затримуєте!

Баба засміялася і духом перехилила. Степан налив другу чарку і хотів був піднести її молодиці, але Охрім перепинив його:

— Давай мені, а їй опісля, а то вона розведе ще більшу церемонію, а час не стоїть!

Молодиця й сама пристала на це, а Охрім не чекав на запросини, а налив собі одну й другу чарку й випив їх поспіль, приказуючи тільки: «Будьмо!». А з молодицею було й справді чимало мороки: вона й відмовлялася, й відпивала по ковточку, й кривилася, й божилася, що не п'є й що їй робиться млосно від горілчаного духу, але все ж далася її упросити, й зрештою вона випила всю до дна, ще й перехилила чарку. Друга чарка обійшла всіх далеко швидче, а третя й потому. Всі сиділи на траві коло призьби й закусували горілку чорним хлібом з цибулею та шматками таранки; молодиця її страшенно чистила й пригощувала нею всіх, а від чарки молодиця робилася сміливішою й жвавішою.

Коли погамували перший голод, то розмова поточилася шпарко: посипалися запитання за життя, за рідних і знайомих з одного і з другого боку.

Степан розпитував і баб, і Охріма; вони охоче розповідали йому всі новини і спльотки за їх село: і хто кого

позивав, і хто з ким бився, і хто з ким побрався. Останні новини найбільш цікавили Степана. Він слухав молодицю з острахом, а бува, вона назве між молодими й ім'я дорогої йому дівчини, але молодиця розказувала за всякі весілля, що відбулися, і за ті, що ще мають відбутися, але за його дівчину і не згадала.

«Чи не спитати за неї самому? Хто його зна, що ще подумають? Мов нарочито за всіх згадують, а за неї й пари з уст».

І Степан пригощував своїх земляків, все сподіваючись хоч щось дізнатися.

— Ну, а як же тобі, синку, живеться тут? — спитала баба Степана.— Чи добру жінку послав тобі господь, чи живете ви в лагоді та згоді, як закон велить?

— Ох, і не питайте, бабуню! — Степан гірко зітхнув.— Яке тут у мене життя? Каторга, пекло!

— Отож тому й скарлючило його! — зауважив Охрім.

— Матінко моя! — жалібно хлипала молодиця й витирала очі куточком хустки.

— Бідний же ти, бідний! — причитувала стара.— Та що це з тобою сталося? Хто ж заїдає твій молодий вік: жінка чи теща?

— Й не згадуйте мені краще за тещу! — захвилювався Степан.— Це така відьма, що й саме пекло зруйнувала б і чортів з нього вигнала б. Вона ладна кожного обдерти — таке вже ненажерливе серце. Якби сила у неї була, то пограбувала б увесь світ і все це громадське добро закопала б у землю: хай пріє там, а щоб люду не дісталося й зерна. Неначе собака на сіні: й сама не їсть, і другому не дає.

— Така б то люта? — вигукнула молодиця й вдарила долонями.

— Ач! — зауважив значно Охрім і почав набивати люльку.

— Іменно люта! — провадив далі Степан.— Нікого не любить на світі, крім грошей, нікого... та хіба ще дочку, та й то, коли та їй не перечить, щоб жила задля її забави, а ось тільки заперечила б їй в чому, то і з світу зжила б.

— Ну-ну, й вскочив ти, бідне дитятко,— тихо зауважила баба і ще тихше запитала: — Ну, а жінка як?

Степан схилив на груди голову й довго мовчав. Вся його постать з похилою головою, з зігнутою спиною, з

руками, що висіли, мов дрючки, виявляла кволість хворобливу. В ньому боролися два почуття: з одного боку, хотілося потаїти від людей своє особисте горе, а з другого — тягло поділитися з ними... Був трохи під чаркою, тому друге почуття й переважило перше.

— Ет, жінка! Знівечено й моє й чуже життя, так просто й знівечено комусь на потіху. Жінка?! У неї своєї волі чортма, все за цією відьмою тягнеться; а мене любить, на горе, здається, любить: в'язне, плаче, мучається... Ну, а у мене до неї душа не лежить... от не можу пригорнути, хоч убий,— з душі верне... То шкода бува її, а то лють візьме, чого в'язне... а вона, дурна, ще й матері своїй скаржиться... ну, й піде... І спротивіє вона мені тоді, аж з душі верне!

— Ой гріх,— стара навіть перехрестилася,— жінку треба любити й жалувати — так закон велить!

— Та мене ж, бабуню, в закон ввели силоміць,— виправдувався Степан.— Приїхали небіжчик пан...

— Батько твій,— вставила баба.

— Так люди гомонять... От в тім-то й біда, проти панської волі я пішов би, а проти батьківської куди вже! Ну, приїхали зі мною сюди, в Левихівку, пішли до Коломийчихи, взяли й мене з собою. Пан з старою пішли до світлиці, а мене залишили з молодою дочкою, з Домахою... Вона така привітна, ласкава, дарма що заможна, й так просто розмовляє, частує мене... Ми розбалакалися, пішли в садок гуляти, навіть пісні співаємо, а пан все сидить у старої... а потім ввечері прикликали мене й питають: «Ну що, Степане, сподобалася тобі Домаха?»— «Нічого,— кажу,— моторна дівчина».— «От і гаразд,— зрадів пан,— я за неї тебе сватаю». Як почув я це, то відразу пану в ноги: «Не губіть... у мене є вже своя... признаюся...» — «Хто?» — питають. Я й сказав... Ет! — Степан безнадійно махнув рукою й затулив очі.

— Марина Шамраєва,— шепнула на вухо молодиці баба.— Ох, царице небесна! — зітхнула вона.

Охрім весь час мовчав і тільки пахкав своєю люлькою.

— Ну, ну, як же там? — не витерпіла баба: її дуже цікавила вся ця історія.

— Як? — ніби прокинувся Степан і протер очі.— Так от пан як дізналися, хто моя дівчина, то відразу розлютувались так, що й господи, аж запінились та ногами

застукали: «Щоб я за цю дівчину і слова не чув більше! Та ти знаєш... я тебе убив би... Та що довго балакати... я наказую тобі одружитися з Домахою, й кінець! А в Очеретувате щоб мені й носа свого не показував!..» Та як почали: «Якщо, кричать, ти здумаєш піти супроти моєї волі, то я тебе в солдати віддам, в Сибіряку заточу... а коли хоч раз втечеш відсіля до Очеретуватого, то я її з матір'ю зашлю туди, де козам роги правлять!» Що вже плазував я у нього в ногах, що вже плакав, навіть он в той ставок кинувся,— витягли, заперли в хижу, аби прочумався, а тоді пан почали ласкавіше умовляти мене та все на своє повертати: «За ту гадки викинь... це страшний гріх... коли ти їй добра жичиш, то бери за себе швидче другу, щоб їй, нещасній, не зав'язувати віку». Тут почали пан казати щось таке, що мене самого острах взяв: «Ти, кажуть, безневинну душу спасеш... вволиш мою волю, так і бог тебе обдарує милостю своєю. А то, що ти Домахи ще не любиш, то це дарма... поживете — полюбитесь; вона ж, ти й сам кажеш, дівчина моторна, гарна, заможна, та й я ще додам. У матері одна донька, а у старої Коломийчихи стільки грошей, що вона всій окрузі позичає, а ще мені казала, що на тебе все господарство покине, а сама в Чернігівську губернію виїде... Ну, й заживете собі панами... Домаха тебе полюбила, відразу впав їй в око... А як ти мене послухаєш, то після смерті моєї все добро моє тобі та тій...» Спочатку я й слухати не хтів цієї мови, від неї у мене серце холонуло, в очах все мигкотіло, а далі наче закам'янів, нібито й не до мене мова, й стало мені однаковісінько, куди б мене не штовхнули; одна тільки думка засіла цвяхом в голові, що вона, моя зірка, загинула для мене навіки, то що мені до другої — хай! От тільки тут так боляче, що й не сказати...

Степан знову схопився за груди обома руками й почав бухикати, хитаючись у всі боки.

Всіх вразило його горе, ніхто не промовив і слова. Охрім встав і підійшов до воза, відв'язав мазницю й почав [уважно] мазати колеса. Він дбайливо обмокнув квач в мазницю, обережно витяг його, аби не ляпнути на землю коштовної рідини, тоді обмазав колесо, обережно надів його на вісь, повернув разів зо три й, коли упевнився, що воно добре крутиться, перейшов до другого. А коли якось крапля ненароком падала йому на штани, то він знімав її собі на долоню, розтирав і мастив нею голову.

Тим часом молодиця шепотіла бабі, що вона добре знає Марину й що ця, як дізналася, що вона їхатиме через Левихівку, розповідала їй дечого багато й просила розпитати за Степана. Довго ще шепотіла молодиця, але бабуся сиділа мовчки, схиливши голову, і коли-не-коли проказувала: «Гріхи, гріхи!»

А Степан бухикав і бухикав. Молодиця схопилася з місця, підбігла до колодязя, швидко витягла води й піднесла до Степана відро.

— Напийтеся, дядечку, холодненької водиці, відразу полегшає!

— Спасибі! — Степан випив кілька ковтків.— Воно й так би пройшло, не варт було й трудитися!

— Ото ще! І які там труднощі! Моя дядина отак, як і ви... що тільки увійдуть до хати, де труть прядиво або мички чешуть, так відразу й заллються, аж посиніють. Так вони одне — воду п'ють, і помине... І у вас, дядьку, від води помине! — потішала молодиця Степана; їй було дуже шкода його: і що приневолили, і що на чужій стороні, і що нема кому пожалувати його.

— Спасибі! — ще раз промовив Степан і замовк; бухичка й справді поминула.

— Так ви так-таки тут і побралися? — не втерпіла спитати молодиця. Їй страшенно кортіло дізнатись, як закінчилася ця чудна справа.

— Так і побрався... звінчали! — відповів Степан зовсім кволим голосом.— Повели й окрутили...

— І теща віддала-таки вам до рук господарство? — не вгамовувалася молодиця: їй дуже хотілося розпитати за все чисто.

— О, спочатку вона була свята та божа, все віддала й перебралася до своєї далекої родички. Бачите,— провадив далі нервово Степан: спогади пекли йому серце й підіймали лють,— вона все чекала, що покійний пан відпише нам всі маєтки, тому й годила мені, мов болячці: така лагідна, ласкава, всьому вчить мене, та таким голосочком, наче у неї язик медом помащений... От ми й зажили. Тільки з жінкою у мене не гаразд було... плакала вона часто... Бувало, й підеш проти серця, почнеш брехати, ласкавим до неї станеш... Ет, побила мене нещаслива година! От тільки й того, що заможні були, всього вдосталь, а навкруги — голотьба та біднота: можна було то тим, то чим допомогти людям, втерти чужі сльози... Ну,

та й це було не довго: покійний пан, батько мій, несподівано нагло вмерли й не встигли нічого нам відписати... Теща, як прочула за це, мало не повісилася: прибігла до нас, мов скажена, накинулася на мене мокрим рядном, господарство одібрала й почала мене їсти, мов іржа залізо... все на мене верне... вивертає за ті часи, що прикидалася доброю... дочку наштринькує,— ну, ось і постало у нас пекло пеклом.

Степан зовсім замовк. Баба тихенько рюмала й щось причитувала. Молодиця відійшла набік і довго мовчки стояла на одному місці, поки Охрім запрягав коня.

— Час! — урочисто промовив він.— Рушаймо!

Степан встав і підійшов поцілувати бабі руку. Стара обняла його голову, перехрестила й тихо промовила: «Ховай тебе цариця небесна!» Охрім міцно обняв товариша і якось, дивлячись набік, крякнув: «Кинь лихом об землю!» Молодиця підійшла ближче, витираючи щохвилини носа, й почала обходити Степана з усіх боків; видко було, що вона або хоче йому щось сказати, або просто хоче потішити його, але Степан допоміг їй тим, що сказав, що піде трохи провести їх.

Бабу посадили на воза. Охрім завйокав на коня, і віз заторохкотів по вибоїнах греблі. Молодиця з Степаном пішли тихо за возом і наче навмисно почали відставати.

— Уклонялася вам, дядьку, Марина! — не витерпіла молодиця.

Степан здригнувся й відмахнувся навіть, наче від удару електричної іскри.

— Ви її знаєте? — він задихався.— Де вона? Як живе? Чи мене пам'ятає? Чому вісточки за себе не дасть? — закидав Степан молодицю запитаннями.

— Знаю її, знаю, — молодиця поспішалася шепотом розповідати Степанові все, що знала, чого й не знала.— Ми з нею приятелюємо, сусіди; вона тепер у наймах у Кавуненка, у свого ж родича, отого, якщо пам'ятаєте, що взяв за себе рябу Мотрю.

— Ага, ага! — погодився відразу Степан, аби не затримувати розмову.

— Так отож вона у них живе... та така нещасна: змарніла вся, пожовкла, очі запали; все ото, дядьку, за вами побивається... Оце вийде колись на леваду одна та як заголосить, а я й собі...

— Бідна, нещаслива!.. Так, кажете, пам'ятає мене?

— Ще б пак! Якраз така, що забуде! В черниці, каже, піду або смерть собі заподію, а заміж не піду... Переказувала вам, дядьку, що за тиждень йтиме на прощу до Києва...

— За тиждень? Тут буде? — вигукнув так голосно Степан, що навіть і Охрім повернувся. Він зупинився за греблею й почав підтягати у коня супоню.

— Авжеж, шлях на Київ через ваше село...

Саме в цей час несподівано вийшов на них з-за куща писар. Ця зустріч здивувала й його: він промимрив просто в очі Степану:

— Ач, святий та божий! — далі засвистів і пішов греблею до села.

Коли Охрім закінчив справу з супонею, то виліз сам на воза й наказав молодиці:

— Ану, ти, язиката, сідай мерщій на воза: тепер холодком можна й тюпки побігти!

Всі попрощалися з Степаном ще раз, пообіцяли йому вітати всіх і кожного окремо з його земляків, а тоді вже віз рішуче покотився наперед і зникнув за шелюгами.

Степан залишився один і якось безнадійно схилив гарячу голову. Яке пекуче хвилювання сповнило його груди? Спогади за подругу його дитинства, поодиноку істоту в цьому світі-пустелі, ожили в його душі й владно захоплювали його всього. Він знову переживав молоде своє щастя, таке пекуче й таке коротке, що відлетіло навіки... Тепер йому нема ради чого й жити! Та невже ж навіки? Невже йому горювати так до кінця? Та навіщо й здалося йому оце проклятуще життя? Кому й навіщо потрібні його страждання? Кинутись сторч головою в ставок — і край?! Але тоді Мариночка буде... Ох, коли б побачити... Заради цього щастя можна й муку терпіти... а може, ще й якась надія колись замигкотить? Ці питання палили його мозок, точили голками серце й каламутили виром кров.

А навкруги в природі було так тихо й спокійно, безжурно. Ніч, що вгамовує всі людські страждання, вже покрила своєю темною ризою цю непривітну далечінь і запалила на високому, байдужому небосхилі безліч лампад.

IV

Другого дня раним-рано писар увійшов до садиби старшини. Садиба Ларивона Потаповича Тягнивуса була, після Коломийчишиної, найкращою в селі. Розташувалася вона на тому ж кутку, що й Коломийчишина, за дві хати проти неї. Свою хату Ларивон Потапович поставив недавно, тоді, коли він вже був начальником, тому вона виглядала чепурно й по-модному. До високого з скляними шибками ганку вели чотири приступки, піддашшя над ними спиралося на чотири колонки, а на самому ганку з обох боків було помощено дві лави: тут любив сидіти пан старшина з яким-небудь почесним гостем, щоб бачило все село, яке у нього начальство і з якими високими особами він кумпанію веде. З обох боків ганку було по два вікна з віконницями; обшивка на ганкові, приступочки й лави було пофарбовано вохрою в жовтий колір, а віконниці й колонки — в ясно-зелений, а по ньому досвідчена рука маляра пропустила червоним суриком штучні розводи. Стріха на хаті була висока, чепурна, крита під очеретяний гребінчик, з двома білими коминками, з фігурними дашками. Стіни хати були чисто побілені крейдою, знизу їх і широку призьбу підвели жовтою глиною.

Широкі сіни поділяли тягнивусівську господу на дві половини. Праворуч від сходів містилася святкова світлиця самого пана господаря з окремою кімнаткою. Поміж нею й головною світлицею була дерев'яна стінка, пофарбована синьою фарбою з червоною габою. Ліворуч від сходів містилася чорна хата — володіння старшинихи — з широкою пічкою. І меблями, і взагалі устаткуванням вона нічим не відрізнялася від звичайних, у світлиці ж все було на панську ногу. Перш за все вражала кожного, хто ввіходив до неї, стеля: вона була рівна, без сволока з хрестом на ньому, чисто вимазана білою крейдою, вікна на дві рами було пофарбовано синьою фарбою, а лутки й підвіконня підведено було жовтою вохрою; дерев'яна підлога була густо пофарбована мумією, від чого поруч з білими стінками здавалася застиглою кров'ю. Особливо гарно покрасили почесний куток, покуть: з двох боків від вікон обклеєно стінки до половини яскравими шпалерами; дві великі ікони в шумихових *

---

* Ш у м и х а — сухозлітка.

ризах, що привезли з самого Києва, з святої Лаври, висіли в самому кутку, перед ними горіла день і ніч лампада, обабіч неї на окремих ниточках спускалися зі стелі паперові голубки, за іконами стриміли пучки сухих васильків. В цьому кутку стояв великий стіл, покритий білосніжним обрусом, а перед ним, попід стінками, дві дерев'яні канапки, вкриті килимами. Протилежний куток вихвалявся вже справжньою європейською канапою з чотирма кріселками й круглим столом, що вкритий був кольоровою скатертиною. Під другими стінами стояли прості дерев'яні стільці, пофарбовані в зелену фарбу. Над усіма цими меблями панувало невелике старомодне свічадо в здоровенній незграбній дерев'яній рамці, певно, вкрадене у панів, ще коли старшина був у них за прикажчика; свічадо почепили між двох вікон, воно погрожувало розчавити кожного цікавого, хто сідав під нього.

Ларивон Потапович за своїм звичаєм ще потягався в своїй кімнатці, коли увійшов писар. Він здивувався таким раннім відвідуванням.

— Чому так рано, Лук'яне Гавриловичу? — спитав він, позіхаючи.

— Справа є, Ларивон Потапович! — відповів писар і поштиво [кашлянув] в руку.

— Справа? О! — заметушився старшина і вмент з'явився в дверях.— Предписаніє якесь чи доношеніє?

— Ні, не казенна справа, а приватна; але цікава задля вашої милості,— писар говорив тихо, підкреслюючи останні слова.

— А, ось воно що! А то ви мене налякали! — старшина усміхнувся й потягнувся на весь свій зріст.

Ларивон Потапович був досить опасистий, середнього зросту селянин, років на сорок п'ять, кремезний; стригся він завжди під макітру, мазав волосся смальцем і зачісував його на чоло, яке й без того було занизеньке; маленькі, вузенькі, завше сонні очі; ними блимав старшина, коли слухав щось поважне або коли йому треба було висловити свою думку. Широке, трохи брюзке обличчя оточувала невеличка борідка, — воно мало [сталий] вираз якогось отупіння всумішку з переляком.

— Так я піду до хати, причепурюся та самовара накажу настановити, а ви тут погуляйте...— гостинно промовив Ларивон Потапович і зник за дверима.

А писар тим часом вирішував питання: чи відкривати старшині всі карти, чи затаїти задля себе козир? Він вже заходив до Мошка й радився об дечім. Перш за все треба спільними силами зламати Степана: позбавити його посади й вигнати з села, обов'язково вигнати, а то він буде їм скрізь перешкоджати — почне доносити, каламутити... Так, цю собаку нічим не заманиш! Але що саме зробити? Ославити його — це дурниця, Мошко допоможе... от вигнати? Звичайно, Коломийчиха буде тягнути їх руку — їй же користь, та вона ще й ненавидить його на перехід... тільки от ця дурепа Домаха держиться за нього... Тільки-но зажди! Підведемо і їй машину... є ниточка, а по ній і до клубочка доберемося... О, тоді й лови рибку... але старшині всього не слід пояснювати: буде з нього й недоїдків!

— Ну, ось і я з самоваром! — весело увійшов до світлиці старшина і подав писареві руку.

На ньому вже був розстебнутий жупан, а волосся виблискувало смальцем. За ним урочисто несла самовара ряба наймичка; вона поставила його на столі, потім дістала з шаховки чайник і дві склянки, а Ларивон Потапович тим часом відімкнув нижню шухляду й витяг відтіля папір з цукром і чаєм.

— Ну, кажіть, Лук'яне Гавриловичу, а я тим часом поратимусь коло чаю,— сказав старшина й уважно почав запарювати чай.

— Стара Коломийчиха,— почав улесливо писар,— продає задешево увесь свій хліб з пашенних ям, і от ваша милість може добре заробити на цьому.

Старшина тільки сопів.

— Одне те, що тепер хліб дорожчає,— провадив далі писар,— на ньому й зараз можна добрий зиск мати.

— Прілий хліб! — зауважив, зрештою, старшина і почав наливати чай.

— Не то що прілий, а злігся трохи, — поправив його писар,— його просушити на сонці та провіяти, то він перший сорт буде, і наші селяни братимуть його, ще й як!— він підсунув до себе склянку і почав колотити ложкою.— А то можна в запасний гамазей засипати... артикул такий є...

Старшина сьорбнув з мисочки чаю, довго-довго дивився на писаря, заблимав очима й сказав:

— Куди ж сипати? Там повно.



М. П. Старицький.

А писар відпив трохи чаю просто з склянки і почав помалу крутити цигарку.

— Можна старий висипати, а новий натомісць всипати...— промовив він зрештою, запалив об підошву чобота сірника і засмалив цигарку.

— Нащо? — спитав старшина.

— На те, щоб місце було.

— А нащо місце?

— Щоб було куди засипати Коломийчишине зерно...

— А навіщо потрібен Коломийчишин хліб?

— Ну й який-бо ви! Задля того, щоб вам заробити...

— Ага! — старшина заблимав очима; ясно було, що він ще нічого не второпав.

Писар почав йому з'ясовувати: коли купити у Коломийчихи хліб задурно й засипати ним засіки гамазею, то там уже можна буде показати начальству по дорогій ціні і заробити на ньому по п'ятдесят копійок на пуді... що вже цей зарібок може йому сплатити й зараз Мошко, щоб, мовляв, не утруждати його милість зайвими турботами...

Писар чудово знав вдачу Ларивона Потаповича, тому й потаїв від нього всю складну операцію майбутніх великих прибутків, а спокушав лише тими реальними прибутками, що старшина міг їх одержати швидко й просто.

— Мошко дасть п'ятдесят копійок зиску на кожний пуд коломийчишиного зерна? — раптово пожвавішав Ларивон Потапович і відсунув навіть від себе мисочку.

— Дасть.

— Дасть відразу гроші? Й не збреше?

— Згори дасть!

— Так я зразу ж до Коломийчихи,— старшина заметушився, захекався.— Ось тільки... чи дозволять старе зерно викидати?

— Це потрібно навіть, бо є такий артикул в законі: «Старшина повинен піклуватися, аби щороку старе зерно поновляти новим, бо хліб з гамазеїв потрібен не лише на харчування, але й на насіння...».

— А як же! А як же! Так, іменно так! — зрадів старшина і підвівся з місця.— Так я зараз до Коломийчихи... Жінко! — крикнув він.— Пояс і шапку!

— Сідайте ще, Ларивоне Потаповичу, не треба згаряча: Коломийчишин хліб тільки тоді матиме ціну й

заробити на ньому можна буде, коли буде куди його зсипати.

— А ви ж кажете, що є артикул?

Увійшла стара жінка, вся в зморшках, поклала мовчки пояса і шапку на стіл, вклонилась писареві й вийшла геть.

— Ну, й чудні ви, присяйбі, Ларивоне Потаповичу, все думаєте, як є артикул, то й край? Ні, заждіть ще, подлубайте в голові. В інструкції одна стаття каже: міняй старе зерно на нове, а друга каже: хіба десятирічне зерно з пашенних ям можна рахувати за нове? Зрозуміли?

Старшина так і сів: здорові краплі поту вкрили його чоло, і він почав дбайливо витирати його рукавом жупана.

— Ви не думайте,— провадив далі писар,— що в законі все так ясно! Закон — це непроходимі надра: там книжок — так в цю кімнату не вбереш... н-да!.. Горожанські, карні, межові, лісові, поземельні, маєтні, родинні, підсудні, непідсудні вчинки, [проступки], артикули, циркуляри, недоїмки...

Старшина безнадійно зітхнув.

— А скільки в кожній книзі відділів, розділів, частин, оглавів,— побивав своєю ученістю писар старшину,— а скільки статтів! Ось ви бачили, сподіваюсь, як зіб'ються докупи два рої й почнуть на сонці вигравати бджоли — багато їх там! Так от артикулів ще більше. Один каже, наприклад, роби, другий — не смій, а третій — спробуй! Ось і лови, що тобі потрібно, й нанизуй їх на нитку, щоб сила переважила других... Не надурно нашого брата вчено. Ет, коли б просто стояло в законі — забороняється, мовляв, старшині пити чай! Так це всякий дурень зрозуміє, а то ні — ти піди та навчись спочатку!

Писар переможно замовк. Старшина лише сопів й страшенно блимав очима.

— Ви візьміть, Лук'яне Гавриловичу, собі по десять копійок від пуда, — промовив, ніби благаючи, старшина,— а з мене буде й сорок... тому, що ви багато зрозуміли... та й попрацювали немало...

— Спасибі, Ларивоне Потаповичу, воно точно праця, н-да, але задля вас, вірте, по гроб живота... і відчитами обороню, і рапортом винесу, й всякою справ[к]ою забезпечу!

— Так ви вже там і гривенички получайте, а мені

прийдеться ще і Мошку, ну, й соцьким, і громаді... поставити, самі ж знаєте...— хитрував старшина; він боявся, аби писар не запросив більше.

— Та з мене й гривеника досить, та й без нього для вашої милості готовий... А тут і вам прийдеться, знаєте, скільки? Ну, відкиньте ще десять копійок з пуда на різні видатки, а залишіть собі по два злотих. У Коломийчихи пудів з п'ять тисяч, а може, ще й більше збіжжя, так вам припаде з півтори, а то й дві тисячі карбованців.

— Ой-ой! — старшина аж злякався, почервонів, мов печений буряк, і знову заметушився, схопив пояса й шапку в руки.— Так я оце до Коломийчихи!

— Потривайте ще, Ларивоне Потаповичу.

Старшина сів ще раз, поклав шапку й пояса на стіл і заблимав перелякано очима.

— Все це добре, і заробити ви можете силу-силенну, тільки одно горе: є тут така людина, що на перешкоді може стати, ще й як,— промовив писар зі злістю в голосі.— Завелася в нашій громаді така гадина, що коли ми її не задушимо, то вона нас покусає на смерть.

— Хто ж це? Чи не Степан?

— Він, він! Громада ж його постановила за доглядача до гамазеїв, ну, то як ви гадаєте, ця собака дозволить нам цю справу улаштувати по-чесному, по-шляхетному? Зроду! Буде брехати, хоч чим годуй, аби людям на прикрість, на гвалт. Такий вже він вредний, сибірний! Поки чорти не пригнали його сюди, у нас все було тихо й мирно, а цей недопанок приплентався — і пішло все шкереберть. Хто не попустив нас скористуватися торік недоїмками? — Він. Взяв здуру й напорозпозичав кожному гроші: чуже, бачте, добро, не жалко.

— Ну, тепер йому Коломийчиха руки скрутила, більше не потрапить! — зауважив старшина.

— Воно-то так, а все ж він через жінку може... Ну, а за вигін хто збаламутив селян? Адже ви завше одержували покопитне, а він розтлумачив селянам, що прогони мусять бути за такі гроші *,— от вам ниточка й увірвалася.

— Так, так! Через нього, каторжного!

— Хто не дав вам після смерті Перепелихи сирітський наділ дурно забрати? Він. Взяв і заплатив чистими грішми.

---

* За такі гроші — тобто безкоштовно.

3*

— Я тоді трохи не роздер його, анахтему!

— Та й панотець на нього скаржаться, і їх не слухає... скільки вже не ходе Коломийчиха. Я так гадаю, що ті дві догани, що ми від посередника одержали, теж не без нього обійшлися: недурно ж він туди вчащає... Ще й під суд попадемо через нього, повірте, а ви ще й доглядачем ствердили.

— Та хто його знав... знову й громада! — виправдувався старшина.

— Ну, ось і цілуйтеся з нею! Через нього ви і на цій справі не заробите й шеляга.

— Кепсько! Тільки,— потішав себе Ларивон Потапович,— тут йому ж найбільше кортить: гній за добрі гроші продасть... йому ж більше всього й перепаде.

— Не йому,— перепинив писар,— а тещі, а її він ладен в ложці води утопити... сам оскаржить, лікаря привезе... протокол... він уже й похвалявся.

— Що ж його в світі божому робити? Як же його скинути, коли нема на нього жодного ганчу?

— І які дурниці кажете ви, Ларивоне Потаповичу: не було, нема, а диви — й може бути.

— Та воно вірно,— філософськи зауважив старшина.— Живе, наприклад, людина й живе, а потім візьме собі й помре.

— Натурально. Тільки цей так така тобі гадина... треба стерегтись.

— Завелася чортяка,— старшина зітхнув і почухав собі потилицю,— не дає добрим людям на світі жити, та й годі. І не здихаєшся!

— Можна,— з притиском протягнув писар.— По-перше, стаття гласить, що штрафованому займати посад не дозволяється, а тому треба оштрафувати по суду Степана Петраша, а причини для цього повинен відшукати старшина, а тоді вже пана доглядача й за в'язи взяти; знову друга стаття каже, що аби захистити здоров'я й громадський спокій, господаря за неохайність та недогляд тра віддати під суд, нагнати йому холоду; тут на допомогу вам стане й Коломийчиха, вона аж горить, аби його спекатись; третя стаття каже: коли в громаді заведеться особа, що каламутить громадський спокій, то громада має право своїм одноголосним присудом відіслати таку людину на поселення до Сибіру,— і ця стаття, занотуйте собі, задля нас дуже важлива! Є ще й четверта

стаття, теж цікава, особливо як докупи звести всі, та й ще знайти: це — [відправити] до урядника та станового «за розповсюдження вредних думок»... А цей Степан — я і Мошко можемо бути за свідків — ще вчора, в шинку, себто в прилюдному місці, ганьбив начальство і кричав, що йому навіть і на станового наплювати!

Старшина щоразу хитав головою, а обличчя дедалі більше задоволено усміхалося від сподівання перемогти й знищити упень свого ворога.

— Іменно, іменно! Скрутити, щоб і не смердів! — все повторював старшина.

— Так виходить, що ви бажаєте Степана всіма способами опаскудити й вигнати з села?

— Так, так!

— Так ви будете по моїй указці задля цього все робити? Тоді давайте руку і рушаймо на спільного ворога. І пам'ятайте твердо: поки ця гадина тут буде — не матимете й шага заробітку на Коломийчишиному збіжжі, та й у других справах він вам на перешкоді стане, а то, дивись, через нього і до суду втрапите.

— Хай пропадом пропаде! Хоч кров з носа! — закінчив урочисто старшина й потиснув йому руку, тоді підперезався, взяв шапку й палицю і вийшов разом з писарем на вулицю.

— Ви й саму Коломийчиху ще наштринькайте проти нього,— навчав старшину писар ще за ворітьми,— нагадайте їй, скільки він розмантачив її добра і що за це є гарна стаття в законі, що він перешкоджає їй повернути попередні збитки продажем збіжжя, що він не живе з її дочкою, а тягається по ночах з повіями...

— Так, так! О, я його... — підбадьорювався старшина й бив палицею суху землю.

— А ось,— писар пройшов кілька кроків і підкинув ногою дохлу кішку, що валялася на вулиці,— дивіться, ось лежить недалеко їхньої садиби... мертве тіло... скажемо, падло... Ну, можемо зараз протокол, тому що в законі стоїть на це стаття, і дуже неприємна стаття... може бути пошесть, прикладом, цієї хвороби — холери...

— Та там, здається, за сливи та за дині згадується... щоб гнилі викидати, а за кота ніби нічого...

— Хіба це не однаково... коли вже начальство не дозволяє гнилій дині лежати, то хіба воно дозволить лежати

гнилій кицьці? Мертве тіло гниє! Чи то собака, чи кицька, чи ваша милість, а однаково гниє!..

— Та воно вірно.

— А коли гниє, то, виходить, і смердить.

— Смердить, іменно.

— А начальство цього не дозволяє, та ще й суворо: стаття указу... от і слід її потягнути зашморгом... А до неї, до старої, підлабузьтесь.

— Ого! Та я!.. Ось побачите!

Вони вже підійшли до воріт Коломийчишиної садиби. Писар потиснув руку старшині, крикнув йому услід: «Помогай вам бог!» — [і] круто повернув назад.

V

Сьогодні стара Коломийчиха прокинулася трохи пізніше. Звичайно вона прокидається за третіми півнями, взимку це ще глупа ніч, а влітку ледве сіріє край обрію. Але вчора вона майже не спала через свою дочку цілу ніч, тому й спізнилася сьогодні. Домаха побивалася всю ніч за Степаном — десь зник, і їй все ввижалися якісь страхіття, що з ним приключилися, а все через мати. Домаха гірко плакала й нарікала: наприклад, ще вчора вона напосіла на нього мокрим рядном, ще до панотця водила судитися... Не можна ж так виварювати воду з людини... мало що може трапитись. Коломийчиха своєю дорогою кричала на неї, на дурепу безверху, що все ще за своїм чоловіком тужить, а він за неї й гадки не має, десь чорт його знає [де] волочиться; друга б на її місці давно вже в три вирви погнала б цю гидоту...

Дочка, звичайно, почала ревти, а Коломийчиха кинулася до неї трохи не з кулаками:

— Якби ти не одиначка у мене, задавила б власними руками! — роз'ятрено кричала мати, а потім утомилася, тому й прокинулася сьогодні пізно.

Молода наймичка Наталка, сирітка годів на дванадцять, давно вже і корів подоїла, й дробину нагодувала, й погнала на болото каченят та гусенят, і води наносила, і навіть піч витопила.

Наймит, Левонтій Коряк, згорблений і трохи кульгавий парубок, давно вже понапував скотину й погнав її до череди, а сам взяв косу і пішов докошувати Коломийчишине жито,— ось тоді тільки Коломийчиха вийшла з хати; вона чомусь була дуже лютою.

Обійшла Коломийчиха своє господарство і скрізь відшукала недогляд: не було видко господарчого ока. В кошарі гній лежав товстим шаром, і ніхто не думав його покопати й порізати на кирпичі й поскладати, аби висох,— в таку посуху саме враз це зробити: висох би чудесно, й паливо з нього було б розкішне, а то заходяться це робити, коли сльота надворі буде. Ось і сіно скотині дають (вона відшукала кілька стеблин бур'яну в яслах)... Сіно на початку літа! Тепер скотина яку не яку харч добуде собі на полі, а що вони робитимуть зимою? Ось знову і кошари тра до осені перекрити, а то надто вже дірками світяться; треба б було загодя зняти у шушваловчан зо дві десятини очерету, він росте там тонкий та рівний, тільки наш ледар, дармоїд не подбає за це, а все я та я!

Коломийчиха перелізла через перелаз на леваду й почала спускатися до городу; проходячи поуз вишень, вона зауважила, що їх ніби стало менше і що хлопці їх і зовсім обнесуть, як не буде догляду,— а зело вишняка як горіло червоно-гарячими китицями! Й на городі все було не по-людськи: і капусту не виполото, й буряки не просапані, й картоплю не обкучено. Ну, це, звичайно, повинна була доглядіти Домаха; хіба їй тепер до господарства, коли має таке зілля за чоловіка? Ось і баштани досі не пополоті, навіть огудина посохла... Руйновання, та й годі!

З городу Коломийчиха пішла низом до мокрого сінокосу. Цей куток був і цінним, й гарним. У низьких берегах стояв рядок густолистих верб, вони поспускали свої білясті віти аж до прозорої води. Плесо поросло широким лататтям, що посеред нього, наче в м'яких колисочках, тихо гойдалися білі квіти — лілеї. По той бік плеса хвилювалася висока, срібляста, сита трава. Тому, що була засуха, води зменшилося, і це місце не було вже болотяне, як звичайно, грунт був лише трохи вогкий, тому і якість трави була надзвичайно доброю; ось тільки біля самого тину зеленів ще ярим зелом широколистий ситняг, а [далі] під гору поріс пирій, мишатка з коричневими китицями та дикий клевер з фіялковими на тонких ніжках зірочками, а поміж них послалася березка з білими й рожевими дзвіночками. На горбочку, в кінці моріжечка, стояли високі, стрункі тополі; їх темне верховіття гарно вирізувалося на блакитному тлі ясного неба. Сонце блискуче вигравало на листях дерев, вниз на траву побігли

широкі тіні, а холодкувата вогкість горіла на стеблах діамантами чистої роси.

Погожий ранок, чудовий і захисний вигляд цього куточка повинен був би вгамувати у кожного серце, але не таке воно було у Коломийчихи: увесь цей малюнок наче ще більше розлютував її. «Й тину не полагодив, десь, певно, лазить сюди всяка сволота... Аякже, ось і траву потолочено!» — лаялася в думках Коломийчиха й попростувала вузенькою стежечкою попід тином. Жаби з переляку широко стрибали в болото й грузько осідали на дно ряски. В одному місці з-під Коломийчишиних ніг випорснули дві перепілки й полетіли через болото за високий очерет. Це теж розлютувало бабу: «Налякались як, каторжні! Теж унадились траву мені толочити!»

Коломийчиха перейшла моріжок й піднялася горбочком на тік; тік був по другий бік хати, супроти кошари. Посеред величенького майдану стояла клуня; її стріха спускалася так низько, що здавалося, наче вона просто на землі лежить.

Коломийчиха й тут відшукала нелад: в одному місці торішньою соломою не по-хазяйськи вшили стріху, в другому обвалився рів. Допіру пройшла вона кілька кроків, як з жахом зупинилася перед пашенними ямами: все те, що ця скнара збирала за довгі роки, тут заховувалось. Але ці ощадності, що їм вона й ціни не змогла скласти, тепер перетворилися в нікому не потрібний гній. Дві ями були розгорнуті, а решту можна було пізнати або по кілочках, що оточували їх, або просто по землі, що в тому місці осіла; за ці ями наче зовсім забули, покинули на безвість; вони й справді здавалися їй могилами, де поховала вона силу своїх хвилювань, своїх хижацьких інстинктів та сподіванок.

Коломийчиха нахилилася над однією ямою й відразу відхилилася від страшного уїдливого прілого духу; по боках подібної до глечика ями висіло [брилами] білясте й зеленкувате зерно, що зліпилося докупи; в других місцях воно все було переплутане порослим павутинням, а подекуди зерна зовсім не було видко, а чорнів лише суцільний гній. Взагалі на Україні в таких пашенних ямах в сухому грунті дуже добре довго зберігається зерно, але тут, певно, десь просочувалася під землею вода.

Тим часом, ще раніше, до широкого Коломийчишиного двору увійшла якась загорнута в хустку стара баба.

Одягнута вона була в саме рам'я, як кажуть, латка латку латає. Зграя голубів перелякано знялася з землі й з цямрини колодязя й полетіла на тік. Баба закрила рукою від пекучого сонця очі і, приглядаючись до всього, наче напівсліпа, підійшла до ганку. В ясному сонячному світлі вона зупинилася біля дверей і обіперлася; на щоках обличчя у неї було смуглясте, майже зовсім чорне, все в глибоких зморшках, наче печена кислиця; очі, що глибоко запали в орбіти, були всі в сльозах і час від часу горіли недобрим вогнем; ніс закандзюбився на підборіддя; пук жовтяво-білого волосся висмикався неслухняно з-під очіпка. Відразу можна було пізнати, що це циганка і що має вона років дев'яносто.

Рябко почав було гарчати і підвів голову, але тому що був старий і ледачий, то не поворухнувся з місця, а поклав морду на пісок і знову безтурботно заснув.

З хати вибігла Наталка.

— А чого вам треба? Тітки нема вдома.

— Пані Коломийчихи нема вдома? — зашамотіла баба. Більшість левихівчан вшановували Коломийчиху назвою «пані».

— Атож. Пішли по господарству.

Наталка знала, що циганка заходила іноді до господині, але наймичка її не любила, не покладалася на неї.

— Так я посиджу... спочину...

На цю розмову вийшла з хати дочка Коломийчихи Домаха. Від безсонної ночі на її гарне обличчя лягла млосна блідість, очі з-під довгих вій суворо горіли, попід очима побігли сині тіні. Вся її гнучка, ставна постать дихала дівочою зграбністю та життєдайною силою. Домаха зраділа старій.

— А я, бабо, все на вас чекала, хотіла навіть сама по вас поїхати, а ви, спасибі, й прийшли. Чим же мені почастувати вас? Наталко! — звернулася вона до наймички.— Вскоч до льоху та принеси нам свіжого сиру й сметани.

— Спасибі, не турбуйтеся! — відмовлялася для годиться гостя.

— Та що там! Які там турботи! Сідайте, сідайте, ось сюди в холодок! — запрошувала Домаха циганку на лаву в холодок під калину. — Ви не знаєте ще, яке у мене горе. Вчора ось цілісіньку ніч не приходив чоловік додому й зараз нема... Що це йому трапилось і не домислюся, ховай господи,— хоч поворожіть мені, розважте мою тугу.

— І наворожу, і розважу, моя горличко! Будеш щаслива й уродлива. Ти тільки не побивайся так, не потурай серцеві... а щоб трапилось щось такому молодцеві — і не думай за це, дурниця — пристріт чи наклеп лихої людини, чи простоволосої, чи покритої, то потім скажу, як поворожу. А ти, доню, дай мені хунтів зо два воску та з хунт чистого меду, та льону вже розчесаного з десяток кукол, та полотна з півсувою, та пшеничного борошенця, коли можна, першомелу, з півмірки, то я поворожу і нестеменно все дізнаюся за твоїх ворогів: чиє око твоє життя каламутить, а як довідаюся, то й поможу тобі горя спекатись, це у мене раз плюнути,— й прожену його на ліса, на плеса та на очерета...

— Мояріднесенька! Та ви мене мов на світ породили... та я вже вам не знати що... [здається], і власне око вирвала б... А то все, все дам.

— Ти ж моя пишная, доля твоя не втішная, ти ж моя гожа, до себе ворожа! Крові в тебе багато, та нема кого гріти: жити б тобі та розкошувати, а нема з ким і життя провадити...

— Не життя у мене — горе гірке, й просвітку не видко! — Домаха втерла непрохану сльозу з очей.

— А тобі слід пошукати собі радощів: не дала їх тобі доля, то вирви сама їх з чужих рук, хіба тільки й світа, що в вікні, за вікном ще більше.

— Що вам бог дав! Не хочу я другої долі, ви мені мою поверніть, ту, що мені богом дадена, що у мене лихі люди з рук виривають; моє мені віддайте, мого судженого, законного, а гріх мені не потрібен...

— І який там гріх, моя зозуленько?

— Й не кажіть такого.

— Та то я жартую, моя нагідко,— заспокоювала Домаху циганка,— а твоє тобі повернемо небезпремінно, ще й сама згодом цуратися будеш, що в'язне та липне, мов муха до меду... Я такий голод на нього накличу, щоб ніколи йому нáситу не було, щоб всі жили з нього витягнуло, поки й духу не буде...

— Ви тільки зробіть так, щоб кохав він мене, щоб кохав,— Домаха розпачливо вдарила себе кулаком в груди,— щоб я йому люба була, щоб не була йому остогидлою...

— Зроблю, зроблю: висохне за тобою, подихать буде...

Коли це підійшла до них стара Коломийчиха. Домаха відразу встала і пішла в садок.

— Здорові будьте, моя пані люба,— циганка низько вклонилася господині,— пошли вам, боже, і щастя, й здоров'я, й багатства!

— Де там уже багатство! Розорили, пограбували, розмантачили! Усе життя збирала, заховувала, недоїдала, ночі не досипала, рук не покладаючи,— відразу за водою пішло: і бог покарав, і ледарі, грабіжники десь взялися на мою голову,— Коломийчиха лютувала, радіючи, що має кому свої жалі викласти.

Вона сіла поруч циганки, зігнулася зовсім і поклала на коліна стиснуті в кулаки руки; чорна хустка майже закривала її обличчя, з-під густої тіні виглядало щось довге, сухе, та горіли ненавистю очі.

— Це вона все за цим харцизякою побивається? — спитала Коломийчиха й хитнула головою в тому напрямку, куди пішла Домаха.

— Й господи, як побивається!

— Ох, і послав мені господь зятька!.. Підлабузнився тоді той жироїда, прости господи. Привіз цього глистюка й давай присягатися, що все добро відпише, ну й поласилась, а той відписував, відписував, аж поки його самого на той світ не відписали!..

На тонких її губах аж забризкала білою піною слина.

— Та хіба ж я віддала б свою дочку такому лобуреві? Моя дочка, моя ясочка, мов перемитий огірочок, а він ще морду верне, губу копилить... Щоб ти пропав, подох без каяття! І чого тільки не накоїв мені? Я ж, стара дурепа, віддала була йому все господарство до рук, а він взяв і зруйнував його впень... Як приїхала, угледіла, то так і зомліла: все валяється, скрізь недогляд, розор. Новий хліб віддав людям молотити за четверту мірку, а вимолочене зерно порозпозичав на вічне віддавання, овечат та двоє корів продав, а гроші теж мирові віддав... Слухай-но сюди, мало того, що пороздавав чуже, моє б то добро, не схотів навіть, анахтема, збирати його: гріх, каже, в такий голодний рік з людей правити. А тобі, може бути, й гріх, а мені бог простить за мої труда, давай розписки — сама справлюся. А він, ця суха холера, що б ти думала, мені на це каже? Не дам, каже, розписок, хоч ріжте, а то ще й на суді покажу, що нікому нічого не по-

зичав, сам поїв: дочку, мовляв, держу, ну й проїли. Ось якого гаспида послав мені бог!

— Ох-ох-ох! — співчувала циганка.— Такій благодійці побожній і така кара!

— Та що це — ще нічого! А ти ось піди подивись на мої пашенні ями! Там же лежить все моє добро, що я стільки років збирала от цими мозольованими руками — все пропало, все погноїв! — Коломийчиха з охотою складала свою провину на другого.— Свині не їстимуть, не то що люди! Гей ти, Наталко! — крикнула Коломийчиха у сіни.— Принеси-но та покажи, який хліб вийшов з цієї погані.

Наталка визирнула в двері, тоді зникнула й швидко винесла Коломийчисі якогось чорного, скрізь [потрісканого] коржа.

— Ось дивись! — Коломийчиха крутила перед циганкою коржа.— Куди воно гідне?

— Так маком і сіло! — насмілилася й собі зауважити Наталка.

— Це ж я краще зерно відібрала, посушила, змолола, і ось що вийшло!

— Ач, яке нещастя, зурочив хтось злим оком,— щиро засмутилася циганка: вона передбачала, що й їй не пощастить від цього.

— Покинь хліб цей собакам! — Коломийчиха кинула коржа Наталці.

— Давала — не їдять! — байдуже відповіла дівчинка, копирсаючи в носі.

— Геть з очей! — розсердилась на неї господиня й тупнула ногою.

Наталка де й поділася.

— Ось який зятюшка дістався мені! Хоч би ще від цієї чортяки, прости господи, онук був, а то й добро за водою піде, дурно тільки хліб жере!

— Допоможемо, допоможемо; тут зурочили, пристріт...— таємниче доводила циганка й уважливо хитала головою,— а може, й старе кохання,— розвела вона руками.— А зілля давали?

— Давала.

— Ну, що — вонітував?

— І блював, і живіт підвело, думала, що здохне.

— Ну, то нема за що й балакати! Стара болячка! Стара болячка... кажу вам, пані, і квита: коли вже блював

і живіт підводило, так це воно! Це вже хоч заріжте мене, щоб я свої діти не бачила, щоб я онуків не діждала, коли брешу! Коли живіт підвело, це, виходить, сидить у нього в серці, мов жаба, старе кохання й кров смокче... Тому він і дохлий, і до твоєї зозульки не горнеться.

— Ах, він сибірний, каторжний! Женихався з однією, а мою задумав взяти? Ну, зажди ж но мені, попадешся до рук — натішуся!

Коломийчиха вдарила кулаками й зацокотіла зубами.

— Вгамуйтеся, паніматко! — заспокоювала циганка.— Уб'ємо цю жабу, витягнемо її з-під серця, а його таки привернемо до вашої донечки: на то я вже знахарка!

— Не привертайте його, чортяку, щоб на його морді чорти три дні [горох] били! — розлютувалася Коломийчиха.— Ти відверни від нього Домашине серце — це буде гаразд! Ти поворожи так, щоб їй це падло осоружним стало, гидким, щоб вона на нього й не глянула, щоб вона його голосу чути не хтіла, щоб не дозволила й доторкнутися йому до свого тіла — отак зроби.

— Та це мені за дурничку зробити! Я задля вас, паніматко, ладна і себе віддати кузькам на страту, аби добути таку кісточку... Важко воно, що й говорити, важко... багато треба потрудитися, та я знаю мою благодійку, знаю, що ви мене, стару, не забудете.

— Не бійся, ти тільки навчи її серце зненавидіти його,— нічого не пожалую... Хай-но вона від нього відвернеться, тоді ми вже його туди...

— Відвернеться! Витуримо його з серця... Я їй наготую такого зілля, що сьорбоне тільки тричі, то й забуде враз: от буде ходити, а не буде навіть тямити, хто вона і з ким розмовляє... так, наче колода стоїть, мов колода, моя люба пані...

— Ні, ти краще їй нічого не давай, чуєш — їй ані краплиночки, а йому так дай, дай чогось міцненького, щоб йому печінки повідбивало, щоб вона відвернулась від нього.

— Можна й йому одному,— погодилась циганка,— тільки це зілля коштуватиме дорожче, воно ж, моя голубонько, мусить стріляти на два боки: і на приворот, і на відворот.

— Та що там балакати! Роби, кажу, нічого не пожалую, роби якнайкраще.

Домаха вийшла з-поза хати; вона несла в одній руці

миску з сиром і сметаною, а в другій окраєць хліба і поставила все це перед циганкою.

— Спасибі тобі, моя горличко, і нащо було самій трудитися? — вклонилася циганка.— Я вже тобі за це...

— Ти ось матері не ймеш віри, а послухай-но, що люди гомонять,— звернулася до дочки Коломийчиха,— за чоловіком побиваєшся, а у нього коханка є, ось що!

— Не може бути! Не вірю! — Домаха скочила й випросталася, захищаючись від нападу; обличчя її запалахкотіло вогнем, очі засяяли, груди заколихалися.

— Не віриш? А ось попитай знахарку.

— Ох-ох, зозуленько, правду в мішку не заховаєш: вже коли він блював і живіт йому підводило, то що й говорити, є в нього болячка, коли живіт підводило, то це від болячки... Проти неї треба суворо...

— Тільки цього ще бракувало! — Домаха схопилася руками за голову.

— А ти все за ним сльозами та сльозами... Навчила б краще кулаками та качалкою.

— Й це допоможе... О-ой-ой, як часто допомагає!

— Ох, не крайте мені серця, не здійму [руки] на Степана й не повірю нікому, лише своїм власним очам. І нащо я на світ народилася?

Домаха заголосила, сльози ревно покотилися з очей.

— Що це у вас за гвалт, Онупріївно? — несподівано почувся голос старшини за кущами калини.

Всі заметушилися, встали, Домаха кинулася до хати.

— Та то хатня річ,— збентежено вклонилася Коломийчиха.— Здорові, пане Ларивоне Потаповичу, наше вам шануваннячко!

— Спасибі, і вам також! З суботою будьте здорові! — старшина зняв шапку.

— Будьте й ви, пане. Милості просю, сідайте,— привітно промовила Коломийчиха і дбайливо обітерла порох на лаві.

Старшина трохи пом’явся. Циганка відійшла поштиво вбік.

— Та я, сказати, до вас по ділу, Онупріївно, вже вибачайте: на вашого зятя протокол...— старшина копирснув землю ціпком.

— Зробіть милість. А за що?

— Непорядки: майже біля ваших воріт на смітнику мертве тіло!

— Що це ви, пане старшино, лякаєте, яке мертве тіло?

— А таке, Онупріївно, дохлий кіт чи кицька, вже не розберу...— старшина сперся обома руками на ціпка.

— Та яке ж це мертве тіло, хоч би й кицька? Це ж падло, а падло і треба на смітник викидати.

— А закон це бороня суворо: розумієте, Онупріївно, суворо; зараз протокол, холодна, а може, й того гірше... тому, що воно смердить, а начальство не дозволя, щоб і у вашому дворі смерділо.

Старшина розрахував, що як більше він налякає Коломийчиху, то вона йому дешевше продасть зерно.

Але Коломийчиха обстоювала своє право власності ретельно, тому й обурилась.

— А хто це мені заборонить робити в своїй господі, що мені завгодно? Це вже ви даремно, Ларивоне Потаповичу.

— Начальство, начальство, Онупріївно, тому що закон забороняє: виходить, якщо у вас нема на цю саму статтю паперу, то, ховай боже,— в'язниця.

— От наказання! — захвилювалася Коломийчиха.— Так оце я через цього анахтемського виплодка, каторжного зятька, щоб у в'язницю втрапила? А не діжде він сибірний, бодай його возом переїде, бодай йому ціпом голову пробито, бодай йому руки покорчило! Мало ще він мені в печінки в'ївся! Рідна дочка через нього в'яне, хазяйство за водою йде, грабунки одні, та ще щоб в в'язницю? Та не діждете цього й ви, пане старшино, не діждете мене до в'язниці замкнути! Вам хочеться напосісти на бідну вдову, з світу її зігнати, моїм добром обжертися...

— Та що це ви? Хто там проти вас зло має? — старшина збагнув, що надто далеко ускочив і цим ще міг попсувати і всю справу; він одно блимав очима.— Та хіба я на вас? Вашого зятя до в'язниці, а не вас.

— Ну, зятя, то милості просю, ще й у ноги вклонюся за ласку... а мене зась! І гадки за це не майте, вже хоч луснете, хоч репнете...— Коломийчиха все не вгамовувалася.

— Та цитьте-бо вже, вас тільки зачепи, то так і пішли, і пішли,— старшина зняв шапку і витер рукавом піт з чола.— Залиште вже падло й вашого зятька, а от скажіть мені краще, чи не продасте, бува, ви те зерно, що в пашенних ямах?

— Зерно? — Коломийчиха аж відсунулась від здивування.— А хіба ви купите?

— Коли питаю, стало бути, куплю.

— А що дасте за нього?

— Гроші.

— Знаю. Але які? Скільки?

Вона не сподівалася навіть, що можна хоч що-небудь дати за нього.

— Більше, ніж воно варте.

— О?! — не вірила стара своєму щастеві.— А чи ви не смієтесь часом з мого лиха?

— Не сміюся, Онупріївно, не сміюся, не дай господи, а хочу вам, бідній удові, допомогти, ось воно що! Тільки за це треба балакати наодинці, бо тут і горобці підслухають...

— Так, так. Я зараз, милості прошу до господи.

Коломийчиха відразу пожвавішала, мов на світ народилася, навіть на її жовтявих лицях з'явилось щось подібне до привітної ухмилки.

— Наталко, Наталко! — заметушилась вона.— Принеси швидше в горницю сиру, сметани, вишнівки... та повертайся мені миттю!

Коломийчиха з старшиною пішли до хати й сиділи там, замкнувшись, довго. Наталка не один раз бігала і в льох, і в хату. Знахарка на самоті допалася до миски з їжею і з'їла геть-чисто все, ще й насухо витерла посуду шматочком хліба.

Коли Коломийчиха вийшла з старшиною надвір, то обличчя її аж палало від жару, груди широко підіймались, а напівзаплющені очі заледве дивилися на світ.

— Кажу ж вам, Онупріївно, пані моя люба та хороша, розбагатієте, ще й як... все в наших руках... тому, що начальство... Тільки цього виблудка спекайтесь, щоб і не смердів тут... розумієте? Ви тільки допомагайте... тому що рука руку... а вже ми його обчеським присудом! Ну, так глядіть же... Прощавайте!.. — і [старшина], страшно хитаючись, попростував до воріт.

— Прощавайте, щасти вам, господи! Буде все, як казали, я вам в ноги поклонюся! — проводила його Коломийчиха й весело посміхалася, потім повернулася до знахарки й шепнула їй, значно підкреслюючи: — Наготуй мені задля зятя такого трунку, аби йому очі на потилицю вилізли... подякую!

Циганка навіть руками розвела.

VI

Біля шинку була метушня: стояло чимало возів. Це левихівчани і хуторяни поверталися в базарний день з найближчого містечка Жовнина. Дехто з довгими вусами філософськи лежав, позакладавши руки попід голови, на возах, в полотняних сорочках і таких самих штанях. Сонце, що вже високо підбилося, немилосердно пекло їх просто в обличчя; дехто сидів на призьбі без шапки, здорові краплі поту вкрили їх бронзові обличчя, а оголені й засмажені шиї здавалися мов в червоних ошийниках.

Одна молодиця метушливо бігала то в шинок, то з шинку: постоїть, постоїть, щось жуючи, подивиться скоса на найближчого воза, зауважить, як з олімпійським спокоєм дивиться його господар на пекуче небо, тоді знову піде в шинок. Друга молодиця з дитиною на руках сиділа на призьбі і їла чехоню; біля неї стояв собака, уважно слідкував, як рухались її щелепи, й, підлабузнюючись, крутив хвостом. З сіней час від часу чути було гомін багатьох голосів.

— Антоне, агов! — спитав в просторінь, не повертаючи голови, той, що лежав на найближчому возі.

— Я! — відповів хтось з третього воза.

Впала пауза.

— Був теж? — знову спитав перший.

— Еге,— відповів третій.

— Підсвинка? — поцікавився перший.

— Ні, вівцю,— відповів третій.

Знову тиша.

— А як? — знову спитав перший.

— Ет! — протягнув третій.

— Ну-ну! — зауважив перший.

— І вже! — обрізав третій й плюнув догори.

Повстала довга мовчанка.

— Геть! — відгонила молодиця собаку, що вже нахабно поклав їй свою голову на коліна.

В головній кімнаті шинку було людяно й галасливо, пахло горілкою й тютюном, густі хвилі синього диму скупчились під стелею й серпанком тягнулися через відчинені двері надвір; за столом сиділи здебільшого свої ж левихівчани. Сивий, мов молоко, дід з довгою бородою сидів на покуті; біля нього сиділо двоє поважних, літніх селян, перед ними стояла пляшка й чарка; на другому

кінці столу стояв штоф горілки, круг нього зібралися молодші хазяїни. Біля дверей, в поштивому віддаленні, стояв з люлькою в зубах молодий парубок.

Мошко метушився, бігав по хаті, розносив горілку, знакомиту Ривчину тараню й приймав участь в розмовах. Розмова точилася більш всього за базарні ціни.

— Чи чули? — звернувся, махаючи руками, до більш поважної групи селянин, середній на зріст, загальний кум.— Максим Халява продав свою лису корову за вісім карбованців.

— Дедалі товар ще подешевшає,— відповів поважний селянин в відлозі.

— А звісно,— зауважив третій,— тепер майже нема чого їсти скотині в полі, а як попече отак ще, так буде так, як на черені.

— А так, так,— прошамкав дід, відкусуючи беззубим ротом шматок хліба,— до Семена, дивись, ще будуть скотину за одну шкуру продавати. Я пам'ятаю, років тридцять тому, так ото стояла така сама спека... все попалило, ще й хвороба страшна була... Горе по людях ходило... так рогату скотину віддавали на зиму за четверту голову... Виходило так, хто вигодує, то на весну віддає хазяїну одну скотину, а собі за харч залишає троє, а свиней — так хазяїну одну, а собі аж п'ятеро.

— Не дай, господи,— зітхнув літній, зовсім гирявий селянин з другої групи,— тоді вже зовсім пропадати прийдеться.

— Та й як не пропадеш,— підхопив кум,— коли хліба нема, а дорожчає так, що до зими й не докупишся. Тепера й то жито карбованець з сороківкою * за пуд...

— А шинкарі та крамарі скуповують, аби потім з нашого брата три шкури дерти! — зауважила відлога.

— І що це ви, панове, все на шинкарів і на євреїв? — заперечив Мошко.— Он ваша сестра, Коломийчиха, закопує зерно в землю й не хоче продавати, а для чого? — спитаєте мене. А задля того, щоб з вас чотири шкури здерти, коли [не] помине лиха година... Так їй можна, бо вона християнська душа, а бідному еврейчику не можна заробити й копійчини, бо у нього й душі немає, бо він пес, собака... Ой вей, ой вей, який ви справедливий народ!

Ривка задоволено хитала головою, але відразу при-

* С о р о к і в к а — сорок грошей, тобто двадцять копійок.

йшла їй до голови думка: а що, як Мошко щось зайве скаже? І навіщо почав він селянам казати за Коломийчишин хліб? Ще догадаються. Ой-йой-йой!

— Та Коломийчиха тобі під пару... лихварка, як є... Хай би попарував вас дідько,— і Ривку за пояс заткне... присяйбі, правда! — заперечив статечний хазяїн і сплюнув.

Ривка засміялася, показуючи рядок широких зубів, в її вухах захиталися довгі сережки.

— І що це ви, дядьку, вигадали? З таким бабом — ферфал міт ді ганце постройка *! — хитав головою, усміхаючись, і Мошко; він накрутив на пальці пейси й притискував їх до скроні.

— Та стару Коломийчиху,— відповів дід,— і бог покарав за її скнарість... Зерно ж у неї геть-чисто все попріло. Ось і вийшло, що ховала вона, переховувала боже добро, щоб нажитися з бідних людей, а воно геть-чисто взялося гноєм...

— Так, так, діду,— погодилась і [Ривка],— чоловік метикує, а бог порядкує!

— Не бійтесь, діду,— заперечив і Мошко,— її не пропало. То там одна тільки ямка трохи затекла, а то все зерно, як перлина, ой-ой, яке ще зерно! Які вона за нього грошенята гребтиме! — і шинкар зацмокав язиком.

— Брешеш! — зауважив дід і махнув рукою.

— І хто б таки купував у неї цю погань! — протягнула відлога.

— Та я сам закупив би у неї все зерно, аби гроші! От позичте тільки, дядьку, мені грошей, побачите, що я з цим хлібом зроблю! Перетрушу, пересію... і який ще буде гешефт! Ой мамеле, ой тателе!

Мошко від захвату зажмурив очі й похитав головою.

— От тільки спробуй ти скуповувати на нашу голову хліб, то ми домацаємось, де у тебе ребра! — крикнув Мошці червоний, мов печений буряк, кум і похитав, погрожуючи, кулаком.

— Хай лиш спробує, ми йому покажемо, де раки зимують,— почулося кілька енергійних голосів.

Ривка навіть перелякалася.

— Ось бачите, ви всі на Мошку, а Мошко може вам порадити доброго діла! — почав улесливо шинкар.

---

* Суміш єврейської з російською: навіки пропав.

Всі зацікавлено замовкли.

— І чому вам не зробити собі цього гешефта? Чому ви самі не хочете скупити у Коломийчихи задля громади все збіжжя? А ви мене запитайте — як? Раз — у старшини є гроші, ой вей, коли б мені бог дав стільки грошей, скільки у старшини,— хай він допоможе громаді... Ось коли мені дозволять, то я з ним перебалакаю — й налигаєм; друге — є ще трохи і обчеських грошей; третє — Коломийчиха, якщо старшина поручиться, підожде ще частину грошей. А чутка за те, що у неї погоріло зерно, це ж вам на добре: вона налякана, тому й погодиться на кондиції *... та ще є проти неї одна річ...

— А саме? — спитав кум.

— Якщо Мошко не купить, то справді...— зауважила розважливо відлога.

— Що саме? А ось що.

Мошко пожвавішав; він побачив, що його промова почала дошкуляти селян.

— Наші люди кажуть, а що наші кажуть, то завсігди вірно, що восени заборонять з Росії вивозити хліб за кордон, так наші тому й бігають по селах та скуповують увесь торішній хліб, щоб його швидче вивезти за кордон...

— От чортові харцизи, грабіжники! — крикнув кум і ударив об стіл кулаком так міцно, що навіть пляшка перекинулася.

— Не гнівайтеся, пане Іване, заробити всякому кортить; не було б євреїв, найшлась би друга чортяка,— вгамовував його Мошко.— Так, бачите, можна Коломийчисі сказати, що коли начальство забороняє вивозити хліб за кордон, то воно заборонить і продавати хліб в друге село, а тому вона... і продасть вам зерно за ті гроші, що ви їй дасте, а ні, то його у неї заберуть задурно до казни...

— Ну та й хитрий з біса ти, Мошко! — засміялася відлога, усміхнувся і його сусіда неговіркий.

— Отак нашого брата шахруй!..

— Ну що ж ви, добродії, хочете? Без цього в комерції далеко не поїдеш, тоді ферфал вся комерція! — доводив товариству Мошко.— Ну, ось, аби зробити користь всьому селу, я повинен збрехати Коломийчисі, налякати її,— без цього вона ще більше буде правити, а то, дивись, наскоче якийсь закордонний покупець і закупить...

* Кондиції — умови (*лат.*).

— А чи правду каже Мошко? — звернувся до товариства гирявий.

— Правда, коли не бреше! — зауважив дід.

— Ой вей, яку правду,— підхопив Мошко,— вчора до мене присилав Абрумка з Очеретуватого, просив, щоб я йому купив у Коломийчихи хліб і доброго куртажу * обіцяв, ось і Ривка чула,— шинкар показав на жінку, що сиділа за рундуком.

— Ой мамеле, який ще куртаж! — свідчила Ривка.— Щоб я так здорова була!

— А ти як, запродаси нас? — звернувся до Мошка філозоп.

— Коли б я захтів це зробити своїм селянам, що мені, спасибі, дають заробіток, то я б вам і пари з вуст, а пішов би просто до Коломийчихи й перебив з нею руки, та й вже. Тому-то я вам і кажу: не сьогодні, так завтра Абрумка закупить хліб з пашенних ям, і Левихівка залишиться без зернятка... Так думайте, добродії, що робити? На мою думку, громада хай попросить старшину, щоб він закупив задля села цей хліб у Коломийчихи відразу, не чекаючи на Абрумку або на когось другого... не то, ой вей, з голоду попухнемо! Я Коломийчиху налякаю, щоб віддала поцінно, а з старшиною перебалакаю за позику... Ну, а потім ми хліб провіємо, просушимо, складемо до гамазею, зимою кожний візьме за відробіток... а там бог пошле й урожай.

— Їй-богу, діло! — вирішив кум.

— Діло-то воно діло,— почав дід розважливо,— одно тільки чудно, чому це Мошко так за нами побивається, наче за кревними: і від куртажу відмовляється заради нас, і старшину й Коломийчиху умовлятиме заради нас... Чи це він так полюбив нас, чи вовк в лісі здох?

Дідове зауваження збаламутило присутніх, кожний почухав собі потилицю.

У Мошка під ногами захиталася підлога: він перелякався, що дід розіб'є всю його комерцію.

— Дідусю,— звернувся він до нього жартома й улесливо,— та хто ж вам казав, що Мошко буде заради громади трудитися, а за себе забуде? Ой, тателе, де там! Мошко найперше подумав за своя шкура.

---

* Куртаж — винагорода за посередництво *(франц.)*.

— Ой, правда! — крикнув кум, і всі повеселішали: одвертість Мошчина викликала до нього більше довір'я.

— І хіба Мошко такий дурний, що буде задурно на когось працювати? — провадив далі так само Мошко.— Я й ради батька рідного дурно руки не підведу!

— Що правда, то правда! — закричав, потираючи руки, кум.— Став нам за це, Ривко, ще кварту горілки, вип'ємо, панове, гуртом за Мошчине здоров'я.

Всі засміялися, парубок навіть заіржав від задоволення й вибіжав з хати. Ривка усміхнулася й похопилася виконати кумове прохання; вона почала вже розуміти Мошчину гру.

— Хіба, панове, Мошко матиме якийсь зиск, коли село голодуватиме, коли віддаватимуть останній кожух за хліб з посівного зерна?.. Тоді Мошкові прийдеться й самому здихати разом з Ривкою і з Рувімом, і з Шмуликом, і з Рахількою. Ніхто Мошці не допоможе, ніхто не принесе в хату й шеляга. Хіба не правда? А коли у кожного, звиняйте, мужика є і в засіках, і в штанях, то і в Мошчиній хаті веселіше; що кожний з вас багатший, то Мошці краще, комерція піде... і се і те, і купити, і продати, і перепродати...— Мошко аж захлинувся.

— От собачий син! — не витримала відлога.

— А правду каже! — зауважив філозоп.

— Щось ніби до правди схоже,— вирішив і дід.

Мошко був в захваті: його пропозиція заволоділа головами левихівчан й будила їх симпатію до нього. Страшне питання: як перебути зиму, давно вже цвяхом стриміло у кожного в голові, і кожний боявся дати собі на це відповідь, а Мошко сміло й несподівано знайшов добрий порятунок; а тому, що від цього всього й Мошці перепаде дещо, виходить, можна було йому повірити.

— Ви гадаєте, що я тут не одержу куртажу? Ой-ой! Ще й як одержу: Коломийчиха за сватання мені дасть, а як налякаю, то й дасть чимало, та й ви, панове громадяни, не забудете за Мошку.

— Не забудемо, не забудемо! — почулися голоси.— Починай, Мошко, не випускай хліба!

— Не випущу, зубами держатиму, ще й могорича разів з п'ять пити[ме]мо.

— Ой, Мошко зух! Ой зух! — весело вигукував кум, підскакуючи на лаві, підпилий, він ладен був і затанцювати.

— Так ви ось що, панове,— Мошко заволодів головами присутніх і вже напівнаказував їм,— або заявіть старшині, або зробіть присуд, там вже як писар скаже, щоб він закупив у Коломийчихи все зерно з пашенних ям. А ви мене спитаєте, добродії, куди його зсипемо?.. А я вам і кажу: виберемо з ям, пересушимо, пересіємо і зсипемо в гамазей. А ви мене питаєте, куди гамазейний хліб подінемо? А переховати в друге місце, хоч би і в ті ями.

— Ну й навіщо займати хліб з гамазеїв?..

— А того, дідусю,— упевняв Мошко і ввічливо доторкнувся двома пальцями до кінчика сивої дідової бороди,— що без цього не дасть мировий дозволу громаді купувати Коломийчишин хліб, не дозволить витрачати заощаджених грошей, а без мирового старшина побоїться дати і свої гроші, і Коломийчишин хліб пропаде, а тут треба так підвести машину, що ніби треба перемінити зерно, ніби там недобре — хоча воно й перший сорт... Ось тоді залишиться у нас в селі і гамазейний, і Коломийчишин хліб!

— Ага! — домислився дід, хоча все ще він до ладу не розумів всіх цих хитрощів.

— Ловко! — зауважив філозоп.

— Ловко! — погодилась відлога.

— Ой зух! Ой зух! — повторював кум і реготався, аж за боки брався.

— Так треба приметикувати, щоб і доношеніє потрібне склав писар,— Мошко таємниче повчав товариство,— а то, може, ще якийсь дурень, що не розбере нашої справи, а почне з великого розуму каламутити: навіщо, мовляв, міняти зерно, воно й так добре, і стане на перешкоді вам, панове громадо, гешефта зробити, забезпечити себе на зиму! Ось що: хіба ж він розбере, що цього гамазейного хліба не дозволить начальство на харчування віддати, що його й на посів не вистарчить.

— Ну, коли громада вирішить, так ніхто проти неї не піде! — сказав дід.

— Хіба Степан Петраш? — спитала відлога.

— На злість тещі, він ладен її в ложці води втопити,— додав Мошко.

— Хай лише спробує проти нас,— вигукнув уже грізно кум,— так ми його!

— Ми його тоді присудом,— підтримала відлога.

— Власним, родинним судом,— погрожував кум.

— Звісно, громада — великий чоловік! — додав сентенціозно Мошко й вклонився підпилій компанії.

— Так тому й бути! — закінчив невідклично філозоп.

В великій кімнаті волосного правління за столом, що був вкритий зеленим з плямами атраменту сукном, сидів писар і щось уважно виводив на папері. Він поклав голову майже на руку, час від часу відкидав волосся, що неслухняно лізло йому на очі, потім підіймав голову й оглядав, як рівно, наче вшиковані солдати, витяглися літери й поєднувалися в слова. В кімнаті було парко й порожньо. В трьох місцях на сосновій підлозі яскрили три сонячні плями й сповнювали кімнату різким світом. Шафа в кутку, три лави, стіл та п'ять безногих стільців — це були всі меблі цього приміщення; з сіней чути було уривчасте хропіння сторожа; велика муха дзеренчала й билася у вікно.

Тим часом писар виводив: «Поєлику ж він, вищеречений Степан Петраш, держить себе неподобним чином, ганьбить внівець святий шлюб, доводить часто себе в нетверезий стан розуму, а через такі якості не пильнує своєї служби й гноїть хліб, що в цьому голодному році загрожує надзвичайною небезпекою, а також напоює повітря трупним духом й зловредні думки...»

Коли це раптом обережно відчинилися двері й на порозі з'явився кум, а за ним виглядало ще дві голови.

— До вашої милості, пане писарю,— кум почав балакати якось таємниче, підійшов до писаря навшпиньках, розмахуючи руками,— діло є! Громада заявля, щоб ви написали папера й надіслали, куди там слід, від обчества, що воно, мовляв, просить, щоб купити у Коломийчихи зерно й засипати його в гамазей, а старе зерно геть... і щоб старшина..

— Та ви краще самі, Лук'яне Гавриловичу, пішли б з нами до старшини, там вкупі обрадимось,— додала з-за дверей відлога.

Писар здивувався вкрай: він не вірив власним вухам, як відразу полегшала вся справа. Замість боротьби з громадою, що він на неї чекав, вона сама йде до них в лабети. А голову цієї громади як йому важко було умовити! І хто б це допоміг?

— Маєте рацію! — писар потирав руки.— Хто ж це вас напутив? Хто довів до розуму?

— Це все я, своїм розумом! — усміхнувся кум.

— Молодець, доправди, молодець! Додумались, а не то б все пропало!

Писар скрутив цигарку й потягнувся на стільці: він поклав трохи спочити.

— Так ходімо ж! — прискорював кум.— А то, бува, Абрумка...

— Ну, ну, ходімо! Тільки слухайте сюди: з вас могорич! Полуквартою не відкупитесь, так і громаді скажи, тому що тут писанини буде цілий віз — і протоколи, й доношенія, й постанови, й всяка всячина... та ще в кожний папер зацвяхуй десят[ок статей], тому — закон! Не можна! Так щоб все це на дурничку? А зась!

— Та подякуємо, конешно... Як же можна? Не турбуйтеся! — заспокоювала писаря відлога.

— Авжеж! — підтримав і кум.

Писар молодисто натягнув на голову кашкета, засмалив цигарку, і компанія посунула до старшини.

Степан повернувся вранці додому і не схотів заходити до хати, ліг спати на соломі в клуні й проспав досить довго. Події учорашнього дня вплинули на нього й знервували його, кволого, дуже; відпочинок трохи підживив і наддав сил.

Надворі його зустріла жінка й кинулася до нього з криком.

— Степане, що ти робиш зі мною? Де ти пропадав? Я цілу ніч побивалася, тебе виглядаючи...— і Домаха гірко заплакала.

— Що тобі бог дав, і що б зі мною трапилось? Зустрів Охріма з нашого села, з Очеретуватого, ну, й забалакались, спізнився... не хотів грюкати в хату, пішов до клуні і проспав: там і холодок, і тещі немає.

— Так ти тут і ночував? Господи, а я й не знала, що ти так близько... а вони брешуть... що ти...

— Не йми їм віри!

Степан забалакав якось збентежено й дивився вбік: його гризло сумління, що він справді каже неправду, що його душа й думки далеко відсіля.

— Я б хотіла тільки тобі одному вірити... Ох, Степане, Степане!

— Тягають твого Степана! Ось хоч би твоя мати соромить мене, поїдом їсть... Ще вчора що вона зі мною у панотця робила!

Степан, очевидячки, хотів підбурити в собі злість, аби легше було заховати своє хвилювання й збочити розмову на тещу.

— А я чим винна? Я й так з матір'ю посварилася... Їй знахарка все бреше, а вона вірить.

— Ще й знахарок нацьковують... підсуне ще чогось...— пробурмотів Степан.

— Ось якби ти був добрішим до мене... то вона б...

Вони поволі йшли до хати. Степан мовчав, його глибоке зітхання тільки нагадувало за його душевну гризоту.

— Йдіть хутчій! Паніматка сердяться! — крикнула з сіней Наталка.

Пообідали тихо. Коломийчиха напрочуд була зовсім спокійна, навіть лагідна, за вчорашнє й не згадувала.

— А що, Степане,— звернулася вона до зятя,— треба б всі наші ями розгорнути, вибрати зерно, провіяти його... в других ямах воно, хвалити господа, сухе...

— Навряд,— пробурмотів Степан,— ті ями ще нижче.

— Тепер хліб закуповують, і нам дадуть добру ціну...

— Таке зерно продавати людям — гріх! — відрізав Степан.

Коломийчиха скинула на нього оком і змовкла.

По обіді Степан пішов на поле, а ввечері, як повернувся, почув новину, що вже перебігла всім селом: громада, бач, подає прохання, аби забрали у Коломийчихи увесь хліб для левихівчан; його будуть роздавати селянам за відробіток, а то майже задурно, бо в гамазеях хліб псується... щоб Коломийчиха не насмілилася комусь іншому продавати свій хліб, що є такий закон про голод...

«Еге-ге! — подумав Степан.— Це все Мошкині й писареві заходи! Тут ціла зграя шахраїв... вони пограбують вкінець село... Треба попередити мирового неодмінно...»

З ким він не забалакував за цю справу, кожен мовчки дивився на нього скоса, наче на якесь диво. Коли ж починав він попереджати, його не хотіли слухати, тільки кидали через губу: «Громада краще знає», або «Хто його розбере!», «Там вже, як начальство», або «Звичайно, коли

хто зло на кого має, то може погубити», або «Хотілось було продати чужим, а тут закон, ну, й шкода, що забирають свої, тому й гудить!»

«Ні,— поклав у думках Степан,— треба не гаючи повідомити мирового!»

VII

Ледве почало на світ благословлятися, як прокинувся Степан; він помацки взяв з комори шматок сала, окраєць хліба й пішов левадою до болота. Над Левихівкою ще панувала ніч, тільки східний край перекинутої над землею небесної бані почав потроху яснішати; на ній високо висів блідо-срібний місяць, що дедалі більше танув і зникав в необмеженій глибині; праворуч, ближче до узнеб'я, виблискувала діамантом ранкова зірка; з болота подихала приємна свіжість і вогкість.

Степан перескочив через тин, витяг про всяк випадок собі кілок і пішов понад городами в напрямку Шушвалівки.

Коли він поминув село, то почав приглядатися до стежок через болото, вибрав одну з них і попростував нею до густого очерету, що поріс високою й густою стінкою. Степан помацки в півтіні перескакував в грузьких місцях з купини на купину і дарма, що він добре знав місцевість, посувався поволі наперед; він поспішався швидче до очерету, де можна було піти швидче; густе коріння, що поплуталось, наче гадюки, помагало вільно проходити болотом, от тільки добратися до нього було не зовсім безпечно; але ось Степан впірнув в темну, непрозору гущу. Де далі він ішов, то очерет густішав і ставав вищим; верховіття його посплiталося докупи, і тільки де-не-де, наче крізь віконце, світило тьмяне небо, в середині ж очерету ще панувала цілковита ніч. Одно лише шарудіння очерету, що розсував Степан руками, порушувало спокій болота.

Поминуло кілька часу, і денний світ вдарив аж до самого коріння й сповнив цей своєрідний очеретяний ліс синюватим півсвітом: стрункі, високі стеблини взялися зеленою фарбою. Степан дійшов до галявини, де саме стежка поділялася на кілька стежок, і збентежився:

— Куди ж саме йти? Шушвалівка, здається, праворуч... а може, просто? Це хлопці, лазячи за качками, понатоптували стежок, а ти тепер потрапляй!

В високому прозорому небі було вже зовсім ясно; чистою блакиттю пливли легурні хмарки ясно-рожевого кольору, легенький ранішній вітерець ласкаво гойдав густе темно-зелене листя; манюсінька очеретянка стрепенула крильцями й весело зацвірінькала; з різким вереском пролетіла зграя чирок; з-під Степанових ніг випорснула й заховалася в гущавині дика курочка; почувся здалеку стогін бугая, а десь близько защебетав на воркування горлиці коростель... Болото починало прокидатися.

Степан навгад вибрав першу стежку і пішов засвітло вже сміливіше. Мало помітна вузенька щілина між очеретом закручувалася, знову поділялася й прямувала невідомо куди. Степан довго плутався в цьому лабіринтові, аж поки цілком несподівано вийшов на зовсім порожнє й не знайоме йому місце. Але що це було за місце?

Навкруги невеликого острівця поріс напівкола густий очерет; широке пишне верховіття вершків його з'єднувалося в суцільний розкішний килим з гарними китицями та оксамитовими циліндрами. На невеличкому горбочку, що поріс шовковою травою, стояв високий осокір, а біля нього примостилася й верба; на самій горі осокора настовбурчилась сорокопуда, а на сухій гілляці сиділа горличка. За осокором виблискувало чисте плесо прозорої блакитної води, воно простяглося між двох зелених бинд ген-ген далеко в сизу імлу. На воді, недалеко від берега, плавало двоє сріблястих чирок, вони підвели голівки і, вихваляючись, причепурялися. Понад плесом ще плавало прозоре павутиння ранкового туману; крізь нього неясно вирізувалися садиби Левихівки; висока дзвіниця й церковна баня, що визирали з-за кучерявої левади, виблискувалися перекинутими в воді й тремтіли тьмяним маревом в ній. Ясно-рожеве проміння далекого ще сонця освітлювало верховіття осокора й вигравало червоною плямою на білій корі засохлої гілляки; ось почервонів і дальній піскуватий берег з сизими шелюгами, і вся околиця пойнялася м'якими, теплими тонами.

І розкіш захисного куточка, і свіжість молодого ранку підбадьорили й вгамували сердечну бурю у Степана; він ліг на березі під осокором; кілька болотяних гостей перелякано пурхнули в повітря.

Якась тупа біль і досада точили Степанові душу, а знеможений організм прагнув спокою. Він навіть хотів був трохи поспати тут в холодку, однак мировий не встане раніш обіду,— встигну, до Михайлівки недалеко: зараз за болотом Шушвалівка, а там верстов з чотири, не більше... Але сну чомусь не було, настирливі думки пекли його розум і не давали змоги заснути... Ось він іде до мирового клопотатися за цю юрбу, але чи скаже ж йому хто хоч спасибі, якщо дасться йому захистити люд від кігтів їх же шулік? А може, ці сліпці духом вважатимуть його собі за ворога, а шулік за доброчинців? Ось і вчора його майже ніхто не хтів навіть і слухати, кожен з недовір'ям відвертався від нього, а за що? Хіба він не допомагав їм, чим міг? Хіба він не доводив їм, що тільки письменність здолає захистити їх від свого й чужого хижака? Хіба він не навчав громаду обстоювати свої права, спиратися на закон, не дозволяти нікому нехтувати його? Проте щось вороже завше роз'ятрювало цю темну юрбу й нищило внівець всі його заходи, а його ж першого виставляло на посміховисько. Де ж головний корінь цьому всьому? Як добратися до нього? Злидні й неуцтво, розбрат і горілка, а до того ще забобонні страхи та безглузді сподіванки! «Ось де коріння злого,— думав Степан.— Довго ще буде неписьменний люд з цим всім боротися. Ось і зараз якісь шахраї скористувалися з майбутнього лиха, зуміли підбадьорити люд сподіванкою на порятунок, а собі здобути чималий зиск з цього! Я ж лише намагався розбити цю сподіванку, а нової ніякої не давав... десь, видко, з-за моїх пояснень виглядало безнадійне горе, ось тому вони й відвертаються від мене...»

— Ні, не засну,— вирішив Степан,— тільки ще більше знесилію, краще скупаюся й заверну в Шушвалівці до куми...

Купання й справді підбадьорило Степана, і він швидко попростував очеретами до Шушвалівки.

Коли Степан вийшов з болота й перейшов піскуваті горбки, то опинився на великому шляху, що по другий бік його розташувалася й Шушвалівка.

Ліворуч на моріжку стояла хата його куми. Степан заглянув у вікно і застукав до дверей, але ніхто не озвався. Тоді він зайшов за ворота й оглянув дворище — ніде нікого не було, один лише десь прив'язаний собака бре-

хав захриплим голосом. Степан підійшов до городу й подивився вниз: по кручі до болота потяглися зелені грядки, а внизу у березі гойдався каюк; відціля плесо потяглося широкою, ясною скатертиною з зеленими френзелями; в далечині, здавалося йому, було видко й той островок, що на ньому він вранці був.

— Певно, всі на полі,— подумав Степан і попростував знову до воріт.

Він оглянувся ще раз, і йому раптово прийшла до голови думка: «Ось де, саме тут найкраще буде зустрінутись з прочанами та з своєю коханою... тут у куми й почекати... Цього місця ніяк не поминути...»

І він поклав неодмінно прийти в п'ятницю до куми, а тим часом попростував по вузькій польовій стежці до Михайлівки. Сонце пекло неймовірно, суха трава шаруділа під ногами, попереду тремтіло якимись хвилями нерухоме, палке повітря.

Розпарений, знесилений Степан всилу доплентався до Михайлівки.

В окремому невеликому економічному будиночку оселився мировий, а вся економія місцевого дідича була з другого краю села. В передпокою мирового вже сиділо кілька осіб; Степан сів і собі; він довго витирав рукавом піт з обличчя, довго не міг видихатись з утоми: серце у нього скажено колотилося й тоскно щеміло у грудях. З розмови пошепки з лакеєм, що тільки-но настановляв самовара, Степан довідався, що мировий сватається до їхнього пана дочки... що він там, в економії, й днює, й ночує, і що сердиться, якщо його затримують, а що з учорашнього дня особливо злий, десь, видко, там щось приключилося.

Зрештою, почали викликати відвідувачів за чергою до кабінету; кожен повертався звідтіля, витираючи піт і якось досадливо витягаючи рукава. Дійшла черга й до Степана. Він увійшов до кабінету й поштиво зупинився біля дверей, переступаючи з ноги на ногу. Мировий стояв біля столу і з нетерплячкою стежив за годинниковими стрілками: годинник показував йому, що у нього забрали багато дорогого йому часу.

Мировий був людиною середнього віку, трохи гирявий, з гемороїдальною церою *, з «новомодних».

— Відкіля? — спитав він нервово й не повертаючи на-

* Цера — шкіра.

віть обличчя до Степана: він показував на щось пальцем на папері письмоводителю, що сидів за столом і щось швидко виводив.

— З Левихівки,— відповів Степан.

— Як звати?

— Степан Петраш.

Мировий повернувся і глянув на нього з підозрою.

— Був у мене?

— Так, приходив до вашої милості.

— Все з брехнями? Пам'ятаю. А сам тещу пограбував?

Ці слова й згадка за тещу шарпонули Степана за серце: ось яка правда! За неї б'ється, за неї і в брехуни та грабіжники втрапив! Степан погамував образу і відповів тихо:

— Тещі я не грабував, брехнями не займався, а по правді...

— Всі ви і не грабуєте, і по правді, а подивишся — ладні один одного в ложці води утопити. І старшина у вас шахрай, і писар — хабарник, і [виборні] — п'яниці, і судді — брехуни, а собі ж всі[х] обирали! Оберуть собі начальство і тільки й того, що на нього скаржаться... і для чого це все вам — не розумію!..

— Дозвольте з'ясувати вашій милості,— почав тихо Степан і зробив один крок наперед.— Вибори невірно провадяться, принаймні в нашому селі. У нас до Левихівки приписано багато дворів; от начальство й користується з цього: треба, скажем, ваша милість, вирішити щось недобре задля левихівчан — начальство скликає всіх хуторян, а треба щось вирішити недобре задля хуторян— скликає одних лише левихівчан... Так само й перед виборами... та ще підмогоричать... і люд темний...

— А коли ви темні люди, п'яниці та ще й дурні, то навіщо вам і вибори?

— Я ще торік просив вашу милість, щоб хоч церковно-приходську школу...

— Диви, який навчитель знайшовся! — вже спаленів мировий. — Плутається, дурний, не в свою справу... Є розумніші за тебе, що знають, як вашого брата учити розуму. Тут люди з голоду пухнуть, а йому ще податки збирай з цієї голоти на школу!

— Я казав же вашій милості, що у нас є ще обчеська земля, не поділена посімейно, її треба поорати задля гро-

мади, а то старшина й писар держать цю землю за такі гроші...

— Та це ж ваша громада її порядкує... без приговору не насмілилися б узяти.

— Ось коли б ваша милість пояснила б їм... ось минулий було...

— Ти ще будеш мене вчити? Мовчи! — затупотів ногами мировий.— Щось, здається мені,— він злісно прижмурив око й оглянув Степана,— ти набрався десь цього бунтарського духу... забагато метикуєш... Диви, який ліберал знайшовся! — сміявся мировий.— Ось куди вони втрапили! Дивись, щоб я тебе не відлібералив!..

— Це на нього й папер надійшов вчора з волості,— додав канцеляриста.

— А? Про нього?

— Так, так... Степан Петраш...

Степан втратив спокій. Він бачив, що мировий чомусь лютий, кидається на нього, та ще й якийсь папер... Степан пожалів, що прийшов з своїми доказами не в час, краще й зовсім за них не говорити — однак нічого не вдієш!

— Довго я чекатиму? — мировий крикнув голосно, як личило начальнику.

Степан поволі почав розказувати за ту грабіжку, що улаштовувалася у них; він і сам докладно не розумів цього гешефту, він тільки твердо знав, що в гамазеї чудове, сухе, мов перець, зерно, а його громада хоче перемінити на зерно з пашенних ям його тещі, і що він нестеменно знає, що Коломийчишине зерно попріло геть-чисто, що воно гідне лише на отруту. А тому, що мировий підганяв його й злісно шепотів: «Ну! Ну ж! А що далі? Не розумію»,— то Степан дедалі більше плутався й твердив лише одно, що у нього, у гамазеї, зерно мов золото, а Коломийчишине — гній.

— Ти, дурню, прийшов мене морочити, чи що? — спаленів уже зовсім мировий.— Диви, який печальник відшукався,— за громаду оступається. Свою тещу хочеш потопити, ось воно що, а громада тут ні до чого. Що ж це, на все село один ти з розумом, а решта безглузді, не здолають розібрати, де прілий, а де добрий хліб? Що ж це вони, збожеволіли чи дурману обпилися, що просять мене дозволити обміняти добре зерно на погане? А? А я сам що? На твою думку, останній дурень, чи що? Хіба я по-

требую твоїх пояснень, вказівок, а? — мировий вже кричав, аж запінився.

У Степана з образи схопило за горло, від хвилювання він не міг говорити і тільки тяжко зітхав; холодний піт вкрив йому бліде обличчя, що все пойнялося виразом пекучого болю.

— Кажи ж: дурень я, чи що? Немовлятко безглузде? А? — підступав з кулаками мировий.

— Я не за вас... ось, може... чи не приїхали б...

— Геть!— загаласував мировий і виштовхнув Степана за двері.— Напишіть до волосного правління,— звернувся він згодом до канцеляриста, натягуючи рукавички,— щоб воно дисциплінарно покарало цього негідника, а за брехливі наклепи та за його вчинки — віддати його до волосного суду.

Знову чекала Домаха цілий день на свого чоловіка і не дочекалася. Спочатку вона думала, що він так рано схопився до косарів, і не турбувалася, але коли настав вечір і череда повернулася в село, Домаха збентежилася; вона пішла за село поуз шинок назустріч Степанові, проте ніде його не було, ніхто його не бачив, а надворі вже була ніч.

Домаха повернулася додому, заглянула у хату: там було порожньо. Мати все ще десь ходила в справах, а Наталка скорчилася у кутку і спала мертвим сном. Домаха пішла городом аж до плеса. Була пізня пора. Село спало, тільки здалеку десь скавучав собака.

Домаха сіла на кручі біля самої води й оглянулася навкруги. Червоно-гарячий місяць вже виглядав широким півколом з-за обрію й освітлював загравою край неба. На тлі нічної пітьми вибагливо вирізувалося верховіття тополів. Внизу під вербами було зовсім темно, таємничі тіні сповнювали всю леваду. Біля самих Домашиних ніг спала темна гуща прозорої води, в ній відбивалося зоряне небо. Домасі видалося, що вона висить над безоднею-проваллям. Їй зробилося лячно і якось моторошно на серці; вона хотіла втекти звідсіля, але її обважнила туга сердечна.

— Ах, яка нудота! — зітхала вона, ламаючи руки.— Не хтіла б я більше й повертатися додому, в мою домовину! Поховали там мою молодість, всі мої світлі роки...

Нема мені більше на цьому світі ні радощів, ні втіхи, одна лише гірка нудьга, мов павутинням, заснувала моє серце й смокче мою кров! — вже тихо голосила Домаха.— Не любить він мене, не любить, я це й сама бачу: йому тяжко зі мною бути, боляче дивитись мені в очі, тому і тіка все з дому; уходе й приходе неласкавий, непривітний! Я все терплю, може, оговтається, звикне, пожалує мене, безталанну; і люди, і мати все мене заспокоювали, а ось і досі я йому зовсім чужа... так, чужа... і чекати на його ласку вже не маю змоги...

Домаха втерла очі й потопила їх в похмуру далечінь, наче хотіла там відшукати підвалину свого горя; в них знову загорілися недобрі вогники.

— Та невже ж я така погана? Невже ж мої очі не ваблять більше? Хіба я не здолаю оп'янити його щастям? Ні! Є у мене десь розрадниця, є у мене ворог пекельний. Циганка правду казала: є. Якби не було цієї паскуди, він покохав би мене... І чому йому не кохати мене, коли я так кохаю його?.. Це все вона, падлюка, розрадниця! А коли так, то й я нікого не пожалую...

Домаха встала, наче хотіла відразу кинутися з кулаками на невідомого ворога.

— Ну, що ж,— випросталась вона, довга її тінь побігла аж до тополі,— коли він має коханку, навіщо ж мені світ зав'язує? Навіщо ж брав він мене за себе? Навіщо б мовчав би так довго і чи здолав би мовчати...

Думка побива думку, і у Домахи знову почала бриніти тьмяна надія.

— Може, все ще брешуть на нього, аби тільки матері догодити? Люди охоче на кожного плетуть... Може, це хвороба його так їсть, що він і на сонце не хоче дивитися... А може, що й думки точать — все він за людей побивається... так, за людей, а не за мене, безталанну...

Домаха знову сіла і безнадійно схилила голову на руки. Вона сиділа мовчки, а перед її уявою проходили картини з її минулого дитинства. Ось її батько, такий добрий, з великими вусами, бавиться з нею: посадив її собі на коліна й гойдає... Мати приязно дивиться й боїться, щоб не впустив її батько... І так весело і радісно точаться дні... а потім раптом батько лежить жовтий, мов віск, на лаві... горять свічки, пахне ладаном — і всі плачуть... І довго, довго чомусь, і їй дуже сумно. А там далі наче виглянуло сонечко й поточилися вже не такі хороші

дні: все одні та одні з матір'ю в хаті... Господарство та баби, навіть і подруг не було. Мати дедалі робилися більш суворі й не дозволяли. Не мала вона волі, ані дівочої втіхи. Так непомітно і молодість її забуяла. А тут приїхав пан і привіз Степана. Допіру побачила вона його, як затремтіло щастям її серце і відразу похололо... Такий вже він був ласкавий та добрий, не відвела б очей від його сумного погляду... Він щось і говорив їй, але їй тоді кожне його слово згучало щастям, їй так бажалося мати свою волю, свою радість...

— Боже, яка нудота! — знову зітхнула Домаха і розтулила свої сумні очі.

А ніч вже розіп'яла над зачарованою землею свій блискучий намет і напоювала повітря тремтячим світом.

«А що, якби кинутися туди сторч головою, в саму глибочінь? — прийшла раптом Домасі думка до голови.— Тут страшні ями, навіть соми трапляються... Плавати я не вмію, так каменюкою на дно і піду... Там мусить бути холодно, липуча тванюка... соми, певно, перелякаються, попливуть вбік, я лежу, мов на перині... Трохи тільки лячно... яка саме... смерть? Захочеш дихнути, потягнеш, а тобі замість повітря — ряска... і жаби! Ух! Страшно!»

Домаха відсунулася назад.

Коли це біля тину щось хруснуло, і з темряви появився на світ писар.

Від несподіванки Домаха скрикнула й закам'яніла на місці.

— Даремно лякаєтесь, мадам Домаха,— сміливо забалакав підпилий писар,— це я, Лук'ян Гаврилович, що потайки в вас закоханий і що вам тільки добра зичить.

— І що це прийшло вам по ночах тиняться та чесних людей полохати? — промовила різко Домаха — вона вже трохи опанувала себе.

— Шукаю нічним холодком розваг.

— Тоді вам по дорозі буде в шинок заглянути.

— Місце непогане, надурно тільки ви [насміхаєтесь] з безщасного коханця.

— Ет, ідіть собі своїм шляхом!

Домаха хотіла спекатися нетверезого писаря.

— Шлях і привів моє серце до ваших ніжок...

— Годі, кажу ж бо вам, прощайте!

Домаха встала.

— Заждіть, дозвольте, мадам! Чого ж це ви мене ради тікатимете від нічної прохолоди? Я можу й піти звідси, а ви утопіть свої очі в пустопорожню далечінь, солом'яна удово!

— І як це насмілюєтесь ви з п'яних очей мене уражати? Що вам до мене й до мого чоловіка? Це тільки моя справа, за [це] тільки мені турбота! — гірко говорила Домаха.

— Ваша ж маменька на все село дзвонять, що її зять миршавий, що до вас у цього глистюка й хіті немає і що ви, мов сиріточка, в самоті...

— Цить, п'яна собако! Не смійте такого казати! — розсердилась Домаха: писар наступив їй на горло.— Брешете ви всі — ми живемо з чоловіком душа в душу!

— І куди йому, паскудному, до такої молодиці — надірветься!

— Цитьте, кажу!

— Не сердьтесь, мадам! Вірно, вірно кажу: куди йому? Ви, наприклад... та це, як згадаєш за вас, так і покотиться хвиля з жаром по тілу... всі кісточки крутити почне, тому що аж коріння підточе... так би і здох... висушу себе й не пожалую... А він: кахи! кахи! Навіть і згадати смішно! — реготався писар.

— Геть з вашими п'яними розмовами! — кричала Домаха.— Не то я чоловіка покличу!

— Ой, не кличте його! — сміявся писар.

— Звикли людей оббирати, а на чужі заграбовані гроші відпасувати своє черево, тому й бешкетуєте, іроди-жироїди!

Саме в цей час Степан увійшов на леваду з другого кінця. Мировий так збудоражив його, що він довго не міг оговтатись. Його так душила бухичка, що він години з дві пролежав в повітці... Так ось їх захист!

«Геть!» — бриніло все в його вухах і відгукувалось якоюсь гидотною луною. Серце горіло, в скронях стукало, груди боліли. Степан подякував лакея, що приносив йому напитись, і поплентався до Шушвалівки. Але він підупав так на сили, що пролежав на городі у куми аж до вечора. Тільки увечері, холодочком, Степан пішов болотом додому. В голові у нього все поплуталося, в душі було порожньо і тільки душила злість на себе, на напасників, на увесь світ...

Степан почув розмову, підійшов і заховався в холодку.

— Та не лайтеся,— перестав уже сміятися писар,— чого ви заступаєтесь за чоловіка, коли йому й діла до вас немає, коли у нього є своя коханка!

— Брешеш! Ти відкіля знаєш? — Домаха аж затремтіла.

— Сам бачив, як уночі вони обіймалися, за щось змовлялися...

— За що змовлялися?

Домаха підійшла до перелазу і аж перехилилась вся, щоб усе почути. Вся її постать в місячному світлі дихала люттю й жагою. Вона була напрочуд хороша. Писар аж здригнувся від почуття, що охопило його всього.

— За те, щоб вона переїхала сюди, що він нудьгує за нею... без неї жити не може...

— Ну, ну! Далі! — шепотіла Домаха.

— А далі відомо що: будуть тут, на очах вашої милості, жити й поживати, обійматися та цілуватися...

— Не діждуться! — закричала Домаха.— А чи правду ти кажеш?

Вона нахилилася до писаря й дивилася йому просто в очі.

— Правду, присяйбі, правду!..

Писар піднявся на кручу й стояв, держачись рукою за тин, над водою. Він уп'явся пожадливим оком в Домаху.

— Побачиш ще, який рандевой * заведуть!

— Не діждуться! — повторювала Домаха; очі її спалахнули вогнем.

— Та ти плюнь на них! — шепотів писар.— Така красуня, намальована краля! Та я б за тебе... чортзна-що... всі кишки... дощенту! Увесь світ пограбую задля тебе... Покохай лише...—[і писар, сповнений] пристрасті, зухвало схопив за стан Домаху й почав її шалено цілувати...

Домаха закричала й забилася в обіймах негідника... Але несподівано дві руки схопили його за горло й дужим ударом відкинули униз. Писар захитався, замахав руками й грузько бебехнувся в воду. Темна вода розійшлася, поглинула тяжку масу, діамантовий водограй широко розлетівся навкруги.

---

* Рандевой — перекручене від рандеву — побачення *(франц.)*.

Домаха не стямилась, тільки з жахом слідкувала за широким срібним колом на воді, але ось з'явилася голова, і щось почало одчайдушно борсатись в воді...

— Потоне! — суворо промовила Домаха.

— Туди їм, собачим синам, і дорога! — зауважив злісно Степан.

— А він правду казав, кажи?

— Брехав, брехав.

Домаха подивилася на Степана пронизливим поглядом, трохи помовчала і тихо промовила:

— Дай біг!

А писар борсався в ямі, він заплутався ногами за довгі стеблини латаття.

VIII

Мовчки поверталося назад молоде подружжя; час від часу вони зупинялися й прислухалися до виплесків води, але ось щось зачовгало по землі... Степан з Домахою увійшли до хати.

Коломийчиха уже сиділа в світлиці й вечеряла: вона була у панотця, і у старшини, і у Мошка... Багато де об чім вони радилися потайки, але нікому Коломийчиха анічичирк за ті розмови. Коли вона поверталася додому, то зустріла знахарку; та їй пошепотіла за щось, а потім Коломийчиха наказала знахарці йти додому, а сама розглядала щось довго в руці. Тьмяне світло каганця всумішку з місячним сяйвом освітлювало її жовтяве, наче виліплене з холодної жовтої глини обличчя; воно було зловісно спокійне, тільки погляд очей, що його нашвидку кинула на Степана теща, загорівся люттю.

— Хочеш вечеряти? — звернулася вона до Домахи.— Рвані гречані галушки, затовчені салом.

Домаха захитала головою на ознаку «ні», пішла до своєї кімнати й зачинила на гак двері.

— А може, ти, Степане, хочеш? — протягнула підозріло солодким голосом теща.— Чудесні галушки, пухкі.

Степан подумав трохи і відповів:

— Давайте, коли ласка, попробую.

Він цілий день і ріски не мав в роті, а тут ще теща так смачно присмакує.

— Візьми там в миснику ложку й сідай,— запрошу-

вала гостинно вона Степана й не відводила від нього очей, а коли Степан підійшов до мисника і повернувся до неї спиною, вона щось кинула в галушки й похапцем помішала ложкою.

— Ну ось і сідай, сину, а я вже наїлася! — встала Коломийчиха з-за столу, широко перехрестилася до ікон і пішла до своєї хати.

Степан сів, сьорбнув три-чотири ложки. Чи то у нього не було охоти, чи то галушки здалися несмачними, тільки він перевернув ложку й пішов до клуні спати. Коломийчиха трохи згодом сторожко увійшла до хати, взяла горщик з галушками й, мов злодій, перебігла левадою аж до болота; тут вона викинула в кущі галушки, розбила горщика й жбурнула череп'я ген-ген далеко в воду. Коли це вона раптом почула якісь виплески в воді... «Болотяний!» — з жахом подумала вона і, перелякана вкрай, мов божевільна, побігла додому й заперлася у себе в світлиці.

Але то був не болотяний, а писар: він все ще борсався біля води й не розумів гаразд, яке чудо його врятувало. Спочатку, допіру він бебехнувся у воду й прохолов не по своїй волі від палких бажань, то винирнув швидко: з нього був добрий плавець, тому він не мав жодного сумніву, що вмент вискочить на берег, дожене й віддубасить зухвалого. Але він відразу помітив, що не посувається й на крок наперед; він почав ще ретельніше виплескувати руками й ногами, йому здалося, що це горілчані пари обваженіли його тіло, й він дав собі обітницю ніколи більше не пити перед купелею. Від надзвичайної потуги він швидко втомився, почав робити хибні рухи руками, тяжко дихати... Коли це писар почув, наче хтось його тримає за ногу: ніби міцно зачепив віжкою й тягне на дно... Де подівся у нього й хміль, він відразу зрозумів, що врятуватися тяжко; від холодного жаху подубіло все тіло; вже він кілька разів [поринав під воду], вже загубив напрямок і посувався кілька разів не від лататтся, а до нього й заплутувався дедалі більше в його тонких стеблинах... Вже він зо два рази захлинувся і ніяк не спроміг[ся] випростати свого тіла, ноги кожного разу падали вниз, наче до них хтось прив'язав десятипудові гирі, й тягли все тіло на дно, а дно було глибоко, з нього підіймалася вгору холодна, мов крига, вода, вона охолоджувала кров і підступала під саме серце... «Смерть, смерть!» — стукало

йому в вухах, і здавалося, ніби забивають над ним трунове віко, а його спускають глибоко на дно, в саму тванюку, звідкіля вже не видряпається він ніколи — ні заради яких гешефтів, ні заради пияцьких радощів. Ще кілька одчайдушних рухів, і безвладні руки й голова, що все ще трималися на поверхні, за[нурились] в воду... Залишилося лише кілька бульбашків, що діамантами засяяли на рухливій хвилі. Але в той час, як писар падав на дно, він машинально рухав увесь час руками й ногами і несподівано натрапив на щось тверде; рефлективно він схопився руками й почав виборсуватися й виліз знову на поверхню; знизу [в] нього під руками була купина, хоча й не досить велика, проте все ж вона витримала на собі його тлінне тіло.

Писар схопився задубілими руками й ногами за купину порятунку, відпочив кілька хвилин, а потім зібрав рештку своїх сил, видряпався ще вище й сів. Груди йому тяжко підіймалися, повітря з свистом і булькотінням входило до його повних води легенів; минуло кілька хвилин, [і] писар почав вонітувати з кашлем і таким чином позбавився болотяної води; від цього він відразу почувся на силах. Коли повернулася до писаря свідомість, то він збагнув, що більше за все йому заважали його одежа й чоботи, що останні набралися води і замалим не втопили його, а тому тра щонайшвидче роздягнутися — купина хитається і могла щохвилини роздушитися; жах смерті все ще мерехтів перед очима. Писар почав похапцем скидати чоботи; відразу це було важко зробити, він двічі замалим не беркицнувся знову у воду, але ось чоботи скинуті, за ними пішли вже легше всі в лататті штани, а там і новомодний піджак з «жакеткою» і годинником, і прив'язана манишка, а зрештою, й перкалева ряба сорочка. Писар підвівся на купині у всій своїй красі й без жодних прикрас; в мінливому зеленкуватому сяйві на імпровізованому постаменті він нагадував болотяного духа й просився на полотно.

Писар оглянувся навколо й побачив, що в одному місці, де він борсався, то він пробив широкий шлях між лататтям, а там далі вже була чиста вода; все тіло його тремтіло з холоду, зуби цокотіли, купина хиталася й тікала від ніг, чекати далі було неможливо. Писар зробив кілька рухів руками й ногами і з горя кинувся знову у воду. Тепера він проплив добре Сціллу й Харібду [3] й ви-

скочив на берег, а тоді вже побіг щодуху вулицями Левихівки аж до волосного правління.

Від швидкого бігу розійшлися в нього задубілі члени й розігрілася трохи кров, але все ж його трясла ще лихоманка й всередині панував жах: треба було конче підкріпити нерви, тому писар нашвидку одягнувся й попростував просто до шинку.

Ривка, що допіру шанобливо закінчила з дружиною все те, що їм наказував талмуд, збиралася зануритись в безліч подушок, коли це почувся страшний стукіт в двері. Мошко скочив, надів на босу ногу патинки, накинув лапсердака й побіг відмикати двері. На порозі з'явився сам пан писар і відразу закричав:

— Горілки! Найміцнішої! Хутко!

Мошко поквапився виконувати наказа, проте його здивувала й така спішка, й нервовий вигляд блідого гостя.

— Та швидче-бо! — підганяв писар шинкаря тремтячим голосом.— Сип тої перцівки!

— Зараз, зараз! І чого це вам так ніколи? — Мошко вже біг, стукаючи патинками, і ніс пузату пляшку.

Писар випив нахильцем дві скляночки, постояв трохи, а потім почав робити гімнастичні вправи, ті, що взагалі робить задубіла на морозі людина.

Мошко тепер лише зауважив, що писар тремтить і посинів з холоду.

— Що вам такого, пане? — спитав він з турботою його.

Писар помахав руками й ногами, випив ще перцівки, тоді крякнув і відповів глухо:

— Потопав!

— Вус?! * Яким чином?

— Потопав, та й край!

Писар відразу збагнув, що йому з багатьох міркувань не годиться оповідати, хто був винен у цій події, а тому й звернув все на себе самого:

— Вчора, чи не знаєш, ми з старшиною перехилили трохи, ну, й пішов купатися... а там заплутався в лататті...

— Ой, гевулт! І як таки можна під чаркою лізти у вода, та ще й проти ночі? Вей-вей!

— Н-да! Трохи не потрапив жабам на снідання, я тобі кажу, трохи-трохи: уже на самому дні лежав... ну й хо-

---

* Що?! *(Євр.)*

лодно там, страх... Бр-р-р... Цур йому і згадувати!! Сип ще чарку та й дай-но трохи хліба, та й тараню умну... Зігрівся, й охота до їжі прийшла.

— Ой, якого нещастя! Ховай, боже!

Мошку й справді шкода було загубити цього писаря: він до нього і звик добре, й зійшлися вони думками; чортяка його знає ще, кого пришлють на місце цього, такого ще, що й ніякого гешефту з ним не зробиш.

Писар закусив, випив ще й опанував, зрештою, зовсім собою: обличчя йому зашарілося, на лобові з'явилися великі краплі поту. Де поділися минулі страхи, натомість в ньому забуяли радісні почуття, що він живий, що їсть і п'є, що йому добре — тепло й солодко, навіть якісь фривольні думки загостили до його розігрітого мозку, а поруч з ними владно виплило і почуття помсти на свого напасника.

— Слухай-но сюди, Мошко,— звернувся до нього вже зовсім спокійно писар і запалив цигарку,— мені не хочеться заходити до Коломийчихи, розумієш — ніяково, а вона з старшиною вже перебила руки.

— Знаю, знаю! — з захопленням промовив Мошко.

— Так от бачиш, чи не пішов би ти до неї завтра і попросив би у неї потайки...— І писар почав шепотіти щось на вухо шинкареві, хоча в хаті нікого й не було.

— Йо!! Так, так! — трусив Мошко бородою.

— Так ось бачиш, добре буде, коли ми зберемо поважних селян, аби обдивилися гамазей; як відшукають в засіках пріле зерно, то буде добра зачіпка, щоб перемінити зерно на нове і щоб доглядача в потилицю!..

— А гіте копф! — урочисто погодився Мошко й потиснув писареву руку.

Тим часом Степан кинувся на солому й відразу міцно заснув, але не більш як за годину прокинувся від пекучого болю в шлункові. Він схопився, сів на соломі і не міг відразу збагнути, що з ним коїться. Його всього тягнуло: страшні кольки підводили живіт, з рота котилася слина й тягнуло блювати. «З чого б це? — подумав він.— Це вже вдруге причеплюється до мене така хворість!» Степан спробував руками розітерти живіт, він гадав, що так заспокоїть біль, але дедалі біль збільшувалася, а перерви між ними зменшувалися; різкі болі рвали йому все усе-

редині; здавалося, що там у нього кипіла смола й запалила всю кров вогнем; серце колотилося страшенно, стукало в груди й відбивалося в вухах... а замість блювотини набігала одна лише піна; все його худорляве тіло перебігало корчами. В нестямі застогнав Степан і рачки поліз до хати.

На крики й стогони першою вибігла з хати Домаха й спіткнулася на Степана, що качався в корчах по землі біля хати. Від жаху вона закричала на весь голос:

— Хто в бога вірує, рятуйте! — і майже впала коло хворого.

Вона намагалася зловити його задубілі руки й припадала до них вустами, вона притуляла до своїх грудей його вкрите крижаним потом чоло й безугавно кричала:

— Хто в бога вірує, рятуйте!

Вибігла з хати перелякана Наталка з каганцем в руках, побачила конаючого Степана й заголосила, плачучи:

— Ой дядечку, ой голубчику! Зарізали, зарізали наше сонечко! Хто ж нас тепера пожалує? Пропали ж ми, пропали навіки!

Почув це голосіння та стогони й наймит Левонтій, що спав під повіткою; він прибіг переляканий та так і став, мов вкопаний, не знаючи, що почати.

А Домаха, мов божевільна, кричала:

— Рятуйте, рятуйте!

Коли це вийшла й Коломийчиха з своєї світлиці й зупинилася на порозі; її наче не вразила нічна подія, а лише розсердило порушення її спокою.

— Що це тут за гвалт? Ще все село пополохаєте. Перестань, не лементуй! — звернулася вона до дочки суворо.—Звичайні корчі, що у нього і раніш бувало,—пройде!

— Рятуйте його, мамо! — кинулася в нестямі Домаха до матері й міцно схопила її за руки.

Коломийчиха глянула на дочку: бліда, простоволоса, з непритомними, блискучими, мов вугілля, очима, вона мала вигляд цілком божевільної. У Коломийчихи від болю і жаху стиснулося серце, а спиною перебігли холодні дрижаки.

— Опам'ятайся! Не вбивайся! Все гаразд буде... пройде... На все воля божа,— умовляла вона свою дочку, і її голос тремтів уже бентеженням і ласкою.— А ви чого стовбурчите, йолопи? — крикнула вона на Наталку

і Левонтія.— Тут тра допомогти, а вони стоять та виють; перенесіть хоч в сіни хворого,— не валятися ж йому на землі!

Левонтій подивився, взяв на оберемок майже непритомного Степана і пішов з ним у сіни, а Наталка похопилася слати хворому постіль. Коломийчиха понесла каганець, а за нею машинально пішла і Домаха.

Степан лежав на дужих Левонтійових руках, мов мала дитина, безсило повисла вниз голова, руки й ноги. Обличчя його було бліде, мов у мертвяка, синці під очима, з-під напівзакритих вій тьмяно виглядали безглузді, поширені зіниці, волосся мокрими пасмами прилипло до лоба, а на губі й по верхній сорочці червоніли крапки крові.

Домаха глянула на коханого чоловіка, відхилила назад голову і схопила обома руками свої пишні коси.

— Вмирає, вмирає...— жахливо шепотіла вона й потопила у свою матір божевільні очі.— Рятуйте, рятуйте його! — в нестямі кричала вона, і цей крик мов ножем різав захололе кригою Коломийчишине серце.

— Бога ради, вгамуйся! — тремтячим голосом просила вона свою дочку. — Це, може, сояшниці... можна вилити... Я зараз надішлю по знахарку.

— Мамо! Не потрібно знахарки!— грізно крикнула дочка й схопила матір за руки.— Не треба, чуєте, знахарки: я не припущу її до Степана! Чуєте?

Коломийчиха збентежилася зовсім і тремтіла, мов Каїн. А Степана тим часом поклали на постіль.

— По панотця, по панотця пошліть швидко! — наказувала Домаха; вона стала біля Степана навколішки й ламала руки.

— Вже пізно... ніяково турбувати!..— намагалася заперечити мати, але Домаха крикнула суворо:

— Пошліть, а не то я сама піду!

Ще й Степан простогнав кволим, конаючим голосом:

— Панотця.

І Левонтій без шапки вибіг за ворота.

Похмура, наче сама смерть, сиділа Коломийчиха й нерухомо потопила кудись очі; важко було розпізнати, які саме почуття хвилювали цю непоборну істоту, лише блискавки, що перебігали її обличчям, доводили, що на душі у неї йшла страшна боротьба і борвієм клекотіли в серці її всі пристрасті. Коли Степан корчився в болях і страшенно стогнав, а Домаха в розпачі ламала руки, то

здавалося, що задубіле Коломийчишине серце тремтіло від каяття і в очах запалювалися вогники жаху, але допіру страдник замовкав й безвладно випростовувався, зникав жах і каяття, а натомість з'являлася хижа лють в серці, а обличчя застигало холодною кригою.

Хвилин за десять прийшов і панотець. Срібляста борідка, поділена на два кінці, оточувала його бліде обличчя. Бездоганні риси панотцевого обличчя надавали йому виразу суворості, але надзвичайно добрі очі зігрівали теплом кожного, у кого викликали до себе довір'я.

Панотець нахилився до хворого й нашвидку обдивився його.

— Що це тобі сталося, Степане? — спитав він співчутливо і поклав йому руку на чоло.— За що це тобі кара господня?

— Вмираю,— уривчасто стогнав хворий,— горить... всередині... вже мене всього геть-чисто спалило...

— І від чого це тобі приключилося? Чи не хватив ти через край горілчаного духу, а може, якусь непотребну харч не в час уподобав єси?

— А від горілки, це так,— похопилася додати Коломийчиха,— це вже втретє з ним таке...

Домаха глянула з докором на матір й тихо похитала головою на ознаку: ні.

— А може, й так собі,— поправилась Коломийчиха,— він у нас хворий... все сохне...

— Я нічого не пив...— спромігся, зрештою, відповісти Степан; кожне слово виривалося у нього з страшним зусиллям та біллю.— І не їв нічого... і крихти... ось тільки мама дали... галушок...

— Галушок?! — вигукнула Домаха, вдарила руками й подивилася з жахом на матір.

— Ми разом їли... чудові галушки...— зніяковіла Коломийчиха; вона почувала, що її голос їй зраджує.

— Я... після...— всилу вирвалося у Степана.

— Мамо?!

Домаха подивилася на матір з таким гидким докором, що Коломийчиха не витримала й відійшла набік.

Панотець подивився їй услід дослідчим поглядом.

— Боже, отверзи очі твоя! — тихо й урочисто промовив панотець, а потім раптом заметушився: — Що ж це ми ніякої допомоги страдникові не робимо? Всі стоїмо, а він мучиться... Давайте швидче теплі припарки, розпа-

люйте в печі та висівок покладіть на черінь, щоб гарячі були... та ось ще,— згадав він,— давайте йому якнайбільше молока вечірнього... швидче!

Його накази відразу поживили присутніх: Наталка побігла в льох по молоко, Левонтій пішов по хмиз, навіть Коломийчиха зраділа метушні й посунула шукати шмаття на припарки; одна лише Домаха залишилася біля конаючої дружини: вона лагодила йому подушки, вона припадала до його чола, вона не зводила з нього очей.

Наталка принесла два горщики молока. Панотець підніс один до Степана й просив його пити, скільки подужає, хоч би і увесь глечик. Домаха підтримувала йому голову.

Степан з страшними зусиллями, з перервами почав пити ковток за ковтком, а панотець тільки приказував щоразу:

— Допомога шед від господа, що створив небо й землю.

Зрештою хворий рішуче відхилив глечик і млосно заметушився. За кілька хвилин у нього зробилося вже справжнє блювання. Домаха з жахом шепотіла:

— Що ж це? Ще гірше, ще гірше! Ох, рятуйте ж мені мого Степана, рятуйте! — вона кинулася цілувати йому руки.

— Вгамуйся, дитино моя, блювання — це самі найкращі ліки задля нього; нам тільки вони й потрібні були, що швидче буде вонітувати, то швидче й порятунок буде,— вгамовував нещасливу панотець.— Якщо пошкодили йому галушки, то й треба їх швидче геть...

Мовчки, ховаючи в собі увесь жах, Коломийчиха стежила за хворим: гріла припарки, міняла їх, прикладала до скронь хворого кружаки квашених буряків. А панотець тим часом намагався, аби хворий все пив молоко,— це викликало ще зо два рази вонітування, але останні знесилили Степана вкрай.

— Запричаститися...— ледве чутно залопотів він.

— Заспокойся, відпочинь,— потішав панотець,— в такому стані забороняється, виблювати можеш святощі...

— Смерть!.. — крізь зуби кволо стогнав Степан.

— Не бійся, тобі полегшає, а там господь сподобить і запричаститися святих тайн. Годі напувати його молоком,— звернувся він до Домахи.— А тепер ось що: біжино, Левонтію, до матушки, попрохай її, щоб дала тобі па-

раванської олії, та чуєш, не тієї олії, що в лампадках горить, а тієї, що в трапезі вживаю. Я ось дам йому ложечку з цукром, а далі будете давати йому що дві години.

Коли приніс Левонтій олію, панотець сам перемішав її з цукром, розітер і дав Степанові, а хворий ніби почав трохи відходити — чи то він вже зовсім упав на силах, чи то зомлівав...

— Не турбуйте його більше, може, засне,— сказав панотець,— це буде найкраще. Я ось піду відпочину трохи, а коли що — знову шліть по мене, я зразу й прийду. Якщо не спатиме, то дайте ще олії, а на світанку ще; а коли засне, то не турбуйте — сон найбільше зміцнить його.

— Панотче, а чи буде він жити? — спитала Домаха і з мукою чекала на відповідь.

— Все в волі господа,— відповів м'яко той.— Йому молися! Він поодинокий цілитель душевних і тілесних хворостів. А це добре,— панотець поклав свою руку на голову Домасі,— що ти так чоловіка свого любиш: тобі його доручив господь, і бережи його; най твоя любов світиться, як лампада, і чистим фіміамом зогріває душу.

Домаха тихо заплакала; сльози, що довго затримувались жахом, рясно закрапали дрібними перлинами. Панотець благословив її, під благословення підійшла й Коломийчиха; він їй зашепотів на вухо: «Смири гордощі й покайся!»,— потім поклав на всіх хреста й додав:

— Залишайтеся з миром! Ховай вас господь! — і вийшов.

В сінях упала гробкова тиша. Хворий лежав нерухомо, немов мертвий, тільки кволе дихання його грудей нагадувало за життя. Домаха сиділа в головах, потопила в нього очі, в одну крапку, наче мармурова статуя, сльози-но буйно й безгучно спливали її обличчям. Каганець кволо освітлював цю групу, а далі в тіні нерухомо стояла одна постать, але в похмурих очах її не сяяло проміння каяття, а навпаки — горів вогонь люті за те, що зняли серпанок з душі її.

IX

Після того, як пішов панотець, до Степана приступали ще разів зо троє напади болів, але вони дедалі слабшали, а може, й боротьба життя з смертю поменшала.

Під ранок, коли каганець погаснув, а крізь двері заглянуло денне світло до сіней, хворому і справді стало краще: тихий сон вгамував його страждання. Домаха теж тут же сперлася об стінку й заснула.

А Коломийчиха в своїй кімнаті не спала цілу ніч. Пекучі питання не давали їй спокою й вимагали найшвидчого вирішення. Становище її було дуже зле: на неї бог зна що можна було скласти, навіть рідна дочка ладна була її обвинувачувати.

Раним-рано Коломийчиха, проходячи поуз зятя й дочку, подивилась на Домаху з злісним презирством:

«Ось дурна, так дурна! Такої дурної й не відшукаєш другої, ну й чорт з тобою! А себе вигородити ми зуміємо!» — подумала вона й вийшла на дворище.

Вона хотіла піти до баби Переперчихи й розповісти їй за цю подію, як їй це було потрібно: пустити, так би мовити, через надійну особу назустріч таку поголоску, щоб поплутала правду та щоб збила кожного з пантелику; треба було так накаламутити, аби кожний зрештою розвів би руками й сказав би: «Хто їх там розбере, а ось люди поважні кажуть, що зять наготував частування задля тещі та сам ненароком і покуштував! Теща таки точить його, як іржа залізо,— кожний радий би був такої тещі здихатись та ще її добро зажити!» Розрахувала Коломийчиха добре: поки ще справжні свідки надумаються щось сказати, Переперчиха оббігає все село, й думка за цю подію буде одна у всіх; та воно так і виходить: усім ясно, що теща прикрутила руки зятьку, а не він їй, а те, що дочка так побивається за чоловіком, буде теж Коломийчисі на добре: ось коли б жінка зненавиділа чоловіка, то мати може і допомогла б дочці, а то, звичайно, це його діло, а не її!

Переперчиха жила недалеко від Коломийчихи, а до того ще Коломийчиха пішла до неї не вулицею, а городами, аби нікого не зустріти. Переперчиха дуже зраділа несподіваним відвідинам, а ще більше тим звісткам, що почула: вона аж палала від нетерплячки швидче побігти по селу, скрізь за це дзвонити, покрашати новину своїми творчими додатками, судити, пересуджувати, одержувати скрізь частування і т. д. А Коломийчиха оповідала за все так ясно, підшукувала такі правдиві підстави задля кожного факту, що навіть найсуворіший слідчий був би задоволений з її свідчень, а Переперчиха так переконалася в

правді Коломийчишиних слів, що ладна була хоч зараз заприсягти, ладна була сама себе упевнити, що вона і раніш знала й передчувала, що Коломийчишин зять хотів їй піднести дутеля *.

— Так, так, моя голубко, я б навіть боялася б з ним залишатися в одній хаті... Добре, що господь бог не попустив та його самого покарав, а то ж чи довго до гріха? А що ви гадаєте, моя матінко, він вдруге не спробує? Ще й як спробує! Пустить поговір, мовляв, мене теща раз труїла...

— Невже ж нещасний ще й на такий гріх зважиться? — перепитала її з жахом Коломийчиха.

— Такий розбишака на все зважиться! Ой-ой! Та я сама ось на власні вуха чула, як він вас потіпував, та такими страшними словами, що я аж затрусилася... Ще й похвалявся, мовляв, сам пропаду, а її, сибірну, доконаю... Хай мене хрест уб'є, якщо брешу.

— Пропала ж я, пропала! — вдарила долонями Коломийчиха.— Що мені робити, бідній, не додумаюся?

— Втекти від нього, та й край.

— Та він же всі мої добра сплюндрує, пограбує! Хіба не пам'ятаєш, як торік було?

— І-і, господи, як же не пам'ятаю. Все ваше [добро] у Мошка опинилося; через це саме добро зятьок ваш і хоче вас з світу зжити.

— То-то ж бо й є!

— От, моя матінко, яке-то вам, безталанній, горе послав господь!

Переперчиха витерла пальцем старечі заплакані очі. Коломийчиха і справді сиділа така безталанна, її становище здавалося таким безпорадним, що хіба лише вовче серце залишилось би до неї байдужим.

— Так би його турнули до чорта в гостину! — радила баба.

— А дочка? Вона без його жити не може, а я без неї: вона ж у мене одна, як місяць у небі! Через неї я й йому догоджаю, мов болячці... ось в цьому горе! Та якби не дочка, то я б сюди і справника прикликала... Тому-то й горе, що руки не підведу...

— Ох, горе, горе! — хитала головою Переперчиха.

— Я гадаю наш волосний суд попросити, щоб його

* Дутель — пустий горіх; піднести дутеля — заподіяти смерть.

умовили та щоб мене захистили... Так, що коли треба буде свідка, так уже не відмовтеся, бабусю,— добре діло зробите, все одно, що свічку перед Миколаєм угодником поставите...

— Як же, як же, моя благодійко, та задля вас розперeприсягну... землю буду їсти... жабу смоктатиму... Та хіба я не знаю? Все бачила, все чула, наче в його серці сиділа, ось що!

— Спасибі вам, праведна душенько!

Коломийчиха обійняла Переперчиху й сторожко вийшла з нею на город, а коли перелізла через тин, то ще додала:

— Тільки, будь ласка, нікому не кажіть, що я у вас була, а надто, не дай боже, нічичирк за те, що я вам казала, а то не животіти мені й два дні... доконає.

— Та хіба я не знаю, що то є тайна?!! Пари з вуст не випущу! — хрестилася баба.

Проте Коломийчиха чудово знала, що ще вона й до свого двору не дійде, як Переперчиха уже побіжить дзвонити по селу.

Коли Коломийчиха проходила через свій тік, то зустріла біля пашенних ям Мошка: він нібито прийшов подивитися на зерно, а чи правду пустили її вороги: чи воно пріле, чи добре?

— І що його слухати? Мало чого не наплетуть злі язики, а їх чимало у нас! Ось у цих двох ямах воно й справді трохи залежалося, а там у всіх — мов золото, та й у цих двох зятька мушу дякувати.

— Ой?! — співчував Мошко.

— Через нього... погноїв: розгорнув, аби роздавати на пияцтво... ну й затекло...

— Скажіть на милість! Мешігине!.. А я чув, йому нещастя приключилося? — несподівано бовкнув Мошко, прижмурив одне око, наче від сонця, й напіврозтулив рота.

— Та лежить,— тихше відповіла Коломийчиха й непомітно кинула на Мошку допитливого погляда... «І хто вже йому встиг за це сказати,— промайнуло у неї в голові,— певно, Левонтій, коли череду вигонив!».

— І від чого б це?

— А хто його зна... Може, це хворість така... гомонять, пошесть ходе... холера, чи що...

— Ой, гевулт! Що це ви кажете? Мейн гот! *

— А може, й щось друге...

— А що б ви думали? Так, так!

Мошко захопив бороду в руки й похитав комусь з докором головою.

— Яма десь копалася на мене, а бог штовхнув в неї самого грабаря...

— Не може бути? — протягнув здивовано Мошко й зажмурив уже обидва ока.

— Атож! Я вже давно йому — мов спичка в оці: і не змовчу, і поїдом їм, і добра з рук не випускаю, а як подохну, то, звісно, розв'яжу руки...

— Ой, вей, вей! Ві зі гіз а цуре! ** — засмутився Мошко, а потім не до речі додав:— А у вас а гіте копф!— міцна голова, хоч би й нашому братові таку.

Коломийчиха навіть з здивовання підвела на Мошка очі, ніби питала, навіщо це він сказав.

Але Мошко тим часом уже зовсім поважно розпитував:

— Ну й що, як ви гадаєте, видужає він або...

— Не здохне, одволодаємо...

— Ох-ох-ох! — зітхнув Мошко і висякнув носа за допомогою двох пальців, потім утерся [брудною] картатою хусткою.— А у мене є до вас, паніматко, прохання, себто не моє, а пана старшини, та йому, бачите, ніяково було самому прийти...

— Кажіть, кажіть, що саме?

Коломийчиха зраділа збоченню розмови.

— Трохи делікатна справа... ну, та ви маєте еврейськая голова, так прирозумієте це...

Мошко оглянувся навкруги.

— Кажіть сміливо: тут ніхто не почує,— вгамовувала його Коломийчиха.

— Нам потрібно мішка зо три самого прілого, от цього зерна, тільки, конешно, вночі взяти... без зайвого ока...

— Та приходьте з мішками й беріть... я не пожалую...

— А як пан Барбос? Вони в цей час не на ланцюгу й, бува, розгніваються... а тут і пан Левонтій з дрючком недалеко... Може вийти ферфал міт ді кумедія...

— Не бійся! — усміхнулася Коломийчиха.— Я на цю

---

* Боже мій! *(Євр.)*

** Яка біда! *(Євр.)*

ніч Барбоса прив'яжу та й сама на той час ходитиму по дворі.

— О! То далібуг слічно. Ну, а тепер ще один манесенький гешефтик. Нам треба сьогодні вночі мати й ключа від гамазею...

— Він у Степана на очкурі...

— Але ж Степан живе у паніматки; він зараз лежить, мов колода... хоч за ногу його тягни — не почує...

— Добре,— погодилася Коломийчиха,— тільки щоб мені повернули ключа сієї ж ночі.

— Звичайно, пані, який візьмемо, такий і повернемо!

Вони мовчки пішли дворами й повернули до воріт. Мошко тільки, наче про себе, шепотів вголос:

— Ой вей, вей, вей! Я це завше всім казав, що паніматка постраждають; тут такого большого інтереса задля зятя, що вони повинні постраждати: вже без цього ніяк не обійдеться — така кумедія виходить, й квита!

Біля воріт до них підійшов панотець; він допіру відвідував хворого й повертався назад. Коломийчиха підійшла під благословення. Мошко зняв шапку.

— А що, панотче, як нашому Степаночку? — спитала збентежено Коломийчиха, й голос її згучав сумно.

— Краще, краще! — радісно відповів панотець.

Коломийчиха перехрестилася.

— Видужає? — поцікавився Мошко.

— Коли бог захоче! — відповів загадково панотець.— В його руці й кара, й милість!

Він уклонився і пішов геть, не бажаючи далі балакати.

Коломийчиха увійшла до сіней і почала ласкаво докоряти дочці, аби вже більше не побивалася, бо вже й панотець казали, що усяка небезпека поминула. Домаха тільки нижче нахилила голову й залишилася сидіти біля Степана. А той лежав тихо й нерухомо, наче в глибокому летаргічному сні; на очкурі його пістрядевих штанів висів, прив'язаний міцним ремінцем, великий ключ, права рука злегка закривала його. Коломийчиха постояла трохи над Степаном, не відводячи очей від ключа, потім пішла до себе в світлицю.

Кілька разів вона входила й виходила, кожного разу за щось питала Домаху, але Домаха наче враз поніміла, відповідала лише жестами.

На обідню пору Степану зробилося знову гірше: він почав кидатись і тихо простогнав:

— Пити! Хоч краплинку!

— Ну як тобі, мій любий?

Домаха нахилилася до самого його обличчя, їй вже одна утіха була почути хоч любий голос. Але хворий нічого не відповів: чи не чув запитання, чи не зрозумів його, тільки трохи згодом знову кволо прошепотів:

— Пити!

— Не можна, голубе сизий, панотець заборонили пити сиру воду, а ось я запарю чаю...— з ніжною ласкою забалакала Домаха і звеліла Наталці настановити самовара.

Коломийчиха кликала Домаху обідати.

— Не можу, не покину, та мені й не до їжі! — відповіла, зрештою, досадливо Домаха.

— Я посиджу коло нього,— умовляла Коломийчиха,— а то ти з ніг звалишся.

— Не відійду, не покину.

— Хоч ложку покуштуй,— просила мати, стоячи на порозі,— хоч ложку... так же не можна... Що ж це ще й ти на мене...

— Мамо, годі! — якось чудно, неначе удавилась чимсь, промовила дочка.— Я потім... після... ось Степанові чаю краще...

Зрозуміла Коломийчиха, що дочці тяжко з нею балакати, й замовкла; заболіло у неї в грудях, що вона довго не спромоглася вільно дихати, але дужа воля її поборола цю природжену кволість, і Коломийчиха пішла в поле розвіяти свою нудьгу.

А до Домахи прийшов одвідати хворого скептик-дід, той самий, що в шинкові не вірив Мошчиним доброзичливим пропозиціям. Несподівана раптова хворість, що за неї вже пішли селом якісь неймовірні брехні, вразила його і примусила відразу піти до хворого самому й дізнатися за здоров'я.

Домаха дуже зраділа дідові, посадила його й почала в подробицях розповідати, як саме все скоїлось і як поминула ця страшна ніч. Спочатку вона говорила тихо, рвучи кожне слово, але далі мова її розпочалася плавко, всумішку з ревними слізьми. Зізнання всіх своїх горестів чужій людині полегшувало Домашине серце.

— А з чого це сталося? — спитав дід, слухаючи оповідання з великим співчуттям.

— Хто ж його знає... тут щось страшне...

— Не любе його твоя мати?

— Не любе!

— А за що? За те, що той пан нагло помер і не залишив добра? Так хіба цьому Степан винен? А може, тому, що у Степана добре серце й не хоче він разом з твоєю матір'ю людей грабувати? Чи не за це?

— Ех, і за це, і за те... недобра у мене мати!

— Так чому ж ти перед матір'ю його не захистиш? Адже ж вона тобі мати?

— Ох, дідуню! Нещаслива, безталанна я,— Домаха знову заплакала,— я захищаю його, а він...

— А він що?

— Не любе мене.

— Ось воно де твоє горе! — зашамкотів дід, хитаючи головою.— А ти все ж погамуй своє серце, пожалуй його; бачиш, і він нещасливий та хворий. Може, і в нього є якесь горе на серці... Може, точить його... несила йому й животіти... Ось у нього й не вистарчає до тебе серця...

— Не вистарчає! Задля всіх вистарчає, а мені — ні! — похмуро, мов луна, повторювала Домаха.

— А ти не заздрюй, що він за других мучиться: таке вже у нього добре серце.

— Хіба ж це гаразд, дідуню, що сам мучається? Другі ж за нього страждати не будуть і спасибі не скажуть... Ось і мати кажуть...

— Правда, правда,— хитав головою дід,— не всі, проте багато знайдеться, що не тільки не скажуть спасибі, а ще й з ворогами підуть проти нього... це то правда; все це з темноти, з неписьменності та від грубіянства... Нестатки та голод страшенно здичавили нашого брата, так здичавили, що він за шматок цього хліба ладен один одному горло перегризти... Ось і собака голодний теж — ти йому хліб давай, він тебе за руку цапне з пожадливості й не гляне на свого доброчинця... ось що! А Степан цього не зробить, він і такому допоможе, пожалує...

— Чому ж він мене не пожалує?..

— А хто його зна? Може, у нього жалості до тебе ще немає, а ти вимагаєш,— ну й досада... Ну, ось, наприклад, прийшла б ти до мене, щоб я тобі гроші віддав, а у мене їх зараз нема. Я прошу тебе, а ти не ймеш віри та все правиш... Ну й візьме за серце...

— Коли б справді у вас, скажімо, грошей нема, то мене б і жаль не взяв, але коли б я дізналася, що гроші таки є у вас, що ви їх задля другого бережете, а може,

другому віддаєте, то тоді б вже я вас не пожалувала б! — енергійно промовила Домаха, очі її засяяли потайним вогнем.

— Ось бачиш, яка ти горда та непоборима! — з докором промовив дід.— Навіть почервоніла вся, і очі зайнялися... а все за свою шкуру! Ось він лежить, майже мертвий, ось ти і побиваєшся й нудьгуєш за ним, а простити цього не хочеш... А коли б люб'язно та ласкаво заглянула до його серця, то, може б, сама побачила, що він не винен, що така вже у нього доля...

Довго так говорив дід, лагідно і тепло ставало на душі у Домахи, ще з більшою любовною нудьгою дивилася вона на свого укоханого Степана.

Напився дід чаю, випила й Домаха філіжанку, а Степанові дати не змогла: він все спав, а коли його турбували, то стогнав,— так вона залишила йому кухлик, наколи прокинеться.

Коли дід уходив, то нахилився й поцілував Степана, поцілував і Домаху, ще й сказав їй на прощання:

— Ти, Домахо, гляди його, не кидай й на хвилину. Він ще плохий... бачиш, що з ним зробила людська лють, хоч ти його пожалуй... Ось у нас в селі, я вже чув, збираються ідоли під нього підкопатися, та ще не від серця, а так,— їм все однаково, аби лише покопирсатися в чужому трупові; ось як ті круки напосядуть, так ти бережи його!

— Спасибі вам, дідуню, за вашу ласку до нього та за вашу добру мову!

— Яка там моя мова, всі ми перед господом дурні, хай він захистить тебе й його! Тільки ти ось що: надішли по мене наймичку, коли щось непевне, я відразу й причимчикую. Та от ще пам'ятай, коли грошей дастьбі, то ти в той час не напосідай! — промовив, відходячи, дід і ласкаво засміявся.

Домаха провела його. Вона довго-довго обмірковувала кожне дідове слово, й якась лагода неначе зійшла на її змучену душу; з одним вона ніяк не здолала помиритися — як це подарувати й те, що коли гроші є, а він свідомо їх віддає другій. Ні! Це неможливо! Від однієї думки за це у неї знову підіймалася в душі похмура буря.

Смерком тільки повернулася Коломийчиха додому; по дорозі їй в вічі з слізьми висловлювали свої співчуття

її горю; вони були в захваті перед божим визнанням й справедливою карою негідника. Коломийчиха навіть заперечила такому одвертому обвинуваченню, вона була ласкавою до злочинця, вона йому все дарувала, проте в її запереченнях виявлялися такі факти, що одні вони вже були страшними обвинуваченнями. На серці вона раділа від своєї перемоги й була дуже вдячна Переперчисі за її послугу. Тому-то поверталася Коломийчиха додому в найкращому гуморі. На випадок навіть смерті зятька все село зуміло б довести Домасі провину чоловікову, та ще деякі не зовсім певні факти можна б було підперти здогадами...

— Ну що, як йому? — спитала вона дочку й засвітила каганця.

— Все спить! — відповіла Домаха.

Коломийчиха підняла каганець, затуляючи світ від хворого рукою, й оглянула Степана пильно. Вона переконалася, що, по-перше, він не помре, дарма, що спав непритомно,— загальний вигляд і колір обличчя доводили життєздатність, а по-друге, що ключ прив'язаний так міцно на ремінці, що відв'язати його не дасться, а треба відрізати.

— Йому краще,— погодилася Коломийчиха,— я тепер просто скажу, що турбуватися тобі нічого; молися милосердному богові та пречистій матері за їх ласку!

Домаха підвела на матір свої темні очі; вони блищали з-за сліз променем надії й якогось незрозумілого дивування.

Коломийчиха увійшла до хати, витягла з печі два горщики, поставила їх на стіл, взяла з мисника ложку, хліб, а в ліву руку короткого гострого колодія, стала на порозі сінешніх дверей і гукнула Домаху:

— З'їж же, доню, хоч що-небудь!

— Не хочеться, мамо,— відповіла Домаха,— хіба що вчорашніх галушок, якщо залишилися...

Коломийчиха аж захиталася од цього речення, вона схопилася за груди, наче хотіла затулити свіжу поразку, й майже крикнула глухим приривчастим голосом:

— Не бий, доню, матері! Не віддячуй їй такою образою... за любов... за велику любов... не бери, не відаючи, гріха на душу!

Домаха, як стояла, так і кинулася з голосінням матері на шию:

— Простіть мене, простіть!.. Я... може... й винна... буду їсти... я зразу...— заметушилася Домаха і рішуче увійшла до світлиці.

Коломийчиха мовчки поцілувала дочку свою в голову, винесла за нею каганець і повернулася на хвилинку до сіней; вона швидко нахилилася до Степана, відрізала ключа, ніж поклала на столі, а сама сіла в світлиці оддалік.

Домаха з'їла кілька ложок борщу й каші, подякувала матері, щиро запевнила її, що більше не хоче їсти, а що, може, опісля вона з'їсть ще.

Коломийчиха попрятала все, винесла знову за Домахою каганця в сіни, а сама пішла на дворище оглянути, чи все гаразд, і обіцяла надіслати сюди Наталку.

— Ти не відпускай її,— сказала вона, виходячи,— хай вона тобі тут допоможе, а я сама упораюсь.

Наталка відразу прийшла, а Коломийчиха довго не поверталася. Вона наказала Левонтію не відв'язувати на сю ніч Барбоса, щоб він десь своїм гавканням не потурбував хворого; вона, мовляв, сама не спатиме й сама догляне і дворище, й хату, і все. Наказала ще Левонтію, аби він відразу лягав спати, бо світанком повезе її до Чигирин-Діброви.

А коли зовсім стемніло й заснули не тільки зморені працею й спекою левихівчани, але й їх собаки, Коломийчиха підійшла до воріт і махнула рукою. Якісь дві тіні — одна висока, струнка, в кашкеті, а друга трохи похилена, з бородою, — увійшли в ворота й промайнули через дворище на тік. За півгодини вони знову пройшли назад, вже тихо, аж угинаючись під тягарем ноші.

Довго ще ходила дворищем Коломийчиха, прислухалася до шороху й вглядалася в темряву, аж поки знову біля воріт не з'явилася якась зігнута тінь. Коломийчиха підійшла до неї, щось зашепотіла, щось взяла, а тоді вже повернулася до хати.

— Ну, дочко, ховай тебе господь,— сказала ранимрано Коломийчиха дочці,— бувай здорова!

— Куди ви, мамо? — спитала збентежено Домаха.

— В Чигирин-Діброву.

— Чого?

— Тяжко мені тут залишатися... Ой, як тяжко!..

І Коломийчиха справді заплакала.

X

Другого ранку Степан прокинувся цілком свідомим. Він відразу помітив, що біля нього сидить Домаха й спить; тоді він взяв її руку й притулився до неї губами. Домаха аж скрикнула спросоння, а коли побачила, що Степан цілує їй руку, то кинулася до нього.

— Що ти, мій любий,— промовила вона надмірно радісним і щасливим голосом й тихенько звільнила руку,— то гріх... я — жінка! Я мушу тебе цілувати,— і вона почала безупинно цілувати його кволу руку.— Ну, як тобі, голубе мій сизий, краще?

— Краще, не бійся,— шепотів Степан кволим голосом.— Голова болить... а там... в животі... ніби нічого...

— Царице небесна! Заступнице наша! Ти врятувала його, зведи ж його й на ноги!

Домаха стулила руки й підвела догори з вдячністю свої чудові очі, повні сліз.

— Не плач! Я видужаю... я все, що зможу, зроблю тобі... а що не зможу... пробач... я тобі правду...

— Годі, годі! Не треба! Нічого мені не треба, аби тільки ти був живий, аби тільки дивитися мені на тебе, аби мені чути твій голос.

— Слухай сюди, моя бідна, безталанна... я тобі всю правду...

— Не тра мені нічого... не гризи себе,— перепинила його Домаха, припавши лицем до його грудей.— Мені тільки, аби ці груди колихалися тихо, та щоб стукало радісно в них серце...

— Яка ти добра...

— Ні, мій ріднесенький, я заздрісна... неподільчива... за своє... і розум страчу... а не віддам!.. Голова у тебе все ще гаряча: може, холодної води принести або, може, буряків прикласти?

— Ні, не треба... вона не болить... тільки важка... все спати хочеться...

— Ну й засни, набирайся сили...— і Домаха зачинила надвірні двері, щоб хворому не докучав світ денний.

Домаха прислухалася до рівного і спокійного дихання, годі вийшла з сіней, а Наталку попросила посидіти біля хворого; їй чомусь тепер здалося, що зовні ніщо не загрожує Степанові, проте їй було й соромно, що вона у всьому обвинувачує мати.

Допіру вона вийшла надвір, як зустріла соцького. На запитання, що йому треба, той розповів, що пан старшина кличуть Степана до волості.

— Чоловік мій хворий! — відповіла Домаха.

— А казали, щоб безпременно і в цю ж хвилю...

— Та він і хати не пройде, лежить, мов колода.

— От так оказія! — почухав потилицю соцький.— І що його робити? Звелено, та й край!

— Хоч і перезвелено! — розсердилася Домаха: вона була страшенно здивована з такого зухвалого вимагання.— Хай старшина прийде й сам подивиться, коли йому баньки не повилазили...

— Та так, так, воно конешно... якщо — що, то тут уже нічого, стало бути: ні цоб, ні цабе! — розважував соцький, тоді сказав: — Прощавайте! — і пішов з двору.

Кілька разів на день прокидався Степан, просив пити, і Домаха напувала його тепленьким чаєм, що тримала задля нього в гарячій печі. Вона перевертала, підводила хворого, доглядала його, мов малу дитину... а він тільки сумирно усміхався й соромливо дивився їй в очі, промовляючи:

— Ти ще надірвешся... я можу й сам.

Домаха йому на це весело відповідала:

— Куди тобі: від вітру валишся!

Поволі, страшенно поволі, а все ж уже помітно було, що сили у хворого підіймалися, що молоде життя перемагало в боротьбі з страшною хворістю... Домаха вже вгамувалася і сиділа з роботою в руках: вона шила, що давно вже почала, святкову сорочку чоловікові, з вирізуванням та з мережкою.

Шиє Домаха, накладає уміло стьобок за стьобком, а в голові тихо думка побиває думку: й чого це їм так нагло припало за Степаном? Чи не за писаря? Чого доброго! Так писар сам же винен: та за такі нічні вчинки можна й голову просадити... Ні, вона не дасть свого місяця ясного нікому на наругу, він зараз ще більше любий їй, ще більше до серця припав! Тепер Степан ще миліший їй: наче вдруге народився задля неї... та й серце його наче до неї привернулося... Ох, коли б тільки матір божа звела його на ноги та натхнула б його хворе серце ласкою! Ну, коли тепера хтось наважиться відняти у мене мого сокола, коли через когось він мене відцурається, господи, прости мене грішну, не подолаю я тоді пересилити свого серця.

Панотець приходив вранці, застав Степана заснулим, проте він був дуже задоволений з своїх відвідин і заспокоїв Домаху зовсім; панотець заборонив суворо Домасі давати хворому будь-яку їжу, хіба що ріденького кулешику, та й то обережно.

Надвечір панотець прийшов вдруге. На цей час Степанові було вже настільки краще, що він вже попробував трохи сісти. Домаха в нестямі від щастя кинулася цілувати руки панотцеві, що врятував їй дружину.

— Не мені дякуй, не мені, дитино моя, а небесному лікареві, він погоює всі наші хворості, всі наші горесті...

— Та воно без бога — ні до порога,— тихо промовив Степан,— його свята воля... ну а все ж, панотче, коли б не ви, не животіти б мені!

— І не згадуй! Пропала б і я без панотця навіки...

— Я? Та що я? Негідні й малі у мене знання, я й боротися до ладу з такою анахтемською хворобою не спромігся би, а все — десниця божа!

— Я, панотче, як вичуняє Степан, дасть бог, то дам обітницю піти разом з ним на прощу до святих угодників київських.

— Благе діло, благе діло! — погодився панотець.

Ці слова — «київські» та «проща» — немов печеним залізом пройняли Степанові серце; кров від них закипіла, навіть обличчя зашарілося. На прощу до Києва? Та це ж вона, його найкраща святиня його душі, Марина, іде теж на прощу до Києва й буде в Левихівці? А може, вже й пройшла, і він не побачить її? Може, він провалявся тута й прогавив своє щастя й навіки вже? А скільки це він лежить, який це день? Він нічого не пам'ятає... здається, вічність минула...

— Дам обітницю принести з Лаври ікону пресвятої богородиці в нашу церкву! — провадила далі Домаха.

— Хай допоможе тобі господь! Покращити благолепієм храм достойно є благочестивої, християнської душі!

— А що сьогодня за день? — несподівано й перелякано спитав Степан.

— Середа, святої великомучениці Марини! — відповів панотець.

— А яка середа — перша чи друга?

— Яка друга? — трохи здивувалася Домаха.

— А скільки ж часу я лежу? Може, вже два тижні поминуло?

— Господь з тобою! Тільки третій день.
— Ну, хвалити богові, а я вже перелякався.
— Це тобі, Степане, від тяжких страждань і від непритомності,— пояснив панотець,— час поплутався в голові; не дай, господи, два тижні, що це тобі?
— А за два дні я змогтиму підвестись на ноги й ходити? — Степан все допитував з якимсь незрозумілим бентеженням.
— Тепера швидко піде наша справа; ось поїж трохи, тільки обережно й в невеликій кількості — одного кулешику поїж, спочинь, а там знову: травнича процесія помине, а там хоч танцюй! Тільки щодо «благоутробія», то треба буде утримуватися.
— Та я все, все, що накажете, аби швидче встати...
«І чого б це він так заметушився? — промайнуло у Домахи в голові.— А проте, кому охота лежати?»
— Ви б ще ось що, діти,— почав панотець,— попросили б родительницю свою, вона жінка заможна й не збідніє від невеликої жертви: насувається-бо час тяжкий, скрізь недорід, пишуть в «Єпархіальних відомостях» [4] — голод зимою запанує навкруги нас; так от і духовне, й світське начальство дбає одчайдушно за воспомоществованіє незаможним,— так ось личить і нам, хто зможе, допомогти цьому благому ділові. Ваша родительниця, за божим благословенням, зібрала хліба чимало; так ось ви й допомогти зможете тим голодним, й отець небесний воздасть вам за це сторицею. Мені й старшина казав, що стара пристане на це добре діло; так ось і ви, дітки, доможіть мені в благому дєйствії.
— Панотче! Знаєте що,— Степан навіть підвівся на ліктях і від напруження закашляв,— тут ось... ціле кодло... грабіжників на цьому хлібові заробити хочуть...
— Як саме? — здивувався панотець.
— Важко розпізнати відразу всі їхні хитрощі, а що розпочали підлу справу, так вірно... і вже скрізь тенета порозкидали...
І Степан, хвилюючись й кахикаючи, розповів панотцеві все, що йому було відомо. Той слухав хворого дуже пильно й похилив голову.
— Все можливо: ворог людський дужий, і нашому начальству, справді, вірити не можна, але щоб воно в такий час, в час народного горя, наважилося б на грабування злиднів,— це б було найвищою мірою зла...

— Панотче, повірте, що вони з Мошком розпочали щось недобре... моя душа чує це... я й вгамуватися не можу. Та ось чомусь ганять гамазейне зерно, а тещине хвалять — це нагла брехня, а вони її поширюють і не надурно, не надурно, побачите! — гарячкував Степан, він зовсім задихався.

— Не хвилюйся, Степане, тепер особливо доглядатимуть за вами і земство, й мирові, та й ми, грішні... На якийсь короткий час зможуть потуманити голови, а далі — вясниться.

Степан хтів був щось заперечити, але Домаха енергійно не дала: вона принесла кулешику й чекала, поки у хворого помине віддишка.

Після сграшного збентеження нервів хворий зовсім упав на силах: він з'їв кілька ложок кулешику й, знеможений, упав на подушки і замовк. Хоча у Степана від натуги боліли руки й ноги, але разом з тим перебігала тілом приємна млость й теплота; повіки ставали важкими, а всі речі, що були перед очима, наче занизувалися в легкий туман і поволі тікали кудись в далечінь...

Він ясно бачить, що обличчя панотця зробилося молодим, худеньким, блідим, борода зникає, тільки очі якось лагідно й сумирно... дивилися на нього... та це не панотець... ні! Це наша панна, наша заступниця... наша Олексаша... Що ж це набрехали, ніби вона умерла? Вона жива й прийшла мене відвідати... Степан схопився й скоками підбіг до неї... Йому так легко, так весело! Вона пестить його кучеряву голівку й цілує її... Якась юнацька, незабутня радість сповнила всю істоту хворого... Запахло весною: чудові пахощі сповнили наболілу душу... Він оглянувся, підвів здивовані очі й затремтів: де це я? Та це ж знайомий садок; ось і квітник посередині, й кущі бузку, і заквітла біла акація, а ось появилась темна стежка поміж високих тополів та каштанів... Туди боязко вночі бігати: в місячну ніч там тремтять на темному піску срібні [плями], на них плигають з вітів мавки... Та він і не побіжить туди, не відійде від панночки, а сяде біля її ніг, покладе їй на коліна голову й буде слухати без кінця її розмов...

— Навіщо ти, Стьопо, образив сьогодня бідну Маринку? Вона плакала. Хіба тобі не боляче було дивитися на її сльози? — допитувала панна й заглядала йому в очі.

— Я її вдарив, бо вона не схотіла зі мною бавитись:

мені хотілося гратися з опукою *, а вона, мов тума, надулася...

— А ти запитав у неї, чому вона сиділа, мов тума?

— Мені було весело, а вона рюмсала.

— Так ти її за це ще й вдарив? Як же це ти наважився вдарити другого за те, що у нього на душі горе, а не дитячі іграшки? Ти б краще згадав, що Маринка сирітка, без батька, без неньки, без родичів, тиняється у нас на пекарні; її примушують і надмірно працювати, кожен радий скривдити її, бо беззахисна, а ти ще й собі?..

Степана пройняли страшні жалі: вона така худенька, бліда, а очі, мов тихий вечір,— серце йому стиснулося від болі, а все ж він намагається довести свою правду:

— А чому ж вона мене не вдарила?

— Так, на твою думку, можна бити того, хто не віддячить? Виходить, хто дужий, той і бий слабшого?

— Звісно, хто дужчий, той може сміливо...

— А чи добре буде тобі, коли всі так само будуть думати? Всі ж дорослі дужчі за тебе, нехай всі і б'ють тебе, скільки подужають?

— Я не буду більше,— просив вибачення Степан тремтячим від сліз голосом,— я побіжу... поцілую Маринку... то я ж так... я люблю її...

Панна поцілувала його вогкі оченята.

— От бачиш, Стьопо, коли дужий буде вільно ображати слабшого, то не буде на землі ніякої правди, не буде на землі щастя. Слабших більше на землі, тому більше треба й дбати за них.

— Так чому ж кволі не зберуться докупи й не подужають дужих, адже дужих менше?

— Так і трапляється, але й від цього не приходить щастя. Кволі, коли подужають дужих, так теж у них навчаться; з-поміж них знову візьмуть гору дужчі й почнуть пригнічувати кволих, і знову кволі працюватимуть на дужих, тільки на других, знову їм буде тяжко.

— Так як же бути? — зневіряється Степан.

— Треба бути добрим, треба намагатися більше робити задля других, ніж заради себе самого.

— Так кожному хочеться собі більше...

— А це й погано: тепер так всі і роблять, і від цього й зло. А ти подумай, чи не краще тобі буде, коли кожен

* Опука — м'яч.

дбатиме за другого: тепер ти тільки сам за себе дбаєш, і кожен за себе сам, а тоді ти будеш за другого, а всі за тебе...

— Так, так,— шепоче Степан,— тоді буде добре.

Панна люб'язно дивиться на нього своїми сумирними очима, промені від них гріють його серце теплом й розливають по всій істоті якусь безконечну лагідну радість.

А ось високий бур'ян над кручею — реп'яхи й колючки... а там далі синіє річка, вона пригортається й підмиває коріння задумливих верб, що тоскно нахилили до неї свої віти. Сонце стоїть просто над головою, палить і обливає всю землю пекучим сяйвом... Все поховалося в холодок, лише жайворонок застиг нерухомо в повітрі й тремтить у хвилях яскравого світла.

— Стьопо, Стьопо! А біжи-но сюди! — чується з яру срібний голосочок й віддається ласкаво в вухах.— Як тут хороше: шелюги, верби, холодок! — і радісне обличчя виглядає з-за лози й закликає до себе рученятами.

Степан скочується вниз кручею; кропива, реп'яхи, колючки б'ють його, чіпляються за одежу, перепиняють шлях, але він твердо виносить біль і стрімголов летить до своєї Маринки.

— Ку-ку! Ку-ку! — сміється вона йому назустріч.— Ану спіймай!

Степан женеться, падає, знову женеться; вона крутиться поміж гілляк, між лозою, бігає високим берегом.

— Не бігай там! Впадеш у воду! Зупинися, дай подивиться на тебе, я утомився, бачиш, як захекався.

— Бідний, бідний ти, рідненький мій, кволенький ти!

І Маринка кидається йому на шию й починає його цілувати, по-дитячому міцно-міцно. Як ясно, як весело! Навіть річка виграє біля берегів, й щось хороше співають хвилі.

А Маринка вже не така замурзанка: на ній чистенька сорочечка, гарненька спідничка, а на білявій голівці блакитна стьожка... Й обличчя стало і більшим, і кращим, одні лише очі такі самі вдумливі та лагідні, мов блакить неба після тучі.

— Ну, спочинь ось тут на горбочку! — запрошує його вона й обгортає його шию своєю маненькою ручкою.

— А ти не будеш тікати? — питає Степан.— Мені дуже боляче, коли я не дожену тебе; мені все здається, що я ніколи не дожену тебе.

— То я жартую, а від тебе не піду, мені з тобою краще всього на світі... я ж люблю тебе та панночку Олексашу, мов матінку рідну, а вона десь жде вже на нас учитися... Побіжимо?

— Побіжимо! Давай руку!

І ось вони біжать [понад] річкою наввипередки, потім вгору садком по темній стежці; тільки удень не страшно нею бігти, а там далі на світі блищать зелені-зелені листочки, вони мліють на сонці й так весело усміхаються.

Ось і велика кімната; тяжкі фіранки затуляють вікна, й пом'якшене світло не сліпить очей. Панночка вже сидить біля столу і жде своїх [вихованців], і починається весела школа... Ох, як весело у неї учитися — все вона розкаже, до всього заохотить,— а вони вже добре пишуть і читають... Маринка ще олівцем, а він вже навсправжки, і все наввипередки один перед другим стараються. А коли Олексаша почне розповідати за божий світ, за те, як люди живуть, що подолав зробити людський розум, то слухав би її — не наслухався б, не то що за іграшки, а за їжу забудеш. Пан навіть прийде, вже старенький, а проте страшний, слухати; обніме панночку міцно, поляскає по спині та й піде.

Панночка розповідає і за чоловіка-бога, що прибув людям добро зробити, що одна лише любов дає лагоду й щастя світу, що обіцяв царство боже на землі. Як люди за його велике слово, за його добро і ласку схопили свого учителя, розіп'яли, прибили цвяхами до хреста...

Слухає Маринка оповідання страждань, і з її блакитних оченят падають срібними перлинами сльози.

— Ох, які злі люди,— шепоче вона,— я буду... все молитися, аби вони зробилися добрішими!..

— А я піду бити їх! — вигукнув Степан, стискував кулачки, витирав ними блискучі очі, що палали гнівом й блищали шляхетною сльозою.

Але ось з вітальні лине якийсь похмурий, повний невимовного суму спів; згуки його тоскно відгукуються в серці, слова співу сповнені нудьгою й жахом... Скрізь плач і стогнання: затушковують вікна, замикають двері; виносять їхню панночку, бліду, мовчазну, й ховають в садку глибоко в землю... А вони знову одні на білому світі, знову всім чужі — і нікому вже приголубити їх, нікому вже промовити до них ласкаве слово... Стоять вони навколішки, притулилися до могилки, обіймають її ручення-

тами, цілують сиру землю й зрошують її дрібними сльозами, а кволими, дитячими голосами шепочуть в могилку:

— Мамо! Ми ніколи не забудемо твоїх слів!..

Все захиталося, змішалося в якомусь тумані й полинуло в темну далечінь. Болить у Степана серце, від холоду задубіло тіло й мозок. Несуться поуз якісь злісні уяви, в похмурому хаосі вчуваються хижі вигуки, лайка; вони кидаються на нього, б'ють, шарпають його... а між [потворним] гвалтом бринить знову любий срібний, але вже зірваний голос: «За що,— вчувається йому,— ви мене женете? За те, що небіжчиця панна любила мене, хіба від цього було кому лихо? Хіба я цьому винна, хіба я винна, що прийшла на світ сиротою беззахисною?.. — Поривається Степан, хоче побігти на допомогу своїй любій, та не пускають його: міцні руки тримають клешнями, а до нього докочується здалеку пориваюче душу голосіння:— Не бийте мене, я більше не здужаю працювати... у мене руки й ноги попухли...».

Ні! Він не витримає більше такої муки... Ось він виривається-таки, він біжить, біжить, не оглядаючись... але ось перед ним якийсь ліс... ось узлісся з шовковою, ярою травицею, в повітрі пахне сіном, почервонілий рум'яний захід дивиться на землю тихим, сумирним вечором... На узлісся виходить молода, струнка дівчина: ясно-русява коса звисла з плечей і хвилею упала на молоді, допіру накреслені груди; худеньке личко аж пашить чарами молодості, усмішка, мов перший весняний ранок, виграває на її тонких вустах, а вдумливі блакитні очі по-старому дивляться трохи сумно.

— Куди це ти простягся? — питає вона Степана.

— Куди? До тебе, до тебе, моя зіронько, моя квітко рожева! А куди ж мені більше й бігти! Для мене увесь світ біля твоїх ніжок.

— Й мені так само! — відповідає та ласкаво, кладе йому на плечі свої засмаглі руки й любовно заглядає йому у вічі.

А Степан стоїть перед нею з косою — парубок як парубок: і ставний, і огрядний, і чорні очі горять, і пушок посіявся на верхній губі. Стоїть Степан і відчуває, як ці блакитні очі запалюють в його серці нову ясну іскру, що спалахує теплим вогнем.

— Чи ти кохаєш мене? — питає він вперше її палким шепотом.

— Кохаю, мій найкращий! — відповідає дівчина й ясно дивиться йому в вічі.

— І підеш поруч мене на все життя?

— На все життя... за тобою на край світу піду...

Й вона припала до його вуст.

І було в цьому чистому, світлому поцілункові стільки щастя, скільки-но може подарувати його людині наше сумне життя...

А на дворі знову метушня: відчиняються вікна в будинкові, чистять садок, прорізуються й посипаються жовтим пісочком стежечки: приїхав пан. Степан стоїть уже на стайні, в своїй новій одежі; всі йому заздрять, говорять, що він красень.

Надворі місячна, ясна ніч, хоч голки збирай; йому хочеться побачити свою Маринку, а його підганяють запрягати коні, кудись далеко тра їхати; у нього від незрозумілого болю стискується серце, сльоза підкочується до горла... Ні! Він побачиться з нею, він біжить в садок і бачить: біля могилки панночки стоїть Маринка, склавши на грудях руки, така бліда та сумна, неначе прозора на місячному світлі, великі діаманти тремтять на її віях.

— Прощай, Степане, прощай, мій любий, найкращий! Ти не повернешся вже до мене... Стоятиму я тут доти, аж поки не зійду вся сльозами; буду я плакати за тобою, за твоєю гіркою долею, а любитиму тебе завжди... ніколи не забуду!

— Ні, я не покину тебе! — кричить Степан і припада до її рук, але якась невідома сила штурхає його в темну далину, все далі й далі, а Маринка в місячному сяйві тремтить срібним туманом.

— Маринко, Маринко! — тоскно стогне Степан.— Рятуй мене! Я загибаю! Візьми від мене життя, не потрібне воно мені... Маринко, Маринко! — страшенно вигукнув Степан і прокинувся.

Надворі вже була темна ніч, ніхто не почув його вигуку — всі міцно спали. А в пануючій навкруги тиші все ще вчувався Степанові чарівний голос, любий образ наче літав в його головах, а на серці була пекуча біль... невимовна нудьга давила розбиті груди...

XI

На другий день Степану стало далеко краще, дарма що північ і він і не спав: від нервового збудження, від бажання швидче звестися на ноги, бути дужим, підіймалися у нього життєві сили. Він навіть радий був відразу встати з ліжка, але Домаха рішуче заперечила цьому, вона дозволила йому лише перемінити білизну. Ось тут-то Степан і побачив, що ремінець від ключа перерізано, а його самого нема. Домаха порвалася його шукати і відшукала під кожухом, що на ньому лежав Степан. Вона з'ясувала цю подію тим, що, мовляв, ключ сам відірвався, коли хворий вовтузився; це пояснення і справді здавалось вірогідним. Все ж Степан був дуже збентежений, тому й замислився над цією подією: по-перше, йому здалося дивним, що ключ опинився під кожухом, а не на ньому, а по-друге, він придивився пильно до ремінця і ясно побачив, що ремінець був не розірваний, а перерізаний.

Степан гукнув Домаху.

— А нащо тобі? — відповіла вона з світлиці.— Я чай тобі несу.

— Та з ключем щось теє: подивись, ремінця не розірвано, а перерізано... Та й чому б то ключ опинився під кожухом, а не нагорі?

Домаха поставила перед хворим чай, поклала шматок паляниці й почала роздивлятися ремінця.

— Так, так, перерізано! Це вірно!

— Й коли перерізано, виходить, хтось коло цього порався, а коли порався, то знову не надурно, а з поганою метою...

— І хто б це? Тут, крім нас, панотця та старого діда, нікого не було.

— А мама!

— Ой! Хіба... та навіщо їм?

— Може, й не їм, а комусь другому. Навіщо? Ясно, що задля чогось недоброго... може, викрасти зерно з гамазею... Вони раді під мене підкопатися...

— Ох, лишенько! І це мама для цього вирізали ключа?

— Атож, в той чи інший спосіб, а погубити мене треба... А тут же й користь: її пашенне зерно потрібне буде... розумієш, яке кодло?

— Ой, боже ж мій милостивий, і навіщо ж я народилася така нещасна? Та хіба ж мама не знають, що все зле тобі однаково, що й мені, їхній дочці? Хіба вони й мене зненавиділи?

— Тебе — ні, а мене — так! І коли вона йде проти мене, то за тебе забуває або думає, що ти молода, мовляв, все перетерпить, забуде... а другий зять кращий знайдеться, вже мені на руку...

— Невже ти, Степане, думаєш, що мама...

Вона не кінчила речення й пильно подивилася на чоловіка.

— Все думаю.

— Тоді краще піти відціля, краще втекти мені, безталанній, куди очі дивляться, не треба й хвилини тут жити з такими страхіттями.

— Так, краще повернутися до Очеретуватого!

— Тільки не до Оче-ре-ту-ватого,— поволі протягла Домаха і потопила в Степанові свій довгий, пронизуватий погляд: їй чомусь згадалися слова писареві, й якесь передчуття болісно заворушилося в серці.

— Куди хочеш... Тільки ось зараз треба щось робити, а я хворий лежу, мов колода... Що його робити? Ні, я хоч рачки полізу до гамазею... хоч коня запряжіть!

— Що це ти, чи не збожеволів? — заметушилася Домаха.— Та ти ще й не встоїш на ногах, від вітру похилишся, та й коня мама забрали... краще по діда послати...

— Так, так, по діда!

Степан зрадів цій думці, і Наталка відразу й побігла.

Негайно прийшов і дід. Він був дуже задоволений з того, що хворий виглядав майже дужим; Степан похапцем розповів йому за пригоду з ключем і за свою думку з цього приводу.

Дід довго розглядав своїми напівсліпими очима і ключа, і ремінця, хитав головою, знову підносив до світа ключа й зрештою поклав:

— Це чиясь робота!

Домаха похилила з сорому голову і, вся червона, пішла з сіней.

— Та що тут потаювати, дідуню, нікого другого, як тешина...

— Підхоже! — усміхнувся в бороду дід.

— Та й не її однієї; не задля себе це вона, а задля всього кодла...

— Та вже ж.

— Вони, ці розбишаки, напевно, зробили мені якусь капость, я їм — мов кістка в горлі! — гарячкував Степан й пересовувався з місця на місце на ліжкові.

— Та вони такі!

— Вони, може, повитягали все зерно з гамазею, і він стоїть тепер порожнісенький!..

— То-то бо й є! — з недовір'ям похитав головою дід.

— Присяйбі, правда! — запевняв Степан.

— А коли теща поїхала? — спитав дід.

— Позавчора.

— Одну тільки ніч вони могли господарювати... за одну ніч багато не винесеш! Не підводою ж під'їдеш? Небезпека велика: гамазей у всіх на оці — зловили б!

— Та вони, розбишаки, нікого не злякаються: вже ж не надурно ключа крали? — хвилювався Степан.

— Не надурно, то не надурно, а все-таки викрасти все з гамазею... якусь капость зробити... а щоб увесь гамазей... ні, це неможлива річ!

— Дідуню, голубчику, вгамуйте ви мою душеньку,— благав Степан,— візьміть ось цей ключ й обдивіться все в гамазеї, хоч довідаюсь, чого вони накоїли...

— Дурниці, синку, говориш,— відповів розсудливо дід.— Не гаразд мені самому в гамазей увіходити: побачить хто-небудь, і відразу на мене наклеп складуть... Їм, може, тільки цього й хочеться; а ти ось що: швидче видужуй, вставай та з добрими людьми, то тоді й я з вами, й піди до гамазею, ось тоді й підійми гвалт... А що ключ у тебе вкрадено, то я свідок.

— А мене так і тягне побігти туди, довідаться, а ти тут вилежуйся... і нічого не знай...

— Зокола я роздивлюся, однак поуз іти, а всередину, синку, мені не годиться...

— Правда ваша, дідуню, вони все можуть сплести на людину, вони все зможуть!

— Ох, ох, ох! Ще й як зможуть! Вже й так по селу брешуть таку нісенітницю: нібито ті галушки було наготовлено задля тещі, та сам ненароком і поїв...

— Невже? — вдарив руками Степан.— Це вона, теща, пуска такі брехні, вона, відьма-душогубка! І як люди можуть цьому вірити, такій наявній дурниці, такій кривді? Невже за всю ту любов, що я їм показую, вони мають мене за душогуба?..

— Нарікати на них дуже теж не можна,— розважливо сказав дід.— Дехто вірить їй, бажаючи за це від неї якусь користь одержати, а хто [не] вірить, бо й сам має її за таку гадину, яку не гріх і розчавити, а хто вважає, що й святу людину можна довести до сказу...

— Ех, люди, люди! — гірко промовив Степан й похилив голову. — Самі злі, тому й легко вірять всякому злу!

— Та це вірно! А все ж світ не без добрих людей...— тепло промовив дід і обійняв Степана.

Він обіцяв Степанові прийти завтра й повідомити його за все: за гамазей, і за інші заходи цього, як висловився Степан, розбишацького кодла.

Промайнув ще день. Степан вже так подужчав, що вирішив встати з ліжка й походити, але перші його кроки були такі кволі й хисткі, так виснажила його хворість, що здавалося, ніби він був хворим не три доби, а цілі три місяці... Домаха не відходила від дружини; вона була йому і за ціпка, й за поводиря. Вона відразу почула, що відношення її чоловіка до неї змінилося на гірше; ще вчора вчувалася в його речах чулість й ніжність, сьогодня вони згучали сухо й роздратовано, іноді навіть образливо байдуже.

Спочатку Домаха з'ясовувала собі цю відміну новим бентеженням за гамазей і намагалася з свого боку заспокоїти хворого, але це їй не давалося, навіть Степан на її твердження відповідав брутально, а на деякі запитання навіть уперто мовчав. Коли Степан погамував спокій за гамазей, у його уяві виплив знов образ його подруги дитинства, особи, що він любив більше за все на світі; цей образ виплив знову, запанував всією його істотою. Коли він за неї згадував, то забував весь світ, що його оточував; він [линув] душею в минуле, жив з ним образами, що створювала його уява, тому кожне збудження до дійсності нервувало й сердило його дуже.

Дід заходив до них ще раз і розповів, що по дечому він догадується, що виносили зерно не з гамазею, а швидче в гамазей вносили; що писар і старшина аж киплять на Степана, а старшина надто лютує за те, що панотець втручається в їх справу. Проте дід потішав Степана, обіцяючи йому разом з добрими людьми розбити всі злі заходи, а Домасі потайки радив не пускати чоловіка до волості, аж поки він зовсім не очуняє.

Тому-то Домаха і вдруге випровадила соцького й не

дозволила йому увійти до хати, а звеліла йому пояснити старшині, що Степан хіба за тиждень зможе прийти до волості.

Другого дня Степан вже подолав і сам ходити. Він намагався зразу з понятими піти до гамазею; але Домаха умовила його почекати ще хоч би до завтрашнього дня:

— Більше одужаєш, більше й користі буде!

А Степан справді, хоча й вичуняв швидко, мав ще дуже хворобливий, виснажений вигляд: обличчя його було подібним до душеної цитрини, одні лише очі на ньому горіли вугликами.

Домаха тепер тримала свого чоловіка більше в вишневому садочку: туди приносила сніданок, і обід, і полудник, і підвечірок, найкращі страви, що вона своїми власними руками йому зварила.

Принесе Домаха своєму укоханому чоловікові якусь страву й сяде біля нього, обійме його рукою.

— Ну що, як тобі? — спитає.

— Нічого, добре.

— От тепер і побалакати можна...

— За що? Хіба ось за гамазей?

— Бог з ним! — хитне досадливо рукою Домаха.— За себе краще...

— За себе! Та що там... нема чого...

Домаха похилить голову й тяжко зітхне. Степан сидить нерухомо, потопить погляд в одне місце. Домаха піде по господарству — й повернеться, а Степан все так само сидить.

— За що ти замислився, Степане?

— Га? — заметушиться Степан.— Ага, це ти знову?

— Обридла?

— Та... я все за гамазей думаю...

— Ой, не за гамазей! — кине гірко Домаха.

— Ох, боже мій, знову...

— Що знову?

— Ну й яка ти набридлива... Бачиш, що мені ще погано.

Хтось гукнув Домаху з хати; від цього й Домаха, й Степан здригнулися: голос був тещин, і це справді вона повернулася додому, а повернулася ще лютішою.

По дорозі додому Коломийчиха зустрілася з старшиною, дізналася від нього за деякі неприємності, що насу-

валися на них, довідалася від Наталки, що зятьок вже здоровий, мов бугай, і скинула тепера зовсім з себе машкару. Боятися їй судового слідства не було чого: видужав — і кінці в воду, а ненавидіти його, мов свого лютішого ворога, було ще більше приводу.

— Ну що,— зустріла вона дочку,— відходюєш свого бовдура? Годуєш його, мов кабана на різдво? Господарство облогом лежить, і їй, божевільній, і не до мислі, одно тільки — лизала б ноги цьому лобуреві?

Аж позеленіла від такої мови Домаха, випростувалася гордо й довго дивилася просто матері в вічі.

— Мамо, годі!.. — зрештою промовила вона стриманим голосом.— Не займайте більше мого чоловіка! Буде! — підкреслила вона.

— Не займайте! Ач, яка найшлася! Теж на мене: годі! Ти своєму слинтяєві накажи, аби він других не чіпав, ой, щоб не зачіпав, одні тільки нарікання та брехні від нього йдуть...

— Коли є за що, коли кривдять...

— Ти ще, котеня, заступаєшся? Побачиш, він ще в подяку тобі повісить собі на шию перед твої очі полюбовницю, побачиш, згадаєш материне слово!

— Мамо! — крикнула, мов ужалена, Домаха.— Мовчіть! Цього не буде!

— Буде, буде, буде! — шипіла Коломийчиха.— От вже вишукалася на божому світі дурна, так дурна! Він сміється з неї, пику відвертає, в очі плює, а вона лізе до нього — й сорому не має... тьфу, аж бридко!

Домаха сперлася на стіл, аби не упасти від удару: так, він просто в саму поразку втрапив.

— Мамо! Якщо ви будете мене бити такими словами...— промовила вона, задихаючись,— коли ви бажаєте мені таке [пекло]... то я не буду більше вам за дочку... піду від вас... з пам'яті викину!..

— Йди до його полюбовниці! — крикнула Коломийчиха з піною в роті, але саме в цей час вбігла до світлиці Наталка й сповістила, що прийшов панотець.

Домаха проскочила в сіни, навіть не підійшла під благословення, побігла, затуляючи обличчя руками, на леваду, добігла до тополі та так і впала на траву, обливаючись гіркими.

А Степан тим часом ходив, страшенно хвилюючись. Приїзд тещин збудив його від солодких мрій і підняв

в серці цілу бурю: знову з цією відьмою під однією стріхою? Знову тремтіти за своє коротке життя? А час не стоїть: завтра, а може, ще й сьогодня буде тут його колишнє щастя... ох, як набридло це сибірне життя!

Степан рішуче попростував, аби левадою вийти берегом понад болотом на шушвалівську дорогу, й несподівано потрапив на Домаху: вона лежала на траві і гірко плакала.

Зупинився, мов укопаний, Степан перед цим невтішним горем, що лежало біля його ніг, і почув холодне вістря в своєму серцеві: це він винен, що вона плаче, це він загубив її молодий вік, хоча й [мимоволі],— чужа рука штовхнула його на це,— а все ж він був її злочинцем. Й відчув Степан в серці тоскне каяття й жалість, відчув — і, мов підкошений, припав до своєї жертви...

— Домахо! Не побивайся! — шепотів він, нахиляючись й гладячи її шовкові кучері, що вибилися з-під очіпка.— Не плач, моя безталанна! Вже мені так твої сльози... ох... наче топлене оливо, краплина за краплиною, пробивають вони наскрізь моє серце... печуть вогнем, а все не випечуть старої поразки... чим же я винен? Що я можу зробити?

Домаха подивилася на нього докірливо й заголосила ще дужче, ще голосніше, впала на коліна Степанові... Навіть соловейко замовкнув від цього стогону, тільки луна пішла далеко від Домашиних жалів.

— І нащо ти породила мене, моя матінко, на світ? Чом ти мене ще в сповиточку до схід сонця не втопила? Навіщо купала ти мене в полині, а не в любисткові, аби життя мені таке гірке було, що й не витримати людині? Задля чого ти, мамо, купаючи, заклинала мене, щоб не знала я ні щастя, ані радощів?! Вбий ти мене краще,— благала Домаха й підвела на Степана червоні від сліз очі, в них горіла скажена пристрасть й страшенна розпач,— вбий, молю! Мені краще буде...

— Що це тобі? Господь з тобою!

Степан спробував був вгамувати її, хоч як було неможливо спинить буйну воду, що прорвалася крізь греблю, так неможливо було спинити й Домашине горе.

— Скажи мені зараз... я тебе ще на леваді питала, але тоді ти мені неправду сказав, я це чула; а ось тепер скажи ж по совісті, чи правда тому, що каже писар? — спитала Степана Домаха.

Вона сперлася двома руками йому на коліна й дивилася пильно на нього сухими очима... Домаха нахилилася майже до обличчя Степана й повивала його гарячим і швидким диханням.

— Вона, ця моя розрадниця, прийде сюди?.. Ви всі будете тоді мені в вічі сміятися?..

— Бреше він, собачий син. бреше! І як тобі не сором кожному п'яниці віри йняти?

У Степана знову почала закипати лють, тому що Домаха зачепила його Маринку.

— І як мені не вірити? Коли і мати, і всі кажуть те саме, що ти маєш коханку... полюбовницю...

— Брешуть всі, ироди! Не кажи й ти таке...

— Як мені мовчати? Не маю силоньки! Хіба я й сама не бачу, що ти чужий мені... Вже, що я не робила, хоч землю їж, а все чужий і чужий...

— Чужий?! А ти ще більше матері жалійся,— уїдливо зауважив Степан,— вона наготує ще кулешику задля мене...

— Степане! Гріха не маєш! І як ти рівняєш моє серце до материного? Чи я ж тебе не жалую? — говорила тремтячим від образи голосом Домаха.— Та я й допіру посварилася з матір'ю, я ладна піти звідсіля хоч на край світу, аби тобі було добре... а ти... гріх, Степане, великий гріх! Не добре серце маєш!

— Та хай на моєму місці буде тут хоч святий, та й той забуде богу молитися! Ось як почне вона з ранку до ночі рвати моє серце, мов кицька пазурами, подивилась би й ти, що залишиться замість серця.

— Я й сама бачу, що тут тобі не з медом; може, й справді всі на тебе брешуть... Так скажи ж ти мені чесно, по совісті, як перед господом богом, ось дивлячись мені просто в вічі: чи є у тебе там, в твоєму селі, якась дівчина чи молодиця, що ти її й досі любиш?

Степан опустив долі очі, його дуже збентежило запитання, що Домаха поставила йому так просто, і не вистарчило у нього сили збрехати, покривити душею.

— Є...— тихо промовив він.

— Бачиш, а казав, що брешуть! — навіть трохи засміялася Домаха, але від цього сміху холод перебіг спиною у Степана.

— Є, але не те, що ти думаєш! Не коханка й не полюбовниця... Я горло перерву кожному, хто насмілиться за

неї таке сказати,— а подруга ще з дитинства, все одно, що сестра моя...

— І ти любиш, кохаєш цю сестру,— нервово допитувала Домаха, очі їй горіли, ніздрі поширювалися, а груди від рвії підіймалися високо,— ти ж з нею хотів побратися, кажи правду?

— З нею...— глухо відповів Степан.

— Так навіщо ж ти мій вік занапастив? — вигукнула, ламаючи руки, Домаха і встала перед ним грізним суддею.

— Не я занапастив, а вона, твоя мати!.. Вона ж знала, що мене батько силком одружив, проти моєї волі, вона поласилась на панське добро...

— Та що мені до матері? Ось і у мене не було своєї волі, а примусити мене ніхто б не здолав пов'язати другому світ! Задушили б мене, а не примусили б!

— Я тобі казав...

— Що казав?.. Згадай! Що відразу важко звикнути серцем, що поспішають з весіллям, а то б краще спізнатися... Та хіба така мова могла мене збентежити? Хіба ти відразу не причарував мене своїм серцем? В твоїх словах нічого страшного й не було, я це мала за хлоп'ячі жарти.

Степан нервово забухикав; краплина крові з'явилася у нього на нижній губі, він витер рукавом і показав Домасі:

— Ось бачиш, які жарти!

— Хіба я цьому винна... Мати божа, будь мені за свідка. Та хіба я пов'язала тобі світ? Якби ти мені просто й чесно сказав в вічі, як ось і зараз, що кохаєш другу дівчину, що ти заприсягався їй, що тебе силоміць відривають від неї і сватають за мене, що ти ту, другу, і довіку не розлюбиш...

— Пан, батько мій, заборонив признаватися,— пробував виправдовуватися Степан,— я не міг піти проти його волі...

— Так панова воля була над тобою, а не наді мною! Чому ж я через твого батька поневірятися мушу? За що? — вже майже в нестямі кричала Домаха, рухи у неї були страшні, очі сяяли люттю.

— Ну що ж? Не вернеш... так судилося!

Степан розвів руками.

— Судилося! Що судилося — мені бути тобі за жінку?

— А хоч би й те...

— Ну, як же ти з жінкою, що бог тобі дав?..

— А як же... скільки сил моїх... все, що зможу...

— Слухай,— Домаха схопила Степана за плечі й потопила в нього свої палаючі очі,— ти ж мене не любиш?..

Степан мовчав.

— Не любиш, не любиш — ні крапельки! Я було сподівалася, що хоч тепер твоє серце привернеться, та розвіялись мої сподіванки вітрами,— провадила далі Домаха.— Чи бачила я коли від тебе ласку, чи чула хоч ласкаве слово! Ти ж, наче вовк, все дивишся в куток, на мою тиху розмову — мовчиш... підійду до тебе — відвертаєшся, ляжу — сядеш на лаві... Чи й є на світі більша образа?! А?— і вона шарпнула себе за коси, очіпок упав у неї з голови, а пасма розкішного волосся розсипалися хвилями на плечі й покрили всі груди...

— Я ще хворий... бачиш... мені не до того.

— Не звертай на хворобу! Не бреши! — вже скажено кричала глибоко ображена жінка.— Не любиш ти мене, осоружна я тобі через цю сестру, через розрадницю мою люту: вона в твоєму серцеві, мов жаба, сидить, вона, каторжна, і нікого туди не пускає!

— Не лай її,— глухо промовив Степан,— вона тобі нічого не заподіяла.

— Як не заподіяла? Адже ти мені законний муж чи ні? Кому ж бог і панотець доручили тебе: мені чи їй?

— Та вона мене від тебе й не забирає...

— Як не забирає, коли ти тільки за неї думаєш, коли ти тільки від неї сохнеш, крів'ю сходиш за нею, гадиною каторжною?

— Не займай її! Не лай!—вже крикнув і Степан, стулив кулаки й грізно подивився на Домаху.

— Заступаєшся? А! Так бий же мене за неї, падлюку, бий! Вкрав у мене серце через неї, і щастя, і радість, і красу мою, то знущайся до кінця! Бий, топчи мене ногами!

Домаха вже зовсім стерялася, але в захваті пристрасті й гніву вона була велична й гарна.

— Так його! Так його! — враз почувся біля них тещин голос.— Давно вже час по-свійськи цю здохлятину!

— Мамо! Йдіть! Облиште нас! Це наша справа, між чоловіком і жінкою один лише бог!

— Між чоловіком-бо! А він тобі що за чоловік, він чу-

жий полюбовник! Наплювала б давно! — Коломийчиха кинула їм в очі цю образу.

— Мамо! Цитьте! — крикнула Домаха й відкинула з палаючого обличчя свої коси.

— Нехай кінчає,— Степан тремтів, мов з пропасниці, від страшної образи,— хай сварить дочку з чоловіком! В такому пеклі чому не бути щастю між нами! Нехай віддячує мені за пана, що до́бра його їй не дісталися! Хай наготує ще галушок!!

— Та як ти наважуєшся, слинявий, безштанько, глистюк, таке мені казати? Не вчили ще тебе, блазня? Так я тебе повчу!..— І вона, як скажена відьма, кинулася до нього... але дочка заступила їй дорогу і хижо крикнула:

— Не руште! Не руште!

— Пусти її, нехай зачепить, хай спробує...— казав, задихаючись, Степан.— Вже остогидла вона мені, ох, як остогидла!

— Ах ти, миршавий! Нахваляєшся, та я як стусону тебе! — цокотіла зубами Коломийчиха.

— Мамо! Йдіть! Залишіть!! — кричала в нестямі Домаха; вона вже нічого не бачила перед своїми очима.— Він мій, а не ваш!

— Так і вчи його! Бий його, негідника, в вухо!

— Пусти свою матку, хай вона спробує вдарити, вона ж вже націляється!

Він увесь тремтів, подався трохи наперед, випростував руки; з-поза розстебнутої сорочки видко було, як колихалися й підіймалися його груди від тіпання серця... І хоча який кволий, але зараз він був страшний; це зрозуміла й теща, тому в безсилій люті відійшла.

— Облиште! Не займайте! — кричала Домаха і відштовхнула матір, а та, відходячи, кричала зятеві:

— Я тобі покажу похвалятися! Я тебе до суду потягну! Я тебе в волості відшмагаю! Відшмагаю!! Будеш ти у мене шовковий!

XII

Мов правцем стояв нерухомо Степан; наче всі м'язені було паралізовано: серце страшенно колотилося, в скронях стукотіло, наплив крові стискував огруддя й утруднював дихання, щось душило за горло й поширювало орбіти очей... Степан схопився обома руками за

груди: він страшним зусиллям, з перекошеним обличчям намагався втягнути повітря, а коли кровообіг налагодився, хворий в нестямі упав на землю.

Але й тут він пролежав не довго; збуджені нерви не вгамовувалися, вони зняли цілу колотнечу в його думках: повстала сила питань, що на їх треба було дати відповідь, а деякі негайно вирішити. Перш за все залишатися у тещі йому було неможливо: або вона його сьогодня ж уб'є, або він, захищаючись, її заб'є на смерть; а жінка теж до того обурена на нього, що залишатися з нею під однією стріхою не приходиться, та й гидко надалі брехати: він же справді її не коха, кохає лише Марину, він тільки може жалувати Домаху, співчувати її горю, і то тільки в той час, як не згадає за Марину, а коли згадає її, то йому не шкода й нічого на світі... Ітак, тікати звідси, і то негайно... Але куди? Очевидячки, тільки до Очеретуватого, там всі його знають, його земляки, він з ними й виріс, та й юридично він міг тільки там захиститися.

Треба піти тим шляхом, що ним ідуть прочани, щоб не розминутися з Мариною, тому потрібно попростувати через Шушвалівку й завітати до куми: її хата над самим шляхом, наче на чатах; біля неї здебільшого прочани й зупиняються. Ось він і побачиться з Мариною, хоч на дорозі зустріне, хоч в Очеретуватому застане... Він розповість їй за все, все: і за небіжчика пана, і за те пекло, що круг його і що змучило його до краю; він скаже їй, що без неї він не може жити, що без неї він стратить себе... так-таки навсправжки стратить. Якщо й вона від нього відвернеться, то на якого чорта нудитись, страждати йому, нікому не потрібному, й зайвій людині на цьому світові? А наразі вона скаже: «Живи!» — ну, то його задуше радість...

Степан повернув назад поуз садок; він хтів левадою зійти униз і берегом піти до Шушвалівки. Коли він проходив біля [тещиної] хати, то почув там страшний крик: чулися погрожуючі тещині вигуки й Домашине голосіння. Одну хвилину Степан хотів був кинутися всередину й дізнатися, в чому справа, а втім, вскочити до хати й не перерізати горлянку цій відьмі-тещі було неможливо... Ні, далі! І Степан майже бігом спустився до ставка, перескочив через перелаз і зупинився, вирішуючи, яким берегом йому йти: чи цим, чи шушвалівським. Вирішив іти шушвалівським, аби не розминутися з прочанами.

Сонце вже докочувалося на спочинок, але селяни ще не поверталися з поля, тому Степанові і далося непомітно поминути левихівські городи. Коли він проходив поуз город старшини, то почув чиюсь розмову і своє ім'я. Він заховався під тином: надто вже цікаво було почути, в чому справа.

Степан ясно вчув уїдливий тонкий голос пана писаря.

— З новинами, Ларивоне Потаповичу! З добрими новинами! Тепер ми цього собачого сина, цього миршавого зятька, у три вирви!

— Яким чином? — почувся хрипкий басок, певно, старшини.

— А таким, Ларивоне Потаповичу! Ось папірець антересний одержано.

— Ану, звідкіля? — зацікавився басок.

— З певного місця, з головної позиції,— радів тенор.

— Так читайте!

— Краще такі папери читати в приміщенні за стінами, щоб не було зайвого вуха, та ще даби було чим горло промочити! — крекнув тенор.

— Бач, куди воно! — засміявся басок.— Ну, то ходімо, ходімо!

І обидва голоси раптом зникли за дверима.

«Якась нова гидота,— подумав Степан,— виходить, ще більше треба тікати звідси».

На хвилину промайнула думка: як же це він тікає від свого гамазею, залишає його без догляду? Але його сумління швидко заспокоїло і це питання: він з свого боку зробив все, що міг,— пояснював кожному, попереджав громаду, повідомляв, зрештою, доручив панотцеві й дідові наглядати за ним. Що ще більшого можна було зробити? Подужають вони грабіжників — добре, а не подужають — проти води не попливеш... А щодо ключа, так дідові відомо, як цього ключа відрізали у непритомного Степана... Ні, далі, далі від них!

Швидко пройшов Степан поуз греблю й повернув ліворуч до Шушвалівки; він похапцем, швидко пішов, не оглядаючись, наче боявся гонитви, і тоді тільки трохи вгамувався, як не стало видко з-поза очерету й самої Левихівки.

«І чого це я так перелякався? — подумав він.— Наче украв щось! Я ж вільний козак, і ніхто не має права мене зупинити!» — вгамовував себе втікач, а проте

його нерви не вгамовувалися й тремтіли від страшного збентеження.

Ось вже й тини та городи шушвалівчан. Степан пішов ще порожньою вулицею, але на першому ж звороті помітив біля перелазу якусь істоту, що справила на нього страшенно неприємне враження: це була знайома нам циганка. Вона теж подивилася на Степана пронизуватим поглядом, наче вражена тим, що він ще й досі ходе.

Степан, бажаючи поминути циганку, збочив в другий заулок і поспішився швидче до кумової хати. В хаті була одна одним якась глуха баба, куми не було.

— Чого вам, дядьку? — спитала баба.

— Куму відвідати.

Степан сів на лаву.

— Кому обідати? — прислухалася баба.

— Куму побачити! — повторив Степан.

— А! Хому собаці! — догадалася баба.

— Куму бачити! — вже закричав Степан.

— Ага-га! Ку-му! Бачиш що, так, так, а я не теє,— зраділа баба,— у мене, знаєте, на дощ одне вухо закладає... а то я нічого — і грім чую, і коли на йордані стріляють, геть-чисто все. Степанида зараз буде, пішла на город... Так, так, куму... а я не розібрала. Це на дощ, а то я чудесно...

Балакучу бабу перепинив прихід до хати нової. Степан обернувся і з жахом пізнав в ній ту саму циганку, що допіру зустрів на вулиці: очевидно, вона хтіла присочити його.

— Ох-ох-ох! — захитала завернутою в якісь лахмани головою гостя й гадючим оком подивилася на Степана.— Як же це ти, дядечку, змарнів! Чи це хвороба тебе напосіла, чи занудився по комусь?

— Вже кому, кому, а тобі то найкраще відомо, чого це я змарнів! — з непотайною злістю відповів Степан.

— І де мені, бідній, знати, що де робиться? — тихомирно відповіла знахарка.— Наше діло таке, коли покличуть, ми допоможемо, а не покличуть, то й так пройде... А тебе, дядечку, я не лікувала...

— Хвалити богові, а то б так налікувала, що й не встав би...

— Всяке трапляється! — відповіла загадково циганка.— А куди це бог несе? — несподівано запитала вона.

— Мене бог несе недалеко, до мирового, а ось куди тебе чортяка несе?

— Ага! — циганка начебто не дочула останнього речення.— До мирового? А я думала з прочанами на прощу.

Останні слова мов пугою вдарили Степана: обличчя сплило крів'ю, він схопився з місця й крикнув циганці:

— Відьма!

Далі залишатися в одній хаті з циганкою Степан не зміг: він почував, що коли вона скаже ще хоч слово, він порветься її бити.

Степан вийшов з хати і городами пішов до ставка, бажаючи зустрітися з кумою й спекатись цієї гадини-циганки.

«І чого це вона згадала ні к селу ні к городу прочан?»— цвяхом стало йому в голові.

Біля самої води він побачив в сутінках струнку постать в хустці на голові і попростував до неї. Постать повернулася, відкинула з обличчя хустку і здивовано подивилася на Степана... Степан остовпів: це була не кума... перед ним стояла його люба, кохана Марина.

— Маринко! — вимовив він стиха й зупинився нерухомо: безкрає щастя охопило всю його істоту, примусило від несподіваної радості затріпотіти його серце.

— Стьопо? Невже це ти? — ще тихше прошепотіла Маринка.

Рідний йому голос, тужний, ласкавий погляд дівчини збудили в серці поруч з радістю і всі ті болі, що він пережив від розлуки з Мариною; його стиснуло за груди...

— Маринко! — хтів був він крикнути, але щось душило його за горло.

— Стьопо! Що тобі сталося, любий мій, рідненький? — з слізьми в голосі промовила дівчина й простягла до нього руки.

Не витримали Степанові нерви такого великого напруження, і він буйно заплакав, мов дитина, що перебуває в чужій родині і переносить силу образ та горя,—кидається рідній неньці з слізьми горя й радості на груди,— так і він з такими дитячими слізьми образи похопився до своєї укоханої, любої Маринки.

Вона з ясною радісною усмішкою почала пестити й цілувати його матерніми поцілунками й нишком шепотіти:

— Вгамуйся, не сумуй, мій голубе, мій любий. Госпо-

ди, що вони тобі заподіяли? Це тільки тінь від мого колишнього Стьопи...

— Ох, Маринко! Такий вже я нещасний, такий нещасний...— говорив Степан, заледве затримуючи сльози, але вони все ще хвилювали його груди, хоча йому і робилося від них легше.

— Бідний ти, бідний!.. За других повинен страждати... покутувати чужі гріхи...— говорила ніжним голосом, що загоював душевні муки, Марина, в її голосі стільки неосяжної любові й сумирної покори, стільки страждань, що й буйні Степанові муки наче зменшувалися перед глибиною цього горя.

— Ти з прочанами? — похапцем спитав він Марину.

— З прочанами. Я зупинилася набрати води з криниці, а вони пішли берегом і в Левихівці заночують.

— Знаєш що, моя зоре? Я тебе ось в цьому човні перевезу на той берег до Левихівки... там і поговоримо, а тут чужі люди...— шепотом благав Степан.

— Гаразд,— сказала Марина,— тільки як же прочани? Вони будуть турбуватися, дожидатимуть мене...

— Вони ж пішли берегом, от ми з човна й гукнем на них, вони й заспокояться.

— Ну, ну,— погодилась, ласкаво усміхаючись, Марина,— я давно вже не їздила човном.

— Не бійся, моя горличко,— Степан відштовхнув човна у воду,— сидітимеш, мов в колисці.

З дитячою покорою сіла Маринка, і Степан відчалив. Надворі вже зовсім сутеніло, туман над очеретом [густішав] і снувався білими пасмами по воді. Марина сиділа обличчям до берега, тому вона ясно побачила, що якась темна постать вийшла з-поза кущів і почала пильно слідкувати за човном. Спочатку дівчина подумала, що це хтось з прочан, але трохи згодом вона зауважила, що прочани йдуть далеко попереду. Коли вони доїхали до них, вона й гукнула:

— А-гов! Я пливу човном на той берег.

— Хто? Марина? — почувся чийсь голос.

— Я... Марина!

— Ну, ну! Гаразд! — відповів спокійно той самий голос, і все змовкло.

Степан вдарив кілька разів веслами, і човен повернув на середину ставка. Марина сиділа проти нього, трохи відхиливши голову назад, наче хотіла у небі відшукати

спокій. На тлі згасаючого дня вона здавалася [легеньким] маревом, ангелом жалів, що злетів з небесної блакиті. Її тонкі риси були шляхетні й [чарівно] прості; відкрите, мов виточене з слонової кістки, чоло дихало дівочою цнотливістю.

Степан покинув весло й дивився з захватом на свого друга, на єдину на всьому світі Марину.

— Як же я занудився за тобою, як занудився! — вигукнув розпачливо він; цей вигук гострою голкою поранив Маринине серце.

— Знаю, мій рідненький, по собі знаю. Я за тобою дні й ночі гадками літала, тужила за тобою, в думках з тобою розмовляла... темними вечорами й сивими ранками.

— Безталанний твій Степан, Маринко, ох, який безталанний! Коли б не страшна жадоба побачити тебе хоч один ще раз, то наклав би на себе руки...

— Господь з тобою! — вдарила від жаху руками Маринка й склала їх на грудях. — Ховай тебе цариця небесна від такого гріха! О, це дуже тяжкий гріх, такий тяжкий — нема йому прощення й на тому світі, ніхто його замолити не здола. Мене ти, божа мати, врятувала, врятуй і його.

— Маринко! Та навіщо мені й жити? Одне довге без відпочинку страждання... глянь на мене!

— Ох, страшний ти! Правда! Чи гадала я тебе таким зустріти? Ти мені завше снився таким веселим, щасливим...

— Щасливим? Веселим? — гірко засміявся Степан.— Та щастя й радощі мої залишилися в Очеретуватому, я їх від того часу і в очі не бачив...

— Така вже тому була божа воля!

Марина глибоко зітхнула... І було в цьому стільки тихої покори, що серце Степанове похололо.

Впала тоскна мовчанка. Степан не відводив повних жалів очей від Маринчиного обличчя, а в її очах сяяли і глибокий сум, і материна чиста, мов кришталь, любов, і непорушна воля... але не було ні однієї цяточки пристрасті, пристрасті, що від неї закипіла б вся його крів, примусила б серце затремтіти невимовним залассям... А човен непомітно по інерції плив на середину ставу, і вгорі, теж непомітно, пливла розкішна українська ніч, повна ласки й заласся, покрашена сумирним тремтінням тисячі зірок.

— Вона не коха тебе? — зрештою тихо спитала Марина.

— Тому-то й горе, що кохає! — зітхнув Степан і нахилив голову.

— Кохає?.. Виходить, що ти...

— Не люблю... не можу... нема сили...

— Навіщо ж ти її, нещасливу, узяв на таке поневіряння? Ти ж знав, що не любиш, і взяв за себе? — з легким докором сказала Марина.

— Примусили! — заледве чутно прошепотів Степан.

— Примусили? Ні, на таке діло примусити не можна. Як же можна заради чужої волі губити другого?

Степан мовчав, не знаходив пояснень, а кожне слово Маринине було святою правдою, і це його пекло... «Так, коли не вистарчало у тебе тоді волі, то й кайся тепер!»— гучав в Степановій душі суворий присуд.

Марина бачила, як від страждань змінилося Степанове обличчя, їй стало його ще більше шкода.

— Бачиш що, Стьопо, вже коли ти не зміг інакше зробити, так виходить, так тобі призначено богом, а коли бог судив тобі таку долю, то треба коритися їй... без нарікання... а з молитвою... Жінка тебе любить, ну, ти й подолай своє серце — не нарікай... Полюби її, за її любов дай їй щастя... Це бог тобі доручив, ну, й виконуй його святу волю.

— Чим же я винен, що моє серце тільки заради тебе колотиться, ти одна пануєш в ньому...

— Й не кажи! — майже з жахом вигукнула Марина.— Не кажи... Викинь це з гадки... ти ще не знаєш...

— Та що ж я зроблю з своїм серцем,— нервово крикнув Степан і вдарив себе в груди,— я не в силах подолати його! Не можу я наказати йому: забудь цю, пригорнись до тої! Не можу! Ось хіба полоснути його ножем, о, це я можу!..

— Стьопо! Любий мій! Вгамуйся! Не кажи такого, не бий і мого серця ножем... Ти ж любиш мене?..

— Ох, як люблю!

Він упав до її ніг і цим рухом трохи не перекинув човна: він хитнувся й зачерпнув води. Марина закричала й схопилась руками за кочета, сам Степан перелякався.

— Не бійся! Сиди тільки тихо! — заспокоював він її.

Степан схопив весло й намагався ним достати дно, аби утримати рівновагу човна, але це було вже ні до чого,

бо човен зупинився біля берега. Вони й не помітили, як човен їх підплив до того острівка, що на йому відпочивав Степан, коли ходив до мирового.

— Ми біля берега! — зраділа Марина.— Я краще вийду! — й вона легко стрибнула на купину.

— Тільки це не Левихівка! — здивувався Степан, вичерпуючи воду з човна.

— Бачиш, Стьопо,— почала тихо Марина,— ти нарікаєш на свою долю, а господь врятував тебе від страшного гріха: я тобі — рідна сестра!

— Як сестра? — закричав, мов опечений гадюкою, Степан і скочив на ноги.

— Так-таки — сестра: матері у нас були різні, а батько один — небіжчик пан...

— Хто тобі це сказав?

— Дід-спасенник; він спочатку був за пасічника у покійного пана, а потім пішов на прощу до Єрусалима, був на Афонській горі...

— Та відкіля він знає? — захвилювався Степан.

— А тому, що покійниця мати моя була його унукою, із горя та з сорому, а може, й з ревнощів до пана — даруй, боже, йому прегрешенія його,— умерла у нього, у діда, на руках: чи зсохнула з нудьги, чи що собі заподіяла, прости їй, царице небесна!

Степан, мов втятий серпом колос, сів на землю й похилив в безкраїй журбі голову.

— Невже тобі так гірко дізнатися, що я тобі сестрою доводжуся?

— Так.

— Чому ж? — гірко спитала вона.

— Остання... надія... загинула...

— На що? — спитала з жахом Марина.

— На щастя! — застогнав Степан.

— І ти міг думати, що я піду проти божого закону?— суворо промовила Марина, в її голосі відчулося почуття образи.— Що я здатна була наступити на людину, що нічим мені не завинила, порушити чуже щастя? Як же ти мене, Стьопо, мало знаєш, як ти не поважаєш мене?

Велика сльоза засяяла на її довгих віях й тихо покотилася униз.

— Пробач, пробач мені! — порвався до неї Степан і почав скажено цілувати їй руки.— Пробач, сестро! Я не при собі: в грудях пече... мізок горить... в вухах шумить...

Я не знаю чому, але почуваю в собі таку страшну муку, яку нема сили подолати! Пробач, сестро, твому нещасливому братові!

Марина ніжно обійняла його голову й тихо заплакала.

— Слухай, сестро,— провадив далі Степан, задихаючись,— зрозумій: докори жінчині, тещина лайка і теж докори і мені, і небіжчикові батькові, переслідування негідника писаря й старшини за те, що я перешкоджаю їхньому хижацтву, недовір'я самих селян за те, що я за них дбаю, ділюся з ними усім... щодня пекло, безугавне пекло... а підтримувала мене одна лише мрія, мрія, що порятунок мені буде тільки від тебе... Як саме — я не домислювався, а тільки жив цією світлою мрією, вона зогрівала мені серце, вона сяяла в темряві...

— Ну, а Марина-сестра хіба не подолає допомогти братові? Тільки не в мені, кволій, порятунок, а в господові і його святій силі! Ти ось мордуєшся, бідний, любий мій, а і мордування твої зменшились би, якби ти подолав свою гордість,— вона найбільше й бентежить твою душу!

— Не гордість, сестро, бентежить мене, ні! — заперечив Степан, і очі засяяли йому вогнем.— Я ладен за себе і не допоминатися правди від них, але не можу я байдуже стояти й дивитися, як других ображають, як на очах шиються такі справи, що за них подушити цих вовків не гріх...

— Ось бачиш, Стьопо, в тебе лють аж кипить, а люттю людської кривди не виправиш. Одна лише любов може її вилікувати. Слухай, мій ріднесенький,— почала Марина м'яким голосом, вона гладила Степанову голову, розбирала йому волосся на чолі, як робила це ще в дитинстві,— як мене бог відвів від страшного гріха. Коли я дізналася, що ти одружився, то так занудилася, так занудилася — місця собі не знаходила, ніяк своєї нудьги подолати не могла... Ні молитва, ніщо мені не до мислі, а тільки ось одна думка жене мене до річки... даруй мені це мати божа! — перехрестилася Марина.— Ну, так ось я підбігла до річки, а тут якийсь дід і став мені на дорозі: «Куди ти, бідна?» — крикнув; борода довга, сива, мов молоко, а очі з-під білих бровей так просто й дивляться в саму душу... Я затремтіла вся, мовчу. «Певно, у тебе велике горе?» — питає. «Велике»,— кажу, та як заплачу... Посадив він мене біля себе, почав так лагідно розпитувати: хто я, звідкіля й що за горе у мене... Далі приди-

вився пильно до мене та й сам заплакав, обнімаючи мене, мов дитина... «Ти ж моя правнучка, донечка Малашки моєї нещасливої, і така ж, як і твоя небіжчиця [мама],— не подолаєш життя подужати... бачиш, бідненька моя, господня милість врятувала тебе від гріха, це вона відвела тебе від Степана й одружила його з другою,— а він тобі рідний брат!.. » Тут і розповів мені дід все; а коли він розповів за це, жах потиснув моє серце: господь відвів мене від гріха, а я ще, грішна, хотіла була віддячити йому самогубством... І почала я з того часу до діда учащати... Розважав він мене своєю святою розмовою: скільки він цього зла бачив на своєму віці, ще за крепацтва, а ось ніякої люті ні до кого у нього не було; скільки він виходив по монастирях, скільки сподобився побачити мощів святих угодників божих, що страждали за віру й душу свою утихомирювали, рятувалися на самоті... І потягло і мене походити по святих місцях, все побачити, помолитися...

— А від цього чи краще ставало другим, що вони тільки за себе дбали та себе рятували? — спитав Степан; він ще не погамував своєї люті.

— Не кажи так, Стьопо, гріх! Усякий робить те, що зможе: або в мирі рятується, або в мандрівках, або на самоті у пустелі... Ось і дід казав, як розумно все на світі зроблено, і що найкращою в ньому є свята любов, і що все те, що люди називають горем, є тільки темрява... а любов найдужча за все, що вона подужає все зле на світі... Пам'ятаєш, і панночка так само казала?..

— Ні, не подужає: проти злої сили треба боротися, а не просити. І як це без боротьби підставити свою шкуру? Не боротися із злом, а давати йому розростатися й заволодіти усім світом?

— Борися, тільки не злом, а розумом та любов'ю... Ось і тобі господь припоручив душу, а ти відступаєшся від неї, а людська душа — це велика святощ у господа.

— І як його не відвернутися, коли з-за цього отруювали... мене, тільки панотець врятували, а теща було отруїла...

Марина ойкнула і остовпіла від жаху.

— Ти скажеш,— провадив далі Степан, все більше хвилюючись,— що вона пішла на такий гріх тому, що я її дочки не люблю,— ні! Їй цього зовсім не потрібно, я їй у всьому на перешкоді стою: і в її здирствах, і в її плут-

нях, а головне в тому, що я бідний зять, і як помру, то, може, вона підшукає своїй дочці багатого мужа... Що ж мені робити, навчи мене, сестро моя, ненько моя, щастя моє!

— Ох, яка лють панує ще над світом! — тяжко зітхнула Марина, й обличчям її перебігла хмарка суму.

— А проти такого зла радиш теж боротися любов'ю?

— А то чим же? Невже ж треба свою душу паскудити злом тільки тому, що воно існує на світі? Невже заради чужого гріха треба і собі грішити й позбавити себе спасіння?

— Так — позбавити! Що ж доброго в тому, що я себе врятую, а ближнього мого не захищу? Ні, вже коли дбати за свого друга, за ближнього, то нема що шкодувати не тільки життям своїм, але й душею своєю! Коли я побачу, що для того, аби врятувати світ від зла, треба на гріх піти, то піду... Хай і кару за це від бога прийму, так принаймні знатиму, що не побоявся захистити покривдженого! — говорив Степан, важко дихаючи, з блискучими очима.

— Але ж зло тільки підіймає зло, і в боротьбі ніколи не буде любові й спокою; яке б горе не зробили тобі люди, казав мій дід, а ти прихили їх до себе тихим серцем — і вони покаються; треба бути до всіх милосердним і не помщатися злочинцям, а жалувати їх, як заповідав нам той син, що за нас розіп'ятий... Ось і ти пожалуй своє серце, полюби жінку, а я буду молитися за ваше щастя... Краще піти від зла, а не підіймати руки на нього.

— Та й той, що розіп'ятий за нас, вигнав же торгашів з храму віжками.

Коли це біля них почувся шум; за гарячою розмовою вони не помітили, як давно вже щось шамотіло між очеретом й до них хтось підкрадався.

— Беріть його! В'яжіть злодія! — крикнув у пітьмі знайомий голос, і четверо дужих рук схопили остовпілого Степана.

— Що це? Хто це наважується мене в'язати? — кричав і що є сили борикався Степан.

— Опісля поговоримо! — прошипів над його вухом писар.— Крутіть йому руки і в холодну, та й цю потаскуху в'яжіть! — показав він на Марину.

Степан порвався було до нього, але мотузки вп'ялися йому в тіло, а страшний кашель задушив гнівні слова.

XIII

Вернемося трохи назад.

Писар з старшиною, після того як підслухав їхню розмову Степан, і справді пішли до знакомитої гостини Ларивона Потаповича. Гостинний господар відразу наказав подати самовара; на столі біля самовара з'явилася й чимала пляшка з якоюсь темною рідиною, й менша склянка — карафа в вигляді еврея верхи на діжці з горілкою, а поміж них миска з леміщаними пирогами.

Поки все це розставлялося Ларивоном Потаповичем і його рябою наймичкою, писар байдуже смалив цигарку за цигаркою і розпитував старшину за цілком сторонні, випадкові речі, що не мали щонайменшого відношення до цікавої їм справи.

— А чи чули ви, Ларивоне Потаповичу, що в Горбах крива Мотря привела аж четверо дітей? — промовив писар і плюнув набік.

— Яка Мотря? — зацікавився старшина.

— З нашого ж таки села, дочка Мотронихи, що віддалася позаторік за горбачевського парубка.

— Ага, ага! Так четверо, кажете?

— Четверо.

— Ото! Плодюча!

— А п'ятого тільки половину, до пупа! — додав писар.

— До пупа? — здивувався старшина.— Від голови, чи як?

— Від ніжок.

— Ой-ой! І живе?

— Живе.

— Як же воно, вибачайте, наприклад кажучи, буде їсти й пити?

— А хто його зна, може, боком.

— Ну й гріхи,— зітхнув старшина, поставив склянки й заварив чай.— Я чув від людей, що чули від одного прочанина, ніби він теж десь там за морями чув, що в турецькій землі народився антихрист! Як ви гадаєте, Лук'яне Гавриловичу, чи може бути цьому правда?

— Ну, це дурниця, Ларивоне Потаповичу, це брехня,— вгамовував писар.— Це те саме, що за песиголовців ляпали.

— Ну, за песиголовців, то це — правда, цього ви вже не кажіть і не гнівайте бога,— захвилювався старши-

на.— Це ще й моя баба говорила... Ви ще, може, скажете, що й відьом немає?

— А нема! — засміявся писар.

— Ой, не грішіть, побійтесь бога,— старшина навіть злякався,— от через таку невіру господь може й покарати вас...

Писар хтів був щось заперечити, але переляканий старшина перепинив його:

— Годі! годі! Й слухати більше не хочу! Ось сідайте краще та смикнемо по чарці! Так пожалуйте! — запрошував старшина, й дві чарочки пірнули в безодню.

За першими пішла туди ж і друга, тому що по першій не закусюють, за другими — треті, бо господь любить тройцю, а там четверта, бо хата на чотири сохи будована, потім п'ята, бо на руці п'ять пальців, і так далі. За чарками горілки зникали й пироги: величезна миска швидко спорожніла зовсім. У вітальні пана старшини під час трапези не промовилося жодного слова, чулися тільки старанне чавкання писаря та важке пирхання старшини. А коли старшина налив собі й писареві з великої пляшки темно-червоної густої рідини і писар пригубив її, а потім перехилив всю, витер рукавом рота і крякнув, тоді тільки зважився він забалакати.

— Добра вишнівка! — сказав писар і налив собі сам ще одну скляночку.

— Добра, кушайте, кушайте! — припрошував старшина й витер обома рукавами рубахи лоб, бо він увесь сплив потом.

— Торішня?

— Еге.

— Первак?

— Ні! Після первака переварили з медом й налляли спиртом — вийшов спотикач.

— Ага, то-то! — погодився писар.

— Викушайте гарячого! — запропонував старшина писареві склянку чаю.

— Та я, признаюся, так сказати, не дуже охочий до гарячительних напитків. Я краще горілочки та вишнівочки — от підходящі артикули.

— Як знаєте, зводьтесь.

— Полоскати кишки гарячою водою після такого добра не приходиться — це образа,— пояснював писар,— та й вообче боюся, щоб вода не зашкодила.

— Та воно тошно, тільки парить, а ніякої тобі користі! — філософствував старшина й дмухав в мисочку.

Тільки тоді, коли обличчя у старшини зробилося червоним, мов печений буряк, а очі десь зовсім заховалися за повіками, писар витяг з кишені розпечатаного конверта й промовив:

— Ну-с, так ось який папірець одержано.

— А так, так,— зрадів старшина, що, зрештою, почує цікаву новину; він сперся ліктями на стіл, наставив долоні до вух, щоб краще чути,— від кого?

— Від мирового прямісінько...

— Ага, ага! Ану читайте! — підгонив він писаря.

Писар методично розгорнув папір, вдарив зо два рази по ньому рукою й почав:

— «Такому-то волосному правлінню, такого-то району господина мирового посередника наказ: наказую оному правлінню...— бурмотів, передивляючись папір, писар,— зібрати... гм... гм... відомості урожай... гм... гм... відносно сарани... гм, гм... якщо скажені... то на станцію... не повідомляти... О! — підвищив він голос й підняв один палець догори.— Доглядача левихівського гамазею дисциплінарно оштрафовати за те, що прибув до моєї особи в нетверезому вигляді, й за непотрібні наклепи, що підточують грунт влади, а відносно його заяви за хліб і інші вчинки скликати сход і винести на цей випадок обчеський присуд...» О! Зрозуміли? — урочисто закінчив писар.

— Так, так,— блимав очима старшина, він майже нічого не зрозумів, одно лише слово «штраф» зробило на нього враження; він вже навіть і не витирав поту, що цівками збігав з його червоного обличчя.— Штрап, звичайно, штрап!

— Та який штраф? — писар похитав головою.— Дисци-плінар-ний! Яка це стаття? Ви розумієте, що означа — дисциплінарний?

— А що?

— А ось що! — писар показав енергійним рухом значення цього слова.— А відносно всіх вчинків скласти обчеський присуд! А чим пахне ця стаття, як ви гадаєте?

Писар прижмурив одне око.

— А хто його знає? — дивувався старшина.

— Ну, й які-бо ви, Ларивоне Потаповичу,— засумував навіть писар.— Та ця стаття пахне висилкою по обчеському присуду. За всі вчинки, що підточують громад-

ський спокій, Степана Петраша на поселеніє в Сибіряку. Зрозуміли?

— А! Он воно що! — старшина навіть встав і потер руки.

— Н-да, іменно, он що! — промовив писар.— Тільки цей наказ пана мирового посередника треба виконати щонайскоріше, без жодної тяганини, не далі як завтрашнього дня.

— Та завтра в Левихівці не залишиться нікого,— заперечив старшина,— хоч село запали: завтра ж Петра й Павла, забули — ярмарок і храм в Жовнах?

— Не забув, а іменно ця стаття й понукає мене скликати завтра сход,— пояснював писар.— Якщо всі їдуть на ярмарок, то, стало буть, ми можемо залишити тут нишком тільки тих хазяїв, що розуміють шляхетність наших заходів і будуть до нас доброзичливими, та ще викличемо на підмогу хуторян, а решта буде відсутньою. Таким робом, слідовательно, беручи згадане вгорі на увагу, відбудеться концертовий відділ.

— Так, так, іменно,— погоджувався старшина,— тільки варто б було покликати на нараду і Мошка.

— Маєте рацію, Ларивоне Потаповичу, маєте рацію! — погодився писар.

— Так я зараз! А ви кінчайте тим часом наливочку!

Негайно надіслали по Мошка рябу наймичку, і хоча шинкар поспішився прийти, все ж старшина з писарем встигли кінчити пляшку спотикачу, задля конференції треба було поставити ще одну.

Писар коротко з'ясував Мошку зміст папера й повторив свою думку за завтрашній сход.

Мошко від захвату одне гладив бороду і хитав головою.

— Ой-ой, як слічно! Ой-ой, як слічно! — повторював він, потираючи руки.— Як би вам сказати, це треба зробити швидко, але так швидко, ви цього і не розумієте, як... так швидко, ой вей мір! Якби можна було зараз, то й то було б гіт, а завтра, то вже безпремінно. Можна іменно підставити таких хазяїв, що вийде антик!

— Бачите, Мошко каже, що завтра неодмінно треба виконати цю статтю! — проказав писар.

— Ой-ой! Неодмінно! — гарячкував Мошко.— Ось уже мене піп пита: «А що це ви там розпочинаєте? Якщо якесь там шахрайство, то я сам поїду до начальства...»

А відкіля їм знати... звісно, пан Степан дзвонять... ой вей мір! Якщо йому не затулити рота, то він дзвонитиме у всі дзвони й видзвонить нас з села... їх бін [аїд].

— У, паскуда! — зацокав навіть зубами писар.— Ну, почекай, завтра ми з тобою порахуємось...

— Та хай і завтра! — погодився старшина.

— А ось що скажи, Мошко, хто з левихівчан їде взавтра?

— Панотець — це перший! — і Мошко притулив пальця.

— Я тільки за нього й боявся! — заспокоївся писар.

— Їде, їде! Ще й паламар забігав і казав, що й службу божу до світу відправлять... Ну, потім... ну, потім,— Мошко кожного разу закладав пальця,— Лежень, Недобиток, Дзиндзивер, Тягнирака, Свербиніс, Закопайко, Нешкуренко...— далі не вистарчило пальців.

— Ти краще перелічи, хто залишається.

— Залишається? А? Дід Мороз...

— Кепсько! — писар сплюнув.

— Ніц, він хворий, нездужає,— заспокоїв Мошко,— Харко Дурний, Мотря Затичка, Стеха...

— Та то ж баби,— перепинив його писар,— ти краще скажи, кого з певних, надійних залишити?

— Для цього гешефту? — спитав Мошко; він прижмурив одне око й почухав потилицю.— Пишіть: кум Харко — це мов своя сорочка...

— Ага, це обов'язательно... він і за суддю сидить,— зауважив писар.

— Так, так, за суддю... Ще Харко Дурний; дід хворий... ну, їх двох, та старшина, та ви — і годі!

— Задля присутствія досить; їх треба ще трохи підбадьорити в шинку.

— Йо-йо! Всіх треба, без цього не можна, непорядок!

— Коломийчиха розпережеться! — засміявся писар.— Ну, а кого б ще?

— Кого ще? — Мошко потер рукою лоба.— Дмитра Коця: не дав йому вдруге Степан грошей, тож лютує; Антона Гудзя...

Саме в цей час почулося класичне хропіння з присвистом старшини. Бесідники переглянулися й почали балакати нишком; вони запалили свічку, що стояла в шафочці, й почали записувати прізвища і інші заходи, за-

пиваючи свою роботу скляночкою за скляночкою знакомитого спотикача. За одно тільки жалкував писар, це за те, що не порадив заарештувати Степана відразу: на підставі папера можна б було, а то ще втече.

А Домаха після сварки з матір'ю заперлася в своїй кімнаті і замовкла. Коломийчиха потермосила двері разів зо два і пішла на дворище. Її душила лють, тому вона й накинулася на наймичку та Левонтія; той ніс оберемок якогось напівсухого бур'яну.

— Що це ти, собачий сину, робиш, а? — почала вона нахрапом.— Як ти наважився, каторжний?

— Чого ви? — образився Левонтій.

— Чого? Ледарі! Жироїди! Грабіжники!

— Та чи ви не здуріли? — запитав Левонтій.

— Ах ти, анахтема! На господиню рота роззявляєш? — посунулась до нього Коломийчиха.

— Годі! Годі! — промовив Левонтій й підняв оберемок сіна на захист.

— Годі! Руйнуєте господарство — і годі! Коли паша є, він сіно збавляє!

— Не сіно, а бур'ян! — поправив Левонтій.

— Бур'ян? У тебе з твоїм дурноголовим господарем усе бур'ян: понищили, розікрали, по миру пустили, харцизяки, лежебоки, п'яниці!

— Не лайся! — попросив Левонтій.

— Ах ти, чортів виплодок! Ще й тикаєш? — Коломийчиха вже стерялася від скаженості.— А щоб ти на вила собі кишки повимотував, щоб з тебе дух виперло, стонадцять куп чортів твоїй матері й твоєму батькові...

— Гей, не лайся! — і Левонтій, погрожуючи, підняв оберемок.

— Геть, геть з двору! Щоб і духу твого у мене не було чути! Щоб і падло твоє не смерділо тут!

— Рощот давай, та й по тому!

— Ось тобі рощот! — і Коломийчиха повернулася до наймита спиною і зробила непристойну позу.

Левонтій кинув на неї бур'ян і плюнув:

— Тьфу! Мамі своїй покажи, відьмо чортова! — та й пішов, не оглядаючись, за ворота.

— На твою голову, падло! — крикнула Коломийчиха йому услід і трохи заспокоїлася: по-перше, промайнула

в неї думка, п'ятнадцять карбованців залишаться в кишені, і чортового батька вона йому їх віддасть, по-друге, цей Левонтій все більше за цього паршивця-зятька, а по-третьому, зараз робітник так подешевшав, що за одні харчі найде щонайкращого. Вона навіть усміхнулася від задоволення, і, коли Наталка бігла з якимсь сміттям, аби його дробині викинути, [то] Коломийчиха дала їй ляпаса більше задля годиться, але ляпас вийшов таким вдалим, що їй захтілося його повторити, та й то ще: вона нікому не віддячила за ті колючки, що на неї кинуто.

— А ти, каторжна, чому все бігаєш? Діла нема, чи що? — і другий ляпас аж заляскав луною.

— Я крихти несу... — плакала Наталка.

— Я тобі дам крихти! Я за тебе візьмуся! — кричала Коломийчиха, що знову розлютувалася; вона схопила за волосся нещасну дівчину й почала її тягати з одного боку в другий, іноді навіть підіймаючи її догори.

— Ой мамочко! Ой лелечко! Ой, не буду! Рятуйте! — страшенно верещала Наталка.

Коломийчиха сп'яніла від люті, наче хижий звір, що покуштував свіжої крові,— виривала з голови цілі пасма волосся й почала бити беззахисну дитину по лицях, а коли ж Наталка скривавіла й упала на землю і в нестямі від пекучого болю почала їй цілувати ноги, то Коломийчиха ще вдарила її що є сили черевиком в обличчя.

Наталка крикнула не своїм голосом й почала качатися по траві.

Коломийчиха навіть трохи перелякалася, чи не вибила вона, бува, їй око. Вона нахилилась і повернула кілька разів побите в синяках і крові обличчя неповинної страдниці і почала кричати здушеним голосом:

— Цить, тихо! Вб'ю, як не перестанеш! Геть мені до колодязя, вмийся!

Наталка намагалася від жаху утримати голосіння, але воно конвульсійно підкидало на землі її худеньке тіло й здушувало корчами дихання.

Коломийчиха заспокоїлася, що нема ніякого покалічення, відійшла від неї до воріт, коли це хтось до неї озвався з-за них:

— Кого це ви там муштруєте?

Було вже темно. Коломийчиха здригнулася й почала приглядатися, хто це говоре; виявилося, що це була баба Переперчиха.

— Та не кого ж, як Наталку. Мій зятьок всіх злодіями поробив, навчає, аби мене лаяли, били,— плакала Коломийчиха.— Наймит Левонтій оберемок колючок кинув мені на голову, а Наталка, це паршиве цуценя, очі піском засипала, так я її за вухо...

— Боже ж мій,— обурилася Переперчиха,— кінець світу настає, присяйбі, кінець! Коли вже такі блазні та повставатимуть на таких богобійних та поштивих добродіїв, так нехай вже краще земля з сомів зсунеться та потоне.

— Нещаслива я удовонька! — хлипала Коломийчиха.— От і сьогодня зятьок замалим не кинувся на мене з ножем.

— Та чого ж ви, матінко, до волості його не потягнете, вірте, він же вбити вас може, побий мене сила божа, коли не вб'є.

— Та я вже мовчала, мовчала, а тепер несилонька більше. Допоможіть же і ви мені, бідній сиротині, може, й ще кого відшукаєте за свідка.

— Відшукаю, відшукаю, і сама заприсягнуся; та й як же не присягати, коли з ножем кидається, під'юджує других знущатися, навіть діти, і ті очі піском засипають.

— Так, так, моя жалібнице правдивая, одна ж я сирота на цілому світі, нащо дочка, та й та не за мене, а за чоловіком руку тягне. Він їй просто в вічі каже, що не любе її, а вона реве, а йому в очі не плюне, не йме віри, що у нього є коханка...

— Є, є! Я сама знаю, я сама бачила! — упевнено відповідала баба.

— От бачите! А я почала їй відчитувати та уговорювати, так мов несамовита стала й слухати не схотіла: заперлася на гачок у своїй кімнаті.

— І все там сидить?

— Атож.

— Й не виходила?

— Й не виходила.

— Ой, погано! — вдарила руками баба.

— А що? — перелякалася й Коломийчиха.

— Щоб не заподіяла собі чого, не дай господи!

— Ох, матінко моя! У мене аж серце упало! Бога ради, ходімо зараз до хати.

— Ходімо, ходімо! — з радістю погодилася Переперчиха: вона над усе любила наглі випадки.

Вони увійшли до сіней, намацали двері до світлиці: в ній було зовсім темно і тихо, наче в могилі. Холод перебіг спиною у Коломийчихи, вона попросила, щоб баба швидче засвітила бодай каганчика і дала їй сірники з припічка. Баба вигребла з печі жару й приклала до нього сірника. Синенький вогник спалахнув і осяяв і бабине обличчя — воно все аж тремтіло від цікавості,— і похилу Коломийчишину постать, що дивилася на Домашині двері широкими здерев'янілими очима.

Коли каганець освітив хату, Коломийчиха підійшла до замкнених дверей, потермосала їх і озвалася до Домахи, але в кімнаті панувала гробова тиша.

— Треба відбити двері,— промовила баба.— Там щось не гаразд.

— Ой, рятуй, мати божа! — перехрестилася Коломийчиха і разом з бабою потиснули двері; гачок не витримав тиску, відскочив, і Коломийчиха вскочила до хати.

— Каганця давай! — крикнула вона бабі.

Кволе світло каганця освітило Домаху, що лежала ниць на ліжку; рушник валявся на землі.

— Удавилася...— вирішила баба.

— Доню моя! — заголосила від жаху Коломийчиха й підбігла до дочки.

Домаха затремтіла вся й підвелася на ліжкові; вона дивилася на прибулих божевільним, хворобливим від страждань поглядом. Розкуйовджене волосся безладними пасмами висіло на її блідому обличчю й хвилями падало з плечей; під очима лягли аж [чорні плями], а сині губи були геть-чисто покусані, на них червоніли краплі крові; крізь розірвану сорочку видко було повні заласся білі груди, на шиї червоніла широка стяга.

— Чого вам від мене треба? Чого ви прийшли? — вигукнула в нестямі Домаха і схопила себе руками за груди.— І тут намагаєтесь заперечити моїй волі? Над собою моя тільки воля — не дозволю більше вам топтати моєї волі! Досить! Годі!

— Доню моя, вгамуйся! — благала щиро Коломийчиха.

— Годі! Годі! — Домаха не слухала і одне кричала: — Потішалися з мене все життя, гнули мене, мов лозину, мотузку сучили з мене, нищили впень моє серце!

— Опам'ятайся, голубко, і що ти на рідну мати плетеш? — втрутилася баба.

— Чим же я винна, що він не хоче тебе любити? — намагалася, плачучи, Коломийчиха, але ці слова наче ножем вразили Домашине серце.

— Чим винні? — нервово засміялася вона.— Ти ж знала, що він мене не любить, що одружують його зі мною силоміць, ти знала! — майже верещала Домаха; вона навіть добре не бачила, до кого кричить.— Захотілося панські до́бра одержати, за гроші продавала дочку свою, за гроші, мов овечку повела до різника.

— Ох, до чого я дожила! — заголосила Коломийчиха, ламаючи руки.— Рідна дочка так матір банітує!

— Ох, гріх який! — додала баба.

— Матір? Матір? Так візьми ось рушника,— Домаха нервово підняла рушника й кинула матері,— на, задави ним своє породження, задави! У мене сили не вистарчило, а у тебе вистарчить!..

Саме в цей час увійшла до хати знайома нам циганка. Вона страшенно поспішалася, переходячи болотом з Шушвалівки до Левихівки[5]. Тут і стояла деякий час мовчки, тяжко віддихуючись. Несподівана поява нової постаті, що була загорнена в якісь лахмани, зробила враження на присутніх; всі здригнулися від жаху.

— Тут вона! Тут! — відсапуючись, сказала циганка.— Йдіть зловити!

— Хто? — перша зацікавилася баба.

— Степанова коханка! — підкреслила циганка.

— Коханка? Тут вона? — Домаха так скажено закричала, що всі подалися назад.— Де вона? Веди мене! — і, мов оскаженіла тигриця, вона порвалася до дверей.

— Там, в очереті, під осокором обоє! — показувала рукою циганка.

— Веди, веди мене!.. — і Домаха потягнула циганкою так міцно, що та трохи не впала.

— Стій, доню! Послухай хоч раз моєї ради: я тобі допоможу помститись твоєму негідникові, вже повір, що допоможу, тільки не квапся, тільки справу попсуєш! Треба їх накрити з свідками та з начальством, так її прилюдно в волості одшмагають...

— А так, щоб при мені її катували, гадюку. Вона кров з мого серця випила! — скреготіла зубами, аж запиналася Домаха.

— Ви йдіть з нею,— звернулася Коломийчиха до баби,— а я з циганкою піду до старшини, і ось тоді вони з

соцьким хай і ловлять лиходіїв! — сказала Коломийчиха, накрила хусткою голову і пішла до сіней.

— Мамо! — крикнула їй услід Домаха.— Щоб і вона підпливла крів'ю... Вона виссала з мого серця кров, так хай же і вона, гадина, спливе крів'ю!..

І Коломийчиха вийшла з хати.

XIV

В цю ніч, напередодні Петра і Павла, майже вся Левихівка не спала. В хатах світилися вікна, на дворищах чути було метушню: то підмазували вози, то запрягали коней, то відлучали від корів телят, то загонили в кошару овечок, то в'язали свиней; зрідка де-не-де ізсипали торішнє зерно в мішки. То тут, то там чулися легкі сварки, а то й лайка: або за те, що не хтіли когось взяти з собою на ярмарок, або що відмовлялися купити ту чи іншу річ. То тут, то там вчувалося ляскання пугою, рев скотини, вереск свиней,— стояв гомін і галас серед ночі.

Над північ, коли всі ярмаркові потягнулися довгою валкою поуз шинок на жовнинський шлях, стало затихати спорожніле село, та й то не зовсім: біля шинку з'являлися час від часу то піші, то підводи з Шушвалівки або з сусідніх хуторів, випивали чарку у Мошка, бо була поведінка не поминати шинку, не годилося, та ще по дорозі до Жовен.

Мошко вкупі з соцьким цілу ніч слідкували за проїжджаючими хуторянами; потрібних вони залишали в Левихівці на сход. Мошко й соцький умовляли їх залишитися неодмінно, а все, що треба було їм на ярмарку, з охотою бралися виконати жінки, що до того були раді хоч на час залишитися без чоловічого догляду; та незадоволення чоловіків швидко погамовувалося добрим келихом горілки, а горілкою частував Мошко тому, що ще звечера Коломийчиха сказала, що вона платитиме за все.

Другий соцький ходив по селу з списком тих хазяїв, що мусили залишитися в Левихівці, і переказував їм потайки накази старшини, що неодмінно треба залишитися, бо на сході завтра, мовляв, треба вирішити, як замінити гамазейне зерно новим, свіжим.

Коломийчиха теж бігала то до писаря, то до нових свідків. Біля Домахи залишилися баба Переперчиха та циганка; вони вдвох заледве спромоглись утримати в хаті

Домаху; вони їй обіцяли найбільше допомогти помститися, аби тільки вона своїм несвоєчасним втручанням не попсувала справи.

Домаха то корилася своїм доглядачкам, то з новою силою скажено поривалася, не слухаючи жодних порад.

— Вона прийшла знущатися з мене. Мало того, що занапастила моє життя, та ще знущається... Пустіть, пустіть, я вирву у неї очі, перегризу горлянку цій гадюці та й його уб'ю!

Навіть Наталка, [знівечена], опухла, тремтіла перед цим шаленим стражданням; дівча плачучи цілувало Домасі руки й благало її вгамуватися. З деяких слів Переперчихи й циганки, а також з скаженого Домашиного голосіння Наталка зрозуміла, що Степанові погрожує страшна небезпека, що його ув'язнено з кимсь і що завтра його судитимуть. Їй так стало шкода свого бідного хазяїна, що вона поклала, дарма що на неї чекатиме нова бійка, побігти й попросити кого-небудь, аби захистив Степана. Наталка вискочила з двору й попрямувала до панотця, але там зупинив її собака; тоді вона побігла до діда.

Дід вже лежав на печі й охав, а онука його, дівчинка років на п'ятнадцять, щось парила в горнятці; вона зустріла Наталку.

— А чого так пізно? — спитав дід.— Може, трапилось що?

— Діду, голубчику! Порятуйте нашого Степана: там у нас таке коїться! — і Наталка, плачучи й хвилюючись, розповіла дідові за всі їх вечірні події.

— Ох, бідний же він та нещасливий! А ті ироди-звірі завзялися-таки його погубити! Ну, хоч рачки, хоч на самих руках, а долізу завтра до волості...— сказав рішуче дід.

— Так я побіжу, спасибі вам! — і Наталка полетіла стрілою додому.

За Левихівкою, по другий бік болота, стояла порожня хатка. Раніш, за панів, тут була пташня, тоді в ній буяло життя, але з того часу, як останній дідич виїхав з Левихівки, пташню знищили, вікна й двері в хаті заколотили, тин і дрібні будівлі розібрали по шматках сусіди, одна лише хата залишилася пусткою на белебні, тільки кажани та пугачі уподобали її й оселилися на її горищі.

Писар наказав замкнути в цю пустку Степана. Він боявся, що в селі боротьба ув'язненого зверне на себе

увагу левихівчан, що, до речі, всі були на ногах цієї ночі, ще почнуть рятувати Степана, і піде колотнеча. А Марину посадили в холодну при волості. Писар був трохи занепокоєний з арешту Марини: бува, місцеве волосне правління образиться, що втрутилися в їх справи сторонні, але згадав, що в даному випадкові він вчинив це з наказу старшини, то заспокоївся і своїми руками замкнув Марину на замок.

А втомлені прочани спали мертвим сном біля шинку, і нікому й не приснилося, що їхню товаришку ведуть поуз, як ув'язненого, в холодну. Сама Марина не озвалася до них і покірно йшла до холодної; вона тільки спочатку спитала писаря, за що її беруть, на що одержала зухвалу відповідь:

— Потім скажуть!

Вона спробувала було заявити, що йде з земляками на прощу в Київ, має на це відповідного папірця і зайшла тільки побачитись з братом. На цю її заяву писар смачно зареготав, і Марина замовкла. Їй навіть було трохи приємно постраждати неповинно; вона тільки одним непокоїлась, щоб, бува, не затримали її надовго, щоб не стали на перешкоді її мандрівці до святих місць.

Рано прокинулося в той день сонце, й прокинулося червоно-криваве, десь пророкувало бурю. Засяяло воно перш за все на хресті дзвіниці, що з неї пливли в повітрі удари великих дзвонів на «достойну», а рання відправа кінчалася в майже порожній церкві; потім м'яко перебігло верховіттям Коломийчишиних тополів, бризнуло крів'ю на високий комин її хати; наздогнали промені його й юрбу піших і возів, що посувалися від Левихівки до Жовен; осяяло червоними плямами заснулих під шинком прочан й заглянуло, зрештою, крізь щілини до похмурої пустки, де лежав міцно зв'язаний Степан в сінях.

Знесилений нервовою боротьбою і криком, він лежав на сирій землі з безвладно відкинутою головою; віжки страшенно різали йому руки, затхла вогкість проймала його наскрізь й викликала лихоманні дрижаки; голова горіла, і пекуча біль стукала в скронях, а бухняка розривала груди. Жадоба помсти за цей обурливий гвалт над ним, за нечувану образу його зірочки ясної, його друга, сестри,— сповнювала серце його отрутою, пекла нестерпуче мозок і не давала спокою розбитим нервам. Степан то [впадав] в тяжке забуття, то [в нестямі зривався] на

ноги, гриз зубами віжки і, знесилений, з розпачливим стогоном падав на землю: отоді починав душити його ще страшніший кашель, і голова, мов налита розтопленим оловом, тяжко падала на холодну глину.

Тільки під ранок наче забувся трохи Степан. У сні йому ввижалася теща, наче величезна гадюка, вона сповила ввесь світ своїми кільцями, що притиснули й його до землі; з-за роззявленої пащі її стримів писар і бив його по голові молотком...

Прокинулись рано і прочани, між ними були й наші знайомі Охрім та баба; прокинулись й збентежилися, де це поділася Маринка. Вони знали, що вона з Степаном поїхала човном до Левихівки і спочатку подумали, що Степанова родина залишила її у себе заночувати. Але коли сонце підбилося височенько, а Марини все ще не було, прочани збентежилися навсправжки: чи не трапилось яке лихо? Треба було негайно надіслати кого до села і відшукати Степанову садибу.

— Чи не знаєте, бабусю, де садиба Степана Петраша? — звернувся Охрім до Переперчихи, що проходила поуз, бо він був за ватажка у прочан.— Нам його треба, він вчора перевозив човном на цей берег Марину, а її й досі немає.

— Га! Нема — і не буде! — якось зловісно відповіла Переперчиха.— Сидить тепер Степан, лиходій цей, під двома замками, та й ваша Марина за гратами.

— За що? — перелякалася очеретуватівська баба.

— За добрі вчинки,— злісно раділа Переперчиха,— приїхала сюди тягатися з чужим чоловіком та під'юджувати його на душогубство, ну, так і сиди: катюзі по заслузі.

— Що це ви брешете на нашу Марину? — обурилася баба.— І як у вас язик повертається таку мерзоту плести на неповинну людину? Вона ж рідна сестра Степанові, а ви он що...

— Як сестра? — здивувалася вкрай Переперчиха.

— Так-таки сестра — і край: одного батька діти.

— Та яке право мають вони арештовувати прочанку? — втрутився Охрім.

Мошко давно вже стояв на порозі шинку і прислухався до розмови; новина, що прочанка заарештована і, на його думку, безправно, неприємно вразила його: з-за

цього могла вийти небажана плутанина, що пошкодить головній справі.

— Де ваш урядник? — спитав Охрім Переперчиху.— Я піду зараз до нього, що це ще за новина?

— Урядник тут недалеко живе! — пояснювала Переперчиха; вона вже була зацікавлена ще новим бешкетом.

— Він на ярмарок поїхав! — сказав Мошко; він бажав відтягти справу і якось захистити її.— Я й сам побіжу зараз до писаря й полагоджу: тут якогось непорозуміння...

І він пішов до волості.

— Будь ласка! — попросила баба.— Урядник вдома! — шепнула Охрімові Переперчиха.— Я вас, дядечку, проведу.— Іди, іди, синку,— підганяла баба,— на шинкаря не покладайся! Ач, вони кляті, що вигадали! Самі душогуби й на нашу ясочку таке плетуть.

— Хіба їм що? Заради здирства вони ладні на всякого плести! — зауважив хтось з прочан.

В волосному правлінні Мошко не застав писаря. Сторож сказав йому, що писар у старшини, і Мошко попростував туди.

А у старшини було і людно, й п'яно. У нього за столом сидів писар, четверо заможних хуторян та загальний кум. Розмова точилася за гамазей, за нові запаси доброго зерна на зиму та за злочинства члена громади Степана Петраша. Хуторяни майже не знали Степана, а тому їм було б байдужісінько за його долю: вже коли односельчани, що добре його знають, присуджують на висилку земляка, то вони, хуторяни, не мають жодного права заперечувати і обстоювати вредну людину; вони, навпаки, мусять ще допомогти левихівчанам спекатись негідника. А щодо зерна, то це зацікавило їх, бо хуторяни були однієї волості, вони мали право сподіватися на допомогу.

— Бачите,— красномовствував писар, він не затримував себе ні рухами, ні мімікою,— ми підведемо таку статтю, що майже задурно купимо тисячі чотири пудів хліба, аби тільки громада постановила пересипати його в гамазей.

— Та невже? — здивувався один рябуватий хуторянин.

— Чудесно було б! — хитнув головою другий.

— Так і буде, так і буде! — в захваті потирав руки кум.— Ось тільки б нам витурити цього злодія, а то так і буде, вірте мені!

— Вірно,— сопів старшина і блимав очима,— призволяйтесь! — частував він гречно своїх гостей й підливав їм склянки спотикачем і горілкою.

— А на зиму, видать, і у вас хліба буде обмаль? — під'юджував писар.

— Де там обмаль? Зовсім не буде! — захвилювався худий, мов кілок, хуторянин.— Чи вистарчить його на сівбу, он що!

— Ох, ох! — зітхнув і рябий.— Страшна зима!

Четвертий хуторянин застогнав, але не промовив і слова; він тільки дивився то на одного, то на другого з бесідників і кожному хитав, погоджуючись, головою.

— Ось, ось! Я так і гадаю,— розважував писар,— коли взяти на увагу околишню посуху. І так, виходить, що і у вас недохватка хліба, а тому мається найнегайніша потреба завчасу добути оний.

— Ой, правда! Присяйбі, правда! — метушився кум.

— Так, так! — погоджувалися й хуторяни.

— А тому іменно,— провадив далі писар,— що в зимню пору і ви будете користуватися зерном на пільгових умовах, цебто за віддачу з нового врожаю.

— Коли б господь допоміг! — щиро побажав і худий.

— Обов'язково,— підтверджував писар,— на підставі припису закону та циркулярних пояснень ви маєте однаковісіньке право з левихівчанами на запас.

— Вірно! — сопів старшина.

Він витирав рукавом очі, що від частого блимання зліплювалися докупи.

— Ось тільки... гамазей...— йому було важко говорити.

— Н-да! Гамазей!..— підкреслив і писар.— А що, панове, не будемо гаяти часу, а підемо перш за все оглянемо гамазей. Як гадаєте, Ларивоне Потаповичу?

— Ходімо, ходімо! — погодився старшина і важко підвівся з крісла.— А ключ є?

— Є, є! Я посилав по нього до арештанта,— відповів писар.— Він спочатку не віддавав, кидався мов скажений, кусався навіть, але руки в нього зв'язані, тому цей розбишака не міг заподіяти лиха соцьким: двоє повалили його й забрали ключа.

— Ото який! — зауважив рябий.

— Розбишака, як є! — провадив далі писар.— Як розпалиться, то не пожалує рідної неньки й [батька] — заріже.

— Хижа скотина, стало бути! — зауважив і худий.

— Ну, так рушаймо! — старшина взяв ціпка й шапку, всі рушили до дверей.

Але саме в цей час ускочив до хати Мошко, він зупинив писаря і зашепотів йому на вухо:

— Не гаразд зробили, що ув'язнили прочанку: може вийти з цього гвалт і ферфал нашому гешефта!

— Чортового батька! — відповів писар і плюнув.

— Ой, не кажіть так! Шкода буде!

— Плювати! — промовив самовпевнено писар і вийшов за всіма.

Надаремно чіплявся до нього Мошко й шепотів:

— Навіщо вам ця дурна дівчина? Всі [прочани] через неї залишаться тут, будуть жалуватись, обстоювати, попросять урядника... Ой вей мір! Навіщо вам цей клопіт?

— Стій! — перепинив його писар.— Вернуся, подивлюсь критичним оком на сюю персону, і коли виявиться, що дрантя,— то до чорта, а коли з матеріальцем — почну слідство...

Урядник жив майже на протилежному боці Левихівки, за гайдовською левадою. Коли проходив Охрім з Переперчихою поуз Коломийчишину садибу, баба показала Охрімові пальцем, що там, мовляв, живе Степан, а сама якось скулилась і просила, щоб нікому не хвалився, що вона показала шлях до урядника, а не то її Коломийчиха з'їсть. Як на те за ворітьми почувся її грізний голос:

— Ти ще не вигадай мені нюні розпускати! Подала скаргу, так і стій твердо!

— Мені тільки її занапастити, осоромити, бо вона, підла, знала, куди йде, на чиє місце моститься... а він — що? — почувся і більш ніжний голос.

— Він-то і є перший призводник... не піддавайся... души...— чулися здалеку уривки розмови.

Охрім з Переперчихою йшли швидко, аби захопити урядника вдома.

— Ви, дядьку, пообіцяйте йому чимсь віддячити, то він і зробить: він з старшиною в сварці, так все зробить, аби насолити йому, а я ще попрошу й жінку...

Хоча Переперчиха й тягнула Коломийчишину руку, їй все ж надто цікаво було побачити сутичку двох влад, нову бурю, а може, й бійку. Вона так любила всякі надзвичайні події, що не мала змоги відмовити собі в цій насолоді.

Але, на жаль, вони справді не застали урядника вдома, хоча жінка сказала, що він на ярмарок не поїхав, а побіг за дві верстви до пана Мозока і ось-ось повернеться. Переперчиха відразу пішла з урядниковою в другу кімнату і довго розповідала їй, не жалуючи фарб, за гвалт: вона підогрівала урядниковій серце обіцянками подяки; а Охрім з нетерплячкою чекав на урядника.

Коли волосне начальство і «правдиві» хуторяни підійшли до гамазею, то виявилося, що ніхто не зміг відімкнути замка: перед очима всіх танцював не лише замок, а й увесь гамазей, і коли б не Мошко, ніхто б з цієї кумпанії не ввійшов би до гамазею. Що стосується до другої кумпанії, що сиділа й бенкетувала в шинку, то навряд хто з них і здатен був устромити ключа в замок. Проходячи поуз шинок, всі навіть зупинилися і з заздрістю прислухались: а звідтіль чувся і веселий сміх, і пісня. Кум навіть не витримав:

— Я вскочу тільки на хвилинку, дожену вас! — крикнув він старшині і зник за дверима.

Ніхто його там не завважив, так усім було весело. Між загальними голосами чувся тільки в одному кутку різкий голос Коломийчишиного агітатора.

— Життя від нього нема,— кричав він,— всяка напасть від нього, всяка пропажа від нього; жалілися — не бере, бо він хитрий з біса, після того ще більше шкодить, ну, от і вирішили — здихатись його... так допоможіть, братці!..

— Ой, допоможіть,— втрутився й кум,— коли його не буде, то й хліб у нас буде, а не то попухнемо з голоду!

— Та коли він такий вредний,— почувся голос,— то з богом, Парасю!

— На загибель йому! — крикнув кум.

— Хай гине, хай гине! — підтримувало його кілька голосів.

— Ривко, вточи горілки! Не жалуй! — наказував кум і кинувся доганяти попередніх: вони вже самі увіходили до гамазею.

А втім, не всі увійшли до гамазею: дехто поклав за краще залишитися на свіжому повітрі; вони боялися, що від прілого духу зерна їм зробиться млосно. Зважились увійти тільки писар, Мошко, кум та який-то мовчазний хуторянин. Мошко з писарем кинулись до засік і набрали цілі пригорщі зовсім прілого зерна. Кум навіть жахливо закричав:

— Ой, гвалт! Ой, погноїв зерно нанівець!

— Нікуди не варто! — погодився і тонкий, а мовчазний тільки швидче захитав головою.

Мошко ж одне лиш стогнав:

— Ох, ох, ох! Яке було зерно — антик, а не зерно! А тепер все — ферфал!

Писар роздав всім присутнім по жмені зерна, а тим «правдивим», що залишалися на ганкові, виніс цілу полу цієї гнилятини. Всі жахалися і погодились на тому, що таке зерно не їстиме навіть і свиня.

Писар хвилювався більше за всіх:

— Я ще торік вимагав, аби перемінили зерно, а ви послухались цього негідника,— казав він докірливо старшині,— ну, й пропав хліб, погноїв!

Старшина одне сопів та блимав очима.

— Ну, й розкажіть же, панове,— звернувся писар до «правдивих»,— всім, який-то у нас в гамазеї хліб, хай складуть негайно присуд швидче цю гидоту продати, а купити новий, поки ще можна, а то там далі і не докупимося.

— Скажемо, покажемо,— підхопили всі,— аякже, треба швидче закупити, а то залишимося без зернятка!

Всі хвилювалися, гвалтували, один лише старшина був похмуро спокійним та Мошко мимоволі усміхався в бороду.

XV

Як скінчилася служба божа, панотець відразу сів в натачанку, що чекала на нього біля церкви, й разом з паламарем, що виконував на цей раз обов'язки машталіра, поїхав до міста Жовен.

Під'їжджаючи до шинку, панотець помітив якусь незвичайну метушню коло нього. Він покликав до себе старшину, що допіру з другими повертався з гамазею. Старшина підійшов під благословення.

— Що це у вас сьогодня? — спитав панотець.

— Так, свої справи...— неясно відповів старшина.

— Це істинно, що свої, а не чужі, тільки які саме?

— А хто його зна... на те громада...— і старшина витер піт з лоба.

— Хай це ваша справа, тільки дивіться, щоб кривди не зробили, щоб не зобидили кого.

— Громада, панотче, до вівтаря не втручається, так, стало буть...

— Щоб і я до вас не втручався? Надто затуманився у тебе мозок від горілчаних парів... а то б ти не наважився б таке слово казати твоєму духовному отцеві... Хто ж, коли не я, повинен дбати за душі ваші?

— Та душі... хай, а тут, вибачте, панотче, не за душі, а за подушне...

— Не попусти, господи, мені й мішатися до ваших справ, а тільки ось ти, як старшина, мусиш перед вести, і все по честі... а коли буде кому образа, то я повідомлю за це начальство, так і знай!

— Та там, панотче, ми допоможемо вам упорати всю ругу *, як водиться...

Але панотець вже не слухав його, він поспішався до Жовен, аби не спізнитися на урочисту відправу благочинного в день храмового свята. Порохи від його натачанки хмарою закривали юрби парубків і дівчат, що теж поспішалися на відправу, а ще більше на ярмарок; між порохом тільки помітні були верхи хлоп'ячих брилів та покрашені квітками голівки.

Біля шинку стояло кілька баб; Коломийчиха частувала їх горілкою і жалілася кожній зосібна на свою гірку долю, на своє беззахисне сирітство. Її скарги, зігріті доброю чарчиною горілки, скрізь зустрічали співчуття. Декілька молодиць та баб, що вийшли з церкви, підійшли до Коломийчишиного гурту: частування на дурничку приваблювало їх навіть більше, ніж ярмарок. Кожну прибулую тут зустрічали привітно і частували чаркою.

— Що це, з якого приводу? — питала кого-небудь нова гостя.

— П'ємо за визволення від напасті! — пояснювала напідпитку которась з гуртка.

---

* Руга — земельний наділ, яким користувалися піп та інші служителі церкви.

— Від якої? — цікавилась нова баба й витирала пальцями губи.

— Від якої? Хіба не чули, як зятьок збирався її отруїти, а сам і влопався? — відповідала підпила.

— А, за Степана, чула щось...

— Таж він же й хотів отруїти її.

— Та ще й сушеною жабою! — додала Переперчиха, що встигла вже повернутися.

— Та невже? — вжахнулося кілька баб.

— Присяйбі, правда. Щоб я з цього місця не зрушила! — і Переперчиха переступила на друге місце.— Ловив жаб і сушив їх на черені, тому-то у нас і дощу не було.

— Чи чуєте? — звернулася одна молодиця до других, й Переперчиху оточили всі: і пов'язані хустками голови, й намітки, й насунені на очі шапки.

— Як же це так, щоб через жабу та дощу не було? — поцікавилась шапка.

— А так. Це вже, дядьку, всім відомо, що коли жабу сушити, то дощу не буде, бо жаби почнуть за своєю подругою скрекотати, а вже коли жаби скрекочуть, то дощу не чекай.

— Ще й підпалити мене збирався! — шепнула їй Коломийчиха і пішла до волості.

— Та це коли ваша сестра — відьма,— зауважила шапка,— з жабами вовтузиться, то буває тошно... а коли наш брат, то нічогісінько.

— Якби ж то так; ваш брат гірший за нашого, от хоч би й цей Степан! Мало того, що посуху накликав, ще й похваляється червоного півня пустити.

— Ой, не доведи, господи! — захвилювалися всі і від жаху перехрестилися.

— От щоб я луснула, коли не пустить, а тепер як на те все посохло, займеться в одну мить.

— А що б ви думали, він зможе! — погодилася шапка і [по] вернулася до кількох брилів, що теж тут стояли.— Це ж він, анахтема, нарочито хліб погноїв в запасному гамазеї.

— Для чого? — поцікавився один хуторянський бриль.

— Для того, аби продати потім, коли треба буде, хліб своєї тещі подорожче.

— Та й не хитре! — зауважив бриль.

— І хитре, й вредне! — погодилася шапка.— Пропадемо через нього всі, коли не здихаємося!

— Атож! — погодився бриль.

Переперчиха, набріхуючи кожному, скільки вміла, розповіла й останню новину, тільки вже з її власними додатками, мовляв, що левихівське начальство хотіло заарештувати Степанову полюбовницю, що до нього з Шушвалівки ходе, та зопалу взяли й заарештували не ту, а рідну сестру з Очеретуватого, он що з тими прочанами до Києва на прощу йшла, і що тут здійметься цілий гармидер, тому що урядник за це взявся. Ця новина швидко облетіла всю кумпанію. Дехто підійшов до прочан і почав розпитувати, як і що? А ті страшенно хвилювалися за долю своєї подорожньої і з нетерплячкою чекали на Охріма. Переперчиха ж побачила, що Домахи нема, а старшина з понятими повертається до волості, побігла в Коломийчишину садибу по Домаху.

Переперчиха навіть не пізнала Домаху, так вона змарніла від безсонної ночі та сердечних страждань: обличчя її було страшенно бліде, і тільки чорні очі горіли пекельним вогнем.

— Ходімо, ходімо! — суворо сказала Домаха.

Вона схопилася, тримаючись за Наталку і циганку, але була така знесилена, що трохи не впала.

— Ох, моя безталанна,— сплеснула руками Переперчиха,— як же тебе горе підточило!

— Привели вже мою розрадницю? Там вона? — мов непритомна, питала Домаха й дивилася кудись вбік.

— Не привели ще, а вона там... Та тут ось ще що,— почала з радістю Переперчиха,— ця, що зв'язали й на ланцюг посадили, виходить, не полюбовниця Степанова!

— Як не полюбовниця? — закричали разом Домаха й циганка.

— Не полюбовниця, не полюбовниця! — швидко забазікала Переперчиха.— Не тільки не полюбовниця, не коханка його, а сестра рідна, ось що, побий мене Христос. Там вже всі її пізнали, і начальство перелякалося, урядник напосідає: як насмілилися, каже, по якому праву; а наші: ми, ти, ви, я — та й мовчать, шукають тебе, призводницю! — кинула вона з задоволенням циганці погрозу.

А та дуже перелякалася; вона з досвіду знала, що кому-кому скрутиться, а вже їй змелеться, і почала виправдуватись, запобігати у присутніх підтримки.

— Ох, матінко, ну й гріхи! Та я то чим винна, нещаслива? Та хіба я знаю рідню цього блазня? — майже голосила вона.— Та хіба я що казала? Тільки й того, що бачила в очеретах Степана з дівчиною, і це правда, а чи сестра вона йому, чи матір — мені що до того?

— Так це Степанова сестра? — зрештою, спитала Домаха, і її очі засіяли радістю, а на лицях виступили дві червоні плями.

— Сестра, сестра! Щоб я луснула, коли не сестра! — запевняла Переперчиха.

— Так це знову на нього набрехали? — сяйнула очима на циганку Домаха.

— І що ж я набріхувала, моя [кохана]? Що бачила тільки, ну й бачила, і правда вийшла — зцапали... А хто вона — це вже начальство розбере, та ще, може, й підмінили! Хіба не буває? Одна вирветься, а другу зцапають.

— Де там вже підміняти! — презирливо зауважила Переперчиха: їй було страшенно приємно понизити свою суперницю. — Сидить на ланцюгу за трьома замками...

— Ходімо, ходімо швидче! Щоб і йому, бідному... ох, що це? У мене голова крутиться... через оцих гадюк! Ходімо!

І Домаха з новою енергією підвелася й вийшла з хати. Циганка з Переперчихою всилу поспішалися за нею. А Наталка провела їх за ворота, а сама побігла до діда.

Тим часом Коломийчиха наготовлювала частування у волості; сторож замітав присутствіє, розставляв стільці, а Коломийчиха струсила зелене сукно, розіслала його на столі, дбайливо вирівняла кінці, а замість законів поставила на нього пляшки й чарки, а посередині, замість зерцала *, поставила миски з пирогами й з кільцями ковбас. Вона оглянула ще раз судового стола, вирішила, що все як слід, тоді попросила сторожа не займати цих пляшок, бо й для нього частування буде. Сторож подивився скоса на стіл, плюнув і промовив: «Авжеж!».

Коломийчиха побачила, що судді наближаються, тому поспішилася непомітно вийти з волості й замішатися

* Зерцало — тригранний стовпчик з орлом зверху; на стінках його були вигравірувані три укази Петра І. Зерцала стояли на столі в кожній установі.

між юрбою; їй ще треба було де об чім конче перебалакати з своїми свідками. Тут вона відразу натрапила на новину, що заарештована дівчина не коханка Степанова, а сестра його. Це дуже збаламутило Коломийчиху: правда тому, чи ні, а ця чутка могла погано вплинути на її справу, та цей вплив вже й почав виявлятися в повороті громадської думки. Треба було відвернути думку за Марину рішуче, і Коломийчиха взялася енергійно за цю справу.

— Та хто це вам сказав, що вона його сестра? — голосно заговорила Коломийчиха, вона помітила, що до них наближалася Домаха. — Це брехня, повірте моїй сивизні! Я ж добре знаю всю цю пригоду: з нашим покійним паном, батьком цього виплодка, комерцію водила...— Коломийчиха зробила вигляд, ніби засоромилась, ніби натякнула на свої колишні огріхи.— Степан від Меласі Гостроверхової народився і від пана, а більше у неї дітей не було; вона привела тільки одне байстря та й померла! Це вірно, щоб я вечора не діждала, коли брешу.

— А! Так воно ось що! — підхопила одна баба.— А я думала, що...

— І не думайте! — провадила далі Коломийчиха.— Не було у Степана ніякої сестри і не буде! Це — сестра з лівого боку!

Дехто засміявся. Циганка зраділа такому повороту й шепнула Домасі:

— А що, я не казала?

Вона міцно підтримувала її, бо Домаха почала хитатися на всі боки.

— Що ж це ви гадаєте, Степан такий дурний, що сам свою голову в пастку покладе: ще б пак! — добивала Коломийчиха Домаху. — Що ж, буде він всякому розповідати, що, мовляв, свою коханку посадив під боком у жінки й на очах всього хрещеного миру [днював] і ночував би у своєї полюбовниці? Туди ловись! Сестрою її назвати охвітніше! Очі відвести краще: до сестри і ходити вільно, й горлянку можна затулити кожному... Ось воно що!

— Так, так, іменно так!

— Хай приведуть її. Я гляну їй в вічі й пізнаю! — закричала знову ошаліла Домаха. — І коли цьому правда, тоді...

— А ти вже подумала було, що ні? Ну й дурна ж ти, дурна! — пожаліла Коломийчиха дочку.

— Добра сестра! — зареготалася Переперчиха.

Циганка раділа.

Старшина підійшов до волосного правління; він покинув біля шинку Мошка з «правдивими», а з собою взяв лише двох суддів — кума Грицька і Харка Дурного — та ще писаря.

Двоє соцьких стояло коло дверей присутствія й, мов вояки, скинули шапки перед начальством. А начальство на чолі з старшиною, сопучи та хитаючись, ввалилося в присутствіє. Старшина побачив на судовому столі порядок, з задоволенням хитнув головою, перехрестився й грузько сів на чільне місце; він полагодив на шиї медалю, обітер піт, пригладив обома руками чуприну і запросив суддів і писаря сісти на свої місця.

— Розумна Коломийчиха! — старшина ласо подивився на приношення.

— Так, звичай знає! — зауважив писар.

— Ще й як знає! Ой-ой, як знає! — потирав руки кум, а Харко Дурний тільки сплюнув.

— Так благословіть, пане отамане, віддати честь прохачці та й за своє здоров'я не забути.

— Боже, благослови! — промовив старшина й налив всім калганівки.— А вже далі призволяйтеся самі, Лук'яне Гавриловичу.

— Радий старатися, Ларивоне Потаповичу! Навіть не злякає і стаття про порушення громадського спокою! Ну, так перша за здоров'я Коломийчихи і за її житниці, що стали нам у пригоді.

— Так, так, гаразд! — всі випили й полізли до пирогів і ковбас.

— А тепер за здоров'я пана старшини і за його добрий розум! — писар ще раз налив всім чарки.

— Пошли, господи! — відповіли судді й перехилили.

— Спасибі! — вимовив, позіхаючи, старшина.

— А тепер за наше здоров'я,— писар ще раз налив чарки,— щоб всі ми вибрикували!

— Ой, гвалт! — весело вигукнув кум.

Він так несподівано голосно зареготався, що всі здригнулися, а старшина заблимав очима.

Потім писар проголошував і другі здравиці, чарки перехилялися, пляшки перекидалися, миски порожнішали,

а весела балачка ширилася, у всіх обличчя почервоніли.

— А що, пане голово, яка ваша первістка корова, чи багато дає молока? — спитав старшину кум.

— Не багато... харч...— лаконічно відповів старшина; він загубив вже можливість говорити довгими реченнями.

— Бачите, не ошукав я вас! — радів кум.— За такі гроші віддав теличку, а яка з неї чепурненька корівка витанцювалась!

— Гм! Воно... коли... що... — мичав старшина.

— Що там корова! — заперечив писар.— Дурна скотина, та й уже! Ось пишуть, що війна буде!

— О?! — заметушилися всі.

— Така резолюція виходить: німець хоче від нас всіх баб забрати! — не то жартома, не то поважно промовив писар.

— Ой лишенько! —захвилювався кум.

— То що? — протягнув старшина.

— Хай бере! — зареготався Дурний.

— Що ж це ви, панове,— перелякався писар,—так і [віддасте]? А як же ми залишимося без баб: баба річ потрібна — втіха [з] усіма.

Харко підскакував на місці, але відразу засоромився й затих.

— Так, іменно утіха: без баби й випивка, і все — одні драглі й нудота, тому що коли б до такого спотикача, як у Ларивона Потаповича, та ще з приложеніями баба, так тоді справжнє законоположеніє...

— Ну й зух же ви, Лук'яне Гавриловичу, зух! — гарячкував кум.

— Здорово! — гекнув Харко.

— А ви б,— зауважив старшина,— за справу краще б...

— За судові справи ще встигнемо. Ось вип'ємо ще слив'яночки, на око вона здається розчудесною, а на язик покуштувати по уставу тринадцятого розподілу навіть по циркулярним наказам,— не вгаваючи, балакав писар і наливав всім повні скляночки темно-малинової рідини,— а тому всемилостивійше прошу викушати за здоров'я жінок і на загибель тим, хто не почитає брачних спілок.

— На загибель! — гаркнула з реготом кумпанія.

А Харко, що вже розвеселився до краю, несподівано заспівав:

Ой жінко моя, та й утіхонько,
До мене притулися білим тілоньком!

— Ой, ловко! Ой, славно! — без міри радів кум.

— Годі-бо! — зупинив їх старшина.— Вже час починати... якраз час... відкривати присутствіє.

— Звольтесь, з насолодою! — зовсім недбало почав писар, крутячи цигарку.— Про справи, так про справи. Це нам начхати, тому що, узявши на увагу нашу письменність і знання всіх станів,— трохи запнувся писар,— і [мировозреній], і законоположеній оних статей, можу кожне діловодство викласти в повноті написаній і в формі розпространеній.

Старшина одне зітхав, намагався з усієї сили підняти обважнілі повіки; кум і Харко замовкли перед цією прірвою премудрості, а писар запалив цигарку й витримав паузу.

— Тринадцятої дати, місяця червня, цього року,— почав докладати писар, і всі присутні, починаючи з голови, підперли для рівноваги руками свої обваженілі голови,— замічено паном старшиною, що в гамазеї завів наш доглядач, що постановила його наша громада й затвердило начальство, зловредний і підозрілий дух прілості, за що ми повідомили кого слід, це перше; на таку нашу заяву прибув від пана мирового посередника слідуючого змісту папер — це друге... гм...

Писар витяг з столу наготовлених кілька паперів.

— Аби не затруднювати вашої уваги, я розповім за цей папер коротко: перший пакт — гамазей обдивитися, що ми вже і зробили, скласти присуда й надіслати його негайно на ствердження. Другий пакт — Степана Петраша за нетверезе поводження і зухвальства начальству подвергнути дис-ци-плі-нар-ній карі — о!

— А що це означа: диплинарська? — дивувався кум.— Циплинарська?

— Чіплятися, стало бути... штрапувати,— догадався Харко.

— Що це ви? Пальцем в небо! — обурився писар з такого тлумачення.— Дисциплінарно — по дисципліні виходить, а дисципліна, відомо вам, що за штука?

— А хто його знає... ми люди темні...— сумно промовив Харко.

— Ой, щось страшно! — збентежився кум.

— Ґосподи! Настави! — зітхав старшина.

— Дисципліна — це важнецька штукерія,— провадив далі писар,— солдата, приміром, без дисципліни ніколи не буває, тому що більше дисципліни, тим більше остраху! Чим вчать солдата на муштрі? Дисципліною! Чим карають його за непослух? Дисципліною!

— Ага! — догадався кум.— Так, стало бути, лоза!

— Іменно! — підтвердив писар.

— Он воно що! — зрадів Харко і засміявся.

— Так виходить,— докладав далі писар,— другий пакт «подвергнуть Степана за вищенаречене дисциплінарній карі», тобто карі через посредство лозини або шелюги. Третій і головний пакт — скласти обчеський присуд за всі злі вчинки Петраша, що порушують спокій громадський,— розумієте?

— Господи, прости прегрешенія... — кволо стогнав старшина, решта сопіли й мовчали.

— Пам'ятаєте,— пояснював писар,— якого позаторік складала наша громада присуда на конокрада-цигана Павла?

— Ага! На висилку! — заметушився кум.

— Іменно, в «не столь отдаленные места Сибирской губернии»,— промовив писар,— це й називається скласти присуд члену громади, що порушує її спокій.

— На висилку його! — хитнув головою старшина й повалив одну пляшку. Малинова рідина вилилась на зелене сукно, від чого на ньому зробилися якісь вишневі плями й розводи, що уявляли з себе якусь невідому частину світу.

— На висилку! — весело підхопили всі.

А писар з цієї нагоди налив ще всім по склянці, а собі, аби промочити горло при [судоговорінні], навіть дві.

— Тепер третій,— писар провадив далі після того, як перехилив дві склянки,— прохання старої Коломийчихи і її дочки Домахи, що состоїть в брачній спілці з вищенареченим Степаном Петрашем; це скарга, що оний Петраш подружніх обов'язків з законною жінкою не несе, а вживає їх для полюбовниці своєї з села Очеретуватого, що й прийшла сюди до Левихівки для порочної й розпусної потреби на глум святощам подружжя і громадської цнотливості; з цього приводу Ларивон Потапович дав розпорядження сію гріховодну пару піймати на гарячому вчинкові, заарештувати і віддати вам до суду, що

ми й виконали. Ось і все! — закінчив писар й перехилив цілу склянку горілки.

— Так скликати сход... гукнуть соцьких...— замимрив з неймовірним зусиллям старшина.

— Заждіть, Ларивоне Потаповичу, ми почнемо суд не в такому порядкові,— заперечив писар,— спочатку ми розглянемо тут самі приватну скаргу удови Коломийчихи і дочки її Домахи, попитаємо свідків, складемо присуда, потім покладем резолюцію про дисциплінарну кару Петраша, а тоді вже передамо ці справи у вищу інстанцію, себто на сход за гамазей й за висилку в Сибіряку.

— Так гадаєте? — спитав старшина.

— Небезпременно так, бо сходу треба докладати події в закінченому вигляді за гамазейне зерно, а за Степана треба вирішити тут.

— Гаразд. Так ось що,— заметушився старшина,— треба звільнити присутствіє,— і старшина показав на недоїдки й порожні пляшки,— та й ви б, Лук'яне Гавриловичу, покинули б своє куриво.

— Це по артикулу! — погодився писар.— Тільки дозвольте ще одне зауваження: в цій пляшці залишилося ще трошки цієї життєдайної рідини, так гріх виносити її,— і писар розлив всім по чарці,— і ви, Ларивоне Потаповичу, випийте, [голова] перестане. Ну, хай загине ще раз вредний всім нам член нашої громади Степан Петраш!

— Хай загине! — підтримали його всі.

— А тепер — сторож, гей! — наказав писар.

Сторож поштиво став біля дверей.

— Прибрати все й привести до присутствія Коломийчиху, її свідків та понятих, а по заарештованого Степана Петраша надіслати соцьких! Марш!

XVI

Коли в присутствії все було в порядку, сторож урочисто відчинив двері і запросив прохачів і других зацікавлених осіб «до суду». Першою, звичайно, увійшла Коломийчиха. Вона виступала поважно, вся її постать дихала покорою і сумом; за нею увійшла несміливо, наче почувала якусь небезпеку, Домаха, а за Домахою вже посунули з галасом всі свідки й поняті. В присутствії відразу стало душно, парко; Коломийчиха сіла на лаві, свідки за нею,

Домаха стала в кутку з Переперчихою, а решта люду скупчилася біля дверей; хлоп'ята заглядали в вікна.

Писар ударив долонею замість дзвоника по столу, а коли галас не відразу ущух, вдарив ще двічі, крикнув: «Тихо!» — і зашепотів щось старшині на вухо.

Старшина пригладив руками волосся на голові, полагодив знак [6], відкашлявся й промовив:

— Присутствіє готове, хто з скаргою?

Коломийчиха зробила крок наперед. Стало тихо.

— Виложіть вашу скаргу! — промовив урочисто писар і відкинувся важно на спину стільця, а судді, навпаки, нахилилися наперед.

— Що тут казати,— почала тихо Коломийчиха,— спитайте, панове судді, в кого попало, і мала дитина вам скаже, що зять мій, Степан Петраш, не чоловік моїй дочці Домасі: не хоче знати своєї законної жінки, не хоче жити з нею по закону.

— Мамо! Не соромте мене! — несподівано почулося за Коломийчишиною спиною.

— Що тут соромити, коли все село дзвонить, аж гуде, а вона — не соромте! — спаленіла на свою дочку Коломийчиха. — Чоловіка треба було просити, щоб не соромив.

— Отака цяця й у мене! — зауважила тихо біля дверей одна молодиця.

— Та ви ж, тітко, надолужуєте! — заперечив хтось.

Це зауваження викликало дружний регіт у присутніх, навіть писар пирхнув, а старшина здригнувся, підвів на час голову й заблимав очима.

— То-то ж! Самі знаєте, яке добро, коли чоловік — ганчірка: тут хоч топись, хоч собі волю дай, присяйбі! — провадила далі Коломийчиха.— А мій зятьок ще пустив моє добро за вітром... пороздавав геть-чисто все... протранжирив... п'є, жере, а користі нема: до роботи — хоч викрути, до жінки — не здужає...

— Ой лишенько! — зітхнула Переперчиха.

— Бідна бабуся! — співчутливо зауважив один суддя.

Писар нахилився й щось зашепотів йому на вухо, суддя пирснув і затулив рукою собі рота.

— Я спочатку гадала,— Коломийчиха не звертала ні на що уваги,— що він від хвороби такий нікчемний, возилася з ним, воловодилась, глядючи, як вона, дитя моє, сохне та в'яне, сміховищем на все село зробилася, а він,

непутящий, собака, прости господи, й добро моє, напрацьоване тяжкою працею, на полюбовниць перевів, а одну ще з Очеретуватого сюди притютюрив, аби гріх тут з нею мати, вчора їх, голуб'ят, і спіймали на гарячому вчинкові.

— Ого! Ловко! — зауважив хтось біля дверей.

— А ти що, собако, вже зрадів? — огризнувся жіночий голос.

— Справді, докладаю вам, панове судді,— підтвердив писар,— що вчорашнього времені Степана Петраша найшли соцькі й поняті при сомнітельній позиції й заарештували вкупі з соучасницей семейного союзу, на підставі законоположеній, з наказу старшини.

Старшина хитнув головою на ознаку: правда.

— А Домаха... жінка його, теж жаліється? — поцікавився кум.

— Онде вона, в кутку! — сказав колишній Коломийчишин наймит і показав на Домаху.

Коломийчиха глянула на нього й позеленіла від люті.

— Так, це небезпременно треба знати,— погодився писар,— чи приєднуєте ви і себе, Домахо Свиридівно, до цієї скарги, чи ще в других яких пактах бажаєте закласти позов?

— Нехай її,— тихо, задихаючись від хвилювання, промовила Домаха,— мою розрадницю, приведуть сюди... я хочу глянути їй в вічі, я дізнаюся, хто вона... хай тоді її покараєте.

— Ваше бажання не йде проти карних пактів підсудного законодавства, а тому й буде виконане.

Домаха вийшла трохи наперед і звернула на себе загальну увагу: вона була страшенно бліда й хиталася.

— Підтримайте її,— промовив писар,— хай краще сидить.

Переперчиха з циганкою кинулись до неї й посадовили її на лаву.

— А знаєте, панове, вітер...— несподівано сказав суддя Харко і показав рукою на віконницю, що то відчинялася, то била по вікну, погрожуючи вибити шибку.

— О! — зрадів кум.— Вітер! От чудесно! Вже коли вітер, то небезпременно буде переміна, небезпременно буде: подме, подме й надме хмари.

— Та й вітер ще з Шушвалівки,— втрутився в розмо-

ву чоловічий голос,— якраз з Коломийчишиної садиби сюди дме.

— Ну й гаразд! От чудесно! — радів, потираючи руки, кум.— Коли з того боку дме, то побачите, коли не надме дощу.

— От і хмарки з'явилися! — дозволила й собі сказати Переперчиха.

— Так, так,— погодився й чоловічий голос,— з Шушвалівки дощу можна сподіватися, а з Чигирин-Діброви зроду.

— Чому ж то з Чигирин-Діброви не буде дощу? — образився жіночий голос.

— А тому, що ти з того села! — відповів чоловічий.

— Вірно! — хтось крикнув з сіней через відхилені двері.

— Тьфу на ваші голови! — огризнувся жіночий голос.

— Гей! До порядку! — зауважив суворо старшина.

— Тихо! — крикнув писар і вдарив долонею по столу, але саме в цей час двоє соцьких ввели під руки підсудного Степана Петраша.

Вигляд Степана справив на всіх страшне враження, юрба вжахнулася і навіть посунулася трохи назад: такий він був страшний. Безсонна ніч, боротьба з непоборимою силою спотворили йому страшенно обличчя: на восково-жовте чоло спускалося безладними пасмами збите в комочки, переплутане соломою і різним сміттям волосся; і на лобові, і на носі червоніла запекла кров й синьо-червоні плями; худі, запалі лиця червоніли хворобливими рум'янцями; нарешті, губи наче були вимащені синькою, а запалі глибоко очі горіли з-під насуплених брів шаленим, хворобливим вогнем. Руки Степанові було зв'язано назад, одна пола свитки від самого коміра одірвалася і висіла майже до землі; сорочка вся в шматтях, крізь них видко було, як нервово підіймалися голі груди.

Коли соцькі пустили Степана, він похитнувся вперед і назад, не мав сили затримати рівноваги й упав на підлогу. Хтось страшенно крикнув, Коломийчиха презирливо поглянула назад, а писар зі злою радістю звернувся до соцьких:

— Розв'яжіть йому руки й посадіть на лаву: видко, ще вчорашній хміль не вийшов з голови.

Соцькі виконали наказ начальства й посадили Степана

на протилежній лаві праворуч. Підсудний відхилився назад, вдарився спиною об стінку, а голова так голосно стукнулась, що всі присутні здригнулися,— потім вона безвладно схилилася до грудей; Степан ухопився обома руками за лаву, аби не впасти, зсунувся ще трохи й тулубом і завмер в такій [позі], потопивши в одне місце [налиті] крів'ю очі.

Коли упав Степан, Домаха закричала й порвалася з місця; її утримали Коломийчиха і Переперчиха, вони шепотом почали їй докоряти й погрожувати, але це не зробило на неї щонайменшого враження, а коли вона побачила напівмертвого, знеможеного свого чоловіка, то заметушилася розпачливо, вирвалась їм з рук і кинулась на середину кімнати.

— Не руште мого чоловіка, не руште! — кричала, мов ошаліла, вона.— Хіба не бачите, що його замордовано на смерть? Віддайте його мені, у мене серце розривається... він мій! Ту, розрадницю, катуйте, а його не дам... він мій... по закону... Ви вже раз хотіли його відібрати у мене, панотець врятували... а тепер не дам!... Рідна мати віднімає... не дам! Знову нагодують... не дам!

Всі були вражені від шаленого вибуху ображеної жінки, що ошаліла з любові до чоловіка. Коломийчиха завмерла від жаху, коли почула несподіване прилюдне обвинувачення рідної дочки; її свідки зніяковіли, судді переглянулись між собою й похилили голови; всі присутні остовпіли, і навіть Степан підвів свої тьмяні очі, в них засяяв тремтячий промінь свідомості.

Один тільки писар залишився більш спокійним, він відразу збагнув, що дурна баба через свій дурний вибух може попсувати всю справу, а тому похопився швидче звернутися до Коломийчихи, бажаючи розрідити атмосферу:

— Ваша дочка Домаха чи збожеволіла, чи сказилася: вона верзе страшну нісенітницю.

— Так, пане писарю, від горя збожеволіла... У неї бувають напади родимцю...

— Так ви відішліть її швидче додому.

— Зараз, зараз! — заметушилася Коломийчиха і почала вкупі з Переперчихою та ще двома бабами виводити Домаху з присутствія, але та не давалася, билась і все одно кричала: «Не дам! Не дам!» Тільки зовсім знеможену змогли баби виштовхнути її в другу кімнату й

заперти там, а сторожити її наказали якійсь дівчинці. Але й замкнена Домаха не вгамовувалася і все кричала: «Не дам! Не дам!»

Коли не стало Домахи в присутствії, повстала якась тоскна мовчанка, чути було лише сопіння старшини, що надаремно намагався тримати голову рівно; вона все неслухняно хилилася вниз, і тільки дві руки, що сперлися на столі, давали їй підпору.

Коли це писар порушив мовчанку і коротко переказав Степанові зміст Коломийчишиної скарги, що підтримувала й Домаха, а тоді просто спитав його, чи визнає він себе винним в розтраті чужого майна, в тому, що порушує закон і не живе з жінкою як слід, і в тому, що перелюбствує з сторонніми жінками.

Кілька разів повторював писар Степанові запитання, але той все мовчав; він тільки нерухомо вп'явся в нього очима, тер собі чоло... було ясно, що намагався, що є сили, щось пригадати.

— Та розтормосіть його і підведіть! — крикнув писар соцьким.— Що це він удає з себе?

Степана підвели; він хитнув головою, наче хотів прокинутись від якогось страшного кошмару, і відповів якимсь хрипким голосом напівсвідомо:

— Все брехня... Гвалтом взяли... неповинну. Ганьба... розбій!

Писар хитнув соцьким, щоб посадили, і звернувся до Коломийчихи за доказами. Вона сперлася на свідків і просила їх допитати. На виклик писаря першим свідком вийшов несподівано задля Коломийчихи Левонтій, що був у неї за наймита. Писар, нічто же сумняшася, звернувся до нього з допитом:

— Ти з якої волості?

— З Мозулівської.

— А села?

— Мозулівки.

— Ага, знаю! — заметушився кум. — Там брат твій Антін бондарем, от що нещодавно одружився?

— Там, там! — відповів жваво Левонтій.

— А чи добре живе він з жінкою? — поцікавився кум.

— Добре. Нічого.

— А в вашому селі добрі люди?

— Добрі, нічого!

— А старшина який?

— Нічого... і старшина нічого.

— А урядник?

— Урядник... не чув... певно, нічого!

— А брат твій який?

— Нічого собі... звісно... брат... ну й нічого...

— А громадські справи як?

Писаря брала досада на таку затяжку слідства, тому він, хоча це було і ніяково перепиняти суддю, не втерпів і сказав:

— Та що це ви, пане куме, розпитуєте його? Він же не був у своєму селі, а до того ще й дурний.

— Ага! — вгамувався кум і перехрестив на столі руки.

— Що ти з цього приводу знаєш? — звернувся до свідка писар.

— По цій справі,— Левонтій почухав собі спину,— скарга... ну й нічого!

— Ну, що ж за скаргу? — підгонив писар.

— Вона мене анахтемою і собачим сином — я нічого; вона мене виродком і байстрюком — я нічого; вона мене в батька й матір — ну й нічого; вона нахилилася... то я не витримав...

— Та що ви його, розбишаку, слухаєте? Він напився й грудкою землі просто в лице кинув! — втрутилася Коломийчиха, вона аж скреготала зубами від злості.

— Не в лице, а, звиняйте...— і Левонтій голосно й урочисто промовив, куди саме втрапили будяк і колючки.

Одностайний регіт задоволення залунав в кімнаті. Тільки два, крім Коломийчихи, не засміялися: це старшина, тому що він, спершись на кулака, мирно спав, та писар, що розізлився на дурного свідка.

— Тьфу, дурень! — крикнув він і топнув ногою.— Геть мені з присутствія!

— Та я нічого собі...— виправдувався Левонтій,— робив цілий рік, і нічого... а тут лається і рощоту не дає!

— Геть мені, геть! — кричав писар.

— Та я нічого, піду,— почухав потилицю свідок.— Накажіть, хай дасть рошот,— і нічого!

— Грошей просить! — пояснив суддя Харко.

— Бреше він все, не вірте! — заперечила Коломийчиха.

— Це, господа судді,— голосно заговорив писар,— це, виходить, друга від нього, стало буть, скарга, по другим

статтям і по другому судочинству,— це потім, в другий раз, ось що, і більше нічого.

— Ага, опісля! — погодились судді.

— Твоє діло потім! Іди! — наказав писар і кивнув соцьким. Ті підійшли до Левонтія, але той і не заперечував.

— Коли потім... то я нічого... Нехай і так — нічого!

Але все-таки його вивели.

Після невдалих зізнань першого свідка вийшла Переперчиха.

— Ох, панове судді й доброчинці, по чистій совісті, мов перед господом богом скажу, хай мене грім уб'є, коли збрешу. Сама на власні вуха чула, як Степан нахвалявся на Коломийчиху, на нещасну удову, що, каже-говоре, хоч сам пропаду, а її, сибірну, упечу... У мене й душа в п'яти... Думаю собі: такій добродійці, такій добрячій душеньці, що на неї молитися треба, а не то що, і раптом — упечу... сибірну! Виходить, хоч сам в Сибір піду, а їй допечу!.. Ось воно що! Перехрестилася я й думаю: ну, кінець світу настав... присяйбі! А тут чую, що він сам, голубчик, трохи дуба не дав... Ну, я, грішна, й сказала собі: на других копав яму, а сам упав...

— Та це, бабо, за що? — спитав кум; він нічого не второпав.

— Та за галушки.

— Які галушки?

— Та гречані...

— Начебто воно й не докупи? — звернувся кум до писаря.

— Та ви, бабо, не за те,— відізвалася й Коломийчиха; розмова за галушки, вдруге порушена, обсипала її й циганку морозом.— Ви за друге...

— Те, що до скарги стосується! — підкреслив писар.

— А, за друге? Так я і за друге — добре. Це було восени, на пречисту Тетяну, я мочила з однією молодицею коноплі...

— Й вкрала у мене п'ять горсток! — несподівано виступила з обвинуваченням молодиця, що стояла біля дверей; вона й раніш робила свої зауваження.

— Коли я у тебе вкрала? — спаленіла Переперчиха й почервоніла мов печений рак.— Коли? Що ж це, люди добрі, за напасть! З доброго дива, з великого чуда — й на тобі!

— Ач, свята та божа! Вкрала, іменно вкрала! Я сама знайшла і признала: мої коноплі були рівні й довгі, а твої — мов бур'ян.

— Ти з п'яних очей не знать що верзеш! Залила очі та й плеще своїм паскудним язиком мерзоти!

— Ах ти, відьмо, [богами] божилася, а з чортами знаєшся!

— Ловко! Так їх! — підтримала юрба двох роз'ятрених баб.

— Ой славно! Ой весело! — гукав в захваті кум.

— Коли б ще за коси! — заохочував Харко.

Навіть писар зайшовся реготом, а тому, що старшина спав, засмалив цигарку.

— Ой люди добрі,— репетувала Переперчиха,— як сміє на мене плести таку нісенітницю оця шлюха? Хто мене з чортами бачив, а? Хто бачив? — вона підступала до молодиці.— А ось ти не з чортом, а з усяким чортом тягаєшся, так за це все село знає!

— Ти мене, чортова відьмо, спіймала з ким, чи що? Ось тобі, падлюці...

Не встиг ніхто й оглянутись, як у Переперчихи злетів очіпок з голови й сиве волосся розсипалося по плечах.

— А, ти суча мати! — закричала Переперчиха й вчепилася обома руками в коси молодиці.

На допомогу до Переперчихи підскочила Коломийчиха, до молодиці її чоловік, та й решта глядачів взяли участь в цій бійці. Галас, лайка, крики збудили старшину: він здригнувся, протер очі, побачив, що в присутствії робиться... Він почервонів від люті й затупав ногами.

— Гей, соцькі, женіть їх! В холодну всіх!

Соцькі кинулися, писар підбіг і собі, і загальними зусиллями судову залу було звільнено від бунтарського елементу.

Всі притихли, навіть хлопчики, побачивши старшину, позскакували з вікон і порозбігалися по дворах.

— І як-таки дозволити таке? — шепнув докірливо писареві старшина.

— Це ваша справа дивитися за порядком, а ми за законами! — відрізав писар.

— Ну, хто там ще? — поквапився старшина; ясно, він не знав, як стоїть справа.

— Я тільки бачила,— почала тремтячим голосом циганка — її підштовхнула Коломийчиха,— щоб я собі ону-

ків не дочекалася, коли брешу, що він взяв дівчину, сів з нею в човен і поїхав в очерета, а більше я нічого не знаю! Щоб ти такий щасливий й уродливий був, коли не правда!

— Буде! — сказав писар.— Ця обставина підтверджується соцькими й понятими. Ще хто?

Вийшла баба з Шушвалівки, та, що у неї закладало вухо на дощ.

— Я, знаєте, пани судді, сиджу собі у Мотрі, коли бачу, приходить дядько...

— А хто ти? — спитав писар.

— Я питаю у них, кого вам, дядьку, треба,— провадила далі баба,— а дядько говорить — куму, а мені почулося: Хому...

— Який це дядько? — спитав старшина.

— Я, знаєте, як на дощ, так на одне вухо недочуваю...

— Та що ти, глуха чи дурна? — спаленів старшина.

— Чепурна, кажете? — баба приставила долоню до вуха.

Але старшина не питав більше, він тільки зробив відомий знак, і глуху бабу виштовхнули з присутствія в потилицю.

Спочатку Степан, наче камінь, сидів байдужно на лаві підсудних, але ошалілі вигуки Домашині збудили його. Свідомість поволі почала вертатися до затьмареного розуму. Але разом з тим Степан став почувати якусь гнітючу біль голови; страшний жар в його тілі перейшов в нервове тремтіння, його били дрижаки лихоманки. А новий крик і гвалт ще більше отямили його, і Степан, наче в тумані, почав розуміти, що робиться навкруги його.

— Що вам треба, чого хочете, бабо? — звернувся старшина до Коломийчихи.

— А я знаю? На те ви судді! — з роздратованістю й потайною злістю сказала Коломийчиха; всі ці невдалі свідчення скаламутили її.— Я тільки кажу: вирішуйте, а не то я сама вирішу; ось все село спитайте — одна напасть! Думала: буде мені помічник, дочці — втіха, а вийшло — тьфу, та й все!

— А вона того! Дочка її — козак-баба!

— Мов паляниця! — підтвердив Харко.

— А він, зятьок, будемо говорити,— додав писар,— чортзна-що: ні проку ні соку!

— Собака! — якось крикнув Степан і вп'явся очима в писаря.

Судді переглянулися й остовпіли. Старшина з презирством махнув рукою й звернувся до Коломийчихи:

— А що ви самі, бабо, хочете? Треба нам цеє знати чи ні?

— Припишіть його на висилку з села: він не тутешній, дочка моя з ним, непутящим, жити не хоче, я його, злодія, жену з своєї хати...

— А чи є така стаття? — спитав у писаря Харко.

— Та я ж вам з'ясовував,— відповів роздратовано писар,— за конокрада... на всяке діло, виходить, стаття єсть: дав, прикладом, комусь ляпаса — одна стаття, підбив око — друга, вибив зуби — третя; на все, господа судді, в законі преділ і порядок.

— І за висилку? — поцікавився кум.

— І за висилку припечатано, іменно.

— Так, так! — підтвердив і старшина.

— Припишіть його на висилку, пани судді, прошу вас! — Коломийчиха вклонилася.— Вік буду дякувати. А не то у нас гріх вийде: він жінку ненавидить, на мене, чули-сьте, нахваляється, ще й червоного півня пустить.

— А! — не то догадався, не то простогнав Степан.

— Це важна обставина,— зауважив і писар,— треба визволити від небезпеки родину та й село, та й навіщо нам цей чужий ледар і баламута?

— Він... цей писар,— почав хрипким уривчастим голосом Степан і показав пальцем на писаря, намагаючись підвестись,— мою жінку... вночі... насмілився... на моїй леваді... гвалтом обіймати... і я його так свиснув... що він сторч головою з кручі в болото... так це знайте!

Це обвинувачення вразило всіх і тим, що Степан нарешті заговорив, і своїм змістом, а у писаря від такої прилюдної публіки спливло все лице крів'ю: він зніяковів і не знав, що відразу казати; судді переглянулися і теж зніяковіли.

— Все це він бреше! — вигукнув зрештою писар.— Нічого такого не було... це він від горілки сказився!

— Брехня, брехня! — підхопила й Коломийчиха.— Мені б дочка за це сказала б, брехня! Припишіть його на висилку!

— А ви, бабо, краще б харчували його, а то він як

охляв...— намагався помирити Харко.— Тоді б від нього і онуків діждали б.

— А щоб він скис! Та від нього і щенят не діждешся, простіть на слові тому, одне слово — ошуканство!

— Сам паскудник! — сказав писар.— Піймали з дівчиною.

— Брешеш, собако! Вона сестра моя! Де ви поділи мою сестру? — закричав роз'ятрено Степан і схопився за голову.

— Добра сестра! — уїдливо зауважила Коломийчиха.

— Ха-ха-ха! — засміявся писар.

— Сестра моя! Де сестра? Як насмілились? — і Степан страшенно закашлявся.

— Тихо! — крикнув старшина.— Ми повинні їй вірити.

— Вона відьма й душогубка! — задихувався в корчах Степан.— Вона мене труїла галушками...

— Бреше він! Присяйбі! — закричала як смерть бліда Коломийчиха.— Щоб я сьогоднішнього вечора...— і вона подавилася словом.

— Конешно, бреше,— підтримав її писар.— І на неї набріхує, на всіх плете, таке вредне! Всім одна тільки прикрість через нього; ось і вам,— звернувся він до старшини,— скільки збитків, тепер село намагається поморити з голоду, та й мировий теж...

— Так, так,— злісно просопів старшина,— писать на висилку!

— Ах ви, собаки, юди! — закричав Степан, стиснув кулаки й, хитаючись, підвівся на ноги.

— Держіть його! — крикнув писар соцьким.

— Я тобі покажу, собака! — ударив кулаком по столі старшина.

Обурені судді встали.

— Я вже склав постанову суду, й приговор задля громади готовий! — повідомив писар.— За наказом господина мирового його треба покарати дисциплінарно, себто лозиною в кількості двадцяти вдарів; за скаргою Коломийчихи, за порушення шлюбного закону, а також за другі непотребності — вдарами різок в такій же кількості, а за решту — приговір.

Степан здригнувся всім тілом, схопився за голову, хотів був порватися наперед, але двоє дужих рук не пустило; з його грудей вирвався не то стогін, не то страшний рев.

— Як же це ви, пане писарю, написали,— зауважив старшина,— сорок? Більше як двадцять не дозволено.

— За один раз невільно, а щодня відпускати таку порцію не забороняється,— злісно підкреслив писар. — Та й рахувати можна у два кінці, себто з двох боків бити!

— Я вам... горло...— захлинувся Степан.

Він увесь посинів й дряпав собі в безсилій люті груди.

— Спробуйте! Це — гвалт!.. Душогубство! Не судді ви, а запроданці і собаки! Горілкою підмогоричили вас, так ви людей різати... Будьте ви прокляті!.. Вона вкупі з писарем хоче все село грабувати, а ви за неї, душогубку... та за тих здирщиків...

— Цить! — затупотів ногами старшина.— Я тебе у три вирви!..

— Дияволам запродали себе... за горілку! Нема чим мені поїти вас, так хочете мою кров пити?.. Візьміть же й душу... закладіть шинкареві!..— він посинів від задухи і впав на руки [соцьких].

— Волочіть його в сторожку та водою прочумайте! — промовив старшина.— А ми на сход!

XVII

На дворі волосного правління давно вже галасувала юрба. У всіх гуртах, що їх частували за Коломийчишин кошт Мошко і Ривка горілкою, тільки й мови було, що за Степана. Громадська думка поволі, під впливом Коломийчишиних агентів і горілки, почала схилятися в той бік, що Степан справді вредний член громади й що його треба позбутися. Вигадки за його злісні випадки доходили до віртуозності, до геркулесових стовпів [7]; спочатку навіть не хотіли їм вірити, але потім якось відразу [по]вірили.

Біля воріт показалася похилена постать зовсім старого діда з білою й навіть жовтявою бородою. Він ішов, спираючись на довгого ціпка й на руку своєї онуки. Наталка проводила його теж, але коли вони дійшли до воріт, вона чкурнула додому.

Поява полуживого діда зробила враження на юрбу; багато з своїх і з хуторян підійшли до нього з розпитуванням, і як він себе почуває, і як він, не жалуючи себе, для громади старається.

— Поки господь держить мене на ногах,— казав тихо дід й усміхався всім, постійно хитаючи своєю, оздобленою срібним волоссям, головою,— і задля громади треба потрудитися, чим зможу... не лежать же мені ледарем на печі. Ще, дітки, рано живим в труну класти, поки свята косарка не штовхне в яму, то ми будемо ще за громадські справи побиваться.

Дід сів на призьбу в холодочку, зняв солом'яного бриля, що сам виплів, обіперся на ціпка і тяжко задихав.

— Сюди вас на сход пригнали [злидні], а то й мужиче горе, а я знаю його, знаю, яке воно солодке буває! Без сліз виїдає очі, без морозу голову білить, без ваги нагинає людину до сирої землі!

Похила дідова спина, біла, мов молоко, голова і майже незрячі очі немов уявляли з себе це поважне селянське горе, а душевний шепіт його розчулював кожного.

Заледве побачив Мошко діда, так і руки попустив з повною чаркою, цілюща рідина з неї вилилась на пісок, навіть задубілий язик позбавився здібності швидко рухатись; його швидку мову було перепинено в самому цікавому місці.

— Ривко! Ривуню! Любуню! — покликав він до себе вірну дружину.— І що це буде за гешефт, коли дід притупався?

— Ох, вей мір! — зітхала любуня.— І яким це порядком вийшла така капость! Здихав, зовсім здихав, а ось...

— Ой, шлехт! — хвилювався Мошко.

— А може, він не буде мішати? — потішала Ривка.

— Ой, як не буде? Вже коли приплентався хворий, то не надурно, іх бін аїд — на капость!

І Мошко з Ривкою розійшлися з тяжким передчуттям.

— А чого це, дітки, зібралися ви? — спитав дід, коли трохи спочив.

— Та, здається, ось,— відповів йому левихівський Гудзь,— за Степана щось і за гамазей: хліб погноїв там, чи що... так що приговір за це... і новий купити треба.

— Ага, ось воно що! Таки хочуть потуманити, потім ошукати і вкінець пограбувати... Одна з-поміж вас найшлася людина, що горою за вас ставала, так, либонь, стала вона кісткою їм, жироїдам, в горлянці, що так завзялися проти неї!

До діда підійшло декілька хуторян. Спочатку вони гадали, що всі левихівчани одностайно хочуть позбутися

непотрібного члена свого і присудити його на висилку, тому спочатку й поставились до цього питання зовсім байдуже, мовляв, чому не сприяти громадському бажанню. Але тут же з слів поштивого діда, що викликáв до себе цілковите довір'я, питання за висилку Степана набирало зовсім друге офарблення. Деякі молодиці, за прикладом діда, почали й собі несміло захищати Степана; розповідали вони й про інтерес Коломийчихи, і за те, чому вона хоче звести з світу зятя, і за її частування, і навіть за галушечки...

Коломийчишині агенти помітили в своїх лавах зраду, нападали на зрадників, а ті своєю чергою обстоювали правду й докоряли перших.

— А скільки вам заплатила Коломийчиха за брехню? Залили її горілкою очі та й плещете на чесних людей нісенітницю! Ех ви, запроданці!

— А ви хіба не смоктали її горілки? А тепера нажерлися її ж добра та на неї ж плетете? — докоряли агенти.

— Так що ж, що пили? Піднесли, ну й випили, а за чарку душі не продали! — заперечила баба.

— А щоб ви цілий вік так пили! — огризалася друга.— У мене в роті й росинки не було.

— Так, виходить, з заздрощів на бідну удову язиками ляпаєте! — допікали агенти.

Наостанку тих жінок, що надто сперечалися, випровадили з волосного двору за порушення спокою, але вони й на вулиці не мовчали.

Всі ці розмови й суперечки зацікавили осіб, що нічого не знали ні за Мошкині гешефти, ні за Коломийчишині підступи; вони мимоволі збуджували у хуторян спочуття до Степана, так що коли вийшов старшина з своїми прибічниками, то думка у більшості за ті питання, що їх було запропоновано сходу, вже зовсім відмінилася.

Коли вийшов старшина, всі селяни й хуторяни поскидали шапки й посунулись півколом до ганку, що на ньому зупинилося начальство. Баби поштиво посунулись назад, а Мошко став ближче збоку, до нього підійшла Коломийчиха з своїми свідками.

Старшина теж уклонився на три боки громаді; громада ж своєю чергою побажала пану старшині і здоров'я, й всього кращого. Після цього ритуалу вітання всі надягли шапки, і тиша запанувала між юрбою.

Старшина відкашлявся, полагодив на короткій черво-

ній шиї свій урядовий знак, сперся на довгого ціпка — символ влади — і урочисто почав:

— Панове громадо! Відомо вам, що без святого хліба важко прожити людям на світі; скажімо, приміром, коли й курка, й порося, то до них треба й кашу...

— Ого,— зауважив хтось здалеку,— панські страви.

— Та курка й порося теж без зерна поздихають! — почувся чийсь філософський дотеп.

Старшина знияковів від цих зауважень; вони збаламутили його й перепинили плавку течію його мови, а нею він хотів вразити юрбу; язик його, що й без того обважнів надто, заплутався в лабіринті думок.

— Та воно точно... будемо і так казати... скотина... конешно... тварина, стало бути... а й то... нащот хліба... тому, від бога... приділено... значить, всім треба хліба... тобто, людям і всякій скотині.

— Овечатам і волам не дають хліба,— знову почулося здалеку зауваження.

Старшина зовсім знияковів і почав бухикати, а потім почервонів з злості й крикнув:

— Тихо! Хто ще бовкне, тягніть його в холодну, а ви дивіться! — звернувся він до писаря; той моргнув соцьким, аби стежили.

— Гм! Так виходе,— почав старшина знову,— зерно... одно слово, хліб, та й все! А тому гамазеї запасні начальством поставлено, аби про всяк час, стало бути, запас був; скажімо, коли що, щоб в гамазеї добре зерно було, тому, аби про всяк час чи то на хліб знадобиться, чи на насіння, зараз відімкнув гамазей — і є!

— Та воно гаразд! — не втерпів не зауважити філозоп.

— А у нас, панове громадо, ось на що перевів зерно наш доглядач Степан Петраш! — і старшина показав громаді жменю прілого зерна.— Ми з понятими ходили обдивлятися гамазей, так вони, стало бути, посвідчать за це...

— А доглядач гамазею теж був з вами? — спитав, виходячи наперед, дід.

Спочатку він стояв в задніх рядах, тому його й не помітили. Старшина був такий вражений, коли його побачив, що не знав, що й відповісти йому; він одне тільки — дивився розгублено то на писаря, то на Мошку.

— Степана не було з нами! — відповів за старшину кум.

— Він був заарештований за добрі вчинки! — пояснив писар.

— Як же це так, люди добрі,— звернувся до громади дід,— без хазяїна оглядати його хату? А може бути, там все і не так? Може бути, без нього що пороблено? Я знаю, що в гамазеї було зерно, мов золото, а сухе — аж дзвонило, я сам два тижні тому заходив і бачив...

— Ви, діду, недобачаєте, може, вам так здалося! — писар намагався підірвати значення дідових слів.

— Та й як воно могло статися так,— обізвався, зрештою, й старшина,— два тижні тому сухе... а тепер мокре?

— Дивне щось! — зауважив скептик.

— Дивно, що погане,— погодився дід,— а було сухе, і посуха стоїть пекельна, а зерно на тобі — змокло... Хіба водою підлили, чи що?..

— Що це ви, діду, базікаєте таке? Від старості, чи що? Ви з глузду з'їхали? — спаленів старшина.

— Хоча й старий я, хвала господеві,— відповів з достотою дід,— а ще праведний бог розуму не позбавив! І не дурниці я кажу, а чисту правду. Коли Степан на цьому тижні був страшенно хворим і лежав непритомним, то у нього одрізано було з ремінця, що пришитий був до очкура, гамазейного ключа. Степан як очумався, то й посилав по мене, і я на власні очі бачив, що ремінець був перерізаний...

Мошко, коли почув ці слова, то тишком-нишком пробрався до шинку, а Коломийчиха як стояла, так і сіла на призьбу. В юрбі почувся вигук:

— Он воно що!

— А коли відрізано ключа і він пропадав не знать де,— провадив далі дід,— стало буть, якомусь лиходієві він потрібен був, щоб попорядкувати без хазяїна в гамазеї...

— Так що ж це, злодії там були, чи що? — зніяковів старшина.

— Облиште за злодія, за хліб тільки! — шепнув писар старшині.

— А може, й злодії або напасники, аби людям зло зробити... та й напасники десь свої!

— Свої, свої! — почувся за юрбою жіночий голос.

— Ну, це друга справа,— заперечив старшина,— хай

він і шукає злодія, нехай позиває його... І ми тоді, стало бути, за обчеський хліб... а тепера наша справа не та, нам ось що треба: оглянули гамазей — аж зерно попріло, ну, то будемо говорити, замість нього треба купити нове...

— А я прошу послухати мене, старого,— настоював дід,— покликати Степана та при ньому ще раз оглянути гамазей...

— Що ж це ви вигадали, діду,— крикнув навіть на старого старшина,— лежали б краще на печі та не баламутили тут!

— А тому, пане старшино,— дід трусив головою й стукав ціпком,— [що] я ось моєю сивою чуприною ручуся, що там в гамазеї зерно добре, а тільки, може, зверху притрусили прілим з Коломийчишиних пашенних ям!..

Обличчя у діда навіть почервоніло від хвилювання.

— Ключа ж тільки на одну ніч крадено, а за коротку літню ніч багато не зробиш... Повірте моєму слову, підемо зараз з Степаном і на ваших очах я доведу, що там все зерно добре.

— Підемо, підемо! — почулося в юрбі.

— Всі перевіримо! — крикнули сміливіше.

— Я не дозволю! — гаркнув старшина.

— Значить, брехня все! — зауважив філозоп.

— Ач, яку штукерію підвели, зухи!—галасувала юрба.

Старшина зніяковів; він зрозумів, що заперечити громаді було дуже незручно, а тому хотів виграти часу.

— Ну, гаразд! Потім ми підемо і оглянемо гамазей... стало бути... може, і правда... Чому не подивитися ще раз — ноги не відпадуть. Тут треба розібрати громаді ще одну справу, виходить, з наказу пана мирового.

В цей час підійшов до ганку урядник. Охрім залишився за ворітьми.

— Дозвольте дізнатись, господин старшина,— забалакав він різко, не скидаючи кашкета,— по якому такому праву ви робите бешкет? Хапаєте подорожніх людей, в'яжете їх, кидаєте в холодну, затримуєте прочан?

— Як? Яким побитом, Лук'яне Гавриловичу, з якого приводу? — звернувся старшина до писаря; він дуже збаламутився від такого нападу урядникового, та ще й перед усією громадою.

— Та як ви насмілилися гвалтом заарештувати дівчину чужої волості? У неї ж пашпорт справний! — повторив ще раз запитання урядник і підвищив голос.

— Яку дівчину? — вдавано здивувався старшина.

— Та це за ту, що ви вчора наказали арештувати, за Степанову полюбовницю! — підказав писар.

— Яка полюбовниця? Що ви тільки брешете? Це Степанова сестра, я упевнився в цьому! — підкреслив урядник і презирливо глянув на старшину· він насолоджувався з його збаламучення, радий був порахуватися з ним.

— Як так? Стало бути... виходить діло... Сестра? Що ж це, Лук'яне Гавриловичу? — перелякався старшина.

— Непорозуміння — ясно! — бурмотів писар.— Друга личність... при ночному освітленні... люди можуть... обізнатися...

— Я наказав тільки заарештувати Степана Петраша по наказу...— виправдувався старшина.

— І дівчину з Очеретуватого, що з нею порушувався шлюбний закон,— додав писар.— Ну, вийшла помилка, а помилка у хвальш не рахується... так стаття указуєть...

— Вам яке діло до шлюбу? — напосідав урядник.— Тут тільки духовна особа може, а не ви... Що це ви, в попи пошились, чи що?

В задніх рядах почувся легкий сміх: юрба, певно, була задоволена з цієї сцени, бо не дуже любила старшину. Старшина почував, що такою публікою * його влада дискредитується; від люті він аж посинів, але почував, що тут він неправий, а ця свідомість ще більше сердила його.

— Та і взагалі, яке ви право маєте арештовувати людей? Для цього, здається, я єсть в селі! Поліцейська влада має право! — вражав він нападами очмарілого ворога.

— Дозвольте, господин урядник,— почав виправдуватися писар,— нам теж надає закон поліцейську владу, що для неї і мається й сільська поліція: десятські, соцькі, на випадок скоїться гвалтовна надобность, порушення, нелад, бешкет якийсь, чи що,— так стаття доручає нам розпорядитися, не питаючи на те вашої згоди...

— Подивлюсь, подивлюсь! — погрожував урядник, але він вже трохи спустив тона, бо відчув опір з другого боку.

— І побачите: дівчину з Очеретуватого ми зараз випустимо... Гей, соцький! Відімкнути арештантку! — наказав писар.— А за непорозуміння будемо мати відписку й

* Публіка — ганьба.

рапорти не з вами, а з нашим начальством... ось що... і більше нічого!

— Так, так! — старшина почув деяку підтримку й підвищив голос.— У нас, приміром, своє начальство, а він лізе, мов зінське щеня!

— Я вам покажу «зінське щеня»! — все ще приндився урядник.

— А позвольте й вас запитати,— писар вже зовсім опанував себе і спокійно виступив в бій,— на підставі якої статті і якого законодавства ви втручаєтесь, своєвольничаєте на сході, зневажаєте начальство, коли виконує свої обов'язки?

— А ловко писар чеше! — зауважив філозоп.

— Я не своєвольничать прийшов, а звільнити.

— Наказано вже! — старшина зрадів повороту розмови, витер рукавом піт з обличчя й насунув глибше шапку.— А по якому праву ви тут на сході? Бунтувати прийшли? За такі вчинки у судовому місці ми протокола зараз напишемо! — звернувся він до писаря.— А так як ви, стало бути, між нами зайвий, то прошу зараз же геть звідси! Одне слово — геть! А не то — можемо і в потилицю.

— Ого! — відгукнулася співчутливо юрба.

— Добренько ж! Порахуємося! — пробурмотів своєю чергою збаламучений урядник.

— Порахуємося, порахуємося! — злісно радів і старшина.— І зерна не дам, коняку не пущу на толоку, жмені соломи не дам, курці не дозволю по вулиці бігати! Виходить діло — порахуємось!

— А поки що пан старшина прохає вашу милість ослобонити сход! — промовив урочисто і уїдливо писар.

Остання погроза старшинова налякала урядника: він не хотів сваритися назавше, сподівався десь там і помиритися,— свої, мовляв, собаки,— тому й залишив поле бою, кинувши наостанку:

— Подивимося!

Старшина подивився злісно йому услід, сплюнув й поправив шапку, потім пиндючно й урочисто звернувся до писаря:

— Повідомте громаду за пропозицію пана мирового посередника й складіть обчеського приговора.

Писар відкашлявся, потрусив папером, вдарив по ньому двічі рукою й голосно почав читати. Коли він дійшов

до місця за Степана, то почав читати поволі, розтягаючи й підкреслюючи ті слова, які йому було потрібно, і з особливою палкістю прочитав: «о всіх поступках Степана Петраша скласти обчеського приговора».

— Цей приговор,— пояснив він упевнено громаді,— мусить бути такий, як ото ви склали за цигана Грицька-конокрада, на висилку, слідовательно за це й пише мировий, за всі, так сказати, вчинки, а вчинки, виходить, капость, виходить, за всі злочини на висилку, на висилку.

— На висилку, на висилку! — почулося кілька кволих голосів.

— Вас, собак, на висилку! — голосно крикнув хтось.

Старшина з писарем сумно переглянулися: вони розуміли, що ця справа може не вдатися головним чином через діда. Дід стояв трохи спереду, без шапки, він прислухався до гомону і дедалі більше обурювався. Досить дужий вітер розвівав його срібну бороду й рідкі пасма волосся — все це надавало дідовій постаті якийсь натхненний вигляд.

— Господи,— сплеснув руками дід,— та що це, Степан Петраш конокрад, чи що? Та як у вас язик повертається таке плести на вашого односельця, ганьбити, мов злодія, мов розбишаку? Як ви насмілюєтеся навіть думати за висилку? Боже, праведний боже! Та невже ж нашій темноті і нашим напасникам й переводу немає, невже нашому горю кінця й краю не буде? Невже ми власними руками будемо віддавати на знущання своїх захисників й самі будемо плутатись в тенетах гнобителів наших? Чи ми тобі, царю небесний, спротивили, чи за гріхи батьків і дідів наших... караєш нас: один одного грабуємо, ошукуємо, батько — сина, син — батька, матір — дочку, сестра — сестру і брат — брата! Може, й голод ти, господи, посилаєш на нас тому, що нема поміж нас ні братерства, ні правди, що лише кривда панує у нас. Але хай твоє милосердя подужає гнів твій і просвітить пітьму нашу, а як не то, то дай нам хоч провалитися крізь землю, аби сорому свого не бачити! — закінчив своє натхненне слово чи то молитву дід і заплакав ревними слізьми.

І юрбу було завойовано, знищено; після хвилини мертвої тиші залунали майже одностайні вигуки:

— Спасибі за правду! Не дамо Степана!

А чийсь зухвалий голос крикнув мало не в вічі:

— На висилку їх, собак!

А другий ще й пояснив:

— Старшину і писаря на висилку!

Старшина похопився закрити сход, щоб не поширювалося обурення, соцькі почали запрошувати людей розходитись. Який вже був лютий старшина, що провалилася їхня справа на сході, а писар був ще лютішим: і Степана не вислали, і з гамазеєм не вигоріло, ще й урядник притютюрився — та ще й той почне набріхувати за сестру. І в усьому винен Степан! От хоч би на ньому зірвати свою злість: постанова суду за різки склалася, та й мировий вимагав «дисциплінарних мір».

Старшина наказав привести Степана.

— А чи можна його зараз відшмагати? — спитав він писаря.

— По закону є стаття, що дає час на оскарження, але можна постановити спочатку виконати присуд, а потім дати час на оскарження.

В цей час Домасі далося вирватися з своєї в'язниці,— вона якось спромоглася відчинити клямку. Домаха вибігла на вулицю з руками в крові, що поранила об скло під час боротьби. Мов ошаліла, вискочила вона на вулицю і зупинилася серед неї, а вулицею саме в цей час з волосного правління до шинку йшла допіру звільнена Марина з Охрімом. Домаха серцем угадала, що це йде її суперниця; вона, мов тигриця, кинулася до неї, схопила її за плечі і вп'ялася в неї очима, начебто хотіла побачити глибінь її істоти і відшукати там тайну дівчини.

Марина одступила, зупинилася й підвела на Домаху свої сумирні ясні очі. Вони так вплинули на Домаху, що буря на її серці ущухла, і вона вже тихо запитала:

— Скажи мені щиру правду: ти сестра Степанові?

— Сестра! — відповіла Марина твердо, й ясна усмішка підтвердила її слова.

— Я вірю тобі! — радісно вигукнула Домаха.— Все це, виходить, на Степана брехали... На його, бідного, наважилася мати моя... не хотіли мені щастя... а це все вони... судять його... Не дам!

Але біля Домахи вже стояла Коломийчиха. Вона була обурена вкрай поводженням дочки на суді, а тут ще говориться те саме й на вулиці. Коломийчиха тільки й шукала, на кому зірвати свою лють, так їй напекли на сході, так оганьбили її там, тому вона схопила за руки Домаху й крикнула Переперчисі й другій молодиці:

— Ведіть її, скажену, додому!

— Вона сестра йому! — кричала в боротьбі Домаха.

— Сестра? — зашипіла, заскреготавши зубами, Коломийчиха.— Ось яка вона сестра! — і несподівано з усієї сили дала Марині ляпаса.

Нещасна та впала на землю.

На допомогу кинулися сусіди: Охрім відштовхнув Коломийчиху, Левонтій встиг навіть вдарити її кулаком, Домаха пручалася на руках у баб і кусалася...

І на цю обурюючу сцену соцькі вивели Степана до сіней волосного правління для виконання присуду.

Писар злорадісно читав, старшина виображав з себе Немезіду, соцькі під доброю чаркою чекали на наказа, а на задньому дворі вже було наготовлено з тонкої шелюги приладдя катівні.

Степана страшенно колотили напади лихоманки, він майже не міг встояти на ногах і тьмяно розумів, за що йому читали.

Помутнілий погляд його байдуже блукав скрізь надоколо... Коли це він потрапив на любе йому обличчя, відразу свідомість повернулася до нього... але коли він побачив Коломийчишине насильство, то забісовано спаленів й ошаліло закричав...

— Б'є! Відьма Маринку б'є!

Степан одчайдушно порвався наперед, соцькі не подолали його вдержати. Степан вже добігав до вулиці, але писар поспішився підставити йому ногу, втікач упав, а соцькі відразу напосіли на нього.

— Тягніть його! Лозиною його! — наказував старшина.

— Двадцять дві лозини, та гарячих! — поясняв писар.— Будеш пам'ятати мою купель! — шепотів він на вухо Степана.

Але знеможений Степан вже кволо опирався, мов смертельно уражений олень. Кати не чули його криків: «Пустіть! Б'ють!» — і волочили свою жертву по землі далі...

Коли Марина підвелася, й плачучи, спитала: «За що мене б'єте?» — то з глибини двору чути було страшні, нелюдські стогони...

XVIII

Надвечір в Левихівці було тихо й мертво; не чути ні галасу, ні ніяких натяків на життя, ніде не світився вогонь... наче моровиця пройшла селом. Та й хто там за-

лишився? Допіру розігнали сход, як хуторяни та й левихівчани посунули швидче до м. Жовен; Мошко, й той умостився на кумовому возі й поїхав на ярмарок: йому треба було побачитися з приятелем, розповісти йому за свої жалі та й зробити там бодай маленького гешефта...

На господарстві дома залишалася Ривка одна; прощання її з Мошком було зворушливим.

— Ой най би цей чортовий дід здох до вечора, як він нам нашкодив! Ой мамеле-тателе, як нашкодив! І не пропаде чортове насіння, чужий вік заживає, а все нам, бідним жидкам, на збитки, все на збитки! — плакала Ривка й розмазувала на своєму товстому обличчі брудні патьоки сліз; вона безнастанно витирала носа.

— Не плач, моя Ривуню, не плач, любуню! — потішав її Мошко.— Всі ми в руках Єгови, а у нього на вазі розвішано кожному його гешефт, і щодня кожен має свій пайок. Якщо бог не убив на місці підлого діда, то, може, він його зберіг нам задля другої користі, а може бути, Ривуню, він через цього гоя попередив нас від нещастя. Вір, любуню, що святий Авраам нас захистить, і ми своє не тим, то другим, а одержимо. І в тора сказано [8]: «Коли в твоїх замірах стала тобі невдача, то ти посилуй їх, і аз подолаю їх».

— Ой, який ти розумний, Мошуню,— Ривка була в захваті.— Ти такий розумний, мов рабин; коли ти говориш, так у мене дух радості не втримується всередині.

— Ось бачиш, Ривуню,— провадив далі Мошко; він розгладжував свою бороду і злорадісно усміхався,— вже предвічний і почав карати ворогів наших. Як оце зараз били Степана, ой гвалт, як били, аж серце моє радувалося, мало не лопнуло з радощів...

— Но?! Це він так кричав?

— Він, він! Тільки лементував недовго: як почали його з двох боків... Ну й ловко! Аж шкура летіла... а писар тільки приказував: «Шпарче! Шпарче!» Мертвого з калюжі крові підняли й закинули в холодну.

— Ой не кажи мені, Мошуню, такого, бо я дуже делікатна й розчулюся зараз...

— Пусте! Хай гой пропадає! Ну, прощай, Ривуню! Зоставайся, щасливою з Рувімом, а я порадюся з Берком, він такий мудрий, мов Соломон... може, ще щось придумаємо!

Ривка обійняла дружину й поцілувала його бороду.

Прочани поквапились увести з Левихівки свою товаришку, що так постраждала. Вона чула нелюдські крики, але в цьому хрипкому голосі не пізнала чулого голосу свого друга й брата; вона тільки, тремтячи всім тілом, нервово спитала:

— Кого ще там б'ють?

— Не питай! — похмуро відповів Охрім.

— Ходімо, моя безталанна,— сказала бабуся і ніжно взяла її за плечі,— однак не поможемо: поміж вовків не ходити овечатам — розірвуть!

— Колись і у овечат насталються зуби! — пробурмотів Охрім й додав:— Рушаймо!

— Постійте! Що ж це? — просила Марина.— Мати божа, коли вже пожалієш ти нас!

— Ходімо, ходімо! — прискорювала баба.— Не рви себе! Не наша сила!

І майже силоміць повели прочани сумну Марину.

Залишилися в Левихівці тільки Коломийчиха з Домахою, старшина з писарем, дід з онукою та діти.

Коломийчиха розсатаніла з люті і порвалася додому; вона, без сорому казка, почала бити Наталку, що втрапила їй під руку. Спочатку дівчинка лише кричала, вона розуміла, що її б'ють за діда, але коли терпець урвався, Наталка вирвалася й втекла з дому.

Коломийчиха ще не задовольнила своєї люті, вона пішла в світлицю, відтіля давно вже вчувалися їй крики й шум боротьби: двоє досить дужих баб стримували Домаху, а та билася й голосила:

— Пустіть мене! На бога, пустіть! Не дам його! Він мій... На його мати набрехали... Не дам!

— Не дам? Мати набрехала? — наступала Коломийчиха, стискуючи кулаки.— На матір кричиш прилюдно, підлий виродок? — і вона штовхнула Домаху кулаком в плечі.

— Убийте мене, убийте! — кричала Домаха.— Кращого добра, як смерть, від вас мені й не треба!

— Господи! І як ти не поб'єш її, невдячну? Виносила, вигодувала... а вона таке матері: не мене обстоює, а негідника.

— Не негідник він, неправда!

— Не негідник, так ти тварюка! Не слухаєш матері, так нехай же покарає тебе сила божа! Мати небесна, зглянься наді мною і покажи їй, невдячній, свою правду!

— Вбийте мене, вбийте! — одно кричала шалено Домаха.— Не дам його!

— Ой, не вдержимо — вирветься! — сказала одна баба.

— Та зв'яжіть їй руки й ноги! — наказувала Коломийчиха й принесла кілька рушників.

Не дивлячись на те, що Домаха страшенно пручалася, вона зв'язала свою дочку й поклала на підлогу в комірчину.

— Хай тепер там кричить, хоча б цілий день і цілу ніч, хай кричить, поки лусне!

Коломийчиха захекалась і зачинила на клямку двері.

— Так безпечніше,— погодилася баба,— не вирветься й собі, ховай боже, нічого не заподіє.

— Господи, ти бачиш своїм правдивим оком, яка я нещасна! — трагічно закінчила Коломийчиха й вийшла з бабами з світлиці.

Вона принесла їм слив'янки і сіла з ними в холодку під вербами. Баби випили цілу пляшку, посудачили, пожалували нещасну матір і пішли теж на ніч до Жовен, а Коломийчиха, знеможена від горя, лягла в сінях і міцно заснула, а коли настала ніч, то перейшла до своєї комори.

Старшина з писарем, задовольнивши свою звірячу лють, пішли до себе запивати невдачу, докоряти одно одному та проклинати всіх і долю; вони пили так жорстоко, що до вечора повалилися трупом тут же в парадній світлиці, ще й солом'яні меблі потрощили.

А соцькі, що стояли біля ганку, коли побачили, що начальство солодко спочиває по праці, залишили свої чати і майнули теж на ярмарок; вони сподівалися непомітно повернутися завтра в обід.

Сторож, що був на варті біля Степана, випив спочатку порядну порцію загального частування, та ще скористувався і з тієї випивки, що наготовлено було задля суддів, тому і був в найкращому гуморі. Йому страшенно хотілося піти на свято на хутір до куми — вона, до речі, зараз одна вдома, бо чоловік її, він це сам бачив, поїхав на ярмарок,— а тут стій! Сторож відхилив двері в холодну й глянув на Степана; той лежав горілиць на долівці, неначе зовсім мертвий: лице в нього було біліше за полотно, напіврозтулені очі дивилися тьмяно й нерухомо, муха лази-

ла на повіках, а вони навіть не тремтіли, і тільки ледве помітно було, як підіймалися груди.

«Не встане, не втече! А може, й задубне до світу!» — вирішив сторож, покинув незамкнені двері й сміливо попростував до куми.

Діти теж вже спали по хатах міцним сном: вони без матерів набігалися, набилися досхочу за цілий день.

Один лише дід не спав. Його ледве-ледве довели левихівчани додому і поклали на печі. Від неймовірного напруження сили його так опали, що він не міг і рукою поворухнути, і лише кволо, мов дитина, стогнав.

Онука перелякалася й кинулася до діда:

— Дідусю, ріднесенький мій! Що вам? — лащилася й плакала вона.— Не кидайте мене одну сіріткою на цьому світі!

— Не плач, моя бідненька! — тихо шепотів дід.— Коли вдарила година й бог покличе мене, то не позбавить він тебе своєю ласкою. А я й тому радий, що привів він мене добро людям зробити. Бачиш, дитино моя, все ж в людях не умерло серце... постукай до нього — воно й озветься. Не плач, моя безталанна, може, ще й мені господь продовжить віку.

Але онука все плакала, а тут ще прибігла і Наталка з плачем. Дід не пустив її з хати, наказав онуці, щоб вона заховала її, якщо прийде Коломийчиха.

— Якщо я одужаю, то заберу тебе від Коломийчихи,— привітно, уривчасто шепотів дід,— житимеш укупі з моєю онукою... настраждалася ти забагато, мала ти ще на це, а тут і їй веселіше буде.

Наталка порвалася разом з онукою цілувати дідові руки: за більше щастя вона й марити не сміла.

— Як буде на те воля господня, та щоб підтримав він мене ще! — наче простогнав дід і затулив з утоми очі, але заснути все не міг.

А онука з Наталкою наплакались, наговорилися та й заснули молодим сном, забули за минуле горе.

Отак всі, що залишилися в Левихівці, крім діда, до ночі поснули, тому-то вночі й було зовсім відлюдно й мертво.

Була глупа ніч. Вітер подужчав і гнав по похмурому небі шматки димчастих хмар й застеляв його імлою. Час

від часу засяє крізь щілини хмарок зірка й відразу згасне. Морок напосідав, але ці хмари не пророкували дощу, від них не було прохолоди, навпаки, від них згори дихала тоскна, [горіла] задуха.

В темній, холодній комірчині, що звалася холодною, було ще темніше. Через маленьке, з залізними гратами, віконце і вдень проходило мало світу, а в таку ніч воно заледве вирізувалося на тлі беззглядної пітьми. Один лише вітер залітав сюди з волі й своїм шарудінням порушував мертву тишу.

Довго лежав безвладним трупом страдник, надвечір у нього почали з'являтися ознаки життя. Здригнулося задубіле серце й поволі, нервово застукало; крів, що була захолола, потекла жвавіше по артеріях, теплота в тілі збільшилася й почала все більше збільшуватися, мізок безладно, хоробливо почав виявляти свою діяльність.

Замордований труп несвідомо відкинув одну руку, потім притиснув до серця другу, потім скулився, перевернувся [ницьма], застогнав, заборсався. Дихання хворого пожвавішало, а тому що він лежав ниць, разом з повітрям попадав до легенів і порох, а це викликало напад страшного бухикання... Поранене тіло корчилося з болю і інстинктивно шукало кращого положення... Стогнати ставало все тяжче, а засмаглі губи шукали води... Ніхто не приходив на допомогу, ніхто й не чув цих стогонів, навіть сам конаючий не міг гаразд розібрати, чи це він сам стогне, чи з сирої землі чулися стогони.

З того часу, як Степан знепритомнів, увесь зовнішній світ, всі його згуки відразу разом з стражданням зникли кудись далеко й потонули в чорному мороці. Ця нерухома, безформенна, мертва пітьма тривала довго, а десь глибоко все ще тліла іскра свідомості, що цей морок і є смертельний... Коли пітьма заколихалася: поміж широкими клубами чорного мороку побігли темно-червоні хвилі, і десь далеко-далеко засвітилася крапка ясно-червоного кольору; вона швидко неслася вперед і виростала, мов огненне око паротяга; темні клуби мороку засвічувалися все більш червоною загравою й, мов лавою, сповнили всю просторінь, а він, поранений, нерухомо лежав на текучому піску й не мав сили втекти від цього жаху... Ось [придушила] тяжка, вогненна хвиля його груди, пече його тіло, задушливий дим сповнює його легені... Вогонь шу-

гає все більше й більше, і здається Степанові, що й він сам розпечений, мов жарина, сяє вогнем й пече землю.

Степан заборсався, застогнав і почав битися в якійсь тоскній агонії; він зібрався на силах, сперся на лікоть і вп'яв хоробливі очі в пітьму, але й пітьма сяяла вогнем, тільки по її хвилях плавали й розбивалися концентричні ясно-зелені кола; кількість їх все збільшувалася, вони перехрещувалися, мішалися з червоними колами й крутилися в страшному вирі, то наближаючись, то віддаляючися від нього.

А далечінь зеленіє все більше й більше, і по цьому яро-зеленому тремтячому тлі вбачається йому чийсь знайомий обрис... Він несеться до нього все ближче й ближче... Та це ж вона! Сестра його, подруга дитинства! І світиться на її чудовому обличчі сумирна усмішка, а в синіх, мов південне небо, очах сяє неземна, безгрішна любов... І чує він її голос, срібний й лагідний, мов той вітерець запашного травня:

«Досить страждань! Ти знесилився від них, брате мій! Тут, на бідній землі, панує поки що зло, воно душить увесь світ в своїх залізних обіймах! Залиши цю землю! Там, в проміннях довічного сонця, є тільки спокій і любов!..»

Степан порвався. До нього прибули сили, й страшні болі трохи затамувалися, лише замість серця запалав в його грудях вогонь: він простяг до марева руки й почав благати його:

— Візьми, візьми мене з собою, сестро! Тут нудно мені, тяжко мені, самотньому!

Коли це поміж ним і небесним маревом з'явилися дві страшні чорні собаки, очі їх сяяли нелюдською люттю, з роззявлених пащ валувала вогненна піна... Він пізнав цих мерзотних псів — то були старшина й писар! Вони загарчали й кинулися до його сестри...

— Рятуйте її! Бийте їх! — шалено вигукнув Степан і кинувся з кулаками... на стінку; він з піною у роті наносив [глиняній] стінці й залізним [гратам] удари, скривавлював собі руки, а потвори не пускали жертви з своїх пазурів й злісно, по-людському, реготалися.

Коли це здалека, з чорної пітьми, піднялося щось потворне, довге, з ясною лускою; воно виверчувалося страшними кільцями й душило своїми рухами все живе: з гидким шипінням підіймалася голова цієї потвори й хитала-

ся на всі боки, а подвійне жало її сяяло страшними лезами, на вістрях їх тремтіли зелені краплі трутизни, з очей цієї потвори вилітали снопи вогненних променів... Степан затремтів з жаху, глянув на потвору і пізнав свою тещу: так, це вона, гадюка, душить увесь світ й розливає скрізь трутизну... Він вже бачив її раз, але допіру вона зробилася ще більшою, ще лютішою... «Я не подужаю це зло, воно роздушить і мене, і всякого!» — почувся Степанові болісний стогін сестри й завмер, наче розірвана струна.

Степан закричав нелюдським голосом і порвався вперед, але стінка перекинула його, в його голові щось хруснуло, холодний піт вкрив чоло великими краплями... проте свідомість у нього прояснилася: страшне марево захиталося й потонуло в повітрі; вітер, що повівав крізь вікно, освіжив хворого Степана, його мозок почав помалу уривчасто оживати: Степан пригадав, мов крізь туман, що його катували його вороги, що вони закинули його не в холодну, а в якусь підземну смердючу яму. Спочатку очі його нічого не помітили в цій пітьмі, він все ще чув кволий підземний стогін: «Ми гинемо від цієї страшної гадюки, земля тріщить під її кільцями: це теща твоя [9]... Рятуй нас! Рятуйте ввесь світ!»

Степан шалів від цього розпачливого стогону, він схопився і з великим зусиллям став на ноги, і тут його [широко розкриті] очі зауважили попереду нього мало помітну тьмяну щілину світла.

Одним кроком Степан зупинився біля неї й штовхнув плечима двері; вони легко відчинилися, і він опинився в сінях. Сінешні двері було широко відчинено надвір. Борвієм промайнуло в голові: «Вільний»,— і Степан пізнав свою Левихівку... Він схопився руками за голову і намагався за щось згадати. Одна тільки думка цвяхом засіла в його хворобливому мозкові: там он, недалеко, сидить ця гадюка, це загальне зло, що тра знищити її, і світ буде вільно дихати й спочине від страждань... А здалеку все ще вчувався Степанові стогін:

— Врятуй нас від цієї гадюки!

— Так, я врятую вас, врятую ввесь світ! — голосно крикнув Степан.— Я знаю, де це зло, я знаю, що я зроблю!

І він шалено зареготався, і на цей регіт відповів похмурий регіт пугача.

Степан посунувся наперед і, хитаючись, мов п'яний,

побіг вулицею. В його очах знову почали кружляти зелені й червоні кола, він інстинктивно знаходив дорогу до свого двору. Тут була мертва тиша. Тільки Барбос кинувся був до нього, але коли обнюхав, то почав радісно скавчати і лизати руки своєму хазяїну. А хазяїн нашпинячках, мов злодій, підходив до своєї хати. Сінешні двері було відчинено, а через другі двері, до світлиці, світилася широка смужка світу. Степан попробував двері, вони з легким скрипом відчинилися; в світлиці перед іконами горіла лампадка, від її тьмяного світла побігли неясні тіні, але й цей кволий світ боляче [засліпив] Степанові очі, і він затулив їх рукою... Час пливе, не можна губити й хвилини... Він навкарачках вліз до світлиці і завмер на хвилинку: скрізь було тихо, тільки одноманітно цвірінчав цвіркун та з комірчини доносилося Коломийчишине дихання.

Степан виліз насередину світлиці, заглянув до своєї хатини — вона порожня. «А, це добре!» — промайнуло йому в голові, і він тихо-тихо відчинив двері в Коломийчишину комірчину; там він ясно побачив свою тещу... Вона лежала обличчям до нього: світ з лампади падав просто до неї й освітлював злісний вираз її обличчя. Степанові здалося, що теща люто дивиться на нього крізь затулені повіки, а з її рота витинаються отруйні жала; він підвівся нашпинячках, зачинив обережно двері й засунув їх тяжким залізним прогоничем... Якась радість сповнила йому серце... Він почув веселий дзвін святкових дзвонів й урочисті вигуки: «Він врятує, врятує світ від зла!»

Степан вже сміливіше кинувся до печі, знайшов у запічку пучечок [трісок] і сірники, запалив каганця і з усім цим вибіг у сіни, а двері в світлицю зачинив за собою щільно на клямку.

— Не вискочить! Не втече! — бурмотів він.— В комірчині манесенькe кругле віконце!

Коли він упевнився, що в сінях нікого не було, то поліз на горище; тут проти нього шарахнулась кицька, плигнула в куток й зам'явчала... Степан похапцем всунув в кожний куток по пучку трісок і сірників, швидко підпалив їх каганцем один по одному; загорілися сірники ясним полум'ям, засвітилися ясні цяточки, потім розгорілися краще й побігли вгору по соломі; затріщала суха солома, й зайнялися ясно вогненні язики. Степан оглянувся — всі чотири кутки палали: могутнє полум'я злилося

вгорі докупи, помішалося з чорними клубами [диму] і люто зашуміло, спекота робилася страшнішою, а Степан не помічав ніякого болю, він шалено реготав і кричав:

— Не втечеш, гадино, не втечеш!

Коли сяйнула йому думка: «А що, коли вона, відьма, перекинеться кицькою й вискочить з вікна?» І він похопився вниз, вибіг надвір, схопив дрючок і став з ним біля круглого віконця... Вже вогненні язики вискакували з боків з-під стріхи, вже вся вона світилася й клуби кривавого диму з іскрами підіймалися вгору, коли це почувся в сінях страшний крик Коломийчихи:

— Пробі! Рятуйте!

Вона всунула своє спотворене від жаху обличчя в кругленьке віконце й божевільно кричала:

— Рятуйте!

Вузенька смужка полум'я показалася над її головою, щось затріщало...

— Не втечеш! Не втечеш, гадино! — забісовано кричав Степан і стукнув дрючком Коломийчиху.

Щось застогнало й важко впало... Але ось до Степанових вухів долетів другий вереск молодого, знайомого голосу...

— Домаха! — з жахом вигукнув Степан.— Там? За віщо ж їй? — й стрімголов кинувся у сіни.

Вся стріха над ним вже дихала пеклом, з світлиці валував чорний дим, стеля в багатьох місцях світилася червоними вогненними щілинами... Він кинувся до дверей, але почувся страшний тріск, сяйнуло море вогню й поглинуло в собі і гнобителів, і пригноблених...

Дід, що не спав всю ніч, один тільки й побачив, як почервоніло проти нього вікно й хата сповнилась мигтючим огненним світом.

— Пожежа! Діти! — гукнув він дівчаткам, сперся на лікоть і подивився у вікно.

Онука й Наталка схопилися й з переляку кинулися до вікна.

— Ой матінко, ой матінко!.. Наша хата горить! — ридаючи, кричала Наталка.

З дідового вікна було добре видко пожежу. Страшний малюнок руїн стояв перед очима. Море вогню, що роздмухав його вітер, скаженіло внизу, між чорних клубів вибивалися й шугали під темне склепіння небосхилу [догори] вогненні язики... Вітер підхопив шматок соломи

горючої, і вона, мов віха, летіла в темряву, розкидаючи цілі китиці золотосяйних іскорок.

На червоному тлі пожежі ясно вирізувалася церква; стінки злиденних хат були наче покраплені кривавими плямами, а над пожежею кружляли перелякані голуби і, наче ясно-червоні хусточки, мигкотіли в клубах темного диму.

— Господи сил! — вигукнув дід і вдарив долонями.— Врятуй-но хоч храм твій й не губи вкрай рабів твоїх обездолених!

— Ні, дідуню! — вгамовувала його онука.— Вітер не на село, церкву не зачепить, ось тільки хата старшини починає куритися.

— Ага! Он в який біг тягне,— збагнув дід.— Тут тільки й старшину зачепить, а то як зірветься буря, то й до шинку долетить... Ох, прости, господи, согрішенія наші! Цей раз і в селі нікого немає, крім малих дітей! Біжи швидче, буди всіх, щоб ще, боронь боже, не погоріли сонні... А ти, онуко, поспішай просто до дзвіниці й бий на гвалт!

Коли Наталка добігла до Коломийчишиної садиби, то вже нічого не могла пізнати в цій страшній вогненній масі. Вогонь стелився по землі, а хата старшини ще палала, від неї іскри й полум'я досягали й до шинку.

— Хто б це? — сумно замислився дід.— Чи не Степан, бува? Так, його серце розпалила ця негідниця до одчаю! Ох, люди, люди,— похитав він сумно головою.— Коли ваша лють зникне перед божою любов'ю?

Задзвонили на гвалт. Діти повибігали з хат і з страшним вереском бігали вулицями. Ніхто не рятував Коломийчиху, один лише вірний собака жалібно вив на ланцюгу...

А ошаліла стихія виконувала свій немилосердний присуд.

Заклятий скарб

Подільська легенда

ВІД АВТОРА

Літ двадцять тому назад пробував я на Подільщині, біля Дністра [1], у своїм власнім маєтку К. Улітку гостювали часто у мене чи родичі, чи приятелі, чи знайомі, з якими весело бавився часто на полюванні, то на рибних уловах, то на прогулянках з етнографічною метою... Вабили там нас здебільша подністрянські гори, які за Лядовим збігали над саме Дністро бескетами, стрімчаками, поточеними скрізь глибокими ямами та печерами... Часто, бувало, в спеку спочивали ми в тих вертепах, любуючи з холодка на грізне узгір'я і пишну долину, по якій ніс свої каламутні хвилі на південь Дністро. Часто ми розкладали огнища по печерах і дивували, що в інших дим тягло попід землю, а в других ніби видихала його вітром земля... Раз довелося мені там бути з приятелем Л., який привіз із собою ще свого родича, молодого, моторного хлопця, гарячого та цікавого і до рибальства, і до полювання, і до всякої речі. Полювали ми недалеко від с. Устя і, натомлені до знемоги, подались викупатися в Дністрі, підживитись та й відпочить де під скелею. Якраз нагодилася нам до потреби горласта і темна печера; вона глибилась попід скелю вниз двома чи трьома хідниками. Зраділи ми такій нагоді і розташувались з припасами. Хлопчатка, що пасли товар на моріжку, який по кручі вузькою стьожкою слався, надбігли до нас, звичайно, зацікавлені панством, а найпаче пляшками та пуделками *; але не наближались, і по виразу їх переляканих личенят можна було постерегти, що їх охопив якийсь жах та й не пускав рушити з місця...

— Агов, хлопці! Чого се ви так поторопіли? — засмі-

* Пуделко — коробка *(польське)*.

явся я.— Хіба ми поторочі, чи що? Ходіть-но сюди... як перше... Пиріжка або ковбаси доскочите...

Хлопці переминались ніяково, а не рушали...

— А ми таки страшні... бррр! — підтримував я.

— Ба ні! — озвався нарешті старший.— А тільки, пане... ви тутки... певно, уперве...

— Або що?

— Та у тамту печеру... Ой, борони боже заходити!

— Ой?!

— Їй-бо! Її всякий мина... От і нас, бува, тутки застука негода чи туча... то зроду-віку ніхто й не заверне у той чортячий захисток...

— Чого ж то? — зацікавився я.

— Та тамки, пане, ген у тім печищі, що ліворуч пішло... Там хтось... з давна-давен закопав скарб та й закляв... на землю... закляв його: от хто не посунеться туди, так земля його й укриє... У нашому селі є древній дід... Сава Чорба, коли чули... Так вони знають гаразд: як начнуть розказувати!.. Ой мамо! Та й пріч діда всенькі люди знають, що се місце закляте... Крий боже тамтуди й заглядати... Там десь під землею... не при вас кажучи... нечиста сила вартує скарби... і так іноді то стогне, то виграє, що аж господи!

— Кілько нещастя було...— осмілився укинути хрипко й другий хлопець, весь білий, з бронзовим обличчям, у ластовиннях; він стояв саме на сонці, без бриля, і аж горів, облитий сліпучим промінням.

Ми всі здивовані стали від сеї звістки, а надто молодий родич Л-ого, і давай оглядати зараз печеру; я кинув хлопцеві п'ятака, щоб закликав мерщій до нас діда Чорбу.

При оглядинах ми завважили, що присінок печери складався з біло-жовтого склепіння, із вапняку, а далі в глибину вже йшла зеленкувата глина, над якою лежала товща чорноземлі. Зліва в м'якому грунті чорніла довгаста, але вузька відтулина, яка чимдалі ширилась і просторнішала. Щоб краще огледіти лаз до нижньої печери, де були б то скарби, ми стали палити папірці та тріски і кидати в розщілину; полум'я вихоплювало із темряви другий кінець лазу, і він, на око, був кроків за десять, не більше, а за ним вбачалась велетенська печера, яка спускалась униз і гинула в непрозористій млі.

Молодий Л. захопився загарою пролізти через лаз до

тамтої печери. Правда, для його худенького і щуплого тіла розщілина здавалась широкою, але під впливом хлопчачого застереження ми збентежились і просили його не зважуватись на такі небезпечні пробунки, тим паче, що не було в тім потреби.

— А може, я якраз надибаю там скарби? — намагався юнак.

Ми висміяли його ймовірність і зажили по чарці деренівки. Проте юнак загорівся жагою і не захотів слухати поради: не відпираючи нам, він похапцем поліз у розщілину, та так хутко, що ми постерегли вже, коли зокола совались лише його ноги.

— Божевільний! Назад!! — крикнув Л.

— Витягнім просто за ноги,— додав я.

Але ноги скорчились і посунулись далі. З пролазу учувся нам веселий сміх, а за ним і молодий голос: — Долізу-таки, долізу! Ось тільки одно вузеньке місце, а там хоч гармати коти!

Схопились ми і стали край відтулини; з терплим серцем, з неподоланим страхом я ждав кінця того жарту, прочуваючи щось недобре.

— Насилу-силу проліз,— долинув знов з глибини голос,— а тут уже свобідно; ось і край!

За хвилину в кінці пролазу блимнув огник, за ним — другий, третій... При спалахах світла вирізувалась у темряві зігнута над проваллям фігура.

— Ой леле! Як тут чудово! — крикнув весело звідтіль юнак.— Які склепіння, які просторі хідники... Тільки доволі висока круча... а ген-ген у закутку... щось чорніє... Присяйбі, то певно скарби! Ага, сміялись, а з посміху люди бувають, і вас ще я поталаню... Киньте-но мені свічку й ретязя!

— Нічого ми тобі не кинемо! — озвався Л. остро.— Лізь назад, блазень! Годі безглуздя!

— Вертайтесь справді мерщій! — додав і я.— А ми ось що зробимо: я найму зараз людей, розкопаємо лаз і всі гуртом підемо шукати скарбів! Ваше перше право на них я забезпечую... Вилазьте ж назад!

Юнак послухався і повернувсь плазувати. Ми нагнулись, аж всунулись у розщілину і стали пильно дивитись, як хлопець зручно і хутко посувався до нас... Ось уже більша половина шляху за ним... уже його голову й

плечі видко гаразд... Хлопець зупинився на мить перевести дух... Зосталось тільки одно вузьке місце...

— А що? — запитав Л.

— Нічого,— відмовив юнак,— відпочину трохи... Ну, поможи боже!

Почувся шелест і натужений тиск разом з тяжким та буйним сопінням: голова й плечі просовувались, але занадто помалу вперед, простягнені руки хапались об землю... нарешті вони скорчились...

— Ну?! — мовив тривожно Л.

— Трудно,— відповів глухим голосом родич,— щось стало вужче... земля держить... ні туди ні сюди... Хіба ось попробую боком...

Ми заніміли. Якимсь холодом потягло з підземелля... Помалу, з страшним зусиллям став повертатись юнак; ось уже він підгорнув руку, ось підвів плече і повернув з великою натугою бока... посипались дрібненьким дощем грудочки... Щось тихо репнуло і здвигнулося... Настала мертва тиша... Ми переглянулись і похололи... Тільки по добрій хвилині почувся глухий, задавлений голос:

— Ой! Земля осіла... давить!

— Нещастя! — крикнув я.— Гей, хлопці! Біжіть мерщій на село... Кличте людей з рискалями... а то сідайте на мою натачанку й гоніть... На бога, тільки швидче! Чоловік гине... завалила земля!

— Ой лихо! — кинулись хлопці врозтіч.

— Боже! Погине хлопець! — шепотів блідий Л.— Не ворушися! — гукав він у печеру.— Ось прибіжать копачі... Як? Сильно давить?

— Ох, смерть моя! — стогнав нещасний.— Голова поки ще вільна... а давить на плече й на клуб... Ой, рятуйте! Пробі!.. Кістки хрустять...

— Потерпи, голубчику... потерпи, ріднесенький... то нічого... коли голова вільна і дихать можна, то то пустяковина! — розважав мученика Л.

Завалений землею замовк і тільки щохвилини стогнав тяжче й тяжче...

Я не міг витримати того стогону і вискочив до Дністра та й почав стріляти на гвалт, але ніхто не озвався на мої вистріли.

— Гей, сюди! Дайте помочі! — гукнув тут до мене стривожено Л.

Я вскочив; на йому лиця не було.

— Конає... посинів, аж почорнів... — не тямився він, рвучи на собі волосся.— Що скаже мати? Кара божа!

Тяжкий стогін ще розтинався, але щохвилі ставав більш обривчастим і глухим; видко було, що груди давила вже страшна тяжа і не пускала в них духу... Аж ось розлігся останній розпучливий вигук:

— Пробі!! Давить... дихати нічим... Ой добийте... рятуйте!

— Хапайся руками за ремінь! — крикнув несамовито Л., кидаючи в пролаз пас від рушниці.

Нещасний ухопився обіруч за той пас, аж руки йому заклякли.

Ми стали тягти, але земля не пускала. Чулося, що швидче ремінний пас увірветься, ніж зрушиться хоч на цаль навалене брилою тіло... Проте ми напружували всі сили; опираючись ногами в підмурок розщілини, ми витягувались і відкидались раптом назад... і нарешті брила зворухнулась, але в ту ж мить щось глухо загуло, шурухнуло і переднє склепіння завалило розщілину з лиховісним гуком, який покотився луною, подібно, якби хто зареготав під землею... Ще раз почувся з-під землі глухий стогін і замовк навіки...

Про розпач і тугу, які нас окрили, годі й казати; досить того, що люд збігся за півгодини після обвалу і що тільки ввечері пізно добули роздавлений труп.

Дід Чорба теж приїхав на моїх конях і увесь час, поки копачі відкидали землю, шепотів якісь молитви за покійного, а то й буркотів собі стиха: «Заклятий скарбе, ох, заклятий! Коли ти нажерешся людської крові? Ой треба засипати геть се чортове кубло, щоб і знаку не було... Ой треба!»

В Устю прийшлось нам пробути аж три дні, поки не владнали з становим справи і поки не поховали на цвинтарі завчасно зломану молоду силу...

На поминальнім обіді, коли трохи оговталось горе, попрохав я діда розтлумачити нам, чого люди прозвали ту печеру заклятою і з чого те повелося? Дід був ласкавий, балакучий, і розказав широко про трагічну подію, яка скоїлась у тому місці за сивої ще давнини...

Свогочасно я сповістив був про дідів розповідок у столичній часописі [2], а тепер сю народну легенду подаю в новообробленім штибі на рідній мові.

I

Недалеко від Кам'янця, за теперішнім селом Устям, Дністро повертає круто на південь; врізуючись у вузьке узгір'я, він каламутною хвилею клекоче й шумує та, ревучи, рине вперед, підрізуючи круті вапнясті береги й крем'яні скелі. Дико там навкруги й похмуро: ні стрункої тополі, ні кучерявої калини, ні кудлатої верби, ні гнучкого оситнягу: громадяться лише сточені та з'їдені, часом брудні кручі та стримить по них, немов розкинене якоюсь темною силою, сіре каміння.

Лівий берег, підточений хвилею, рябить чорними ямами-печерами, між якими зіває одна страшенною пащею; а зверху він навис над водою й загрожує розчавити кожного своїм тяжезним огруддям.

Коли сонце високо стоїть над вузькою долиною і сліпучим сяйвом обливає цілий протяг прудкої ріки, то й тоді побережні гори визирають рябими, грубими товщами, і тільки річка сріблом та золотом грає. В таку гарячу добу розпечене повітря стоїть тут нерухомо; не зворухне його ні кигикання чайки, ні цвірінькання веселого горобця, ні щебетання легкокрилої ластівки; лише серед мертвої тиші шелестить хвиля об рінь, і здається, немов під землею у великій печері пересипає хтось червінці.

А коли на небі здіймуться хмари темряви і буйний дихне по долині, завиє й скажено пожене сталеву хвилю, зневоливши її з піною битись об камінь, тоді хмурі скелі стають якимись страшилами, а з жахної печери розлягається зітхання та стогін; часами вчувається там лемент без краю журливий і якоїсь молодої людини вразливі ридання; і стає страшно слухати оті згуки страждання, і догори здіймається волос, і хапається чоловік утекти від сього заклятого місця.

Так, тут скоїлось щось страшенне; людська пам'ять заховала про сеє легенду, і до віку віків печера та буде заклятою зватись.

Давно се було, ох і так давно, що в сизій млі минулих віків уже не гаразд розпізнать, де стоїть правда, а де марево! Було се за можновладця Владислава Потоцького,

властителя незліченних маєтків і добр майже на третині Корони. Про його могуту й багатства йшла слава далеко й лунала не тільки на славній Речі Посполитій, а й по чужосторонніх країнах: по силі його вважали трохи чи не до короля рівним.

Близь Кам'янця на краю стрімкої скелі стояв пишний і грізний з вежами замок; далеко білів він на ясній блакиті своїми бійницями високими та зубчатими і різнобарвними хоруговками. Високий з одкосами мур оточав отой замок; перед широкою залізною брамою на міцних ланцюгах і гаках висів тяжкий перекидний міст. Багато кошту і багато праці людської взяв отой замок пишний на цілу Корону, і не прості майстри його будували, а чужоземні з далеких країн; дивував і зазіхав на його кожен, та, правду сказати, було чим і замилуватись: і легкими, хитро виточеними колонами, й химерним мереженням, і фігурами, штучно витесаними з мармуру, й кружганками, зухвало припнутими до мурів над проваллям. А всередині ж яка панувала пишнота! Стіни його були оздоблені золотом і малюванням розкішним: на них було списано й лицарство, і герці, й веселі учти, і значні полювання, й завзяті бої; стелі його були дубові з чудовою горорізьбою, вікна хоч і вузькі, але довгі, з кругленькими шибочками, а на долівках з краківських кахоль пишались барвисті квітки. Гей, чудовий був замок, таких тепер уже і не будують ніде! А скілько в йому було заховано добра та многоцінних скарбів! І килими цареградські, і криця дамасценська, і перли уріянські, і срібло нюримберське, і золото венеційське, і самоцвіти гішпанські, і куни московські, а в льохах бочки, повні дукатів. Так, здається, з цілого світу були зібрані скарби в сьому замку, а властитель усе здобував їх мечем та вогнем і звозив до темних льохів; так то вже в тих скарбах князі Потоцькі кохались, а надто пан Владислав. Але найдорожча за все була у його жінка-красуня, непорівняна ні до кого й ні до чого на світі Лукреція. Скільки тії втіхи принесла вона зі свого далекого південного краю в сей замок, спершу суворий та дикий, якою пишнотою обвила те гніздечко! А вельможному князю надала стільки щастя, що й дике серце зігрілося ласкою, а суворі уста усміхнулись. Коли ж у Лукреції знайшлось немовлятко Ядвіга, то раюванню князя не було й міри. Скільки нагород тих розточено підданцям та слугам, скільки

маєтків і добра роздавано! І всі молились за княгиню Лукрецію з її янголятком Ядвігою, що через них князь обернувся у доброчинця-ласкавця. Широко тоді в пишному замку точилось життя. Не замикалася брама, і перекидний міст на гаки не здіймався. І магнатерія, й пишне вельможество, й лицарі славні з'їздились туди зі всіх кінців світа намилуватись незгаданною красою княгині, натішитись на славних князівських герцях, насмакуватись на пишних бенкетах і начудуватись із заморських диковин. Комашилась тоді й на дворищі, і в замку почотна челядь вельможних панів та шановної шляхти; рябіли в очах і кунтуші з венеційського оксамиту, і пояси злотоковані, і яскрава самоцвітами зброя. Сідлано арабських коней, підводили їх джури до вельможного панства, і пишний поїзд з красою княгинею рушав на пишні лови. А надвечір, коли веселе магнатство вертало назад, відмикалися несходимі льохи, і старе венгерське та сторічні меди ношено в срібних барилках до блискучих покоїв, де до схід сонця лунав веселий гомін та сміх.

Але зненацька несподівано вмерла княгиня. Перелякав коня під нею кудлатий ведмідь; поніс бурею кінь нестямлену з жаху красуню і, розсатанілий, зірвався зі скелі.

Зняли слуги скривавлену княгиню й понесли до замку на марах, укритих куновим хутром.

Не було міри розпачу й горю несамовитого можновладця: він звелів заборонний той ліс винищити впень, знести порохом скелі, спалити коня живцем, вигубити в цілій околиці всіх ведмедів, але тим не здолав вернути свою укохану дружину.

Нерозважений був князь Владислав і, мов осіння похмура ніч, сидів край пишної труни, де лежала княгиня.

До своєї холодної мами простягала рученята сирітка Ядвіга, але мама тепер уже не хотіла притиснути до лона свою дорогу яскулечку*, і дитинка почула горе уперве та й зронила на златоглав і парчу журливу сльозу.

Плакали за княгинею всі — кревні, й слуги, й шляхта: тужили по молодій погаслій жизні й прочували велике горе.

Один тільки князь не мав сили видавити з ока сльозу, яка полегшa страждання, лише ставав хмурнішим,

* Яскулечка — ластівка (*польське*).

чорнійшим, а в очах йому займався недобрий огонь. Не пожалував князь кошту на похорон коханої жінки. З'їхались капелани й ксьондзи, і сам біскуп. Убрався костьол у жалобу і свічками засяяв; заграли сумно орга́ни, заспівали голосний «Реквієм», і дорогу тлінь спустили в князівські склепи.

Замкнулася широка брама в замку; знишкли в йому бучний гомін і сміх, замовкли веселі пісні, запанувала скрізь замислена, мовчазлива журба.

Розсатанілий із скаженої муки князь упав на коня і понісся зі своїми коругвами бурею в бусурманські землі, щоб на невірі зірвать своє горе, визволить християн-бранців із неволі, поплюндрувать ворожі твердині, нагнать на напасників жаху і в січових бучах заглушить нездолану гризоту і тугу...

А по спорожнілих залах палацу бігало дівчатко незгаданої краси, сміхом дзвінким бентежило суворі поличчя своїх бундючних прапрадідів, що висіли в тяженних рамах по стінах. За нею обережно ходила нянька-бабуся; співала своїй дорогій зіроньці журливі пісні, що занесла сюди з рідного краю, з берегів широкого Дніпра, розказувала їй розкішні та страшенні казки, розповідала про славні запорозькі билиці і сповняла панянці гадки чудовими малюнками велетнів та завзятців, що за край любий голови клали. І вподобалась молодій красуні князівні співоча українська мова, запали глибоко їй в серце пісні гнітючої туги, і зворухнуло їй душу широке, як степ, запорозьке завзяття.

Ох, коли б довідався сваволець-магнат, що його донька слуха хлопських пісень і байок, посинів би він із гніву-досади і казав би відьму-схизматку прип'яти до диби, щоб аж кістки їй старі захрустіли! Та, на щастя, самого князя не було дома, а метався він зі своєю буйною зграєю по далеких країнах, залітаючи й до улусів татарських. В його замок закинений, повернений на німе гробовище, ніхто й не заглядав. Не було у сирітки родини, отож і росла вона в самотині, красувала на волі серед замкової челяді й служок, яким байдужісінько було до її виховання. Двічі або тричі на тиждень заходив до князівни ксьондз з місцевого костьолу і навчав її правд католицької віри; але його навчання, рівняючи до няньчиних розповідок та байок, здавалися мертвими й нудними.

В замку лишилося ще кілька молодих джур. Які були

старші, тих вельможний пан узяв з собою, а які молодші, тих лишив дома. От між тими джурами був один з далекої України, родич якийсь няньці, захоплений панами з козачої значної сім'ї. При чужих вони страха ради таїлись і не признавались одно одному, а на самоті горнулось хлоп'я до своєї бабусі, мов до рідної неньки, і старенька любила його кревне; найкращі ласі шматочки для сирітки ховала, кучері йому шовкові чесала, голубила потай і на його видочок блідий нишком ронила сльозу. Чи чуже молоде горе викликало її, чи свої старі рани, се було тайною, але молодий Ясь у ті хвилини притулявся, припадав до колін своєї бабусі і цілував без упину її зморщену руку.

Так от отой самий Ясь, як поїхали пишні магнати, почав безпечнійше вчащати до любої бабусі і не губив жодного слова з її чудових казок, жодного згуку з її журливих пісень, з її врочисто-притужених дум; князівна теж привикла поруч себе раз у раз бачити чорноокого блідого хлопчика Яся з хвилястими кучерями темно-каштанового шовку, з насупленими тонкими бровами; а був він старший за неї років не більш як на п'ять; привикла вона його вбачати й слухати його уривчасту мову, привикла дивуватись, як в його очах темних, мов беззоряна ніч, займався огник блискучий, як малі та безсилі ще рученята стискались йому в кулаки. Коли стояло на замчищі літо і гронами червоніли вишні, а калина, притулившись соромливо до високого ясеня, аж шаріла, а ластівки ширяли в яснім повітрі над баштами та шпилями, жартуючи з подихом ласкавого вечора, тоді панночка бігала по широкому, брукованому плитками дворищу і любила зазирати через мур у глибоке, безоднє провалля, де насподі яскрилась блискучою биндою річка; а за тим урвищем, на тім боці, знову здіймалась стрімчаком скеля; поза скелю вже геть-геть розляглося поле, окутане надокола сизим димчастим лісом. Їй так манулося тоді вирватись поза сей огидливий мур, перескочити через роззявлене чорне провалля і побігти, покотити по полю далеко-далеко або полинути пташкою, щоб увесь світ був під ногами... Ох, як там широко, та вільно, та весело!

— Ой, Ясю, знаєш що? — притулиться було вона до його плеча, позираючи вдалину.— Давай утечемо звідсіль ген-ген аж за ліс!

— А як піймають, що буде?

— Накричать, та й уже: мене ніхто не посміє вдарити!
— Тебе, князівну, ні, а мене повісять.
— Я не дозволю! — ніжкою тупне Ядвіга.
— Чи ж послухають?! — зневіря Ясь.
— Та нас і не доженуть! — сперечає Ядвіга.— Я бігаю прудко!
— Таж ти, панянко, ноженята свої об каміння поб'єш і не встигнеш за мною! — усміхається Ясь.
— А ти мене, Ясю, на руках понесеш, коли я втомлюся.
— На руках то воно можна... Тільки далеко так не втечеш.
— Чому? Ти мене раз понесеш, а я тебе вдруге...
— Ну, куди тобі, панно! — засміється Ясь.
Ядвіга ображено надме свої губки, а сині очі її аж пойме сльоза...
— Ти з мене, Ясю, смієшся! Бог з тобою, а мені тут скучно та нудно... Не люблю я, не хочу неволі!
— Не сміюся я, моя зіронько, з тебе, а тільки куди ж тобі й підняти мене? Ти от краще подумай, як би нам роздобути харчів на дорогу!
— Ага, ага! — утішилось зараз дівчатко.— Ховатимемо щодня від сніданку та від обіду.
І запальні головки придумували всякі хитрощі, аби свої замахи затаїти від інших, і спільна ся тайна єднала їх душі і заставляла серденята їх битись одними тривогами, одними надіями.
Але літо хутко летіло, а разом з теплом залітали і мрії дитячі. А коли на осінніх хмарах прибув з ворожої півночі холодний занудливий вітер і починав у проваллі за кимсь тужити-квилити, а по замку в димарях і коминах стогнати, тоді ся тюрма ставала ще сиротливішою, ще хмурнішою, ще смутнішою: плакали вікна краплистими слізьми, не пропускаючи вже веселого світа, замикалися дубові двері, тума сідала в кутки, й оселялась у порожніх покоях нудота, та й не було куди визволитись із сієї неволі. Одна тільки стара бабуся скрашала байками оті сумні та безкраї вечори.
Панночка було нагуляється з дівчатками-однолітками, дочками замкових служок, набігається з ними по покоях-пустках, розбурха своїм радісним голоском та сріблистим сміхом сонну луну між мурів та й кличе мерщій Яся до своєї любої няньки послухати страшних

казок та цікавих подій; а Яся й медом не ваб, а тільки розказуй про славні козачі билиці, про ревучі пороги, про хвилі-гори, про далекі турецькі твердині з білими мінаретами та високими мурами, за якими його браття по крові, по вірі знемагають у неволі.

— Няню, чи можна мені тут при тобі і при Ясю говорити по-хлопськи? — спитає було панна зі страхом.

— Можна, моя ясочко, можна; я не скажу нікому! — заспокоїть її бабуся.

— Я боюся старої панни в роброні *, що ходить з ключами; вона завжди лютує й страха́, та й ксьондз грима, що по-хлопському розмовляти і сором, і гріх. Чого то, няню?

— Не люблять нас пани, моя ясочко, за людей не вважають і за віру гноблять.

— Чому ж то?

— А от аби нас усіх повернути на бидло, все наше добро од нас одібрати...

— Ах, які злі ті пани! Я й сама їх не вельми... а тебе кохаю над них і не дозволю запрягати, як бидло! — І Ядвіга обнімала рученятками смаглу няньчину шию.— А ти, Ясю, теж не любиш панів? — оберталась вона зненацька до Яся, а той тільки губи кусав.

— Не люблю,— буркне похмуро Ясь.

— І ти б їх не послухав, бидлом би не став?

— Вирізав би всіх!

— Ух, Ясю, який ти страшний! Я тебе боюся, ти й мене заріжеш!

— Ні, тебе не заріжу... ти не схожа на них; у тебе очі не такі, як у них, безжалісні, у тебе очі сині-сині, як небо уліті!

— Ах, Ясько мій любесенький! — заллється дзвінко сміхом Ядвіга.— Ач, який ти!.. А в тебе очі ще кращі... темні-темні... А коли сердишся, то вони ще темніші стають, і ляльки в них грають.

— Дай мені лише вирости та сили набратись.

— Так що ж ти зробиш?

— З буйним вітром полечу до своїх.

— А мене тут з лихими панами покинеш? Ох, який же ти, Ясю, недобрий!

---

* Роброн — старовинна сукня на каркасі у вигляді обруча *(франц.)*.

— Гей, коби ти захотіла!.. Та не пустять тебе, і сама ти не кинеш скарбів.

Замислиться було Ядвіга, на дитяче личко набіжить лагідний смуток, а сині оченята затуманяться.

— Не знаю... мені б і за тобою було скучно-скучно та нудно, а й перлів моїх, самоцвітів, дорогого убрання шкода було б теж.

— Звісно, панянка, князівна...— насупиться Ясь і встромить свої карі очі в куток, відвернувшись від панночки.

— Не сердься,— підбіжить до його Ядвіга,— не сердься, Яську! Може, тебе буде й жалкійше... Не сердься-бо, соколе мій! — І вона обів'є головку його рученятами і наділить чистим, як сльоза, як кришталь, поцілунком.— Побіжім-но в залу та на тих панів погукаємо!

І Ясь, забувши хвилеву досаду, біжить уже, розмахуючи руками, доганяє моторну панянку; тільки було бабуся бурчить, поспішаючи натомленими ногами за гонивітром.

А щонеділі приходив пан каштелян * разом з замковим доглядачем, старим паном Запольським, і показували молодій панні інші скриті покої й комори, завалені цілими купами золота, срібла, самоцвітного каменю й зброї; пани розказували князівні про її прапрадідів славу і про те, де вони і яким славетним рабунком здобули сі скарби. В їх розповідках любі та дорогі козаки ставали вже клятими розбишаками, у яких слід було все одібрати, а самих винищити... та й віра їх, мовляв каштелян, була заклята богом. І молоденька панянка на тих скарбах пасла очі, розжеврюючись якоюсь знадною жагою, а від розповідків отих на неї віяло холодом і мимоволі надихало в серце їй лжу: хто з них правий був, чи вони, чи няня? За няню озивалась душа, а за них — самоцвіти іскрили... Так плили молоді літа князівни Ядвіги і хлопчика Яся.

Не раз укривалось замчище білим килимом, не раз отой килим збігав каламутними водоспадами в річку, не раз своє пишне убрання зміняли дерева, не раз поверталось з вирію щебетливі ластівки, а молоденька князівна все вбиралася в красу та росла, почуваючись теплим прихилом до поривань запального Яська. Не спадало й на думку нікому, щоб у дитячому серці ясної магнатки

* Каштелян — начальник замка.

змогло зародитись кохання — і до кого ж? До ганебного хлопа-схизмата, до гадючого виплодка, що його йощадив князь тільки ради вродливого личка! Але серце людське свавольне, як море, і не слуха жодних наказів, а шалено лине до того, що йому мило та любо.

II

Як виїхав із замку грізний князь Потоцький зі своєю командою, то немов пойняла його хвиля: долітав часами здалека гомін про його люті наїзди, але дійсних вісток від його не було, й жоден ще з його війська назад не вертався.

Коли б замок Потоцького не був таким нездобутним, то за виїздом дідича-можновладця знайшовся б охочий з завзятої шляхти, та ще й не один, що захопив би наїздом отой замок з напакованими скарбами; так його ж боронили скелі високі та грубі, з вершин їх визирали горласті гармати, а націляти їх уміла зручна рука пана Дембовича, якому й доручена була ота твердиня.

Любували нею й пишним замком із-за ліса заздрі напасники, а підійти ближче боялись... Крім того, спиняло зухвальців і те, що за князя Потоцького, яко найпершого магната в короні, заступився б і король, і Річ Посполита.

З того-то панам і панянкам, що лишились у замку, жилось безнапасно, безпечно; тужили вони, правда, за своїми дружинами, батьками, братами, і за невідомістю долі кревних порались сумно в своїх господах та до костьолу ходили в жалобі.

Щоосені дозорчий за замком і княжими до́брами пан Запольський посилав своїх вірних підручних по далеких і близьких маєтках збирать рату *, і посланці верталась назад з довгою валкою, а в мажах напаковано було всякого добра горами: і борошно, і всяка живність, і полотна, й сукна, й мішки талярів битих, а за возами йшли дорогі коні, воли круторогі й корови...

З рипом спускався тоді важенний дубовий міст, відчинялась залізна брама і ковтала навіки все те добро, що загарьоване було людом по широких безмежних князівських землях.

---

* Рата — внесок, тут: частина належного податку.

Ся осіння збірка добутків розбуджувала завжди замкових мешканців від сну, а Ядвізі приносила невимовну радість. Невважаючи, що стара панна в роброні заказувала їй пильно, аби не сміла до хлопів зближатись, Ядвіга метушилась раз по раз між возів, заглядала в мішки, любувала кожною річчю, давала коровам сінця, гладила овечат; але найбільше її цікавило, що там далеко-далеко за сими мурами чинилось, і вона розпитувала кожного хлопця про все, про все... а говіркі селяни розказували ясновельможній панянці, як по селах зеленіють рунами ниви, як по ярих, пишних лугах пасуться отари, як ягоди ростуть по степах та гаях, а губи й гриби по лісах.

І знов було причепиться до Яська цікава Ядвіга:

— Поїдьмо та й поїдьмо на село: там так весело!

— Весело? — мовив хмурий Ясько.— Ти, князівно, не гаразд їх розпитала: нехай би вони тобі розказали про посесорів та про жидів-орандарів, як під їх канчуками приходиться нещасному людові працювати над силу.

— Так ми виженемо жидів та посесорів!

— А тоді тобі, моя зірко, не будуть возити талярів та дукачів мішками.

І замислиться знову молоденька панянка, і журно схилить на груди свою чудову головку та й задавить зітхання.

А селяни з порожніми возами виїдуть із замку, поза ними зачиняться брами, і знов нудною стягою потягнеться самітнє життя. Минуло такої нудоти п'ять років. Коли се не в черговий час, а саме напровесні відчинилася замкова брама і впустила кількох вершників; тяжка зброя їх була в куряві, а за ними ще їхали три ковані мажі, вкриті воловими шкурами, ув'язані добрими шнурами та ланцюгами.

Збентежилось замчище приїздом несподіваних гостей. Вибігли жінки, сп'яніли від радощів і повисли з риданнями на широких, закутих у сталь грудях своїх оплаканих та незабутніх дружин. Вибігли назустріч і стара панна, і пан Запольський, і старі слуги, і замкова шляхта, і нянька, і молода князівна.

Розпитували всі тих вояків, що повернулись з далеких походів, про ясноосвіцоного князя Владислава і з запальною цікавістю слухали розповідки про його славні діла, омочені ворожою кров'ю; отож і довідались усі, що

його милость прямує тепер зі своєю командою до Єрусалима поклонитись домовині господній і незабаром прибуде сюди, а три мажі, напаковані многоцінною здобиччю, присила ото до скарбниці.

Байдуже слухала Ядвіга розповідки про свого батька-князя; заледве вона його й пам'ятала, та й то відбився він у її пам'яті в той час, коли суворий та хмурий сидів при холодній, мертвій матусі. Спогад той якимсь тягарем, каменем запав їй у душу, і постать батька відзначалась чорним тавром, так отож при розмовах про батька ворушилося у неї одно лише почуття непевного, сліпого страху.

Зо страхом учула князівна, що батько її живий і от-от має в свій замок вернутись; тільки тоді зайнялись її оченята, коли з кованих маж почали виймати важкі золоті кубки, та церковні чаші, та коралі, та перли...

Вона стала знов любуватись усіма тими скарбами, награбованими її батьком, та збентежений Ясь з визвіреним лицем аж сіпнув її за руку й прошипів:

— Відійди геть, панянко, не любуй на загвалтоване твоїм батьком добро!

— Ясю, чого ти? Що ж я скоїла? — здригнулась Ядвіга.

— Як у тебе й духу стає радуватись на грабіж розбишаки?

— Як то розбишаки? То, Ясю, мій батько добув!

— Але згубою безневинних! Глянь, он на тім золоті запеклась кров!..

Позирнула тривожно йому в очі Ядвіга й не пізнала по обличчю Ясика; воно вмить із безжурно дитячого стало мужнім, суворим: на білім чистім чолі, обмеженім темними пасмами, поклала зморшки обра́за, очі з-під насуплених брів гнівом іскрили, ніздрі роздимались поривним диханням, а на блідих щоках спалахнув огонь; у цілій стрункій та гнучкій вже постаті юнака Яся відбилась така краса незвіданих чарів поривання, що Ядвіга аж відступила на крок, замилувавшись своїм скаженим, дорогим другом, і найуперве в її дитячому серці зворухнулось нове почуття, повне солодкої втіхи.

— Правда твоя, Ясю, се щось гидке! — І її обняв сором.

— А ти ще все отими скарбами втішаєшся та милуєш, а там, у твоїх льохах, таке ж саме добро!

— Що ти? Там родове наше...

— Здране з трупів, що життям своїм за оте родове заплатили.

— Ясю, не кажи так!

— А чому ж би то, коли се правда, та ще така, що широкою тугою на нашу землю лягла, що стогін її від Дніпра до Карпат розлягається? Заходив сюди старець божий і співав думи про наше незміряне лихо. Ех, панночко, уже нащо я тебе за твою лагідну душу та за очі чудові кохаю, а коли будеш ти награбованою скарбницею себе тішити й бавити, то й з тобою я розбратаюсь.

— Ясю, серденько, сонечко, я не хочу, чуєш, не хочу, аби ти мене зацурав! — заридала, як дитина, красуня Ядвіга.— Ні в золоті, ні в самоцвітах я кохатися не буду... але й ти мусиш мене лише кохати... Ось диви! — І вона зірвала з своєї тоненької шийки низку коралів і закинула їх через мур у провалля...

Ясь поцілував шпарко свою приятельку Ядвігу, і між ними скріпився знов мир; але з того часу в їхні дитячі відносини вринулось щось нове, бунтовливе.

Ядвізі йшов дванадцятий рік, і в сім гарнесенькім легурнім дівчатку прочувався вже розквіт могутньої жіночої принади: південна матірна кров наділила її чорними, як крило ворона, косами, тонкими рисами обличчя і синіми очима, що темрілись під стріластими віями, а північна батьківська кров надала їй біле, цукрове обличчя і жарко-рожевий рум'янець. Усі чудувались Ядвігою і пророкували їй світозоряну долю.

Отож як князівна вже доростала, то стара панна в роброні, Казимира Сливинська, взялася до едукації * будучої властительки ключа незчисленних маєтків: відкривала їй тайни господарства, водила придивлятись, як тчуть полотна, обруси, рушники, як гаптують золотом та каміннями кунтуші, як плетуть дорогі килими, а то й як квасять огірки, чи коптять полотки, чи варять литовські меди; подеколи лекції практичного знаття змінялись на читання святого письма, і на тім ясноосвіцоної князівни освіта вершилась.

Ясь теж переріс уже був стан джури і вигнався в стрункого та бравого юнака, готового вступити в княже військо. В замкової шляхти навчався він зброєю

* Едукація — виховання, навчання (*лат.*).

володати та на скажених конях літати, на льоту птицю стріляти, але найкращим порадником у вояцькій справі був йому старий козак, що на фольварках мешкав. Припав йому Ясь до душі, і він надiлив молодого юнака всім своїм вояцьким знаттям та й усіма думами, наставляючи раз по раз тікать від сеї шляхти на Запорожжя, бо там тільки й наука.

І грів у своєму серці Ясь оту заповітну мрію, й марив отим Запорожжям більше, ніж турчин своєю Меккою марить [3].

І Ясь, і Ядвіга перелинули тепер за ясну стягу безжурного стану; у кожного з'явились обов'язки і потягли молодят нарізно: нерозлучні попереду діти стали тепер рідше стрічатись, та й самі зустрічі їх згубили одслід безхмарного ранку і дитинного щастя...

Кілька місяців у княжім дворі панувала тривога. Що божого дня ждали приїзду ясноосвіцоного князя, але дні минали за днями, місяці за місяцями, і жданки блідли, слабіли, поки й замерли цілком...

Зійшов рік — і звиклись знов усі без господаря; пролинув другий — і почали всі впевнятись, що його нема вже й на світі. Нудлива тиша осілась... Коли се враз літнього ранку прилетів гонець і зняв усе на ноги; немов громом оглушила всіх вістка, що завтра до замку має прибути сам найясніший король.

III

Цілий день і цілісіньку ніч у замку йшла метушня, стояв шарварок; готувалися пильно до прийому найповажнішого і найяснішого гостя: підміталося дворище, вивішувались розмаїті покраси, виставлялися квіти, ростини, а кухарі після довгого спочиву, закотивши рукави, порались тепера коло потрав — сікли, товкли, смажили, крутили рожна і розводили ціле пекло у печах.

Яся послано було до льохів з старим ключником наточити з почорнілих, порослих мохом бочок старого венгерського і столітнього литовського меду.

Не раз Ясь ще хлоп'ятком бігав по тих темних довгих льохах, що розчахались на незлічимі і несходимі печери; там він з Ядвігою бавився часами у піжмурки; і любо ж було у тім лабіринті підземнім гукнуть і прислухатись, як розлягалась і переливалась луна, то зростаючим го-

лосом, то стихаючи й гуляючи десь далеко-далеко... Розказували люди, що тим льохам і кінця-краю нема, що їх для князів цілі покоління копали і що вони простяглись під землею аж до Дністра. Ясеві завжди хотілось допевнитись, чи то правда, й дійти до кінця... але деякі печери були завалені глиною, та й моторошно було самому нишпорить під землею, де віяло звідусіль холодною могильною ніччю.

Тепера, плутаючись з дідом Віцентом по не знайомих ще переходах, Ясеві знову спало на думку, що добре було б і для його укоханої мрії вислідити сі печери до краю. В однім закутку здалося йому, що через навалену глину злегка пробивається світ; от, залишивши діда поратись коло литовського меду, він завернув назад до того заваленого закутка і розкопав трохи відтулину; коли й справді щілина прямувала до річки, бо вчувалось дзюркотіння води. Дід, проте, не дав йому досвідчитись у сій справі і покликав до себе.

А панна Сливинська ще зранку не відступалася від князівни: настановляла її, як перед таким найвеличнійшим, найяснійшим гостем триматись, як стоячи відповідати на його запитання, титулуючи раз по раз найяснішим крулем, як до руки підходити, як кланятись і як відступатись, не повертаючись тилом. Усі сі настанови й накази наганяли на Ядвігу страхи, і їй король уявлявся майже страшилом, перед яким усе мусило з дриготом падати ниць. Князівну лише цікавило те, що на неї при тій науці приміряли й многоцінні оздоби: і намиста яскраві, огнисті, і серги, і наруччя чудові, і розкішні коралі, і кунтуші сутозлоті, оксамитні, єдвабні, оздоблені гапликами, самоцвітами та діамантами. Всі сі убори примірялись, приганялись до ясної панянки.

— Ач, як ти вигналась! — зазважила стара панна.— Майже й перешивати не треба, мов на князівну зшито! Ти тривай, не крутись-бо, дай хоч додивитися пильно... Зовсім геть доросла, хоч до шлюбу! — додала усміхаючись панна Сливинська.

Ядвіга зайнялась, немов ранок рожевий, і зазирнула потай у дзеркало; глянула і запишалася,— їй було себе не пізнати; в пишнім блискучім уборі, в сяйві яскравих діамантів, променистих рубінів та змарагдів, у вилискуванні ясних перлів вона виглядала чарівною, не дівчиною навіть, а красунею царицею...

— Вилита покійна мати-цариця! — милувалась і няня своєю дитинкою, невважаючи на примхи панни Казимири; вона не згодилась, аби без її ока прибрали її викохану зіроньку, ясну князівну.— Достотно бачу її на останній учті перед тим злощасним полюванням...

— Так,— згоджувалась і стара панна.— Тільки князівна буде вищого росту, більша й цвітніша за небіжку.

— Краща, краща, нема що й казати! — не тямилась від радощів няня.— Такої мальованої красуні нема другої на світі... От хоч сходіть цілий світ, коли знайдете другу таку красуню, так я своєю старою головою наложити готова.

— Що ти, няню! — спалахнула полум'ям князівна від захвату і обвила бабусю руками.

— Що то єсть! — покрикнула з гніву панна Казимира.— Треба вже забувать хлопські звички і пам'ятать свою високу поставу... Час уже залишити отсі панібратства, час і пора стати недосяжною й пишною, як вимагає ім'я, що ти носиш, ім'я перших у крулевстві князів Потоцьких!

— Так, так, моє ясноосвіцоне князеняточко...— додала няня.

— Але, панно,— відбила Ядвіга,— то ж моя няня, я її кохаю, як маму...

— Фе, чи тобі ж не сором,— запалилась ще більше стара панна,— рівняти якусь просту хамку до княгині? Се неподобно навіть, до чого збавило тебе панібратство з хлопами! Ти ще не ляпни чого такого ганебного перед величною персоною найяснішого круля!

— Тим паче,— згоджувалась і няня,— що він напевне закохається в мою зірочку і одружиться, бо найясніший круль удовець.

— Що дивного! — ствердила панна.— Потоцькі і могутністю, й заможністю королям не поступляться; тільки от наша панна Ядвіга відсахне його від себе своїми хлопськими поглядами й прихилами.

— Не хочу я, не хочу за короля заміж! — лементувала нервово князівна, з очицями, повними сліз, скидаючи з себе хапливо убори, злякавшись, щоб вони справді не навіяли ще такого лиха.— Не хочу, я його боюсь, вашого короля!

— Та заспокойся,— завважила Сливинська,— ще тебе ніхто й не свата, ще зарано, ще повчитися треба; от

коли б твій тато, князь, замість того, щоб по бусурменських землях блукати, та вернувся додому, так ти б за півроку стала глянцованою...

— Ох, коли б ясноосвіцоний князь позирнув на своє дитинятко, умер би від радості!— озвалася й няня.

— Не барзо б тільки подякував за едукацію хлопську.

— Не лайте, панно, моєї дорогої няні; я й при батькові буду її над усе на світі любити! — образилась князівна і вибігла зі спочивальні на дворище.

Вона кілька раз пройшлась по широких кам'яних брилах і зупинилась край башти: всі сі розмови бентежили їй гадки новими, чарівними й страховитими почуваннями; вона не могла ще в них розпізнатися, а почувала в собі лише незвичну вагу; тільки свіже осіннє повітря гамувало поволі її збурену кров.

Усюди кипіла робота: по мурах вилискували важенні гармати, по яких уже парусило й грало проміння; на високих шпилях приладновували короговки; важкі з високими спинками крісла виносили з палацу на дворище. Товстий, червоний, як буряк, пан Запольський бігав усюди засапавшись і лаяв усіх щохвилини.

— Не так, лайдаки! Не так, хамиська! Ой, що я вдію, бідний, з отим проклятим бидлом? Запаскудили все, загноїли, а тепера що казати мені перед найяснішим? Куди ти, ідоле? На-а-зад!..

Все це розвітрило помалу молоду панну, і вона, забувши навіяний на гадки жах, реготала щиро з смішного пана Запольського. Ідучи поуз льох, вона запримітила, що двері йому відчинені і що челядники з них виносять важкі посудини.

— А хто там у льоху? — зацікавилась панна.

— Старий Віцент і Ясь-джура,— відповів челядник.

«А, і Ясь там!» — подумала князівна, і їй чогось стало й соромно, й гірко, що вона й досі не згадала про його; тепера, навпаки, вона в своїм серці почула такий наплив прихилу до свого забутого друга, якого ще ні разу в житті не зазнала; і зразу наважилась вона побігти в льох, побачитись з ним і переказати йому про все, що там говорилось.

Ядвіга з дитячою прикрістю збігла вниз по кам'яних сходах і тоді лише зупинилась, коли її огорнула вогка холодна пітьма. Тільки тепер опам'яталась князівна, що

не захопила ні каганця, ні смольниці, і, торкаючись рукою слизької стіни, почала вона помацки по темному хіднику посуватись уперед; але, досягши розвиття, вона зупинилася, вагаючись, і стала гукати. Підхопила луна срібний її голосок, покотила по переплутаних хідниках, і кожен із них відгукнувся радісно: переливалися, перегравалися звуки, аж поки не гасли десь далеко-далеко. Довго князівна тішилась жартівливими виграшками луни, поки не дочулась, що вона й їй принесла з підземної темряви знайомий, дорогий відгук... Затремтіла від радості панна, що її почули, і почала стиха прямувати на голос; незабаром по відповідних одгуках завважила вона, що вибрала добру дорогу, та ось нарешті й непевне, червонувате світло заблимало далеко в темряві; князівна пішла на його сміліше.

— Ясю! Го-го! То ти? — спитала вона, наближаючись.

— Я, я, моє сонечко! — крикнув осяяний радістю Ясь.— І як я голос твій пізнав на такій далині! Старий Віцент праворуч пішов, а я ліворуч, і вгадав.

— Любий мій Ясю! — скрикнула і кинулась до свого друга князівна.

— Ех, і щастя ти мені принесла, моя квітко рожева, таке щастя, якого мені й не снилося! — промовив Ясь, цілуючи її рученьку.— Ми тепера так рідко бачимось, тебе ховають усе в замку, а мене ганяють то на полювання, то на науку, а коли й трапиться здибатись з тобою часами, то все при чужих.

— Та тепер вже вкупі й бігати, й бавитись ніяково,— завважила смутненько Ядвіга.

— Ох, минув золотий час, минулося й моє щастя! — зітхнув тяжко Ясь.

— Чого минулося? Не кажи такого сумного, Ясько, а то я заплачу! Мене й без того виманіжили з-за приїзду того короля: такого наговорили, настрахали, а ти ще журиш мене...

— Отсей самий приїзд і мене пройняв наскрізь, немов ножем серце. Слухай, кохана: я прагнув з тобою побачитись, поговорити щиро, по душі, бога про те благав, і милосердний послав мені несподіване щастя. Хоч наостанку, перед розлукою довгою, а може... хто віда... й довічною...

— Ясю, серденько, голубе, не лякай мене! Сього зроду не буде, я не переможу сього! — промовляла тремтячим голосом дівонька, горнучись до свого товариша-друга.

— Ох, моє щастя, мій незбутошній сне! — пригортав її Ясь.— Але таке горе може впасти неждано, негадано: недарма ж їде сюди завтра король!

— Та ще от що вигадує, Ясю, стара Сливинська, ота панна гидка: провадить, що король удовець і що ніби може зо мною побратись...

Ясь затремтів і випустив із рук смольницю; вона встромилась острим кінцем у землю і від руху погасла. Впала ніч, і запанував морок, але недавні ще діти були тепера схоплені таким пекучим питанням, що не звернули навіть уваги на безпросвітну темінь...

— Не знаю, чи станеться те! — промовив по довгій мовчанці глухим голосом Ясь.— Але що тебе може король до свого двору спровадити, то се вірно: він уважається за опікуна твого прирожденного... Твого батька нема, покинуту дочку свого магната король може взяти на едукацію до свого двору.

— Я не поїду, не поїду до його! Я його боюсь! Не пускай мене, Ясю, звідсіль, з отсього замку: перше я хотіла тікати, а тепер воліла би до самої смерті зостатись, аби мене не чіпали! — нерозважно ридала Ядвіга на грудях у нерозважного Яся.

— Слухай! — поривно, мов давлячись, говорив Ясь.— Ми вже не діти і повинні, не жмурячись, глянути своїй долі у вічі! Межи мною і тобою ширше проваллля лягло, ніж межи кам'янецькими скелями: ти — ясноосвіцона князівна, дочка першого можновладця в крулевстві, майже рівного з самим королем по достатках, а я — бранець, княжий хлоп, хоч, може, й значного козацького коліна, та ще в додаток схизмат...

— Ні, ні, хто б ти не був, а мені ти найдорожчий за все на світі!

— Це в тебе озивається дитяче серце, малечих літ приязнь...

— Ні, ні! — похитала незгідно головою Ядвіга.

— А у мене,— пробач мене, моя люба та мила князівно, моя перша й остання утіхо на світі, мій святий раю,— у мене серце змужніло, і давно воно не дитячими втіхами

б'ється, а тріпоче від такої муки, від якої юнаки в одну ніч, не зазнавши навіть життя, сивіють і дідами стають...

— Не лякай мене, Ясю, у мене й без того в грудях нудьга... Чим же ти хворий?

— Збагни, коли можеш! — шепотів палким голосом Ясь.— Я люблю тебе... кохаю... розумієш? Кохаю... так, що жити без тебе не можу, на всякого за тебе кинуся звіром, не побоюсь ні тортур, ні самої смерті...

Ядвіга спочувала, як її тендітні рученята тремтіли в руках у Яська, як він стискав їх до болю, як незнаний огонь займався від стискання по жилах, біг, зневолюючи її серце тьохкати таким солодким захватом, таким раюванням, що вона, спізнавшись у ту мить, незчулась уже, як доросла.

— Ясю, адже ж і я тебе ревне кохаю!

— Кохаєш? Чи правду ти кажеш? Не ошукуєш ні мене, ні себе?

— Правду! Присягаюсь найсвєнтшою маткою!

— І ніколи з князівського серця не викинеш сердешного Яся?

— Ніколи, до смерті!

— І ні з ким не одружишся?

— Хоч би мене зарізали!

— Так поклянімся ж тут під землею бути вірними одно одному до самої смерті...

— О, я готова поклястись, чим хочеш, і сповню те, вір! — покрикнула з запалом молоденька князівна.

— Проказуй же за мною! — виголосив Ясь урочисто, взявши її за лівицю.— А праву підніми ось разом з моєю, як перед євангелією. Коли хто з нас, спокусившись якими-небудь привабами в світі, зрадить другого, або хоч на хвилину завагається узяти муку за друга, або хоч пожалкує більше за його скарбів та втіх, то скрий того, земле, у надрах своїх, щоб очі його не бачили світу божого, щоб уста його не промовляли більше облуди! Слухай же, земле-ненько, тобі клянемося! — закінчили виразно своє присягання два молоді голоси, і земля їм відмовила глухо: «...Слухаю... клянемося...»

— Ясю, земля відгукнулась! — завважила полохливо Ядвіга і почула, як мороз перебіг їй по спині.

— Так, відгукнулась! — відповів захватливо Ясь.— Тепер ти моя, і що б не сталось у житті, тільки від трупа мого одірвуть тебе! Ох, як подлий хам, нікчемний, мі-

зерний хлописько коха дочку першого можновладця! — І він притиснув до свого молодого, але міцного вже лона тремтячу від незнайомого зворушення кралю і опалив її шаленими та палкими поцілунками...

— Ясна панно! Ясноосвіцона князівно! Де ви блукаєте? — розляглись голоси із-за ближчого хідника, і світ від смольниць побіг червоними плямами по вигнутих склепіннях печер.

Ясь відскочив і сховався за виступ, а Ядвіга, не погамувавши обурення *, ледве-ледве відвела голос і відгукнула:

— Я тут... заблудила...

— Боже мій! А там усі перелякані, шукають, нишпорять, перетрусили цілий палац...

Прибув уже королівський почет.

І з замираючим серцем Ядвіга стала по сходах здійматись угору, осяяна кривавим світлом смольничних огнів...

IV

Коли Ядвіга вийшла з льохів, то її так засліпив сонячний світ, що аж зелені та червоні кола стали в очах, і вона ледве не впала. Відпочивши на порозі, вона озирнулась округ і вбачила на дворищі кілька осідланих й уючених коней та якихсь незнайомих людей; важно вони походжали і віддавали згорда накази.

Деякі з прибулих — завважила вона — були молоді й гарні, одягнені в пишні убори з золотими шнурами та кутасами, а інші були в мідь і срібло закуті; на око вони видавались страшні, і Ядвіга втекла мерщій до себе, в свою світличку.

Напалась на неї нападом панна Казимира і почала гризти з піною на губах, що вона нарешті урве їй нитку встрявати завжди туди, де пораються хлопи, що з нею, панією, не любить князівна сидіти і переймати шляхетні думки, поведенції й маніри, а з хлопами їй бавитись любо; тепер уже вона сама буде прохать найяснішого круля звернути на сирітку увагу, що коли закрився від неї батько плечима, то вона сама нарешті напосяде, щоб

* Тут: збудження, схвильованості.

вислати геть хамського того накоренка Яська, бо вона певна, що князівна принижиться до панібратства з тим схизматським бидлиськом. Зблідла князівна з образи аж затремтіла, а проте відрізати тій панні словом належним не зважилась: деякі хиби, а надто страх за Яська, згасили її запал, і вона, примиляючись, попросила вибачить їй пустоту, яку вона вчинила цікавості ради.

Підлещена панна зараз пом'якла і порадила князівні краще спочити гаразд, щоб бути готовою на завтрашню зустріч.

Ядвіга покликала дорогу свою няню до себе і, замкнувшись щільно, лащилась до неї довго та чуло, пригортала бабусю і плакала на її поморщеній шиї, та, згадуючи Яськові клятьби, ховала своє зашарене личко на її лоні.

— Моя ясочко, моя зірочко! — шепотіла няня.— Диниточка моя люба та мила! Бентежишся ти занадто, й не диво, але то не гаразд; ач у тебе серце палко тріпоче! Ляж краще, засни!

— Не хочеться, няню... от нема сну ані крапельки!

— А ти розберися і ляж; он уже й сонечко боже лягло в постіль свою з хмар рожевих, легеньких, так і ти! — умовляла мазунятко своє бабуся, гладячи по кучерявому шовку, що спадав темними хвилями на біленькі плечі.— Приляж-бо, приляж: я тобі казочку розкажу, а сон прилетить її слухати та й стулить тобі оченята!

— Розкажи, моя голубочко, розкажи, ріднесенька, про того чабана, що одружився з королівною... Адже се може статись, няню? Адже так було колись справді? — допитувалась князівна.

— Було, було те, що кажеться в казці, було колись правдою, тільки давно — за царя Гороха, коли людей було троха!

— А хіба тепер того бути не може?

— Не може!

— Чому?

— Та яка ж королівна тепер з чабаном захоче вінчатись? Теперішнім королівнам треба таких молодих, щоб чоло було срібне, а потилиця золота, щоб на персах була звізда, а на спині червінці.

— А чому ж давні королівни шлюб брали?

— Ет, моя кралечко! Тамті королівни не були такі пишні та горді, як ниньки; перше люди попросту жили:

королі за плугом ходили, а королівни льон пряли, не знаючи пихи.

— А я, няню, не хочу гордою бути, не хочу, от як мене не примушують, я не хочу; гордощі й лютість — те ж саме! — обурювалась князівна.

— Та ти, кралечко, у мене діамант найясніший, щонайперша зіронька в небі! — Обняла няня Ядвігу, перехрестила, поцілувала і почала, сівши в ногах: — «За морем-океаном у тридесятому царстві, у славному панстві жив-був король, а в того короля та була дочка, преслічна паняночка...»

Старечий голос рівно й одноманітно гучить, а князівна, стуливши очі, не спить і не слухає казки, а десь-то своїми думками літає по невідомих краях, по незнайомих землях, по небачених чертогах... Тільки перед світом сон їй стулив натомлені очі, та й то не тихий, не лагідно-супокійний, а бентежний, бунтливий, повний лиховісних химер.

Примарилось князівні, ніби вона, одягнена у променисті шати, осяяна блиском самоцвітів та перлів, іде кудись до привабного пишнотами храму; люд падає їй до ніг, здивований гомін хвали летить їй назустріч, якісь-то лицарі пишні ждуть її на сходах храмових, а з храму хвилями линуть чудові згуки не чуваної ще музики, повні раювання й звитяги. Коли се враз розлігся їй іззаду знайомий голос, від якого їй серце здригнулось; вона пізнала той голос — то звав її Ясь: «Потривай, куди ти йдеш? Ти забула мене, забула свої присягання?»

Їй жалко Яся страшенно; боляче відбивається в серці його благання; але він далеко, десь у пітьмі, в брудній млі, а тут близесенько рай світозорий... Вона вагається, мучиться, але все-таки не спиняючись простує вперед.

— Ти зрадила, знати, присягання? Так заступись же хоч, земле, за мене! — гримотить Ясів голос уже грізно.

Розлігся під ногами гуркіт і грім; земля своїм лоном здригнулась. Затремтіла князівна і почула в серці смертельний холод...

Перед нею замість осяяного веселками храму підвелось важко щось велетенське, чорне, жахливе, з роззявленою пащею, і та паща втягла її в свою прірву і замкнулась... І почулось князівні, що вона летить крізь пекельну ніч у безодню, а каміння та глина гудуть і летять їй наздогін...

Прокинулась Ядвіга з жаху, і прокинулась від грому, тільки не землі, а гармат! Замок воздавав ясу королівському почту, що наближався пишно від Кам'янця.

Скочила з ліжка Ядвіга, убралась хутенько і вийшла з панною Казимирою на кружганок, з якого виявився чудовий прозір удалину... Вийшла і скам'яніла вона від незвичайного видовиська. З усіх замкових балконів звисали вниз розкішні, ясні килими; на шпилях баштових маяли короговки; по мурах і бойницях стояли скрізь озброєні вояки; ранішнє сонце грало сліпучо на їх блискучих, срібних та сутозлотих телягах і шоломах; край залізної брами, відчиненої на розмах, стояло в ризах духовенство, оточене хоругвами, хрестами й звіздами, з біскупом на чолі; по крутих сходах, вибитих кривулями в скелі, по мосту і аж геть до другого узвозу протягнено було сукно червоне, як жар, а по йому посипано було скрізь зелених віточок і квіток, а на тамтій стороні стояв комендант твердині пан Бровальський і дозорця замку пан Запольський з почтом... По балконах, кружганках, дахах щулився і мостився народ... А з-за синястого лісу виступала блискуча кіннота, попереду якої на білому румаку їхав огрядний лицар; то був король польський.

Враз за зближенням пишного поїзда з мурів гукнули ясу громами гармати; білявий ґустий дим вилітав з мідних пащ цівками, кучерявився над урвищем і, покрашений сонячними рожевими хвилями, плив по проваллю. Коли король над'їхав до узвозу, комендант, здавши відомість про твердж у, відступив набік. Усі короговки спустились перед королем тричі, а півчі в білих сорочках, обшитих плетивом, заспівали разом з ксьондзами: «Te deum laudamus!» *. Приложившись до хреста і взявши благословення, король нарешті з'їхав на місток брами при заглушнім галасі: «Вік довгий! Нєх жиє!»

А князівна Ядвіга разом з панною Казимирою стояли давно на порозі край дверей у палаці і ждали велезначного гостя. Велична картина, що впала зараз на очі Ядвізі, зрушила її надзвичайно і нагнала ще більше страху, так що коли король, одержавши справоздання дозорці, скочив з коня і став наближатись до неї, то князівна так зблідла, що панна Казимира злякалась, щоб

* Тебе, бога, хвалимо! *(Лат.)*

вона була не зомліла. Але король з такою чарівною, ласкавою ухмилкою запитав: «Так се доня мого найкращого друга князя Владислава?» — що у Ядвіги десь дівся той жах, і поломінь пихи самовтішної зайняв її щічки рум'янцем.

— Так, найясніший королю, я його дочка! — відповіла вона сміло та й поцілувала протягнену ласкаво їй руку.

— Ні, моя преслічна дитино, мого друга дочка має бути привітана мною не так! — і він пригорнув до свого лона князівну і поцілував її тричі.— А тепера приймай у себе гостя, князівно, а ми зауважимо, чи її мосць так саме привітна й гостинна, як її покійна матуся, непорівнянна Лукреція.— І король тихо зітхнув.

Не стямившись від захвату, з природним по́вабом і зручністю Ядвіга простягла руку до широко розчинених дверей і ввела короля в пишну патретну залу, де готовий уже був розкішно обставлений стіл.

Король сів на почотне кріселко і припросив Ядвігу сісти обік себе, за нею вже сіла Казимира яко опікунка недорослої князівни; підтоптана панна до того була зрушена такою честю, що мало-мало не впала з стільця. За панною Казимирою порозміщався блискучий королівський почет; до столу завітані були і комендант, і дозорця замковий. Коли всі посідали, гайдуки в дорогих гербованих уборах стали розносити розкішні потрави й наїдки, Ядвіга трохи заспокоїлась від буйної радості, що сколотила їй серце, і змогла вже озирнути пишну громаду не сп'янілим, а міркуючим оком.

Король, що сидів поруч неї, був одягнений простійше за інших, а решта придворців сліпила очі баєчною пишнотою: і єдваб, і оксамит, і соболь, і горностай, і срібнобілі плетива, і золото, і дороге каміння — все вабило і тішило око своєю красою. Багато сиділо круг стола гарних облич: і мужніх з підголеними чупринами та довгими вусами, і юнацьких з ледве примітною тінню на верхній губі, але Ядвіга зразу пізнала б між ними свого короля, хоч би його й не показувано: в рисах обличчя його ясної мосці було стільки шляхетства й лицарської поваги, у погляді великих сірих очей світилось стільки влади й величі, що мимохіть перед ним сумирялась гордота і виринала покора, а безмірно ласкава ухмилка його і щире поводження зразу прихиляли серця.

— Як вона схожа на свою неньку! — замислено промовив король, поводячи руками по шовкових пасмах Ядвіги.— Те ж обличчя, ті ж риси чудові, тільки очі світліші! Чи то не правда, панове?

— Дійсна правда, найясніший крулю! — відповів поштиво один не молодого вже віку вельможець.— Але князівна обіцяє бути гарнішою навіть за матір!

— Не тільки обіцяє її мосць, а вже й є! — відбив з запалом молодший.

— Князівна — красуня, найперша красуня, про се не сміє жоден змагатись! — підхопило разом юнацтво.

— Я згоден з вами, панове! — усміхнувся король.— Князівна буде покрасою наших бенкетів і учт у Варшаві та Львові! Але що ми накоїли панні! — додав він, кинувши оком на неї.— Ми її засоромили і пойняли полум'ям чарівний її вид! На бога, я за свою молодь прошу вибачення: на мову вона завжди безміра.

А князівна за соромом нічого вже й не бачила перед себе: сі хвали голосні і тішили її серце, і займали личко огнем, і сповняли очі сльозою.

А Ясь стояв тут же в залі між джурами й услуговував королю. Звеличання Ядвіги і голосний присуд її краси збурили кров і йому, але зовсім з іншого приводу — вони запалили йому гемонську рвію; закоханому Ясеві так заманулось пошпурити талірками в голови отій нахабній шляхті, що від поривного руху він одну брязнув додолу і брязкотом звернув на себе увагу найяснійшого круля.

— Славний козак, — озвався, всміхнувшись, король,— тільки вже б йому час не посудою орудувати, а зброєю; от би до тебе в науку,— додав він, обернувшись до підголеного вояки з здоровенним оселедцем на вуху і з довжезними вусами,— так вийшов би запорожець на славу!

— А хочеш, хлопче, до нас? — запитав у Яся козак, очевидячки запорожець.— Тільки у тебе руки занадто щось білі і панська шкура.

— Залюбки, коли ласка, пане отамане! — відповів по-українськи Ясь, тріпнувши хвацько чуприною.

— А ти ж з яких будеш? — здивувався запорожець.

— Та він з хлопів, узятий князем у полон,— пояснив пан Запольський.

— У нас, пане, хлопів нема! — відбив запорожець згорда.

— Так, козаки мої — вільні люди і вірні оборонці Посполитої Речі! — затвердив строго король.

— Пробачте, найясніший королю, падам до нуг, у нас так тільки мовиться! — белькотів переляканий пан.

— Я не похваляю пихливої чвані вельможного панства, що зазіхає принизити всі стани народу і розхитать основи нашого королівства,— провадив далі, піднявши голос, король.— Для мене рівні всі стани Речі Посполитої, і коли в неї не буде геть хлопів, тоді тільки вона стане непоборним моцарством * і освітить цілий мир. Мій друг князь Владислав, на превеликий жаль, не такої засади: уже восьмий рік, як він свою отчизну покинув, як залишив свою незмилувану доню і відпомщує своє горе на бісурменському люду, а тим загрожує небезпеченство й нам, і от господь бог покарав його: він тепер ускочив з недобитками своїх славних уланів у руки невіри і поневіряється у в'язниці. А через чауша ** отримав від султана про його відомість, і султан править викупу двадцять тисяч дукатів... Треба небавом, пане,— звернувся король до Запольського,— вирядити до Трапезунда з грошима послів... Пробач, князівно, за такі смутливі вістки,— додав він,— але занадто нема що тривожитись: твій батько живий й тепер от напевне повернеться; він і мені потрібний, та й Річ Посполита швидко удасться до його послуг.

Ядвіга справді сиділа бліда, як стіна, та ронила сльозу за сльозою, але не звістка про батька її так засмутила, а попередня розмова про Яся; се завважила панна Казимира і головою покивала з жаху.

— А хто ж пильнує про едукацію князівни? — зацікавився король.

— Я сама, найясніший крулю! — відповіла, підвівшись і зажарившись жаром, панна Казимира.

— А, панна? — здивувався король.— І князівна вміє на лютні грати й співати? Ах, як твоя мама чарівно-чудово співала!

— Ні, найясніший крулю, не було кому вчити...— плуталась панна Казимира.

— Жаль, жаль,— завважив король,— але ще часу

---

* *Моцарство* — держава *(польське).*

** *Чауш* — урядовець у Туреччині, якого султан надсилав до інших країн з грамотами й різними дорученнями.

досить — надолужить: ми ж не старі! — усміхнувся він до князівни.

Ядвіга хотіла було відперечити, що вона й тепера уміє багато пісень, що в неї була навчителька няня і що вона зна такі думи, від яких розплакався б і король, але не хотіла засоромити панни Казимири, для того й промовчала.

— А мені ще треба, панове, огледіть фортецю! — підвівся король.— Вона повинна нам бути ослоною в боротьбі з бісурменами, та й далі треба зараз рушати: допантрувать і зміцнить наші південні границі. Збирається ворог на силах, так і нам треба заздалегідь готуватися до зброї.

— Правда, ясний королю: береженого, у нас кажуть, і бог береже! — додав запорожець.

За королем підвелися придворні. При від'їзді король ще раз обняв Ядвігу і сказав:

— Не забувай же, князівно, й нас, а отцеві перекажи, що ми на його ждемо; та ще пам'ятай, ластівко, що ти мені дуже вподобалась!

Ядвіга стояла, не чуючи землі під ногами; вона не уявляла собі гаразд, чи то був чарівний сон, чи дійсність, а спочувала лише, що у неї крила ростуть і що вона підноситься кудись високо-високо в ясну блакить, до самого сонця...

V

Коли виїхав король увечері пізно, запросила до себе Казимира пана Запольського [4], і така проміж ними сталась розмова:

— Ти, пане, коли виряджаєш у Туреччину посольство за ясноосвіценим князем?

— Завтра рано, панно добродійко: уже пакують у барилки дукати!

— Гаразд, пане; а кого маєш слати?

— Пана капітана Зембовича, пані добродійко, пана Заржицького і півсотні драгонії.

— Ти, пане, прилучи конечне до сього посольства й Яська.

— Молоде ще занадто, панно добродійко.

— Молоде, а вже шельма! — ударила панна дразливо

кулаком по столу.— Панні князівні, ще певній дитині, а закрутив голову отой хам.

— Не може буть, панно добродійко! — аж віджахнувся Запольський.

— То-то, а вірно; власними очима бачила, як вона зблідла і не здолала затримати сльозу, коли король запропонував Яська тому запорожцеві... А хіба пан не зауважив, як у того хамла затремтіли руки, коли король запросив ласкаво нашу князівну до двору? Адже ж і талірку впустив...

— Ой-ой-ой! — залементував, ламаючи собі руки, Запольський [5] і заходив бентежно по хаті.— Та коли князь, борони боже, довідається про таке зухвальство, про таку зневагу його славнішому іменню, то він мало того, що посадить шельму на палю, а й нас усіх перевіша.

— І перевіша,— ридала Казимира злосливо,— бо й слід: де ж пак, не допильнувати його єдиної доні! А все потурання! Кільки разів я напосідала, щоб отого бидлиська, отого гадючого виплодка й до замку не підпускати,— так ні!

— Адже ж сам князь його за джуру узяв, панно добродійко, сам його мосць, а не я... Чи ж міг я ясновельможній волі перечити?

— Ну, а тепер, пане, й цілуйся!

— Та не може ж бути, щоб се вже була непоправна річ, панно добродійко? Та я його, коли що, й без князя... — кричав без пам'яті Запольський.— Та я його розірву дикими кіньми на шматки, на кавалочки!

— Що там непоправне — все поправне, а тільки те лихо, що князівна звикла до того хамиська... Так от най пан завтра ж і запроторить його у бісурменські землі,— може, він, на наше щастя, й сам здохне в дорозі, а то при нагоді й приколоть можна наважитись...

— Конечне, конечне... Завтра ж спроваджу і шепну капітану Зембовичу, щоб його туряв по жаховиськах.

— Так, так, пане! От ще нянька та з хлопок — друга біда... Ну, та спочатку Яся, а потім до неї...

— Завтра, панно добродійко, Яська того й сліду не буде! — закінчив пан Запольський і, поцілувавши зграбно ручку у панни, хутко вийшов з покою.

Натомившись перебутими враженнями, спала Ядвіга молодим сном; він повен був не примар і сновид, а самого лише світорадного почуття та лепських мрій; спала на

просвітку міцно князівна і не чула серденьком, що дорогий, щиро покоханий її друг виїжджає з замку далеко, на край світу, до невіри, і, либонь, не поверне назад уже ніколи.

Забігав Ясь у замок, щоб няня розбудила князівну хоч попрощатись, так тільки за ним пантрували, прискорюючи виїзд; насилу вже няня сама, бо й сон її добре не брав, прокинулась від метушні і вийшла на ганок, Ясь підбіг до неї благословення узяти і всунув їй в руку маленьку писульку, благаючи передати її князівні.

Цілий день ходила няня вагаючись, чи спалити ту писульку, чи віддати своєму мазунятку. «Але що там написано, чи нема часом якого гріха, прости господи!» — бентежилась бабуся. Проте знов вона була певна, що Ясь не здатен був образити свою дорогу подругу і її, бабусю, підвести на лихе.

Так минув день, і Ядвіга про те, що сталось, аніж не знала; вона тільки постерегла, що стара панна Казимира занадто з нею ласкава, а пан Запольський аж пада до ніг, що вони пантрують за найменшим її бажанням, аби його вдовольнити, і пояснила сю надзвичайну до себе шанобу ласкою короля; вона всміхалася згорда, походжаючи по розкішній залі, повній ще дурманячих пахощів. Тільки на третій день, прокинувшись від блискучих променів, що заграли на її віях стріластих, князівна якось згадала, що вже другий день, як бачила Яся, та й спитала у няні:

— А де ж Ясь? Щось його не видко!

— Далеко, моя зірочко! — зітхнула бабуся.

— Як далеко? Невже його взяв отой страшенний козак голений і з косою? — скрикнула князівна, сплеснувши руками і підвівшись вмить на пуховій перині.

— Ні, заспокійся, запорожець його не взяв, а Яся післали з посольством за татом твоїм, ясним князем! — пояснила бабуся.

— За татом? В такі далекі краї, до бісурмен? Хто ж загадав то?

— Певно, пан Запольський.

— Та як же він насмілився? — залементувала вона, ридаючи дразливо і грамсаючи в руках теплу ще подушку.

— Що ти, моє дитинятко? То ж почот для Яська! —

приводила її до розуму няня.— Не стояти ж йому вік тут з талірками за спинами у гостей, не підводити їм покульбачених коней, а час йому і в чистім полі перевідатись з буйним вітром, та дрібним дощем, та з татарином лютим.

— Та його вб'є татарин! — заливалась князівна жалібно й ревно.

— Господь з тобою і з ним! Крий його цариця небесна! Всі ми під богом, а Ясько невже б то такий хирний нікчема, що піддасться татарину? Зроду ні!

— Ясь — то сокіл, орел... Але навіщо йому в бісурменську землю?

— А на те, що він козак, а козака й бог сотворив на острах поганцям; дасть бог, вернеться не джурою, не прислужником, а лицарем славним.

— Лицарем, няню? То правда? — усміхнулась з захватом князівна, і сині оченята її вияснились, тільки перлисті росинки ще бриніли на віях.

— Лицарем, моє сонечко, моя квітко рожева! — пророкувала стара.— Його відзначить князь — отець твій, відзначить і вшанує за звитяжні, богатирські вчинки, за оборону його, старого... Та що й казать — не забуде своєю ласкою.

— Ой, нянюріднесенька! — обвила руками князівна бабусю та й знову заплакала.— Коли б так сталося! Тільки як же то... і не попрощався він... зі мною...

— А не можна було; збирались хапливо вночі, а виїхали удосвіта... ти ще спала... Та Ясь тобі тут зоставив... писульку...

— Де ж вона, де? — аж стріпнулась Ядвіга.

— У мене б то... тільки боязно мені віддавати... воно немовби негоже: такій, мовляв, ясноосвіцоній князівні... і писулька від свого підданця, від княжого челядника... все ж пак...

— Та що ти, няню? — скрикнула нервово князівна.— Від старої панни набралась таких речей чи від дурного Запольського? Подай мені зараз той листик!

— Що ж, коли велиш, то я тут ні при чому! — зраділа такому викрутку бабуся і подала писульку до рук.

Позирнула на неї Ядвіга — там стояли тільки два слова: «Пам'ятай клятьбу!». Позирнула і, скрикнувши: «Пам'ятаю, пам'ятаю!» — заридала, заголосила і на постіль білу впала...

Перелякалась страшенно бабуся і давай хрестити її водою поїти своє дитинятко, буркочучи: «Що я, дурна, наробила, що я накоїла!»

Проте молоді сльози дівочої провесни не палять отрутою серця, не завдають болючих ран, а спадають лише ясною росою: зійде сонце і росу висушить. Стара няня після сієї сцени тільки тяжко замислилась: «Чи не закохалась моя зірочка в Яся? Ой, гріх який,— і здумати страшно!»

Поплуганились дні за днями, та не такі вже веселі й ясні, як колись, а сумні та нудливі: і ставали вони коротшими, і крили частійше хмарами сонце, та не чорними громовими, а сірими та брудними, і плакало від них небо невмите. А от уже золота та мосянжова жовтінь укрила далекі ліси, покрасивши де-не-де їх червоною кров'ю; стали й приморозки ранками сідати, і прилетів з далекої півночі вітер суворий; дихнув він з своїм братом морозом на золотисті ліси та садки, і згорнувся від того подиху лист, одірвався від рідної віти і, закрутившись з сиротами-братами, полетів за буйним далеко-далеко... Аж ось уже в холоднім тумані заяскріла голочками паморозь і замиготів своїми срібними ясними пуховинками перший сніжок.

Сидить князівна в своїй світлиці край високого штукованого вікна, сидить, утопивши в сизій далечі свої зажурені очі, а далекий ліс і площина вже білим покривалом укрита, але на яснім обрусі тім не маячить нікогісінько: ні закутаного в хутро прохожого, ні легких санок, ні становитого вершника; і насуплені померки хутко криють ту мертву далеч від ока.

А проте смерком любить ще більше сидіти край вікна князівна Ядвіга. В мутнім просвітку обриси далеких постав приймають химерні прояви, а ближчі ростуть до велетенської міри, розпливаючись в химерні сутіні; а під тим настроєм і її власні заховані думки одягаються в милі подоби та чарівні малюнки: то їй уявляється Ясь, ніби повертається назад, окритий славою, або лежить окрівлений десь на чужих скелях, то вирина їй із мли осяяний огнями дворець, і вона вступає в напоєні пахощами покої, то її в пущах та нетрях якийсь невідомий лицар рятує, то мариться їй, що рядом з нею їде на білосніжнім коні сам король.

Уже давно надворі стоїть глупа ніч і заглядає сліпи-

ми очима в темні вікна, а князівна, загадавшись, усе сидить край вікна, пойнята дивними мріями.

Прийде часом панна Казимира, окликне Ядвігу, не діждеться відповіді і, покивавши головою сердито, поплине хмуро назад.

Покличе було й няня свою дитиноньку чи до підвечірку, чи до вечері, чи до медку, а Ядвіга тільки похитає нерадісно головою, ну, бабуся з тим і вернеться, смутна, в свій покійчик.

— І що таке скоїлось з моєю нагідочкою! Нудить світом, та й годі... Звелась нінащо, змарніла... Ховай її від лиха, царице небесна, сповни відрадістю її серденько! — молилась пильно бабуся.

А стара панна було як зустрінеться з паном Запольським у порожній залі, то зараз питає:

— Ну що, нема вісток, пане?

— Нема, панно добродійко!

— Повинно, й наші пропали?

— А невідмінно, панно добродійко!

— А що ми будем, пане, чинити з князівною? Адже сохне по тому бидлу, розумієш, сохне...

— Ох, най не тривожить мене панна добродійка: цілісінькі ночі спати не можу... Одно лише добре, що того бенькарта, либонь, уже й на світі нема! Я пильно наказав пану Зембовичу...

— То слічно, а от як пан міркує: чи повезти б нам куди князівну, щоб хоч трохи розвіяти її горе?

— Куди ж би, пані добродійко, куди? Без князя се неможливо... От якби запросив найясніший король...

— Що й казати!

— А то ще, пані добродійко, на полювання б...

— Чи не збожеволів ти, пане! Щоб скоїлось те, що з її матір'ю? Ну, сього й думати годі! От хіба провожувати її та запрошувати до неї на дівочі забавки панянок... хоч тут і нема їх під пару, та що ж вдієш!

— Так, так, моя пані добродійко! — згоджувався пан Запольський і, притупнувши окованим закаблуком, цілував її поштиво у руку. А для князівни справді несподіваною радістю був дозвіл проїжджатись у санках далеко, хоч стара панна без себе її не пускала, але поступилася й на няню.

Під'їхали під гостинний ганок широкі санки пишним

коцом укриті, що ззаду спадав аж до самого снігу; шестерик дорогих гнідих коней, запряжених встяж, бив нетерпляче копитами сніг і дзвонив срібними балабанками. Молода князівна вийшла в соболячім хутрі і сіла між панною й нянею, укривши медвежим покривалом ноги. Ляснув голосно бич, і коні порвали навзаводи в відчинену браму згори через міст та узвозом винеслись на той бік і покотили полем до лісу.

З дитячою радістю усміхалась князівна і широкому обрію, і пекучому повітрю та білому снігу, що яскрив брильянтовими скалками на сонці, і срібному лісу, що біг їм назустріч. Все втішало затвірницю, і вона весело скрикувала навіть цокотливій сороці і чепурному снігурчику та, знай, усе просила, щоб їхати прудче. Стара панна теж була задоволена своєю вигадкою і не вертала коней назад, аж поки не змерзла. Пізно вже вернулись вони до замку, і той після ясних ночей здався князівні ще більше хмурою, тісною темницею; проте її личко шаріло живим, грайливим рум'янцем, а ясні очі світились ярким захватом.

Подякувавши панні за втіху, Ядвіга пішла до свого покою і попросила няню розказать яку казочку. Зраділа старенька і знову почала про старі байки гомоніти, і знову замріяли перед очима князівни чарівні й жаховиті з'явиська: і на помелі відьма з розпущеною косою, і болотяник, оплетений куширом та рогозом, і чорний лісовик, оброслий мохом, з здоровенною герлигою, і яснозелені мавки, і бліді русалки, і гурти нехрещених діточок, і змії з огняними язиками, і яснозоре, пишне лицарство, що її від страшила боронить...

Потяглись хоч і невеселі, а все ж бодай не одноманітні часи; стара панна стала давати більше волі Ядвізі і пускала її проїжджуватись навіть з самою нянею, за проводом лише двох вершників, а то часами дозволяла їй з нянею і з панянками сходити вниз аж до річки сковзатися на срібних підківках. Надійшли й різдвяні святки з розкішною святою вечерею, з величними згуками пишних органів по осяйних костьолах. Стали до князівни збиратись однолітки панянки погуляти в забавки різні й погадати про свою долю дівочу.

Потай від няні сіла в порожній світлиці між двома дзеркалами й Ядвіга. Спочатку здалось їй моторошно сидіти в хмурій, далекій кімнаті, серед мертвої тиші, але

цікавість передужала страх і прикувала її до кріселка. Князівна сиділа й сиділа, встромивши натомлені очі в затуманене скло... В блискучій, сливе чорній тафлі маячів ряд попарних свічок, що рівномірно зменшались до цяти, до якоїсь млісної далини... Ось вона сутеніє, темнійшає, витягується у якусь темряву вулицю, у якийсь похоронний поїзд... Коли се враз у самій глибині з'явився чорний, мохнатий, страховижний змій з роззявленою пащею, з огнистими очима і з залізним кільчастим хвостом; він у своїх лапах тримав укоханого нею Яська і лагодився його жерти... Але за тим змієм плазувало кілька ще більших страшил... і вони зашипіли й задзвеніли залізом... Князівна затремтіла з жаху, крикнула і прокинулась: на замчищі розлягався дзенькіт і галас, по темних покоях миготіли світом лиховісні смолиці, й тіні перебігали сквапливо по стінах...

VI

Давно забута зала освітилась раптово. Димно палають смолисті світочі [в] якихсь химерних свічницях по стінах, і їх світло криваве лягає червонястими плямами на кам'яний плитковий поміст, на рами темних патретів, на незграбні дубові ослони, килимами та хутрами вкриті, і на довжеленний стіл, що простягся від одного краю зали до другого, а верховини високих дверей і довгих скосистих угорі вікон гинуть у пітьмі високості; чорний дим від смолиці здіймається вгору і немов крила велетенського кажана безшелесно стелиться під склепінням.

Крізь намерзлі, осріблені памороззю вікна зазирають у залу з неба бліді зорі. Високі двері раз у раз розчиняються з недобрим рипінням і впускають з хвилями холодної пари якихсь закутих у залізо людей, навантажених тяжезними паками. В кінці зали скупились під стінами бліді, тремтячі челядники, напівмертві з страху; на чолі їх стоїть пан Запольський з панною Казимирою...

— Приїхав... приїхав... Що то буде? О Єзус-Марія! — злітали з їх побілілих уст нечутні слова...

Всіх очі немов молотом прикуті до покуття, де на чолі за столом на високому кріселку з горорізною спинкою сидить старий похмурий вояка монаршої постави і звірючого погляду. На ногах йому важкі чоботи з розчахом

угорі і довгими острогами на закаблуках, на грудях поверх пишного кунтуша панцир кільчастий, голову йому криє зложистий шолом, а на руках залізні рукавиці; при боці у його виставляється держалном широкий дорогий меч.

Рука вояки того лежить тягарем на столі. Обличчя його похмуре й страшне, сиві вуса звисають пасмами низько; над зімкнутими владно й гордо устами червоніє широкий рубець і перетинає цілу щоку; сріблисті, навислі брови насунулись хмуро, вирізуючи поперек чола зморшку глибоку, а очі, від яких полотніли жінки й діти, тепер встромлені остро в підлогу.

Мимохіть думки вояки залетіли в химерне панство колишнього, звідкіля знайомі та кревні тіні простягали до його свої руки. І похмура зала ожива йому в очах. Сонячне проміння пронизує широкими стовпами високі вікна, осяює яскравими плямами і рами темних патретів, і кахлі штучної печі, і пишне панство за столом. Серед його сидить огрядний можновладець, повний живої сили, з палким поглядом, а до його приголубилась повабної вроди молода пані, ласкава, привітна, немов весняний сонячний промінь; а в очах у неї грає радість, а коли вони зупиняються на поставнім князі, то займаються таким щастям, що вельможець не здолає перебути мовчки оте раювання і припадає мерщій до її білої, мов виточеної, руки. І все пишне панство не зводить з неї очей, а вона тільки й вбачає, що його одного, тільки до його лише схиляються її великі, темні, агатові очі. А коли вона сідала на високому стільці край вікна з лютнею в руках і, тихо перебираючи золоті струни, починала співати своїх далеких любих пісень, то голосок її срібний так мелодійно лунав під хмурим склепінням, що задума геть відлітала з душі у ясного пана. О, тоді його огортало таке широке щастя, що він відкидав далеко від себе свою тяжку зброю, опускався на ведмежу шкуру і припадав до ніг своєї дорогої Лукреції, а місяць кидав химерні мережки на штучній підлозі і вигравав у самоцвітах на княгининій голівці, а згуки лютні розлягались так журно, так мило... О, тоді в його серці прокидалось таке пекуче щастя, що аж відрадісні сльози проступали йому на гордих очах, і він, ховаючи на колінах у жінки свій зрушений вид, поривчасто стискав її стан гнучкий та тоненький...

А коли вона, бліда та слаба, держала потім у себе на колінах дрібненьке немовлятко, загорнуте у єдваб та плетиво, з яким сердечним захватом зупинявся він край щасливої неньки, придержуючи шаблю від брязкоту, щоб не злякати нею маленького створіннячка; яке добре, тепле почуття прокидалося у його загартованих грудях, коли він позирав на сі дві рідні істоти! А вона, мати, здіймала до нього свої закохані радісні очі, пильнуючи відшукати у малесенькім видочку схожі риси, риси величного лицаря...

Так от і минали дні, роки, і можновладний князь забував край ніг подружжя свого і буйні наїзди, і вояцькі потіхи, і свої незлічимі червінці — і крилась тоді іржею в піхвах випробувана на боїщах шабля. А потім, потім... у сій же самій залі скрізь по стінах жалібне, чорне сукно, високі сходи до амбони, оббитої таким же оксамитом, два рядки срібних ставників з силою воскових свічок, а посередині у розкішній труні на заквітчаних, скроплених пахощами подушках бліде, непорушне обличчя, подібне до його дорогої Лукреції, тільки безмовне, холодне... І він стоїть каменем поруч, повний жаху та німого одчаю, з ножем у серці і холодною руїною в грудях... А жовті огники блимають стиха, дух ладану мішається з пахощами троянд, під склепінням розтинаються похоронні співи, а в розчинені вікна влітає щебетання безжурних пташок і сміється радісний день... Тоді-то в князевім серці й прокинулась ненатла лютість, що довгі роки там спала, і він, несамовитий, прокляв у той час і радість, і щастя, і життя...

І від тої пори світ погас, радість пропала, а стогін та смерть запанували навколо... Так, смерть, смерть усюди... Ось вона кублиться й тут під темним склепінням і холодними, невблаганними очима поглядає на його.

— Ех! — простогнав князь, заскреготавши зубами.— Набік, набік усе! — І, вдаривши по столу кулаком, увірвав силою течію пекучих думок і обернувся грізно до остовпілих зо страху челядників і дозорців; глухо загучав під склепінням надбитий дідича голос: — Що? Багато мого добра рознесли, розмантачили? Зраділи, певно, що господар не дома, та й ну коло панських скринь гріти руки... Гей, ти, вилазь-но сюди та давай мені зараз рахубу! — крикнув князь до пана Запольського та так позирнув, що той аж захитався на своїх товстих ногах і

почув, як по його відпасеному череву мов сипнув би хто кригою...

— Та пам'ятай-но,— додав князь,— що за кожен пропалий червінець ви всі мені заплатите річками сліз!

Тремтячими, невірними кроками наблизився пан Запольський до грізного князя і поклав перед ним в'язку ключів.

— Обдивись, ясний княже, усюди! — ледве вимовив княжий дозорця Запольський.— Перевір все, скарай, коли хочеш,— і він знову низько вклонився,— тільки ми твоє добро пантрували, як своє око.

— Пантрували! — переказав князь, стиснувши у руці товстезний золотий перстень.— То-то, глядіть: за найменшу мализну головами положите! — кинув усім він погрозу, і мороз перебіг по спинах у челяді, що скупчилась край дверей у залі.— Ви б раді були, звичайно, коли б князь і повік не вертався, коли б він і загинув, як пес, у невірі! Га, а я ось і вернувся, і присягаюсь пеклом, що згадаєте тяжку мою руку! — І він брязнув залізною рукавицею по столу.

Панна Казимира стояла ні жива ні мертва, не маючи сили на князя звести очей, а пан Запольський не тямив, де він і що він; витяг він непритомно з саквів, що були коло пояса, зложений учетверо аркуш паперу і, розгорнувши його, став справоздання вичитувать.

Суворий князь мовчав, слухав перелік своїх дібр, захованих у несходимих підвалах, у просторих коморах. На супротивнім кінці зали стояли узброєні вояки. В мертвій тиші лунав тремтячий голос пана Запольського, а за ним часами вчувався то задушений стогін челяді, то брязкіт панцирів та мечів. А тим часом смоляниці палали й кадили, осяюючи лиховісним світом сю хмуру й дику картину. Коли се враз почулась чиясь легка, хаплива хода, і делікатна рука з зусиллям відчинила важенні двері; на порозі з'явилася Ядвіга; волосся розсипалось їй по плечах безладно, обличчя бліде, очі з переляку й подиву розімкнуті широко, а в тремтячій руці воскова свічка...

Ядвіга позирнула на сю похмуру картину, на посуплених вояків, на того страшного недоброго лицаря, що сидів край стола, і їй здалось, що тіні мерців зібралися глупої доби у сій залі; вид її зблід іще більше, і вона скам'яніла біля дверей.

А старий вояка запримітив теж, як стиха розчинилися двері і як бліде, тендітне створіння зупинилося на порозі.

— *Лукреція!* — покрикнув він з жаху, підводячись із стільця, і срібний шолом зірвався йому з голови та з брязкотом покотився по кам'яних тафлях * підлоги.— Лукреція! — гукнув він удруге, йдучи Ядвізі назустріч і простягаючи вперед руки.— Ти чи тінь твоя? — І він провів долонею по чолі.

Але Ядвіга стояла біля дверей нерухомо, і широко розімкнуті її очі дивилися з страхом на лицаря, що зближався до неї.

Пан Запольський, панна Казимира і вся челядь замерли... Аж ось враз пойнялось жаром обличчя Ядвіги, очі її спалахнули радістю і вся вона хитнулась вперед, мов загорівшись кинутися назустріч комусь-то жданому та бажаному.

Панна Казимира зачудувалась на таку зміну і хутко напрямила свої витрішкуваті баньки в той бік, де зупинила свої очі Ядвіга,— напрямила і скам'яніла вся від жаху й дива: там серед закутих у сталь княжих вояків стояв один, до якого плинув щасливий погляд князівни. Він був вищий, стрункіший за всіх. З-під сталевого причілля дивились сміло завзяті очі; русяві шовкові вуса закручувались сміливо, хвацько...

Так, то був Ясь! Але не той молодесенький, запальний хлопець, що ганяв, як вихор, по замчищу, а мужній, загартований в боїщах лицар, з надзвичайною міццю в руках, з необорною силою в серці... Казимира зараз пізнала його і зблідла від лютості та досади та й штовхнула пана Запольського, що підійшов раптово до неї.

— Се ж моя Ядвіга! — промовив дивуючим ще голосом князь, притискаючи її до свого широкого лона.

— Тато! — прошепотіла Ядвіга більше зляканим, ніж радісним, голосом, доторкнувшись до холодного заліза на батьківськім панцирі.

— Ти підвела мені з мертвих свою маму! — промовив тихо з заглушеним риданням старий князь, пригортаючи до себе головку Ядвіжину.— Але ходи-но сюди, дитя моє любе, дай озирнути тебе! — І він високо підніс над нею світоч смольниці.

---

* Тафля — плита (*польське*).

Кілька хвилин стояв він нерухомо і мовчки край неї, пронизуючи її очима, мовби силкуючись у її рисах прочитати поблеклі сторінки минулого. Тяжкий стогін, такий тяжкий, що навіть страшно стало й Ядвізі, вирвався у його з грудей, і він опустив руку з смольницею.

— Так, так! — промовив він.— Вся в неї... те ж волосся, ті ж дрібні, чарівні риси, тільки очі не ті... Недарма ж вона шукала у тебе моїх очей... Се наші очі, владні й світлі, і сю рису між брівок провела гордота Потоцьких.

І князь з пихою поглянув на свою одиначку-красуню. Якесь нове, славолюбне чуття прокинулось у Ядвізі, і вона мимохіть випрямила величний свій стан і обвела всіх таким упевненим поглядом, яким королева позирає на свій двір.

Ясь з подивом поглянув на свою Ядвігу, нову та горду красуню.

— Одна ти у мене,— вів далі з захватом князь, обертаючись до дочки,— і нема в мене сина; присягаюсь на гонор, що ти зумієш носити славне ім'я — уславиш стародавній наш рід! Чи так, моє панство? — обернувся він лагідним голосом до Запольського і до інших підданих.

— Так, так, ясноосвіцоний княже! — почувся звідусіль почтивий гомін.— Головка князівни, либонь, для вищої корони сотворена!

— Глянь-бо, глянь, пане,— штовхнула панна Казимира Запольського,— якими вирлами витріщився на нас усіх отой шельма хлопчисько Ясько!

— Ну, мій вірний слуго,— обернувся ласкаво до Яся князь (а пан Запольський і панна Казимира тільки з жахом переглянулись),— підійди сюди і здійми з мене сю тяжку зброю; ми тепер дома, і я певен, що вона мені тут не потрібна.

Ясь підійшов мерщій, розстебнув гаплики, зняв панцира з князя, взяв рукавиці, шолом, великий меч і зупинився край кріселка.

— Так, ви вірно, панове, сказали,— вів далі князь до громади,— голова князівни така пишна, що, слово гонору, здолає й королівську корону носити! — закінчив він річ голосно.

Очі Ядвіги спалахнули гордим огнем; уся зброя, яку держав Ясь, брязнула раптом додолу.

— Ти щось сьогодні незграбен, слуго мій вірний,— зауважив прикрим голосом князь; Ясь кинувся мерщій підбирати розкинуту зброю.— Так,— не спинявся князь, обертаючись до Ядвіги,— коли тебе побачить найясніший король...

— Мене король бачив, і я його вітала тут, у сім замку,— відповіла згорда Ядвіга, запишавшись і зашарівшись полум'ям.

— Ти його ясність вітала, моя пихо, моя царице? — перепитав збентежений князь.— І як же? Король задоволений був з молодої владарки?

— Він до мене, тату, був дуже ласкавий: голубив і до Львова запрошував.

— О, найшляхетнійша величність! Потоцькі — найвірнійші слуги твоєму престолу! А тобі, дочко, спасибі! — І він обняв жилавими руками її виточену голівку і поцілунком заквітчував свою радість.— Тепер, дочко наша, сідай тут та послухай перелік наших маєтків і скарбів, бо не одну сотню літ згромаджував їх наш рід, і се все наша сила й влада... і все піде тобі на віно, на посаг: сто перунів, що таке віно й самому королеві буде за честь!

Ядвіга сіла в кріселко поруч з ним.

Пан Запольський почав знов читати свою рахубу, але вже певним голосом, а всі присутні легко зітхнули, бачачи таку зміну у княжім настрою.

— Я гину з кохання... я мушу з тобою обрадитись! — почула Ядвіга ледве чутний шепіт над вухом. Уся вона затремтіла від згуку знайомого голосу.— Я мушу з тобою побачитись, зіронько, а хоч би дістати за те й смертної кари!

Від палких слів козачих затіпалось тривогою серце у молодої князівни; вона впустила додолу свою легку хусточку і хутко нагнулась за нею... Кинувся за нею й Ясь; рука його торкнулась її білої викоханої рученьки, він почув над своєю головою мелодійний голос: «Завтра... у північній башті...»

Старий каштелян скінчив нарешті відчитувать свою справу, і князь махнув усім ласкаво рукою.

— Ти бачив, пане, бачив? — прошепотіла таємниче Казимира Запольському, зупинивши його в вузькому й таємному ходнику.— Вернувся, шельма, вернувся!

— Так, пані добродійко, я своїм очам не йняв віри: адже пильно наказав пану сотнику за се діло, так ні,—

вернувся, та й уже! Та ще, здається, княжої ласки доскочив,— додав Запольський, важко дихаючи й витираючи піт із свого широкого чола.

— Адже ж то кепсько, пане,— похитала головою панна Казимира,— ой-ой як ще кепсько!

— Ох, Єзус-Марія, кепсько, пані добродійко; я ниньки вже стільки набрався страху, що, здається, вистарчило б його на весь вік. А як глянула князівна та запримітила Яся, то зашарілась і трохи не кинулась йому на шию, так я помислив, пані добродійко: «Ой, пане каштеляне, здере живцем з тебе його мосць шкуру, коли завважає, що дочка його на козака задивляється!» Признаюсь тобі, пані добродійко, що я вже почав був і патерностер * читати, та відвів поки господь, хай буде похвалéне його ім'я святе!

— Амен! — ствердила панна Казимира.— Тільки не все, пане, не все,— засичала вона йому на вухо,— пан читав собі і не завважив, як підлий хлопчисько, нагнувшись до князівни, щось шепотів їй.

— Ой лихо, ой біда! Князь моститься аж до короля, до корони, а тут...— аж ухопився Запольський за голову.— Що ж то буде, коли він довідається, що горнеться ясноосвіцона князівна до бидла?..

— І то ще, пане, не все, і того ще мало... Я зразу догадалась, що шельма благає у князівни побачення, і коли вона нахилилась до хустки, я витягла шию і дочулась, що вона шепотнула: «Завтра уночі...»

— Ой, пані добродійко, пропали ми, пропали, як пси! — крикнув Запольський.— Довідається князь, то закатує живцем нас, на палю посадить! Що ж робити, пані добродійко? Убить його, задушить, отруїти?

— Ні, пане; князь почне розшукувати, розвідувати причину, а до того ще підійшов лайдак під його ласку...

— Ну, так що ж? — розвів безнадійно руками Запольський.— Мовчати хіба, пані добродійко,— знать, мовляв, не знаю, відать не відаю; хай сам князь дізнає і квитається!

— Що ти, пане, зсунувся з глузду, борони боже, чи що? Коли князь довідається про се з чужих уст, коли побіжить скрізь поговір, то пом'яни моє слово, що не втримати нам на в'язах голів.

* Патерностер — молитва, отченаш (*лат.*).

— Ой так, не втримати!

— Ні, вже краще самим нам довести князеві,— вимовила панна Казимира рішуче,— а там най уже він чинить, що знає, бо чи так, чи інак, а кари нам не втекти; тільки коли з наших уст правду одержить, то, може, зглянеться з ласки... та й на няню можна звернути...

— Ну, а коли ж ми не дізнаємося, пані добродійко, де вона тому бидлу стрівання назначила?

— То вже моя, пане, турбація, і будь певен: очі видивлю, а голуб'ят дочатую! — закінчила вона рішуче.

А князівна тим часом спала безжурно, поринаючи в мріях золотих та ласкавих; із химерного того плетива то виникала перед нею блискуча, яскрава королівська корона, то визирали закохані принадливі очі хорошого, вродливого козака...

VII

Тиха, морозна ніч. З високого, холодного неба зорять на землю зорі яскраві. Стоять нерухомо дерева, немов одягнені памороззю в срібні лахматі хутра. Місяць-князь осяює ясно сю баєчну картину, кладе гратчасті світові стежечки по кам'яних тафлях на долівці і сповняє порожняву замкових покоїв якоюсь непевною, химерною сутінню. Скрізь тихо, тільки коли-не-коли почується десь якийсь шелест або крізь намерзлі вікна, що блискочуть вигадливо штучними візерунками, донесеться рип снігу чи вищання далеких санок. В північній стороні замку під баштою, схилившись до муру, стоїть нерухомо, мов камінь, козак; не задубів він і не спить: очі його затоплені в темне скло вікон, що підносяться над його головою. Але там, за тими клятими шибками, все стоїть ніч, і думає козак: «Невже не блисне там радісний огник, невже не прийде туди моя ластівка, горда князівна? Невже вона його щире серце проміняє на знадливу корону? О, чому ні? Потоцькі пихою своєю завзяті, а вона в батька вдалася... Яким огнем зайнялися її очі, коли князь натякнув на можливе сватання короля? Яким величним поглядом окинула вона всіх! Як запишалась своєю царською красою!.. Ох і краса ж!» — зітхнув він, і серце йому занило якимсь нудливим, лихим прочуттям.

А мороз усе міцнів та міцнів і, здавалось, намажувався льодом пойняти і величний замок, і завалений снігом

дах, і завіяні мури та бійниці, і засипані горбами рови.

Наступали вже обляги. Жовті й червонуваті огники один по одному гасли по замкових вікнах; тільки в південній башті, де оселився сам князь, ще млисто світилось намерзле вікно. Грізний господар сього замку не спав; він лежав на тапчані, килимом укритий, і сіпав спересердя свій вус. Перед ним на низенькім стільці на срібній таці стояв золотий збан, повен меду доброго, і тут же у високому шандалі * горіла груба воскова свічка, кидаючи навколо мигтяче підсліпувате світло. Високо, в готичних склепіннях, тулились і плавали тіні, а темні дубові двері з висячим замком гинули зовсім у пітьмі.

Не спав князь. Боліли йому по ночах старі рани, і пекла йому серце давня роздратована болість... А в замку було тихо, супокійно, мов у велетенському склепі, і здавалось часами князеві, що й сам він лежить у труні...

Знову князь вихилив кухоль, але спогад уїдливий, невідчепний не затемрився з того, а ще більше наблизився, притулився і став шепотіти йому про колишні події, про замовклі розмови, став відхиляти йому мертві лиця, і вони виринали з сутіні і дивились йому в вічі і в душу. Князь стиснув у жмені держак від меча. Марно він десять літ кидався світ за очі, у січі скажені, марно важився він чужими сльозами залити свої; чорне горе не тікало від його й не втече, і годі чим наситити його ненатлу, ненажерливу лютість... Князь Потоцький не відає і не хоче зажити милосердя й любові; десять літ сіє скрізь він лихо і сіятиме його надалі. Так, нема милосердя, воно вмерло разом з Лукрецією, на жаль усьому світу!

І князь знову стиснув холодною рукою свій тяжкий меч і лютим, божевільним поглядом озирнувся довкола.

— Не вернеться, не вернеться! — простогнав він.— І навіть нова втіха, нова пиха й відрадість не можуть прояснити в моїй душі пекельної темряви!

І в перший раз почув князь, що сам він перепалив чужими сльозами своє серце і що воно не здолає тепер усміхнутися на світ божий, відгукнутись колишніми радощами... І що навіть Ядвіга, в якій ожила укохана їм Лукреція, не може розтопити замерзлої в грудях крижини, і сей довід лютував князя ще більше.

* Шандал — свічник (*франц.*).

А князівна, дочка його, пиха його, втіха й слава, йшла у той час на потайну розмову — і то з ким же? З негіддю, з хлопом князівським Ясем! Нишком і полохливо йшла вона по порожніх залах і хідниках; невеличка ліхтарня тремтіла їй у руці і кидала пасма слабого світла, що зараз у темряві й гинули; поперед Ядвіги бігли страшелезні тіні, простягались якимись потворами і кивали їй з високого склепіння своїми куделями. Десь навдалі щось вило, мов вовк, а під дахом стогнало, мов пугач.

Сліпий страх зазирав Ядвізі у вічі і гнав її все вперед та вперед, так що нарешті вона вже без пам'яті бігла до дубових закутих дверей. В сусіднє, крайнє вікно світив мигтячий світ і зеленастими плямами лежав на чорних дверях, на брамі й на долівці. Ядвіга вступила у той світ ясного проміння і легко зітхнула. «Чи тут Ясь? Він мусить бути під сим вікном! Се ж башта північна!»

Тут вона запримітила, що з пітьми довгого хідника блиснула якась світова пляма і злодійським зайком перебігла через неї та й зникла. Ся пригода збентежила була на хвилину Ядвігу; приставивши до очей руку, вона придивилась пильно кругом, але нічого не вбачивши, заспокоїлась, поставила ліхтарню на підвіконник і стала відчиняти примерзле вікно.

Козак озирнувся. Слабе світло з вікна блимнуло йому радісно в вічі, а ось і вікно над головою рипнуло стиха, нарешті його відчинили дві білі рученьки, і в відтулині з'явилась Ядвіга. Вона була в куновім байбараці, а на голові у неї накинута була шовками гаптована хустка.

— Ядвіго, ти? — покрикнув Ясь, простягаючи руки до неї.

— Я, коханий! Лізь сюди; жду не діждуся! — почув він її тихий голос.

— Хапай шнурок! — І Ясь зручно кинув шнурок з вагою у вікно.— Та закрути міцно об віщо вагу!

Ядвіга хапливо справила його прохання і крикнула у вікно:

— Уже!

Тоді Ясь ухопився за другий кінець шнурка і, мов кішка, видряпався по стіні до вікна та через хвилину вже мав у обіймах свою ревне кохану Ядвігу.

— Стій-бо ти, божевільний Ясько, тут небезпечно! Я відчиню зараз двері у башту: там ніхто не буває, туди

й входу другого нема! Та тривай-бо, Ясько! — пручалась вона.— Посвіти!

На превелику силу опам'ятався козак і взяв у руки ліхтарню. Ядвіга ледве-ледве повернула ключем і налягла на двері, але вони прикипіли іржею до петель і не подавались; тільки вже коли Ясь напер їх добре плечем, розчинились вони з якимсь уразливим лоскотом. З пустки, як з могили, повіяло на них холодною гниллю. Якась нестямлива болість здавила серце Ядвізі... «Що се? Прочуття?» — майнуло їй у голові.

— Ет, бридня! — промовила вона вголос і, взявши за руку Яська, сміло ввійшла в забуту, опущену башту.

Ясь причинив двері, поставив долі ліхтарню і пригорнув знову до свого серця Ядвігу, та так палко, що вона аж спалахнула і обвила його шию руками...

— Занудилась я за тобою, славний, відважний лицарю мій! — прошептала вона, тулячись до козачого личка.— Уже не гадала й бачити, уже й не сподівалася!

— Серце тобі, зірочко, віщувало правду! — промовив Ясь, цілуючи, милуючи її головку.— Я й сам не сподівався вже твої сині очі вбачати... Сядь, моє щастя, моя нагідочко, тут біля мене... Отак... Присунься ще ближче... Я хутром твої ніженятка укрию, я пригорну тебе до свого гарячого серця... Я не підпущу сивого морозу до тебе!

Ясь кинув на широку лаву свою хутром підбиту керею, посадовив Ядвігу, окутав, огорнув її щільно, а сам припав їй до ніг і обвив її стан рукою.

В високій, похмурій башті стояв непривітний холод, а вгорі слалась чорна темрява; вузьке та високе, схоже до бійниці вікно, заліплене морозом та снігом, майже не пропускало світу, а лише заледве зеленіло стягою в окружній пітьмі. Ліхтарня невеличким світовим колом пойняла́ округ себе долівку і, мигтячи промінням, вихоплювала з темряви дві припавші одна до одної тіні. Але Ядвіга не чула пекучого холоду, не помічала могильної стуми.

Їй було тепло, світло та радісно; серце її тріпоталось від захвату в грудях, і вона слухала та слухала кипучі розмови коханого друга...

— Бач, князівно моя! — провадив Ясь, гріючи їй цілунками рученята і зазираючи в сині очі.— Я неначе п'яний, шалений; радість і щастя туманять мій мозок, а

мені треба багато-багато дечого тобі розказати, тільки й слова розгубились і думки, мов голуби, розлетілись, коли тебе я побачив... Ти й збагнути не зможеш, як смертельно тебе я кохаю! — шепотів він, тулячись до її тремтячого лона.

Ядвіга тремтіла не від холоду: якийсь нутряний пал перебігав огнем їй по жилах і зневолював солодко тріпотатись усім тілом.

— Зірнице моя! — вів далі Ясь.— Як я побачив тебе, коли ти з'явилася в залі, велична, ясна та хороша, мов янгол, то треба занадто волі, щоб прикипіти до підлоги і не кинутись при всіх, при твоєму грізному батьку до тебе, не розцілувати твоїх рученят...

— Ох, ти, мій любий козаче! — нагнулась до нього близько-близенько Ядвіга і обвила своїми рученятами білими засмалену шию козачу. Чорне волосся її розсипалось шовковими пасмами і укрило хороше обличчя Яська.— А хіба мені треба було менше принуки, щоб не кинутись у всіх на очах до тебе і не крикнути шалено: «От кого я кохаю над усе, над усіх!»

І шепочуть одне одному Ясь і Ядвіга всім відомі, але вічно дорогі і жадані слова...

І розлуки мов не бувало; полинула вона на сизих крилах далеко-далеко... І дарма лютує сивий мороз, киваючи білою бородою, дарма силкується пройняти товсті намерзлі мури і вп'ятись крижаними пазурами їм у серце... Ні, не заморозити йому гарячого серця, не затамувати кип'ячої крові...

І палко пригортає до серденька Ясь свою неналюблену квіточку, а тим часом по верхніх вікнах у замку мелькає якийсь огник: то крадеться котячою ходою панна Казимира до південної башти. Тремтить у її руці каганець, темні тіні склизять по вогких мурах і женуться за нею.

Страшно старій панні; хапається вона, не озираючись навіть назад; тихо й глухо гучать ступні її по кам'яних тафлях, і здається їй, що от-от холодною рукою хтось її злапає...

Аж ось панна Казимира зупинилась коло островерхих дубових дверей, окованих залізними шпугами й цвяхами, з залізним іржавим замком...

А тут уже, мов чорний той крук, пильнує її пан Запольський.

— Що ж, пані добродійко, вистежила?

— Вистежила, винюхала, знайшла в північній башті! — сичить її шепіт, немов осінній вітер серед німотних могил. Панна Казимира притулила вухо до щілини в дверях, через яку боязко пробивалося світло. І чує вона важку ходу грізного пана і несамовиті, запеклі прокльони...

— Пора, пані добродійко! Або жити, або сконати! — рішуче промовив Запольський і тихо постукав у двері...

— Моє голуб'ятко, тобі правду в довгі ночі осінні шепотіло твоє чутке серце! — говорив Ясь.— Ти б мала мене більш не бачити: адже пан Запольський умовився з паном сотником мене вбити, аби назад не вернувся! Один бог рятував мене!

Ядвіга притулилась до його цілком.

— А за се я ще більше тебе кохаю! — воркувала вона.

— А коли ми викупили князя і повертались назад, сотник наважився оклеветати мене перед ним і скарати на голову. Тільки господь відвів від мене його лихий замах. Трапилось нам зустрітися в дорозі з татарським загоном. Князь звелів ударити на його. Жарка була січа, й тепер, як згадаю, займається кров. Їх було більше, проте ми вдарило сміло. На нас випало по три татарини,— так у нас же була краща зброя, і татари кинулись урозтіч, а ми за ними. Коли се зирк — князя між нами нема; сюди-туди, аж він гонів за двоє б'ється з шістьма татарами... Я гукнув на своїх, але за брязком, за гвалтом не дочувся їм мій покрик, і вони промайнули вперед. Тим часом князь наш рубався, як розлютований лев, але татари перемагали його числом. Думати було годі... Гукнув я на коня і стрілою до нього на визвол, і по правді нагодився упору, бо у князя вже був зламався меч, і він відбивався лише тупицею; в ту мить, як мій кінь до його доскочив, уже був свиснув ятаган над головою у князя, але враз свиснула й моя кривуля, і відрубана ворожа рука впала до ніг.

— О мій славний, хоробрий лицарю! — покрикнула радо Ядвіга, любуючи на ясне та жваве обличчя Яськове.

— Не вспіли озирнуться татари,— розказував далі козак,— як я другого, що накинув вже був князя арка-

ном, шелеснув навідсіч, аж кривуля ввігналась у нього по держално... Я смик її назад — не бере,— гепнув татарин з моєю кривулею... а на мене вже двоє... Вихопив я пістоля, бахнув одному в вічі, а другому вже ним шпурнув у лоба... і не завважив, чи влучив, чи ні, а тільки татарин навтьоки, а за ним двоє. Оглянувся — одинно лишився, охопив обіруч князя, а князь його — борюкаються. Князь то здоровий, так і татарюга ж вискіпався дужий, а тато твій знесилений був... Я прожогом під татарського коня і розпоров йому ножем черево, а як гепнув з ним і татарин, то добув-таки кривулю свою і відтяв йому голову... Обняв тоді мене твій тато та й каже:

— Ну, спасибі тобі, слуго мій єдиний,— і життя ти мені врятував, і уявив себе лицарем... Не забуду сього довіку, за батька мене матимеш, та й годі!

— О мій милий, коли б се справдилось! — обвила рученьками козака палко Ядвіга та й поцілувала шалено...

А в хмурім князівськім покої стоять бліді, як мерці, перед своїм можновладцем пан Запольський з панною Казимирою. Панна белькоче щось язиком неслухняним і давиться... Пан Запольський стогне й зітхає. Князь сидить темний, як ніч, лиховісний, як туча... Свічка блимає тьмяно й освічує млисто три постаті.

Аж ось схопив князь панну за руку і здавив її, як у лещетах.

— А коли ти лжеш? — промовив повагом здавленим голосом князь, але так, що пан Запольський і панна Казимира почулись, немов їм ноги вросли уже в землю.

— Коли ти звела на князівну Потоцьку такий поклеп, на єдину літоросль * нашого роду? Зміркуй, чи вистарчить мук на землі, якими б здолав я тебе вгонобити?

Пан і панна впали навколішки.

— Ясноосвіцоний княже! Ти владен нас загубити й помилувати, а ми безневинні: то хлопка няня...

— Бидло! Вам була доручена дочка! — заревів князь.— А коли все се есть лжа?

— Хай ясний князь піде з нами й упевниться своїми очима! — давилась Казимира словами.— Ясноосвіцона князівна з твоїм слугою Яськом...

---

* Літоросль — нащадок.

— Цить! — гримнув князь, зблідши від лютості. І ударив чимдужче об долівку сталевими піхвами.

— Жоден язик сього не може промовити; на гонор клянусь: за такі речі, за такі слова, за такі навіть думки заплатить усяк мені головою! Ну, — добув він широкий свій меч,— ідіть, я за вами, але пеклом клянуся, що коли хоч єдине ваше слово виявиться кривим, то краще б вам було й на світ не родитись! А коли правда,— провадив він з пекельним усміхом,— то князь Потоцький потрапить, як віддячити своїх вірних слуг за добрі вістки.

Смертельний жах оціпив панну Казимиру і пана Запольського, і вони почули на своїй шиї мовби лезо холодної сталі. Але князь грізно гукнув: «Ну, гайда!» — І сам за ними пішов з видобутим мечем...

— Але чи любиш мене, чи кохаєш мене, моє щастя, на життя, на ввесь вік? — буркотів тим часом Ясь, мов той голуб, зазираючи в вічі князівні.

— Кохаю, кохаю! — усміхалась Ядвіга.

— Не смійся! — підвів суворо голос козак.— З моїм коханням жартів нема! — Він міцно стиснув їй руку.— Скажи, чи ти не забула ту клятьбу, яку ми один одному дали під землею?

Ядвіга здригнулась.

— Ти мене, Ясю, лякаєш! — промовила вона, випручуючись.— У тебе страшні очі!

— Ні! — відказав Ясь, беручи її знову за руку.— Скажи мені, чи присягнешся вдруге зо мною, що не зацураєш мене ні ради кого й ні задля чого, що не зміняєш мене ні на розкоші, ні на пишноти і що в свідки до своїх присягань ти покликнеш землю тяжку?

— Я кохаю тебе! — відповіла тремтячим голосочком Ядвіга.— Хіба ти не віриш моєму слову?

— Вірю, хочу вірити, але ж і ти, моя радість, моєму віриш, а коли віриш, то можеш і заклястися знову...

— Який-бо ти, Ясю! — тремтіла і якось з жахом озиралась Ядвіга.— Не присягання боюсь я, а мені ті слова чогось душу морозять... Ну-ну, не сердься! — промовила вона, глянувши на хмурий, насуплений вид Яська.— Мій соколе ясний... ну-ну...— але далі зупинилась, мов у неї не стало духу на слова...

— Слухай, Ядвіго, моя доле, мій раю! — заговорив чулим, зрушеним голосом Ясь, узявши її за руку.— Ти ясноосвіцоного роду, можновладка, тебе твій отець мостить у королеви... а я ніби твій хлоп, так принаймні мене вважали, а може, ще й досі вважає його мосць князь... Отож і маєш, що між нами така незмірима різниця, яку хіба божевільний побороть може зважитись. А з того знати: або мені зараз же, не сходячи з сього місця, себе загубити, умерти на твоїм закоханім слові, на твоїм поцілунку... або коли ти мене також непереможно кохаєш, як я тебе, то запевнити страшною клятьбою надію... Але стій, завваж-но ще ось що: різниця, про яку я казав тобі,— се можновладна кривда, а насправді її такої нема. Я походжу з значної козачої сім'ї, яка може порівнятись достатками з найпервим шляхетством... Отець твій у наїзді на українські села,— бо тим бавиться славне магнатство,— взяв мене у полон як бранця... і безправний я й досі... Скажи ж мені,— втопив свої очі в очі Ядвіги козак,— коли розшукаю я рід свій, коли за п'ять, за шість літ вернуся до тебе і край твоїх ніжок зложу й славу, й багатство, й достойність, яку тільки може здобути дужа рука та серце відважне...

Ляда в темнім кутку тихо відсунулась, і з-під долівки знялась якась чорна та довга тінь.

Але Ядвіга її не запримітила: вона дивилась у чудові очі козачі, що горіли під чорними бровами пекучим огнем, а Ясь не чув шелесту, бо він у ту мить обвивав тонкий станочок своєї красуні.

— Скажи ж, — намагався-таки він,— чи згодишся тоді дать мені рученьку на все життя, на весь вік?

— Ой, Ясю мій,— покрикнула Ядвіга,— тоді твоя навіки, навіки!

— Чи не рано занадто? — прогучав враз із кутка якийсь холодний, але розсатанілий від лютості голос, і схована під кереєю ліхтарня осяяла несподівано цілим променистим снопом грізну, невблаганну князівську постать і скам'янілу від жаху князівну.

Стрепенувся був Ясь заступить свою милу, вихопивши шаблю, але перед ним з добутим мечем стояв уже князь, а за князем трусились пан Запольський з старою панною. Вид у князя був занадто страшний.

— Стій! — гримнув він хижо на Яся.— Ти зважився, хлопе, обнімати ясноосвіцону князівну Потоцьку? Га! —

скривився він пекельним усміхом.— Чи ж правда, що то єсть раювання? Не людське раювання, богівське? Ха-ха-ха! Але за таке раювання беруть і ціну хорошу!

— Ти владен, княже, убити мене,— відповів, підіймаючи гордо голову, Ясь,— і за князівну я прийму з радістю смерть!

— Цить, хлопе! — заревів озвірений князь, хапаючи меч.— Ти занісся надміру думками, коли ждеш, що тебе ще вшанує мій меч... Ні, ти мене визволив від неминучої смерті, і клянусь сатаною, було б не по правді умерти тобі від моєї руки... Скрутить його,— зіпонув князь, обертаючись до Запольського,— і до стовпа прикувать у льоху!

Запольський кинувся до Яся, а той опустив шаблю і не рушався з місця; Запольський зв'язав йому руки поясом.

— В льохах моїх ти зотлієш... Від голоду здохнеш, як пес... Сонця божого ти більше не вбачиш... Не знатиме твоє падлюче тіло погребу...

— Тату! — благала Ядвіга, кидаючись до його...

— А ти,— прохарчав, відпихаючи її, князь,— геть від мене!

— Не забувай, отче мій! — спалахнула Ядвіга, гордо випрямившись і уявляючи царську поставу.— Коли ти князь Потоцький, то й дочка твоя теж князівна Потоцька!

— Віднині ти не князівна,— прохрипів глухим голосом князь,— а черниця в монастирі кармеліток; там замурована в склепі, відрізана від живого світу, в німій гробовій тишині ти будеш спокутувати свій тяжкий гріх перед богом, а ще більше перед твоїм почесним родом, який ти зганьбила вкрай... Там ти будеш оплакувати свою неславу й публіку, поки не змиєш сльозами до цяти весь бруд із свого серця, всі спогади про мерзотні часи або поки не сховаєш негіді, що отруїла цілком твою кров, у домовині... Інших скутків не буде, й жодного милосердя не жди: ніхто, ніхто над тобою не зглянеться!

Ядвіга стояла бліда, нерухома, мов з мармуру витесана статуя; але в погляді її світилась більш непокора й упертість, ніж страх. Князь відвів від неї очі і пройняв ними своїх вірних слуг Запольського й Казимиру.

— Ну, хамку і всіх прислужників та прислужниць, що коло князівни ходили, розірвуть на шматки коні! —



Куток робочого кабінету.

хрипів князь з якимсь гадючим шипінням.— А вас, вірних слуг, що мене оповістили, вшаную я до живоття дозорцями сієї башти; двері замуруються, і ви будете стерегти тут тайну гербу Потоцьких, щоб вона не вилетіла, борони боже, з сих мурів...

Панна Казимира і пан Запольський повалились князеві в ноги, але той відіпхнув їх своїм важким чоботом.

VIII

Два роки з тої ночі минуло, коли над Ясем засунулась ляда навіки і замкнулись знизу у льохах залізом ковані двері. Два роки минуло, і всі забули чи силкувались забути про ті лихі вчинки, які скоїлись у ту страшну ніч; забули про похованого живцем Яся, забули про Запольського й Казимиру, що зомлівали в в'язниці. Кожен далеко обходив північну башту; вона віджахала сусідніх мешканців. Звідтіль у глупу ніч часто линув стогін важкий або розлягались ревні ридання... Усі й забули нещасного козака, тільки одна душа ховала пам'ять про його: то — князівна Ядвіга.

Отямилась вона другого дня після страшенної ночі в одороблім ридвані, глянула в вікно і вбачила цілу бataву вершників і лицарства, що проводжали її... Але його... його між ними вже не було. І уявилась тоді Ядвізі страховина її долі; порвалась була князівна вискочити геть, розпитати всіх про дорогого Яся, навколішках їх благати, аби визволили хороброго, коханого козака... але враз почула вона на собі холодний, жорсткий погляд. Озирнулась — аж поруч неї сидить її князь-отець.

Зомліла Ядвіга, немов побачивши коло себе дикого, хижого звіра, і сіпнулась була до дверцяток... Хай її уб'ють, хай коні затопчуть — дарма, але їй годі з ним разом сидіти; від його тхне свіжою чоловічою кров'ю, від його віє могильним холодом підземного склепу...

Сіпнулась була Ядвіга, але її спинив глумливий голос:

— Не силкуйся, князівно, з ридвана тобі не вискочити.

Опустила руки Ядвіга.

— Сядь і слухай, що я тобі казатиму! — суворо проговорив князь і дужою рукою посадовив її знову на місце.

Не звела й очей на князя Ядвіга, а тільки серце її стислось від безнадійної туги.

— Хлопа нема вже більше на світі або ік ночі не стане вже напевно! — провадив далі похмуро темний як ніч князь, і слова його тяжезним каменем падали на Ядвігу.— Ніхто його не зрятує, ніхто... Сили нема! Ти ж і не поривайся від мене втікати,— се дурниця; та коли б і втекла, то під першим дубом замерзнеш, бо ми вже далеко від замку. Ти мусиш забути про хлопа, чуєш, ти мусиш забути! — промовив він ще глухійше, здавлюючи холодною рукою тремтячу руку дочки.— Ти повинна його раз навіки забути; могила своїх жертв не вертає... Та гляди, щоб з твоїх уст не злетіло й слова про ту ганьбу довіку, до суду, інак не будь я Потоцький, коли ти не зміниш свою княжу корону на каптур чернечий.

— Не забуду ніколи...— прошепотіла побілілими губами Ядвіга.

— Не забудеш? Ха-ха! — засміявся її батько пекельно.— Так згадуватимеш його в кам'яній своїй домовині, в захованій келії, де ти будеш замурована до живоття, і ніхто не прийде туди поділити з тобою ні твоїх скарг, ні твоїх божевільних сліз та зітхань... Клянусь нечистою силою, що станеться моя воля і її не зламає навіть смерть, бо всі свої незлічені добра заофірую на кляштор * і там невідомою затворницею ти згинеш. Мені легше перебути твою смерть, ніж свого славного роду публіку... Ти остання паросль величного дерева: так або пишайся у королівській короні, пануй владою, розкошуй у всесвітніх утіхах, або нудись в могильній самотині... В останній се тобі раз подаю! — завершив князь, стискаючи до болю її руку.— Мовчи ж, як можна, стань каменем, коли не хочеш моєї пімсти зазнати!

На третій день перед Ядвігою побігли острі дахи львівських будинків, башт і дзвіниць; наблизились високі, неперелазні мури кармелітського кляштора, мелькнула брама, і зачинились за нею ковані двері.

— Тут, за тими високими мурами,— наказав ще раз їй отець,— подумай ти про свій учинок, викинь дурощі з голови і згадай, що ти князівна Потоцька!

Наказав та й попрощався з нею, зимний, як вітер без-

---

* Заофірувати на кляштор — пожертвувати на монастир *(польське)*.

мірних північних просторів, упом'янувши, що за рік навідається до неї.

Так от грюкнула за князівною остання хвіртка, і сестри-кармелітки провели Ядвігу під склепіння високого готичного храму.

Правда, можна заціпити слово, можна замкнути уста, та не можна приспати й задавити непокірної, свавільної думки.

Мовчить Ядвіга; ні слова від неї не чують сестри-черниці, і тільки бачать її замкнуті уста, насуплені брови та бліде обличчя; а тим часом у голівці в князівни палають невгасимим огнем її думи,— не замовити їх молитвами, не закропити росою нерозважених сліз.

В той час, коли всі вони молились навколішках під високим склепінням готичного храму, коли крізь довгі різноколірні вікна пронизувались цілі снопи сонячного проміння і слались на долівці та на спинах богомольців веселковими, ясними кружальцями, коли стовпи золотої куряви здіймались косяками по храму, займаючи щирим золотом білі каптури кармеліток і постаті мармурових фігур, коли сизий кадильний дим слався хвилястою пеленою по храму і ксьондз виголошував зрушливе казання, а орга́н голосив щось відрадне та щасливе, тоді у ті велебні хвилини перед князівною виринала страшна уява останнього розставання: блідий Ясь, скажений отець, рипання петлиць іржавих і завмираючий стукіт по кам'яних сходах ступнів, а далі несходимі льохи і в них прикутий до стовпа Ясь, знесилений від голоду і жадоби, з висохлим від голодної муки лицем... і розшматована кіньми дорога няня-бабуся, що любила її як свою рідну дитину...

І Ядвігу огортала тоді смертельна нудьга, і треба було всю горду волю напружити, щоб не заломити з розпачу рук і не кинутись ниць головою на холодний, з мармуру зложений діл. Коли ж панахиду служили у храмі, і в ставниках горіли хмуро свічки, і сумний реквієм лунав під темним склепінням, а за товстими мурами шелестіла голими вітами плаксива осінь, тоді на її личку займались огнем поцілунки і вчувалися їй гарячі стискання, а непоборна жадоба щастя й живого слова проймала її всю цілком. Тоді простягались руки її до химерної мрії і ловили холодну порожняву, а очі шукали під тяжким склепінням дорогі риси і гинули в невідгучній пітьмі. А які

нерозважні сльози лились у келії самотливій, коли надворі вила, стогнала сива хуртовина і забивала снігом вікно, а невеличка лампада блимала перед образом, освічуючи темну постать на ліжку... О, тоді в її пам'яті прокидались ті довгі зимові вечори, коли вони з Ясем і нянею сиділи в порожній, похмурій залі біля коминка, а кругом замка гукала і скиглила хуга, силуючись дірватися до кагли; тоді рука Ядвіги лежала в руці дорогого Яся, її голівка схилялась йому на плече, а він з такою ласкою, з таким закоханням пестував її схилене чоло та стискав у дужій руці її делікатну рученьку. Няня-бабуся пряла тоді, сидячи на дубовім ослоні, а вони біля неї; край ніг тихо й мирно дзюрчало її веретено, а відгучно йому лилася тиха казка про те, як короленко кохав королівну, як недобрий отець хотів короленка з світу зігнати і як королівна його захистила.

Прокидалась Ядвіга в своїй келії; здалека долітали до неї нудні співи чернечі та стогнав жалібний вітер...

І так котились довгі дні й безодні ночі за читанням релігійних книжок, за наукою з матір'ю-ігуменею і за пекучими спогадами, коли Ядвіжині очі займались потайним полум'ям.

Раз у страшелезну хугу, що вила голодним сіроманцем і стугоніла жахливо в монастирські вікна, постукався у браму якийсь заблуда-прочанин, благаючи на пречисту і пресвяту панну притулку. По пильних оглядинах хирного, древнього старця ігуменя зважилась впустити його до трапезної відігрітись і підкріпитись, чим бог послав.

Серед одноманітної, уїдливої нудьги ся поява зацікавила і віджившла трохи черниць; вони всі зійшлися до трапезної подивитись і послухати прочанина-старця, тим паче, що під сіряком у його відбивалася й кобза. Навіть князівна, що від людини ховалась, спокусилась спільним зацікавленням і вступила теж до світлиці.

Старець сидів у кутку, в затінку, уникаючи світла, бо його очі надзвичайно блищали. Сиве волосся і біла, як молоко, борода закривали йому майже весь вид, а похилий, згорблений стан надавав йому нужденний вигляд безпорадної, хирної старості.

В час, коли з'явилась князівна, старезний дідусь здригнувся і кинув на неї запальний погляд, але за мить він закашлявся і зігнувся ще нижче. Коли підкріпився

трапезою старець і запив вечерю ковшем меду, то господиня черниця попросила діда або розказати що-небудь про святині, або заспівати що божественне. Дід не дав себе довго прохати, наладив кобзу і заспівав голосним на подив та дзвінким голосом козачу думу.

Чулі згуки то лились злюба, то зростали до драматичного льоту, а живе слово виразне немов з болістю відривалось від серця... І всі замовкли, заслухались, а князівна затріпотіла й замерла під напливом якогось давнього, зазнаного почуття. А старець співав про козака-юнака, що покохав ревно царівну, та ще й вона йому заприсягалась у вірнім коханні... Козак іде добувати собі славу, своїм звитяжством чудує весь світ, своїм лицарством закраша всі царства та з всесвітньою славою спішиться до ніг чарівної царівни, але царівна дума, що козака вбито, що він уже під землею зітлів, та й про коханця забула, бо корона й золото засліпляють їй очі.

Слуха князівна, і кожне слово пронизує їй серце ножем; вона підводиться... їй темніє в очах... трапезна починає повагом крутитись...

А старець співа про те, що бог клятьби її не забув і земля заступилась... стала судією...

Князівна скрикнула та й зомліла. Внесли її до келії уже в нервовій огневиці. Про причину ніхто не наважився натякнути й словом, а тільки мовчки упадали всі коло хворої...

Але порошистий сніг не на вік криє землю. Настане весна, прилетять ластівки, і зацвіте знову земля крином *... Отак і серце дівоче: пригріє нове сонечко, і мертве серце затріпоче новими втіхами, новим життям...

Горде серце у дочки князя Потоцького! Минуло вже часу чимало, а разливе горе стратило лише пекучість і змінилось на елегічну сумоту; не ослабла тільки в йому трутизна гіркої образи, яку стерпіла від батька князівна, і не забулась жорстока зневага, з якою показав він над нею свою безмежну, князівську волю.

І прокинулась у Ядвіги гордота князів Потоцьких, і заманулось їй чужому слову більше не коритись, а самій над людьми владно царювати, як царює борвій могутній над похиленим лісом. І пригадались їй забуті отцеві слова...

А тим часом у хмурому замку, заметенім геть снігом,

---

* Крин — тут: зілля, квіти.

сидів як тума в своїй башті князь Потоцький, і закортіло йому раз у своїй пімсті упевнитись, посмакувати виглядом смерті своїх ворогів... Мовчки встав князь, здійма з стіни тяжкого ключа і з ліхтарнею в руці ступає по слизьких сходах... Ось перед ним якісь ковані двері; засунув князь іржавий ключ у замочне вічко і повернув його з натугою тричі; рипнули двері, і на князя повіяло гнилою вогкістю з підземелля. Довго йшов князь по покручених льохах, хідниках, аж поки не вийшов і не зупинився на знайомій площинці.

Дикий, лютий усміх скривив йому хмуре, жорстке лице: перед ним у мутній світовій плямі виявився прикований до стіни ланцюгом якийсь труп, що вже зігнив був майже цілком; принаймні замість обличчя чорними ямами позирав на князя якийсь кістяк. Князь з огидою відвернувся, але знов притяг його очі до себе страшний мрець; князь глянув і завважив, що він був у тій саме одежі, в якій був тоді проклятий хлоп; се йому впало в око, але разом здалось, мовби постать мерця була трохи нижча за хлопа, проте кістяк же без тіла мав зсунутись... Його мосць задоволений плюнув на трупа під шапку і повернув назад. Але не вспів князь зробити кілька кроків, щоб розгледіти, яким хідником повертати, як наткнувся зненацька на другого трупа, що лежав крижем ниць... Здивований князь присвітив,— то була постать жіноча, і по косі і по одежі не можна було помилитись.

— Панна Казимира! — аж скрикнув здивований князь.— Яким робом?

Князь замислився і згадав, що він сам вчинив необачність, не заклепавши наглухо ляди, що, мається розуміти, затворники через віко вилізли у льох, аби спробувати викопатись на світ... Князь з досади ткнув чоботом у голову трупа з такою силою, що черепок відскочив, а коси розсипались руном... Коли б придивився до черепка князь, то примітив би, що він був проломлений, але його мосць розсатанів і не був уже здатен на розвідки; він ударив ще раз і вдруге чоботом труп і зареготав дико: «Ха, думала шельма втекти! Ні, не такі у мене льохи, щоб з них можна було викрастись, не такі! Одно тільки жалко, що здохла рано. Було б втішно моєму серцю, коли б ти умлівала не рік і не два, замурована в башті, смакуючи мою кару за догляд дитини, але що ж вдієш... дав маху! А де ж ще дозорця?» — І князь посунув по хіднику

шукати пана Запольського. Важкий дух стояв у льохах, повний труп'ячого смороду, не провітрений, він давив задухою груди, і у князя вже разів кілька запаморочилась була так голова, що ледве встояв на ногах; а хідник як на те ще вужчав і спускався вниз. По дорозі князь знайшов у одному місці якийсь зотлілий шматочок, мовбито стьожку; тільки чого б вона у пана взялася? — а в другім — цвілий шматок хліба, зчорнілий на камінець... Очевидячки, сюдою тікав дозорця; але далі йти було ніяк,— хідник розділявся на дві віти, легко було заблудитись, та й дихати важче ставало. Князь ухопився за груди, оперся на слизьку, холодну стіну, щоб відпочити. «Чого ще мені того падла шукати? — стукотіли йому думки в голову.— Куди йому у ката втекти? Звідсіль виходу другого нема... викопатись можна хіба тільки до пекла... Ну, і опинився він там!»

Князь повернувся раптом назад і добре вчинив, бо інак в льоху зостався б навіки. Вискочивши на світ, він на порозі зомлів і пролежав непритомним з добру годину, а очунявши, ледве дочвалав до своєї башти. Другого дня, не розпитуючись, князь звелів утяти голову харчевнику, що мусив щотижня раз подавати поживок в'язням у кватирку.

Пройшла зима й весна, а князь сидів та й сидів у своїй башті-темниці, не показуючись людям на очі. До його пробував заїздити дехто з магнатів, але він відмовлявся хворобою і не вітав жодного гостя. Так усі й залишили ведмедя у його лігві лежати. Тільки вже літом мусив прийняти князь посланця з листом від найяснійшого круля. Король був збентежений хворобою князя і тривожився за його дочку... Запрошував сердечно обох їх до Львова, обіцяючи і своїх лікарів, і свій догляд; нарешті закінчив найяснійший, що такої розкішної красуні, як князівна Ядвіга, такої розумниці гріх дома ховати, що їй треба світу побачити, щоб здивувати собою весь мир. Ласкавий лист королівський зрушив вельми князя, і він відписав з глибокими подяками за ушанування, що на зиму сподівається зажити великої честі і оселитись у Львові в власному палаці.

Пізньої осені вже був там князь Потоцький і вступив перве у келію до своєї дочки. Ядвіга глянула на отця і зблідла, але окинула його гордим поглядом і низько вклонилася.

— Що, надумалась? — спитав її князь сухо.
— Надумалась,— відповіла загадково князівна.
— І маєш...
— Маю замах вищий за князів Потоцьких...
— О моя дитино! — поривчасто пригорнув її батько, але вона не відгукнулась серцем на те вітання, і князь поцілував її в бліді та холодні уста.

Незабаром рознеслась по Львову вістка, що князь Потоцький оселився з красунею дочкою у Львові і широко відчинив пишній магнатерії двері; незабаром слава про надзвичайну, невбачану красу князівни облетіла все місто і всі околиці; незабаром і молоде й старе від чарів її сп'яніло і збожеволіло вкрай.

IX

Настало літо. Загадав князь Потоцький для свого і для чужоземного лицарства дати турніра, та такого бучного, якого ще й на світі не чуто, і то на честь дочки своєї князівни Ядвіги, якій наступав вісімнадцятий рік. На тій учті гойній мусив бути й найясніший король. Він цілу зиму роз'їжджав по крайницях * свого великого панства, для того й не бачився ще з своїм першим вельможцем.

Гей, і бучно ж святкував своє свято князь Потоцький, так бучно, що слава про те пережила багато віків та долинула і до нас сивою старовиною.

За причілком островерхих мурів міста Львова розчищений був великий майдан, посипаний золотистим піском; надокола огороджений він був високим парканом, укритим дорогим кармазином і пишними цареградськими килимами, а крім того, його ще прикрашено було сріблястими саєтами, різнобарвними корогвами й вінками з дубового віття. На всіх кутках стояли герольди **, закуті у сталь, у шоломах, з струсовими перами і держали в руках срібні суремки. Поміж сидінням навкруги під парканом здіймались високі злотосяйні шандали з широкими кадильницями, де курились арабські пахощі і сповняли чудовим духом цілий майдан.

* Крайниці — кордони держави.
** Герольд — вістун, що оповіщає королівські накази.

З приходу збудовано було тріумфову браму і оздоблено її горорізьбою; там тислась сила джур і збройничих. Попід парканом були навкруги приладновані розкішні сидіння, оксамитом вкриті, золотими шнурами з кутасами облямовані, і то для значних пань і панянок. Просто приходу, на високім амвоні, красувався парчевий намет, призначений для цариці сього пишного свята і для її близьких; широкі сходи, устелені пишними килимами, спускались від амвони аж до самого кону. Скрізь блискотіли, яснілись єдваби, глазетні *, шовкові прозорі тканини, іскрились каміння і рожевіли чарівними трояндами видочки панянок; молоді, красно вистроєні панянки метушились усюди. Але над усі відбивалась красою і пишним убранням князівна Ядвіга.

Два роки майже минуло від страшної ночі в князівському замку, і Ядвіга переродилась цілком: із завзятої, палкої, вродливо-чарівної панянки вона стала недосяжною красунею можновладкою. Вона сиділа тепер на високім кріселку, пишна та велична, як справжня цариця. Парчева сутозлота сукня облягала її станочок, мов точений, з-під високого гаптованого перлами коміра горіло на шийці дороге неоціненне намисто, а з плечей збігала пишними блискучими хвилями манта. Пишна молодь, яка не брала участі в лицарському герці, роїлась навколо амвони, силкуючись піймати від нездуманої красуні хоч слово, хоч погляд, хоч усміх, але князівна байдуже, згорда позирала на їх зальоти, не обділяючи упадників навіть недбалою ласкою...

Вся увага її прикута була до брами, за якою з'їжджалось уже на пишних конях лицарство, з'їжджалось, але в браму на кін ще не вступало. Кожен приїзд лицаря сповіщався вибухом гармати і особливим сурмінням. А пишне панство залило вже геть усі сидіння, всі лавки, всі місця під обширим паркановим колом, так що весь кін видавався тепер велетенським злотистим кружалом, облямованим яркою веселковою крайкою. А навкруги паркана на мурах кишів хвилястим морем народ; дерева, дахи теж були обнизані цікавим людом; деякі шибайголови спинались зухвало навіть на високий паркан. Усередині тим часом розносили гайдуки на величезних срібних

---

* Є д в а б — шовкова тканина; г л а з е т — парча з шовковою основою і золотим або срібним пітканням.

тацях гостям всякі солодкі присмаки і прохолодні трунки. Навколо стояв жвавий гомін, що нагадував гудіння бджіл. Сонце підбилось геть-геть, але спочатку воно вкрите було серпанком легких хмар, а потім вітрець їх розвіяв, і сліпуче, гаряче проміння його заіскрило над живою картиною і її всю віджививило огнистими барвами. Тут враз гримнули гармати з мурів, засурмили голосно сурми, загули котли і тулумбаси *, і знялось бурею здалека народне вітання; все на майдані змовкло, принишкло, і в тиші, що впала, вчувалось лише лунання далеких викриків: «Віват! Нєх жиє! Слава королю, слава князю!» Аж ось знявся галас коло брами, і на кін виїхав на білому, як срібло, коні сам найясніший король. Рядом з ним їхав на злотистому огирю якийсь значний лицар у пишнім турецькім уборі. За ним услід виступав на сивому румаку сам господар баєчного свята князь Потоцький побік з молодим князем Радзівіллом, а за останніми виїжджала вже попарно решта лицарства. У всіх були закриті причілля, тільки у короля було відкрите лице. А хороше ж було те лице! З високим чолом, добрими блакитними очима, з довгими русявими вусами, що спадали аж на груди; правда, що очі ті знали й грізно дивитись ворогові у вічі, але тепер в них грала лише милість та ласка. Лице йому обтіняла сталева мисюрка, що звисала з шолома; все узброєння і одежа були на йому занадто прості, але на його величній поставі і серед пишного лицарства можна було зразу вгадати його за справжнього короля. Він наблизився до намету, під яким сиділа Ядвіга, і острогами примусив коня нахилити голову перед молодою красунею. Ядвіга зійшла вниз по сходах; двоє молодих джурів несли слідом за нею розкішний тяг ** її сукні. Вона підійшла до руки короля, а той узяв князівну за руку і поцілував її в голову.

— Правду про красу твою принесла нам широка чутка,— промовив він до Ядвіги,— а все ж не здолала вона списати того, що ми бачимо на око; недарма ж ми приїхали у Львів, на честь такої красуні можна не одного списа зламати!

— В такім разі я тричі маю дякувати богу за неї,— відповіла почтиво і разом велично Ядвіга, схиливши пе-

* Тулумбаси — литаври.

** Тяг — шлейф.

ред королем голову,— бо вона дала мені змогу побачити нашого славного, великого, улюбленого всіма короля.

— З такою красою ти злучила й ясну головку,— усміхнувся привітно король до Ядвіги, — і мені доправди здається, що князівна здолала б зручно носити і вищу корону.

У Ядвіги личко спалахнуло ярким полум'ям, і вона закрила свої очі довгими темнистими віями; але за мить перемогла-таки свою соромливість і мовила щиро:

— Найясніший король забув серце, а воно й для корони найпотрібніше.

— О, моя найцінніша в Речі Посполитій перлино! — скрикнув заворожений і радий король.— Ти стократ справедлива, і моє серце тепер озвалось...

Але тут завваживши, що останні слова його цілком замішали панянку, змінив зразу розмову і, показавши рукою на лицаря в турецькій одежі, додав:

— Не здивуй, моя ясна князівно, що ми пишаємось рідним, і пробач нам наш захват ревний, але от і чужестранний славута зачудувався з нашої квітки і просить мене запрезентувати його цариці тутешнього свята... Мурза турецький, перший герцівник і знаний на схід сонця звитяжець...

Ядвіга всміхнулась привабно, задовольнена з похвал і з того, що розмова перейшла на легшу дорогу; а лицар, примітивши, що річ іде про нього, виступив конем уперед, приложив праву руку до чола й до серця, а потім, зложивши руки на грудях і нахиливши голову, промовив, звертаючись до Ядвіги:

— До сього часу під розкішним небом моєї отчизни не вважали північну зорю за найкращу, але тепер, наблизившись до неї, я бачу, що вона не тільки перша за всі, але прекраснійша за весь обрій яскраво-зористий: її променисте сіяння сліпить очі людині.

Король з ухмилкою перетлумачив Ядвізі сю розкішну похвалу. Ядвіга аж зашарілась від тих слів і від пильного, палкого погляду, яким пронизував її мурза.

— Прошу його королівську милость переказати хороброму лицарю, що наше серце з того вельми радіє, коли турецькому можновладцю вподобалось сяяння північних зір польської Корони, і що нам утішно мати такого прихильця за друга і бачити його на воюваннях під нашими стягами! — обернулась вона до короля.

— Твоя донька, мій княже, правдива Клеопатра! — покрикнув поривно король до старого Потоцького.— Але, присягаюсь на гонор, на мою долю випала роль не королівська: бути посередником замилування,— весело засміявся король,— а для того я й зрікаюсь її, тим паче, що нам треба ухилятись від приводу до змагання з Туреччиною...

Орлиним, королівським поглядом обвів він усіх і обернувся до лицарства:

— Славне і ясне лицарство, я починаю герць!

Король дав гасло. Засурмили у срібні сурми вістовці, і почалась славна лицарська забава. Першим герцем була оголошена стрільба з сагайдаків * у мету. Ядвіга зняла з пальця свій перстень коштовний і офірувала на дар; його повісили на високу віху. Мета була надзвичайно трудна: діамант іскрив на сонці, як велика крапля води... Треба було надмірно острого ока і вірної руки. Ушикувалось лицарство і почережно стало з сагайдаками виступати до віхи. Засвистіли в повітрі перисті стріли; більша часть їх пролітала поуз, то минаючи геть, то черкаючи злегка той перстень, але жодна ще не збила його з шовкової нитки і не скинула до ніжок його господині-красуні.

Ось виступив турецький лицар і натяг свій міцний лук. Дзенькнула тятива, заспівала стріла і вдарила майже в середину персня, тільки не збила його, а прицвяхувала до дерева. Гучні похвали і оплески залунали навколо; але завдання не було справлене достоту, перстень не впав до ніг... І турецький лицар, приклавши руку до чола і до грудей, не наважився підійти за нагородою до князівни.

Тоді виїхав на своїм білім [6] сам найясніший і пустив до мети крилату стрілу; свиснула, звилась легкопера і влучила саме в середину персня, але наконечник розбив надрізаний уже стрілою турецькою перстень і вишиб з пробоїни ту стрілу: дві половинки персня розлетілись геть у різні сторони, а дві стріли, закрутившись у повітрі, впали край амвону князівни. Піднявся страшенний гвалт: «Віват! Слава королю! Нєх жиє!» — залунало всюди; засурмили суремки, загули тулумбаси, і покрив усе гуркіт гармат. Король уклонився на всі сторони, але сам не пі-

* Сагайдак — тут: лук.

дійшов до князівни, а скочив з коня, взяв під руку мурзу і з ним разом підійшов. Ще більший галас окрив їх і змовк зразу.

— Царице герцьова! — обернувся до Ядвіги король.— Честь першої нагороди належиться обом нам в рівній мірі, але сама нагорода розбита... Уклоняємось твоїй ласці; або скарай за нашу незручність, або пробач!

— Перед стрілою нашого найяснійшого короля й звитяжця ніщо не може устояти: ні золото, ні криця, ні камінь, ні серце! — усміхнулась вона привабно.— І дай боже, щоб так, як мій перстень, розпались перед королівською милостю всі вороги.

— Тільки в сю мить я спізнав неоцінне моєї Корони багатство і тим поки щасливий,— сказав найяснійший, притискаючи руку до лона,— але перша черга моєму славному суборцю...— і він повів рукою до лицаря.

Мурза виступив уперед і, зложивши руки на грудях, став на одно коліно перед князівною.

Ядвіга зняла з своєї сукні оздоблену самоцвітами застіжку і причепила її до чалми.

— О, найяснійший сонячний промінь! На кого раз ти впав, тому вже не жити в смутній темряві!

Ядвіга наділа королеві на палець другий многоцінний перстень. Найяснійший лицар поцілував руку князівни і промовив чуло:

— Най перстень сей буде порукою мого щастя!

Страшенний гарматний гуркіт з галасом і хвалебними сурмами розлігся в ту мить і заглушив королівські слова, але їх почула Ядвіга, і серце їй загорілось таким запишанням, такою гордотою, яких вона ще не зазнала в житті. Личенько її променіло зірницею, очі палали від захвату, серце солодко тьохкало: влада безкрая і неосяжне величчя! Нічиєї волі над тобою не буде! Король край твоїх ніг, і нема кінця твоїй силі! Ядвізі затуманився світ... І вона схилилась до високої стінки кріселка.

А тим часом в урочисту браму в'їжджало попарно ще інше лицарство... Уславлені йменння вигукувались герольдами і лунали в повітрі. Всі лицарі були одягнені в зелені жупани. Всіх поглядачів зворушила цікавість; починалась улюблена старопольська потіха: метання дротиків. Лицарі налітали, ганяли, силкуючись один одного влучити списком-дротом з набіленим крейдою

наконечником. Вони зручно вихилялись, відбивались, і кожний хвацький, митецький рух викликав бучну похвалу.

Але кін помалу став спорожнятись: лицарі з білими плямами на зелених жупанах відлучались від герця, і нарешті на кону лишилося тільки двоє: король та син турецького можновладця Алі. Довго вони один за одним ганялись, зграбно відхиляючись від поразів і сміло їх націляючи, але їх жупани були ще чисті, і жодної білої плямки на них не вбачалось. А це враз підскочив конем турецький лицар і несподівано для всіх здвигнув рукою; влучно націлений дрот порвався до короля, але в ту ж мить припав той до сідла, і дрот пролетів поуз над головою короля. Не встиг же й лицар відскочити набік, як король підвівся на сідлі раптом, розмахнувся рукою, і дрот, блиснувши в повітрі, ударив турецького лицаря в груди. Голосне, гвалтовне «Віват!» привітало бурею другу королівську звитягу, а з мійських мурів гармати воздали бучну ясу. Засурмили втретє в свої суремки герольди і оголосили третій, найцікавійший і найстрашнійший герць на мечах та кривулях. Лицарі спустили причілля і добули мечі.

Впала зразу на майдан тиша. Коли се залунала з-за брами суремка і герольд сповістив голосно:

— Прибув незнаний лицар і бажа вступити з скритим іменням!

— По турнірних звичаях,— відповів господар,— має право кожен заховати свою персону, аби поручився хто в його лицарській достоті.

— Я тому поручник,— озвався візир Алі.

— В такім разі прибулий лицар — наш дорогий гість, і ми просимо його вшанувати герць,— заявив герольдові господар.

Засурмили суремки, і в'їхав у браму лицар на вороному коні, весь залитий у чорну, гартовану сталь, лише на чорній тарчі * його ясніли сріблом дві перехрещені кістки з мертвою поверх головою. З першого погляду стрепенулось серце у всіх, а у Ядвіги воно взялось кригою.

— Як величати пишного пана? — запитав господар у лицаря, нахиливши чоло.

— Девіза моя, ясноосвіцоний княже,— відповів глухо з-під наличника лицар,— Смерть, а гасло — Земля!

---

* Тарча — малий круглий щит.

Ядвіга скрикнула і вхопилась рукою за серце.

— Остро! — відповів господар, усміхнувшись.— За першою — конечний скуток — друга. Так прошу до лави! — показав він привітно рукою.

Але похмурий лицар не рушав з місця, а, підвівши голову, голосно й зухвало покрикнув:

— Викликаю на герць-поєдинок! Хто має серце безстрашне, хто може до поклику помсти озватись, той виходь до бою! — і незнанець кинув згорда свою рукавицю. Голос його лунав так глухо й суворо, що у Ядвіги знов заніміло болістю серце, і вона з неподужаним жахом стисла тонкі свої руки.

Тим часом зухвалий поклик нового лицаря обурив присутніх; лицарство кинулось до тої рукавиці... Але князь Потоцький простяг руку і обернувся до всіх.

— Шановне лицарство і панство! Мені і по моєму віку, і по господарському праву належить першому стятись з лицарем, коли він покликав до бою так грізно й завзято.

Ніхто не перечив; увага князя була правдива, і літній по славі, загартований у січах вояк підняв кинуту рукавицю. Всі замерли. Незнай-лицар ударив острогами свого вороного коня і відбасував кілька кроків назад. Хвилину супротивники міряли один одного оком, а се враз блиснув мечем чорний лицар і ринув бурею, злим духом на князя. Але й сивий князь був славний, добірний вояка; він сміло здержав бурхливий нальот супротивника, і дзвінко впало лезо на лезо. Уперто вівся той бій: бряжчали мечі об мечі, дико іржав кінь незнаного лицаря, немов розпалявся і скаженів у тому боїщі; він то здіймався на диби, то на передні схилявся, а вуха йому аж тремтіли, і білим клоччям розліталася піна.

Коли враз раптово підвівся на сідлі князь Потоцький, і його тяжкий меч близенько сяйнув над головою у лицаря. Мить одна, і вороний чорного лицаря припав до землі, а меч князя лише черконув по телягах * страшного суборця... Друга мить — і лицарський кінь змієм знявся на ноги і борвієм звівся над князем; не встиг той зручно підставити до одсічі меча, як упав на нього з нелюдською силою громовим поразом меч супротивника... А лицар знов уже підняв обіруч меча над шоломом

* Теляги — панцир.

господаря... І розпався б шолом той надвоє, і бризнула б темна князівська кров на злотистий пісок, і змінилось би урочисте свято на сумний похорон, коли б не король.

— Опусти меч! — покрикнув він грізно.— Іменем і владою короля!

Лицар здригнувся, на хвилину його меч замер у повітрі, але за одну мить з повагою схилився перед його королівською мосцю.

— Ти, пане, забув, що се герць, а не ворожа січа; ти зрадив лицарський звичай, а для того й мусиш відкритись нам: хто ти?

Але князь Потоцький перервав лицарю відповідь:

— Прошу у найяснійшого короля ласки не силувати на сей раз лицаря: він просив у нас дозволу остатись незнаним, і ми дали йому на те наше княже слово; якщо лицар зламав, злоби ради, чесні права шляхетного герцю, то нехай ся чорна пляма й упаде на нього, а я свого слова ламати не хочу... Та й прикро було б того ворога мені в вічі побачити, се б затемрило мені свято!

— Най буде по-твоєму! — згодився король.

А лицар промовив остро:

— Ми незабаром без причілля побачимось, княже, з тобою і зведемо чесно рахунки! — та й поринув бурею з брами.

X

Дворець князя Потоцького палає мережаним світлом. І вікна, і мури, і паркани, і навіть вулиця обставлена каганчиками, і миготять вони тисячами зірок серед темної ночі, надаючи палацові якісь фантастично-огнисті обриси; на чотирьох кінцях його ще горять смоляні бочки і окрашають усі забудовання з баштами і гостроверхими дахами в кривавий колір, немовби пойняла все ярким світлом пожежа. Високий, густий, темрявий гай, що окриває з трьох боків палац, видається тепер якимсь темним, химерним явищем, осяяним загравою. Ціле море голів заграсувало всю вулицю, так що й пропхатися годі; натовпом пнуться цікаві і в дворище, і під браму, і на мури... Гвалт, сміх і викрики розтинаються в теплім повітрі. З розчинених вікон у палаці лунають згуки музики. А в самих же пишних залах усередині аж сліпить очі

сяєво: мигоче воно по стінах, по стелі, в панікадилах, в шандалах; іскрить воно в золоті, сріблі та кришталю по столах, блискоче по пишних єдвабах, злотистих глазетах, тріпоче веселкою по самоцвітах...

Пишного магнатства, лицарів, панянок і паній не злічити по залах, оком не змилувати, а все ж лицарство закрашає величністю і незреченим прихилом король: до нього линуть і погляди всіх, і серця, а над цілим квітником легурних красунь панує незгаданою красою Ядвіга. Тільки вона щось збентежена, і хоча блідість видочка надає їй якусь надзвичайну привабу, але се турбує її отця. На прохання князя бути веселішою і щасливішою хоч напоказ, бо від сього вечора залежить її доля, Ядвіга відповіла, що не може збутись самої себе... не може затлумити страшного враження, яке на неї вчинив чорний лицар, бо коли б не король, вона в одну мить зосталась би круглою сиротою.

— Так і будь же вдячнійша за те королю, — відмовив їй отець похмуро,— а про мене не дбай! Князь Потоцький зуміє знайти зухвальця і поквитувати!

В ту мить надійшов до Ядвіги король, а господар, стривожений спогадом про лиховісну пригоду і не бажаючи себе перед його найяснійшою мостю уявити сполошеним, відійшов далі; а може, й те, що не захотів перешкоджати розмові короля з своєю дочкою.

— Князівна вийшла була з світлиці, і в їй, невважаючи на силу огнів, стало темно, а в моєму серці ще темнійше.

— При найяснійшому королю,— відповіла чарівно Ядвіга,— не може бути темно ніде: ми світимо всі тільки позиченим світлом від найяснійшої милості.

— О моє сонце! — скрикнув король.— Щоб не позичати нам один у одного світла, злучимо його в одно світлище! — і взяв її за прохололу від зрушення руку.

— Ласка нашого короля безмірна,— ледве відвела голос Ядвіга, і бентежне полум'я пойняло цілком її обличчя.— Але, але... найулюблений, найславнійший владико: надмірна ласка може збаламутити розум, отруїти серце, тим паче, коли воно й без того повне великого почуття...

— Мій квіте рожевий, мій крине! * — промовив тихо король, зазираючи їй радісно в вічі.— Твоя розумна

* Крин — тут: лілея.

головка скрасить мені сяйво корони, твоє серце дасть мені щастя!

— Ай, на бога! Я божеволію! — простогнала Ядвіга і поблідла страшенно.— Таке щастя не для мене! Не витримає його серце! — похитнулась вона, мало не зомлівши.

Справді, їй в ту хвилину стис холодом серце не захват, а якийсь незміркований страх; сей страх гнітив її невідступно від часу турніру: він опанував її з тої хвилини, як появився на кону чорний лицар, як вона вчула його голос, такий схожий на знайомий їй, любий, тільки тепер грізний, глухий, лиховісний, і в сю хвилину той голос озвався знов у її серці жахом.

Король був збентежився з Ядвіжиної змертвілості, але князівна заспокоїла його, попросивши лише пільги перемогти на самоті таке непосильне для неї враження, і, поцілувавши несподівано його руку, зникла раптово в другі покої.

Непримітно пройшла вона ряд пишних зал і вийшла на мармуровий рундук, що вів широкими сходами в темний, розкішний гай. Ласкава прохолода літньої пестливої ночі огорнула її кохано і помалу втишила полум'я в грудях. Ядвіга кілька раз глибоко вітхнула в себе свіже, пахуче повітря, і їй на серці стало вільнійше і спокійнійше; вона підвела голову, окинула оком глибоку, неосяжну небесну баню, що миготіла незлічимою силою яскравих зірок, і замислилась... Її сьогоднішні страхи, її звитяги, її чарівна доля, пишна величність і влада без кінця-краю — все се якось тупо і невиразно відбивалось їй у серці, в думках; але вона спочувала в тумані чуття не радість, не раювання, не захват, а якусь швидче вагу, в якій свавільно гучала журлива струна... Ядвізі мимохіть пригадалось таке ж зоряне небо, ще більше ласкаве, тільки не тепле, а зимове, холодне, коли вона розчинила у башті вікно, і небо глянуло їй у вічі безліччю своїх ясних очей... а зачарований гай стояв тоді перед нею, тільки в срібній, блискучій одежі, здолу ж озивався до неї ласкавий голос коханого Яся... І князівна почула в своїм серці такий уразливий біль, що аж руками вхопилась за груди.

Вона зійшла мерщій по сходах у гай, щоб розвіяти рухом гризоту, і пірнула зразу в густу темряву, яка окрила її м'якою імлою; крізь чорне високе склепіння ві-

ток де-не-де тільки прозирали якісь плямочки непевного світла, а внизу навкруги лежав морок і віяв у вид вогкістю; межи деревами не було видко стежки, і тілько звикла нога не помилялась ходою... Ядвіга повернула праворуч; навдалі ледве мрілась світляна щілина; князівна на неї й подалася. Вона йшла тихо, віддавшись у обійми гаю, в пестощі ночі, замучуючи серце, гонячи далі думки. Осяяний палац зник із очей, гомін і галас учти разом з музичними згуками загубились між густим верховіттям, і незабаром чутлива тиша запанувала над гаєм. Ядвіга йшла, схиливши голову, задумана, без думок... Коли се на перехресті стежки виросла перед нею якась тінь таємнича... Ядвіга здригнулась, скрикнула і вхопилась руками за дерево... Серце у неї затріпотіло й замерло, стислось горло, захопився дух... А тінь промовила до неї зрушеним, люб'язним голосом:

— Ядвіго, зіронько моя, не лякайся, се я — твій вірний Ясько!

Рідний, коханий, давно нечутий голос пройняв ножем серце Ядвізі, та дика гуща, темінь, глупий час ночі дихнули на неї жахом, і вона з криком «мрець!» кинулась була тікати без пам'яті, але все у неї похололо, закам'яніло, і ноги відразу підкосились. Тінь підхопила її і, зазираючи закоханими очима у вічі, відогріваючи палкими поцілунками поблідле, холодне обличчя, шепотіла пестливо:

— Не бійся, ясочко, не жахайся! Я не мертвий, я живий... Глянь, се ж я, я, я!..

Шепіт, поцілунки, гаряче, близьке дихання відживили поволі перелякану на смерть князівну, але вона все ж не діймала віри словам, не могла збагнути того чуда...

— Цур мене, цур! Єзус-Марія! Мерці не встають з домовин... Яся мого на світі нема; князь-отець не випуска з своїх рук ворогів.

— Так, мій квіте хороший, так, моє щастя й згубо! — говорив палко лицар в оксамитнім кунтуші і чорній кереї.— Батько твій мене й не випустив, але мене зрятувало несподіване чудо...

— Ой, на бога, заклинаю на всіх святих! — лементувала все ще Ядвіга.— Перехрестись, забожись... Я не вірю, що ти живий!

— Ось глянь! — перехрестився лицар і, витягши з-за пазухи образок, поцілував його.— Клянусь божою

матір'ю, що я не мрець, не труп, не тінь з того світу, а живий, душею й тілом твій Ясь, Ясь, що коха тебе ще більше, ще запальнійше, ще бурхливійше! Невже ж на турнірі ти не пізнала мене? То ж я був чорним лицарем!

— Ти?! Ах, моє серце щось віщувало... Я не змогла його вгамувати нічим... Хоч мені й на думку не могло впасти таке нездиване чудо! Але як же, яким дивом ти вирвався з пазурів смерті?

— Слухай, сідай тут! — відповів щасливим голосом Ясь, розстилаючи на моріжку керею для Ядвіги.— Так, з пазурів смерті,— почав він,— вона вже була в мене міцно вп'ялась... Мене прикували ланцюгами й замками до стовпа... Пройшов день, пройшов другий, і страшні муки від голоду почали якось тупити мій мозок; тіло моє під ланцюгами обваженіло, осунулось, залізо в його врізалось, в'їлось, але знесилля й безсоння глушили різкий біль, який перевівся на втому, на жадобу заснути... І я тої смерті, того забуття ждав, як рідної неньки... Навкруги панувала ніч, тиша аж дзвеніла і видавала голосно кожен згук, кожен щонайменший шелест...

— Бідний Ясь! — зітхнула без гуку Ядвіга.

— На третій день,— вів лицар далі,— я почав був уже дрімати, коли чую, щось грюкнуло здалека вгорі, а потім злодійською ходою почало прокрадатись... А далі долинув до мене стриманий гомін; я пізнав — то розмовляли проміж себе найлютійші вороги, через яких я згубив своє щастя, свою долю і конав, не зазнавши життя... Вони міркували, як би втекти з вікової тюрми; Запольський знав, що з тих льохів нема виходу, що вони чим далі, тим глибились більше та більше, але в нього бриніла надія, що, може, він вислуха, де тонша земляна товща і викопається хоч через рік, хоч через два на світ божий; харчі, пак, їм приноситимуть у башту щотижня; вони там будуть відпочивати удень, а вночі братимуться до роботи. Коли вони наблизились, то я озвався до них; мій голос так дико прогучав у підземеллі, що й сам я його не пізнав, а ворогів перелякав він на смерть: панна Казимира так і гепнула на землю з криком, а Запольський почав тремтячим голосом промовляти паціжі *

— Не лякайся, пане,— промовив я,— се не сила нечиста, а я — Ясь, прикутий через ваше злочинство до

* Паціжі — молитви *(польське)*.

смертельної кари, але ж за те й вам віддячено добре... Мене за два дні не стане, а ви будете поневірятись цілий вік замуровані в башті, або пропадатимете тут, як кроти, не бачачи світу божого, не чуючи людського гласу, і не видряпатись вам звідсіль до кінця живота, бо товщі земельної вистачить на чотири віки невпинної праці!

— Убий, убий ту гадюку,— зашипіла панна,— інакше шпигом він буде і може нас відкрити, бо хлописька живучі...

— Проклята гадюка! — аж здригнулась Ядвіга.

— Запольський,— не зупинявся Ясь, а тільки помалу в своїх жорстких руках стискав руку князівни,— відкрив з-під поли потайну маленьку ліхтарню і став світлом водити, відшукуючи мене в темряві; очевидячки, він пристав був на думку лютої панни.— Сюди,— обізвався я знову,— не трать часу і бий мене швидче обухом, ще й спасибі скажу... Тільки перед смертю я ось що відкрию: мені і тільки мені відоме одно місце, з якого вихід на світ. «Єсть?» — аж остовпів з радощів пан Запольський. «Єсть,— кажу,— і хідник просвічує наскрізь, тільки заваленцй... Днів три, не більше, роботи!» — «І ти покажеш?» — «Хоч зараз»,— відповів я. Запольський уже був рушив до мене, але Казимира загарчала як навісна: «Не вір йому, пане, він бреше... Хоче лише, щоб ми його розкували... Най шельма гине!» — «Коли не ймете віри,— відповів я спокійно,— то мені байдуже; але на слово гонору, я можу ще й так вас запевнити: розкуйте мені хоч руки, бо залізо проїло їх до кості, а другі ланцюги хай мене держать, та киньте ще мені хліба і поставте кухоль води... За сю ласку я вам скажу, де шукати виходу, і коли ви упевнитесь, що я не збрехав, тоді прокопайте хідника і тікайте для обезпеки самі, а мені киньте харчів на тиждень і яку-небудь залізяку чи сокиру, щоб я зміг сам уже розбити ланцюги і втекти потім... Здається,— додав я при кінці,— що моя порада цілком забезпечує вас, а мені лишає тільки надію, коли ви не зломите шляхетського слова...» Вони поміркувалися проміж себе таємно, і Запольський нарешті промовив: «Згода! Тільки коли ошукаєш, то закую тебе знову, а може, вигадаю ще кращу яку кару!» Він положив передо мною окраєць хліба, приніс кухоль води і зняв з моїх рук наруччя, а я йому розказав, яким хідником, якими закрутнями йти, щоб попасти до того пролазу... Вони пішли, а я став пручати руками,

а вони були геть змертвілі, і я, знесилений, за кілька хвилин звісив їх і сам звис на ланцюзі...

Спочатку Ядвіга з страхом слухала про визволення Яська, уповаючи, що тут без нечистої сили не обійшлось, але по мірі розповідку лице її прояснялось, і вона з давнім коханим прихилом стала слухати свого Яся, спочуваючи йому цілим серцем. А тут уже вона не здолала витримати і, пригорнувшись до лицаря, промовила щиро:

— Сердешний, бездольний мій Ясько! Недарма й моє серце обливалося кров'ю!

— О, не бездольний, коли так, а найщасливійший! — пригорнув він і поцілував її шпарко.— Та за таку хвилину я ладен витерпіти тисячу гірших ще мук, але й тоді мене вже гріла надія, а сього досить; я підкріпив себе хлібом, підживився водою і, приладнавшися як-не-як, заснув... Чи довго я спав, чи ні — не знаю, тільки прокинувся я бадьорим, живим, і прокинувся від світлого зайчика, що від ліхтарні бігав по моїх очах...

— Він спить,— чую я, промовила Казимира,— або нажерся зразу і здох. Ходім мерщій у башту, захопимо харчів та й гайда до праці, адже роботи там небагато!

— Коли знайдемо заступа, пані добродійко,— відповів шепотом пан Запольський,— то за ніч викопаємось.

— Пан же, сподіваюсь, не збожеволіє, не визволить звідсіль того лайдака?

— А натурально...— хихикнув Запольський, і вони подались у темряві хапливо вперед, щось упустивши на землю, бо чути було, як гупнуло...

— Ай, підлі! — скрикнула Ядвіга; вона забувала сьогоднішнє все і жила тільки минулою хвилиною.

— Мене тоді теж обурила лютість,— провадив далі Ясь, поцілувавши Ядвігу,— я аж заскреготав зубами, що не мав змоги відплатити невдячним; вхопив я ото ланцюги і почав кожне кільце перекручувати, розгинати; позривав нігті до лиха, але заліза не подолав. Тоді я кинув ланцюги і взявся за кайдани, розбити їх голими руками було неспроможно; але мені по довгій натузі пощастило зняти з лівої ноги чобіт, а по голій нозі зсунути, або краще збити з шкурою одно путо; тоді з тим путом мені вже легше було розігнути два кільця і скинути з себе залізний пояс; збити з другої ноги путо уже було ділом пустим...

Ядвіга обвила своїми мармуровими рученятами Яся

і притулилась до його щоки жарким личеньком. Ясь сидів, боячись і поворушитись, не чуючи землі під собою, і провадив свій розповідок далі, мов крізь зачарований сон.

— Визволившись від заліза, я промняв трохи руки й ноги, потім накинув знов пута на ноги, а на груди розірвані ланцюги і сів, як сидів. Мої вороги незабаром вернулись з рискалем і другим якимсь знаряддям та й пройшли далі, не звернувши вже на мене й уваги. Тільки, може, через годину повернулись знов Запольський і Казимира до башти; із їхньої розмови я прочув, що вони вже геть розчистили хідник і що зараз мають тікати на світ божий. Коли вони, напаковані, поверталися назад, то Запольський мені й каже: «Ну, зоставайся, дурню, та нас згадуй!» — «А слово,— питаю,— гонору?» — «А то не для бидла»,— засміявся пан, а Казимира ще додала: «Ще й говорить, хамисько! Вбити його на всякий случай, та й уже!»

— Так, пані добродійко,— підтримав Запольський,— на ось запоясника і ткни йому межи плечі! — подав він щось і мерщій посунув вперед, а панна поставила ліхтарню долі і стала наближатись злорадо; але не довго вона тішилась: я сіпнувся до неї, ланцюги й кайдани розсипались з брязкотом... Крикнула панна й присіла, але за мить лежала вже з розплющеною головою...

Не довго я думав, вихопив з руки трупа запоясника, взяв ліхтарню і гайда в погоню за паном, та ледве-ледве догнав його аж за третім коліном... догнав і по його ж раді ткнув запоясником межи плечі.... Пан розвів тільки руками та й гепнув горілиць, як той лантух.

Ядвіга здригнула і відкинулась.

— Тобі жалко їх? — здивував Ясь.

— Ні, але страшно!..

— Звірюки, що розрадили наше щастя, що на мою голову посягнули, дістали справедливої кари! — промовив хмурним голосом Ясь і трохи перегодом почав:— Запольського я поволік назад до моєї стіни з ланцюгами... Одяг його в свою одежу і, закувавши трупа в залізо, посадовив його на своїм місці, а сам, передягшись у каштелянське убрання, узброївшись його зброєю, за годину вже був у пролазі, а через ніч за Дністром... Там я на Запольського дукати купив собі доброго коня і через тиждень уже був у Січі. Пощастило мені межи братчиками, і час посприяв. В кількох січах я позвитяжив, до-

був слави й скарбів; мене обрали курінним, а далі трапилось мені зрятувати від смерті сього самого Алі, що прибув зі мною, і він мені став побратимом...

— О, мій славний Ясю, мій непорівняний лицарю!— знов порвалася з захвату до свого коханця Ядвіга, забувши в ту мить і про королівське слово, і про величну пиху, а піддаючись лише пориванню молодого, щирого серця. Ясь, ошалілий від щастя, цілував і милував свою зірку без міри.

— Але як ти сюди влучив? — шепотіла сп'яніла Ядвіга.

— Пробрався межи юрбою; декому з челядників по дукату сунув у руку і опинився, як бачиш, у гаю... Я не міг від'їхати, не побачивши тебе ще раз хоч здалека: се бажання було над мене. Пантрував я на шляшку проти палацу, поки ти не з'явилась на рундуку... Серце моє віщувало, що ти вийдеш до мене, що не забудеш клятьби... Адже ж правда?

— Правда,— відмовила Ядвіга, починаючи мов прокидатись від чарів; про те, що вона пішла в сад проходитись без жодного заміру, змовчала.

— Так не забула про наше присягання в льоху під землею? Вона ж озвалася свідком! І будеш моєю?

Ядвіга затремтіла. Вона зразу почула такий холод, немовби її облито крижаною водою, і нічого не відповіла.

В ту ж хвилину залунали по гаю голоси і заблимали між деревами огники від смольниць. Ясь схопився як опечений і прислухався.

— Тебе шукають! — озвався він тривожно.— Чи нема тут другого виходу? Інак мене здибають... повен гай люду...

— За сим шляшком праворуч іде стежечка, вона приведе до хвіртки, що не замикається, а тільки засовується на засув...

— Ну, до нової зустрічі, моя царице, мій раю! — промовив збентежений Ясь.— Пам'ятай же присягання, не зрадь! — поцілував він палко її востаннє і зник у гущавині...

XI

Минув рік, а мало чого не може за такий довгий час статись! Король після гойної учти мусив небавом по наглих справах державних від'їхати, а наприкінці року ви-

бухнула межи Турцією і Польщею страшенна війна. Незліченне турецьке військо облягло чорною хмарою славний замок. Молодий, хоробрий Алі квапиться найскорійше добути недоступну тверджу і красу всієї землі, князівну Ядвігу, а потім ударити на Кам'янець.

А тим часом по високих та німих залах походжає гнівно красуня Ядвіга. Вона знову дома в своїм замку під Кам'янцем. Отець-князь за небезпеченством відвіз її до кріпкого міста, а сам з своїми потугами став під стяг королівський.

Круг князівни те ж високе та безмовне склепіння, ті ж зали, ті ж хідники несходимі, ті ж світлиці. І старі предки з старих рам так само, як колись, позирають суворо на неї. Але пишний замок не потішає більше князівни: їй затісно, задушно вже вріднім гнізді. У орлиці виросли крила. Чи ж їй, князівні, зоставатись у сім замку, коли один ступінь — і вона вже на сходах до трону, і нема межі її владі! Король — дужий на полі і безсилий край її ніг, а Польща — в руках її забавка!

Коли се полохливий стукіт у двері перервав її думки. Вона здригнулась. Рипнули двері, і на порозі з'явився каштелян замку з перев'язаною рукою.

— Князівно! — промовив він похмуро й строго.— Недобрі вістки!

— Говори! — озвалась словом Ядвіга.

— Замок не витримає більше облоги; ми погинемо всі: пороху в нас ні зерняти, гармати побиті, бійниці і вежі зруйновані, люди конають, як мухи, блідий голод наліг.

— Але на визвол до нас іде коронне військо з королем на чолі, а з ним разом і отцівські хоругви! — покрикнула Ядвіга.— Нам треба продержатись лише кілька день.

— Князівно,— прогомонів каштелян хмуро,— коронне військо розбите!

— Розбите? — перепитала невірним голосом поблідла Ядвіга. — Але король.. отець?

Каштелян відкрив свою голову і охрестив себе великим хрестом.

— Його милость король тяжко ранений, а ясноосвіцоний князь-отець їмосці...— пробач, князівно, за сумну звістку,— тепер перед судією небесним: він поліг з славою в січі...

— Отець мій поліг? Король поранений? — крикнула з жаху Ядвіга, ламаючи руки.— А! Тоді най усе гине, усе, усе!..

Безмовно стояв каштелян, не сміючи нарушити німого горя князівни. Так точились довгі нерозважні хвилини. Нарешті каштелян наважився зірвати мовчання.

— Але що накаже чинити ясна князівна? — промовив він, низько склоняючи чоло.

— А чого ж від нас вимагає великий візир? — запитала гордо князівна.

— Ясноосвіцона панно! Він править ключі від замку, ключі від усіх скарбів князів Потоцьких і в додачу — їмосць...

— Як? Мене? — покрикнула, виправившись, згорда князівна.— Мене? Ясноосвіцону князівну? Єдину літорость світопомного, славного роду? Мене, молоду короля? Ні, доки в сім замку не збито останнього каменя, доти такої неслави не побачать мури! Щоб я віддала на грабіж скарбниці князів Потоцьких, які збивались не десятки, а сотні літ, щоб я їм віддала нашу силу, наші гордощі? Щоб я їм себе віддала? Коли ви всі від жаху ошаліли, коли ви страхаєтесь умерти, як лицарям слід, дивлячись ворогові в вічі, то йдіть, падайте невірі до ніг, плазуйте перед нею, благайте змилування, милосерця! А мене замкніть у сім замку і запаліть його на чотири кутки!

— Ми всі за ясну князівну головами наложимо, наша славна владарко, наша пишна князівно! — промовив ніяково каштелян, низько вклонившись, і вийшов геть із покоїв.

Зачинились дубові двері, і Ядвіга лишилась сама. Тихо в залі. Крізь величезні вікна заглядає розжеврене небо. А князівна, осяяна загравою, нерухомо сидить у своїм високім кріселку, охопивши руками коліна. Всі мрії — корона, влада, пишнота,— все лежить тепер валявою край ніг. Ні, стонадцять раз ні! Краще смерть, ніж ганьба! Ясноосвіцона Потоцька не дасть доторкнутись ні до себе, ні до скарбів, які згромадив весь її рід!

Освічена кривавим сяйвом пожежі, бліда, з розплетеним хвилястим волоссям, в поставі грізної Немезіди, вона як богиня прекрасна...

— Але час лине!.. Я чую вже, як під стусанами тяжких таранів стогне й здригається башта. Пора! Кличу тебе до помочі, пекло! — крикнула князівна і, вхопивши

кілька смольниць, кинулась по довгих хідниках бігцем, кидаючи то там, то сям запалені смольниці. Вона прибігла до південної башти, з натугою відчинила важкі двері і увійшла в батьківську світлицю-скарбницю, відкіль вів тайник у підземелля. В ту ж мить із підземелля долунав їй стукіт квапливих ступнів, і потайні двері несподівано відчинились... Ядвіга остовпіла.

— Се ворог погибель несе? — скрикнула вона.

— Ні, се рятунок! — відповів знаний голос, і струнка постать козача з'явилась у дверях.

— Ясь! — скрикнула Ядвіга, віджахнувшись назад.— Відкіля ти? Як ти дістався сюди?

Він підійшов до неї і взяв її міцно за руки.

— Ядвіго! — промовив він, зазираючи їй в лице.— Рік минув, і я прийшов ось по тебе! Я прийшов визволити тебе від турецьких кайданів: завзятий Алі добуває замок; чуєш, як гуркотять тарани об мури? Тікаймо!

— Тікаймо! — промовила Ядвіга, простягаючи руки до його.— Тільки, Ясю, я візьму з собою найціннійшу частку скарбів, моїх спадків величних...

— Навіщо вони тобі, моя зоре? У мене ти не будеш нужди приймати... Я добуду тобі все, чого зажадає твоя душа... Царицею житимеш у мене, в божник тебе посаджу і молитимусь!

— Ні, Ясю,— провадила твердо князівна,— я заклялась, я з ними не розлучусь... Поможи мені їх впакувати! — показала навкруги очима Ядвіга і кинулась похапцем відбирати, відсипати і золото, і самоцвіти, і перли.

Огниста заграва від пожежі червоним, химерним світлом окрашала кімнату, і пишно, баєчно іскрила під ним скарбниця. Скрізь навалені були шкуратяні сакви, повні дукатів, червінців, які тепер розсипані були по всій долівці золотим градом. Сакви з неоціненними перлами і цілі купища самоцвітів відбивали чарівним миготінням. Далі скрізь нагромаджені були цілі бурти всякої вельми цінної посуди, оздобленої коштовним камінням, всякої дорогої зброї, всяких оздоб, перснів, намиста, наручень... Усе те горіло і жевріло пекельними скалками...

Зупинилась Ядвіга і не стямилась від чудодивного видовища.

— І все б то отсе кинути? — простогнала вона.— Ні, ні та й ні!

Вона впала навколішки і, засунувши руки по локоть у сакви й мішки, стала вигрібати з них цілі купи щирого золота.

— Хапайся, князівно! — суворо сказав їй Ясь, стоячи на проході.— Замок довго не встоїть!

Тоді Ядвіга стала хапливо зав'язувати сакви й мішки найцінніші і зносити їх разом з Ясем до того місця, де був потайний хід у підземелля. З'явилось троє товаришів Ясевих, і почали вони мішки переносити, аж поки Ясь не зняв на плечі останнього. Коли останній мішок упав на дно підземелля і за Ясем з Ядвігою грюкнула-замкнулась ляда, в ту ж мить упали й ворота добутого замка. Ненатло лютий Алі ввірвався бурею до пойнятого огнем замчища... На жаль, не помітили втікачі, що в останньому мішку була дірка і що зрадливі червінці сипались золотою стьожкою від скарбниці до самого хідника. Вони опинились у глибокім підземеллі і в непрозорій пітьмі, і Ясь помацки знаходив дорогу. В одному місці, на завороті, в вузькій печері Ясь шепітнув тихо Ядвізі:

— Сонечко моє ясне, тут, у сім місці, ми заприсяглись один одному вперве...

Ядвіга здригнулась; у неї серце зомліло.

Довго вони плентались під темним склепінням печер; нарешті ледве примітний світ забринів десь наздалі,— то був вихід, за ним чекали на них три козаки з добрими кіньми. Хутко вони нагрючили їх мішками і вирушили в дорогу...

Темна, беззоряна ніч. Немов велетенське огнище, палає на стрімчаку замок, запалений рукою Ядвіги, а тепер певне сплюндрований лютим Алі.

По вузькій стежечці над проваллям, під яким ревів сердито потік, пробиваються вісім вершників з прив'язаними до сідел мішками. Вони їдуть мовчки, боячись і слова зронити; копита у коней обмотані повстю. Але що то за поїздом тягнеться золотистою биндою? Ох, то сиплються на зелений моріжок червінці і ведуть зрадливий, золотий слід...

А хто то по страшній стежці за втікачами вганяє? Ось попередній вершник, нагнувшись до землі, підняв щось блискуче; при мигтінні кривавої заграви він розгле-

дів, що то був червінець, і з дикою радістю прогарчав щось по-турецьки до своєї ватаги та, вдаривши острогами коня, хутко погнався по золотому сліду. Коні їх, легкі та дужі, з певністю летіли по кручі.

— Чую стукіт,— шепоче Ясь до Ядвіги,— нас вистежили, за нами погоня; кинь свої скарби в гомінкі хвилі і полетимо швидче вперед; я знаю печеру, де ми зможемо затаїтись і де нас не знайде ніхто!

— Ясю, коханий мій, любий! Князівні шкода своїх многоцінних скарбів! Я навіки твоя, тільки з ними мене не розлучай, бо се все одно, що з життям розлучитись!— відповіла Ядвіга.

Але ось у повітрі свиснуло щось легке та остре, і зойкнув стогоном Ясь і похитався в сідельці.

— Що з тобою, Ясю? — шепоче перелякана вельми князівна.— Тебе ранено?

— Ні! — відповів твердо Ясь.— Незугарний мірився стрілець: не враза се козакові, а дряпинка! Але хутчій, хутчій! — обернувся він до товаришів.— Ще кілька гонів, і ми в печері, ми в захистку!

І на останню силу летять замучені коні. Але що то знов червоніє на темнім моріжку? Чи то не яскрять неоцінні рубіни? Ні, то блищить рядком з князівським золотом козацька кров...

Уже турецька погоня наздоганяє втікачів. Ось і Дністро заяснів широкою, каламутною хвилею, ось уже з лютістю б'ється він об скелі, похмурий і сивий від піни, круто повертає по межигір'ю вузькому на південь. Ген-ген щось маячить і чорніє з-під корчів навислих, і керує туди коней своїх поранений Ясь. Ще, ще кілька ступнів, і вже їм рятунок, і вже вони сховані від погоні... А кров козача капле та й капле з ураженої руки. Ось нарешті й печера темна та хмура, мов паща величезного звіра; вона вся завішана диким повоєм, а край ніг її скаженіє Дністро... В глибині вона ділиться на два вертепи: один іде вниз, а другий підноситься вгору.

Гикнули козаки на бахметів, а самі вискочили в верхній вертеп; Ясь же й Ядвіга подались у нижній, куди козаки й сакви перекинули їм. Усе зникло, немов замерло в печері. Ясь охопив одною рукою тонкий стан красуні князівни, а другою добув свій спробуваний меч. І ніколи б не винайти туркам у темних підземних хідниках втікачів, коли б у темній траві не виявився їх яскравий,

скривавлений слід: то були погублені щирозлоті червінці та червона козача кров. Ось уже край пащі печери почувся стукіт копит і дикий, лиховісний покрик долинув у глибину до вертепа.

— Слухай, Ядвіго! — шепоче козак, стискаючи князівну.— Їм скарби ж твої тільки й потрібні, вони вганяються тільки за ними. Перехопимось у верхній вертеп; я знаю, звідтіль є вихід.

Але пишній князівні шкода своїх неоцінних скарбів; вона, знай, шепоче:

— Любий мій, коханий, допильнуй мені скарби, оборони мої гордощі!..

— Навіщо вони тобі? Адже ти кохаєш мене? А я тебе над життя! Ми заживемо в своїм хуторі щасливіше, ніж у королівськім палаці...

— Ти забуваєш, Ясю,— відмовила згорда Ядвіга,— що князівні Потоцькій тісно й у княжому замку!

Нічого не відказав на те Ясь, тільки завважив суворо:

— Але ж ми загинемо! Ти чуєш, що пахне димом: то запалюють уже хмиз!

— Нас дим не займе, ми нижче; він лише небезпечен задля тамтого вертепа!

— А в верхнім вертепі мої товариші-друзі!

— Твої товариші-друзі? — підвела голову гордо, мов цариця, Ядвіга.— Але ж вони ясноосвіцоній князівні підвладні!

Похмурився Ясь, як та ніч, і промовчав, а потім лише похмуро закинув:

— Тут нема ні підвладних, ні підданих, тут усі вільні браття, і їх задушить там дим; я не можу товаришів кинути, не можу! Слухай, Ядвіго,— нахилився він до неї,— кинь свої скарби, і тікаймо до них або я сам вирвусь і здолаю з братами погинути разом у січі!

Але князівні шкода своїх скарбів; вона плаче і пригортає до лона і Яся, і самоцвіти, й червінці...

— Слухай, Ядвіго! — гримнув Ясь, наближаючись до князівни, і вид йому став страшний.— Скажи мені тепер щиру правду! Чи мене ти кохала, чи тішила нишком пихою княжу гординю? Чи не забула ти, що з коханням моїм жартувати шкода?

Виправилась перед Ясем князівна горда та пишна, а край ніг її розсипалось градом дороге каміння й золото.

— Ти хочеш, щоб я кинула отсе все? — промовила вона, роняючи з рук самоцвіти.— Гей, забув ти, козаче, що серце моє гріє кров князів Потоцьких і що голові моїй визначена була королівська корона! Ти волиш, щоб я занедбала своє можновладство, свою гординю і пішла б за тобою в невідомий хутір? Ти не гаразд мене, славний лицарю, знаєш! Кохаю я тебе, козаче, як свою душу, але пиху й величність свою над себе кохаю, і ліпше умру, ніж рішусь останнього сяйва своєї зайшлої слави!

Немов дзвін золота, лунав її голос владний, могутній.

— А! — скрикнув нелюдським голосом Ясь, хапаючись за голову.— Так будь же ти проклята! Будь проклята з пихою тою князів Потоцьких! Сиди ж ти тут вік з своїм бундючним, кам'яним серцем і пильнуй криваві скарби своїх предків ненатлих! Землю покликав я у свідки до нашого присягання, так хай же сира земляненька відпомстить за мене!

Застогнала лиховісно земля від тяжкого козацького покрику і здригнулася.

— А я,— гукнув Ясь,— знагиму, як з товаришами зустріти смерть! — І він вихопився прожогом у вертеп, повний диму.

Зойкнула Ядвіга і кинулась за Ясем, але земля здригнулася від покрику козачого, ще раз застугоніла, загула грізно, і перед ногами князівни земляна товща завалила геть вихід...

Не довго козаки бились з турками: всі вони полягли до ноги, відважні, завзяті, як карпатські орли. А турки, натішившись помстою, кинулись були відшукати неоцінні скарби, але щораз, як вони зближались до вертепа, земля обвалювалася над ними і давила зухвалих завзятців, а з глибини вилинав якийсь стогін. З жахом розбіглися турки від страшної печери і кинули в заклятій дорозі здобич...

Багато літ з тої давньої давнини минуло, але й досі не зможе дістатись ніхто до тої заклятої печери, і накладає життям завзятець, що зазіхне здобути заховані під землею скарби. І що бурної ночі, коли сердитий Дністро почне по навислих скелях розкидати свою сріблясту піну, чути, як козаки стогнуть в вертепі від чорного

диму і як у другім князівна ридає й бринить своїми дорогими червінцями... Кличе вона до себе свого любого лицаря, всі скарби віддає, але бідний Ясь не здолає вернутись: завалила його сира земля, чорний дим душить...

І так буде довго-довго, аж доти, поки сліди козачої крові і Ядвіжиних дукатів не щезнуть навік...

А по високих кручах лівого берега Дністра й тепер звивається окравка квіточок червоних та жовтогарячих і тягнеться яскравим слідком аж до заклятої печери...

Ой ні, то не квіти, то ясні краплі козачої крові і золоті дукати князівни...

Не один рік пролинув уже з тієї доби над землею; знесено й руїни гордого замку з недоступної скелі, проте люд і досі ще позирає з неймовірним смутком на квіточки червоні та жовтогарячі і називає їх «кривавцями та дукатиками»...

Червоный дьявол

(Рассказ из жизни г. Киева в XVI столетии)

Зимнее солнце клонилося к вечеру, когда к дверям заезжего двора, что поставили по вышгородской дороге догадливые отцы доминикане [1], быстро подскакал молодой всадник. Привязавши поводья своего коня к одному из железных колец, вбитых в высокий деревянный столб, он проворно соскочил с седла и направился к корчме. Однако, подойдя к дверям, он остановился нерешительно и стал осматриваться кругом. У столба привязаны были еще две лошади. Это обстоятельство показалось всаднику довольно утешительным: в корчме, очевидно, было немного народа, и можно было скоро добиться всего необходимого всаднику и его коню. Взгляд всадника ласково скользил по красивому животному, которое грациозно вытягивало свою блестящую черную шею, дотрагиваясь мягкими губами до морд незнакомых лошадей. За седлом его привязан был большой сверток, из которого выглядывал кусок красного, как огонь, сукна. Казалось, что этот-то сверток и заставил молодого всадника остановиться в нерешительности у порога. Наконец он заметил невдалеке повисшего на заборе еврейского мальчишку.

— Эй ты! Шмуль, Лейба или как там тебя?! — крикнул всадник молодым голосом, подзывая мальчишку к себе.

В одно мгновение соскочил мальчуган с забора и, сбросивши почтительно шапку, остановился перед молодым всадником.

— Ты здешний что ли будешь? — спросил его тот.

— Так, ясный пане, из здешней корчмы.

— Вот и прекрасно... На ж тебе гостинца,— бросил молодой всадник в шапку мальчишки большую серебряную монету,— посмотри за моим конем, слышишь, чтобы никто не подошел к нему и не тронул. Понял?

— Понял, понял, пышный пане! — радостно крикнул мальчишка, пряча монету за пазуху і бросаясь к поле пана. Но всадник уже распахнул двери и вошел в шинок.

Сразу на него пахнуло ярким светом огня, паром и теплом жилья. В широком низком очаге пылали гигантские поленья дров. Близко придвинувшись к огню, сидели на грубых деревянных дзыгликах две мужские фигуры. Лиц их новоприбывший не мог рассмотреть, так как они сидели к нему спиной. У прилавка стоял почтенный седой еврей, известный всем людям дорожным Лейзар Гицель.

— Здравствуй, Лейзар! — крикнул весело и звонко молодой гость, приближаясь к еврею.— Что же, узнал меня, или я так изменился за год?

— Ой вей, как же мне не узнать пана?! — заговорил радостно жид, выходя из-за прилавка и кивая своей седой головой с длинными серебристыми пейсами, на которой красовалась высокая меховая шапка с наушниками.— Да я ж пана еще вот такусеньким маленьким помню,— пригнул он руку к самой земле.— Да какой же пан красень, какой лыцарь стал! — зачмокал жид губами, склоня голову набок и прищуривая левый глаз.— Верно, уж сразу станет мастером, а потом и паном цехмейстром... Ого-го-го! Такой пышный пан, даст бог, далеко пойдет!

— А отчего это ты здесь шинкуешь? Разве уж не держишь в аренде подольский шинок?

— Зачем нет? — улыбнулся довольно жид.— Собрал себе немножко денег, бог помог, да и взял у святых доминиканских отцов и эту корчму. Может, пан будет такой ласковый, зайдет ко мне и на Подоле выпить вина. Я ж пана еще таким хлопчиком знаю, да и Сура б моя полюбовалась на вас...

— Ну, ну, ты много не распевай там, старый,— улыбнулся весело гость, встряхивая своей светловолосой головой,— а дай мне чего там поскорее перехватить, да горло промочить, да коня моего не забудь: видишь, едем не из близка!

— Пусть меня убьет святой Паликопа [2], если это не знакомый голос! — крикнул один из сидевших у очага.

— Да, кажись, так и есть,— ответил неторопливо другой.

Незнакомцы быстро поднялись и повернулись к новоприбывшему. Первый из них имел почтенную наружность, седоватую, коротко подстриженную бороду и такие же усы. Второй глядел совсем молодым черноволосым хлопцем. Одежды обоих были одинакового покроя, но разнились в цветах. На старшем был темный кафтан, заходящий за колени, из доброго синего лионского сукна, опушенный широкой лисьей опушкой. Пуговицы на кафтане были позлотистые; широкий кованый пояс охватывал его стан; на ногах были высокие сапоги; на голове низкая шапка, также опушенная мехом. Кафтан на молодом был гораздо светлее, а у пояса его висела длинная сабля.

— Мартын Славута?! Каким ветром, какой хмарою? — вырвался у обоих радостный возглас.

— Пан цехмейстер! * Грыць Скиба! — радостно крикнул и новоприбывший, обнимаясь с ними и целуясь по христианскому обычаю трижды.

— Ге, да и вправду ты красенем стал,— заметил решительно старший, отступая на шаг и любуясь молодым хлопцём.— Вот если б жив был небижчик старый Славута, порадовался б таким сынком!

— Пропадут все наши горожанки, брате! — ударил Грыць Скиба по плечу Славуту.

— Ну, иди ж сюда к огоньку, обогрейся с дороги да расскажи нам все, откуда ты и как? А ты, Лейзар, насыпь-ка в келехи меду да подай хлопцу перекусить: я думаю, отощал совсем,— заметил степенно старший, придвигая неторопливо свой стул к огню и оставляя Славуте место подле себя.

— Ой панство, ой пышное панство! — не переставал лепетать Лейзар, причмокивая губами и летая с такою поспешностью из одного угла шинка в другой, что полы его длинного лапсердака казались крыльями какой-то черной птицы.— Даже хата радуется, видя таких гостей.

Вскоре перед гостями появились три высоких кубка, наполненных медом, соленая рыба, жареная яичница и большая краюха хлеба.

Когда первый голод был удовлетворен, Славута

---

* Цехмейстер — начальник цеха. *(Прим. першодруку).*

с удовольствием отбросился на грубую деревянную спинку стула и расстегнул свой кафтан. Одежда его была гораздо щеголеватее и параднее одежды соседов. Из-под распахнувшегося синего суконного кафтана, опушенного седым бобром, выглянул голубой едвабный однорядок *, опоясанный кованым серебряным поясом. На ногах были высокие щеголеватые сапоги коричневой кожи; но хотя Мартын и ехал все время верхом, шпор не было на них. Теперь при ярко пылавшем очаге товарищи могли рассмотреть его еще лучше. Ростом он был выше их и значительно шире в плечах. Лицо его, молодое и красивое, дышало здоровьем и приветливостью. Светлые волосы были коротко острижены, усы подкручены по последней моде. В голубых же глазах, опушенных светлыми ресницами, светилось столько неподдельной доброты, что взгляд их невольно располагал каждого в пользу их обладателя.

— Ух! — вздохнул он невольно, вытягивая ноги перед радужным огоньком.

— Устал, верно. Ну, откуда ж теперь едешь? — спросил пан цехмейстер, наполняя свой кубок.

— Теперь прямо из Кракова.

— Ну, а где же еще бывал?

— Где нас только не было! Был во Львове, был в Варшаве, был в Нюренберге, в немецкой земле.

— Ну что ж, и от всех цехов свидетельства есть?

— Тут они! — ударил себя Мартын по правой стороне груди.— Недаром по крайности мыкался по чужой земле.

— Эх, счастливый ты, брате,— вздохнул молодой,— так ты уж не сегодня-завтра мастером будешь.

— Бог даст, а добрые люди помогут,— улыбнулся Славута.

— Вот только б штуку misterium ** гораздо сделал,— заметил с достоинством пан цехмейстер, поглаживая короткую бороду,— а там вноси вступное ***, справь colla-

---

* Род однобортного кафтана. *(Прим. першодруку).*

** Штука misterium — пробная работа, которую должен был приготовить цеховик для получения звания мастера. *(Прим. першодруку).*

*** Вступное — членский взнос при вступлении в звание мастера. *(Прим. першодруку).*

tio *, и тогда уж мы живо примем в цеховые братчики!

По лицу Славуты мелькнула веселая и лукавая улыбка, которая, казалось, говорила: ну уж, что касается штуки misterium, то у меня есть такая, какой вам и не снилось никогда!

— Что ж делается в нашем Киеве? Вы молчите, не рассказываете мне ничего? — обратился он к соседям спокойным голосом, но в глазах его мимо воли мелькнуло какое-то нетерпеливое ожидание.

— Что ж в Киеве? Хорошего ничего. Все, как было, вот только пан воевода нам прыкрость великую учинил,— провел пан цехмейстер снова по бороде,— да такую прыкрость, такую, что не знаем теперь, как и быть. Знаешь, там за городом, мили две, на горе, возле Золотых ворот [3], где наша польная сторожа стоит, подле руин святой Софии [4], велел он меж старых валов слободу оселить да и привилеи ** той слободе на тридцать четыре года выдал. Вольности им такие дал, что куда!.. Ни капщизны *** им, ни варового ****, ни солодового *****... Ну и пошли все шинковать, а теперь вот выходит, что кому пива или меду нужно, даром что от миста далеко, что идти-то небезпечно, а все в слободу тянет.

— Ну, а как же войт ****** наш? — спросил Славута, стараясь придать своему голосу вполне равнодушный тон; но, несмотря на это, ему все-таки показалось, что его молодой товарищ бросил в его сторону лукавый насмешливый взгляд.

— Ге, войт наш добрый! Дай ему боже доброго здоровья и долгий век! — поднял пан цехмейстер к потолку глаза.— Все делает, что может. Стоит за наши старожитни звычаи, да трудно ему против воеводы, больно притислив воевода стал. Все это, видишь, по новым обычаям, а теперь уж такие звычаи настали, что могут наше

---

* Collatio — ужин, который должен был дать вновь вступивший в цех для цеховых братчиков, причем стоимость ужина была строго определена цехом. *(Прим. першодруку).*

** Привилегии. *(Прим. першодруку).*

*** Капщизна — налог с водки. *(Прим. першодруку).*

**** Варовое — налог с меду. *(Прим. першодруку).*

***** Солодовое — налог с пива. *(Прим. першодруку).*

****** Войт — городской голова. *(Прим. першодруку).*

майтборское * древнее право [5] и так и этак перевернуть! — опрокинул он с досадою пустую кружку вверх дном и стукнул ею с силою по столу.— Так-то! В наше время не так было, а теперь!.. — он не договорил и сердито махнул рукой, как бы хотел сказать этим: стоит ли о нынешних временах и говорить!

Присутствующие замолчали.

Между тем зимнее солнце опустилось уже совсем низко и заливало теперь огненным светом мелкие стеклышки окна.

— Однако пора! — поднялся Славута.— Конь уже отдохнул, а в Киеве надо до вечера быть. Вы куда, панове?

— А в Киев же, тоже в Киев.

— Вот и отлично! Ну, Лейзар, получай! — крикнул он весело, бросая жиду на прилавок серебряную монету.

— Постойте, куда же вы торопитесь? — вышел Лейзар из-за прилавка, кланяясь степенно гостям.— Еще и солнце не спряталось, а такими славными коньми, ой вей! можно и в полчаса доскакать.

— Нет, нет, пора! — решительно заявил Славута.

— Пора, а то, пожалуй, и через мийскую браму ** не пропустят,— решил и пан цехмейстер, подымаясь неторопливо с места и рассчитываясь с жидом.

Небо все розовело... И розовые отблески падали и на соседние горы, и на далекий Днепр, и на снежную пелену, покрывавшую дорогу. Маленький морозец затянул тонким слоем льда большие лужи, стоявшие то там, то сям. Мальчишка подвел всадникам лошадей; быстро вскочили гости в седла и, кивнувши приветливо жиду, который стоял на пороге, широко распахнувши двери, и усердно кланялся почти до самой земли, поскакали по направлению к Киеву.

Разговор не клеился. Старик угрюмо молчал, погруженный в свои досадливые мысли. Молчал и Славута; только глаза его нетерпеливо вглядывались вдаль, стараясь разглядеть на нежном лиловом горизонте очертания киевских башен и стен. На лице его бродила счаст-

---

* Майтборское — магдебургское городское право. *(Прим. першодруку)*.

** Городские башенные ворота. Мийский — городской, от мисто, город. *(Прим. першодруку)*.

ливая неопределенная улыбка; несколько раз он сдавливал шпорами своего коня. Несколько раз нетерпеливо передвигал бобровую шапку на своих светлых волосах и, казалось, если б не спутники, полетел бы он ветром-бурею навстречу киевским мурам. С правой стороны потянулись горы, покрытые лесом, солнце скрылось за ними, и только на противоположной стороне Днепра, что раскинулась ровной белой пеленой, окаймленной темной полосой черниговских боров, горели еще нежные розовые тона.

— Чего торопишься? — обратился, наконец, цехмейстер Щука к Славуте.— Видишь, как распустило, конь весь в мыле.

— Домой! Шутка сказать, пане цехмейстре, целый год не видел.

— Оно-то, положим, вернуться в свою сторону приятно, да мало-то хорошего дома! — заговорил угрюмо Щука, как бы продолжая прерванную нить своих размышлений.— Скажем, что войт наш и славный, и твердо за права наши стоит, и старовины крепко держится, да куда ему против этих собак! Теперь вот с Ходыкою [6] знакомство свел, думает, что тот ему поможет,— тот ведь дока! Недаром и Ходыкою зовут.

— С Ходыкою? — изумился Мартын.— Да ведь они были заклятые враги?

— Были-то были, да мало ли за год воды утечет,— проговорил глубокомысленно пан цехмейстер, поправляясь в седле.

Неприятное чувство шевельнулось в душе Славуты при последних словах, но в это время молодой Скиба крикнул весело:

— Смотри, бра, а вот и Щекавица, теперь и в Киеве скоро станем.

— Так, так, Щекавица! Она и есть! — обрадовался Славута.

Действительно, вдали, с правой стороны всадников, подымалась высокая гора, покрытая густым лесом; дорога вилась у ее подножья. Налево виднелись небольшие деревушки.

— Так, так... — говорил с восторгом Славута, подымаясь в стременах и осматривая окрестность.— Вот и Приорка, и Оболонье, скоро покажется и Вышний замок! Шутка сказать — целый год!

— То-то своя земля,— заметил философски пан цехмейстер, подымая вслед за Славутою коня в галоп,— нет у человека в городе ни матери, ни отца, а как тянет его к родной земле.

Слова пана цехмейстра вызвали невольную краску на лице Славуты; он нагнулся к луке и начал разбирать как бы нарочно запутавшиеся повода.

Между тем Щекавица начала понемногу понижаться, и вдруг за крутым поворотом вынырнул перед всадниками в юговом, морозном тумане славный Киев-Подол.

Грозно подымался на верху высокой горы, словно на ледяной скале, Вышний замок. Высокая стена шла короной по всей вершине горы. Пятнадцать трехэтажных шестиугольных башен подымались по сторонам. Вокруг стены тянулся широкий ров. Подъемный мост в Воеводской браме [7], что выходила против Щекавицы, был спущен. Угрюмо темнели в стенах амбразуры. Из-за высокой стены виднелись золотые кресты и купола церквей. Дальше к Днепру шли такие же блестящие горы, окружая полукругом нижний город — Подол. А он весь раскинулся у их подножья сетью кривых уличек, красных черепичных крыш, церковных крестов и куполов. Вокруг города шел глубокий ров и вал с высоким острогом, но замковая гора, увенчанная зубчатой короной, царственно владычествовала над местностью, точно глядела с презреньем со своей снежной вершины на суетливую, мятежную жизнь, приютившуюся у ее ног. А над белым Днепром, и над снежными вершинами, и над замковыми стенами разливалось тихое сияние догоравшего зимнего дня.

Славута сбросил шапку и, осенив себя широким крестом, спрыгнул с коня и преклонился к самой земле.

— То-то наш Киев! — вздохнул цехмейстер Щука.— Думаю, нет такого города и в немецкой земле?

— Нету, пане цехмейстре, нету! — вскрикнул с жаром Славута.— Ни такой святыни, ни такой красы!

— Да шарпают они нашу красу. Вон доминикане и бернардины [8] своих кляшторов сколько наставили! — указал он вдаль пальцем, в ту сторону, где у подножья горы виднелся острый шпиль костела.— А сколько грунтов от города отволокли! Опять воевода теснит горожан. А подати эти все! Где тут торговать! Покуда товар до

места довезешь, так одного мыта возового и мостового * в пять раз больше отдашь, чем он сам в Царьграде стоил. Вот теперь и последнее — шинки наши хочет оттягать.

Между тем всадники быстро приближались к городу. Уже начали ясно обозначаться улицы, дома, острая вершина ратуши, городская брама, и чем больше приближались всадники, тем угрюмее глядел на них грозный замок с вышней горы.

А Щука продолжал говорить так же медленно и степенно, как бы разворачивая перед собой длинную нить своих тысячу раз передуманных дум. Говорил и о стеснительности торговых пошлин, и о намерениях воеводы, и об хитрости и стяжательности наплывших в город новых элементов, но Славута его рассеянно слушал: глаза его старались различить среди все расступавшихся улиц один высокий, красный, черепичный дом, как вдруг несколько слов Щуки, рефлективно долетевших до его слуха, пробудили снова его внимание.

— А я ему говорю, чтоб он Ходыке не верил, потому Ходыка сам первый плут, первый зух... Знаем его, он ведь за воеводу руку тянул, а теперь хочет только с войтом породниться... потому что воевода стоит на перешкоде всем его темным делам.

— Как? С войтом породниться? — невольно потянул повод Славута, устремляя на Щуку изумленные, расширившиеся глаза.

— А так, самым простым звычаем,— пожал плечами Щука, недоумевая, что могло показаться Славуте странным в его словах.— Просватал за своего брата Федора Галю, войтову дочку.

— Не может быть! — крикнул запальчиво Славута, и яркая краска залила его лицо.

— Гм! — усмехнулся недовольно Щука.— Ты меня учишь? Когда говорю — так знаю. Просватал уже, скоро и весилля будут гулять.

— Не может быть, говорю вам, не может быть! — кричал Славута.— Я говорю, что она не пойдет за него.

— Ты говоришь? А почем ты знаешь? — ответил Щука, раздражаясь все больше.— А я тебе говорю, что

---

* Пошлина за товар от воза и за переезд брам. *(Прим. першодруку).*

идет, и с радостью идет, и где бы нашлась такая дура из этих белых голов *, чтоб за Ходыкины маетки не пошла!

— Ложь! Ложь! Ложь! — крикнул Славута, хватая нагайку и подымаясь в стременах.

— Да как ты смеешь, блазень, мне, цехмейстру столяров и плотников... — схватился было взбешенный Щука.

Но Славута уже не слыхал его слов; как вихрь, как буря, мчался он к городу, стискивая коня. От быстрого бега ремни в тороках распустились, и красный, как огонь, роскошный суконный плащ свесился с коня. Не останавливая лошади, подхватил его Славута и набросил себе на плечи. Вот и мийская брама, мост спущен. В карьер промчался по мосту обезумевший конь. У въезда сторожа хотели остановить его. «Мыто! Мыто!» — закричали ему. Но не видя, не слыша ничего, промчался он мимо них в красном, развевающемся плаще. Один из сторожей успел, однако, опомниться и схватился было за стремя, но разгоряченный конь ударил его с такой силою, что бедный стражник покатился в беспамятстве наземь. Часть сторожей бросилась подымать товарища, часть погналась за Славутой, но Славуты не было и следа.

На шум и на крики собралась вокруг перепуганных сторожей пестрая толпа. Горожанки в белых намитках, горожане в высоких меховых шапках.

— Что случилось, что сталось? — кричал грозно запыхавшийся кругленький человек в военном костюме, пробираясь вперед через толпу.

— Червоный дьявол, пане Лою, в город влетел,— ответил прерывающимся голосом один из сторожей,— на черном коне... из ноздрей огонь валит... красный плащ развевается... Степан бросился было схватить его за стремя, да так замертво и упал...

— Ловить! Ловить! Трусы! Страхополохи! — закричал из всех сил кругленький человек, бросаясь вперед и скрываясь в ближайших дверях. Но толпа уже не слыхала его слов. «Дьявол, дьявол в город влетел!» — зашумели кругом обезумевшие от страху голоса, и вся площадь перед мийской брамой опустела в один момент.

---

* Белыми головами назывались вообще женщины — от носимых белых намиток. *(Прим. першодруку)*.

Мрачный и сердитый вышел пан войт киевский Яцко Балыка [9] из своего богатого дома. Приказавши еще раз молоденькой дочери Гале запереть и дом, и ворота на железные болты и не впускать до его возвращения никого, войт отправился на вечернее заседание в магистрат [10]. Медленно шел войт, осторожно пробираясь по кривым и узким улицам. Он опирался на толстую тростниковую палку с острым шипом, украшенную дорогим золотым набалдашником. Седая голова войта была низко опущена; лицо, обыкновенно добродушное и приветливое, было теперь угрюмо и сердито. Время от времени у войта вырывались недовольные слова, он сердито постукивал палкою, посылая кому-то в вечернюю мглу самые ужасные проклятия, какие он только знал.

— О-го-го-го! Да и сердит же как войт сегодня! — замечали друг другу болтливые горожанки, сидя еще на скамеечках у своих ворот и кивая хорошенькими головками, завернутыми в белые намитки. Встречные горожане кланялись войту, но сердитый войт не замечал никого. Да и как же было не сердиться войту? Не далее как позавчера воевода нанес ему такую обиду, какой он не забудет никогда. Пану воеводе понадобились подводы ехать на охоту, на вловы, а пан воевода прислал к нему, к войту, с требованием доставить лошадей. Так, войт знает, что есть такое правило в градских книгах давать лошадей, если воевода едет по потребе, и то не далее двух миль. Но войт знал прекрасно и то, на что нужны кони воеводе, да и воевода, получивши подводы, нарочито промчался по всему городу с гиком и криком со всеми своими прихлебателями, с хортами и ружьями. Что ж? Лошади вернулись к вечеру заезженные, загнанные вконец. Да не жаль войту лошадей: хватит у него статков-маетков, чтоб и новых накупить, а не может он стерпеть нарушения прав мийских и своих! А вот вчера опять прислал воевода своих дозорцев приказать горожанам огни в домах тушить [11]... Не имеет он на то права! Пан войт знает все права и привилеи напамять, хоть ночью его разбуди! Знает он, что тушение огня в домах вечерней порой ему принадлежит, и воеводе в грамоте строго наказано: «А ни чим ся в него не вступоваты». Хочет воевода оттягать от него права, да не на такого человека напал: не легко согнуть войта! Правда, есть у него и враги в городе, зато все старожитни люди за него горой

постоят! Вот был ворог и хитрый и лютый — Ходыка, а теперь сам породниться хочет. За брата, Федора, как просил! Больно, говорит, полюбилась ему, пане войте, дочь твоя... «Ну, положим, кому Галя и не полюбится, где такого дурня и сыскать?! — улыбнулся самодовольно войт, и по сердцу его прокатилась теплая волна.— Да и не бесприданница, есть, слава богу, что дать! Правда, нет таких поместий, какие вот теперь приобрел себе Ходыка. зато древнее добро, дедовское, честно нажитое, а не награбованное, как у этих харцыз!» Войт стукнул сердито палкой по снегу. Эх, не лежит-то его сердце к этим новым людям, то есть так вот не лежит, а что делать?.. Надо родниться! Обещает Ходыка, как только он повенчает дочку с его братом, скрутить воеводу и в шоры взять! А он это может! Он ведь все законы умеет затылком наперед перевернуть. Дожился, пане войте, до краю, пришлось на старость лет у Ходыки помощи искать, к новым звычаям привыкать... Войт уныло понурил седую голову и, погрузившись в печальные размышления, не заметил, как мимо него пробежало несколько испуганных насмерть горожан с криком: «Червоный дьявол! Червоный дьявол!» То ли было в доброе старое время? Жили себе люди просто, зато сытно. Никаких этих новых обычаев не знали. Пили мед да пиво, горелку дзюбали, а ни этих венгерских, ни мальвазий и в помине не было. Ели добре по-старожитнему кашку с грибками, или вареники, или гуску с капустой, а в праздник и кашу рыжову с шафраном да имбирем, а теперь настроят всяких этих легумин да паштетов, что твои горы стоят! Опять что до одежи: мудрует вельможное панство, а за ним и горожане тянутся. И людям зазорное, и богу противное носить стали: черевики на высоких каблуках, шапки-мегерки, кунтуши разные! «Эх,— махнул войт рукой,— не так жили в старину, зато крепко стояли за свои привилеи, за свои права — все как один!»

Войт поднял голову и оглянулся. Он вышел на большую торговую площадь, посреди которой подымалось темное и мрачное здание ратуши. На верху гонтовых и черепичных крыш окружавших площадь домиков зажглись кое-где большие масляные фонари. На площади было пустынно и безлюдно. Вдруг взгляд войта упал на высокий деревянный столб, стоявший посреди площади. Большой лист пергаментной бумаги был прибит на нем.

В конце бумаги висела на шелковом шнуре тяжелая печать. В темноте нельзя было разобрать текста бумаги, да войту этого и не надо было; он знал, что в ней трактуется о новой золотоворотской слободе. «Ух! — стиснул войт палку в руке, как бы желая разломить ее на тысячу кусков.— И не найдется ж ворон и шулик, чтоб разорвать этот проклятый папир! Нет, этого нельзя так попустить! — решил он.— Нужно во что бы то ни стало послать королю жалобу: нет сил так дальше жить».

Подошедши к дверям ратуши, войт вынул из кармана связку тяжелых ключей и, выбравши один из них, вставил его в скважину и с трудом повернул в замке. Щелкнул замок, и тихо заскрипела тяжелая дверь на своих ржавых петлях.

Сальные свечи в медных шандалах осветили темный магистратский зал. С длинных, посеревших от времени стен смотрели портреты умерших — зайшлых князей и королей. Сквозь высокие готические окна виднелось темное, синее небо. Тяжелые мрачные тени, едва разогнанные неярким светом сальных свечей, повисли темным покровом под высокими сводами. Войт сел на своем месте у стола и задумался. Седая голова его опустилась на руки. Вспоминалось ли ему то счастливое время, когда он еще впервые вошел в эту ратушу молодым черноволосым членом-советником, райцем, или проходили перед ним те долгие годы, проведенные здесь, в этой поседевшей, как он, зале, годы томительной и упорной, и большей частью бесплодной борьбы за отчаянную защиту своих вольностей, своих старожитних прав... Минуты ползли тягостно и медленно... Свечи нагорали, а темные тени спускались все ниже и ниже над склонившейся у стола седой головой.

Дверь заскрипела протяжно и жалобно, и в комнату вошел высокий худой человек в аксамитном черном кафтане и в такой же бархатной черной шапочке. Он был немного сутуловат и гнулся вперед. Лицо его было желтое и сухое, как пергамент. Заострившийся нос, большой, как бы разрезанный рот с тонкими бескровными губами; черные глазки, немного косо прорезанные, и редкие да черные, как смоль, бородка и усы. В лице его не было ни приветливости, ни искренности, в нем светилась всегда какая-то глубоко затаенная мысль. Резкие складки, идущие по всему лицу, свидетельствовали о многих опас-

ностях и тревогах, пролетевших над ним, а глаза глядели так пронырливо и подозрительно, точно хотели пронизать каждого насквозь. Вошедший шел такими мягкими кошачьими шагами, что погруженный в свои размышления Балыка почти не заметил его.

— Здравствуйте, пане свате! — произнес вошедший негромко, стараясь придать своему сухому голосу как можно больше приветливости.— О чем задумался, пане войте? Что, снова воевода доезжает?

— Сам знаешь... Вчера опять своих дозорцев прислал с приказом огни тушить, когда это право мое,— сверкнул он глазами,— и в него никому вступоваться незачем! Да вот и в грамоте оно есть.

Балыка тяжело поднялся и, оттолкнувши железную дверцу в стене, вынул тяжелую книгу, переплетенную в темную кожу. Перевернувши одну за другой несколько пожелтевших страниц, исписанных крупными латинскими и славянскими буквами, войт указал Ходыке пальцем: «Читай сам!» С видом знатока придвинул к себе Ходыка книгу и прочел два параграфа, указанных войтом: «Також, коли в ночи с огнем на месте в домех сиживали, за то на них воевода биривал; ино мы то им отложили: нехай о том войт видает, как мает то в грози мити; а если бы не хотил войт того смотрети, а того недбалостью, которая бы ся от огню мисту шкода стала, тогда мы маем сами за то виною нашею карати» [12].

Во втором стояло так: «А коли воевода от замку за две мили едет або в лову, подвод им под него не давати».

— Так! — закрыл он книгу, тщательно осмотревши предварительно подписи и печати.— Бумага верная.

— Что ж, и можешь выиграть это дело? — взглянул на него исподлобья Балыка.

— В две недели и решение привезу.

— Да ты-то все только обещаешь, а и до сих пор не делаешь ничего.

— Да и ты, пане свате, все только обещаешь,— усмехнулся Ходыка,— а вперед ничего не годится давать. Зато, как только одружим своих молодят,— не тревожься ни о чем, поручи мне это дело, и мы воеводу доедем. Мне с саксоном * не в первый раз возиться,— усмехнулся он снова, причем длинный рот его растянулся еще шире,

---

* Магдебургское право. (*Прим. першодруку*).

и лицо приняло какое-то хищное выражение.— Уж мы ему насолим! Выиграем справу и в трибунале, и в самом задворном королевском суде!

Последние слова Ходыки прозвучали искренно, и в черных глазах его засветился сухой, злобный огонек. Да, Ходыке было чего и лютовать на воеводу, не за права мийские. Это его тревожило мало, а за то, что он ему, Ходыке, на дороге стал. Завидно стало воеводе, что простой горожанин Ходыка разбогател так, что и князя за пояс заткнет. Какое ему дело до того, каким чином Ходыка привлащает свои пожитки? Пусть смотрят в судах — не попался, значит прав. Удочка для глупых рыб, а умная и из сети уйдет! Да он-то, воевода, разве сам не грабит, разве не выдумывает разных выдеркафов * Нет, ему досадно, что простой горожанин Ходыка такие княжеские маетки захватил! Так он, Ходыка, дома черный хлеб ест, сам дрова рубит, чтобы работника не держать, да ему лучшего и не нужно: с детства к такому житью привык, а захочет — весь Киев аксамитом выстелит и самого воеводу в золоте утопит. Да! На желтом лице Ходыки от острого прилива крови выступил бледный румянец. Нет, пане воевода, нет, нищенство и униженье даром не проходят. Уж он умрет, а будет вельможным паном! Скоро, скоро сбросит он с себя и мещанское имя... Вот только бы войта Балыку в сети свои опутать, чтобы он на перешкоде его тайных дел не стоял... А тогда — руки свободны! Делай, как знаешь... А когда уже Ходыка вельможным паном станет, ух, тогда он им всем покажет, как надо из людей масло выбивать!

Длинные цепкие руки Ходыки хрустнули под столом, тонкие губы полуоткрылись от прилива страсти, черные глаза глядели жадно, плотоядно...

«Бр... да и гадина ж! — подумал войт, следя из-под седых бровей за своим собеседником.— А что делать? Надо родниться! Он один сможет воеводу дойти».

Ходыка уже заметил неблагоприятное впечатление, произведенное им на войта.

— Ну, пане свате,— произнес он вкрадчиво и мягко,— так мы тем часом времени гаять не будем. Как вернется брат, так сейчас и веселую свадебку сыграем...

* Грабительская придирка. (*Прим. першодруку*).

Бенькет справим, а тогда займемся и делами, как великими, так и поточными *.

— Так-то так,— кивнул головою войт,— да какая свадьба, когда еще и жениха нет.

— Прибудет, не тревожьтесь, прибудет, я уже получил известие, что он из Ржищева выехал... Не завтра, так послезавтра будет здесь... И товары все целы, не случилось ничего.

— Дорогу больно распустило,— заметил серьезно войт, нахмуривая брови,— товар у меня, знаешь, все ценный: камка золотая, адамашек, злаготлав, аксамит. Боюсь, как бы тут на узвозе, знаешь,— войт понизил голос и, глянувши куда-то в темный угол, добавил так:— Не случилось бы чего.

— Об этом, пане свате, и не думай! Брату не впервой: он мне не раз товары свозил и, бог дал, не попался ни раз, ну, а тестю-то будущему чтоб не постарался? Ой-ой! Не думай, пане свате, о том! А вот как бы свадьбу только далеко не откладывать... Видишь ли, свате, последняя неделя идет, там и заговины... А уж любит брат Федор Ґалю твою — слов не приложу. Да и жених-то в городе не последний, сам, свате, посуди.

— Ну и Галя ж не в сорочке пойдет,— нахмурил недовольно войт свои седые брови,— есть что дать, дедовское добро, предковечное, честно нажитое.

— Хе-хе-хе, свате! — злобно усмехнулся Ходыка, потирая свои худые, бескровные руки.— Денежки-то и старые, и новые, и честные, и грабованные пальцев не жгут, свате, нет, не жгут, а греют!

Войт вскинул серые открытые глаза на своего черного собеседника и хотел было возразить что-то, но в это время двери снова заскрипели протяжно и жалобно, и в залу спустились по трем каменным ступеням два почтенных райца. Они молча поклонились войту и заняли свои места на длинных лавах, идущих подле стола. Еще и еще раз скрипнули двери и впустили седых и степенных горожан, панов райцев и лавников **. Зала наполнялась тихо и бесшумно. Входящие почтительно кланялись войту, в сторону же Ходыки бросались большею частью

---

* Общими. *(Прим. першодруку).*

** Лавник соответствует нашему гласному, а райца — советник — члену управы. *(Прим. першодруку).*

исподлобья затаенные, недружелюбные взгляды. Однако, несмотря на это, вскоре подле него образовалась небольшая группа. Это были все более или менее новые люди в городе, захватившие всевозможными кривыми путями и деньги, и власть. Они относились к Ходыке с почтением и подобострастием.

Когда, наконец, все тридцать мест были заняты, два крайних горожанина поднялись с мест и подошли к дверям. Тяжелый железный болт звякнул. Войт стукнул по столу, и сдержанный глухой гул, слышавшийся то там то сям в потонувшем в полумраке зале, утихнул в один момент.

— Шановные мещане и горожане, бурмистры и райцы, вся речь посполитая киевская,— начал войт, подымаясь со своего высокого стула,— не на веселую раду созвали мы вас. Сами гораздо знаете, какие нынче настали крутые времена: обложили нас паны воеводы да старосты всяким мытом, всякими выдеркафами со всех сторон. Платим мы и мостовое, и возовое, и подымное, и капщизну, и осып, и солодовое, и варовое, и чоповое, и десятину, и свадебную куницу * и чего уж, чего мы не платим воеводам, славетнии панове горожане киевские — да все мало: с каждым днем хотят они все больше и больше оттянуть у нас наши старожитни, неотзовные права, что даровали нам наши зайшлые князи и короли. Вот уж и поседел я, панове горожане киевские, обороняючи ваши вольности и права, а все не хочется головы гнуть, не хочется прав своих попустить.

Войт замолчал и устремил свои серые глаза в глубину комнаты, откуда смотрели на него такие же утомленные, такие же состарившиеся лица.

— Вот уже с полгода, шановные паны райцы и лавники,— продолжал войт,— как велел пан воевода киевский слободу межи старых валов у рук святой Софии оселить и привилеи им выдал. Только отобрала эта слобода наши последние доходы: нет сил нам больше ратушных шинков держать и за них воеводе двадцать тысячей а четыре тысячи злотых платить! Осталось нам одно: написать королю жалобу, что не можем мы больше при порядках таких ни шинков мийских держать, ни капщизны платить!

* Мыто — налог; чоповое — налог на розничную продажу. (*Прим. першодруку*).

— Жалобу, жалобу! — зашумели кругом ободренные голоса.

— Пусть сбавят капщизны!

— Так, так!!

— Пусть вернут нам наши старые вольности, каких мы заживали за старых королей,— продолжал войт,— чтобы снова все сталось в славном городе, как и здавна было!

— Слава, слава пану войту! — отозвались дружные голоса из разных сторон.

— Ну, пиши же бумагу! — скомандовал войт писарю.

Когда бумага была окончена, войт тяжело поднялся со своего места и, отперши железную дверцу в стене, вынул городскую печать, кушу, на которой на голубом фоне была изображена тетива с полумесяцем. Приложивши печать, войт омокнул в чернило большое гусиное перо и подписал свое имя. За ним чинно один за другим стали подходить райцы и лавники, подписываясь под именем войта.

Тишина прерывалась только скрипом пера.

— Да ведь этого мало, свате,— подошел к Балыке Ходыка,— речь в том, кто жалобу повезет? Ведь мало папир отвезти, надо еще там так поворожить, чтобы утвердили его. Пошлешь какого-нибудь дурня, так и вся справа пропадет.

— Правда,— согласился Балыка,— да кого ж такого зналого отыскать, кроме тебя некому.

— Оно-то верно,— улыбнулся хитро Ходыка,— знаю я, что если кто другой поедет, так и дело пропадет, да обложат еще и большим мытом, чтоб не подымали головы... Ну, да что делать? Не могу... Не выходит время, а жаль... Как бы приняли нашу просьбу, ого-го-го! Как бы поднялись наши горожане... Хоть куда!

Войт взглянул на него внимательно.

— Чего ж ты хочешь? — спросил он сурово.

— Ничего, сватушка, не хочу. А видишь ли, дело в том, как бы уже повенчал я своего брата Федора, ну, тогда мог бы поручить ему все свои поточные дела, а сам бы и поехал со спокойной душой, а то как же я здесь все свое брошу, а сам поеду об мийских делах хлопотать? Оно, положим, что если нам этой просьбы не уважут, так всем тут хоть пропадать, да что делать — своя рубашка...

— Так ты, значит, хочешь,— перебил войт,— чтобы поскорее детей повенчать?

— Кто же счастья своему брату, пане сват, не захочет? Да и бумагу-то скорее надо везти, не то пропустим срок. А сегодня, видишь, имеем мы среду, в пятницу или в субботу прибудет брат, а в воскресенье и венчанья последний день. Перевенчали б их, ну, я тогда б сейчас же и выехал.

— Да как же это так,— вспылил войт,— чтоб в один день и детей повенчать и свадьбу сыграть?... [13] Галя не кто-нибудь, а войтова дочь!

— Те-те-те, сватушка, тем-то и лучше, лишние денежки сбережем,— но, заметивши неудовольствие на лице Балыки, Ходыка сейчас же переменил тон: — А коли захочем, так закатим и на масляной такие пиры, что ну! Да и чего же детей томить? Решили повенчать, ну и венчать, не откладывать в долгий мешок!

— И ты обещаешь провести жалобу в трибунальском суде и согласие привезти?

— Голову в заклад отдаю.

— И выедешь сейчас же в воскресенье?

— Часа не промедлю.

— И на подвоеводия за нарушение прав мийских и войтовых управу найдешь?

— Вот тебе рука моя!

— Аминь! — заключил пан войт, сжимая его руку и опускаясь на свой высокий стул.

Между тем в добром каменном будынке пана войта киевского из-под закрытой ставни маленькой горнички пробивалась узкая полоска света. В горнице, на своей парадной постели, наложенной почти до самого потолка мережаными белыми подушками, сидела единственная дочка пана войта киевского, просватанная Галя. Она сидела, опустивши на колени руки, свесивши голову на грудь.

На точечном столе горела в медном шандале восковая свеча. В других домах киевских светили и лучинами, но пан войт ничего не жалел, а жил широко и сытно, как живали в старину. Тут же лежала брошенная работа — вышиванье воздушка * в церковь, лежала на серебряных

* Воздушок — покривало на чашу з т. зв. «святими дарами».

тарелках и нетронутая вечеря. На средину комнаты выступала высокая грубка с лежанкой, сложенная из зеленых изразцов; персидский ковер покрывал каменный пол; такие же ковры висели и по стенам; низкие канапки, покрытые особого рода тонкими ковриками — коцями и красным сукном, стояли у стен; подле образов теплилась серебряная лампада. В горничке было и тепло, и уютно, но личико Гали было безутешно грустно. «Господи, господи, да что ж это будет,— повторяла она себе один и тот же вопрос тысячу раз.— Да неужели же отец отдаст ее за Ходыку? Ух, противный какой: как жаба, как змея!!» Просить? Плакать? Но Галя знала, что это напрасно, знала, что уж если пан войт забрал себе что в голову, так того не выбьешь оттуда и топором, а просьбы и слезы еще больше раздражают его. «О господи, господи, хоть бы опоздал Ходыка с товарами из Цареграда. Хоть бы замешкался! Вот, слава богу, среда, там четверг, пятница и суббота, а в воскресенье уже последний день. Господи, задержи его в дороге, только бы до субботы не приезжал, да уж и теперь всего три дня, не захочет же батько ее кое-как замуж отдать. Может быть, господь сжалится, а там пост, святая неделя, тем временем подъедет Мартын. Да и Мартын тоже,— вздохнула Галя,— передавал через торговых людей, что вернется к рождеству, а вот уже и заговень, и пост не за горой, а его все нет как нет! Хотя б знал, хотя б ведал, что тут затевает без него батько и слово свое старое, что его отцу давал, забыл, поспешил бы он к своей Галочке, на крыльях бы прилетел! — Галочка охватила колени руками и печально закивала головой: — А может, забыл, может, и не вспоминает, может, другую нашел... Мало ли там в Кракове и в Варшаве краль да красунь! А она что?» — Галя с тоскою взглянула на свою маленькую фигурку, на свои ножки, обутые в червоные сапожки, на узенькие плечики, сквозившие сквозь тонкое шитье рубахи,— и глубокий вздох вырвался из ее груди.— «Не за что меня любить!» — печально проговорила Галя и вытащила из-под подушки круглое прелестное венецийское зеркальце, которое купил ей отец за большие деньги у иноземных купцов. Вот внучка покойного войта Богдана Кошколдовна, вот красуня так красуня! Грудь высокая, плечи полные, лицо белое и румяное, коса до земли... Галя вздохнула и взглянула в зеркало: «Ну, за что

меня любить?! Вон брови тонкие, как нитки, нос к небу поднялся... лицо черное...» Но несмотря на слова Гали, зеркало говорило ей совсем другое. Оно говорило, что брови тонкие и бархатные, как шнурочки; что носик маленький и хоть немножко и вздернутый, зато с такими хорошенькими тонкими ноздрями, что светятся, словно розовый коралл; что лицо у ней не черное, а смугленькое, с алым румянцем; что из-за полуоткрытых губ смотрят мелкие и ровненькие, словно у молодого мышонка, зубы. И кроме того, из венецийского зеркала смотрела на нее пара таких милых, таких ласковых карих глаз, что и сама Галя невольно улыбнулась им. Ах, а он не приедет или приедет слишком поздно и застанет Галю с завязанной головой... Только ж нет, нет! Господь не допустит этого, Ходыка опоздает. А если и приедет, если по-своему захочет сделать отец, так и она ж покажет, что батькова дочка: зарежется, утопится, а за Ходыку не пойдет!

Кто-то дернул за дверь, Галя вздрогнула, поспешно спрятала зеркало под подушку и отерла глаза.

В комнату вбежала высокая и полная блондинка с довольно крупными, хотя и красивыми чертами лица.

— Здравствуй, Галочка, чего пригорюнилась? — заговорила она весело и живо, подбегая к Гале и опускаясь рядом с ней.

— Здравствуй, Богдана.

— А я это бегу от пани цехмейстровой да и думаю, дай заскочу к Галочке, проведаю ее.

— Спасибо, голубка.

— Чего ж ты опять зажурилась? Не приехал ли Ходыка?

— Да нет, слава богу, еще не приехал, а все-таки боюсь, как бы не поспел...

— А!.. Не приехал...— протянула с некоторым разочарованием Богдана,— а я думала — он уже тут.

— Нет, нет! Что ты думаешь, Богданочка,— схватила ее за руки Галя, — как ты думаешь: правда, если б он даже теперь и приехал — батько не захочет нас так прихватцем, кое-как повенчать?

— Ну?

— Ах, какая-бо ты, Богдана! — всплеснула руками Галя.— В посту ведь семь недель, а там еще и святая —

вот и выходит целых два месяца, а за то время Мартын подъедет, а он уже не допустит, чтобы меня силомиць за Ходыку отдали!

— Ты так уверена в том? — И на одно мгнове́нье в складках губ Богданы мелькнуло какое-то злое, насмешливое выражение.— А почему же он не едет до сих пор?

Рука Гали выпустила Богданину руку.

— Потому что... мешает что-нибудь... замешкался,— проговорила она растерянно, вглядываясь в Богданины глаза, и вдруг отскочила с ужасом.— Ай! Богдана! Ты так смотришь?! Ты что-то знаешь... скажи!

— Ха-ха-ха! — рассмеялась звонким деланным смехом Богдана, причем пышная ее грудь заходила ходуном.— Ты уже и перепугалась! Да что я могу знать,— ничего... Вот только пани цехмейстрова говорила, что много уже подмастерьев из-за границы вернулось, рассказывают, что видели Мартына. Ты не тревожься, голубочка,— охватила она рукою шею Гали,— жив он, здоров и весел... Таким паном, говорят, ходит, что хоть куда! Все красавицы пропадают за ним...

Богдана подняла голову Гали и заглянула ей в глаза.

— А ты уже и зажурилась опять... Ну чего же? Чего? — встряхнула она ее.

— Так,— протянула печально Галя, роняя голову на грудь.

— Все боишься, чтоб Ходыка не подъехал?

Галя ничего не ответила.

— И чего так боишься? — продолжала Богдана.— Ума не приложу! Ну, Мартын и красивый, и статный, и молодой, да и Ходыка ж не старый! Не такой красень, как Мартын, а все-таки человек как человек. Зато, что́ Мартын против него? Ничто! Подмастерье, ну, приедет, мастером станет... и лет уже там через двадцать цехмейстером выберут... А Ходыка и теперь первый багатыр, а там еще богаче станет, бурмистершей будешь, первой горожанкой в городе. Золотом, самоцветами засыплет он тебя!.. — Лицо Богданы разгорелось.— А то Мартына ждать... Когда еще он приедет?.. Да и приедет ли? Что-то не очень поспешает...

— Приедет, приедет, приедет! — воскликнула Галя.

— Ну,— пожала плечами Богдана,— жди... А что, как не приедет совсем?

— Все равно за Ходыку не пойду... Не люблю я его, Богданочка, видеть не могу! Пусть Мартын меня и разлюбит, пусть забудет, а за Ходыку не пойду, не пойду.

— Что ж, так в девках и останешься?

— Если не за Мартына, так ни за кого!

— Гм! — взбросила Богдана своими пышными плечами, подымаясь с места.— А мне уж и так надоело дивувать!.. Ну, а теперь прощай, моя ясочка,— обняла она Галю и заговорила торопливо, набрасывая платок,— я и засиделась... А на дворе уже темно... Не журись, не сумуй, ой господи! Будет мать бранить, а то и побьет! — рассмеялась она, выбегая из комнаты.

В дверях Богдана столкнулась с согнувшейся ветхой старушкой.

— Фу ты, господи,— вскрикнула та,— чего это ты так прожогом бежишь, чуть не опрокинула совсем...

— Простите, простите, бабунцю, засиделась, домой тороплюсь.

— И то, — проворчала сердито старуха, — когда вспомнила. Виданное ли это дело — до такой поры девке сидеть? На башне ударило двенадцать, а она бродит по чужим дворам.

Старушонка вошла в комнату и, боязливо оглянувшись по сторонам, заперла дрожащей рукой на задвижку низкую дверь.

На ней был темный байбарак *, голова была повязана белой намиткой **. Вся она, сморщенная и согнувшаяся, напоминала старый ссохнувшийся грибок. Голова ее тряслась, а руки постоянно дрожали.

— Господи! Слышала ли ты, дытыночко, что в мисти случилось? — заговорила она полушепотом, тряся своей седой головой.

— Что, что такое? — поднялась испуганно Галя.

— Червоный дьявол в город влетел.

— Ой! — вскрикнула Галя.

— Говорят люди, что это самый страшный, самый лютый из них, дытыно моя, а мы тут с тобою как на грех одни в доме остались,— перекрестилась она.— Спаси и сохрани!

---

* Длинная верхняя женская одежда. *(Прим. першодруку)*.

** Род фаты. *(Прим. першодруку)*.

— Да как же он влетел? Кто видел? Кто сказал? — говорила уже побледневшая Галя, устремляя глаза в таинственную полутьму слабо освещенных углов.

— Все видели, все, моя ясочка,— говорила старуха еще тише, приближаясь к Гале.—.Прилетел на черном коне, у коня крылья распущены, из ноздрей пар, из глаз искры сыпятся, сам в красном плаще, как огонь горит. Через мост не ехал, так при всех взвился на воздух и пе...

Тихий стук в ставню прервал слова старухи. Глаза Гали расширились еще больше. Несколько минут никто не решался заговорить. Галя судорожно сжала руки старухи и почувствовала, что эти руки были холодны и влажны, словно руки восставшего мертвеца.

Наконец старуха спросила Галю тихо и прерывисто:

— Слы-ша-ла?

— Слышала,— хотела было выговорить Галя, но новый, еще более явственный стук окаменил ее; она так и застыла с полуоткрытым ртом. Стук повторился еще и еще настойчивее.

— Постойте, постойте, бабусю; да это, быть может, тато из ратуши вернулся,— заговорила наконец Галя, овладевая собой.

— Куда ему! Еще рано!

— Ну, а может быть, все там и разошлись. Я, бабусю, посмотрю.

— Ой наделаешь беды, ой накоишь. Господи помилуй, господи помилуй,— шептала старуха, поспешно крестясь и хватая Галю за руки, но уже немного успокоившаяся Галя подошла к окну, опустила кватырку и, толкнувши ставню, высунула голову в окно. Высунула, да так и отскочила: у окна перед ней стояла высокая плотная фигура, завернутая в красный, как огонь, плащ.

— Он! Он! — вскрикнула с ужасом Галя, отскакивая и захлопывая окно.

Долго стучал, долго кричал Славута, но никто не откликался на его зов. Решительно не понимая, почему его появление привело в такой ужас Галю, Мартын начинал уже невольно верить словам цехмейстра Щуки, что за Ходыкины маетки всякая с радостью пойдет, что Галя просто испугалась того, что он своим приездом помешает ее свадьбе. «Да нет же, нет,— подымалось из глубины

его сердца.— Галочка ж твоя, она любит тебя, она присягалась тебе. Быть может, войт приказал ей не видеться с тобою и не говорить. Быть может, был в хате кто чужой... Так или не так, а надо завтра же все разузнать! Коли не пустили в хату, так найдем и на дворе!» — решил Мартын и, нахлобучив шапку, двинулся к воротам. Отворивши фортку, он готовился уже перешагнуть порог, как вдруг перед ним выросла высокая, немного согнувшаяся фигура войта.

— Гей, кто там? Чего ходишь по ночам? — крикнул грозно войт, отступая и чувствуя, как по спине его побежала ледяная струя.

— Я... Разве не узнал меня, пане войте?.. Мартын Славута,— сбросил шапку Мартын, кланяясь почти до земли.

— Кто тебя и узнает в таком шутовском наряде,— буркнул сердито войт, косясь на его красный плащ.

— Только лишь сегодня из-за границы прибыл... На мастера уже все свидетельства получил.

«Как раз тебя теперь и нужно было»,— пронеслось в голове у войта.

— Так чего ж ты по ночам ходишь, чего тревожишь добрых людей? — произнес он вслух.

— Простите, пане войте! А уж очень встревожило меня одно известие: прослышал я... — Мартын остановился, как бы не решаясь выговорить страшного слова,— что вы Галю за Ходыку просватали.

— Ну и просватал, ну и отдаю! А тебе-то что до этого? — запальчиво крикнул войт, ударяя палкой по снегу.

— Смилуйтесь, пане войте,— поклонился Мартын в землю,— вы же еще покойному отцу моему обещались детей соединить... Вспомните старое...

— Старое, старое!! — продолжал горячиться войт все больше и больше.— Теперь старое никому не нужно... Новое идет... Да когда б ты сам старое помнил, не смел бы ты такие речи среди улицы говорить!

— Сам знаю, простите, пане войте! — снял Мартын шапку и поклонился снова до земли.— Да и терпеть было несила, хотелось самому узнать... Пане войте! — снова заговорил он.— Что вы делаете?! Подумайте... сердце-то у вас доброе! За кого вы отдаете дочку?! Да разве ее Ходыка так, как я, жалеть будет? Да разве он будет сыном для вас? Новые они люди, пане войте, с новыми

звычаями, а уж о звычаях ихних все мисто знает. Вам ли родниться с ним?

— Молчи, блазень!! Что это ты войта учить вздумал? Или ты обучался таким звычаям в чужой стороне?! Сам знаю, что мне делать! Сам знаю, за кого свою дочку отдавать... — стучал старик по снегу палкой, и голос его звучал как-то слишком раздраженно, слишком резко.

— А, так вы хотите свою единую дочку со света сжить? — крикнул уже запальчиво и Мартын, подступая к войту.— Так не пойдет же она за него, утопится, а не пойдет!

— Не пойдет? — переспросил войт, и лицо его все побагровело, а в глазах вспыхнул тот огонек, который ясно показывал, что войта теперь уже ничто не согнет.— А я тебе говорю, что идет,— произнес он медленно, отчеканивая каждое слово,— идет с радостью.

— С радостью идет? — переспросил Мартын, отступая и как бы не понимая услышанных слов.

— С радостью, с радостью! — повторил настойчиво войт, стуча палкой и проходя мимо ошеломленного Мартына.— Земли не слышит под собой!

На другое утро уже по всему городу бежала и страшная, и неслыханная новость, что червоный дьявол, влетевший вчера в город, добивался ночью в дом войта.

— Подлетел, расправивши красные крылья, да так и опустился у окна,— рассказывала бабуся столпившимся вокруг нее женщинам.— Мы уже с Галей начали все молитвы читать, страстные свечи у образов зажгли, окропили окна и двери святой водой — так он и пропал, так и пропал,— повторяла она, разводя руками, а соседки кивали с ужасом головами,— словно сквозь землю ушел или тучей поднялся!

На Житнем торгу, и на ратушной площади, и у мийской брамы, и даже на Вышнем замке только и говорили, что об этом странном происшествии. Притом редакции рассказа делились на две версии: одни утверждали, что дьявол в огненном столбе провалился сквозь землю, другие же спорили, что полетел огненной тучей над землей. Настроение было тревожное... Ждали всяких бедствий: голода, наводнения или нашествия татар...

Один только войт знал более или менее, кто был тот

червоный дьявол, добивавшийся с вечера в его дом. Но после вчерашней встречи он все время молчал, угрюмо уставившись в угол и подперши голову рукой. Короткая люлька войта то и дело гасла; видно, думы его были очень глубоки... Однако войт не решался оставить дома, опасаясь, как бы червоный дьявол не постучался к нему и среди бела дня.

Уже Галя с наймичкой подоила коров и, закончив дневные труды по хозяйству, присела отдохнуть и помечтать в сумерках, когда дверь в горничку Гали весело скрипнула и в комнату вбежала Богдана.

— Здравствуй, сестричка, опять пригорюнилась? — заговорила она быстро и громко, подбегая к Гале, которая сидела, подперши голову, у маленького окна.— Я тебе новость несу хорошую, веселую!

— Какую, какую? — встрепенулась Галя, подымаясь навстречу подруге, и все ее печальное личико вдруг оживилось при словах Богданы.

— Мартын Славута приехал! — выпалила Богдана разом, останавливаясь перед ней.

— При... приехал...— захлебнулась Галя, вся кровь отхлынула у ней от лица, ноги задрожали, и, будучи не в силах стоять, Галя опустилась на табурет.

— Чего ж ты? Чего испугалась? — затараторила Богдана, теребя Галю со всех сторон.— Разве не рада? А?

— Рада, рада, сестричка! — вскрикнула Галя, бросаясь Богдане на шею и чувствуя, как горячая краска заливает ей всю шею, все лицо.— Так рада, так рада, серденько, что и сказать не могу,— повторяла она, прижимаясь к Богдане.— Когда б ты знала, как я ждала его, как молилась,— но тут губы у Гали задрожали неожиданно, захлопали как-то растерянно, быстро ресницы, и вдруг крупные-крупные слезы покатились одна за другою из глаз.

— Чего ж ты плачешь, чего плачешь, дурашечка? — целовала Богдана темноволосую головку, припавшую к ее пышному плечу, но на лице ее, полном и красивом, которого теперь не могла видеть Галя, отразилось крайне неприязненное, завистливое чувство.

— От счастья, от радости, Богдана,— подняла на нее Галя свои счастливые, полные слез глаза.— Горе мое несчастное! Я ведь на бога роптала, думала, что Мартын и забыл меня... Глупая... Глупая...— улыбнулась она

счастливой сияющей улыбкой и прибавила, тихо вздохнувши: — Думала, что он полюбил другую...

— А ты уверена в том, что нет? — спросила ее Богдана с какой-то недоброй, странной улыбкой.

— Прежде думала, что да,— улыбалась Галя, обвивая руками шею подруги,— а теперь уверена, уверена в том, что он не забыл меня! — вскрикнула она с жаром, отклоняя свое лицо от подруги и глядя на нее горящими восторгом глазами.— Когда б ты знала, Богданочка, как я ждала его, как молилась... как бога просила...— снова говорила она поспешно, как бы стараясь опередить свои слова.— Думала, что он уже застанет меня с белой головой, только нет, нет! Умерла б, а не пошла б за Ходыку! Господи, Богдана, скажи мне,— улыбнулась она, опуская руки на плечи подруги и забрасывая головку назад,— скажи мне, все ли закоханные дивчата таки дурни́?

Но, не получивши от Богданы ответа и не замечая впечатления, произведенного ее словами на Богдану, Галя продолжала с новым приливом восторга:

— Ах, да я и не спрашиваю тебя главного: когда он приехал? Откуда ты узнала о нем?

— Вчера вечером, а пришел он сегодня к нам сам.

— К вам? — протянула Галя, устремляя на нее изумленные глаза.— Почему же он к нам не пришел?

— Не знаю...— ответила Богдана как-то неопределенно и отвела в сторону глаза.

— Ах да,— вспомнила Галя, кивая головой,— верно, узнал о нашем горе, да и не хотел так сразу попасться отцу на глаза. А ты ж говорила ему о моем несчастье?

— Говорила.

— Что ж он? — сжала Галя руки Богдане.

— Ничего,— ответила Богдана тем же странным, ничего не выражающим голосом.

Но Галя улыбнулась про себя: конечно, он ей не скажет ничего, она ведь знает своего Мартына, знает, какое у него гордое, зухвалое сердце.

— Богдана, голубочка, родненькая! — защебетала она, заглядывая подруге в глаза.— У меня к тебе просьба: зробы ласку, моя рыбочка, пошли кого переказать ему, что я измучилась, дожидаясь его, что не люблю Ходыку, что замуж за него не пойду, что если не за Мартына, так хоть под лед воды пить.

По лицу Богданы пробежала какая-то сомнительная улыбка.

— Хорошо, хорошо, голубочка, я ему все расскажу.

— Ну вот, вот! — вскрикнула Галочка, звонко целуя подругу.— А завтра на цеховом празднике может удастся хоть словом перекинуться. Ты скажи ему, мое солнышко, что пусть делает что знает: я рада за ним и на край света пойти!

Еще ленивое зимнее солнце не успело подняться из-за гор киевских, а Галочка поднялась уже со своей мягкой постели. Поспешно вытащила она из-под подушек свое дорогое сокровище — венецийское зеркальце и, поставив его на столе, начала свой туалет. Сегодня Галя хотела одеться так хорошо, как только могла. Господи! Да ведь уже больше года, как он не видел ее! Надо же, чтоб он увидел, что и в Киеве могут одеться не хуже краковских красунь! «Радость моя, счастье мое, сокол мой ясный, голубь мой сизый»,— шептала Галя, вынимая один за другим из большой скрыни, расписанной по зеленому полю разноцветными цветами, и свои, и материнские, и бабкины наряды. Она разложила на кровати целый ряд самых ярких саетных, аксамитных и златоглавовых жупанов, байбараков и спенсеров *. Долго стояла перед ними Галя в недоумении, подперши щечку рукой, не зная, на чем остановить свой выбор. Наконец выбор был решен. Опоясавши свой тоненький стан шелковой, затканной золотом плахтой и оправивши шитый золотом подол, Галя надела нежно-голубую шелковую попередницу, темно-красный бархатный спенсер, зашнурованный спереди золочеными шнурочками, и нежно-розовый адамашковый байбарак, густо опушенный соболем.

Галя осмотрела себя, насколько было возможно, и осталась довольна своим костюмом. Теперь начиналась самая важная часть туалета. Галя придвинула табурет к столу и открыла дорогую штучную шкатулочку, также купленную отцом у иноземных купцов. Одну за другой вынула Галя нити перл урианских, венецианских, розовых кораллов, гранат и туркуса бирюзы. Когда ее тоненькая шейка вся обвилась в несколько раз драгоцен-

* Спенсер — коротка жіноча одежа.

ным монистом, Галя повесила посредине еще большой золотой дукач, а в розовые ушки вдела длинные тяжелые серьги с жемчужными подвесками. Взглянувши в зеркало, Галя не могла не улыбнуться тому милому изображению, которое отразилось в нем. Оставалось надеть только головной убор. Галя вынула из шкатулки черную бархатную повязку в виде диадемы, вышитую всю золотом и бриллиантами. Галя взглянула еще раз в зеркало; все ее продолговатое личико с пушистыми волосами казалось в этой драгоценной раме еще миниатюрнее, еще миловиднее. Довольная улыбка пробежала у ней по лицу, и в глубине, в самой глубине сердца Гали шевельнулась одна тайная мысль: ну, если же у него только не каменное сердце, не может он не сознаться, что и в Кракове таких дивчат поискать. Но тут же Галочка устыдилась своей мысли и, вся зардевшись, сунула зеркальце под подушку и уселась у окна поджидать отца.

Никогда, кажется, не мешкался так войт, как в этот день! Наконец появился на пороге и он в длинном коричневом аксамитном кафтане и в бобровой шапке на седой голове.

Когда Галя шла с отцом по улицам, мийские местные кумушки, кланяясь войту, шептали друг другу: «Ай да красуня ж войтова дочка! Жаль, что Ходыке достанется такой крам!»

И от этого одобрительного шепота угрюмое лицо пана войта светлело, добрая улыбка появлялась под длинными седыми усами, и важный пан войт киевский приветливо кланялся на поклоны встречных горожан.

Между тем по направлению к церкви Стретения господня, братской церкви цеха золотарей, стремилась уже по улицам киевским самая пестрая и нарядная толпа. Горожанки, разодетые в свои едвабные и аксамитные байбараки с меховой опушкой, старшие с головами, повязанными длинными белыми шелковыми вуалями *, шли с достоинством и спокойно; молодые в черных бархатных повязках едва сдерживали свои улыбки и веселые речи, зато их карие глазки так и стреляли по сторонам. Почтенные горожане в длинных темных кафтанах и меховых шапках выступали около своих жен степенно и важно, а вечно неугомонная молодежь шла

---

* Накидками. (*Прим. першодруку*).

среди улицы веселой толпой, то подкручивая усы, то отпуская более или менее остроумные замечания на счет горожан. Солнце светило ярко и ласково. Со всех крыш быстро и весело капала вода. Воробьи и снегири звонко чирикали кругом.

Богатая церковь цеховых братчиков была полна уже и самих цеховых и других приглашенных почетных гостей, когда войт вступил в нее со своей дочкой. При виде пана войта все присутствующие почтительно расступились и пропустили их вперед. Войт занял свое место на клиросе среди самых почетных цехмейстров, а Галя отошла к левой стороне, в так называемый бабинец, где стояли все женщины. Впереди всех у самой решетки, важно выступивши вперед, стояла поважная Духна Кошколдовна, дочь покойного войта, мать Богданы; она тяжело дышала, изнемогая от жары и от тяжести драгоценных мехов, надетых на нее. С ее полного крупного немолодого лица, теперь принявшего сине-багровый оттенок, катился крупный пот; она то и дело вытирала лицо шитым платочком, выставляя всем на вид свою пухлую белую руку, унизанную бесконечным множеством драгоценных перстней. Байбарак Богданы был такого яркого красного цвета, что красные круги мелькали в глазах каждого, кто взглядывал на него. При виде Гали Богдана весело закивала ей головой и, отступивши, дала место подле себя. С одного взгляда заметила Галя, что и подруга употребила все старание, чтобы выглядеть сегодня получше. Но, несмотря на церковную службу, на всю строгость и торжественность дня, Галя не могла удержаться, чтобы не оглянуться в ту сторону церкви, где стояли мужчины, и взгляд ее сразу встретился с ним. Вся вспыхнула от радости Галочка. А он стоял такой статный и красивый, не спуская с нее глаз... Но, к удивлению своему, Галя заметила, что лицо Мартына было недовольно и глаза глядели мрачно... «Голубь мой родненький! — подумала Галя.— Верно, сердится на батька и не знает, что я его все равно не послушаю, а за своим Мартыном и босиком пойду!» Галя хотела было еще раз оглянуться на Мартына, но, встретивши сердитый взгляд войта, потупила глаза и начала радостно, быстро шептать молитвы.

— Богдана,— проговорила она потом чуть слышно, не поворачиваясь к подруге,— ты пересказала все Мартыну?

— Все, все! — улыбнулась Богдана.

— Ах, голубка моя, когда б ты знала, какая я счастливая! — сжала Галя ее руку.— Что ж он сказал тебе, что?!

— Сказал, что сам пойдет к тебе и расскажет тебе все.

— Солнышко мое, рыбочка моя! — шептала Галя, притискивая руку подруги.

Служба тянулась бесконечно долго; Гале казалось, что ей никогда не придет конец. Она едва могла удержаться от улыбок и смеха, ей не стоялось на месте, эта могучая волна радости душила ее, ей хотелось говорить, смеяться, плакать, и лицо ее до такой степени сияло счастьем, что соседние горожане замечали друг другу, покачивая с сомнением головой: он как выбрыкивает, даром, что в церкви! А смотрите, говорили, что не любит Ходыки! Нет, как уж там не толкуй, а грош к грошу катится. Последний шум долетел и до Мартына, недовольно кусал он усы, не спуская с Гали глаз. «А, вспыхнула, небось, как увидала меня, значит, есть еще совесть, не пропала совсем. Так правду вон и люди, и пан цехмейстер говорят, польстилась на Ходыкины сундуки! Верить вам, верить!.. Голубкой прикидается, а так и норовит коготком царапнуть!» Мартын сжал кулаки, чувствуя, как грудь его подымается усиленно и часто, и желая как-нибудь сдержать свое волнение. «Ну, скажем, тогда вечером отец не велел пускать, может, кто сторонний в горнице был. Да могла же потом через Богдану что-нибудь передать, ведь подруги! — усмехнулся он недоброй улыбкой.— Только и сказала, что отец за Ходыку выдает. Когда бы силою выдавал, не красовалась бы так, как теперь. А для кого нарядилась так? Думает Ходыку своими самоцветами пленить... вон опутала всю шею, словно свеча горит! А смеется... Чуть не пляшет, забыла, что и божий храм! Думает, пожалуй, что приехал дурень, будет тут пропадать, убиваться за ней? Так нет же, не дождется, не слюнявого нашла». Мартын сжал брови, нахмурился и, отвернувши глаза от Гали, уставился на образа.

Несколько раз бросала из-под опущенных ресниц воровской взгляд Галя, но, заметивши, что Мартын совсем на нее и не смотрит, обиделась совсем. «Как будто и не рад, что видит меня,— говорила сама себе, надувая

сердито губки.— Мог бы потом отмолиться... А теперь и не смотрит... Вот совсем напрасно сделала, что передавала ему через Богдану, что готова за ним и на край света идти... Теперь, пожалуй, подумает, что вяжусь к нему! Ну, да нет, вот окончится служба, и он подойдет ко мне!» — утешала себя Галя, дожидаясь конца.

И служба наконец окончилась. Шумной толпой высыпали горожане, размещаясь на цвынтаре в ожидании крестного хода. Наконец двинулся и крестный ход во всей своей пышности и красе. Впереди всех вышли из церкви певчие, все подмастерья цеховые, одетые в синие жупанчики. За ними уже двинулось соборне и духовенство. Кресты и хоругви несли почетные гости из городских крамарей. Вслед за ними двинулись цехи. Впереди всех, сейчас вслед за хоругвями, прошел цех золотарей. Мартын шел впереди всех, неся на золоченом древке большое знамя, на котором с одной стороны изображена была храмовая икона цеховой церкви, а с другой — на красном поле золотая цепь. Вслед за ним шел цехмейстер, почтенный, седобородый старик, за цехмейстром шли мастера, а за ними уже — подмастерья и ученики. За цехом золотарей последовал цех портных. Знамя нес молодой цеховик. С одной стороны знамени было изображение Николая Доброго, а с другой стороны красовались огромные ножницы, наперсток и игла... Цехмейстер, мастера и подмастерья шли в таком же порядке. За портными прошли меховщики с горностаевой мантией, изображенной на голубом фоне. За меховщиками двинулись сапожники с большим сапогом, изображенным на желтом аксамите, дальше шли седельники, столяры и плотники, каменщики, и длинной цепью разворачивалась цеховая процессия перед очарованными глазами горожан: мелькали пестрые знамена с изображением инструментов ремесла с одной стороны и иконой патрона — с другой, степенно выступали цехмейстры и мастера. Хор пел радостно и весело; солнце заливало теплым светом всю эту блестящую, пеструю толпу; легкий ветерок приподымал волосы на обнаженных головах, колебал знамена. Растянувшись длинной лентой, процессия обогнула церковь. Перед Галей снова показался Мартын со знаменем в руках. Бедное сердце ее забилось и радостно, и тревожно. Ах, как же он был дорог ей в своем синем жупане с этой светловолосой милой го-

ловой! Но, проходя мимо Гали, Мартын отвел глаза в сторону, в ту сторону, где стояла Богдана Кошколдовна, и снова скрылся с процессией за церковью. Галя почувствовала, как острая мучительная обида проснулась в ее сердце; она взглянула в сторону Богданы. Богдана громко смеялась, рассказывая о чем-то своим соседкам. Галя отвернулась и заметила, что к ним приближается Василий Ходыка в своем неизменном черном бархатном костюме, делавшем его похожим на католического монаха.

— Здравствуй, пане свате, здравствуй, красуня невесточка,— улыбнулся Ходыка своими бескровными губами, приближаясь к ним.— Ай да дочка у тебя, пане войте! Ай да красавица! — говорит он, не спуская с Гали глаз.— Даром, что солнце светит, а она и на солнце, как диамант, горит!

Войт взглянул на дочку с самодовольной гордостью и только прибавил:

— И дытына слухняная... Да!

«Господи, только б они не заметили по моему лицу, только бы не заметили! — подумала Галя, стискивая зубы и вызывая с усилием улыбку на свое лицо, а в голове ее быстро-быстро мелькали мысли.— На меня не смотрит... Богдане улыбается... К ним первым пришел».

Между тем процессия обогнула церковь и второй раз. Мартын бросил быстрый взгляд в сторону Гали. Ходыка любезно разговаривал с нею, а Галя слушала его, казалось, внимательно, и веселая улыбка не сходила с ее лица. Светлые глаза Мартына стали черными; проходя мимо Богданы, он улыбнулся ей и молодецки закрутил свой ус.

Покраснела Богдана от удовольствия и потупила глаза, а соседние кумушки одобрительно закивали головами. Все это заметила Галя. Цеховые знамена замелькали перед нею, как в тумане: она видела все и ничего не видела; она слушала все, что говорил ей Ходыка, и не понимала ничего.

Полная пани Кошколдовна вела, между тем, таинственный разговор с двумя худыми пожилыми женщинами, одетыми в богатые наряды.

— Уж поверьте мне, пани цехмейстрова,— говорила она с отдышкой,— поверьте, даром бы дьявол к их дому не подлетал. Ну, скажите мне, чего бы ему так даром

без всякой нужды лететь, да это, прости господи, и простой человек не сделает, а не то, что черт!

— Так, так! — кивала головой пани цехмейстрова, и желтое лицо ее с потухшими глазками загоралось жадным любопытством.— А скажите ж, для чего б ему туда летать? — спросила она, заранее предвкушая всю сладость ответа.

— Для чего? Да разве мы этого не знаем? — улыбнулась другая, более молодая, пожимая высохшими плечами.— Для чего к Приське Горбачевне из швецкого цеха дьявол каждую ночь прилетал? Гм? Разумеете?.. Прилетал до тех пор, пока не родился ребенок о двух головах... А? — Она обтерла ладонью губы и, покачавши головою, добавила: — Что с того, что она девушка? Теперь каждая девушка любую бабу проведет!

Пани Кошколдовна ничего не ответила, но, важно надувши кадык своей полной шеи, изобразила на лице такое выражение, которое ясно говорило: само собой разумеется, об этом нечего и говорить...

— Так, так,— подхватила пани цехмейстрова, бросая на Галю злобный, завистливый взгляд.— А особенно от этой войтовны всего можно ожидать... Уж так горда, уж так заносчива!.. Ни почтения от нее, ни привета...

— А что ж, коли отец не учит! — Пани Кошколдовна тяжело вздохнула и заговорила, придав лицу плаксивое выражение: — Покойный отец мой тоже ведь войтом был, а как учил поважать людей, не гордиться, не чваниться...

— Ох... ох...— закивали головами кумушки.— Царство ему небесное, вечный покой, добрый был человек!

— Да и я ж была первой невестой в городе и лицом была хоть рисуй! — выпятила пани Кошколдовна вперед свой пышный бюст.— А так не драла нос, как это кошеня!

— Какая она первая невеста! — даже выкрикнула пани майстрова.— Вот Богдана, так пава... А эта... ни поступу, ни походу, тьфу! — сплюнула она.

Процессия между тем обошла церковь в третий и последний раз. Заметивши, что Галя все время слушает Ходыку с веселой улыбкой и звонким смехом, Мартын решительно подошел к Богдане.

— Здравствуй, Богданко! — произнес он умышленно так громко, чтобы слова его долетели до Гали.— Весь

день с тебя глаз не свожу! Видел я много краль и красунь, а краще тебя ни одной не нашел!

«А, так вот что!» — закусила Галя губу, и ноздри на маленьком носике раздулись, и в глазах загорелся недобрый огонек.

— А когда, пане, прибудет брат твой? — спросила она громко Ходыку.— Забарился что-то!

— Поспеет к весилью, поспеет,— ответил Ходыка, потирая руки.— А уж закурим на весь город, да!!

— То-то,— заметил пан цехмейстер, приближаясь к ним.— А меня вчера этот блазень,— взглянул он сердито в сторону Мартына,— лгуном обозвал... Говорил, что не захочет войтова дочка за твоего брата идти.

— Кто? Он говорил? — стукнул войт палкой, и лицо его стало багровым.— Ну, погоди ж, я его проучу!

Мартын улыбнулся злой, насмешливой улыбкой и, измеривши Галю презрительным взором, обратился к Богдане:

— А войтова, кажись, очень рада, что за Ходыку идет?

— Нет,— протянула Богдана,— она не хочет, ее выдают...

«Смеется надо мной, глузует!» — пробежало в голове Гали, и возмущенье, и обида, и отчаянье бурей поднялись в ней. Сердце ее сжалось от боли... Какой-то клубок подкатился к горлу.

— Домой, домой, домой! — вскрикнула она задыхающимся голосом, хватая руку отца.

«Господи, и как это и за что полюбила я его?» — говорила себе Галя, подымаясь с белых подушек и убирая с лица в беспорядке рассыпавшиеся волосы, прилипшие к мокрому от слез лицу. Когда это сталося с нею? Когда?

Галя совсем села на постели, спустила ноги и устремила заплаканные глаза в темный угол. Солнце уже скрылось, и серые сумерки наполняли комнату. Да, это случилось на крещенье. Вот уже два года прошло с тех пор. Какой был тогда дивный, морозный день! На Днепре горожане сделали из разноцветного льда прекрасную Иордань. Все цехи стояли со своими знаменами вдоль берегов Днепра. Солнце светило и тысячью ярких бле-

сток играло на снегу и на льду; певчие пели, молодые горожане палили из мушкетов, а с Вышнего замка ревели гарматы. Они с Богданой весело болтали, рассматривая горожан, и вдруг взгляд их упал сразу на него. С детства Галя знала Мартына и даже играла с ним, но с тех пор, как он поступил в цеховое ученье, они не видались совсем. Галя и не узнала сразу в этом статном и видном юноше того мальчишку, с которым играла когда-то.

— Какой красень! — обратилась она к Богдане, а Богдана и так не отводила от Мартына глаз.

Когда окончилось освящение, Мартын подошел к ним.

— Здравствуй, Галя,— произнес он приветливо и весело, не отрывая от нее восхищенных глаз.— Тебя и узнать нельзя.

Так полюбились они, так и отдала она ему свое сердце навек.

— Господи, да за что же я люблю его, за что?! — сжала Галя руки, и глаза ее загорелись.— Поганый, белобрысый! Волосы белые, глаза белые, как у щуки! — повторяла она с ожесточением, а губы ее дрожали все больше и больше, и слезы катились по щекам.— Нет, нет, не поганый,— шептала она, прижимая к груди руки,— такой милый, такой хороший, такой добрый, и глаза совсем не белые: добрые, славные, голубые, а какие черные и большие делались они, когда Мартын глядел на нее! И головка моя коханая! И усы мои золотые!

Галя снова залилась слезами и закрыла руками лицо. А он не любит ее, разлюбил, забыл, с Богданой смеялся все время, издевался над ней. За что, за что разлюбил он ее?! Разве она не так же любит его, как и прежде, разве б она за него и душу свою не отдала?! Тоска охватывала Галю все сильней и сильней. А тем временем Ходыка привезет из Цареграда отцовские товары, а тогда и свадьбу играть... И окрутят ее против воли, завяжут голову белой намиткой, и останется она, бедная, женою Ходыки на всю жизнь, навсегда! «Ух, как смотреть на него, как говорить с ним, как жить с ним всю жизнь?» Галя упала в подушки и зарылася в них с головой. И отчего она такая несчастная, такая бедная, такая одинокая? Если бы матуся жива была, разве б случилось с нею то, что теперь? Не к кому слова молвить, не с кем поговорить! Одна она, одна на свете, как палец, и никому до нее ни жалости, ни сожаленья нет!

Галя заплакала тихо и печально, вздрагивая своими узенькими плечиками. Что делать? Отца просить, плакать, молить? Галя отрицательно покачала головой. Да и зачем просить? Ведь Мартын не любит, не любит ее, так не все ли равно ей, за Ходыку идти или броситься под лед воды пить?! И зачем она передавала ему через Богдану, что любит его, что рада за ним на край света пойти? Зачем? Для того, чтобы он смеялся над нею? С Богданой бы над своей Галей глузовал... Не подошел к ней... Боялся отца? Нет, если б любил, не побоялся бы никого! Даже слова через Богдану не переказал! «Ох, Мартын, Мартын! Сокол мой! — заломила Галочка руки.— За что ты разлюбил меня?! Один ты и был у меня на всем широком свете, да и тот...» Галя припала головой к ладоням рук. Долго вздрагивало безутешно ее маленькое тельце, наконец Галочка отняла руки от лица. «А может, и любит? — прошептала она тихо, устремляя взгляд с надеждой на образа.— Может, так только... на батька сердит?»

В комнате между тем совсем потемнело, и слабый свет лампадки едва освещал погруженную в сумрак горничку.

— Нет! Нет! Нет! — вскрикнула она вдруг с приливом горькой, острой обиды, схватываясь с постели и останавливаясь посреди комнаты.— Разве я ему не передавала через Богдану, что на край света уйду за ним, что надо торопиться, что не сегодня-завтра приедет Ходыка, а тогда уже пропаду я навек! А он не подошел даже... С Богданой говорил, Богдане усмехался... А! — вскрикнула она вдруг, замирая в каком-то мучительном подозрении, и вдруг глаза ее вспыхнули ревнивой догадкой; теперь женские мысли помчались уже безудержу, без размышления, как прорвавшие плотину волны.— Так, конечно, что ему во мне? К ней, к ней первой и пришел!.. Богдана первая красуня, Богдана землянка, у Богданы маетки, как у княгини! Только за что ж он дурил мое бедное сердце? Что он сделал со мной? — всплеснула Галочка руками и упала головою на стол.— Нет! Нет, только бы узнать наверное, а там... она уже знает что!— Галя поднялась, поправила лихорадочными движениями выбившиеся из-под повязки волосы, отыскала платок... Грудь ее высоко подымалась, глаза блестели возбужденно.

— К ворожке, к ворожке! — шептала она прерывисто.— Я знаю... Богдана говорила мне... Там, под замковою горою за доминиканским монастырем... Она все знает... Она всю правду скажет... Отец узнает? Гневаться будет? Ничего, ничего... Ей все равно... Пусть даже и убьет!

Галя осторожно притворила двери и, заметивши, что вблизи нет никого, юркнула со двора.

На улицах темнело. Почти закрыв свое личико большим платком, торопливо пробиралась Галя по уличкам, стараясь идти ближе к домам с Боричева тока на Житний торг. Однако, несмотря на все эти предосторожности, зоркий взгляд пани цехмейстровой не пропустил ее. Праздная и любопытная пани цехмейстрова, строгая блюстительница нравов киевских горожаночек, еще сидела на своем посту у резных ворот своего маленького дома.

— Ге... посмотрите-ка, пани майстрова,— обратилась она к своей соседке,— кто это улицею бежит? Ей богу, если меня не дурачат мои старые очи, то войтова дочка.

— Так, так! Она, она! — захлебнулась от любопытства соседка.

— А куда бы это она такой поздней порой? — вытянула свою сухую шею пани цехмейстрова, следя за удаляющейся Галей.

— Куда? — усмехнулась пани майстрова.— Да разве я вам не говорила, голубко, что нынешние дивчата любую бабу проведут?

— Ну, уж я ее прослежу,— решила пани цехмейстрова,— другой дороги, как мимо моих ворот, нет к войтову дому.

Но Галя не слыхала шепота кумушек. Скорым шагом спустилась она с Боричева тока и, минувши несколько уличек и переулков, вышла на Житний торг. Прямо перед ней в конце Житнего торга выступал на высокой снежной горе Вышний замок. Казалось, он давил своей огромной массой весь разметавшийся город. Стены и башни его высоко поднимались к небу и темными своими очертаниями заслоняли последний вечерний свет. Влево от замковой горы выдвигалась небольшая площадка, словно нарочито срезанная в горе. Два высокие столба с перекладиной возвышались на ней; посреди перекладины болталось что-то темное и длинное. Галя

взглянула в ту сторону, и жуткое чувство охватило ее; своими зоркими глазами она ясно различила повисшие, как петли, руки и голову, склоненную на грудь... С ужасом отвернулась Галя, проходя быстро вперед. На площади было уже совсем безлюдно Торговые лавки, словно мертвецы с закрытыми веками, безжизненно и мрачно стояли. В нише, проделанной в церковной ограде, теплилась перед иконой лампадка слабым красным огоньком. Раз, два, три... пробило на вышней веже девятнадцать гулких и медленных ударов. «Девятнадцать!» — всплеснула Галя руками. Однако возвращаться домой было уже поздно. Сжавши руками свое замирающее от страха сердце, Галя быстро побежала вперед. «Вартуй!» — раздалось протяжно с замковой стены. «Вартуй!» — ответил также протяжно глухой голос с воеводской стороны. «Вартуй!» — донеслося уныло с нижних мийских ворот. Вот и доминиканский монастырь. Ух, какой он мрачный и страшный!.. Серый, поросший мхом, оперся на свои тяжелые колонны, словно седой старик на суковатую палку. Страшно... В нем гнездятся черные бритые монахи, словно совы в ущельях скал... Галя зашептала бессвязные слова молитвы и, обогнувши монастырь, пошла по узенькой и неровной уличке, ютившейся с той стороны горы между ее подножьем и городским валом. С этой стороны замок глядел еще грознее. Над воеводским подъемным мостом подымалась самая высокая шестиугольная башня; амбразуры темнели в ней, словно пустые орбиты глаз черепов. Высокие стены и башни, казалось, заступали полнеба. Галя уже не шла, а бежала. Тысячи самых ужасных мыслей гналися за ней. Там, на берегу Днепра, подле шинка Лейзара, площадь, где слетаются ведьмы... А что, как они будут лететь мимо нее?.. Или встретится по дороге червоный дьявол?.. Ведь недаром же он к ним позавчера вечером в окна стучал... Словно ледяной водой окатило Галю с ног до головы. «Господи, боже!» — поспешно закрестилась она под платком. Да если б она только вспомнила об этом, ни за что б из дому не пошла. Однако желание узнать истину превозмогало и страх. Галя все бежала и бежала вперед. Наконец у самой горки она заметила совсем покосившуюся и прилепившуюся к ней хатку. Все сходилось с описанием Богданы. Галя толкнула калитку и вошла во двор. В маленьких оконцах избушки светился крас-

новатый огонек. Галя подошла и робко стукнула в окно. В одно мгновенье свет в окнах погас. Галя повторила свой стук второй и третий раз. В хате послышался шорох, и через несколько минут низенькая дверь отворилась, и на пороге появилась ветхая-ветхая старушка в каком-то странном, красном платье, широко расходящемся на груди, с головой, завернутой в какой-то ярко-желтый грязный платок.

— Кто там добивается? Чего там нужно? — заговорила она гортанным голосом, кивая головой и тщательно закрывая дверь.

— Я, титочко! — прошептала Галя замирающим голосом.

— Ты? — старуха внимательно взглянула на Галю и, заметивши молодую, испуганную девушку в дорогом наряде, ответила гораздо мягче:— А чего тебе, дитятко, надо?

— Погадать, титочко! — проговорила Галя, запинаясь.

— Погадать? Бог с тобою! — замахала старуха и головой, и руками.— Я бедная перепечайка, откуда мне гадать?

Но Галя уже немного пришла в себя.

— Титочко, голубочко, что скажете, все дам, ничего не пожалею... Только не откажите: такая потреба, такая...

Старуха бросила между тем взгляд на дорогие намиста, обвивавшие шею Гали, и смягчилась еще более.

— Жаль мне тебя... Ну да кто это тебе такой напраслины наговорил?

— Богдана Кошколдовна, титочко... Уж не откажите вы мне... — В голосе Гали послышались слезы.

— Ну, иди уже, иди,— заговорила старуха совсем мягко, пропуская Галю вперед.— Только чтобы никому ни слова, не то...

Последних слов Галя уже не расслышала: у нее шумело в ушах, стучало в виски, и ноги подкашивались от непослушной дрожи. Они вошли в темные сени, и Галя слыхала, как старуха щелкнула за нею задвижкой. Суеверный страх охватил Галю до такой степени, что она хотела уже было броситься стремглав назад, но в это время чья-то худая рука ухватила ее за плечо, и голос старухи, показавшийся Гале хриплым и зловещим, прошептал над нею:

— Сюда, за мной!

Галя споткнулась в темноте о высокий порог.

— Еще, еще сюда,— говорила старуха, ведя Галю за собой.

Галя почувствовала, как они переступили еще через один порог и как старуха, поставивши ее посреди комнаты, затворила дверь.

— Сними крест, дай сюда,— зашептал над ее ухом голос старухи. Холодом смертельным окатило Галю с ног до головы.

— Сними, дай сюда! — прошептал еще настоятельней гортанный голос. Леденеющей рукой достала Галя из-за ворота сорочки золотую цепочку с крестом и положила ее в руку старухи.— Если есть икона, ладанка, все сними, слышишь,— шептала далее старуха, не выпуская Галиной руки,— все сними, не утаи!

Рука Гали задрожала. На груди у ней на шелковом шнурочке висела ладанка с мощами печерских святых... Но эту единственную защиту Галя решилась не отдавать ни за что.

— Нету,— с трудом прошептала она — так пересохло вдруг ее горло.

— Правда ли? — сжала старуха руку Гали и, получив от нее утвердительный ответ, продолжала дальше так же хрипло и настойчиво: — Сними все перстни с правой руки, да не бойся: я не возьму — назад отдам... Слышишь, сними все! Ничего не утаи.

Один за другим сняла Галя драгоценные перстни и положила их в руку старухи.

— Теперь стой, не шевелись! А я вздую огонек!

Старуха оставила Галину руку, и по звуку шагов ее Галя поняла, что она отошла в глубину.

Через несколько минут в комнате мелькнул на мгновенье слабый красноватый свет и угас... Еще прошла минута, и тотчас же красноватый отблеск осветил уже комнату на более продолжительное мгновение. Слышалось чье-то тяжелое дыханье. Еще раз вспыхнул свет, и Галя увидала склоненное над кучей угля лицо старухи. Ее губы раздулись от напряжения, лицо было красно, растрепанные редкие волосы висели по сторонам, глаза блестели, как у кошки, причем Галя заметила, что один из них был покрыт бельмом и глядел неподвижным стеклянным взглядом, словно глаз мертвеца. Ужас охватил Галю. Она хотела читать молитву и не могла ни одной

вспомнить. Наконец синеватое пламя раскалившихся углей осветило комнату. Галя оглянулась кругом. Снаружи оборванная, нищенская хижина совсем не была так бедна внутри. На стенах ее висели какие-то пестрые, никогда не виданные Галей ткани, на полу лежал ковер... Не было ни одного окна, и только в углу стояла жаровня, подле которой сидела старуха. Старуха поднялась и подошла к Гале, и тут только заметила та, что на ней был желтый пестрый халат, что держалась она совсем прямо, не кивала головой, и что голос ее звучал настойчиво и хрипло, а мертвый глаз так и впился Гале в очи...

— Иди сюда! — взяла старуха Галю за руку и подвела ее к пылающим углям...— Говори все, как на духу. Как его имя?

— Мартын...— прошептала Галя.

— Разлучницу как зовут?

— Богдана.

Старуха тряхнула рукавом над пламенем, и вдруг вспыхнул синий огонек, сопровождаемый сильным удушливым запахом серы.

— Смотри сюда! — толкнула старуха Галю, наклоняя ее голову над ведром воды и опуская на дно его драгоценное кольцо.— Смотри туда! Видишь ли что-нибудь?

Вся дрожа и замирая, нагнулась Галя над ведром... Какие-то темные тени при мерцающем пламени шевелились на дне.

— Что видишь там? — спросила старуха, подбрасывая какие-то травы на разгоревшиеся угли.

— Словно темные тучи бродят кругом.

— Тучи... тучи...— повторила старуха.— И над твоей молодой жизнью темная хмара висит. Так ли я говорю?— устремила она на Галю свой мертвый неподвижный глаз.

— Так... так...— ответила Галя.

— Смотри, смотри, видишь ли его в кольце? — шептала она, сжимая Гале руку и наклоняясь вместе с ней над ведром.

— Не вижу ничего.

— Не любит, не любит тебя твой коханец, разлюбил, променял на другую! — крикнула резко старуха.— А теперь гляди, не видишь ли кого за кольцом? Смотри,

вот!! — указала она костлявым пальцем в темную сторону ведра.

И Гале показалось, как светлый колеблющийся кружок расплывается вдруг в два силуэта. Вот ясно вырезались две головы. А старуха все сжимает ее руку больней и больней, и Галя слышит над собой ее теплое прерывистое дыхание. Вот образ становится яснее и яснее, вот отчетливо обрисовалась мужская голова в высокой бобровой шапке, светлыми усами и приветливым взглядом голубых глаз.

— Он, он! — крикнула Галя, стискивая руки старухе и не отрывая расширившихся глаз от колеблющегося изображения.

— Смотри, смотри! Кто другая? — шептала прерывисто старуха, почти наваливаясь всей тяжестью на Галю.

И вот другой образ заколебался в освещенном месте воды. Вот выделилась на голове черная повязка, вот спустилась белокурая коса. Изображение приблизилось к силуэту в бобровой шапке, и вдруг на Галю глянули насмешливо из воды светлые выпуклые глаза Богданы.

— Она! Она! — закричала Галя, хватаясь обеими руками за сердце, и отбросилась от ведра.

Изображения заколебались, слились и исчезли в сколыхнувшейся темной воде... Старуха подняла с лица встрепанные волосы и вытерла рукавом пот, выступивший на лбу, и, схватив руку Гали, заговорила быстро и прерывисто, рассматривая линии на ладони:

— Не любит тебя твой милый... разлюбил... Нашел другую... Богатую, пышную, красивую... Смеется с ней над тобой!

— Титочко, титочко, да нет ли силы, чтобы вернуть его назад?! — вскрикнула со слезами Галя, чувствуя, как сердце разрывается у нее в груди.

Старуха взглянула внимательно на извилистые разбегающиеся линии маленькой ладони.

— Нет ни на небе, ни на земле! Ваши пути разошлись, как две реки, не слиться им никогда; разделила их сырая земля. А ты, дивчино, не убивайся! — продолжала она дальше.— Есть другое счастье у тебя. Отворачиваешься, а оно само к тебе льнет. Гей, не гони его, будешь счастлива, будешь вродлыва, будешь в золоте ходить!

Как в столбняке стояла Галя, не слыша ничего: ей очи жег насмешливый взгляд светлых выпуклых глаз Богданы, в голове вертелись одни и те же слова: разлюбил, полюбил другую, смеется над тобой! Между тем цыганка, бросив в ведро все снятые с Гали драгоценности, зашептала поспешно какие-то непонятные слова, поводя руками над водой.

— Тьпфу, тьпфу! — плюнула она трижды в ведро.— На перекресток пойду, всю нечистую силу соберу, на золото посзываю, в землю закопаю, все лихо соберу. Теперь плюнь, отвернись! На золото не дивись! — повернула она Галю спиной.— Не жалей, не смей! Как его вода покрывает, так на твоем горе счастье засияет! Згинь!! — крикнула она вдруг диким голосом. Послышался стук, плеск воды, сильное шипенье, и комнату покрыл непроницаемый мрак. Снова костлявая рука ухватила Галю за плечо и повела ее в темноте, толкая через порог. Но ни страха, ни сожаления о потерянных драгоценностях не испытывала Галя; она шла машинально, словно не сознавала ничего. Вот они вышли в сени. Старуха щелкнула задвижкой и вытолкнула Галю на двор. Свежий холодный воздух ударил Галю в голову и отчасти привел ее в себя Она оглянулась, перед ней на дверях покосившейся избушки стояла седая старушка в красном платье с грязным желтым платком на голове. Галя взглянула кругом, не понимая, что ж это было с нею. Кто говорил с ней, что говорил ей? Кто? Когда? Словно какой-то кошмар угнетал ее голову. Но старуха не дала Гале опомниться.

— Беги, беги,— зашептала она зловещим голосом, вытягивая вперед костлявые руки,— не оглядывайся, беги!

И Галя побежала. Она бежала и бежала кривой подгорной уличкой, как будто за ней гнался целый рой безобразных теней. Вот снова замок. Как мрачно, как грозно уселся он на вершине этой белой горы. «Вартуй!» — раздается протяжно наверху. «Вартуй!» — отвечает задавленный глухой голос с нижней мийской стены. Ух! Страшно, кругом ни души... Какие-то мрачные тени догоняют ее... Галя выбежала на средину Житнего торга и остановилась на мгновенье, чтобы перевести дух. Куда ей идти теперь? Что делать? Мучительная тоска сжала ей сердце, и Галя почувствовала отчетливо и ясно, что ей некуда больше идти и нечего делать.

— Не любит, разлюбил!.. Боже мой, разлюбил! — всплеснула она руками, прислоняясь к стене.— Что ж теперь? Домой идти? Ах, нет, нет! — заметалась она тоскливо.— Дома Ходыка ждет, венчаться с ним, целовать его, обнимать всю жизнь, всю жизнь все вместе с ним! Ох боже мой, боже мой, не хватит силы! Да лучше ж умереть, лучше душу свою загубить! Не любит, разлюбил, смеется с нею над тобой! Смеется?.. Смеется с нею надо мной,— медленно повторила Галя, вытягивая вперед голову и как бы упиваясь мучительным ужасом этих слов.— Так не будет же этого, не будет! — сжала она руки и даже жилы надулись у ней на лбу.

Она двинулась быстро вперед... Вдруг за поворотом улицы, словно из-под земли, выросла перед ней высокая фигура в красном, как огонь, суконном плаще. «Он, он, червоный дьявол!» — пронеслось, как молния, в ее голове.

— Ай! — вскрикнула Галя как безумная и отшатнулась к забору, окаменев от ужаса; красная фигура заступила ей путь. — Проби! Чур меня! — закричала Галя, вытягивая вперед руки, как бы стараясь защитить себя. Сердце у нее немело... леденел мозг... Она закрыла руками глаза.

— Чего ж так испугалась? — раздался подле нее насмешливый голос.

— Чур! Чур! Да воскреснет бог...— шептала побелевшими губами обезумевшая от ужаса Галя.

— Али я страшен так стал? — прозвучал ближе знакомый, дорогой голос.

Галя отняла от лица руки и, не веря своим ушам, подняла изумленные глаза: перед ней стоял Мартын Славута. Так, ее не могли обмануть зоркие глаза. А может быть, дьявол принял его образ, чтобы обмануть, завлечь ее? Галя со страхом попятилась назад, повторяя:

— Чур меня, не подходи!

— Да не бойтесь так, пани! — раздался еще более насмешливый, еще более едкий ответ.— Не тронем! Да и нужды в том большой нет.

Галя взглянула еще раз на Мартына: не было сомненья, это был он; только какой злобой, какой насмешкой было искажено теперь это милое, дорогое лицо. Суеверный страх отошел, но зато у нее дрогнуло сердце от боли.

«И нужды в том большой нет»,— повторила она про себя, и горькая обида вспыхнула в ней.

— Что ж? Это, быть может, к ворожее ходили? Чар искали, чтобы Ходыку причаровать? — продолжал Мартын, закручивая свой светлый ус.

Яркая краска залила все лицо Гали: знает, может, догадался, смеяться будет.

— Ходила! — ответила она, закидая голову и обжигая огнем гневных глаз.— А чар мне искать не надо: любит и без чар!

— Помогай бог, помогай! — приподнял плечи Мартын.— Только не знаю, как это? Сладко ли его в синие губы целовать, его костяк обнимать?!

— Сладко! Сладко! — вскрикнула Галя, закусывая губу.— Потому что люблю его!

— Любишь? — протянул Мартын, и глаза его потемнели.— Что ж,— хрустнул он пальцами,— у кого какой смак... Кому и дохлый кот краше сокола! Так...

Галя молчала.

В это время в небольшое окошечко, проделанное в фортке ворот пана цехмейстра, выглянули две женские головы в белых намитках.

— Она, она, ей богу она! — зашептал один голос.

— Кто ж с ней другой?

— Погоди, не видно его, а вот... Ой!

— Ой! — вскрикнула другая голова, отрываясь от окошечка.— Он, он, червоный дьявол! Так и есть!

С шумом захлопнулась деревянная ставенка, и головы скрылись за ней.

Но ни Галя, ни Мартын не заметили этого шума. Они приближались к дому войта.

— Что ж,— спросил снова Мартын после некоторой паузы,— и пойдешь за него?

— Пойду! — взглянула ему Галя прямо в глаза, и уверенная дерзкая улыбка исказила ее лицо.

— Печалиться не будем! — усмехнулся ядовито Мартын.

— Бурмистершей буду! В золоте, в аксамите буду ходить! — говорила Галя, захлебываясь и чувствуя, как ее нижняя челюсть начинает непослушно прыгать, а горло давит спазма и мешает ей говорить, мешает дышать...

— За золото продаешь свои поцелуи? Гаразд! — передернул Мартын плечом, останавливаясь у калитки

войтовых ворот.— Прощай же, дивчино, только помни,— голос его звучал мрачно и глухо,— что и через золото слезы льются!..

Галя стояла перед ним, бледная, как мраморная. Черная повязка, унизанная бриллиантами, тускло горела при звездном сиянье на ее голове. Глаза карие, расширившиеся от волнения, казались совершенно черными.

— Не польются! Не польются! — выкрикнула она, и вдруг неожиданное рыданье прервало ее слова.

— Чего ж ты плачешь? — остановил ее Мартын.

— Потому, что люблю тебя! — вырвалось неожиданно у Гали, и она бросилась, шатаясь, во двор; но в это время чьи-то сильные, крепкие руки охватили ее за талию.

— Пусти!! — закричала Галя.

— Нет, уж теперь не пущу ни за что, на всю жизнь! — шептал над нею задыхающимся голосом Мартын, прижимая к себе ее темноволосую головку, покрывая поцелуями ее волосы, ее вздрагивающие плечики и мокрые глаза.— Любишь, любишь, счастье мое, радость моя, зирочка моя! — повторял он бессвязно, прижимая к себе ее тоненькую фигурку и снова целуя мокрые глазки, и плечи, и волосы.

Галя судорожно, нервно рыдала у него на груди...

Вдруг у самых ворот раздались шаги войта. Словно мышонок, юркнула Галя и скрылась в комнатку. Мартын передвинул на голове шапку и, вздохнувши широкой грудью, остался так, как и стоял. «Попробую еще счастья»,— решил он.

Сердитый шел войт, постукивая палкой, не подымая седой головы. Вдруг перед самыми воротами выросла перед ним снова красная фигура Мартына.

— Опять ты здесь? — остановился войт.— Чего ходишь по ночам, чего срамишь мой дом? — стучал он палкой.— Да если б не память о твоем отце, за одни те слова, что ты пану цехмейстру сказал, давно б уже упрятал я тебя! А теперь в последний раз говорю, коли ты мне еще раз попадешься здесь, в вязницу запру!

— Пане войте, батечку родной! — сбросил Мартын шапку, кланяясь войту до самой земли.— Не губите вы нас! Отдайте мне Галю!

— Молчать! — закричал запальчиво войт.— Чтоб ни

слова не слыхал я больше о том! Завтра приезжает Ходыка — завтра Галя к венцу идет!

И сердитый войт с силой хлопнул дубовой форткой и щелкнул перед опешившим Мартыном железным болтом.

— Гм,— развел руками Мартын, толкнувши дубовую фортку и убедившись, что теперь уже никаким чином пробраться в войтов двор нельзя.

Что же делать теперь? Несколько минут Мартын стоял неподвижно, не зная, что предпринять. Наконец досадный, гневный крик вырвался у него из груди.

— А! — бросил он с силою шапку оземь.— Надо же что-нибудь выдумать, черт побери! — И большими широкими шагами он сердито зашагал вниз по Боричеву току.— Поставить разве Ивану Воину догорыдрыгом свечку? — остановился он на мгновенье, и глаза его загорелись злой радостью.— Он, он всегда послушает! Так этого проклятого глыстюка и скорчит, правцем поставит! Да так ему и след!.. Только нет,— махнул рукою Мартын и снова зашагал вперед,— плохая надежда! Ведь Ходыка такая пролаза: уж если он и судей трибунальских и задворных кругом пальца обернул, уж если он саксон и свернет и вывернет, много ли ему нужно, чтоб Ивана Воина провести? Не одну, пожалуй, свечу ставил ему! А тут и медлить нельзя, надо так что ни на есть, а придумать за нынешнюю ночь! Завтра тот рыжий глыстюк приедет, а послезавтрого и последний день, там заговены и масленая. А! — ударил он себя рукою по лбу.— Что ж тут делать, что ж тут делать? Только отдать ему эту дорогую головку? Ни за что!

Щеки Мартына вспыхнули, вот всего десять минут тому назад лежала она у него здесь на груди; прижимал он к себе ее детскую фигурку, целовал мокрые оченята, слушал любую розмову... И чтоб это было в последний раз?! Чтобы он, Мартын Славута, уступил ее тому глыстюку?

— Не бывать тому, не бывать! — крикнул вслух Мартын, останавливаясь среди улицы и не замечая, как при его появлении двое запоздалых горожан из числа шинковых обывателей бросились было бежать, да так и растянулись у цехмейстровых ворот.

Мартын повернул на ратушную площадь, миновал ратушу, миновал новую каменную Богоявленскую церковь и пошел совсем машинально, не глядя куда, по

довольно широкой улице, ведущей прямо к Днепру. Раз... два... три... прозвучал за ним двадцать один удар с замковой башни, но Мартын не слыхал их.

«Что бы тут сделать, что бы сделать? — повторял он с отчаянием, теребя свой светлый ус.— Убить, что ли, собаку?» За этим бы дело не стало, да какая от того ему, Мартыну, польза? Ведь велят и его «ничим не уводячись, на горло скарать». «Эх,— сжал он кулаки,— увезти ее, что ли, да как увезти и куда? Приписаться к чужому городу? Пропадут все старожитни маетки и права. Да и не гораздо это дело затевать: подражать что ли буйной шляхте?»

И так как никаких выводов больше не имелось в виду, Мартын поднял уже было глаза к небу, как вдруг взгляд его заметил налево высокий дом, всего двумя окнами выходящий на улицу. Над одностворчатой дверью болтались на палке бутылка и пучок соломы; из-под прикрытой плотно оконницы пробивался едва заметной полоской бледный свет. Мартын толкнул дверь ногою с такой силой, что она с грохотом соскочила с задвижек и распахнулась перед ним.

— Ой вей! — раздался испуганный крик, и высокий худой жид с длинной седой бородой и такими же седыми пейсами упал всем своим туловищем на прилавок.

Мартын остановился на пороге. Большую комнату теперь пустого шинка слабо освещала тонкая лучина, горевшая на прилавке. Деревянные столы и лавки были теперь придвинуты к стене. Из-под распростертого туловища Лейзара выкатилось несколько синих свертков, из которых кое-где высовывались блестящие золотые червонцы. Лейзар глядел на Мартына расширившимися неподвижными глазами; на его помертвевшем лице выступил пот, зубы выбивали дробь, губы дрожали, но ни одного звука не слетало с них.

— Да что ты, Лейзар, с ума что ли спятил? Или думаешь, что я хочу ограбить тебя?! — крикнул сердито Мартын, стоя еще на пороге.

— Ой вей! — заговорил было Лейзар, но губы и зубы его так дрожали, что он не смог окончить и слова.

Мартын перешагнул порог и закрыл дверь.

Увидя эти движения, жид судорожным жестом ухватился руками за прилавок, прижимаясь еще больше к червонцам, и закричал, сколько мог громко, отчаянным, удушливым голосом:

— Гвулт! Вейз мир!

— Да очумел ты, что ли, Лейзар, или не узнаешь меня? — крикнул уже совсем сердито Мартын и тяжело опустился на соседний стул.— Вина мне! — выкрикнул он.

Голова его свесилась на руки. Тяжелые думы не оставляли, и надежды не виделось впереди. Плащ и капюшон свалились с него и скатились на пол.

— Ой вейз мир! — ударил себя рукою по голове Лейзар, подходя к Мартыну.— Да что это со мною сталось? Это ж шановный пан Славута, а я думал, что...— жид понизил голос и, оглядев подозрительно комнату, добавил,— что он червоный дьявол!

— Ух, да и хотел же б я на этот раз дьяволом быть!— стукнул Мартын кулаком по столу.

— А что там такое? — заинтересовался Лейзар, наклоняя свою голову к самому Мартыну, так что его седые пейсы коснулись самого стола.

— А такое,— сверкнул Мартын глазами, закусывая губу,— что или себя убью, или весь Киев сожгу!

— Фуй! — отпрыгнул Лейзар, прижимая растопыренные руки к груди.— Можно ли такие страшные слова говорить?

— Не то что говорить, а и делать, когда заступают свет! — крикнул Мартын, сжимая голову руками.— Давай меду, вина, отравы дай!

— Зачем отравы? — заговорил жид неспешно, пожимая руками.— Меду и вина можно, а отравы... фе!

Перед Мартыном появились две высокие кружки. Мартын опрокинул одну из них и залпом осушил до дна.

— Мало,— подал он жиду кружку,— огню дай, чтоб сжечь здесь все! — ударил он себя кулаком в грудь.

— Огню? Боже сохрани! Я и то боюсь, как бы не видно было света на улицу, а то как заметят бурмистры свет такой поздней порой, сейчас с меня штраф заберут! А может быть, пан Мартын с ласки своей скажет мне, что с ним сталось? — заговорил он мягким, вкрадчивым голосом.— Лейзар старый жид, Лейзар пана еще маленьким знает, Лейзар пана любит, Лейзар все знает и всему сумеет помочь!

— Ты сможешь помочь? — поднял на него глаза Мартын.— Да если б ты смог мне помочь, золотом бы засыпал тебя!

— Ух! — вздохнул жид, и глаза его загорелись.— Зачем осыпать, я с пана так много не возьму, зачем? Маленький даруночек, а Лейзар всегда рад пану услужить.

— Так слушай же,— начал Мартын,— э, да что так говорить! — вскрикнул он снова с приливом досады.— Тут поможет только бог или черт!

— Говори, говори, ясный пан,— замотал головою Лейзар, предчувствуя головоломную задачу,— у Лейзара не пусто в голове!

Мартын взглянул на воодушевившееся, разгоревшееся лицо жида и начал тихо шептать, пересыпая свою речь проклятиями.

— Ходыка?! — вскрикнул радостно Лейзар, прижимая палец ко рту, и перед его глазами встали сразу арендные шинки и лавки, перебитые у него Ходыкою, деньги, раздаваемые им на проценты... Теперь желание Лейзара помочь Мартыну против Ходыки сделалось еще горячее.— Можно, можно,— зашептал он с воодушевлением, кивая одобрительно головой, так что длинные седые пейсы его заболтались над столом.

— Да ведь завтра же брат его, Федор, в город въезжает, а послезавтра войт назначил и венец.

— Пс... пс... пс...— зачмокал Лейзар губами.— А откуда он едет?

— Да везет товары войтовы из Цареграда. Уже из Ржищева выехал, завтра в Киев въедет.

— Через мытницу проезжает? — спросил лихорадочно Лейзар, впиваясь глазами в Мартына.

Мартын кивнул утвердительно головой.

— И войт воеводу не терпит? — продолжал Лейзар с замиранием, приближая свое лицо еще ближе к Мартыну.

— Для того, чтоб дойти воеводу, и дочку за Ходыку отдает.

— А! — отпрыгнул Лейзар, ударяя себя по лбу.— Есть, есть! Нашел! Слушай, пан, слушай сюда! Нет ли у тебя какой-либо драгоценной штуки? Ведь ты из цеха золотарей.

— Есть! Такая, что весь Киев удивит.

— Тем барзей, тем барзей. Воевода изнывает по молодой княгине Крашковской; глаза его уже потухли, так может диаманты им блеска наддадут.

И Лейзар заговорил страстным, торопливым шепотом, кивая головой, вытягивая руки и шею с такой быстротой, точно он боялся, что блестящая, осенившая его сразу мысль исчезнет, улетучится, не найдя себе подходящих слов.

И по мере того, как шептал Лейзар, лицо Мартына светлело все больше, юношеский задор загорался в глазах.

— Лейзар! — вскрикнул он наконец с восторгом, отступая на шаг от жида.— Да ты не человек — ты черт!

Однако приветствие не вполне понравилось Лейзару.

— Фуй! — скривился он и бросил подозрительный взгляд на лежавший на полу красный плащ.— И зачем против ночи такое говорить? Да и времени терять не надо: скоро ударит двадцать два часа.

— Все это хорошо, Лейзар,— спохватился Мартын,— да как я проберусь туда? Скажем, подле воеводской брамы мийская сторожа стоит, можно было б подкупить! Да от меня в этом червоном плаще всякий дурень, словно черт от ладана, бежит!

— В том-то и суть, в том-то и суть! — вскрикнул с новым приливом энергии Лейзар.— Не надо будет и денег терять! — И, увлекая за собою Мартына в самый темный угол, Лейзар зашептал снова так же страстно, так же торопливо, сильно жестикулируя руками.

Через четверть часа из дома Лейзара осторожно выскользнула высокая и статная фигура в красном, как огонь, плаще и в таком же капюшоне на голове. Из-под капюшона торчали в сторону два возвышения, а лицо было совсем закрыто широким плащом.

Фигура выскользнула незаметно, держа под полой небольшой потайной фонарь, и отправилась скорым шагом по направлению ратушной площади и Житнего торга. На улицах уже не было ни души. На больших замковых часах ударило двадцать два удара.

— Ого-го,— проговорил сам себе Мартын,— до полночи всего два часа.

Пройдя ратушную площадь и Житний торг, Мартын подошел к тому месту Замковой горы, где вились вырубленные во льду ступени, ведущие к Воеводской браме. У подножья горы тянулась уличка, за нею шел земляной вал, крепкий деревянный острог, а за ним ров и за рвом подымалась круто и обрывисто Щекавица-гора. Вершина

ее покрыта была густой рощей, а снежные глыбы покрывали все бока. Воеводская брама с шестиугольной высокой башней подымалась прямо против Щекавицы. Замок теперь при слабом свете звезд казался какой-то черной громадой, возвышавшейся на вершине снежной горы. Осторожно начал подыматься Мартын вверх по ледяным ступеням. Поднявшись на половину горы, он остановился на несколько мгновений, чтоб перевести дух, и глянул вниз.

Еще не добравшись до половины горы, Мартын уже стоял на довольно значительной высоте. Там внизу, у ног его, разбросился тесными кривыми уличками город. Красные черепичные и гонтовые кровли высоких домов подымаются близко-близко одна подле другой. Между ними то там, то сям встают купола церквей. Тусклый звездный блеск отразился кое-где на них. А вот налево и серые острые шпили доминиканского монастыря. Вон городской вал, вон и мийская брама — видно, как греется подле нее у костра группа сторожевых. А там направо гора за горой, снежные, высокие, словно ледяным кольцом охватили город до самого Днепра... И белой тускло сверкающей полосой разлился широкий, неподвижный Днепр у подножья места Подола и, извиваясь, припал к гористым берегам. «Вартуй!» — донеслось едва слышно с мийской брамы. «Вартуй!» — ответил глухо голос вверху над головой. Мартын вздохнул еще раз прохладным и свежим воздухом и двинулся вперед... Вот над ним уже ясно обрисовались стены замковые, высокие, совитые *, разделенные на множество городень **. Каждая городская семья обязана была на свой счет выстроить и поддерживать известную часть крепостной стены; за это она получала право пристроить к своему участку с внутренней стороны комору, куда семья и прятала свое добро во время осад и нападений. Пятнадцать высоких шестиугольных башен подымается на них. Глубокий ров окружает городские стены; по стене мерным шагом двигается то там, то сям вартовой. Осторожно пробирался Мартын, почти совсем пригнувшись к земле, к Воеводской браме.

---

* Сложенные в сруб. (*Прим. першодруку*).
** Участок городской стены. (*Прим. першодруку*).

«А что, как подъемный мост поднят? — задавал он себе все время тревоживший его вопрос.— Не должно быть, время спокойное, татар не слыхать, да там всегда стоит неусыпная сторо́жа. Ну, а что, как вдруг?»

Мартын даже остановился от такой ужасной мысли. Однако медлить было некогда! Добравшись до самой вершины горы, Мартын пополз вдоль рва, приближаясь к Воеводской браме. Не доходя шагов пятьдесят до нее, он приподнялся и выглянул: отсюда должен был быть виден подъемный мост. Радость охватила его: прямо со второго этажа шестиугольной Воеводской брамы спускались из темных амбразур тяжелые железные цепи на ту сторону рва.

Между тем у подъемных ворот, в небольшой сторожке под сводами башни собралась вокруг пана Лоя, замкового хорунжего, группка вартовых. Низенький и толстенький пан Лой сидел на деревянной скамейке. Несмотря на то, что все его потешное тело, казалось, состояло из одного лишь необъятного живота, помещенного на коротеньких ножках, с круглой пробкой вместо головы, пан Лой всегда имел важную степенную осанку, особенно когда говорил со своими подчиненными. Вартовые стояли вокруг него.

— И это вы сами видели? — допрашивал их пан Лой с презрительной улыбкой на круглом, лоснящемся лице.

— А как же, да пан и сам выбежал на площадь тогда...

— Гм,— махнул рукой пан Лой,— когда же я выбежал? Поздно! Он-то, завидя меня, и пустился во все лопатки, поджавши хвост. Так что и след простыл... Если б я был с вами в ту пору, когда он на мост влетел, ему бы от меня не уйти, ни за что, хоть бы он сидел верхом на ведьме! А почему вы не ловили его?

— Куда его ловить? Сам пан видел,— Степан тронул было его за стремя, да замертво и гепнул.

— А почему гепнул? Га? — прикрикнул пан Лой.— Потому что неучи, гречкосеи вы, вот что! Разве кто так к черту просто подходит? Ты попробуй простого быка за ногу взять, так и тот тебя рогом боднет! А ты черта рукой хотел поймать! Тьфу только! — сплюнул он в сторону.— И больше ничего! Вот я уж поздно на площадь прибежал,— продолжал пан Лой, прикладываясь к походной фляжке, висевшей у него у пояса,— а видали ль

вы, как я бросился его догонять?! — обвел он присутствующих победоносным взором, приподнимая плечи и выпячивая вперед грудь.

И хотя вартовые прекрасно помнили, как пан Лой скрылся поспешно в соседнем доме, но слова его были произнесены таким уверенным тоном, что им и вправду показалось, что они, вероятно, ошиблись, и это был не пан Лой, а кто-нибудь другой.

— То-то,— продолжал пан Лой, насладившись эффектом своих слов,— и не будь я пан Лой, из славного герба Свичек, когда бы этот самый дьявол не был у меня в руках, если б я, на несчастье, не забыл дома одной штучки. Да! А все потому, что вы трусы, а не войсковые люди, да и не знаете ничего! Слушайте ж: первое против них средство вот что,— поднял он эфес своей сабли, образовывавший крест,— второе — заговорная молитва, а третье...— тут пан Лой замялся и затем прибавил таинственным голосом: — Третьего никому нельзя рассказать! Мне его один колдун передал и страшное на него заклятие наложил. Да! А вы думаете, мало я на своем веку ведьм переловил? Ого-го-го! — потер он себе с удовольствием руки, следя за испуганными и заинтересованными лицами своих слушателей.— Некоторые, помоложе, даже игрывали со мной,— подморгнул он бровью и поправил свой щетинистый короткий ус.— Потому им, бедняжкам, тоже ведь опротивеет все со своими черномазыми панычами возиться, а я был, надо вам сказать, панове, и удальцом, и красавцем первой руки! И-и! Женщины млели! Не одна панна из-за меня прогулялась на тот свет, н-да! — оглянулся он, подбоченившись и сдвинувши шапку набекрень.

Слушатели бросили сомнительный взгляд на круглые очертания пана Лоя, но слова были произнесены так уверенно, что они согласились и с этим.

— Так-то! А вспомнилась мне одна история,— уперся он левой рукой в колено и, приложившись к фляжке, отер усы рукавом.— Славная это была штука! Другой, быть может, на моем месте от страха б с места не сошел, а я... Да вот слушайте! — Пан Лой подвинулся на лаве, вздохнул широко, при чем всколебнулся весь его обширный живот, расправил усы, откашлялся и начал:— Было это под Смоленском... Обложили мы его... Скука, тоска смертная в стане! Битв больших нет... а

так только морим город. Вот затеяли мы пирушку... И попировали так-таки до петухов... А мне домой через лес дорога... Иду я, в голове немножко постукивает, а в сердце тоска... Хоть бы, думаю, черт какую ведьму послал или сам попался мне для охоты... И только я это, панове, подумал, как вдруг передо мной она и есть! Молоденькая это такая, хорошенькая, что твоя панна... Улыбается мне, пальцем манит. Я за ней, а она в чащу... Я за ней туда, а она еще дальше, дразнит меня! Лечу я по оврагам, по проваллям, через пни перескакиваю, а она то выглянет, то опять спрячется... Только я это изловчился, прыгнул с разбегу да и ухватил ее... Что ж бы вы думали? На ровном месте споткнулся и сорвался в какой-то овраг... Лечу... держу крепко ведьму, а меня что-то колотит да колотит... Скатился на дно... а оно меня как урежет по башке, аж искры посыпались... Я глядь — а это я не ведьму, а какое-то бревно сучковатое держу... Перекинулась шельма!.. А то раз я с чертом в карты играл... Выдумали занимательную игру, прозвали ее дьябелкой... Сатана не так и страшен, как его малюют, он не так и хитер... Всегда в человеческом виде ходит, только рукавички на руках... Да вот, в каком виде был тот, кого ты первый увидал?

— Так вот, как и мы,— заговорил неохотно самый молодой из сторожей,— только плащ на нем огненный, как жар, в глазах искры вспыхивают, у коня огонь из ноздрей валит.

Тихий шум, раздавшийся у входа, прервал его слова.

Глаза пана Лоя сделались сразу круглыми, как у совы, багровые щеки побледнели, взор стал неподвижен.

— Слышали? — спросил он.

— Слышали! — послышался тихий ответ.

Несколько минут продолжалась полная тишина.

— Гм,— откашлялся наконец громко пан Лой, поправляясь на лавке,— верно, собака шляется, их тут...— но пан Лой не договорил: на деревянном мосту явственно раздался звук тяжелых шагов.

— Шаги! — едва выговорил дрожащим голосом молодой вартовой.

Шаги раздались еще явственнее, но на мосту не было видно никого.

— Идет! — прошептал другой, хватаясь за мушкет.

— Ок... ок... ликни...— едва смог выговорить пан Лой.

— Кто идет? — крикнул несмело молодой вартовой.

Ответа не последовало.

— Гасло! — крикнул громко другой.

И вдруг среди полной тишины послышалось явственно и громко: «Червоный дьявол!» — и красная, как огонь, фигура выросла в башенных воротах.

Не крик, а какой-то сдавленный вопль огласил своды. И, словно рассыпавшиеся клубки, бросились все бежать. Пан Лой так и брыкнул оземь; ужас, охвативший его, окаменил его коротенькие ножки, и пан Лой покатился тут же под ноги своих вартовых. Два из них споткнулись на тучное тело пана хорунжего и упали сверху, остальные запутались в куче и растянулись тут же. Тяжелая дубовая скамья, освободившись от своей тяжести, высоко поднялась в воздух и с грохотом полетела на сбившихся распластанных людей.

Красная фигура беспрепятственно прошла под башенными сводами и вступила на замковый двор.

В замке все уже было тихо и спокойно. С внутренней стороны стены тянулся ряд пристроек; у каждой городни особая комора, куда на случай осады строившие ее горожане имели право прятать свои пожитки.

Это был совершенно особый маленький городок. Направо и налево тянулись конюшни и склады оружия и пороха. Пана воеводу Мартын знал отчасти и в замке бывал часто, так что отыскать дорогу к воеводскому будынку оказалось для него нетрудным. Все еще не спуская с головы красного капюшона, двинулся он вперед. Вот он минул длинный сарай — шопу, где стояли дила *; вот лазни **, клети, пекарни; Мартын минул и их и вышел на самую середину замковой площади. Здесь в большом беспорядке теснилось множество маленьких десятичных домиков. Вот направо возвышается славный каменный дом Печерского монастыря, а недалеко подле него дом богатых земян Горностаевых; вон где и знакомые церкви с зелеными куполами и золотыми крестами наверху, а вон где, в конце замка, почти подле самой Драбской брамы [14], виднеется шпиль костела. Наконец Мартын остановился перед самым большим и богатым домом, домом пана подвоеводия киевского.

---

* Пушки. (*Прим. першодруку*).

** Бани. (*Прим. першодруку*).

Среди дома выдвигалось просторное и высокое крыльцо. Дом был белый, каменный, с красной черепичной крышей. Большие окна закрыты были расписными оконницами, но из-под двух из них смело и дерзко выглядывали яркие полосы света, как бы говоря всем проходящим, что в этом вышнем городе власти войта конец. Мартын вошел на крыльцо и, вступивши в сени, повернул налево. Дверь не была заперта; осторожно отворил ее Мартын и вошел в светлицу.

В светлице было темно, только из полуоткрытой двери в соседнюю комнату широкой полосой падал свет и освещал часть светлицы. Мартын заметил мимоходом богатое убранство и дорогие ковры. Поспешно прошел Мартын дальше и остановился в нерешительности на пороге. Пан воевода не заметил его. Он сидел за большим столом, покрытым темным ковром, в высоком кожаном кресле. На столе в неуклюжих медных шандалах горели желтые восковые свечи и освещали большую пожелтевшую книгу, раскрытую перед воеводой, и его склоненное лицо. В волосах воеводы, щеголевато завитых и надушенных, просвечивала седина, тщательно закрашиваемая его парикмахером; на желтых дряблых щеках лежал слой нежного румянца, усы были нафабрены, подкручены и накрашены. Вообще все лицо воеводы представляло довольно жалкое и комичное соединение изнеженной, изношенной старости и нежных юношеских цветов. На пухлом, холеном теле его красовался аксамитный домашний кафтанчик на дорогом меху; ноги тонули в медвежьей шкуре. Пан воевода был до такой степени увлечен своим чтеньем, что решительно не слыхал шума, произведенного приходом Мартына. Да и было чем увлечься! Несмотря на седые пряди, пробивавшиеся среди подкрашенных кудрей воеводы, сердце его ни за что не хотело остывать, а так как пан воевода был вдов по второй жене, то ему захотелось испытать и в третий раз семейного счастья, и услужливый амур, как на зло, подсунул под его потухающие очи молодую вдовушку, пышную, как спелая вишня,— княгиню Крашковскую. «Все бы ничего, и княгиня была б без особых трудов весьма благосклонна, если б не особая старость, которая так вот и повисла здесь на карку,— ударил себя воевода по затылку.— Эх, если бы хоть десяток с плеч! Не хизувалась бы она! Сама б ползала у подвоеводских ног!»

Однако на всякий замо́к можно и отвертку отыскать. Так и теперь, перед паном воеводой лежала не простая книга, а учебник волшебства, в котором собраны были все заговоры, камни и травы, которыми можно было и очаровать, и околдовать, и главное, чего и искал пан подвоеводий киевский, молодость возвратить. Книгу эту за большую цену купил пан подвоевода у приезжего московского чародея и теперь упивался ею в ночной тишине.

— «Приворот зелье: кукоос, одоен,— читал он,— кто тебя не любит, то дай пить — не сможет от тебя до смерти отстать...» Не то, не то! — перевернул воевода желтую тяжелую страницу.— «Орлов камень — бог дал ему дивные угодья такие, что несведущим людям нельзя про него и веры взять». Хорошо бы и этот камень достать, да только это еще не то, не то,— и пан воевода жадно читал дальше: — «Трава излюдин, кто ту траву ест, и тот человек живучи никакой скорби ни телу, ни сердцу не узрит!» Да нет, не то. Вот, вот оно,— почти вскрикнул воевода, нагибаясь над книгой,— «рог единорога, кто тот рог при себе имеет...» Вдруг короткий кашель, раздавшийся на пороге, прервал мысли подвоеводы. Он оглянулся и вскрикнул: на пороге стоял Мартын в красном, как огонь, плаще.

— Кто ты? Чего тебе? — вскрикнул пан подвоевода, подымаясь и придерживаясь дрожащей рукой за спинку кресла.

— Простите, вельможный пане, не тревожьтесь: это я, мастер, из цеха золотарей, Мартын Славута.

Но пан подвоеводий еще не вполне доверял своим ушам и глазам.

— Откуда ты такой поздней порой? — проговорил он с усилием, вспоминая невольно рассказы о червоном дьяволе, всполошившие весь гарнизон.

— Только что прибыл из-за границы; хотел вам, пане княже, из своего рукомесла маленький подарочек поднести,— низко поклонился Мартын и, вынувши драгоценный бархатный ящик, раскрыл его и поставил перед подвоеводой.

— Фу ты, какая краса! — невольно вскрикнул тот, забывая все опасения перед чудом красоты, раскрывшимся перед ним.

На красном бархате лежало золотое ожерелье, да

такое красивое и роскошное, какого пан подвоеводий никогда не видал. Все ожерелье состояло из небольших, дивно изукрашенных золотых пластинок, сделанных в виде гербов; посреди каждой блестел бриллиант, а на тонкой золотой цепочке спускалась от каждого герба большая жемчужина.

— Фу ты, какая краса! — повторил с новым восторгом пан воевода, отстраняясь от ящика и поднося его к свечам.

Камни засверкали зелеными и алыми огнями. И перед глазами пана подвоеводия встала пышная шейка пани Крашковской, черные, как смоль, завитушки, вьющиеся на розовом затылке... О, что бы это было за восхитительное зрелище увидеть это ожерелье на ее пышной груди!

Пан подвоеводий даже зажмурил глаза, и губа его отвисла, и по лицу пробежало выражение необычайного блаженства.

— Да, против такой красоты не устоит никакая женская холодность,— усмехнулся он и затем, повернувшись к Мартыну, провел важно по усам и произнес с большим достоинством, опускаясь неторопливо на стул.— Гм... вацпане, я вижу, что ты славный горожанин, даришь воеводу, не забываешь старовины... Меня это радует... да... И будь уверен, что если тебе будет в чем какая нужда, я также не забуду тебя. Только зачем ты ночью ходишь? Да и как мимо вартовых прошел?

— Вельможный пане,— поклонился Мартын пану подвоеводию в ноги,— если бы не было наглой потребы, не осмелился бы я двинуться к вам такой поздней порой.

— Да что ж там такое? Говори! — заинтересовался уже и воевода, разваливаясь в кресле.

— Вся надежда на вельможного пана воеводу! — вскрикнул Мартын.

Во время рассказа Мартына пан воевода улыбался все милостивее и милостивее. Вопрос оказывался весьма понятным его сгоравшему неразделенной страстью сердцу. Соперником являлся Ходыка, а насолить этому зазнавшемуся горожанину показалось воеводе весьма приятным. Когда же Мартын окончил, пан подвоеводий разразился грузным, раскатистым смехом.

— Ай да и молодец же ты, пан мастер! — весело вскрикнул он, ударяя Мартына по плечу.— Видно, что

и в чужих землях побывал, и законы знаешь, да и хитер же ты, черт тебя знает как! Проучить шельму Ходыку мне на руку,— заговорил он уже степенно и важно,— да кстати и другим урок дать, чтобы повадки не было! Будь по-твоему! Вижу я, что умный ты человек, пригодишься мне и в другой раз. Я согласен. Только ж и губа у тебя, вацпане, не дура: красуня войтова дочка — видел сам.

— Хороша ли, дурна,— воскликнул оживший надеждою Мартын,— а для меня кращей во всем свете нет!

— То-то! — улыбнулся пан подвоевода, подмигивая бровью.— А скажи, на много ли будет товару? — переменил он сразу тон.

— Кто его знает, товар ценный: тысячи на три коп литовских грошей.

— Ну так и быть! — поднялся пан подвоеводий, опираясь обеими руками о стол.— Сделаю уже для тебя. Положи мне тут же тысячу коп литовских грошей — и бери жолнеров, и делай как знаешь... Потому, видишь ли, нельзя же и замку мыта терять!

Велика была сумма, заломленная подвоеводием, но Мартын не обратил на это внимания.

— Ничего не пожалею,— вскрикнул он, растегивая кожаный пояс,— потому что, если не выгорит мое дело— мне все равно головой наложить! — И, встряхнувши поясом, он высыпал перед воеводием кучу золотых монет на стол.

Вечерело... В лесу, тянувшемся по горам и долинам, на далекое расстояние от Золотых ворот собирались уж сумерки. Капли воды, падавшие днем с деревьев, застывали теперь и опускались тонкими ледяными сосульками. Снег, рыхлый и весь точно исколотый, покрывался тонким блестящим слоем. После теплого дня наступал вечерний морозец.

По узкой и извилистой дороге, подымавшейся в гору, медленным шагом двигался обоз. Впереди обоза ехал верхом человек довольно высокого роста в темном мещанском платье. Фигура его была чрезвычайно худа и костлява, голова длинная, словно сдавленная, суживающаяся кверху, из-под меховой шапки выбивались рыжеватые волосы, брови же были совершенно черные, что

ужасно резко и неприятно выделялось на бледном, густо покрытом веснушками лице. Его зеленоватые глаза быстро глядели по сторонам исподлобья. Бледные, бескровные губы дополняли неприятное впечатление этого лица. Всадник ехал медленно, да и обоз едва тянулся. Дорога узкая, мало уезженная, теперь совершенно испортилась; возы то и дело попадали в большие лужи или проваливались в разрыхлевший снег. Подле саней флегматично шагали шесть мужиков, одетых в серые свитки с такими же капюшонами, нахлобученными поверх шапок.

— Ну и дорога! — заметил один из них, поддерживая плечом сильно накренившийся воз.— Лошадей уходили совсем.

— Да тут уже недалеко, лес редеет, скоро конец ему,— ответил ехавший впереди всадник,— а там, за лесом, полем небольшой перегон и самые Золотые ворота.

— Да, Золотые ворота, а от ворот-то от Золотых сколько еще до города! — хлестнул мужик недовольно лошадь.

— Да не очень-то и много, до мытницы версты две, полторы, а там под горой сейчас и город.

— Хоть бы чарку пропустить, а то окляли совсем!..

— Можно будет, можно,— повернулся к ним всадник,— там между старых Софиевских валов воевода слободу осадил и шинков наставил, там и мед, и горилка, и пиво, да еще дешевле, чем в самом мисте Подоле.

— Ну, это дело! — обрадовались мужики, похлопывая рукавицами.— Да когда б уже скорее на месте стать; вечереет и в лесу-то этом не совсем безопасно: зверю много бывает...

— Да вот скоро и опушка,— торопливо заговорил всадник,— нельзя ли, панове товарищи, подогнать лошадей?

Погонщики закричали, замахали руками, и, напрягая последние усилия, двинулся обоз торопливо под гору.

Лес между тем все редел и редел. Наконец всадник ударил каблуками коня и через несколько минут остановился на опушке.

— Стойте, стойте! — закричал он погонщикам, оборачиваясь в седле и не выезжая из-за деревьев.

Перед ним расстилалось ровное, местами уже совсем черное поле; направо и налево тянулись овраги, обрывы

и горы, покрытые лесами, а прямо подымались высокие земляные валы; они тянулись полукругом, круто закругляясь по сторонам. Среди валов возвышалась арка, сложенная из золоченых камней с тяжелыми массивными воротами посреди. На арке, над воротами, стояла небольшая часовня с куполом и крестом. Со стороны поля у ворот привязано было несколько лошадей, покрытых попонами; несколько душ польной сторожи расхаживало по валам, остальные сидели группкой у разложенного костра. За валами на фоне нежного неба виднелись силуэты каких-то белых высоких развалин, и больше ничего... Казалось, это было вполне пустынное место, заброшенное и богом и людьми, и если б не группка вартовых, сбившихся у костра, можно было б подумать, что жизнь и не заглядывала сюда.

Осмотревшись кругом и убедившись, что его никто не заметил, всадник быстро подскакал к оставленным возам.

— Ну, теперь разгружайтесь скорее,— захлопотал он, соскакивая с коня,— вон уж и Золотые ворота.

— А на сколько возов нагружать будем, хозяин?

— На два!

Мужики покачали неодобрительно головами.

— Ой пане Ходыко, пане Ходыко,— заметил первый,— не горазд делаешь: знаешь, какой крутой Десятинный спуск, смотри, как бы не случилось чего!

— И-и! — махнул уверенно пан Ходыка.— Что это, разве мне в первый раз? Сам видишь, все мытницы на двух возах проехали.

— Да там что, по ровному можно и на двух, а тут спуск крутой, гора как печь.

— У меня возы крепкие, нарочито для того и сделаны, да и всякие пристрои к ним есть.

— Ну как знаешь, пане Ходыко, дело твое, хозяйское, только ведь часто случается: за грошом погонишься, а копу потеряешь!

Но Ходыка даже не счел нужным ответить на последние слова, он только самоуверенно улыбнулся и махнул рукой. Да и в самом деле! Стал бы он из-за таких пустых опасений столько денег терять?! Дурак бы он был, а не Ходыка! Подвод-то всех шесть, значит, и мыто нужно платить за шесть, а если он платит его везде за два воза, то кругленькая суммочка лышку собирается в

чересе, и дурень бы он был, если б этот остаточек будущему тестю предложил! Денежки эти ему принадлежат за дорожные труды. Так! Усмехнулся пан Ходыка, потирая руки, а на киевской мытнице самое большое мыто, и чтоб он этот пожиточек из своей руки упустил? Нет, пане брате, Ходыка умеет жить да пожиточки приращать и там, где другой только бы разинул рот! Ведь так и все делают; мыто платится не от товару, а от воза. Так, значит, и накладывай товару побольше... Вот если обломаешься — так строго: весь товар забирает воевода на скарб... Но у меня возы прочны!

Вскоре два воза, высоко наложенные тюками драгоценных товаров, стояли почти совсем готовые. С четырех сторон возов Ходыка велел вставить нарочито для того заготовленные шесты и все это густо зашнуровать веревками, словно сеткой. Наконец, когда все было окончено и две высоко наложенные подводы, словно две башни, стояли совсем готовые отправиться в путь, Ходыка обратился к погонщикам:

— Ну ж, паны товарищи, вы теперь порожняком поспешайте скорее, в шинке золотоворотском не засиживайтесь, вот нате, хильните по чарке,— подал он им незначительную монету,— да и скорее поезжайте и ждите нас с Иваном на Кожемяках, внизу под Десятинной горой; а я подожду и, как стемнеет немножко, двинусь туда же.

Презрительно взглянули погонщики на ничтожную монету, и, не поблагодаривши даже хозяина, хлестнули лошадей, и двинулись быстро вперед.

В большой просторной хате нового золотоворотского шинка собралась за отдельным столом довольно веселая компания. Несколько кубков и большой ковш меду стояли на столе. Во главе всех сидел Мартын Славута, рядом с ним помещался веселый Грыць Скиба и еще несколько подмастерий из цеха шевчиков и золотарей. Народу в шинке было немного: два жолнера из замкового гарнизона сидели за одним столом да два мещанина, удалившись предусмотрительно от молодой компании, тихо шептались о чем-то в уголке. На Мартыне был добрый синий жупан, такой, какой носило большинство киевских горожан.

— Ну, панове, еще по чарке, чтоб наше дело удалось! — налил Мартын всем чарки.

— Идет! — крикнули молодые голоса, весело чокаясь кубками.

— Да уж пора бы ему и ехать,— заметил один из молодых пирующих.

— А вот я посмотрю! — крикнул Грыць Скиба, вставая с лавки и выходя на улицу.— Едет, едет! — объявил он весело, открывая двери в шинок.

Посреди улицы медленно двигались от Золотых ворот два высоко нагруженных воза. Впереди шел пан Ходыка, за ним двигался рядом со вторым возом погонщик; верховая лошадь была привязана позади переднего воза.

Когда Ходыка поровнялся с шинком, его встретили радостные возгласы.

— А, пан Ходыка, никак с товарами возвращаешься?

— Здорово! Здорово!

— Здорово, панове! — ответил неохотно Ходыка, нехотя передвигая шапку на голове.

— Да куда же это ты? Хочешь, кажется, шинок минуть? — остановил его Мартын.— Нет, пане брате, так нельзя! У нас тут большая гульня идет! Грыць Скиба всех угощает: жениться задумал. Да и ты, кажись, того,— подмигнул он,— славную, брат, дивчину берешь, по всему городу слух идет!

— Заходи, заходи! — закричали другие, окружая его.— Это уж не обычай — шинок минать, да когда еще в нем свои люди сидят!

Некоторое время Ходыка стоял в нерешительности: не хотелось и времени терять, а между тем и перспектива выпить на чужой счет представлялась весьма заманчивой.

— Товары! — произнес он нерешительно.

— Что товары? — усмехнулся Мартын.— Останется ж дядька с ними, да поставить их вот здесь против окна: никто и не тронет!

— Разве что против окна,— согласился нерешительно Ходыка.

— Да ты не бойся! Дорога проезжая... везде народ,— подхватил его под руку Скиба, и Ходыка вместе с молодыми горожанами отправился в шинок.

— Ну будем же, братцы, здоровы,— налил всем кубки Скиба.— За твое, пане Ходыко, благополучное возвращение и за твою невесту!

— Слава! — зашумели все.

— Спасибо! Спасибо! — откланялся Ходыка, осторожно отпивая из кубка.

— Да что же ты до дна не пьешь? Это непорядок! — зашумели кругом.

— Не привык, братцы, помногу сразу пить!

— Пустое! Доливай ему! На радостях пьем!

Кубок Ходыки наполнили снова Мартын подмигнул Скибе. Скиба наполнил высокий кубок медом и вышел с ним незаметно за дверь.

— Да и как не пить? — заговорил Мартын.— Проехать с такими товарами такой дальний путь и благополучно домой вернуться... в наши-то времена...

Тут он спохватился, будто бы сказал что-то лишнее и прибавил как-то неловко:

— Как не радоваться? Пей, брат, пей еще! — чокнулся он с Ходыкою,— и, заставивши его осушить кубок до дна, наполнил его снова медом.

Недосказанность в словах Мартына не ускользнула от подозрительного Ходыки, но в это время заговорил Грыць Скиба:

— Да уж, правду сказать, я не трусливого десятка, а и то каждый раз перед тем, как теперь из дома вечерней порой выхожу, раз пять молитву прочитаю, да келыха два меду для храбрости опрокину.

— А что так? — спросил уже не совсем спокойно Ходыка.

— Да что! Не стоит против вечера и говорить! — махнул рукою один из молодых подмастерьев.

— Да в чем же дело, панове? — спросил во второй раз Ходыка, оглядываясь кругом.

— Э, друже,— перебил его Мартын,— не стоит о том вспоминать! Вот ты расскажи нам лучше, когда думаешь свадьбу играть?

— А вот приедем... так даст бог завтра и обвенчаемся,— раздвинул он в улыбку свой широкий рот.

По лицу Мартына пробежала насмешливая улыбка:

— Счастливый ты, брат, славную дивчину берешь!

— Да и не голую.

— А ты и об этом подумал?

— Ого! — повел важно головою Ходыка.— Об этом я думаю об первом. Что краса? С лица воды не пить! Вот посаг, приданое — дело не последнее... Да и войтова дочка.

— Разумный ты, пане-брате,— зашумели кругом.— Ну, выпьем же еще по чарке за твое здоровье.

Снова наполнились кубки и осушились до дна.

С непривычки Ходыка почувствовал, как глаза его посоловели и приятная истома охватила все члены; он больше не отказывался от вина.

Мартын еще раз подмигнул Скибе, и когда тот снова вышел с полным кубком, поднялся с места:

— Ну, панове, здорово ж вам оставаться, а тебе, пане Ходыка, всякого блага и благополучия!

Ходыка улыбнулся довольной улыбкой.

— Куда же ты? Чего торопишься? Чего от компании бежишь? — остановили было Мартына товарищи, но Мартын заявил решительно:

— Нет, други, мне в Васильков поспешать нужно, и то засиделся, попируем в другой раз.

Мартын вышел. Ходыка встал вслед за ним, но, убедившись, что его товары стоят целы и невредимы, вернулся снова к столу.

— Ну, надо же правду сказать, и храбрый этот Мартын, черт его не взял,— заметил раздумчиво Грыць, входя в шинок.— Я бы в такое время ни за что один не поехал, ведь от него,— понизил он голос,— не то, что от человека, ножом не отобьешься!

— Нет, брат, есть такие пули заговорные, от них, говорят, и он не уйдет,— перебил другой.

— Да кто он? Что такое случилось? — спросил уже не совсем бодрым голосом Ходыка, переводя глаза с одного на другого.

— Да разве ты не слыхал? — изумился один из пирующих. — Червоный дьявол позавчера в город влетел!

Кубок, который поднес было ко рту Ходыка, так и замер у него в руке.

— Дьявол? — произнес он наконец, обводя всех испуганными глазами.— Да кто же видел? Кто сказал?

— Кто видел? Кто сказал? — заговорило сразу несколько голосов.— Весь город!

И один за другим посыпались, перебивая друг друга, страшные рассказы. То уверяли, что червоный дьявол

влетел на огненном облаке, то на крылатом черном коне. Говорили, что он задушил старого мещанина Крупа; что, встретивши на дороге бабу Ганку-перепечайку, обратил ее в белую собаку, да так эта собака и бегает по ночам и воет, да никто не может ее отколдовать; говорили, что в Николаевской церкви все иконы посрывались с иконостаса и попадали на пол; рассказывали, как он ночью спустился над ратушной площадью и, разбросивши огненное покрывало, сзывал к себе всех ведьм из-за старого типографского двора. Рассказ заинтересовал всех присутствующих: жолнеры, взявши свои кружки в руки, подошли к столу, даже мещане перестали шептаться и, перейдя за соседний стол, стали прислушиваться к разговорам.

— Да постойте еще, панове гости,— заметил наконец из-за прилавка хозяин,— и до нас эти рассказы дошли, только, думаю, много тут брехни!

— Какая брехня? Черт меня побери! — стукнул жолнер кружкою пива об стол.— Когда у нас не далее прошлой ночи, что в замке случилось?

— Что, что? — спросили разом и заинтересованный хозяин, и пирующая компанийка, даже мещане приблизились еще ближе.

— А вот что! Мы стояли с товарищем на Драбской браме, а мийская сторожа с паном Лоем, хорунжим замковым, была у Воеводских ворот. Сидят они, разговаривают. Бьет двадцать два, самый их час. Вдруг слышат шум. «Кто идет?» — спрашивают. Молчок. «Гасло!» — «Червоный дьявол!» — крикнул жолнер таким громовым голосом, что Ходыка даже пригнулся, бросив испуганный взгляд на входную дверь.— Что ж вы думаете? — продолжал рассказчик.— Прямо из-под подъемного моста вырвался огненный столб, и сам он в красном, как огонь, плаще, в красном капюшоне, потому что, знаете, по сторонам его головы рога торчат,— расставил он руки по сторонам своей головы,— остановился в дверях. Бросились было наши вартовые к нему и пан Лой впереди — он на этом деле знается,— что ж бы вы думали? Только взглянул на них... глаза у него огненные,— так они все замертво и упали. На утро мы их нашли — так и лежали, как мертвые, едва святой водой отлили. А то бы совсем пропали, потому что этот дьявол, говорят зналые люди, сильнее всех, да на пане Лое

оказался, на счастье, крест, заговоренный печерским схимником. И что ж вы думаете? Даром он в замок пробрался? Куда?! Вошел в дом к воеводе,— заговорил рассказчик, снова понижая голос,— да как вошел? Двери были заперты, подошел к ним — так сразу и упали замки. Обмер воевода. «Чего ты явился?» А он ему: «Ничего тебе не сделаю, только Черную книгу мне отдай!» А это книга такая колдовская,— пояснил он,— воевода ее за большие деньги у московских звездочетов купил. Видит воевода, что плохо дело, подступает к нему дьявол, руки вытягивает, а на руках черные когти так и завиваются, так и завиваются. Догадался, к чему это дьяволу книга понадобилась, потому что в ней против него заклятие есть, поднял книгу да и давай на него наступать, давай наступать, а про себя, знай, молитвы читает. Завыл дьявол, застонал, корчиться начал, а потом как взвизгнет, так что у воеводы даже волосы дыбом стали, а руки ходуном заходили, так и провалился сквозь землю в огненном столбе.

— С нами бог, — перекрестился со страхом хозяин, а оторопевшие слушатели не смогли произнести и слова. Ходыка взглянул в сторону горожан и, увидевши и там бледные лица, почувствовал вдруг, как холодная, ледяная змейка побежала у него по спине, ему даже показалось, что какая-то красная фигура промелькнула мимо окна.

— А для чего ж дьявол-то в город влетел? — спросил один из молодых цеховиков.

— Известно уже, для чего,— вставил старший мещанин,— для того, чтобы мучить и тревожить добрых людей.

— Ну, а зачем же б ему к воеводе идти?

— К воеводе? — переспросил жолнер.— А я это прекрасно понял. Ведь вы знаете, что войт с воеводой враждует? — Все наклонили головы.— Так, а дьявол-то к войтовой дочке прилетал?

— Как к войтовой дочке? — подпрыгнул на месте Ходыка.

— Брехня, брехня! — поддержали и цеховики.

— Какая брехня? — рассердились жолнеры.— Сама же баба войтова всем рассказывала, как к ним дьявол прилетал, всем рассказывала, а потом уже войт приказал глупой бабе молчать!

Охваченный неизъяснимым ужасом, поднялся Ходыка с места. В комнате собрались сумерки. Лица, испуганные, вытянутые, казались страшными в этой серой полутьме... Он чувствовал, как волосы на его голове начинают шевелиться и сердце замирает в груди.

— Прощайте, панове-товарищи, спасибо за угощенье, а мне надо в Киев поспешать! — прохрипел он дрожащим голосом и, поклонившись всем, нахлобучил шапку и вышел из шинка.

Вечер уже почти совсем раскинулся над землею. Там и сям загорались в глубине неба бледные звезды, хотя окна хат переливались еще зеленым и алым перламутром да на крышах горел последний, прощальный отсвет.

Медленно, шаг за шагом подвигался Ходыка за своим возом. Впереди его на довольно значительном расстоянии двигался первый воз; к неудовольствию своему заметил Ходыка, что погонщик сильно пошатывался, идя рядом со своим возом. В голове его тоже шумело, и досада, и ужас наполняли душу. И чего он в шинок зашел? Вот досиделся до такой поры. И сам выпил, и погонщика напоили, а теперь изволь-ка по этим пустырям и развалинам ехать вдвоем, да еще с пьяным... «Ух,— вздрогнул он, завертываясь потуже в кафтан и бросая кругом боязливый взгляд, и в голове его мимоволи поднялись снова все слышанные им ужасы.— Да неужели же летает к войтовой дочке? Ай да войт! Ну, дал бы бог только жениться да прибрать все ее маетки к рукам, а там можно и избавиться.— Ходыка поспешно закрестился под кереей.— В местечко Печеры пешком схожу, богородице двухпудовую свечку поставлю... Только бы доехать благополучно домой! И зачем это он остальных погонщиков отпустил?.. Ну да что уж тут», — махнул рукою Ходыка и, стегнувши лошадей батогом, повернул вслед за первым возом мимо развалин святой Софии и двинулся широкой пустынной улицей прямо к Днепру.

Белой огромной массой поднимались сиротливые развалины... Вот зубчатые стены, в некоторых местах они совсем расселись, и снег завалил их сугробами... Вот въездная башня с подъемным мостом. Моста уже давно нет... Церковь, построенная над воротами, разрушена; в пустые отверстия окон врывается ветер, и злобный стон его носится над развалинами, а сквозь башенный проезд виднеются внутри монастыря разломанные, рассевшиеся

развалины огромного храма, унизанные неподвижными черными стаями ворон. «Ух!» — отвернулся в сторону Ходыка, творя торопливо молитву. Направо тянулся длинный и высокий земляной вал, кое-где на нем виднелись ничтожные остатки развалившихся стен. Вдали смутно вырезывались в вечернем полумраке стены и башни Михайловского Златоверхого монастыря. За валами горы круто обрывались вниз, дальше же перед Ходыкою тянулись ровные, занесенные снегом поляны. Темнота наступила быстро. От валов потянулись длинные тени. И вместе с охватывающей местность темнотою ужас обнимал Ходыку все больше и больше. К тому же он отстал на довольно далекое расстояние от первого воза, который уже виднелся перед ним лишь неясным силуэтом. Ходыка то и дело похлестывал лошадь, но уставшее животное едва тянуло тяжелую поклажу и только похрапывало, поводя ушами. И звук этого тяжелого храпа среди безмолвной и безлюдной пустоши нагонял на Ходыку еще больше суеверный, отчаянный страх; шапка начинала тихо шевелиться на его голове... Вот по правую сторону показались какие-то странные развалины. Ходыка вспомнил, как старые люди говорили, что здесь стояли когда-то богатые хоромы, а теперь бродят привиденья, отыскивая забытые клады, и что есть силы погнал лошадь. Несколько раз он окликал погонщика, но на его зов не слышалось никакого ответа, а голос его звучал так дико и хрипло в ночной тишине, что нагонял на Ходыку еще больший ужас. Наконец впереди показались развалины Десятинной церкви с чернеющим разломанным куполом и колокольней. Облегченный, радостный вздох вырвался из груди Ходыки. Тут недалеко уже и до мытницы, да вот мелькнули и огоньки. Ах! Человеческим жильем потянуло! Ходыка расправил спину и плечи и бодрее зашагал вперед. Теперь только спуститься с горы — и город. «Господи, довези, только довези! Трехпудовой свечи не пожалею»,— заключил вслух Ходыка, круто поворачивая и останавливая у мытницы лошадь.

Когда мыто было уже заплачено и скрипучие ворота заставы закрылись за возами, Ходыка стоял некоторое время неподвижно, не решаясь двигаться вперед. Перед ними развернулась глубокая пропасть, окруженная с правой стороны горами, а с левой — сбегающей вниз рощей. Крутой, плохо уезженный спуск вел вниз и терялся

в наступающей темноте. Пропустив последних путников, ворота мытницы замкнулись, огни погасли в окнах, и густые сумерки охватили Ходыку со всех сторон. Он бросил взгляд на свои высоко нагруженные возы, и досада, и сомнение зашевелились в его сердце. «Эх, лучше уж было на этот раз разложить товары хоть на три воза: дорога крута и размыта... темно... не ровен час...— Ходыка с ужасом оглянулся, боясь заметить где-нибудь красный плащ.— «Ну, с богом, однако»,— перекрестился он, прерывая свои размышления, и обратился к погонщику:

— Ну, Иване, прежде всего выйми там под возом привязанные веревки, надо возы загальмовать.

— Загальмовать... так и за... галь... мовать,— ответил тот заплетающимся языком, наклоняясь всем туловищем вперед.— Под возом веревка... ну и под возом... а мне что, хоть бы и на возе... Я что? Я — сторона.

Но Ходыка, видя, что погонщик употребляет всевозможные старания, чтобы наклониться, но, несмотря на это, только беспомощно покачивается всем своим туловищем вперед, остановил его:

— Постой, Иване, я сам... Ты только лошадь подержи, чтоб не тронулась.

— Можно! — согласился Иван.— Все можно, потому что я ничего не боюсь! Он мне говорит — червоный дьявол, а я ему: что мне червоный дьявол, пусть его хоть сейчас явится, я ему плюну в самый пысок!

— Молчи, блазень! — крикнул ему из-под воза Ходыка, торопясь развязать дрожащими руками веревки и запутывая их от волнения еще больше.— Нализался, пьяница, а теперь я возись; с ним еще хуже, чем одному!

Несколько раз ему послышался какой-то подозрительный шорох; наконец возы были загальмованы.

— Я вперед поеду, а ты ступай за мной,— обратился он к погонщику,— да смотри мне, куда я, туда и ты; ишь, ирод, залил глаза, а теперь возись с ним! — буркнул сердито Ходыка в сторону погонщика, но сильно бранить его он опасался.

— Ну, с богом! — тронул он лошадь, проезжая вперед.

Медленно и осторожно двинулись привычные лошади вниз с горы. Возы то и дело вскакивали в глубокие ямы-лужи и с трудом выбирались из них. Наконец полдороги было пройдено, оставалось только сделать крутой

поворот направо, обогнуть выдававшуюся, нависшую глыбу горы, а там уж хоть и больно круто, зато ровно, без поворотов, можно попросту скатиться вниз.

— Но, но, но! — даже прикрикнул на лошадь Ходыка, помахивая кнутом.

Вот и гора... Как мрачно, как зловеще надвинулась она, закрывая дорогу. Обтаявшие деревья кажутся черной страшной гривой, а сама гора головой какого-то дикого, гигантского чудовища.

«А что, как он? — подумал Ходыка, боясь даже в уме произнести страшное имя и чувствуя, что уже при одном воспоминании холодный пот прошибает его.— А что, как он притаился там за горой в этой сгустившейся тени и поджидает его? Бр-р-р!.. Плащ красный, как огонь... Глаза горят, словно угли,— вспомнились ему слова жолнера,— а когти так и загибаются... так и...»

Вдруг яркий ослепительный свет озарил всю местность, раздался дикий, нечеловеческий вопль, и, словно черная буря, ринулся прямо на Ходыку страшный всадник в красном плаще на черном, как смоль, коне.

— Дьявол! — крикнул погонщик.

— Дьявол! — крикнул за ним безумно Ходыка, пуская вожжи и падая наземь.

Лошади шарахнулись в сторону и, увлекаемые тяжестью возов, покатились с крутизны; возы наскочили на гору, накренились, со страшным грохотом полетели с них тяжелые тюки, опрокидывая лошадей и людей...

Не успел опомниться обезумевший, почти бесчувственно лежащий Ходыка, как толпа вооруженных людей с факелами и воеводою во главе появилась мгновенно и окружила и товары, и лежащих людей...

— Что такое? Что случилось здесь? — спросил воевода, придерживая коня и обращаясь к бледному, как смерть, Ходыке.— А-а! Мошенническая проделка! Хотел избежать мыта, обворовать казну... Ну и попался...— грозно сказал воевода и обратился повелительным голосом к жолнерам: — Собрать все товары и свезти немедленно в замок!

— Ой, не губите, ясновельможный пане, не губите, помилуйте! — повалился перед воеводой на колени Ходыка, хватаясь за серебряные стремена.

— Зачем вез всего на двух возах? Зачем так сильно нагрузил?

— Не сильно, ясноосвецоный, ясновельможный пане, не сильно, совсем даже легко! Это он,— произнес Ходыка с усилием,— червоный дьявол...

— Дьявол... так, дьявол... никто, как он,— заговорил и погонщик, приподымаясь с трудом с земли и осматриваясь кругом бессмысленными, пьяными глазами.

— Что это вы мне бабские бредни здесь разводите! — крикнул грозно воевода, отстраняя лепетавшего бессвязные слова Ходыку.— Залили глаза да и морочите добрых людей! Никакого мне дела до вашего дьявола нет! Законы писаны для людей, а не для чертей! А знаешь ли ты это? Гей, факел сюда! — крикнул он, разворачивая перед Ходыкой желтый свиток пергамента.

Жолнер поднес развевающийся по ветру факел, Ходыка взглянул на бумагу да и окаменел на месте. На желтом пергаменте, освещенном красным светом факела, стояло крупными славянскими буквами:

«Сим Александр [15] божою милостью великий князь Литовский, чиним знаменито сим нашим листом каждому доброму, хто на него узрит или чтучи его услышит, кому потреба будет того ведати. Иж купцы, которые коли едут в Киев и возы свои товаром тяжко накладывают для мыта, иж бы возов меньшей было; и в которого купца воз поломится с товаром, на одну сторону по Золотые ворота, а на другую сторону по Почайну реку, ино тот воз с товаром биривать на воеводу киевского, и мы тое врядили по-старому, как и перед тим бывало.

Писан у Вильни в лето 1494, мая 14 дня, индикта 12-го» [16].

Схватился Ходыка руками за голову, да так и грохнулся оземь.

Всю ночь не спала Галочка. Счастье и радость не давали ей уснуть. На щеках ее еще горели его поцелуи, она видела его дорогое, склоненное над нею лицо, его улыбку, его глаза! «Милый, милый, коханый, жаданый, счастье мое, жизнь моя!» — шептала она с влажными от счастья глазами. И чтоб теперь, после его слов, после его ласки, пойти замуж за Ходыку? Нет, нет! Ни за что! Перед божьими очами обручилась она с Мартыном и будет только его женой! Ах, какие счастливые мечты, какие девичьи грезы опьяняли ее бедную головку всю ночь

до утра. Счастье, счастье рвалось в это сердце. И Галя то подымалась с постели, вспоминая все его слова, то снова падала в подушки, сжимая сердце руками, чтоб удержать его мучительно восторженный бой. Наконец настало утро.

Целый день искала Галя случая поговорить с отцом, но это никак не удавалось. Приходил Ходыка сообщить, что вечером брат прибудет в Киев. Пан войт приказал делать все приготовления к венцу, а Галя все слушала со счастливой улыбкой, как будто все это и не касалось ее. Проходя по комнатам, она останавливалась, забывшись, и тогда взгляд ее уходил в себя, а лицо освещалось счастливой безмятежной улыбкой, которая выплывала из глубины души. Она бралась за работу, но работа застывала в ее руках: светлые, дивные мечты уносили ее далеко-далеко от этого обнесенного грозными стенами города. Слова и речи как-то смутно долетали теперь до того счастливого мира, в котором жила теперь Галя. Говорят о свадьбе?.. Нет, свадьбы не может быть, твердила она себе: Мартын любит ее, она любит Мартына, кто ж посмеет у нее это счастье отнять? Умереть — это она может, но за Ходыку не пойдет никогда!

Однако с приближением вечернего времени смущение начинало пробираться в Галину душу все больше и больше. Мартын не приходил. Ведь должен был он знать, что Ходыка сегодня приедет в город. Может, случилось с ним что? Отчего и весточки не перешлет?!

Между тем приготовления к свадьбе принимали самый решительный характер; очевидно, войт решил поставить на своем.

А славетный войт киевский сидел в своей светлице угрюмый и мрачный, как осенняя ночь. Все шло так, как ему хотелось: Ходыка въезжал сегодня вечером в город, завтра Галя, его единственная дочь, к венцу с ним пойдет. Что ж, пара в городе не последняя! Чего и желать? Да и Галочка сама не убивается, даром, что тот дурень Славута распинался за нее... потому что разумная, покорная дочь... Но, казалось, именно этот-то тихий покорный образ Галочки со счастливой, детски безмятежной улыбкой больше всего и мучил сердитого войта. И когда он представлял себе милый образ своей коханой, балованой дочери рядом с этим тощим бескровным лицом, с его алчными глазами и сдавленной головой, бес-

причинный, не находящий себе выхода гнев закипал в глубине его души. Мрачно и ненастно глядел перед собою войт, нахмурив мохнатые брови и опустив седую голову на грудь. Густые сумерки сгущались вокруг него. Вдруг тихий скрип двери прервал его неразрешимые думы.

На пороге стояла Галя, тоненькая и бледная, с такой счастливой улыбкой на лице.

В сердце войта задрожала какая-то мягкая и теплая струна, но лицо его осталось таким же мрачным.

— Чего тебе? — спросил он, стараясь придать своему голосу суровый и строгий тон.

— Батечку! — робко проговорила Галя, входя в светлицу и закрывая за собою дверь.

— Ну, что?

— Батечку, родной мой, да неужели же вы решились отдать меня за Ходыку?

— Не видишь, что ли? — буркнул сердито войт.— Не сегодня ведь решилось! Завтра венец.

— Батечку, коханый мой, я ж у вас одна дочка,— заломила Галя руки, и голос ее зазвучал так тихо и печально, что войт почувствовал с крайней досадой, как в сердце его мучительно заскребли кошки под влиянием этих безропотных слов.

— Да разве вы меня не любите, таточку? За что хотите меня загубить, чем прогневала я вас? Разве я вас когда огорчала, разве я вас когда не поважала? Нет у меня ни матери, ни сестры, одни только вы...— тут Галя не выдержала, и жалобное, сдавленное всхлипывание прервало ее слова.

Все взволновалось в душе войта при звуке этого детского, беспомощного плача, но так как дело было уже непоправимо, то досада охватила его еще сильней. «Тоже нашла время, когда говорить,— быстро пронеслось в его голове.— Завтра свадьба, а она сегодня только надумалась! Не осрамить же мне себя перед всем городом из-за нее, опять и воевода...» — и войт сердито стукнул кулаком по столу, возвышая голос:

— Что это ты, батька укорять пришла? Батька учить будешь? Га?! От земли не отросла, а батько уже в землю вошел, и ты еще будешь батьку советы давать?! — кричал все громче войт, раздражаясь уже от звука своих слов.— Я ее не люблю, я об ней не думаю? Спасибо,

дочко,— поклонился он,— дождался шаны от тебя! За то, что любил и берег, как зеницу ока...

Но Галя ничего не ответила... Она только тихо плакала у дверей...

А войт продолжал, волнуясь все больше и больше:

— Да Ходыка первый жених в городе, ты поищи еще другого такого. Все горожанки от зависти пропадают, услышав, что ты за него идешь! Да за него б любая княгиня пошла, так чего ж еще надо тебе, а?

— Что мне с его богатства? — едва выговорила сквозь слезы Галя.— Он от скупости черный хлеб грызет...

— У тебя свое будет, тебе все отпишу, не бойся, первой паней будешь.

— Ах, на что оно мне, на что?! — припала Галочка к косяку дверей, вздрагивая всем своим тельцем.— Он уморит, уморит меня...

— Не уморит, не бойся, дочко, любить будет, да еще и как!

— Ох, таточку ж мой родименький, мой единый, мой коханый,— бросилась Галя перед отцом на колени, хватая его руки и покрывая их поцелуями.— Не отдавайте ж меня за Ходыку, не губите мой век молодой! Ух,— вздрогнула она,— как мне подумать обнять его, пригорнуться к нему, слово родное сказать?! Холодный, холодный, как змея, как жаба! Он высушит, вывялит мое сердце! Да не давайте ж меня за него!..

Войт вырвался от Гали и несколько раз прошелся взволнованно по комнате. «А, черт бы побрал всех на свете! Вот плачет же, разливается, словно ее на убой ведут! Прибралась к самому венцу, а теперь и голосит? Это он, он взбаламутил ее, ну, погоди ж, попадешься ты мне! — сердито говорил себе войт, стараясь не глядеть в сторону плачущей дочери.— Завтра венец, весь город знает... Опять и с Ходыкой поссориться, назло на воеводову сторону перейдет! Да нет! — постарался он успокоить себя.— Если бы она была в кого закохана? Ну, другое дело, а то девичьи слезы скоро высыхают, да она раньше и не плакала. Э! Сживется — слюбится!»

— Чего плачешь? — обратился он к Гале более мягко.— Сама не знаешь, что говоришь! Не все же красавцами народились. Будет любить тебя и жалеть, как муж...

— Ах, что мне в его любви,— припала Галя к ногам войта,— когда я, таточку, не люблю, не люблю его?!

— Вздор!! — вскрикнул уже вспыливший войт.— Поживешь — полюбишь! Не ты первая, не ты и последняя! Будешь потом еще и батька благодарить, что не послушался глупых девичьих слез!

— Не буду, не буду! Не губите меня, таточку! Пожалейте ж меня!

— Да что ты, с ума что ли сошла? — вырвался наконец войт из цепких Галиных рук.— На завтра свадьба, весь город о том знает, а ты хочешь, чтоб я осрамил, ославил и себя, и тебя на весь свет?!

Но Галя только рыдала, припавши к земле.

— Благодарила б батька за то, что думает о тебе! Батько лучше знает, где своей дочери счастье найти! На него полагайся, его слушай, а своим дурным разумом не раскидай! Или ты думаешь в девках поседеть?

— И поседею, и умру, а за Ходыку замуж не пойду! — выкрикнула вдруг решительно Галя, подымаясь с пола.

— Не пойдешь? Ты смеешь против моей воли идти? — даже отступил войт, не веря своим ушам.

— Не пойду, не пойду! Когда вы меня не жалеете, когда вы меня хотите со света сжить, так я сама себя убью, а за Ходыку не пойду, не пойду! — выкрикнула Галя, захлебываясь истерическим рыданьем.

— Ты, ты так батьку!..— мог только выговорить войт, застывая от изумления и не веря, что это говорит ему его собственная дочь.— Да как ты осмелилась?..

Но в это время дверь распахнулась, и в комнату влетел растерянный, испуганный Славута.

— Ай! — вскрикнула Галя.

Но Мартын не дал никому опомниться.

— Пане войте,— закричал он еще с порога,— поторопитесь... Несчастье! Ходыка ехал с панскими товарами, да на горе возы обломались, а воевода забирает все на за́мок.

— Как? Где? — крикнул отчаянно Балыка.

— За мытницей. Хотел прикарманить мыто с четырех возов, да переложил все товары на два воза и обломился.

— Зарезал! Ирод! Дьявол! — заревел пан войт, хватая палицу и шапку, и бросился вслед за Мартыном со двора.

Однако когда Мартын и пан войт прибежали к заставе, ни одного тюка товаров уже не было на горе: все было сложено и отвезено в замок.

При свете красных, развевающихся по ветру факелов, глазам их представилась страшная и пестрая картина. У ворот заставы собралось почти полгорода. Пробираясь сквозь толпу, они заметили и пани Кошколдовну с Богданой, и пани цехмейстрову, и самого Василия Ходыку, и много знакомых горожан. Белые головы женщин наклонялись друг к другу, мужчины покачивали с ужасом головами. «Дьявол, дьявол! Это он!» — слышался кругом сдержанный шепот.

На спуске горы лежало два поломанных воза, лошади уже были выпутаны. Бледный, испуганный, без шапки стоял подле них Федор Ходыка.

— Что ты наделал, что ты наделал, аспид, выплодок чертячий! — застучал войт палкою, наступая на Ходыку.— Ограбил, разорил меня! — кричал он, задыхаясь от гнева и не находя слов.

— Не моя вина, пане тесте, никогда со мною такого не случалось, не я, он...— произнес Ходыка с запинкой,— он виноват...

— Не ты? Не ты виноват? — наступал войт еще грознее.— А кто же тебе велел товары на два воза сложить, когда я велел везти на шести! Кто позволил тебе, га?

— Тебе же, пане войте, хотел корысть сделать... Мыто сберечь...

— Не мне, а себе! Не надо мне твоих сбережений,— закричал запальчиво войт,— не нищим я родился! Было б чем мыто заплатить без твоего ошуканства! Кто тебе позволил мое имя порочить? Ограбить, ославить меня? Отдай мне назад мои товары, деньги возврати! Пропало три тысячи коп литовских грошей! На смех меня воеводе выдал, на позорище, на ганьбу! — Но в это время взгляд расходившегося войта упал на Василя Ходыку.— Ты же уговорил меня доверить брату твоему товары! Что ж ты наделал? Выдал меня воеводе всего, с головой!

— Постой, свате, постой! — попробовал было успокоить его Ходыка, но расходившийся войт не слушал уже никого и ничего.

— Какой я тебе сват, черт меня побери?! — кричал он, стуча палкой.— Ты меня воеводе с головой выдал, так с такими ж скрягами, сквалыгами, харцызами я родниться не хочу! Не видать тебе моей Гали, как своих ушей!

В толпе послышалось движение.

Лицо Василия Ходыки искривилось злобной гримасой, глаза загорелись, но он еще сдержал себя.

— Напрасно не сердись, пане войте,— произнес он дрожащим от гнева голосом,— хотя брат и не виноват в том, что опрокинулись возы.

— Да кто ж тогда виноват, кто? — наступил войт на Федора.

— Червоный дьявол... Видишь, вот он опрокинул возы, подрезал веревки,— поднял Федор одну из действительно перерезанных веревок.

— Нечего мне бабские бредни повторять! Не на дурака напал,— кричал войт.— Знаю ваш сквалыжный род! Соскаредничать захотел! Мыто схоронить задумал?

Но Ходыка перебил войта.

— Что мыто я себе схоронить хотел, того ты еще не знаешь, а что возы червоный дьявол через твою дочь опрокинул, то вот известно доподлинно всем!

— Через мою дочь? — отступил войт, чувствуя, как вся кровь бросилась ему в голову.

— А к кому дьявол летает? Весь город знает, что к твоей дочке! — кричал уже резко и Ходыка, нагло выступая вперед.— Ведь завтра ты думал венчать меня с ней? Известное дело, за что дьявол захотел насолить мне! — разразился он наглым дерзким смехом.

— Правда, правда,— послышалось с разных сторон в толпе робкое подтверждение.

— Ложь, ложь! — крикнул он громовым голосом.— Горло тому перерву, кто посмеет повторить эту ложь! Так мало тебе, что ты ограбил меня, ты еще и ославил мою дочку?! — набросился он на Ходыку.— Не будешь же ты моим зятем, сквалыга проклятый! Не будешь вовек!

— Мы и сами твоей дочки не хотим. Чего расходился? — выступил вперед Василий Ходыка.— Думал нам порченую подсунуть?! — тонкие губы Ходыки искривились в злую улыбку.— Нет, пане войте, хитро ты придумал, да Ходыку трудно провести!

— Я, я? — схватился войт за свою седую голову.

— Подсунуть думал! Ха-ха-ха! — подхватил и Федор.— Только, думаю, теперь после дьявола твою дочь никто не захочет и взять!

— Мою дочь никто не возьмет? — крикнул войт, оглядываясь кругом, но толпа отхлынула от него; подозри-

23*

тельный шепот раздавался то тут, то там; Ходыки улыбались злорадно; Богдана хихикала, а лицо пани Кошколдовны так и пылало от наслаждения.

Растерянный, убитый стоял пан войт киевский. Вдруг среди наступившей тишины раздался громкий голос Мартына.

— Славетный пане войте киевский, отдайте мне вашу дочь; за счастье, за честь почту, буду всю жизнь за вас бога молить!

— Мартын Славута! — шарахнулась толпа.

— Ой! — вскрикнула Богдана и повалилась матери на грудь.

Как остолбеневшая стояла Галя в светлице, ничего не понимая и не зная, что случилось. Вдруг двери распахнулись поспешно, и в комнату вошел пан войт в сопровождении Мартына. Лицо войта было расстроенно, взволнованно и бледно, а Мартын так и сиял радостью и счастьем.

— Ну, дочко,— обратился он к Гале дрожащим голосом,— теперь ты хоть распадись тут порохом, а завтра же ты с ним,— указал он на Мартына,— идешь под венец!

— Ой! — вскрикнула Галя, не будучи в силах удержать радостного возгласа, и закрыла руками вспыхнувшее лицо.

— Годи! — крикнул грозно войт, тяжело опускаясь на кресло.— Чтобы ни слова, ни слез больше я не слыхал! Слышишь! — стукнул он кулаком по столу.— Я говорю: и не пикни! Не закрывай там лица: сколько б не плакала, а завтра же с ним под венец идешь! — Грудь войта тяжело поднималась, слова вылетали с трудом, глаза налилися кровью.— Осрамила, ославила на весь Киев, так завтра же назло им, назло всему городу я покажу, кто такой войт и войтова дочка.

А Галя все еще стояла, закрывши лицо руками, не смея взглянуть на Мартына, не веря своим ушам.

— Ну! Перестань там хныкать! Через тебя набрался сраму,— стукнул войт ногою.— Говорят тебе, завтра идешь под венец.

Но, к удивлению войта, Галя открыла лицо и, склонивши низко-низко голову, ответила покорным тоном:

— Ваша воля, батечку, мне ж вам порады не давать.

— Что-о? — протянул с удивлением войт, отбрасываясь на спинку кресла.

— Батько лучше знают, где своей дочери счастье найти,— продолжала так же тихо Галя.— Я на вас и полагаюсь, а своим дурным разумом раскидать не буду...

Ничего не нашелся войт ответить на эти слова, только бросил взгляд в сторону Мартына: сияющий восторгом стоял Мартын, и кажись если бы не присутствие войта, бросился бы он и задушил поцелуями свою маленькую, коханую Галину.

Сомнительно покачал седой головою войт и перевел свои глаза на Галю. Покорно склонив головку, стояла у дверей Галя, и только карие глазки ее, словно глазки мышонка, украдкой взглядывали сквозь бархатные ресницы на своего коханого, желанного Мартына.

Молча склонил войт свою седую голову... Глубокие складки на лбу его начали понемногу разглаживаться. Наконец добрая улыбка осветила лицо, ласково сверкнули старческие глаза из-под нависших бровей.

— Лукавое зелье! — произнес он, бросая на Галочку любящий взгляд.

А «лукавое зелье» уже стояло на коленях у его ног, целуя его жилистые руки, прижимаясь головкой к его груди.

— Батечку, счастье наше, коханый наш,— шептали разом Мартын и Галя, обнимая и целуя войта.

Правда, несколько поцелуев Мартына попало ненароком на ушко Гали, но войт не замечал этого.

— Постойте, постойте, медвежата,— отбивался он, усиленно хлопая ресницами и улыбаясь своим добрым старческим лицом,— задушите совсем!

На утро весь Киев только и говорил, что о вчерашнем происшествии и о том, что славетный войт киевский отдает свою дочку Галю за мастера золотарей Мартына Славуту, а бывший жених ее Федор Ходыка женится на богатой земянке Богдане Кошколдовне.

К церкви Сретения и к церкви Николая Доброго тянулись уже с раннего утра богато разубранные толпы народа. Всем хотелось посмотреть на пышные свадьбы, сложившиеся так странно, так неожиданно. Однако

большинство тянуло к церкви Сретения, так как весь город, за исключением небольшой партии новых людей, крепко любил своего старого ворчливого войта.

Наконец приблизился и свадебный поезд. Дружки и светилки на разубранных коврами телегах, бояре на увешанных пестрыми квитами лошадях и, наконец, сам славетный войт киевский в золотом парчевом кафтане, а за ним и Галочка, сияющая, смеющаяся, как весенний, радостный день.

— Слава, слава, слава! — кричали кругом горожане, а войт улыбался счастливо и торжественно, кивая всем направо и налево своей седой головой.

В богатом дворище войта настежь стояли ворота. Вдоль всего двора тянулись длинные столы, покрытые белыми скатертями; заваленные яствами серебряные мисы и таци стояли на них; лежали груды пирогов; целые бочки меду и пива возвышались кругом. Горы сластей, ласощей заморских подымались среди серебряных блюд.

В светлице за большим столом сидели самые почетные гости. Пестрели драгоценные кунтуши и жупаны, редкостные каменья, меха и намитки, затканные золотом. За столом на посаде, на возвышенном седалище, помещались только что повенчанные молодые. «Лукавое зелье» совсем присмирело и бросало из-под длинного белого покрывала счастливый смущенный взор на своего дорогого соседа.

Храбрый пан Лой, который умудрялся не пропускать ни одной пирушки, был тут же. Пан цехмейстер, узнавший о свадьбе Мартына, переложил гнев на милость и только в память покойного Славуты — так сказал он Мартыну — согласился пожаловать на веселый пир. Даже тощая пани цехмейстрова, умолкавшая только под взглядом своего сурового пана цехмейстра, сидела тут же среди почетных горожан; впрочем, она не могла удержаться, чтобы не сообщить вполголоса своим соседкам, что с червоным дьяволом пролетала мимо их дома не Галя, а Богдана Кошколдовна, что это она видела своими собственными глазами и готова поклясться всем на мощах всех святых. Слуги обносили всех пенящимся вином; веселые возгласы и здравицы гремели кругом.

Наконец поднялся со своего покрытого бархатом стула и славетный войт киевский.

— Ну ж, зяте мой коханый,— начал он важно, наполняя тяжелый золотой кубок старым дедовским медом, поседевшим в глубоких погребах,— бери ж мою дочку, люби ее и жалуй: одна она у меня...— Голос войта дрогнул, но он мужественно поднял голову и продолжал дальше: — Больше хотел я дать ей, да через этого харцызу пропало моих денег три тысячи коп литовских грошей. Что ж делать! Что с воза упало, то пропало, а после моей смерти все заберешь!

— Не печальтесь, пане тесте,— поднялся к нему счастливый и довольный Мартын,— люблю я Галочку и без всякого добра, а товары ваши не пропали: все я ей за доброе и укорливое воспитание в дар записал.

— Что? — изумился пан войт, не понимая, о чем говорит Мартын.

— А вот что! — протянул тот войту большой лист бумаги.

Быстро, быстро просмотрел войт дарственную запись и от радости и удивления не мог первое время и заговорить.

— Как, ты? Все мои товары ей отписал? Да как же ты их у воеводы выдрал? Как?

— Ну, это уж наша печаль! — тряхнул Мартын удало головой, и лукавая усмешка осветила его лицо.— А речь в том, что войтовы товары воеводе не достались, а достались войтовой дочери, как он того и желал!

— Ай да Мартын! Ай да Славута! Молодец — лыцарь, а не цеховик! — зашумели кругом гости, наполняя кубки и протягивая их к нему, а довольный и торжествующий пан войт киевский мог только выговорить, обращаясь ко всем: «А что? Га?» Но весь его сияющий вид досказал остальные слова: какого я себе зятя доскочил.

— Гм...— рассуждал философски пан цехмейстер, отпивая небольшими глотками свое вино.— После этого и нарекай на нечистую силу; правду говорит пословица: бога почитай, а и черта не забывай! Уж истинно, когда господь захочет человеку счастье послать, так и дьявола на добро натолкнет!

— А как же, как же! — подхватил пан Лой.— Вы меня об этом спросите, я ихнюю братию хорошо знаю! Есть между ними и славные ребята, грех сказать. Надо только уметь этих голубчиков к рукам прибрать, да! — обвел он всех присутствующих торжествующими глаза-

ми.— Мне с ними много раз приходилось дело иметь, так я уж их хорошо знаю, вот как моих вартовых,— пан Лой отер бархатным рукавом пот с багрового лица и с наслажденьем опрокинул свой стакан.— Да вот, к примеру, расскажу вам смешной случай, как мне однажды черт целую копу хлеба смолотил.

— Как, черт молотил?! — раздалось сразу несколько голосов.

— Так-таки и молотил! — кивнул уверенно пан Лой, поглаживая свой тучный живот.— Не хотелось бедняге, да что делать, пришлось послужить! Го-го-го! От меня ни один не уйдет! Да вот и ваш червоный дьявол? Сбежал... От меня сбежал и свой пекельный плащ мне бросил и полхвоста у меня в руках осталось, н-да!

— Полхвоста?! — замерла в изумлении пани цехмейстрова.

— А вы думали как? Пан Лой шутить не любит! Мне лучше в руки не попадайся! Да!

В это время появился в дверях вышедший незаметно в светлицу Мартын и, подняв красный плащ, произнес гробовым голосом:

— Этот пекельный плащ здесь!

Невообразимый крик ужаса вырвался из груди всех гостей. Кубки и фляжки покатились со стола. Гости бросились бежать... В дверях поднялась страшная давка: одни толкались, чтобы выскочить на двор, другие спешили со двора узнать, что случилось за свадебным столом. Невообразимый шум наполнил комнату. Напрасно кричал из последних сил Мартын, держа в руке красный плащ:

— Успокойтесь, славетние горожане: это он, этот червоный плащ натворил всех бед!

Никто не слушал его.

— Да постойте, панове! Куда вы? Это Мартын Славута! — опомнились уже было храбрейшие, стараясь успокоить обезумевших гостей, но успокоить гостей удалося не скоро.

Наконец, когда все уже воочию убедились, что перед ними стоит истинный Мартын Славута, мастер из цеха золотарей, и держит только в руке огненный плащ, громкий хохот огласил всю комнату.

— А вы все уж и перепугались? — раздался голос пана Лоя, скатерть приподнялась, и из-под стола пока-

залась круглая голова пана Лоя; но на этот раз лицо его было красно и сконфуженно. Он смущенно оглядывался кругом, стирая со лба крупный пот.

— А ты чего, пане-брате, под стол попал? — ошеломил его вопросом пан цехмейстер.

— А?..— пан Лой замялся.— Ге... Я хотел его за ноги поймать!

Но веселый смех покрыл его слова.

— Так это ты, пострел,— обратился цехмейстер к Мартыну,— весь город на ноги поднял?

— Не я, не я, пане,— оправдывался, улыбаясь, Мартын.— Всему виною этот красный плащ! На ж его, Галя,— бросил он жене красный плащ,— спрячь его на самое дно нашей скрыни, чтобы рассказывать и детям, и нащадкам нашим, как нам с тобою, голубко, червоный дьявол стал в пригоде.

— Эх, накостылять бы тебе хорошо за твои штуки, да иди уже сюда, поцелую тебя, шибеник,— не выдержал-таки войт и, распахнувши широко объятия, прижал зятя к груди.

— Так, так, любо, любо, пане войте! — зашумели кругом гости, подымаясь с мест.— Будем жить, как здавна бывало! Ходыки нам не надо: ты за нас, а мы за тебя будем стоять, как и до сих пор стояли, как и здавна стояла наша киевская земля!

Шум, раздавшийся у войтовых ворот, покрыл и веселые голоса гостей. «Воевода! Воевода!» — закричали со двора.

— Воевода? — отступил пан войт, и в голове его быстро замелькали злобные мысли: «Неужели осмелился приехать? Хочет еще свадьбе помешать?» — И лицо войта снова стало угрюмо и сурово, но размышлять было некогда: пан воевода уже входил во двор.

Лицо его, подрумяненное и подделанное, освещала милостивая, приветливая улыбка.

— Что ж, пане войте,— остановился он среди двора,— принимаешь ли на свадьбу гостей?

Еще минуту старый гнев бурлил в строптивом сердце войта, но честь, сделанная ему воеводой в лице всех горожан, растопила наконец и его:

— Пожалуй, вельможный пане, за честь почту,— поклонился он в пояс воеводе, распахивая перед ним дверь.

— То-то ж, пане войте, давай будем жить старым обычаем, без ссор и без свар,— улыбнулся воевода, протягивая руку войту.— Вся-то и свара у нас вышла через этого проклятого Ходыку: сначала он подбивал меня на всякие пакости, на всякие выдеркафы против тебя, а когда я ему укоротил его грабительские лапы, так он на твою сторону!..

Просиял старый войт. С торжеством пожал он воеводскую руку, а горожане обступили свое начальство плотной стеной.

— Спасибо, пане воеводо, вовек не забуду твоих слов!

— Ну вот, вот, так-то лучше будет! А скажи, приготовил ли мне свадебную куницу? — шутливо ударил войта по плечу воевода.— Или старый обычай пан войт забыл?

— Не забыл, не забыл! Как забыть! — воскликнул весело войт.— Гей, хлопцы, свадебную куницу сюда!

У ног воеводы опустили массивное золотое блюдо, на котором лежало шесть дорогих куньих мехов.

— Ай да войт, ай да хозяин! — улыбнулся довольно воевода, делая знак своей свите убрать и меха, и блюдо.— Умеешь честить гостей! — И довольный воевода весело последовал за войтом.

Уже и солнце перешло полуденную линию, а к дворищу пана войта все еще прибывал народ. С обтаявших крыш падали последние капли воды, солнце ярко и весело светило с голубого безоблачного неба; вешние ручьи шумели кругом, а пан войт киевский стоял на своих широко распахнутых воротах, окруженный почетными гостями.

— Гей, панове горожане киевские, цехмейстры, мастера и подмастерья, кушнеры, золотари и кравчики,— громко кричал пан войт, зазывая гостей,— ковали, седельники и шевчики, чеботари и каменщики, столяры и плотники, маслобойники, воскобойники, все почетные крамари и горожане киевские, всех прошу на широкий двор, на веселый пир старожитним звычаем, давним обычаем, как было и за наших дедов и отцов. «Яко мы никому не велим старовыны рухаты, а новыны уводыты».

— Слава! Слава! — гремело кругом.

Первые коршуны

Историческая повесть

(Из жизни Киева начала XVII столетия)

I

Это было в 1610 году. Время близилось к масленой. Снег еще держался, хотя местами уже начали появляться проталины.

Зимнее солнце садилось за горы, когда к воротам заезжей корчмы, поставленной догадливыми отцами доминиканами на вышгородском шляху, подъехал молодой всадник.

Соскочив проворно с седла, он привязал поводья своего коня к одному из колец, вбитых в высокий дубовый столб, и сначала направился торопливо к дверям самой корчмы, но, подойдя к ним, остановился и стал нерешительно осматриваться кругом. У столба была привязана еще одна оседланная лошадь, а под навесом жевали овес четыре; одна была запряжена в грынджолы — салазки, пара — в большие сани, а четвертая стояла у желоба. Это обстоятельство, видимо, не понравилось всаднику: в шинке, следовательно, было не мало народу, и ему, путнику, трудно будет добиться нужного — как себе, так и коню.

Взгляд его ласково скользнул по красивому животному, заржавшему приветливо к коням; оно теперь грациозно вытягивало свою черную блестящую шею и мягкими губами ощупывало морду незнакомого товарища.

Приезжий потянулся, желая расправить окоченевшие члены, и распахнул движением плащ, застегнутый у шеи серебряными аграфами * и спадавший красивыми складками за плечи. Из-под темного плаща вырезалась стройная фигура и гибкий стан всадника, одетого как-то странно. На приезжем был не местного покроя кафтан,

* Аграф — застібка.

подбитый пестрым легоньким мехом, и вычурные, с длинными носками сапоги; кафтан был плотно стянут широким кожаным поясом, спереди которого висел запоясник *, а по бокам торчала пара пистолей. Молодой путник взглянул с некоторым смущением на свои дорогие пистоли — они-то его и беспокоили,— задумался на мгновенье и снова вернулся быстро к своему коню; засунув их осторожно в большой сверток, что привязан был за седлом, он оглянулся еще раз и заметил невдалеке повисшего на заборе еврейского мальчишку.

— Эй ты! Шмуль, Лейба, Гершко, или как тебя? — крикнул приезжий громким, молодым голосом, подзывая мальчишку к себе.

В одно мгновение тот соскочил с забора, подбежал и, снявши теплую ярмулку, остановился почтительно перед молодым паном

— Ты здешний будешь, что ли? — спросил его приезжий.

— Так, ясный пане, сын хозяина шинкаря Лейзара, Срулик.

— Вот и преслично. На ж тебе, гер Срулик, гостинца,— приезжий бросил в ярмулку мальчишки большую серебряную монету,— посмотри за моим конем, чтобы никто не подступал к нему и не трогал моих вещей. Понял?

— Понял, понял! Как не понять, вельможный пане? Их бин аид — все понял! — радостно крикнул мальчик, пряча монету за пазуху, и бросился к поле щедрого пана; но последний, распахнув двери, уже входил в шинок.

Вошедшего сразу обдало горячим воздухом, пропитанным спиртными испарениями, дымом крепкой махорки и каким-то резким запахом чеснока да пригорелого сала. На низком очаге пылали увесистые поленья дров. Сильный красноватый свет ярко мигал по протертым стенам шинка, выхватывая из стоявшего облаком дыма то там, то сям сидящие фигуры. Поближе к огню, на разостланной на полу суконной керее, полулежал спиной к входным дверям какой-то козак: по кармазинному ** жупану, по закрученному ухарски за ухо оселедцу ***, по

* Длинный кинжал. (*Прим. першодруку*).
** Ярко-малиновый (*Прим. першодруку*).
*** Клок волос вроде локона. (*Прим. першодруку*).

богатому оружью, а особенно по шлыку — мягкому остроконечному колпаку с золотой кистью,— можно было сразу в нем признать запорожца, а не простого реестрового козака. Возле него стояла внушительных размеров оловянная кружка, а сам он, нагнувшись к очагу, искал подходящего уголька, чтобы зажечь свою люльку. За выступом очага, в тени, словно пряталась боязливо какая-то жалкая, оборванная фигура, напоминавшая или обнищалого мещанина, или бедняка из селян. А против камина, за столом, сидело еще три посетителя: ближайший к дверям был виден только в профиль и выглядел совсем молодым хлопцем, глаза его светились удалью и юным задором; против него помещался на широком дзыглике * почтенный старик с седой, низко подстриженной бородой и длинными усами. Одежда на обоих была одного покроя, но разнилась в цветах. На старике был темный, заходивший за колени кафтан, из доброго лионского сукна, подбитый лисьим мехом, с широкой опушкой; пуговицы на кафтане,— собственно ореховидные гудзи,— были все позолочены; из-под расстегнутых пол виднелся широкий шелковый пояс, охватывавший стан; на ногах желтели сафьянные длинные сапоги; на голове была шапка, опушенная тоже мехом. На молодом же был светло-синий кафтан, и такие же шаровары, перетянутые белой, шитой золотом шалью, у которой на левом боку висела длинная сабля. Третий был в крытом коричневым сукном байбараке, но его самого мало было видно, да притом он часто склонял голову то на приподнятые руки, то прямо на стол.

Между собеседниками шел оживленный горячий разговор. Новый гость уселся незаметно в углу от дверей, за другим столом, и, подозвав жестом шинкаря, приказал подать себе кружку меду и напоить коня; все эти распоряжения он сделал шепотом, полуприкрывши плащом свое лицо и насунувши на лоб шапку.

Еврей бросился опрометью исполнить приказание приезжего знатного пана.

— Разорение, чистое разорение завелось,— горячился молодой, размахивая руками,— хоть пропадай, да и только! Не станет на руках и ногах пальцев, чтоб перечесть все оплаты: за ниву — давай осып, за хату — давай

* Стул. (*Прим. першодруку*).

дымовое, за куренье горилки — варовое, за пиво — солодовое, за место, где стоишь на торгу,— мисцевое, за торговлю — побарышное, за шинки — капщизну, за товар — мыто... да еще коляду на за́мок, да куницу — за венчанье...

— Тпфу! — плюнул энергично горожанин в байбараке.— Грабители!.. Одно слово — здырство!

— Аж шкура трещит! — юнак мотнул головою.— Да кроме злого здырства, еще требуют натурою: и подводы — на замок, на гонцов, на именитых гостей, и стражу замковую, и стражу полевую, и поправку валов да стен, и вооружение, и милицию, и черт их лысого батька знает, что еще: каждый день — новые выдеркафы!

— Да, прежде эти поборы шли хоть на укрепление и вооружение замка,— заметил грустно старик,— а теперь подавай и то, и другое!

— Хе-хе,— засмеялся запорожец, выпустив, как из броварской трубы, клубы дыма.— Жучат вашего брата славетно!

— Не во гнев тебе. пане Иване,— окрысился на козака молодой,— а лыцарю над нашей бедой не подобало б смеяться: из одного ведь мы теста, одним миром помазаны, одной водой окрещены и козаков да сечевиков * считаем за братьев...

— А мы разве цураемся вас? А ни боже мой! Только смешно, юначе, как хочь: один дерет шкуру с громады, а громада — а не почешется, а не промолвит даже «довольно»!

— А вот я крикну «годи»! — ударил кулаком по столу средний, что был в байбараке.

— Ты вот, козаче, сказал, что один дерет,— заговорил внушительным голосом богато одетый старик,— а этот один, выходит, вся сила в крулевстве: этот один — король, сейм, вельможное панство! Этот один поотнимал все земли и от городов, и от сельских громад на свою руку, этот один обрезывает и нам, горожанам, права, и простому народу, и вам, воинам, козакам... Ведь вот же Наливайко [1] хотел побороться с этим одним, а чем кончил?

---

* Запорожцев. (*Прим. першодруку*).

— Не штука было, батьку наш любый, райче * славетный, и угодить ему в медного быка, коли не отозвались на его поклик все обиженные, а он остался лишь с горстью завзятцев... Эх, коли б в каждом селе, да в каждом местечке, да в каждом городе завелось по Наливайку... так, может быть, этот «один» сидел бы уже сам в быке — вот что!

Приезжий, видимо, весь обратился в слух: его волновали слышанные речи, а последнее слово запорожца вызвало горячую краску на его щеки.

— Что так, то так, а только сразу велетней ** не появишь,— вздохнул старик.— Главное то, что все мы, дети Украины, предковечные господари русской земли, должны разуметь, что всех нас давит одно ярмо, что беда каждого из нас — мещанина ли, купца ли, запорожца ли, селянина ли,— есть беда всех, беда общая. Всяк борись за свое, а и друг другу помогай, тогда общими усилиями, быть может, и осилим пана...

— Да, помогать нужно, а не смеяться,— вставил с укором юнак.

— Кто говорит, помогать-то мы рады,— возразил запорожец,— только ведь должен же сначала хоть крикнуть ободранный да отмахнуться рукой, чтоб знать, что ему помощь нужна; а иначе ведь подумаешь, что грабеж ему в смак...

— Ишь, что бовкнул! — захрипел средний, сидевший ближе к окну.

— Да как же: вот тут говорили, что прежде горожане хоть майтбурским правом защищались, и воеводы не нарушали его, судили лишь жидов, а теперь и майтбурия обессилела, и воевода касует все, и свои стали не дружны...

— Майтбурия, козаче, дана нам была как забавка, чтоб дитя не кричало на пуп,— начал снова наставительным словом старик.— Для других новых местечек, при теперешнем панском гвалте и народном бесправии, майтбурия, може, и есть привилей,— хоть и с чужого плеча, и не на нас шитый, а все же кожух; но для

* Райцами, или лавниками, назывались члены гражданского суда в магистрате; бурмистрами — члены уголовного отделения. Войт — городской голова — председательствовал в том и другом. (*Прим. першодруку*).

** Гигант, герой. (*Прим. першодруку*).

стародревних городов русских — это не право, а приборканье прав... Вон покойный дед мне рассказывал, что за Литвы мы правились тут вольною радою, по старым звычаям и обычаям... А земли было — занимай, сколько хоч, только сообразно поставляй за нее воинов князю, да оружье на них, да харч.

Старик передохнул и промочил себе горло глотком меду: знающее слово его импонировало на всех.

— Вот и относительно святого города нашего, хранителя грецкого благочестия, разве прежде такая околица к нему належала? С давна-давен Киеву послухáли вон сколько сел: Демидово, Козаревичи, Глебовка, Ясногородка, Приорка, Мостыщи, Крюковщина и за Днепром Выгуровщина, а вот как попали под Польшу, так паны все отняли, а нам дали майтбурию... Ну, что было делать? Помирились мы на майтбурии и зажили себе хоть не по давней воле и не по родным порядкам, а все ж зажили: стали судиться и рядиться чужим уставом — саксоном... Прежде-то от дедов да прадедов перешли к нам свои звычаи и обычаи, потом дали нам литовский статут [2], а потом его сменили саксоном... Так все это так перепуталось, мои друзья, что пока доищешься правды, так ногу сломаешь... Знальцы-то в этой мутной воде и стали рыбу ловить, и появилось много кривд... Этими кривдами набивал себе всякий пройдоха карманы, высасывал у братьев кровь, богател, а другие, завидуя ему, тоже стали льнуть к богачам, чтобы и себе захватить какой шмат! — вот и завелись у нас дуки *. А дукам уже не на руку интересы всей братии; им ближе интересы грабителей... Они уже пнутся в паны и вместе с панами да с воеводами готовы грабить и продавать кревных...

«Господи, что за дивный старец, какой зналый ум, какая душа! — пронеслось в голове приезжего вихрем.— И этого сечевика голос знакомый, близкий, а того юнака узнал... узнал... орленком выглядит!» И гость, забыв про свое намерение, совершенно подался вперед и стал вслушиваться уже жадно в каждый звук голоса собеседников, чувствуя, что на сердце его тает лед одиночества, отчужденности и охватывает его мягкая теплота чего-то родного...

— Да разве, дидуню, считают они люд кревным? —

---

* Богачи, аристократы. (*Прим. першодруку*).

заметил горько юнак.— Они его считают быдлом * и, как коршуны, готовы заклевать насмерть...

— А-а!! — злобно крякнул козак и залпом осушил кружку меду.

— Именно коршуны,— одобрил старик,— и прилетные еще, не свои, так им и не приходится считать нас за кревных... Вот хоть возьмем этих Ходык... [3]

При этом имени незнакомец вздрогнул, побледнел и приподнялся с места, а у сидевшего за камином оборванца заискрились глаза.

— Какой-то татарчук Кобызевич прибыл к нам из Мозыря в Киев,— начал словоохотливый старик — воспоминания старины, видимо, доставляли ему утеху,— и стал этот татарин разными темными делишками свое рямье латать... да, обросши мхом, перетащил сюда и все свое кодло... **

Татарчуки оказались малыми способными, на всякое зло годными и до талеров да дукатов более жадными, чем наш Лейзар...

— Ой-ой! — усмехнулся возвратившийся в хату шинкарь, почесав за пейсом.

— А особенно коршун Василь,— продолжал райца,— и начал всех в свои когти захватывать и заклевывать; то денег займет — и заграбит за грош все добро, то оберет, как опекун, сироту, то женится сам на богатой и обнищит весь род, то оттягает по суду всякими кривдами несколько тысяч литовских коп грошей... *** Жиреет шуляк, а от жиру начинает еще больше беситься: глаза-то у него налились кровью, и обуяла ненáсыть... Стал он уже называться Ходыкою, а наши еще выбрали его, как знающего хорошо и литовский статут и майтбурию, райцей в магистрат... Ну, как сел он на лаве, так уже и страх всякий прогнал: подложными документами добыл себе шляхетство, чтоб иметь право захватывать маетности, и стал устраивать настоящие наезды ****, силою отнимать у владельцев имения... Прежний подвоеводий Аксак [4] помогал ему,— конечно, не даром...

---

* Скот. (*Прим. першодруку*).

** Род. (*Прим. першодруку*).

*** Литовская копа — около семи с половиной рублей. (*Прим. першодруку.*).

**** Нападения, разбои. (*Прим. першодруку*).

— Как же вы потурали * такому бесправству и гвалту? — спросил запорожец, переменив позу и усевшись теперь по-турецки.

— Сразу было полоснуть ножом, чтоб и завод сгинул! — процедил сквозь зубы юнак.

— Ге, да ты, я вижу, молодец — завзятый! Мы с тобой еще выпьем,— моргнул ему сечевик усом.

Приезжий ступил шага два вперед; но не был еще замечен.

— Видите ли, панове,— покачал головою старик,— слеп человек... Да и то нужно додать, что Василь, как добыл шляхетство, стал грабить больше панов, а за наши городские интересы часто даже вступался и схватывался с Аксаком. Правда, Аксак был такой же плут и пройдоха, как и Василь, а на статутах, да на майтбуриях знался, почитай, еще лучше. Одним словом — напала коса на камень... А нам это было и на руку. Воеводой-то справжним был у нас тогда князь Острожский, а Аксак только подвоеводием: ну, его было и не страшно,— и прав-то он на нас не имел, и суплику ** можно было принести князю... А тут еще началась у них тяганина за Басань [5]: ведь Василь захватил чуть ли не весь переяславский край. А Аксак подстроил ему штуку, да и князь Острожский уцепился... Ну, Василь тогда всеми мерами и стал пакостить воеводе да подвоеводию...

— А как он подох [6] да запановал на его месте брат его Федор [7],— вставил едко юнак,— так вот теперь мы и знаем, какая польза от этого гада месту!

— Ох, уж этот Федор,— вздохнул тяжело райца,— развернулся. А почему? Потому, что стал у нас воеводой Жолкевский [8]. И прежние Ходыки к воеводам подыгрывались, да прежние воеводы были нам не страшны и бессильны, а Жолкевский ведь сила... Вот этот именно и есть тот «один», с которым самим нам не справиться, с которым бороться нужно всем. Ведь он сенатор, каштелян краковский и польный *** гетман, ему, как гетману, подчинены все войска в нашем крае и козаки реестровые...

---

* Потворствовали. *(Прим. першодруку).*

** Жалобу. *(Прим. першодруку).*

*** Товарищ гетмана, подчиненный ему как главнокомандующему. *(Прим. першодруку).*

Над нами теперь засел не воевода бесправный, а можновладный сенатор и гетман... Такому и перевернуть всю нашу майтбурию вверх дном — раз плюнуть, против такого повстать — все одно, что повстать против всей Посполитой Речи.

— А что ж, хрен ей в зубы, чего смотреть? — потянулся запорожец и стал снова набивать тютюном люльку.

— Да я б и начал с этих Ходык! — брязнул саблей юнак.

— Хе, молодо — зелено! — улыбнулся грустно старик.— Доки сонце зийде — роса очи выисть! Правда, что Федор под рукой Жолкевского творил всякие грабежи и бесчинства, отнимал от города в свою пользу доходы...

— Как же не отнимал, славетное панство? — вмешался вдруг в разговор Лейзар, кланяясь низко.— Перепрашую за смелость... Да и теперь, почитай, все шинки в его милости — за одну капщизну, а млыны у кого? Откуда же, проше панство, городу иметь доходы на все оплаты и потребы? Я втрое больше платил... Ой, вей мир!

— Го-го-го! — засмеялся козак.— И жида перешаховал. Ну, этакому и в пекле — первое почетное место!

— То было,— потер себе лоб седой райца,— а теперь Федор со своим гуртом стоит за наши права и хочет с нашим войтом Балыкою [9] отпор дать гетману-воеводе... Нет, теперь он стих...

— Какое, батько наш любый, стих? — возмутился юнак.— Да в прошлом же году разве он не окрутил магистрат: за такие гроши купил богатое наследство молодого Мелешкевича, что умер так нежданно-негаданно за границей...

— И что стоит теперь перед вами, шановное, славетное панство! — произнес громким, взволнованным голосом приезжий, выступая вперед.

Если бы в этот миг расщепила молния стол перед собеседниками, то это не так бы потрясло их, как произнесенные незнакомцем слова: запорожец схватился на ноги, юнак отскочил к окну, бекеша припала к столу, седовласый старец отшатнулся, ухватившись за дзыглык, а Лейзар присел, закрывши уши руками и уронивши ярмолку...

На жалкого оборванца, скромно ютившегося в углу и, по-видимому, не принимавшего никакого участия в

разговоре, слова, произнесенные незнакомцем, произвели то же самое неожиданное впечатление. Он быстро поднялся с места, взглянул в лицо незнакомцу и тут же опустился на лаву...

Через мгновенье, воспользовавшись всеобщим замешательством, оборванец выскользнул незаметно из шинка.

Оцепеневшие от ужаса, все застыли на своих местах.

— Успокойтесь, славетные дорогие панове! — промолвил снова приезжий.— Я не мертвец и пока им еще не был: это уморил меня, вероятно, опекун мой Ходыка... А я, как видите, душою и телом прирожденный мещанин киевский Семен Мелешкевич, сын зайшлого * цехмейстра Петра Мелешка.

— Свят, свят! — перекрестился лавник.— Вот чудо та диво! Да и направду, панове, кажись, это он — Семен-сирота...

— Да я же, я... и нашего батька шановнейшего пана цехмейстра и райцу Антона Скибу сейчас же признал.

— Да бей меня святый Паликопа, если это не Семен!— прохрипел отрезвившийся обладатель байбарака: он давно уже протирал глаза, бормоча: «Да воскреснет бог и расточатся врази его».

— Он же, он... Семенко, друже мой! — вскрикнул опомнившийся юнак... ** и стремительно бросился обнимать воскресшего друга.

«Васько мой! Щука зубастая!» — «Семенко любый!!» — вырывались только восклицания среди поцелуев.

— Да пусти его — задавишь,— отозвался шутливо старик,— дай и мне обнять восставшего от гроба.

Приезжий порывисто подошел к Скибе, и тот заключил его в свои объятия, целуясь по христианскому обычаю трижды; а потом, отстранив от себя, стал любоваться молодым да стройным красавцем:

— Ге-ге! Да он совсем вылюднел, молодцом стал! Ехал туда в заморские края худым дылдой, глыстюком каким-то, а через два года, кажись так, через два — вернулся каким красенем, а? Поглядите! Эх, если б встал

* Умершего, покойника. (*Прим. першодруку*).

** Юнец, но вместе с тем и герой, молодчина. (*Прим. першодруку*).

тепер небожчик * старый цехмейстер Мелешко, то-то бы порадовался сынком!

— Пропадут все наши горожанки! — засмеялся Щука.

— Что все? Одна важнее! — подморгнул седой бровью старик.

При этом намеке Мелешкевич как-то смущенно улыбнулся и поспешно отвернулся в сторону.

— Да подайте же его и мне! — возопил, ударив себя кулаком в грудь, горожанин в байбараке.— Пусть и кушнир ** Чертопхайло обнимет сына приятеля!

— А, любый дядько Микита! — засмеялся Семен и горячо обнял немного обрюзглого и небритого кушнира.

Шинкарь долго сидел на полу словно окаменелый, потом, прислушавшись к приветствиям, он пришел наконец в себя, схватился на ноги и стал махать восторженно ярмолкой, приговаривая: «Ой, вей мир! Ой вус дас комедия!»

Теперь он стал учащенно кланяться молодому Мелешкевичу и чмокать губами.

— Ой панове! Ой пышное панство! Каким же теперь лыцарем стал пан... Далибуг, у нашего гетмана ни хорунжего, ни эсаула такого нема! Куды им! Ой, как сердце у старого Лейзара радуется. Их бин аид, словно своего небожчика Хайма вижу...

— Га-га-га! С сыном своим сравнял! — засмеялся на всю корчму Чертопхайло.— Ну годи,— крикнул он жиду.— Тащи-ка сюда скорее мед!

Шинкарь метнулся по корчме, размахивая полами своего темного лапсердака и, словно вампир, юркнул в открытую ляду ***.

Спокойным зрителем всей этой сцены был один лишь запорожец.

Скрестивши руки и саркастически улыбаясь, он смотрел на переполох горожан, на изумление их и на посыпавшиеся радостные приветствия. Впрочем, и у сечевика глаза горели и искрились любовно.

— Садись же, дорогой мой Семенко, вот сюда! — подсунул Щука своему другу деревянный громоздкий стул.

---

* Покойник. (*Прим. першодруку*).

** Меховщик. (*Прим. першодруку*).

*** Крышка в погребе. (*Прим. першодруку*).

Семен еще раз стиснул его руку и опустился на стул. Откинув на широкую спинку свой плащ с капюшоном, от отстегнул кожаный пояс и распахнул странно скроенный и нездешним мехом подбитый кафтан; под ним оказалась одежда еще нарядней: выглянул голубой едвабный однорядок, опоясанный кованым серебряным поясом, и бархатные синего цвета узкие шаровары, вдетые в щегольские сапоги коричневой кожи, с раструбами вверху. Только, несмотря на то, что путешественник ехал верхом, на них не было шпор.

Теперь, при ярко пылавшем огне, присутствующие могли рассмотреть лучше вернувшегося земляка. Роста он был высокого, широк в плечах, сложен стройно и крепко; лицо его, молодое, красивое, дышало здоровьем и жизнерадостью; русые волосы были острижены коротко; более темные усы закручивались концами вверх; в синих глазах, опушенных бахромой темных соболиных ресниц, светилось столько неподдельной доброты, что взгляд их подкупал каждого.

Сопя и пыхтя, поставил наконец Лейзар на стол пузатый металлический жбан, наполненный до краев темной искрившейся жидкостью.

— Давай же сюда и для зубов чего-кольвек *,— сказал сиявший радостью райца.— А ты, славный лыцаре,— обратился он к запорожцу,— подсаживайся тоже к нашему гурту да опрокинь в горлянку кухоль-другой меду за здоровье мертвеца.

— Да вот, батько коханый,— ответил, вскинув оселедцем козак,— жду я все, чтоб этот мертвец взглянул хоть раз на меня.

При этих словах Мелешкевич вздрогнул и повернулся быстро на стуле.

— Га? Не узнаешь? — рассмеялся во весь рот запорожец.

— Постой, постой! Да нет, не может быть,— вмешался гость,— это какая-то мана **.

— Мана? Го-го! Такой мане не попадайся в руки! Так что же, не узнал-таки? Гай-гай! Вот так память! А еще хлопцами поменялись крестами и поклялись в побратимстве навеки?

---

* Чого-небудь (*польськ.*).

** Призрак. (*Прим. першодруку*).

— Грыцько?!

— Да не кой же черт, как не он! Эх, братуха-шельма, забыл?

И старые друзья детства так стиснули друг друга в объятиях, что слышно было, как затрещали их ребра.

— Забыл, бестия? Зрадил, шельмак? — повторял сечевик, не выпуская из рук друга детства.

— Да как же узнать? — оправдывался тот.— Безусый был, стриженый, мыршавый, а теперь — оселедець гадюкой, усища помелами, медведь медведем! А был перепел...

— Ге, теперь уже не перепел, а деркач!

— Да полно вам! — остановил наконец Скиба словоизлияния свидевшихся друзей.— Просим к столу: вон уже Лейзар принес и веризуба, и печеных яиц, и даже трефного сала... Он ведь тоже лакомится им, только тайком от Ривки.

Гостеприимный шинкарь усмехался, кланялся и обтирал свои пальцы о пейсы.

Когда первый голод был утолен и несколько заздравиц опорожнено, закипела снова беседа.

— Ну откуда же ты, сынашу, едешь? — обратился к Мелешкевичу старик Скиба.

— Теперь прямо из Кракова.

— А прежде же, за эти два года, где бывал, где пропадал, где помирал?

— Куда меня не швыряло! Был и во Львове, был и в Варшаве, пропадал в немецкой земле в Нюренберге, попал и в тюрьму...

— Что же там сталося? — спросил участливо Щука.

— Эх, брат, не веселая байка, не хочется сразу копошиться в ранах... а коротко — так вот. Поехал ведь я доучиться батьковскому ремеслу в чужие края до всесвитних мастеров, увидать художние штуки, приловчиться к диковинным выробам. Ну и опекун мой Ходыка согласился на то охотно, и деньги на содержание через купцов высылал. Я и принялся за работу, всех учеников-чужеземцев за пояс заткнул... Недаром на чужбине мыкался...

— И заполучил от всех цехов свидоцтва? — перебил Щука.

— Тут они,— ударил себя по правой стороне груди Мелешкевич.

— Эх, счастливый! Так ты завтра и мастером будешь? Только штуку misterium *...

— Ну, штуку misterium я такую вам выхитрю, что и глаз не оторвете,— взмахнул самодовольно головой Мелешкевич.

— Так только вступное дашь да устроишь нам коляцию **,— обрадовался кушнир,— и не будь я Чертопхайлом, коли не впихнем тебя сразу в цех.

— Спасибо! Так вот,— стал продолжать рассказ Мелешкевич.— На второй год Ходыка обещал мне передать деньги через здешних торговых людей, а передал мне через них только то, чтобы я постарался где-нибудь призанять на час, так как деньги все мои находятся в оборотах... Это было в Нюренберге. Ну я, зная, что есть из чего заплатить, и занял... А Ходыка потом перестал отвечать мне и на письма! Окончилось тем, что лыхварь ***, у которого я занял деньги, посадил меня в тюрьму.

— А этот злодий, грабитель распустил здесь слух, что сидишь ты в тюрьме за кражу и за разбой! — вскрикнул Щука.

— Ах он иуда! — вздрогнул Мелешкевич.— Если бы не учитель мой, мастер, то я бы до сих пор гнил в Нюренберге. Он меня выкупил, на отработок, а после пристроил; я познал еще высшую штуку ****, заработал и вот теперь только мог возвратиться на родину.

— А тем временем твой опекун донес в магистрат, что ты умер... или еще лучше, что тебя покарали на горло в тюрьме, нашлись и свидки,— озвался Чертопхайло,— и что твоя батьковщина, как безнаследная, належит городу, ну магистрат продал все твои маетки, а купил их твой же опекун — Федор Ходыка... И за такие гроши!

— Так я, значит, нищий? — вскрикнул ограбленный, ухватившись рукою за голову и обводя всех загоревшимися дико глазами.

— Не попустим! — брязнул саблею Щука.

— Кишки выпустим! — решил мрачно Деркач.

— Да, за побор, за обман, за грабеж.

---

* Образец работы. (*Прим. першодруку*).

** Ужин, угощение. (*Прим. першодруку*).

*** Процентщик, лихоимец. (*Прим. першодруку*).

**** Искусство. (*Прим. першодруку*).

Мелешкевич ухватился за свой кинжал.

— Стойте, горячие головы! — поднялся с места Скиба.— Сейчас и до ножа! Это дело вопиющее и не ножом нужно победить сдырца Ходыку, а нашим правом... Мы все возьмемся, Семенку, за твое дело, и на бога надия, что кривду сломим и сиротское вернем; ко мне, Семенку, и завертай, как бы к батьку родному.

Тронутый теплым словом своего заступника, Мелешкевич поцеловал почтительно у него руку.

А Чертопхайло и Щука кричали:

— Не выдадим! С нами батько Скиба и дед Мачоха!

— Ну, а теперь пора и до миста! * — заключил райца.— Вон уже и солнце зашло, до Подола будет добрых полмили — еще замкнут браму: Жолкевский завел такие строгости, что даже дров из наших окружных лесов не дозволяет рубить.

Горожане вздохнули и, надев бекеши да кожухи, проворно вышли из корчмы.

— Слушай, друже! — остановил своего побратима Деркач, когда все вышли.— Вот тебе рука моя — куда хоч и на что хоч! И если они не справятся, то лучшего мастера на выпуск кишек ты не найдешь! Я вот по справе поеду на час в Вышгород, а на Подоле всегда меня найдешь у проскурницы Параскевии, край Богоявленья... [10]

II

Когда Мелешкевич выехал наконец на своем вороном из корчмы, то небо уже лишь розовело бледным отблеском угасавшего света. С правой стороны дороги тянулись горы, покрытые сероватыми пятнами леса, слева лежало ровной, белой пеленой ложе Днепра, окаймленное на другом берегу сизой лентой боров; выше над ней играли нежные фиолетовые тоны.

Впереди, на виду, ехали в санях горожане; рядом с ними покачивался на раскормленном коне Щука.

Мелешкевич не торопился догонять их и пустил вольно поводья. Он был взволнован встречами и потрясен новостями; масса различных ощущений билась в его

---

* Мисто — город. (*Прим. периодруку*).

груди и не давала в них разобраться... Но все-таки среди хаоса обид и жажды мести в душе его играла какая-то необычная радость, покрывавшая все огорчения.

В прозрачной мгле ему чудился дивный образ молодой, стройной дивчины, с большими черными вдумчивыми глазами... Они и ласковы, и так глубоки, как бездонный колодец...

«Какая-то она теперь? — налетали вихрем на него мысли.— О, наверное, краше ясного солнышка, прекраснее зорьки небесной!.. Ах, как стосковался, господи! А она? Помнит ли или, быть может, забыла? Нет, нет, не такая: сердце у нее верное, незрадное, срослось с моим. Верно, все ждет меня и не дождется!» Он начал припоминать дорогие картины минувшего, переживать наново жгучие ощущения счастья и наконец громко воскликнул:

— Нет, Галина не забыла меня! Лечу, лечу к тебе, моя радость, мой рай! — И он тронул ногою коня.

К путнику побежала навстречу высокая гора с обрывами да оврагами, всадник радостно озирался кругом. «А вон Приорка и оболонь»,— шептал он про себя названия пригородных сел Киева—Подола.

Вскоре он обогнал Щуку, подвязывавшего попругу, поравнялся с горожанами, и вдруг, за крутым поворотом, вынырнул перед ними в розовом морозном тумане славный Киев.

Грозно подымался на верху ближней высокой Киселевской горы *, словно на ледяной скале, Вышний замок, окруженный зубчатым муром. На дальней киевской горе виднелись такие же каменные стены — муры, уходившие кривулей за склоны горы. В стенах Вышнего замка чернели бойницы, на острых углах подымались шестиугольные башни. Из-за высокого мура виднелся золотой крест и купол ближайшей церкви.

У подножья горы, дальше к Днепру, стлался раздольным кругом Подол; его опоясывали тоже валы с высокими башнями и дубовым, крепко сложенным частоколом, стоявшим за широким и глубоким рвом; из-за этого частокола выглядывали красные черепичные и темные

---

* Гора, принадлежащая теперь Фроловскому монастырю. *(Прим. першодруку).*

гонтовые крыши более высоких зданий да купола — зеленые, синие, звездчатые, серебристые и позолотистые — многочисленных церквей с сияющими крестами. Но замковая гора, увенчанная зубчатой короной, владычествовала над местностью и с высоты своей гордой вершины надменно и мрачно смотрела на приютившуюся у его ног суетливую и мятежную жизнь. А на бледно-голубом небе, над белым Днепром, над снежными вершинами и над темными замковыми стенами разливалось тихо сияние догоравшего зимнего дня.

Мелешкевич сбросил шапку и осенил себя большим крестом, потом спрыгнул с коня и приклонился к самой земле.

— Что-то, значит, свое, кровное, святое,— заметил тронутым голосом Скиба.— Вот нет там, за мурами, у человека ни отца, ни матери и никого-никогошенько, а как его тянет к родной земле!

Последние слова вонзились стрелой в сердце приезжего, он вскочил на коня и, протерши глаза, долго искал поводьев.

— А что, сыну,— обратился к нему Скиба,— нет ведь такого города и в немецкой земле?

— Нету, батько мой, нету, пане цехмейстре,— воскликнул с жаром юнак,— ни такой красоты нет нигде, ни такой святыни!

— Ох, горе только,— вздохнул глубоко райца,— шарпают уже лиходеи нашу святыню. Вот доминикане, бернардины сколько своих кляшторов понастроили... Иные стоят на местах, где наши церкви пышались... А сколько грунтов отволокли они от города и от наших монастырей! А Выдубецкий где? [11] И язык не поворачивается! Воевода все гнет на руку латынам, чинит кривды.

— Как, на нашу святую веру напасть? — вскипел Мелешкевич и осадил в порыве негодования так коня, что тот даже присел на задние ноги.— Как же этаким бесправьям и бесчинствам магистрат потурает? Ведь войтом у нас благородный и всеми чтимый Балыка? — спросил он с некоторой робостью, почувствовав, что лицо его покрылось густым пурпуром.

— Да он же честнейшая, добрейшая душа, только упрям, а при упрямстве еще доверчив. Уж сколько раз я ему говорил: не верь ты, куме, этому перевертню, этому разбойнику Ходыке, он перед тобой, мол, ехидничает,

а с воеводой якшается и продаст ему и тебя, и нас всех напевно.

— Да неужели же славный батько Балыка дружит с этим псом?

— То-то, что дружит: еднается будто бы супротив наших гонителей, да мало того — породниться хочет!

— Как? — вскрикнул всадник и от порывистого движения чуть не свалился с седла.

— Да вот помнишь дочку его Галину? — продолжал усталым голосом Скиба.— При тебе еще подлитком была...

— Ну? — задыхался юнак, не замечая грубости своего восклицания и чувствуя лишь, что под его сердцем зашевелилась холодная змейка.

— Так вот эту самую Галину выдает Балыка за придурковатого сына Ходыки.

— Что? — вскрикнул вне себя Мелешкевич.— Это ложь, ложь! Этого быть не может,— и, ударив нагайкой коня, полетел сломя голову к видневшейся уже вдали Подольской браме...

III

Уже во всем городе Подоле погашены в окнах огни и опустевшие улицы да переулки потонули в мертвом мраке; спустившуюся ночь просвечивают лишь где-негде на перекрестках то колеблющиеся мутные фонари, то звездочки теплящихся у некоторых храмов лампад, а в доме войта, что стоит на Кудрявце * среди других усадьб самых богатых и знатных горожан города Подола, ярко светятся окна и по двору бегает челядь: сегодня у войта Балыки засиделись допоздна гости: пан лавник Ходыка со своим меньшим сыном Паньком.

Большой парадный покой войта ярко освещен зелеными восковыми свечами. Свет от них отражается и играет на стенах светлицы, выложенных ясеневыми досками, выполированными, как зеркало, и на дубовом полу, пропитанном олеей и блестящем, как самый лучший паркет. Потолок так же светел и перерезан двумя темными, мережаными дубовыми сволоками, на которых вы-

* Кудрявцем звалась местность, прилегающая к нынешнему Вознесенскому спуску. *(Прим. першодруку).*

резаны изречения святого письма. У средины внутренней стены громоздится изразцовая печь. Небольшие окна убраны шитыми рушниками да фиранками.

Вокруг стены стоят длинные диваны, покрытые коврами; среди комнаты расставлены симметрично табуреты в малиновом сукне и деревянные, раскрашенные и раззолоченные дзыглыки с высокими спинками. В двух углах застекленные шкафы наполнены драгоценной, раззолоченной посудой, а в красном углу стоит стол, покрытый аксамитным обрусом, и над ним целый иконостас с неугасаемой лампадой.

У одной стены высятся дорогие часы — дзыгари — нюренбергской работы; на противоположной стене висит небольшое венецийское зеркало, приобретенное войтом для своей коханой дочки, а повыше размещены рядами портреты митрополитов, архимандритов, зайшлых войтов, бурмистров, некоторых лавников и Балыкиных предков. Все это придает особенно парадный вид покою славетного войта.

В светлице веселый говор и частые взрывы серебристого смеха. Весь стол уставлен различными сластями, преимущественно медовыми: пряниками, пирожками с изюмом, маковниками, шишечками из сдобного теста, жаренного в гусьем смальце и в патоке, марципанами, грушами, вареными в меду, вялеными яблоками, пастилами, фигами, родзинками, орехами и различных сортов повидлами да вареньями; среди мисок, цинковых и серебряных полумисков, виднеются и пузатые фляги наливок, ратафий да чистой пенной — оковитой.

За столом, на почетном месте, сидит редкий гость, Панько Ходыка, разодетый особенно вычурно и богато; но все это — и венецийского бархата кунтуш, опушенный соболем, и розовый атласный жупан, стянутый златокованным поясом,— все это лежит на сутуловатой фигуре молодого Ходыки как-то неуклюже, смешно. Полное, раскрасневшееся лицо его со вздернутым носом и широко расставленными глазами тоже комично, хотя и не лишено добродушной наивности. Возле него, на той же канапе, сидит девушка лет восемнадцати — Богдана Мачоха, подруга и даже родственница Галины, единственной дочери войта; сама же Галина поместилась на табурете с противоположной стороны стола. Старушка, с бесконечно добрым лицом, в темного цвета халате и в

очипке, повязанном прозрачной намиткой, спускающейся широкими концами почти до полу,— няня Галины,— то входит, то выходит, подносся еще лагомины,— произведения ее изобретательности и искусства.

Обе девушки и по наружности и по костюмам представляют полную противоположность. Богдана — нежная блондинка, с роскошным цветом лица, пухлыми губками, смеющимися глазками цвета волошек и смятыми, но от того еще больше привлекательными чертами лица, одета в богатый модный мещанский наряд: на ней сподница розового састу, а стан стянут такого же цвета спенсером, обшитым золотыми шнурками и галунами; сверху него надет расстегнутый, длинный, голубого штофа кунтуш. На шее у панны сверкает и алеет дорогое монисто с золотыми дукачами и золотым же посредине крестом, а на голове надета из голубого бархата широкая стричка, унизанная перлами да смарагдами, к ней сзади пришит целый жмут разноцветных шелковых лент, спадающих каким-то радужным каскадом за плечи.

Галина же выше своей подруги и немного худощавее, что придает особенную стройность ее изящной, гибкой фигуре. Темные волосы красивыми волнами обрамляют ее матово-бледное, прекрасного овала лицо. Черты его в высшей степени правильны; большие черные глаза, опушенные длинными ресницами и строго очерченные бровями, кажутся при бледности еще большими и придают лицу глубоко вдумчивое, сердечное, но и несколько печальное выражение; все влечет к этому нежно-грустному взору, в глубине которого таится загадка, но вместе с тем и вызывает не игриво-радостное, а скорее молитвенное настроение...

Галина одета в бархатный темно-гранатового цвета байбарак; на шее у нее висит на нитке бесцветных топазов большой золотой крест, а на голове надета из черного бархата унизанная лишь жемчугом стричка без лент.

Обе девушки в веселом настроении и, знай, угощают своего гостя. Галина с приветливою улыбкой подает ему всякие лакомства, Богдана же наливает чарки то тем, то другим напитком, не минуя и оковитой.

Гость сначала конфузился и молча лишь ел, а теперь, после нескольких чар, разошелся.

— Да что же ты, мой любый пане, мало ешь и мало пьешь? — пристает Богдана, подмаргивая Паньку.

Тот только сопит и ухмыляется, посматривая посоловевшими глазами то на ту, то на другую панянку.

— Может быть, наши лагомины вельможному пану не по вкусу? — заметила лукаво Галина.

— Го-го! Не по вкусу! — захохотал гость.— Я так облопался, что аж страшно! Я всякие сласти люблю... И другую добрую всячину тоже люблю, а лагомины — страх! А у вас тут славно, вольно, не то, что у нас...

— А у вас же как? — спросила участливо Галя.

— У нас неволя и страх; никуда не пускают. Пан отец всегда сердиты. Ты только, панно, не проговорись, не выдай меня, а батько и крикливы, и скупы... Другие приходят к нему да плачутся, а батько грымают...

— Такой богатый, на весь Киев, и скупой? — изумилась Богдана.— Фе, я скупых не люблю!

— А вот поди же! — продолжал развязно Панько. — Все смотрит, чтобы я поменьше ел: у тебя, говорит, вон какая морда, а то, мол, еще и очкур лопнет...

— Ой! Да то он тебя только стращал,— заметила Богдана, едва удерживаясь от смеха.

— Стращать-то стращал, да и наурочил: уж как не в добрый час кто что скажет, так и справдится...

— Ну?! — фыркнула Богдана, а Галина, законфузившись, опустила глаза.

— Крест меня убей, коли не правда. У нас был большой обед, здоровый... и лавники были, и бурмистры, и прежний воевода Аксак... Батько, знаешь, добыли где-то шляхетскую грамоту, и дешево добыли, так рады были таково, ну и угощали: а я, глядячи, что батько за мной не следит, ем себе да ем. Ну и сошло бы, да, на грех, в носу защекотало, я как чихну, а очкур трись!.. Ну и штаны... тее...

— Ой лышенько! — закричала Богдана, а Галина закрыла руками лицо и припала к столу.

— Что вы, панны, не бойтесь! — запротестовал гость.— У меня теперь ременный очкур, вот...

— Не треба, не треба! Верим! — замахала Богдана руками.— Ой, будет! Уморил совсем, аж кольки в боках.

— А батько и теперь наказывают,— продолжал Панько,— не ешь, мол, а то ни одна панна и любить не станет... таких гладких.

— Не верь, не верь, Паньку,— махала рукой и зали-

валась Богдана,— я первая худых терпеть не люблю, а люблю больше опецькуватых; и сама ведь я не глыстюк?

— Ой-ой! — вскрикнул Панько и, зажмурив глаза, замотал головой в знак удовольствия.— И мне вот такие,— ткнул он пальцем в Богдану так, что та проворно отсунулась,— вот такие пампушечки, гм!.. так не то что, а просто черт знает что, словно полымя... а пан отец говорят, что я должен любить худую.

— Худую? Скажите на милость! — всплеснула руками Богдана.— Бедная ж я, бедная... Значит, твой батько запрещает тебе меня любить? Ну, коли так — буду теперь пить один лишь сыровец!

— От сыровцу — ой-ой-ой! — прыснул Панько.

— Ты и меня рассмешила,— улыбнулась Галина.

— А что ж мне делать от горя? — сделала печальную гримасу воструха.

— Нет, не то, батько против панны ничего, а только говорили, что меня любит худая и что я должен полюбить тоже худую.

— А? Уже не ты ли будешь моей разлучницей? — воскликнула Богдана, указав энергическим жестом на Галю.— Ты, моя сестра и подруга, зрадишь меня и наступишь пятою на мое сердце? О, коли так, то один и конец... на этом ноже: я и тебя, и себя зарежу! — И Богдана, схвативши в руки нож, сорвалась было с места.

— Гвалт! На бога! — вскрикнул и остановил ее Панько.

На крик вбежала няня.

— Что тут такое? Что случилось? — набросилась она на Панька.

— Вот... убить хотела... нож...— едва мог вымолвить дрожащим голосом гость.

А Богдана уже обнимала Галину и хохотала с ней до упаду.

— Да то они жартуют! — успокоила няня гостя.

Панько и сам рассмеялся, а няня его снова усадила за стол и сама присела к молодежи, чтобы сдержать пустоты да занять ее рассказами из старины, а то и просто сказками, которых у нее был запас неисчерпаемый.

А старики в это время в особой светлице, за ковшами доброй мальвазии, вели свою беседу.

Отцу Панька — Федору Ходыке, было лет за пятьдесят, но он выглядел, пожалуй, еще моложе. В волосах

его, черных, как смоль, не было еще седины и следа, она проглядывала предательски лишь на подстриженных его усах да на жидкой клочковатой бородке. Худое, скуластое лицо Ходыки было темно и словно обтянуто пергаментом; одни лишь глаза, узко прорезанные, черные, как агат, были крайне подвижны и вспыхивали постоянно то зелеными, то белесоватыми искрами. Фигура Ходыки, высокая, костлявая, со впалой грудью, была несколько сутуловатой; ее облекал черный бархатный длинный кафтан, опоясанный сверху шалью.

Хозяин дома, отец Галины, Яцко Балыка, был и ростом выше своего гостя и станом далеко подороднее; держался он с достоинством, прямо, хотя годами, очевидно, был стар. Чуприна его, подстриженная кружком, уже совершенно белела, а выбритое гладкое лицо пестрилось сетью морщин. Крупные черты его и длинные седые усы придавали физиономии войта весьма серьезный и внушительный вид, а нервная подвижность ее обнаруживала некоторое упорство и вспыльчивость характера; но все это смягчалось светлыми, открытыми глазами, в которых теплилась бесконечная доброта.

— Да, обрезывает этот Жолкевский на каждом шагу наши права,— горячился Балыка.— Вон заселяет за Золотыми воротами наши споконвечные земли новыми слободами и подчиняет их своей булаве; дозволяет поселенцам и шинки держать, и гнать горилку — нам на сбыток. А нас заставляет, чтобы мы на свой кошт отстраивали ему вновь королевский замок, чтобы сами на себя будовали тюрьму! Мало того, даже мешается в такие справы, какие належат, в силу майтбурского права, лишь одному мне; посылает сюда на Подол дозорцев, чтобы помешканцы тушили к ночи огни! [12] Это мое дело, а не его, а он лезет! Прежний Аксак не был таким напасником.

— Ой-ой! И тот был ядовит: ведь с братом же моим Василем завязался... и хлопот было натворил, да мы таки одолели,— сверкнул глазами злобно Ходыка.— Этот-то, правда, погрознее Аксака, позаяк гетман есть и сенатор, проте, невзираючи на все сие, и на него найдем артикулы и в саксоне, и в статуте, навяжем их на низку, как бублики, да и преподнесем... Подавится!

— Отчего же ты, любый, до сих пор не защищал нас от волка-серроманца?

— Признаться тебе, свате? Оттого, что обиду имел на

вас в сердце, вот что! — Глаза у Ходыки загорелись, как у василиска *, рот расползся в какой-то злорадной улыбке, а на всем лице выступило злобное выражение.— Зависти ли ради, что господь укрепил наш род всякими добрами да маетностями, страха ли ради, что я мудростью превзошел слепых неуков и темноту, ненависти ли ради, что доказал шляхетское наше происхождение, но против меня восстали ближние мои в магистрате, учали творить противления, и если бы не мои друзья, то, быть может, меня скинули бы и с лавников.— При этих словах он сжал свои руки так крепко, что цепкие пальцы его хрустнули.— А коли вы со мною, так и я ваш! Знаешь, какою мерою меряют...

— Ох, не по чести так думать, грех! Ведь ты помешканец киевский, ведь Киев тебя человеком сделал и обогатил.

— Киев?..— прошипел Ходыка.— Хе-хе! Вот кто меня человеком сделал, и обогатил, и возвеличил... Вот кто, а не Киев! — потрепал он рукой по своей голове.

— А ее-то кто умудрил? Господь! Так и его святой град должен быть для тебя священным.

— Вон ты куда,— начал было дерзко Ходыка, но, заметив, что производит тем неприятное впечатление на Балыку, спохватился и сразу переменил тон.— Конечно, ни кто же, ино бог, а Киев мне так же дорог, как и тебе, свате... Вот в этом разумении я и смирил свое сердце, понеже в лихие времена враждовать не приходится, а довлеет ** совокупиться всем воедино.

— Именно, именно — воедино! — подхватил возбужденный и обрадованный хозяин.— Стряхнем всякая злая, забудем свои власные скорби, обиды да соединим руки ради собратий наших, ради отстояния мийских прав, ради сполечного блага.

— А я разве не о сем хлопочу? — поднял трогательно вверх глаза лавник.— Ох-ох-ох!

— Вот это по чести,— потрепал войт от удовольствия по плечу гостя.

— Теперь я за мийские интересы перерваться рад и готов с тобой, свате мой вельмычтимый, рука об руку идти на всякие беды, а коли с тобой,— так, значит, со всем магистратом и со всем мистом. Так-то, верь, сва-

* Василиск — дракон, змій.
** Довлеет — належить.

те! Я ведь желаю с почтивым заступником киевским не то слиться душою, капиталом, а и породниться! — запел сладко Ходыка, хотя этот певучий тон скребнул по сердцу войта.

— Да если бог благословит, если будет на то его воля...— ответил на это уклончиво войт.

— А вот окрутим на рушнику деток, в том и появится божья воля: ведь без его воли нам и думки такой не пришло бы в голову?

— Оно точно; но все же еще, как дети? Придутся ли по душе друг другу... Ведь не нам жить, а им!

— Гай, гай, свате! Седой у тебя разум, а вот иногда...— Ходыка замялся и продолжал наставительно: — Где же слыхано и где видано, чтобы малые сами правились? Без ока, без опеки они головы себе скрутят. Для того господь и родителей им на страже поставил, чтобы керували их на разумный путь.

— Конечно, отцовский совет и даже настояние полезны,— заметил войт,— но если сердце...

— Разве опять нашелся какой блазень или все тот еще... тюремный мертвец,— прервал войта Ходыка, прошипев змеей и прищурив злобно глаза.

— Нет, что ты? — встрепенулся старик.

— А коли нет, так нужно поторопиться, пане свате, шлюбом — весельем... Вот и масленица уже на носу. Колодки станут вязать и нам с тобою,— подыгрывался лавник.

— Да как же так вдруг? — изумился и нахмурился войт.— Да у меня еще все в расстройстве. Вот и сын не вернулся с грецким да цареградским товаром, а он ценный, сам здоров знаешь: камка золотая, адамашек, аксамит и всякие цацки... Ну и приходят в голову разные думки...

— Э, не морочь головы себе этим! Мой сын все досмотрит: он на всех хитрощах весьма зналый и дошлый. Я нарочито и дал его твоему новику для опеки и догляда. Вот что обмиркуй лучше, пане свате! — Ходыка отхлебнул немного из кубка и, придвинувшись поближе к своему будущему свату, начал вкрадчивым голосом:— Тебе ведомо, что я не бедный, не жебрак... Хе-хе! Коли захочу, так твоего воеводу продам, куплю и выкуплю, и весь Киев аксамитом укрою. Значит, я сватаю твою дочку не из корысти... И без посагу отдай — не пожмусь...

— Что ты? Единую дочку-зирку да пустил бы в одной сорочке? — возмутился Балыка и нахмурил густые, седые брови.— Есть у Гали и материнское, и честно нажитое мое...

— Да, Галя ведь от второй твоей жены, из богатого рода Мачох,— проронил вскользь Ходыка.— Я даже решил через год выделить Панька; пускай с молодой малжонкой начинает сам хозяйничать, а мы только будем назирать да тешиться... Этому меньшому я и маетков-статков больше даю, ибо простоват, то есть,— замял он скороговоркой,— не такой быстрый, как братья, плохонький, трезвый, смирный, а для малжонства * ведь это клад!

Балыка утвердительно кивал головой и успокаивался.

— Так вот почему,— продолжал лавник,— нам нужно с тобой поскорее связать руки, как братьям; мне ведомо, что сенат порешил скасовать мещанам права, приравнять их к простым хлопам, к быдлу...

— Не может этого быть! — откинулся даже к стенке возмущенный Балыка, побагровев от гнева.

— А может статься,— ехидно поддразнил лавник,— уже в мелких местечках старосты гонят мещан на черные работы. Да вот и вам наказ есть окапывать стены.

— Ах они, клятые!

— Да ты успокойся, друже мой, нам, старикам, так принимать все к сердцу не личит. Я к тому ведь речь, что нельзя терять часу, нужно начать борьбу везде: и в городском суде, и в трибунале, и в королевском задворном, супликовать и королю, и сенату, ходатайствовать на сейме.

— Так, так... Именно нужно, не гаючи часу... Зараз же!

— Я не возьмусь за эту справу,— продолжал методически лавник, барабаня сухими жилистыми пальцами по столу,— не возьмусь, доколе не уверюсь, что с войтом Балыкою, а ведлуг ** него и с целым мистом, связан есть нерушимо, навеки, доколе все помешканцы не станут меня считать своим... А сие может справить один лишь шлюб, одно лишь кровное поеднанье наших семейств.

— Ну что ж... если бог судия... Я рад, если это потреба для всех, я приложу старание... Только дай срок...

---

* Супружество. *(Прим. першодруку).*

** Ведлуг — через *(польське).*

— Коли есть желание, то дочь уломать не трудно, а там уж мы дадим себя узнать воеводе, доедем его, допечем — удерет отсюда, накивает пятами, а мы заживем на широкой воле. Коли Ходыка с вами, то не сумуй!

Успокоенный войт, с просветленным лицом, встал было к Ходыке, но в этот миг отворилась быстро дверь и на пороге ее появился какой-то старик, одетый в свитку.

— Ясновельможный пане! — проговорил тревожно вошедший.— Нужно зараз домой!

— А что там? — схватился как ужаленный лавник.

— Пыльное дело... Пришел тот...

— А?! — произнес Ходыка и, сделав мимический знак, чтоб не проговорился слуга, прибавил поспешно.— Я сейчас же за тобой... Зови сына!

IV

Проводив до ворот своих именитых гостей, войт возвратился назад в ярко освещенную светлицу, в которой девушки угощали сына Ходыки — Панька. Еще в сенях он услышал доносившийся оттуда хохот. Смеялась громко Богдана, но вместе с тем слышался и тихий смех Гали. Последнее обстоятельство чрезвычайно обрадовало войта; уже больше года в его господе не раздавалось веселого девичьего смеха; с тех пор, как пришло известие о смерти Семена Мелешкевича, Галя совсем переменилась: ни разу не видел он улыбки на ее лице; никому не жаловалась она на глазах, не плакала, не убивалась, а только видно было, что глубокое горе точило ее сердце. Одна только эта цокотуха, Богдана, и розважала ее, да и то плохо...

А теперь, слава богу, видно, дело на лад пошло.

Новый взрыв самого резкого, самого заразительного юного смеха подтвердил размышления войта.

Под седыми усами его промелькнула довольная улыбка и, толкнувши тяжелую дубовую дверь, войт вошел в ярко освещенную светлицу.

Присутствовавшие в комнате были до того увлечены, что даже и не заметили этого. Ухватившись за бока, Богдана буквально покатывалась от смеха, утирая шитым рукавом сорочки слезы, выступавшие у ней от хохота на глаза; смех ее был так неудержимо весел и увле-

кателен, что, глядя на нее, смеялась не только Галина, но и старуха нянька.

— А чего это вы смеетесь так, цокотухи? — произнес громко войт, останавливаясь у дверей.

При звуке этого голоса веселый смех сразу оборвался. Все трое оглянулись и, увидев вошедшего войта, смутились.

— Выбачайте, пане войте, мы и не слыхали, как вы вошли,— ответила почтительно Богдана, поспешно подымаясь с места; за нею встала и Галя, а старуха нянька бросилась убирать со стола посуду.

— Ничего, ничего, смех не грех, дивчата,— произнес приветливо Балыка, подходя к столу и усаживаясь на покрытом красным сукном табурете.— Я рад, что моя Галочка развеселилась.— Он ласково дотронулся до плеча дони и, повернувшись к Богдане, добавил:— Ну рассказывай же, гоструха, чего это ты так реготалась?

Обе девушки молча улыбнулись и лукаво переглядывались между собой.

— Да то мы с этого... с дурня того... смеялись,— ответила наконец Богдана.

— С какого это дурня? — изумился войт.

— Да с того же, с Панька... с Ходыкиного сына.

При этих словах Богданы приветливое выражение сразу слетело с лица Балыки, седые брови его сурово нахмурились.

— А кто это тебе, дивчино, сказал, что Ходыкин сын дурень? — обратился он строго к Богдане.

— Кто сказал? — изумилась искренне девушка.— Да об этом же всякий дурень знает и на Подоле, и в замке.

— Он, може, и не дурень, а только смешной,— смягчила приговор Галя.

— Именно только дурень знает его за дурня,— произнес сердито войт, и темные глаза его сверкнули под седыми бровями,— а всякий разумный человек знает, что Панько юнак тихий, смирный, на крамарстве * добре знается и что всякая из стану белоголовых за молодого Ходыку с дорогой бы душой пошла!

При этом заявлении войта Богдана невольно фыркнула и, спохватившись, закрыла лицо рукавом.

— Чего смеешься? — остановил ее строго войт.

---

* В торговых делах. (*Прим. першодруку*).

— Выбачайте, пане войте,— заговорила торопливо Богдана, отымая руку от лица,— только если б пан войт видел его да услыхал про очкур... Ой, матинко! — и, несмотря на все свое старание удержать смех, Богдана громко прыснула, а вслед за нею рассмеялась и няня.

Это окончательно рассердило Балыку.

— Да полно вам реготаться без толку! — вскрикнул он грозно и стукнул палкой.— И ты тоже, старая ведьма, с глузду зсунулась *. Зубы проела, а ума не набралась! Не умеет уму-разуму наставить детей, а еще и реготчется, мов нависна **.

В ответ на это старуха проворчала под нос что-то непонятное, но войт не обратил на это внимания.

— Ишь ты,— продолжал он сердито,— Ходыка им дурнем сдался. Да дай бог, чтоб у нас побольше таких дурней завелось. Ходыка и шляхтич старожитнего роду, и веры годной, а что уж до статков-маетков, так с любым магнатом потягается... Он мало еще в людях бывал. Несмелый... Может, что и смешное, а им уже — дурень. Разумные какие!

И пан войт сердито поднялся с места и принялся шагать по светлице.

Никто не решился противоречить разгневанному старику.

Богдана поторопилась попрощаться с Галей и поспешно выскользнула из покоя; няня отправилась провожать ее.

Войт с Галей остались в светлице вдвоем.

Притаившись в стороне, Галя с изумлением следила за отцом. Она решительно не понимала, что такое в словах Богданы могло до такой степени рассердить батька. Прежде ведь и сам батько всегда лаял Ходыку, не хотел с ним знаться, а теперь завел дружбу, к себе зазывает, сам к нему едет. И к чему? И зачем?

Еще несколько минут войт возбужденно шагал по светлице, наконец гнев его, по-видимому, улегся; он подошел к столу, сел на лаву и обратился ласково к Гале, все еще неподвижно стоявшей в стороне.

---

* С ума сошла. (*Прим. першодруку*).
** Безумная, бешеная. (*Прим. першодруку*).

— А ты ж чего, доню, зажурылась? Не бойся, не жартуй только над добрыми людьми; смеяться над добрыми людьми и от бога грех, и от людей сором.

— Вы же сами, батьку, прежде не жаловали Ходык...

— Прежде было одно, а теперь стало другое, этот все-таки не похож на Василя-брата; он хоть и любит грошву да зашибает ее больше с панов, зато он, по крайности, восточного нашего благочестия крепко держится, ненавидит эту проклятую унию, за вольности наши неотзовные горой стоит. Всем нам надо теперь в доброй злагоде с ним быть,— наступают-бо тяжкие времена! А он человек зналый, другой такой головы во всей Польше не сыщешь!

Войт задумался и несколько раз провел ласково рукою по шелковистым волосам своей коханой дочки.

Ободренная лаской отца, Галя решилась обратиться к нему снова с просьбой, которую давно лелеяла в душе и на которую получала всегда от отца и лично, и через других решительные отказы.

— Тату,— произнесла она робко,— я давно уже хотела просить вас.

— О чем же, дытыно? Проси чего хочешь, ты знаешь, что я рад сделать для тебя все, что могу...

Галя потупила глаза; с минуту она как бы не решалась произнести вслух свою просьбу, но сильное желание победило ее робость...

— Я хотела просить вас, тату,— заговорила она с запинкой,— чтобы вы отпустили меня хоть на час в Печеры... к тетке в Вознесенский монастырь. Там погощу и отговеюсь.

При этих словах Гали рука войта, гладившая ее голову, сразу же остановилась, и под нависшими бровями засверкали гневно глаза.

— Опять вспомнила старые дурныци? — произнес он сурово.— Гей, дочко, говорю тебе, годи! Пока я жив — и не видать тебе монастыря! Пора уже о себе подумать: или тебе утешно, чтоб смеялись над тобой все горожане, что не нашлось во всем городе такого дурня, который бы тебя за себя взял.

— Мне это однаково, батьку: одному человеку подала я слово и не сломаю его...

— Подала! А кого спрашивалась? Еще на губах мо-

локо не обсохло, а она уже слово! Да и нет этого блазня на белом свете!

— Тогда я замуж ни за кого не пойду.

— Гей, дочко, одумайся,— произнес старик внушительным тоном,— добро, было бы о чем тужить! А то стыд ты свой забыла. За кем плачешь, за кем побиваешься? Прости господи, за гультяем, за ланцем, пройдысвитом *, который и добро свое все промантачил, и батьковское честное имя соромом покрыл.

Галя вся вспыхнула.

— Не пройдысвит он, не ланец, не гуляка! — заговорила она дрожащим от волнения голосом.— Вы ж сами, батьку, говорили прежде, что лучшего зятя не желали бы для своей дочки.

— Говорил, пока Семен еще держался, как добрый и честный мещанин, а как узнал я, что он разлодырничался в чужих краях, бога забыл, стал пить, гулять да еще грабежом промышлять...

— Не пил он, и не гулял, и не разбойничал никогда! — перебила его горячо Галя.

— А на какого ж беса повеялся он в чужие стороны и отчего угодил в тюрьму? Хо-хо! Понадобилось науки искать... А в Киеве не нашлось умелых мастеров? Покойный батько его Мелешко никуда не выезжал, а цехмейстром злотарским и лавником был, и всяк его в городе уважал, а сынок... А! — войт махнул досадливо рукою.— Не хочется только про покойника говорить... Для того только и уехал, чтоб пить да гулять.

— Лгут все люди! — произнесла с горечью Галя.— На мертвого ведь и брехать не трудно: не встанет он, не защитится...

— Да как тут и защищаться! — войт пожал плечами.— Ведь нам в магистрат бумагу прислали, и свидки пояснили.

— Все это ложь, ложь! Наклепы! Я не поверю тому никогда, никогда! — вскрикнула запальчиво Галя и залилась слезами.

— Ну уж ты не очень, не надто,— произнес сердито войт, подымаясь с места.— А вот лучше мое слово помни и выбрось из головы дурь!

---

* Бездельник, бродяга, мошенник. (*Прим. першодруку*).

И, не глядя на Галю, Балыка вышел из светлицы, с шумом захлопнувши за собою дверь.

Галя осталась одна. Долго стояла она неподвижно, устремив в одну точку глаза, а непослушные слезы набегали росой на ресницы, срывались с них и струились по бледным щекам... Наконец острый припадок тоски улегся, Галя опустилась на лаву и бессильно уронила на колени руки.

— О господи! И за что это все на Семена повстали? — прошептала она.— И пьяница, и гультяй, и грабитель! А он, несчастный, мертвый, и оборониться от этой клеветы не может! — Из груди Гали вырвался глубокий вздох. Но пусть говорят, что хотят: она не верила этому и не поверит никогда,— все это от лиходеев напасть! — И не забуду его никогда, никогда! — прошептала она вслух. Пусть батько говорит себе, что хочет, а ее воли тоже не сломать. Одного только Семена полюбила она, ему дала слово, и хоть господу богу угодно было прибрать его с этого света, она останется ему верной и замуж не пойдет ни за кого, никогда.

О господи! Такого ли конца ожидали они, когда прощались в последний раз перед его отъездом в чужие края? И перед Галею встал как живой ее коханый Семен, такой, каким она его видела в последний раз: высокий, статный, хороший, как архистратиг, вспомнился его голос, вспомнились его тихие речи, его ласковые слова... Ох, сколько тогда хорошего ожидалось от доли, каким цветущим ковром расстилалось перед ними життя? Через год Семен обещал вернуться, через год они надеялись сыграть свадьбу. И батько тогда любил его, и покойная мать души в нем не чаяла, только о том и думала, чтобы спаровать поскорее коханых детей... А она, сама Галя... Боже мой, да как же она любила его тогда, да и любит теперь! Думала ли она тогда, когда обнимала его перед прощаньем, что обнимает его в последний раз?

Галя опустила голову на руки и задумалась.

Перед глазами ее воскресла картина ее последнего прощания с Семеном. Что это была за ночь, тихая, темная, напоенная ароматом цветущих садов. Весь город уже спал. Не слышно было ни крика, ни шума, ни лая собак... Только издали, с городской стены, доносился протяжный оклик недремлющего часового: «Вар-туй!» И словно эхо откликалось ему с другого конца города

протяжно и глухо: «Вар-туй!» Они с Семеном сидели в садку, тесно прижавшись друг к другу. Кругом не было ни души... Никто не видел их, никто не слышал их розмовы, только ясные звезды, сиявшие в глубине темно-синего неба, глядели на них со своей недосягаемой высоты. Тихо дремал, как зачарованный, сад, усыпанный нежным беловато-розовым цветом. И на земле, и в небе все было мирно, спокойно, все было полно чарующей неги и счастья... Обнявши ее стан рукою, Семен говорил ей о том, как он вернется через год в Киев, как станет мастером, как они сыграют весилля, как заживут вместе в своем гнездышке тихо и любо, как голубей пара... И Галя слушала его, слушала впервые проснувшимся сердцем и чуткой душой; она обвила его шею руками, она не отрывала глаз от его синих очей; хотела насмотреться на них, чтобы запечатлеть в своем сердце навеки коханый образ, хотела насмотреться — и не могла!

А ночь плыла в таинственной глубине неба, разливая над сонной землей блаженство забвения... Несколько раз порывалась Галя проститься с Семеном, но он снова привлекал ее к себе, и снова осыпал нежными ласками, и снова уверял в своей вечной любви. Уже и тонкий опрокинутый серп догоравшего месяца появился на синем небе, а они все еще стояли с Семеном под усыпанной цветом вишней. Наконец, когда тонкий серп зеленоватого месяца уже начал бледнеть и тонуть в таинственной глубине посветлевшего неба, Семен в последний раз прижал ее горячо к сердцу и, бледный от волнения, произнес неверным голосом:

— Слушай, Галя, через год я вернусь в Киев, но год долгий час, и сердце дивочее, как этот месяц, переменчиво; да и батьку твоему теперь будто и люб я, а может, отыщет себе другого зятя, побогаче, познатнее... Поклянись же мне, что ты дождешься меня и не пойдешь ни за кого.

— Семене, голубе мой коханый. Да неужели же ты не веришь мне? — вскрикнула Галя, обвивая его шею руками.

— Верю, верю, счастье мое, життя мое,— ответил Семен, привлекая ее к себе,— но...

— Да скорее батько живую меня закопает, чем заставит выйти за другого!

— Счастье мое! Радость моя! — вскрикнул и он, покрывая поцелуями ее голову и лицо.— Клянусь же и я тебе, что скорее сырая земля засыплет живого меня, чем я зраджу тебя, чем я забуду тебя, дружину мою верную, единую и на этом, и на том свете.

Из очей Гали выкатились одна за другой две крупные слезы и, медленно сбежавши по щекам, упали двумя горячими каплями на скрещенные руки.

И чтоб она забыла эту клятву, чтоб она забыла своего единого Семена и согласилась пойти за другого? Никогда, никогда! Одно только и осталось ей в жизни: молиться за его душу и ждать смерти, чтобы поскорее свидеться с ним. Что-то сильно сжало горло Гали, глаза ее застлал влажный туман, жгучая, необоримая тоска охватила ее сердце и унесла далеко-далеко к дорогому, незабвенному прошлому. Словно в каком-то тумане выплывали перед нею картины детства, картины пережитого счастья, первых встреч, первых недосказанных слов... Они наплывали одна на другую, исчезали, появлялись снова, и всюду в них был он, хороший, коханый, любимый! То она видела его маленьким резвым хлопчиком, сверстником ее детских игр, то он являлся перед нею застенчивым бурсаком-подростком, то она видела его снова уже взрослым юношей, первым красавцем на весь Подол. И каждый этот образ был так близок, так дорог ее сердцу, что Галя, казалось, сама бы решить не могла, который из них был ей дороже, ближе, милей? Ей казалось, что в жизни ее не было той минуты, когда бы она любила Семена больше, что с самого детства ее душа уже срослась, сплелась с его душой, как сплетаются ветвями два молодых деревца, выросшие из одного корня. Но нет, эта минута была, Галя помнит ее, она не забудет ее никогда, никогда... Перед самой смертью она вспомнит ее для того, чтобы уйти со счастливой улыбкой из этой жизни.

Это случилось три года тому назад, как раз на крещенье. День был морозный, ясный. По берегам Днепра толпился весь Киев. Ближе к берегу на Днепре была устроена великолепная Иордань из разноцветного льда. Все киевское духовенство, облаченное в свои лучшие шаты, с крестами и хоругвями окружало ее. С берегов Днепра спускались на лед стройными лавами все цехи с развевающимися знаменами и значками; особо стояли кра-

мари, особо казаки в своих красных и синих жупанах с алеющими, как мак, верхами шапок. Впереди всех выступал ее батько, войт киевский, окруженный славетными райцами да бурмистрами, а рядом с ним стоял и гетман козацкий, окруженный полковниками да сотниками. Женщины группировались отдельно. Почтенные горожанки с повязанными белыми намитками головами держались степенно и строго, а молодые дивчата, несмотря на торжественность минуты, то и дело перешептывались и пересмеивались между собой... Боже мой! Как весело было в этом цветущем, как летний сад, уголке. Всюду раздавался веселый смех, затаенный шепот. И отчего это было так весело всем? Оттого ли, что солнце сияло так ярко, рассыпая бриллиантовые блестки по снежному ковру, покрывавшему застывший Днепр? Оттого ли, что легкий морозец пощипывал уши и заставлял то и дело переминаться с ноги на ногу, постукивая коваными каблучками? Оттого ли, что на плечах было всего семнадцать легеньких, беспечальных лет? Галя и сама не знает. Она только помнит, что сердце ее трепетало в груди так радостно и легко, как трепещет прозрачными крылышками резвый мотылек, купаясь в ласковых лучах солнца.

— А что это за красень такой, Галю? Вон посмотри в цехе злотарском, вон тот, что держит коругов? — обратилась к ней вдруг Богдана.

Галя взглянула по указанному подругой направлению и увидала высокого, статного юнака, одетого в дорогой синий жупан. Среди всех горожан он выделялся и своей статной фигурой, и красивым лицом. Галя глянула еще раз внимательнее и онемела от изумления,— да ведь это был он, Семен; только кто мог бы узнать в этом молодом красавце того неловкого, застенчивого подростка, которого она видела еще полгода тому назад? А и Семен заметил ее и не сводил восторженных, словно пораженных каким-то чудным виденьем очей... И странное дело, теперь, вместе с его взглядом, какая-то сладкая тревога и непонятное смущение проникли в ее сердце, и Галя невольно потупила глаза.

С этого дня что-то неуловимое, но бесконечно дорогое связало навеки их сердца...

А потом весна пришла... Он уехал... навеки... Мать умерла... И все оборвалось... все!

Галя припала головой на руки и горько заплакала...

Дверь тихо скрипнула, и в комнату вошла неслышно старушка няня. Заметивши, что Галя плачет, старушка молча остановилась у дверей и печально закивала головой. С минуту она стояла неподвижно, грустно смотря на свою питомицу, а затем тихо подошла к столу и, севши рядом с Галей, обняла ее за шею рукой.

— Ах это ты, няня? — произнесла Галя, подымая голову и поспешно отирая руками мокрое от слез лицо.

— Я, я, дытыно моя коханая, а ты опять журышься, опять побываешься!

— Ничего, ничего... Это я так себе... няня.

— Так себе... Эх, знаю я все, все знаю, голубка! — Старушка глубоко вздохнула и махнула рукой.— А тот,— заговорила она сразу сердито, кивнувши головою в сторону светлицы пана войта,— еще грымает, что посмеялись над этим харцызой, да и меня учит; и ты, мол, старая, с глузду зсунулась. Я-то с глузду не зсунулась, а вот за других-то этого сказать нельзя. Видишь что! Шляхетства заманулось! Да хоть ты себе там и пан войт киевский, а горла никому не заткнешь! Кто ж виноват, что ты себе такого всесвитнего дурня выбираешь зятем!

При этом слове няньки Галя быстро подняла голову и остановила на лице старушки изумленный, недоумевающий взгляд.

— Зятем? Что ты говоришь, няня? — произнесла она встревоженно.

— А то говорю, что знаю, дытыно. Ты думаешь, что он даром завел дружбу с Ходыкой?

— Нет, нет, няня, не может этого быть! — вскрикнула Галя, хватая старуху за руки и сжимая их своими похолодевшими, как лед, руками.

— То-то и горе, что правда,— вздохнула глубоко старуха,— сегодня я сама подслушала, о чем они там, запершись, говорили.

— О чем же, о чем? — Галя впилась в лицо старухи полными ужаса глазами.

— О том, что пообещал ему батько выдать тебя за его сына, Панька.

— Нянечко, голубка моя, да лучше ж я убьюсь, на воротах повешусь! — вскрикнула Галя и, заливаясь слезами, упала старухе на грудь.

V

Попрощавшись с Балыкой, Ходыка поспешно отправился к себе домой. Так как дом его находился на Житнем торгу, недалеко от усадьбы войта, то он не взял с собой лошадей, а прибыл с сыном пешком.

Поспешно шагал он теперь по узким кривым улицам нижнего города Подола, опираясь на высокую палку с дорогим золотым набалдашником. Слуга, прибежавший за ним к войту, следовал в некотором отдалении за своим господином. Толстый Панько с трудом поспевал за отцом. На улицах было совершенно темно, тихо, безлюдно... Панько то и дело попадал в рытвины и промоины, но Ходыка не обращал на него никакого внимания. Он был необычайно взволнован каким-то недобрым предчувствием.

Что такое ожидало его дома? Кто прислал за ним? Юзефович? [13] Не от Грековича [14] ли? Но что же могло случиться? Новый наказ, чтоб я стал открытым униатом? О, должно быть, что-то плохое. Для хороших вестей нечего так торопиться, можно и подождать. А это, должно быть, что-нибудь экстренное, опасное, требующее немедленного противодействия... Но что? Ходыка перебирал в своем уме все свои темные дела прошедшие и настоящие, но ни одно из них не могло требовать такой поспешности. Это обстоятельство еще больше интриговало Ходыку, заставляя прибавлять шагу: но при сыне он не решался расспросить об этом верного слугу.

Наконец он дошел до своей усадьбы.

Богатая усадьба Ходыки была обнесена кругом высоким частоколом, сбитым из дубовых бревен с заостренными вверху концами; над ними еще были прикреплены вертящиеся, утыканные острыми шипами бревна, так что лихому человеку не было возможности в нее проникнуть. Массивные дубовые ворота, окованные железом, замыкали ее. Они представляли из себя род небольшого укрепления. Вверху над ними был устроен небольшой навес, вроде крыши, под которым ожидавший посетитель мог укрыться от непогоды. Рядом с выездными воротами находилась узкая калитка, так же обитая железом. Вверху калитки было пробито небольшое окошечко, закрывавшееся деревянной ставенкой на железных болтах. Из-за частокола виднелись только высокие черепичные

крыши построек, наполнявших двор, и опушенный снегом сад, простиравшийся за домом.

Так как время было позднее, то ворота были уже заперты. Ходыка стукнул в них несколько раз палкой. Через минуту проделанное в калитке окошечко отворилось, в него выглянул воротарь и, узнавши хозяина, бросился поспешно открывать перед ним калитку.

Войдя во двор, Ходыка подождал, пока слуга запрет калитку, затем осмотрел замки на воротах, взял из его рук ключи и, обратившись к сыну, произнес отрывисто:

— Ну, а ты ступай теперь к себе, вижу, что после тестевой вечери толку от тебя не добьешься. Завтра уже расспрошу тебя обо всем.

Осоловевший Панько пробормотал в ответ что-то невнятное и молча последовал за отцом в дом.

Направо и налево во дворище Ходыки тянулись всевозможные хозяйственные постройки: кухни, челядницкие и коморы, а сам будынок стоял посредине в глубине двора. Тяжелый деревянный дом Ходыки с потемневшими от времени стенами и красной черепичной крышей с высоким поддашником высматривал чрезвычайно мрачно и угрюмо. Посредине его выступало высокое крыльцо с опирающимся на колонки навесом и широкими ступенями, спускавшимися во двор. Ходыка в сопровождении сына и слуги поднялся по ступеням на крыльцо и вошел в сени. Тусклая масляная лампада освещала просторные сени этого мрачного дома. Направо и налево шло несколько дверей, ведущих в разные покои.

Когда Панько скрылся в одной из дверей, расположенных налево, Ходыка поспешно сбросил на руки сопровождавшего его слуги свой дорогой меховой кафтан и произнес отрывисто:

— Кто?

— Юзефович.

— А где же он?

— В светлице панской,— ответил тихо слуга.

— Гаразд, прикажи же всем расходиться... гасить огонь... Ко мне не допускай никого!

— Слушаю ясного пана,— ответил с поклоном слуга.

Ходыка отправился в свою светлицу. Здесь уже поджидал его таинственный гость, судя по одежде, какой-то обедневший мещанин или просто нищий; сверх грязных лохмотьев у него наброшена была длинная керея с вид-

логой, откинутой теперь на плечи. Росту он был небольшого, с сутуловатыми плечами и непропорционально большой головой, покрытой короткими черными волосами. Лицо ночного гостя внушало всякому отвращение и недоверие. Маленькие черные глаза его постоянно бегали по сторонам, как бы стараясь скрыть свое истинное выражение, большой, словно прорезанный рот с узкими бескровными губами кривился в какую-то затаенную улыбку. Во всей его наружности светились хитрость и скрытая злоба.

При виде вошедшего Ходыки, незнакомец поспешно поднялся с места и, отвесивши низкий поклон, постарался изобразить на своем лице самую подобострастную улыбку.

— Добрый вечер, вельможный пане,— произнес он тонким визгливым голоском.

— Ну что? Что случилось? — перебил его Ходыка, не отвечая на приветствие.

— Важная новость, когда бы не такой случай...

— Знаю, да в чем дело? Говори скорее!

Незнакомец подошел к дверям, приотворил их, выглянул в щелку и, убедившись в том, что в соседнем покое нет никого, быстро подошел к Ходыке и произнес тихо, но отчетливо.

— Семен Мелешкевич вернулся в Киев.

Несмотря на все свое самообладание, Ходыка не мог сдержать своего изумления и испуга.

— Что??! — вскрикнул он, отступая невольно назад.— Семен Мелешкевич?

— Он самый.

— Кто сказал тебе?

— Вот эти самые очи, которые сидят здесь во лбу,— ответил оборванец, указывая пальцем на свои глаза.

— Да ты обознался!

— Если ошибаюсь в том, что вижу перед собой вашу милость, значит, ошибся и в тот раз,— ответил спокойно нищий.

Тон его был настолько уверен, что для Ходыки не оставалось уже сомнения в правдивости переданного известия. Он прошелся в волнении по комнате и снова остановился перед незнакомцем.

— Но где ты видел его, когда, как? — произнес он встревоженным голосом.

26*

— Где? В доминиканском шинку, что стоит на вышгородской дороге. Когда? Сегодня перед вечером, а так, как я вижу теперь вашу милость.

— Как же это случилось? Садись да рассказывай все без утайки,— произнес нетерпеливо Ходыка, усаживаясь в глубокое кресло, стоявшее у стола, на котором лежали кипы всевозможных бумаг и несколько книг в толстых переплетах.

Незнакомец поместился против Ходыки и рассказал ему обстоятельно всю сцену, происшедшую несколько часов тому назад в шинке.

Молча слушал его Ходыка, опустив голову и тяжело дыша.

— Да каким же образом вырвался он из тюрьмы? — вскрикнул он, когда незнакомец умолк.

— Не знаю, я сейчас же улизнул, чтобы предупредить вашу милость, а хвалился он, что прибудет в Киев для того, чтобы посчитаться кое с кем за батьковское добро, так я воротарю шепнул, чтоб запирал поскорее браму... Его-то сегодня не пропустят, а ваша милость обмиркует...

— Гм! Черт побери! — Ходыка поднялся с места и прошелся по комнате. Лицо его ясно выражало досаду, смущение и тревогу.

Незнакомец внимательно следил за своим патроном.

— Досадно, черт побери! — пробормотал снова Ходыка и в недоумении развел руками.— И принесла же его нелегкая, да еще в такую минуту! Нет, это, видно, сам дьявол помогает ему, если он успел выдраться из тюрьмы,— произнес он вслух, останавливаясь у стола.

— Да он в его помощи, пожалуй, и не нуждается,— ответил с усмешкой нищий,— может, и силою выдрался: кулачища ведь — во! Как ковальские молоты: как начнет благодарить нас...

— Ну, это еще посмотрим! — Тонкие губы Ходыки искривила едкая улыбка, а в глазах мелькнул злобный огонек.— С одними-то кулаками далеко не уйдешь!

— Правдивое слово. С вельможным паном он начнет тягаться по судам, а со мной найдет расправу и покороче, ведь я на него везде клеветал, и в магистрате свидетелем был... а, правду сказать, не очень бы мне хотелось с ним стыкаться...

— И напрасно, напрасно,— произнес живо Ходыка.—

Эх, ты, голова! Не нашелся что сделать! Вот если бы ты догадался тогда же в шинке завести с ним сварку, а там и драку, чтоб он тебе ребра полатал или глаз выбил, вот это было б дело, тогда бы мы его на гарячим вчинку сразу же запакували в тюрьму, а оттуда бы он здесь у нас на глазах не скоро выдрался.

По лицу незнакомца скользнула ироническая улыбка.

— Хитро придумано,— ответил он.— Только ведь и мне моя шкура, хоть и плохенька,— он взглянул с улыбкой на свою непрезентабельную фигуру,— а не дешево стоит. Я и то служу верой и правдой, не жалею ее ни в дождь, ни в непогоду, сколько уже побоев принял, сколько греха на душу взял.

Ходыка презрительно усмехнулся.

— Ну, грехи-то, я думаю, не очень обважуют твою душу: добрая веревка еще раз выдержит...

— Оно, положим, как будто я их на плечах и не чую,— ответил незнакомец, передергивая с усмешкой плечами,— а все [ж] нам правду добрые люди говорят, что на том свете будешь за них расплачиваться, так хотелось бы хоть на этом свете погулять. А то вот трудишься, как пес, не спишь, голодаешь, а на какой конец?

— Не беспокойся, супликовать не будешь... заработаешь больше, чем простым шахрайством и злосвидоцтвом.

— Забудьте, вельможный пане... на милость...— оборванец вздрогнул и побледнел сразу.

— Да ведь я выручил тебя от петли за ложное свидоцтво на брата, будто он представил подложные грамоты на дворянство; ведь тебя за это и по сю пору виселица ожидает...

«Хорошее дело, ложное свидоцтво,— пронеслось в голове Юзефовича,— сам я с Василем подделывал, только он не заплатил мне по уговору...»

— А я мало того что вырвал тебя из рук ката,— продолжал внушительно Ходыка,— но еще приблизил к себе, доверием почтил... вон и за разные права ты от меня получаешь, а все недоволен.

— Нет, я повек, до сырой могилы вашей милости.

— То-то ж... а какие-нибудь побои тебе в тягость. А я все о тебе печусь. Уже говорил и с Грековичем. Хоть ты и не вельмы благочестив и благообразен,— Ходыка окинул фигуру Юзефовича насмешливым взглядом,— да

так и быть, тебя уже постригут в униатские попы и дадут еще богатый приход в придачу... Ну что, доволен?

— Довеку не забуду вашего благодийства! — вскрикнул радостно незнакомец и бросился целовать руку Ходыки.

— То-то ж, а ты уже усумнился.

— Слаб человек, а только...

— Что еще только?

— Коли уж приход, так надо к приходу и попадью с посагом.

— Ишь, чего еще заманулось! Ну гаразд, будет и то, сосватаем. Только теперь не время: прежде всего нам надо справиться с Семеном, а не то он всему помешает. Тут не только то, что он начнет за свою спадщину волокиту, это ниц! Но если он не даст мне породниться с Балыкою, так ведь и с Грековичем не легко будет уладить дело... Разумеешь?

— Разумею, разумею,— Юзефович мотнул несколько раз головою.

— Так вот что,— Ходыка снова уселся в свое кресло и жестом пригласил Юзефовича поместиться напротив.— Так вот что,— продолжал он,— первым делом никому, даже и самому Грековичу, ни слова о том, что Мелешкевич возвратился в Киев.

— Я-то буду молчать, да ведь он сам прятаться не станет, сейчас же стругнет к Балыке увидеться с коханкой.

— Дьявол! — процедил сквозь зубы Ходыка.

— Да кроме того, у него много здесь в Киеве друзей и приятелей, сейчас же раззвонят. Так уже сразу нашлось у него трое приятелей, народ тоже не абы-какой, прости на слове, а уж так и твою милость, и брата твоего пана Василия очестили, что мне и слушать было солоно.

— Гм... Что ж они говорили? — произнес живо Ходыка.

— Да всего и не пересчитаешь... Говорили, что и пришлецы, и татарчуки, и коршуны, и грабители... Грабят, обирают всех, нарушают их старожитние и неотзовные права... Про Мелешкевича тоже вспоминали, что купил, мол, Ходыка каким-то тайным способом за такие гроши все его добро...

— А, вот оно что! — Глаза Ходыки заискрились.— А ты их знаешь? — произнес он быстро.

— Еще бы, все наши киевские... Старый цехмейстер Скиба, пьяница Чертопхайло и молодой бунтарь Щука.

— Тем лучше. А еще чего-нибудь не говорили они?

— Как же, ремствовали на теперешние порядки, на воеводу, вспоминали Наливайка и Лободу [15].

— Ого-го-го! — протянул значительно Ходыка.

— А тот молодой Щука похвалялся перевернуть всю Речь Посполитую, да советовал, выбачай на слове, с твоей милости начать.

— Гаразд, гаразд! — Ходыка злобно усмехнулся и потер свои костлявые руки.— Запомним и это: стыдно оставаться у таких доброчинцев в долгу. Однако,— он сразу переменил тон,— надо прежде всего позбыться Семена; потому-то я и говорю тебе, не рассказывай пока никому, чтобы хоть полдня не доведалась об этом дочка Балыки, а я постараюсь ее вырядить куда-нибудь из Подола...

— Не лучше ли выкрасть? Надежнее и вернее.

— Ну, ты уже сейчас за крадижку! Хе-хе-хе! Не забываешь старого? — усмехнулся Ходыка.— Ты следи вот мне неотступно за этим гультяем, не спускай его ни на минуту с глаз; чтобы я знал повсякчас, где он, что думает и что делает? Тут найвальнише, чтобы он не сорвал нам всю справу с Балыкой, а посему неукоснительно надо поскорее упрятать этого гультипаку. Вот если бы подбить его на какую-нибудь бунтарскую штуку или поймать на какой-либо зраде... Или хоть на розмове недоброй про унию, про пана воеводу. Уж если его приятели об этом говорили, так он, я думаю, в этом не поступится им... Гм! — Ходыка многозначительно повел бровью.— Можно было б и свидков найти...

— Разумею,— Юзефович усмехнулся и одобрительно кивнул головою.— Только на все это, вельможный пане, нужно денег. Не подмажешь — не поедешь. А в моем чересе *,— добавил он со вздохом,— сухо теперь, как в Буджанской степи [16].

— Однако же скоро высыхает он! — Ходыка слегка поморщился.— Ну да по случаю этой наглой потребы нá тебе двадцать коп литовских, только смотри, чтоб дело было сделано.

— Жизни своей не пожалею! — вскрикнул Юзефо-

---

* Черес — пояс с калиткой для денег. (*Прим. першодруку*).

вич.— А только, вельможный пане, не лучше ли его без долгих затей отправить в Днепр, ракам на сниданье... De profundis *... Хе-хе! И баста!

— Уж не ты ли собираешься это сделать? — произнес с насмешливой улыбкой Ходыка, смеривая взглядом тщедушную фигуру Юзефовича.

— Фе! — Юзефович сделал пренебрежительную гримасу.— Я на такую грубую работу не здатен, для этого есть хамские руки. Только разумная голова, пане Ходыко, ценится дорого,— подчеркнул он,— а тяжелых кулачищ можно найти досхочу, особо коли позвонить в серебряный звон.

— Верно, верно,— Ходыка прищурил глаз,— только ты забываешь, что у всякой пары кулаков есть свой язык, а язык дурня все равно, что колокол на дзвонице: кто его за веревку дернет, тому он и зазвонит. Ты следи за этим псом неотступно... А если с ним ненароком что и случится...

— Все в руце божией,— вздохнул клиент.

— Ты только приходи и сообщай....

— Слушаю вельможного пана,— Юзефович встал с места и низко поклонился своему властителю.

— А теперь ступай,— произнес тот. — Ключ от потайной фортки у тебя?

— Здесь,— Юзефович ударил рукою по карману.

— Гаразд, — заключил Ходыка,— помни же мой наказ и являйся каждый вечер сюда. Слуге моему Ивану можешь довериться, конечно, не во всем. Если что там затеешь, то помни, что на свою лжешь голову...

Проводив до сеней своего ночного посетителя и замкнув за ним двери, Ходыка возвратился назад в свою светлицу. Несмотря на поздний час, он и не подумал ложиться спать. Хотя при Юзефовиче он и старался скрыть свое беспокойство, но известие о прибытии Мелешкевича страшно взволновало его. Положим, за позов он действительно не тревожился. Черта лысого выиграет у него этот ланец дело: поплатится за неправильную продажу магистрат, а не он; да и то когда! И внуки злотаря поумирают до тех пор! — Ходыка самодовольно улыбнулся.— Да он, Ходыка, не только в магистрате, а и в самом задвор-

---

* «З глибини» — початкові слова псалму, який співають католики під час похорону (*лат.*).

ном королевском суде проведет всякого и вывернет всякий закон так, как ему понадобится... Но дело в том, что ведь этот харпак проклятый раззвонит тотчас по всему Подолу, как обошел его Ходыка... А как отнесется к этому войт? Да и дочка его, когда пронюхает о возвращении Семена, упрется, заартачится, и тогда изволь-ка уломать ее! А если придет в дурную голову этого блазня мысль самому расправиться?.. Гм... гм...

И принесла же нелегкая этого ланца и как раз в самую горячую пору! — Ходыка в досаде зашагал по комнате...— И как раз в самую горячую пору! — повторил он снова про себя.— Ну принес бы его дьявол хоть на неделю позже, и тогда вся справа была б уже покончена, а то на́ тебе! Ух, и стоит же ему тот Семен на пути, как дырка в мосту,— прошипел уже вслух Ходыка и еще быстрее зашагал по комнате.

Галину, Галину нужно упрятать немедленно и избавиться от ее коханца. Напрасно я не подбил... Гм! Без этого не удастся женить Панька, а женитьбу эту надо уладить во что бы то ни стало... Раз то, что и Балыкины добра — весьма лакомый кусок, только закрыл бы старик глаза, так он, Ходыка, все их себе привлащит. Сыновья старшие от первой жены... Го-го-го! Разве ему трудно будет доказать, что все добра и маетки Балыки от второй жены, значит, принадлежат одной Галине...— Ходыка усмехнулся и уверенно кивнул головой.— Го-го! Обделывал он и не такие дела! Да и кроме сего, ему необходимо породниться с Балыкой. Во-первых, на имя невестки можно будет безопасно вести торговые дела, а с этим Юзефовичем опасно, может донести, и тогда он, как шляхтич... Гм! Ведь и у брата через эту торговлю чуть не сконфисковали все до́бра и маетности. А во-вторых, породнившись с Балыкой, он volens-nolens * притянет упрямого старика на свою сторону. Тогда уж как-никак, а не будет он больше на перешкоде ему стоять, придется за зятя руку держать. О, тогда уж он запанует полновластно в магистрате, станет сам войтом... Первым магнатом в Киеве. Ух! Даже голова кружится при мысли о том, чего он может достигнуть!

Ходыка остановился у стола и перевел дыханье.

«Неслыханное богатство... сила величие... Шляхет-

---

* Хоч-не-хоч *(лат.)*.

ское достоинство уже есть. Соединиться с Грековичем и там впереди, чем черт не шутит, сенаторское кресло! Ух!»

Глубокий вздох вырвался из груди Ходыки. От прилива страсти желтое лицо его покрылось жарким румянцем, глаза заискрились, бескровные губы раздвинулись в какую-то алчную улыбку. И чтоб такой блазень стал ему на дороге и помешал довести до конца взлелеянное в душе дело? Нет, нет! Не будь он Федор Ходыка, коли уступит ему!

— Бороться ты хочешь со мною? — прошипел он вслух угрожающим тоном и устремил в темную глубину комнаты загоревшийся злобою взгляд.— Добро, и поборемся! Но только помни, что Федор Ходыка никогда не останавливается на полпути, а коли что, так не побрезгает и средством, которое вернее всех позовов и судов!

VI

Сердитый и возмущенный вошел Балыка в свою опочивальню — лижницу. Ложиться он и не думал, а стал ходить из угла в угол.

— Блажит дивчина,— ворчал он, разговаривая сам с собою, что всегда с ним случалось, когда его что-либо выводило из колеи душевного равновесия.— «Я ему дала слово», га? Бавылысь, товарышовали с детства — не больше, и вдруг — слово, а теперь еще — в монастырь! Так, примха дитячья, а с дытыной нужно и поступать как с дытыной... Да и грех даже такому неразумному давать волю... Ох, уж эта мне мать игуменья! Не кто, как она надыхнула ей такие думки. «Дозвольте, тату, мне отговеться...» Знаем мы, куда идешь! Еще-то и жить не начала и не расцвела, и вдруг бы в келию! Жартует! Подсылала и няню, и Богдану, чтоб я отпустил ее на отговенье... И на их я нагрымал, что пока жив, не пущу дочку в Печеры, и тебе, доню, отрезал!

Вот только как начнет плакать, так слезы ее ржавчиной ложатся на сердце и жгут... Да вот и сейчас чувствую, будто что жжет... Люблю ее, квиточку, ох, и люблю ж! Вся в мать покойницу; такая ж тихая да унылая словно вижу горлинку... Ох! Когда бы она не плакала Говорят, впрочем, что девичьи слезы — роса, взойдет

солнце и росу высушит... Только нужно время, поволи. Не наседать же сразу, она ведь упрямством в меня пошла...

«Ни за кого не выйду замуж!» Вздор, нисенитныця, и слушать не хочу! Над Паньком смеешься? Это все эта дзыга Богдана, все она... Всякому квитку пришьет! Что ж, Панько ничего себе... смирный, не хитрый хлопец, а сердцем добрый и не пошел шахрайством в свой род: правда, зорь с неба срывать не будет, зато ж не будет и верховодить над жинкой... Она станет головою в семье... Ходыка выделит сына и заживут себе любязно... Он иногда ляпнет что-нибудь потому, что его засмеяли, затуркали в великоразумной семье, запугали и держат в черном теле, а он потом вылюднеет...

Даймо, что коли б не нужда мийская, то с Ходыкою б я не роднился: уже вельмы это хижое кодло всем далось в знакы... Грабительством да разбоями прославилось. И хоть этот Федор, кажись, одумался, а все-таки... Эх, потреба в нем великая, один только он, со своей натоптанной головой, может за права наши заступиться и потягаться с ясновельможными!

Ах, времена тяжкие наступают, ополчишеся врази на нас, замышляют отнять и до́бра наши, нажитые потом да кровью, и права, наданные зайшлыми королями, посягают даже на наши святыни... Как же нам не поступиться для спалетного блага своим сердцем. Да коли придут великие зусылья, так я для своего родного города не пожалею ничего, даже шкуры своей! А она? О, она не меньше батька любит народ, только молода еще, не понимает всего, но против воли моей, против воли всех она не пойдет...

Несколько успокоившись, Балыка прилег было наконец на своей пуховой, высоко взбитой, с целой горой подушек постели; но сон не слетал на его очи: сердце его ныло тоскливо от щемящего чувства, а думы, словно рой пчел, кружились вокруг его головы и не давали успокоенья...

Теперь ему засел гвоздем в голову вопрос, что такое у Ходыки случилось, что его ночью пыльно потребовали домой?

И чем дальше он стал по этому поводу думать, тем глубже вонзалась тревога холодными шипами в его

грудь... Он схватился с постели и зашагал снова порывисто, нервно по своей светлице.

«Что бы это могло быть за известие? — стоял перед ним неотвязно вопрос; и как не силился войт, но разрешить его не мог.— Очевидно, что-нибудь наглое и очень тревожное: разве бы осмелился слуга по пустякам беспокоить такое лицо, да еще где — у войта! Если бы у него случилось какое несчастье... ну, пришла бы весть про смерть, что ли... так все-таки не пугали бы ночью. Детей с ним, кроме Панька, теперь нет, да и не подложишь под мертвого руки... А может быть, известие от Степана... о моем товаре... и о моем сыне Дмитре? Ой, так! Ходыка успокаивал тут, что Степана он ради Дмитра послал дозорцем к нему, что он его вызволит от всякой беды даже из пекла, что на него можно положиться, как на каменную гору... Да все ведь может случиться в дороге...

Господи! Отведи и помилуй! — сложил он руки перед образом Спаса, озаренным лампадой.— Только все же, чего его потребовали? Товару бы прийти еще не время, а если грабеж в дороге, так ему за чужой товар горя мало, а своим-то он перестал вести торг, бо его б за такие дела, как шляхтича, не погладили...»

Да, для товару еще рано, рано... Но что, если его сын после грабежа привез моего Дмитра израненного разбойниками в дороге, умирающего. «Святая пóкрова крый нас от бед и несчастий! — воскликнул он громко, взглянув на другой образ, и сделал глубокий земной поклон.— Всеблагая, всенепорочная предстательница за нас грешных и недостойных...» — шептал он, переводя наполненные слезами глаза с одного образа на другой...

В изнеможении он опустился в глубокое кресло: в висках у него стучало, в ушах слышался шум, а в сердце — тупая какая-то боль...

«Нет, не то,— пришло ему в голову возражение,— райцу позвали гвалтом домой, значит, там что-то зараз творится... Пожар?» — мелькнула у него мысль, и он бросился к окнам, но они были заперты тяжелыми ставнями на болты с прогонычами... Балыка выскочил на ганок; но на небе не было видно зарева: оно было ясно и сверкало при легком морозном воздухе мириадами звезд. Свежая, бодрящая ночь немного успокоила расходившиеся у старика нервы и освежила пылавшее от прилива крови чело;

Балыка постоял немного на крылечке и снова возвратился в свою светлицу, показавшуюся ему угрюмой от нагоревших восковых свечей; он срезал особенными ножницами обуглившиеся фитили и уселся снова. Мысли его приняли более спокойное течение.

«Что будет, то будет,— от бога не уйдешь!» — успокоил он себя этим афоризмом и задумался уже так себе, беспредметно; это бесформенное сплетение усталых мыслей перешло бы, вероятно, вскоре в грезы сна и в полное забвение, если б не эта тяжесть на сердце, не гнет какого-то предчувствия...

Время ползло лениво, тоскливо...

Старик начинал уже в кресле дремать.

В это время донесся до его слуха крик петуха: Балыка вздрогнул и схватился на ноги. «Пивень кричит! — изумился он вслух.— Первые пивни или третьи? Заснул я, вероятно... Не помню, как ночь миновала: или светает, или часа два до свету... Пора! — он решительно встал, застегнулся и стянул свой жупан поясом.— Пойду до Ходыки, достучуся. Нельзя томиться дальше в неведении: если это его особистое дело, пусть таится, а если мое... найпаче громадское, какая-либо новая напасть, то он должен мне сказать непременно... Да и за Галину потолкую докладнее... Нужно обмирковать эту справу со всех сторон!» — И Балыка, надевши шапку кунью и шубу да взявши в руки высокую палку, проворно вышел из своего будынку на двор, а через калитку в браме — на улицу и направился к Житнему торгу, где находился дом Федора Ходыки.

Несмотря на необычайно раннюю пору, часа три ночи, не больше, привратник сразу отворил калитку на стук старого войта. Войдя во двор, Балыка заметил стоявшего на ганку хозяина. «Значит, он тоже не спал всю ночь, значит, совершилось что-либо ужасное...» И он быстро, с возраставшею тревогой подошел к своему будущему свату.

— А, любый сват,— воскликнул Ходыка, торопливо протягивая руки к приблизившемуся войту,— сам бог тебя принес... Я было собрался к тебе...

— Что такое? Что случилось? — спросил, задыхаясь от усталости и волненья, старик.

Ходыка обнял его и шепнул в это время на ухо:

— Важная новость... Тут не место... пойдем в светлицу.

Балыка, охваченный ужасом, так как тайна касалась, очевидно, его, машинально вошел в светлицу, освещенную тускло одной сальной свечой, и, не снимая ни шубы, ни шапки, забывши даже перекреститься перед образом, остановился столбом среди комнаты и молча ждал от Ходыки какого-то страшного приговора...

Притворивши за собой плотно дверь, сват подошел к нему и тихим, но выразительным голосом произнес:

— Мелешкевич бежал из тюрьмы, от катов, и теперь он здесь.

У Балыки мысли были настроены совершенно в другую сторону: он ждал известия, или что его сын убит и товары ограблены, или что другие два сына зарезаны татарами, а воевода хочет сейчас конфисковать все его имущество, или, наконец, что пришел универсал — покарать самого войта на горло... И вдруг — Мелешкевич! Старик даже не сообразил сразу, о ком речь, и переспросил машинально:

— Мелешкевич?

— Да, Мелешкевич Семен, мой воспитанник, что в чужие края якобы для науки отбыл, а вышло, что на гвалты да на разбои... Тот, что приговорен был к смертной каре, кого мы считали мертвым... И вот этот разбойник от Фемиды бежал, и завтра здесь!

Теперь только сообразил Балыка, о ком говорил ему сват, и первое сознание, что жданная им беда касается не его головы и не его семейства, охватила его радостью: он облегченно вздохнул и, произнесши с крестным знамением: «Славу богу»,— опустился в изнеможении на канапу.

Ходыку поразило это восклицание.

— Чему же ты радуешься? — произнес он смущенно.— Тому ли, что этот распаскудженный пьяница и разбойник жив? Или тому, что этот злодий явился сюда на наши головы для новых гвалтов, для новых злочинств?

— Я радуюсь тому, что господь милосердный отвел от меня горе, а о том блазне у меня и думок не было.

Балыка снял теперь шапку и снова перекрестился на образ.

— А! Ты вот чего! — успокоился в свою очередь и Ходыка.— Правда, что всякие страхи могли залезть в голову. Ну, раздевайся же да подсаживайся сюда: на потуху их выпьем бадьяновки да потолкуем-обмиркуем по всем артикулам сие событие.

Ходыка вынул из шаховки флягу с красноватой жидкостью, два пугара и несколько сухих, как дерево, пряников; потом придвинул к столу кресло и пригласил к беседе свата, успевшего уже скинуть шубу и прийти несколько в себя.

Подбодривши себя доброй чарой настоялки, Ходыка начал:

— Конечно, благодарение богу, не глад, не трус, не избиения первенцев и не хищение добр на нас упало, но и прибытие сего аспида — не есть дело безпечное, а есть страх, потребующий многих осторог и пыльных деяний, ведь он, тобто лиходей наш, прибыл сюда мстивости ради, чтоб отомстить тебе, войту, за то, что ты продал его родовые маетки, а мне за то, что я их купил...

— Оно таки правда, что мы тогда чересчур поспешно и необачно это дело спроворили. Я был против,— заметил Балыка.

— Не о том речь,— возразил нетерпеливо Ходыка.— У магистрата были все належные доводы и свидоцтва, да, наконец, против суда идти судом не возбраняется; против статута можно биться статутом, проторы и убытки можно пошукивать — это не страшно... Но ворвавшийся к нам напастник хочет не этой дорогой идти... Я это узнал от вирогидного человека, каковый подслушал в вышгородской корчме его речи, его умыслы с какими-то потайными лиходеями; я доведался, что этот разбойник имеет намерение меня огнем сжечь, пустить по ветру все мои мийские дворы, а у тебя, свате, хочет выкрасть Галину, гвалтом опозорить ее и соромом покрыть седую голову батька...

— Что-о? — Войт вскочил на ноги и потряс в исступлении кулаками.— Мое родное дитя? Мою единую утеху? Голову размозжу... Задушу вот этими руками. Где он?

— Не горячись вельмы, свате! — Ходыка усадил снова своего гостя.— Нашего ворога еще в Киеве не обретается... Он опоздал к браме и, вероятно, подночевует в ближней корчме... Но сегодня ранком он появится. Да беда не в том, а в том, что появится он тайным способом и будет переховываться со своими лиходеями. Коли б он тут стал очевисто, не было бы и горя: его бы и воевода забил зараз в железа и увязнил, как ведомого злочинца, что утек от шибеницы: злочинство ведь учинено в со-

седней, дружеской державе, и Речь Посполитая повинна, за силой трактатов, выдать разбойника до рук кары, да и помимо воеводы можно б партикулярно...— И глаза Ходыки сверкнули зеленым лучом.

— Так что же его делать? — растерялся Балыка.

— А вот что: нужно нам, не гаючи и минуты часу, принять меры, обеспечить и себя персонально, и свои маетности да рухомости. Я приставлю по десять стражников к своим дворам и добрам, а тебе, свате мой любый, советую, не дожидаючи даже света божьего, увезти Галину в скрытное место, да увезти так, чтобы никто о таковом не смог и домыслиться...

— Да, да, ты прав,— шептал, кивая головою, возмущенный и ошеломленный дерзостью блазня старик.

— Увезть беспременно,— продолжал Ходыка,— во-первых, разбойник не найдет до своей жертвы тропы, а пока он будет ее дошукиваться, и скрутить его скрутим; а во-вторых, Галина не будет смущена тем, что этот шельмец жив. А известно, что разум жиночий, невзираючи на длинный их волос, короток, а дивочий — короче комариного носа: шельмовствам и злочинствам своего коханого дивчина не поверит, хотя бы на ее очи положили и квыты, и документы, и декреты суда...

— О, не поверит, ничему не поверит!

— Так вот, ведлуг всего вышереченного, нужно Галину зараз же куда-либо увезть!

— От шкода, она у меня сегодня просилась в Печеры погостить тыждень-другой у своей тетки в Воскресенском монастыре, да я накричал на нее, чтобы про Печеры выкинула она из думок, что я туда ни за что и никогда ее не пущу. Боялся, видишь ли, чтоб там не настренчили * ее поступать в черницы. Уже не раз она мне толковала про эту дурость.

— А слышал ли кто иной, как ты грымал на свою дочку и как воспретил въезд ей в Печеры?

— Да, кажется... Богдана и нянька.

Ходыка задумался; Балыка не сводил с него глаз. Наконец Ходыка ударил себя по лбу рукой и произнес:

— А, нашел! — Потом, потянувшись к уху войта, стал ему что-то шептать, жестикулируя при этом рукой,

* Не подстроили. (*Прим. першодруку*).

и дальше продолжал уже вслух: — Только отвезть нужно так, чтобы из челяди никто о том не дознался.

— Так, так, это ты разумно. Так я зараз же домой и велю запречь сани,— засуетился старик.

— Нет, свате, это не приведет к доброму скутку *,— остановил его Ходыка,— ведь твой же возничий, твой машталир вернется назад и расскажет всем, куда завез панну; мы лучше учиним нижеследующее: я велю запречь свою каруцу, ты усадишь в нее няньку с Галиной и за брамою уже возничему скажешь, куда ехать. А я тут дам ему строгий наказ: чтобы, по выконании потребы ** он, не вертаючись назад, прямовал бы до Переяслава к моему сыну, а в лысте ему напишу задержать и коней, и машталира у себя до моего вызова.

— Это ты, свате, чудесно придумал,— одобрил войт предложение Ходыки и, успокоенный насчет своей нежно любимой дочки, заключил его в объятия.

Минут через десять из брамы Ходыки выехала громоздкая каруца, запряженная четверней встяж, и скрылась в предрассветной темноте ночи...

VII

Проснулась Богдана на другой день рано утром и тотчас же вспомнила свою вчерашнюю беседу с Балыкой, его непонятный гнев и его усиленную защиту Ходык. Теперь и сообщение няни, провожавшей ее вчера домой, приняло в глазах Богданы большее значение и заставило ее призадуматься.

— Да неужели же Балыка и в самом деле хочет силою принудить Галю пойти за Панька? — задала она себе снова мучивший ее вопрос и решила немедленно же отправиться к Гале, чтобы разузнать наверняка обо всем.

Быстро схватилась она с постели, оделась по-праздничному и вышла в соседнюю светлицу.

Обширная светлица, в которую вошла Богдана, была чисто и красиво убрана. Все в ней блестело, и всюду была видна хлопотливость зажиточной хозяйки. Ясное солнце, пробивавшееся сквозь узорчатые окна целыми

* Последствию. *(Прим. першодруку)*.

** По исполнению поручения. *(Прим. першодруку)*.

столбами золотых лучей, придавало ей еще более веселый и приветливый вид. В правом углу комнаты стоял большой дубовый стол, покрытый чистым белым, как снег, обрусом. Возле стола хлопотала полная, пожилая женщина с чрезвычайно веселым и добродушным лицом; одета она была в темный, но богатый мещанский костюм; голова ее была повязана сверх очипка длинной белой намиткой, а на шее красовалось несколько низок доброго намиста и дорогой, золотой крест. На столе уже стояли в блестящих оловянных мисках вареники с сыром в сметане, пироги с потрибкою и жареная колбаса; а посреди всех блюд лежала только что испеченная золотистая паляныця возле горлатки, из которой поднимался ароматный пар.

При скрипе двери, отпертой Богданой, пожилая женщина, пани Мачоха, быстро обернулась, и по лицу ее разлилась приветливая улыбка.

— Это ты, дочко? — произнесла она ласково.— Чего же так рано схватилась?

— Ого, рано! Уже я, мамочко, и службу божью проспала,— ответила почтительно Богдана, целуя матери руку.

— Бог простит; вон и я собиралась пойти сегодня к Константину и Елене, да вот и не пошла, согрешила. А тебе б еще поспать...

— Да не спится больше, ненечко,— улыбнулась светлой улыбкой Богдана.

— Не спится! Ох-ох! Теперь только и высыпаться, пока у неньки родной живешь, а пойдешь замуж... Ге-ге! Малжонок так не пожалеет, да и хлопоты обсядут головку! — Пани Мачоха ласково провела рукою по пышным волосам своей кохаfamiliar дочки: — Ну садись же снидать; вот тебе вареники, вот пирожки, а вот и паляничка прямо из печки. Только, может, сперва горяченького чего, меду или подогретого пива?

И мать, и дочь уселись за стол. День был праздничный, спешить было некуда, а потому можно было и поболтать; разговор, естественно, перешел тотчас же на вчерашнее посещение Богданой Балык.

— Так ты, дочко, говоришь, что нянька сама слышала, как пан войт сговаривался с Ходыкой выдать за его сына дочку? — обратилась пани Мачоха к Богдане,

осматривая любовным взглядом свою хорошенькую дочку, разодетую в пестрый праздничный наряд.

— А как же, она мне сама о том вчера рассказывала, вот я и хочу сбегать узнать, правда ли это и что еще говорил пан войт Гале, когда мы ушли?

— Так, так, сбегай дочко, расспроси обо всем. Жаль мне бедную Галочку! Чтоб такое дитя тихое да ласковое отдавать в это коршуново гнездо. А еще батько! Ох-ох! — пани Мачоха с сожалением покивала головою.— Когда б жива была покойница, никогда бы не допустила до этого.

— А как она любила Семена и хотела видеть его с Галей в паре.

— Не в Семене, дочко, дело. Тут бы уже и мать родная рук не подложила. Что ж делать, когда умер он: с богом не валчить *,— пани Мачоха развела руками,— ну потужила-потужила дивчина, та й годи.

— Галя сказала, что не пойдет теперь ни за кого, что...

— Э, дочко, нет! — перебила Богдану мать.— То уже дурныци, дивочии прымхи... Замуж идти надо. Надо,— повторила она безапелляционным тоном, опуская полную руку на стол,— и Балыка хорошо делает, что еще за живота хочет отдать дочку. Только, конечно, це след бы ее отдавать за такого придурковатого, да в такую гаспидскую семью. Можно было б отыскать хорошего зятя. Да Галочку не то что горожанин, а всякий вельможный пан с радостью взял бы за себя. А что Семен? Покойник, прости меня господи,— пани Мачоха подняла молитвенно к потолку глаза и глубоко вздохнула,— не зажил доброй славы. Сын почестных родителей, а чем стал? И гультяем, и пьяницей, и розбышакой! Пусть простит господь его душу, а только, думаю, ему теперь должно быть добре солоно на том свете.

Богдана только что хотела возразить что-то, но в это время входная дверь с шумом распахнулась.

Пани Мачоха быстро оглянулась, и вдруг страшный крик вырвался из ее груди; нож, которым она резала паляныцю, выпал из ее рук и со звоном покатился на пол. Она поднялась с места, подалась вперед и тут же, словно подкошенная, тяжело опустилась снова на лаву. Бледная помертвевшая Богдана также поднялась невольно

* Не валчить — не воювати, не змагатись (польське).

с места, да так и застыла, устремив на двери полный ужаса взгляд.

В дверях стоял Семен Мелешкевич.

На мгновенье он остановился, пораженный тем ужасом, который вызвало у присутствующих его появление, а затем сделал шаг вперед. При виде этого обе женщины пришли в еще больший ужас.

— Мертвец! Мертвец! — вскрикнули они вне себя и бросились было бежать из хаты, но Семен заступил им дорогу.

— Постойте, не пугайтесь, прошу вас на бога, выслушайте меня! — заговорил он как можно более спокойным голосом.— Не мертвец я, и не думал умирать, это нарочно распустил такой слух по всему городу Ходыка для того, чтобы захватить все мои маетки. Да вот,— он перекрестился на образа,— покрой меня сырая земля, если я не Семен Мелешкевич, киевский горожанин и ваш добрый знаемый, что отбыл два года тому назад в чужие края.

Слова Семена и его знакомый голос отчасти успокоили перепуганных насмерть женщин.

— Прочитай молитву,— произнесла дрожащим голосом пани Мачоха.

Мелешкевич исполнил ее требование.

— Ну теперь верю! Господи боже мой, вот уж никогда не думала повидать тебя!

— Не думал и я повидать святой наш город и наших славетных горожан, а вот же привел господь спастись из когтей этого проклятого коршуна Ходыки! — ответил Семен почтительно, целуя руку пани цехмейстровой и целуясь попросту с Богданой.

Хотя пани Мачоха в глубине души еще побаивалась Семена, но любопытство превозмогло в ней страх.

— Так это ты, голубе наш? — произнесла она радостно.— А мы тебя здесь уже давно похоронили; каким же образом, откуда появился ты? Что случилось с тобой?

— Все расскажу, все расскажу вам, паниматко, только скажите вы мне сначала, правда ли то, что Балыка задумал выдать свою Галю за Ходыкиного сына Панька?

— Ох, сынку! Кажется, что-то похоже на то,— пани цехмейстрова сокрушенно покачала головой,— все в городе поговаривают об этом. Сдружился совсем старик с Ходыкою: то он к нему, то Ходыка к ним.

— Вчера он приезжал даже с своим сыном,— добавила Богдана.— Ну и дурень же, господи боже ты мой! Мы с Галей со смеху чуть боков не порвали. А пан войт, как услыхал, что мы над Паньком смеемся,— страх божий как рассердился! Да так раскричался, то я от перепугу домой убежала и не знаю, что уже у них там дальше было.

— Этого только еще не доставало! — вырвалось с отчаяньем у Семена.— Там засадили ни за что ни про что в тюрьму, насилу вырвался, насилу сбил копейку, чтобы возвратиться домой да посчитаться с напастником, который ограбил меня, а тут еще отымает этот грабитель и последнюю мою радость...

Семен закрыл лицо руками и опустился на лаву.

— Да ты, сынку, не журысь, не убивайся,— произнесла участливо пани цехмейстрова, опуская руку на его плечо.— Бог даст, все гаразд будет.

— И пан войт,— продолжал с горечью Семен, отымая руки от лица,— обещал выдать за меня дочку, а теперь... Эх, видно, нет ничего на этом свете святого, видно, все можно за гроши купить!

— Нет, нет, ты это, сыну, даремно! Ну как же про тебя было ему и думать, коли все в городе знали, что ты богу душу отдал, а оприч того, выбач уже на слове, недобрые про тебя и чутки прошли...

— И они могли поверить им?! — вскрикнул Семен, подымаясь с места.

— Поверить не поверить, а все-таки...— пани цехмейстрова замялась и затем продолжала живо: — Ну да теперь, когда ты здесь, на мою думку, все гаразд буде. Пан войт одумается; я попрошу своего швагера, старца Мачоху, поговорить с Балыкой... Он святой жизни, мешкает как отшельник у Ерданского монастыря... Его поважает весь Подол... Хе, еще до заговен загуляем у тебя на весельи... А пока то да се, я внесу сейчас доброго меду, да колбаски зажарю, да пирогов свеженьких достану.

— Спасибо, спасибо, паниматко, только мне не до еды,— попробовал было возразить Семен; но пани цехмейстрова не дала ему докончить.

— Не до еды! Еще что выдумал! Такой свет ехал, с утра, верно, и маковой росинки во рту не было, и чтоб я тебя выпустила голодным из хаты? Ни за что! У меня все в одну хвылынку будет готово!

И пани цехмейстрова торопливо вышла из светлицы. Семен не удерживал ее. Молча прошелся он по хате и затем остановился перед Богданой.

— Так, значит, и Галя поверила тем чуткам про меня, что распустил по городу этот добрый приятель мой? — произнес он едко, покусывая губы.

— Грех тебе, Семене, и на минуту подумать такое,— ответила с упреком в голосе Богдана.— Галя чуть рук на себя не наложила, когда услыхала, что ты умер.

— А потом и поласылась на шляхетство да на маетки?

— Бога ты не боишься, Семене! — воскликнула Богдана и всплеснула руками.— Да так тужить по тебе, как Галя, должно быть, и мать родная не тужила бы! Она в монастырь решила пойти; каждый день вот просилась у пана войта.

— Господи! Так она, значит, любит меня? Не забыла? Не зрадыла? — заговорил быстро Семен, горячо сжимая руки Богданы.

— Стоишь ли ты еще такого кохання? — усмехнулась Богдана.

— Счастье мое, радость моя! — Семен запнулся; от прилива радостного волнения лицо его зарделось, глаза заискрились; на минуту он остановился, чтоб перевести дыханье.— А как же Балыка с Ходыкой? — произнес он, овладевши своим волнением.

— Галина и не знает о том, что ее батько задумал.

— Так, значит, ее силой?

— Ну силой-то Галю не сломишь, разве обманом. До вчерашнего дня я думала, что брешут люди, а вчера мне про замиры войта сказала сама няня.

— Голубка моя бесталанная! — вскрикнул Семен.— Так тебя хотят обмануть, погубить на всю жизнь? Ну, теперь это им не удастся! Если ты меня любишь — со мною будут иметь дело! — Лицо Семена приняло вдруг какое-то озабоченное выражение.— А не знаешь ли, Богдана, куда это они все уехали сегодня? — произнес он встревоженным тоном.

— Уехали? — изумилась Богдана.— Откуда ты это взял?

— Я был там только что; воротарь сказал мне, что пан войт с нянькой и дочкой выехал куда-то на рассвете. Спрашивал — куда? Говорит, что не знает.

Веселое личико Богданы приняло сразу серьезное выражение.

— Вот это так штука,— протянула она, разводя руками,— ведь я была у них вчера, и никто не говорил ничего об отъезде, даже няня,— она меня домой провожала,—не знала, очевидно, ничего об этом!

— Что ж это значит? — произнес встревоженным голосом Семен, останавливая на Богдане вопросительный взгляд.

— Уж этого и я не знаю,— ответила Богдана.— Пан войт вчера здорово рассердился, может, надумал что...

В это время в светлицу вошла пани цехмейстрова в сопровождении молодой дивчины, несшей на серебряном подносе большой позлотистый жбан и такой же кубок.

— А что там случилось, Богдано? — обратилась она к дочери, указывая дивчине жестом, как расставить все на столе.

— Да вот новая притычина, мамо! — ответила Богдана.— Семен говорит, что ему сказали во дворе Балыки, будто пан войт с няней и с Галиной уехал куда-то со двора светом.

— Уехал? Да постойте, может, он никуда и не уезжал,— произнесла живо пани цехмейстрова,— может, он приказал так говорить слугам, чтобы тебя к Галине не допустить.

— А откуда ж бы он, паниматко, узнал, что я прибыл в Киев? — возразил Семен.— Ведь я только сегодня утром въехал в город, бо вчера опоздали и ночевали за мийской брамой в корчме.

— Ну, откуда узнали! Видел тебя кто-нибудь хоть там, хоть раньше рассказал... Мало ли чего не случается. Вот ты, Богдано, лучше сбегай сейчас к пану войту да разузнай обо всем...

— И то правда! — вскрикнула весело Богдана.

— А мы тем часом подзакусим да выпьем добрый кубок меду,— продолжала пани цехмейстрова.

— Спасибо, спасибо, паниматко, за вашу ласку,— ответил Семен — и тебе, Богдано, спасибо; только ты не барись и ей, Галине, скажи, что...

— Знаю, знаю что,— перебила его с лукавой улыбкой Богдана и, набросивши на плечи аксамитный байбарак и шелковый платок, весело выпорхнула из светлицы.

Пани Мачоха, несмотря на возражения Семена, усадила его за стол и начала угощать всеми произведениями своего кулинарного искусства, подливая усердно в кубок мед. Она засыпала своего гостя всевозможными вопросами относительно его житья-бытья в чужих краях и хитрого обмана, который устроил над ним Ходыка.

Рассеянно отвечал Семен на ее вопросы: сердце его билось неспокойно, тревожные мысли перебегали в голове; какое-то страшное предчувствие закрадывалось в душу... Каждую минуту оглядывался он на двери в ожидании увидеть Богдану, а время шло, и Богдана все еще не возвращалась назад. Так прошел час; но Семену он показался целым годом. Наконец раздался тихий стук, двери отворились, и в комнату вошла Богдана.

Уже по лицу ее, взволнованному, возбужденному, и пани Мачоха, и Семен догадались сразу, что во дворе Балыки произошло что-то необычайное.

— Ну что, уехали? Нет? — произнесли они разом, подымаясь с мест навстречу Богдане.

— Уехали,— ответила Богдана,— я и в доме была, нету.

— Куда ж уехали? Зачем?

— Никто не знает; раптом как-то случилось все, да так таемно, что и челядь вся ничего не разберет. Воротарь рассказал мне, что еще до света пан войт вышел куда-то из дому, а потом через годыну возвратился домой; возвратился пешком, но слышно было, что за углом остановились и кони. Вошел пан войт во двор и приказал ему, воротарю, не ложиться, а подождать; а через полчаса вышел он опять, а за ним Галя и нянька, пошли за угол, и слышно было, как щелкнул бич и затарахтели колеса.

— Колеса? — изумилась пани цехмейстрова.

— Так, колеса... А чьи, говорит, лошади, чей повоз, он не мог рассмотреть, потому что было рано, только что еще начало благословляться. Только войтовы кони все на конюшне; я и на конюшнюходила... и правда: и все кони, и все колясы, и все сани дома.

По мере того как говорила Богдана, лицо Семена принимало все более и более встревоженное выражение.

— Что ж это значит? Куда они увезли ее? — произнес он задыхающимся от волнения голосом, переводя растерянный взгляд с Богданы на пани Мачоху.

— Да ты постой, постой, сыну,— попробовала было успокоить Семена пани цехмейстрова, хотя у ней самой при сообщении Богданы заныло мучительно сердце,— может, они поехали в Печеры? Там, в Вознесенском, игуменья, тетка Галины, а Галя уже давно хотела съездить к ней.

— Нет, мамо, это не то,— перебила ее серьезно Богдана.— Галя и сама просилась туда у батька, и меня, и няню подсылала к пану войту с тем же; так пан Балыка об этом и слышать не хотел, а в последний раз наказал ей, чтобы она о том и думать не смела, потому что он скорее убьет ее своей власной рукой, чем отпустит в монастырь.

При этих словах Богданы быстрая и яркая, как молния, мысль прорезала вдруг весь мозг Семена.

— Боже мой! — вскрикнул он вне себя от ужаса.— Так, значит, они повезли ее венчаться?

Обе женщины стояли перед ним молча, потупив в землю глаза.

VIII

Охваченный ужасом потери дорогой девушки, вышел Мелешкевич из приветливого домика семьи Мачох и направился бесцельно по улицам Подола... Куда теперь идти, к кому обратиться за радой, где искать? Он не знал, да, кажись, в первые минуты и не думал об этом. Ее нет, ее увезли, упрятали, опутают новым обманом, а то и заклюют, а без нее — ему целый свет пустыня! Вот что кричало внутри его, и он торопливо шел, поворачивая из одного переулка в другой, кружась и возвращаясь назад, словно челнок без руля в непогоду; он не интересовался даже взглянуть, какие перемены произошли в родном городе за время его отсутствия.

А ясный, немного морозный день обливал потоками света и торговую площадь с запертыми по случаю праздника крамницами, склепами да рундуками, и высокие заборы с перегибающимися через них ветвями деревьев, опушенных кое-где инеем, и прятавшиеся за ними обывательские дома с ганками *, и купола церквей, сверкавшие

* Крылечками с навесом. (*Прим. першодруку*).

своими крестами... По улицам стоял веселый святочный шум, разряженная толпа пестрела различными цветами одежд и сновала мимо Семена; некоторые даже натыкивались на него и останавливались в изумлении, словно пораженные чем-то необычайным, чудесным. Но сам Семен не обращал на них никакого внимания: казалось, он куда-то спешил, а между тем идти ему было некуда... И это «некуда» торчало гвоздем в его голове. Опустив низко голову, он ощущал в ней лишь буйный хаос, а в груди жгучую боль. Где она? Как спасти ее? Эти два вопроса пепелили его мозг, вонзались ядовитыми жалами в сердце. И он не находил на них никакого ответа. «Но нужно торопиться, нужно искать: каждый миг промедления грозит ей страшными муками!» — повторял он себе ежеминутно и, не зная, на что решиться, торопливо шагал все дальше вперед.

Наконец свежий, здоровый воздух и физическая усталость отишили понемногу его душевное волнение. Мелешкевич остановился и оглянулся кругом: он находился у одной из рубленых башен, ворота которой выходили на речку Почайну, стлавшуюся стекловидной зеленоватою лентой параллельно Днепру. «Уж не к проруби ли привела меня доля?» — мелькнула у него мысль и заставила горько улыбнуться. Он потер рукой лоб, снял шапку, чтобы охладить голову. Припомнилось Семену, что мать Богданы говорила про своего швагера, столетнего старца Мачоху, по жизни и благочестивого почти отшельника. «Не зайти ли мне самому к старцу?» — подумал он. Может, тот что посоветует, наставит, и Семен торопливо зашагал в противоположную часть города, за дальний Кудрявец, где в хижине-келейке проживал вблизи Ерданского монастыря святого Николая древний старик. Мелешкевич перерезал поперек весь Подол, вышел за окопы у церкви святого Константина и Елены и после некоторых расспросов добрался до монастыря и нашел хижину старца, но там, к величайшему огорчению, не застал отшельника дома и должен был возвратиться назад.

Солнце уже стояло за Вышним замком, отчего линии его темного силуэта горели пурпурным огнем, когда Мелешкевич подходил к церкви святого Богоявления. Он остановился было на мгновение, чтобы передохнуть от усталости и решить, куда теперь направиться, как вдруг невдалеке от него раздался глухой выстрел. Мелешкевич

вздрогнул и оглянулся: поблизости никого не было, а между тем звук, поразивший его, был не что иное, как выстрел, значит, кто-то стрелял или в закрытом дворе, или в будынке, почему и в кого? «Не покончил ли кто по-козацки, благородно, свои счеты с напрасною долей и не послал ли тем доброй рады ему самому?» — снова мелькнула в его голове докучная мысль. «Но почему же благородно? — возразил он сам себе вслух.— Отказаться от борьбы с ворогом и самому сойти с дороги — это своего рода трусость, а не благородство... Нет, я еще с тобой посчитаюсь!» — прошептал он вполголоса и погрозил кулаком в пространство.

В это время послышался второй выстрел, и Мелешкевич заметил уже, что он раздался в соседней усадьбе; побуждаемый любопытством и некоторой долей тревоги, он направился поспешно в открытую калитку; сейчас же за ней направо помещалась халупка, а в глубине садика виднелся небольшой домик. Из полуоткрытых дверей халупки вылетали взрывы забористого смеха, сопровождаемые детскими взвизгиваниями. Мелешкевич вскочил в сени и отворил вторую дверь; его никто не заметил: пороховой дым плавал по хате и вырывался клубами из дверной щели. Сквозь синеватые волны его Мелешкевичу представилась следующая картина: на полу, у стены, на которой висела бандура, распластавшись свободно, лежал его побратим, Деркач-запорожец, подложив барыло под голову; возле него сидел по-турецки молодой Щука, а за ними в углу теснилось несколько оборванных, босых еврейских мальчиков, среди которых стоял и хорошо одетый, в ермолке. Семен признал в нем вчерашнего знакомого Сруля. Щука наточивал из барылка, на котором лежал запорожец, в кухли оковытой и потом, по указаниям своего нового ментора, стрелял из пистоля в цель. Мишенью служил венок из заглохших гвоздик и стокроток, висевший на дальней стене. Щука должен был сбивать пулями цветок за цветком, и за каждый неудачный выстрел запорожец выпивал кухоль, а за каждый удачный они выпивали вдвоем. Но запорожцу, видимо, хотелось другой потехой поразнообразить свой спорт...

— Что же вы [...] только дразните? На гривны сбежались, а подержать за нее кружку ни у кого духу не хватит: то возьмет, то бросит...

— Ой страшно... если этого самая куля...— послышались робкие голоса из толпы мальчишек.

— А ты бы хотел даром гривну?

— Трусы! А еще брешут, что из них Маковеи были [17],— заметил Щука.

— Ну?! — прикрикнул Деркач.— Или бери кто кухоль, или геть мне все к своему тателе черту!

— Стойте, пане лыцаре... Я еще попробую.— И оборванец, схватив кружку, стал было у стены; но когда запорожец протянул руку к пистолю, то он с криком «гевулт» уронил ее и отскочил в угол.

— Ах вы, христопродавцы [...]! — заругался Деркач.

Но из толпы дрожавших от страха еврейских мальчишек выступил знакомый наш Сруль и с разгоревшимися от обиды глазами возразил запорожцу:

— Вы, пане лыцарю, задарма гневаетесь и лаете нас, даруйте мне слово. Ведь они бедные, гляньте,— указал он рукой на мальчишек, прижавшихся в угол,— с голоду, может, пухнут. Так что дивного, если им заманулось иметь гривну? А проте, не знают же они добре ясного пана, чи он только пробьет руку, а чи й голову?

— Ах ты рабин! — усмехнулся Деркач.— А сам же ты чего трусишь?

— Мне гривны не треба! — отрезал тот гордо.— Но чтоб доказать, что я верю панской руке, то, как ни страшно, а я подержу кухоль.

— Ой ли? — изумился запорожец и даже приподнялся на левом локте.

Вместо ответа Сруль схватил порывисто кухоль и стал плотно у стены, вытянув руку. Бледный, как стена, он затаил дыханье и замер...

Запорожец взглянул на него одобрительным взглядом и кивнул головой Щуке; тот тоже произнес сочувственно: «Молодец!»

Деркач, чтоб испытать храбрость мальчишки, начал медленно наводить пистолет. Мальчик стоял неподвижно, зажмуря глаза, и только больше и больше бледнел. Наконец грянул выстрел, и пробитая пулей кружка выскользнула из рук Сруля.

— Уф! — вздохнул он глубоко и вытер рукавом лоб, на котором выступили крупные капли пота.

— Ах ты, бестия забесовская! — вскрикнул в восторге Деркач и схватился на ноги.— Жиденя, а так ловко

стояло под дулом... Ей-богу, это и нашему брату подстать: [...] такой завзятый. Кто б подумал! Да пусть меня на том свете заставят отплевываться, а не могу не обнять такого.— И запорожец, схватив Сруля руками, поцеловал его крепко.— Бери все десять гривен, все твои! — произнес он торжественно.

— И от меня столько же! — подсыпал Щука медяков из своей калитки.

— Дякую, ясное панство! — поклонился просиявший и вновь раскрасневшийся Срулик.— Только отдайте эти грóши лучше вот сим нищим!

— Стонадцать куп ведьм с Лысой горы мне на утеху, коли это чертеня не только отважно, но и благородно! — вскрикнул Деркач.— Говорят, что у жида души нет, а есть только пар; а вот у этого выплодка оказалась душа. Бери же все эти грóши и раздай сам своим нищим! А от меня возьми-таки себе на память вот этот дукат.

Еще пред медью мог устоять Сруль, но перед золотом глаза его заискрились; он схватил дукат и быстро поцеловал запорожца в полу зипуна.

— И от меня еще возьми, Сруль, хоть не дукат, а талер, но от щирого сердца! — произнес, вступая в хату, Семен Мелешкевич.

— Побратим! Товарищ! Семен! — посыпались к нему приветствия, и Деркач да Щука, поцеловавшись с гостем, усадили его на опрокинутый порóжний бочонок.

— Ну теперь, жидовье, с хаты долой! — крикнул на мальчишек Деркач.— Ты, Срулик, геть: я тебя потом окрещу и сделаю запорожцем. Представь себе,— обратился он к Семену,— [...] жиденя, а такое храброе и с душой... Просто ума не приложу: верно, его мамеле знакома была с нашим братом,— захохотал он весело.

— Я все видел,— ответил Семен,— стоял там и не хотел прерывать вашей потехи.

— Ха! А не видел ли, как он ловко стал сразу стрелять? — мотнул Деркач оселедцем в сторону Щуки.— Славный, бре море, выйдет братуха, бей меня сила божья, коли не славный!

— Еще бы! — обнял Щуку Семен.— Он и родился с зубами.

— И пьет гаразд, на руку охулки не ложит!

— Да полно вам, захвалите,— сконфузился Щука,— лучше на деле докажем, кто кого перепьет.

— Выпить-то дайте и мне на потуху: что-то уж вельми здесь меня жжет. А спор оставим до другого раза: теперь не час.

— Что там такое? — заинтересовался Деркач, поднося своему побратиму полный кухоль горилки.

— Стой, выпью,— Мелешкевич за одним духом выжлоктал кухоль и протянул его Деркачу снова.— Всыпь еще,— не берет.

— Эх да и побратим же душа! — вскрикнул от восторга Деркач и опрокинул себе в рот налитый для товарища кухоль, а потом уже снова наполнил его пенной и подал побратиму.

Когда опорожнен был второй кухоль, Семен прямо обратился к товарищам с такой речью:

— Эх, друзи мои любые да коханые! Осело меня великое лихо, насмеялась надо мною щербатая доля! Но не о маетностях, не о дóбрах, не о моих обидах теперь речь, а об этом дурном сердце, что колотится больно в груди, а не разобьет ее, каторжной! — Он ударил себя кулаком гулко в высокую юнацкую грудь и, вздохнув тяжело, опустил на руки свою голову.

— Да что такое? Расскажи, разваж свою тугу! — обратились к нему с участием товарищи, пододвинув поближе бочонки, заменявшие в этом кубле запорожца и стулья, и кресла.

— Да, нужно все сказать: не хочу крыться,— заговорил нервно, после долгой паузы, Мелешкевич.— У войта Балыки есть дочка... единая, как солнце красное на небе. Мы с ней еще с детства слюбились, дали слово друг другу... Покойная мать ее благословила тайком нас, да и старик ничего... жаловал... А теперь пропала голубка, а без нее мне не жить...

— Э, чорты батька зна що! — возмутился Деркач.— Чтобы из-за бабы такое плескать языком: да не народилась еще на свет та красуня, чтоб стоила нашего мизинного пальца. А то не жить! Тпфу! Вот у меня просфорница,— хоть и не подобает нашему брату коло скоромины ялозиться, да за нашим кордоном бог простит,— так на что, говорю, просфорница, и огрядная,— есть что обнять, словно груба,— а все же за нее я и ногтя своего не отдам...

— Ты не жартуй,— заметил угрюмо Щука,— видишь, что на нем лица нет, дело, стало, не шуточное.

— И не жартую,— загорячился Деркач,— обиду-то его понимаю и за эту обиду готов выпустить всякому тельбухи, пусть только укажет; но, чтоб христианин и козак мог подумать бабы ради поднять на себя руки, да большего же позора нет на земле, а большего греха — на небе!

— Что толковать о небе, когда под ним творятся такие гвалты над душой человека! — заговорил снова возбужденно Семен.— Дивчина подала мне слово, а отец отдает ее гвалтом за Ходыкиного дурня Панька: породниться ач захотел с известным всем зверем и жертвует для такого харцыза дочкой... Как же не заступиться за несчастную?

— Это другая речь! — протянул запорожец, расправив свои могучие плечи.— Не только заступиться, а и вызволить ее из когтей шуляков, да с ними самими расправиться. Так я хоть зараз и с такою охотою, что им и небо с овчинку покажется.

— Вызволить, говоришь? — воскликнул со стоном Семен.— Да ведь чтоб вызволить — нужно знать, где она находится?

— А где ж Галина? — встрепенулся Щука.

— Вчера ночью завез ее войт... Куда? Никто не знает, не ведает. Даже на чужих конях умчал, чтоб челядь не разболтала. Богдана была в дворе Балыки, всех расспрашивала, и никто не может и догадаться,— так все шито да крыто! Помогите, братцы, дайте пораду, куда броситься, как разведать и где искать? У меня самого голова теперь как порожний казан: гудит только да звенит, а мысли из нее совсем разлетелись. Брожу целый день по Подолу и ищу, как бовдур, вчерашнего дня, а тут вот кипит и клокочет, что, может быть, она, горлинка, в эту саму хвылыну ломает белые руки и взывает о помощи, а я, как окаянный, блукаю в потемках...

— Эге-ге! Да это насправди может взбурить тревогу... Вот и у меня даже словно кот царапнул лапой по сердцу...

— Погано, Тетяно!.. Но как бы это разведать, в какое гнездо занесли эту кралю? Темно-темно! Не выпить ли для просветления?

Но этот совет Деркача отринули жестами оба собеседника.

— Слушай,— обратился к своему товарищу Щука, потерши предварительно рукой лоб,— ты говоришь, что войт увез дочь на чужих конях?

— На чужих — это верно. Воротарь говорил и мне, и Богдане, что перед светом вышел за ворота пан войт с своей дочкой и с няней, а там сели в какой-то по́воз, именно в повоз, а не в сани, так как он слышал, что затарахтели колеса.

— Гм-гм! Это тоже странно. Но во всяком разе нитка есть: ведь не упала же ему с неба, как Елисею, подвода [18], а нашлась она на Подоле. Так и мы доберемся по ниточке до клубочка. Чужие кони он мог добыть или у приятеля которого, или просто нанять. За последнее берусь я разведать. Все подводы и балагулы стоят в литовской корчме, что на Житнем; стоит только пойти туда и расспросить, не нанимал ли кто перед светом или ночью подводы? Фурманы знают друг друга, да такой наем известен, вероятно, и корчмарю, так как без него торг не обходится. Ну, сейчас же и скажут, кого договорили, куда и за какую плату. Скажут всякому, а мне наипаче, ибо я состою от магистра над ними старостою.

— Ах, спасибо тебе! — стиснул Щуке руку Семен.

— Да, это ты хитро, голова у тебя, видно, не капустяная,— одобрил Деркач,— только дай же и мне какую работу, а то чешутся руки.

— Постой, всем будет работа, всем она намылит чупрыну,— засмеялся тот.— Если войт подводы не нанимал, в чем я уверен, то тогда придется гонять по его приятелям и добиваться толку, кто ему коней позычил? Тут работа пойдет затяжнее: во-первых, я не ко всем войтовым приятелям вхож, во-вторых, нельзя же у них так допытываться, как у простых балагул, и, в-третьих, Балыка мог упросить своего друга, да еще подлежного ему по магистрату, сохранить до поры до времени о сем тайну. А кому из них важнее, чтоб Балыкин отъезд сохранился в тайне? Кому бы из войтовых приятелей интересно было помогать упрятать Галину?

— Ходыке! Ему, ему! — вскрикнул Семен.

— Так думаю и я,— продолжал спокойно Щука,— а потому, если Балыка у балагул подводы не нанимал, то ссудил ему повоз и кони не кто иной, как Ходыка; но как ты к нему подберешься и как у этого аспида выпытаешь?

— Да, да! Мудреная штука! — покачал головою Деркач.

— А он-то самое важное, в нем-то вся суть! — крикнул встревоженным голосом Мелешкевич.— Ведь если нанял коней Балыка или другой кто их ему дал, то тут еще беды главной нет: батько, значит, просто завез дочку свою подальше от Киева, чтоб удалить ее от монастырей, куда несчастная все просилась, или чтобы помешать мне свидеться с ней.

— Что до монастырей... гм...— Щука приподнял брови и пожал плечами,— зачем бы ему понадобилось тогда нанимать чужих лошадей и так скрывать своей отъезд?

— Я и сам так думаю. Оттого-то и души у меня нет. Если впутался в эту справу Ходыка, если, не дай господь, это его козни, то, значит, увезли горлицу для того, чтобы за глазами легче было насильно окрутить ее с выплодком этого аспида.

— Ну, друже, такого уже не думай,— возразил Щука,— Балыка — честный горожанин и людына добрячей души, а дочку свою любит больше, чем всех сынов вместе.

— Только все же ты прав, что наиопаснейший союзник в увозе Галины — это Ходыка; он, дидько его не взял, разумный и дошлый на всякую пакость, может упрятать с войтом так дивчину, что не найдет ее и куцый... Ну, а в немом кутке, что в тюрьме: там и нашего брата можно отуманить, а не то дивчину.

— Так не будем же терять часу, поспешим все, каждая минута дорога.— И Семен, вскинув на плечи керею, бросился к шапке.

— Давай, я готов! — Деркач схватился на ноги, осмотрел свою саблю, засунул за пояс пистоли и прицепил запоясник.— Ну, с кого начинать?

— Стойте еще! Будет и запояснику работа, а только кто спешит, тот людей лишь смешит! — остановил их жестом Щука.— Мне раньше вечера, и то позднего, нечего идти в литовскую корчму: нужно подождать, когда все фурманы, проводчики и балагулы съедутся на ночь; а вам, братове, пока я не разведаю досконально про все на Житнем торгу, некуда кидаться. И нужно условиться еще, где мы встретимся? Так вот по-моему что: ночь хоть и маты, да в нашей справе важней пока день. Завтра рано я буду у Богданы, и туда прибывайте и вы...

— Да куда же? Я, братове, не ведаю этой Богданы,— смутился Деркач,— перезнавал на своем веку целый ворох всяких бабских имен, а такого еще не доводилось, вот и не знаю, куда удариться?

— Ге! Тебя Семен проведет,— засмеялся Щука,— а как проведет, так ты там и пресвятишься. Уж поверь, что такой красы ты не видел еще: мало того, что гарна, как ясный ранок, как пышная квитка, да и сердцем отважна; пожалуй, и нас с тобой подтопчет под ноги!

— Ой ли? — вскрикнул молодецки Деркач и ухарски закрутил свои усы.— Так мы с нею станем на герц... А то, не захватить ли є собой и бандуры?

— Панове! Да не тратьте же часу! — отозвался с досадой Семен.

— Да не тратим же, умовляемся,— возразил Щука.— Ты, Семене, отправляйся сейчас к Скибе. Он может еще и вечером побывать у кого-либо и разузнать про Балыку, про коней. Завтра рано зайдешь за этим бандуристом и с ним отправишься к Богдане, там и меня ждите, хоть и до полудня: если я забарюсь — значит, меня задержал верный след.

— Ну, а мне пока что? — спросил Деркач.

— Пока лежать, да горилку тянуть, и люльку курить, а то и жиденят пугать... Или еще лучше: взять бандуру да приготовить для панны песен...

— Нет, брат, это все хорошо на дозвилли, а коли работа, так работа. Вот вы говорили тут, что самое важное разузнать, не замешался ли в это дело Ходыка, да что к нему доступу нет...

— Ну? — воззрились с удивлением на Деркача и Семен, и Щука.

— А вот какое ну,— разузнать у Ходыки берусь я!

— Ты? Каким образом?

— Хе? Запорожский козак не боится собак! Способ-то я придумал; коли понадобится, так мы и черта пухлого оседлаем и в ужа перекинемся, да и проползем, куда вашему брату и не подступиться. Одним словом, все выведаю, все вынюхаю до цяты и вам завтра выложу, как на ладони!

Семен и Щука обняли Деркача и поспешно вышли из хаты.

IX

Выйдя из жилища Деркача, товарищи распрощались и отправились в разные стороны. Щука пошел к Житнему торгу, а Деркач двинулся по направлению главной площади города Подола, на которой помещались и ратуша, и ряд всевозможных лавок, а Семен отправился к Скибе, но, к сожалению, не застал радушного старика дома; впрочем, жена его, худенькая, благообразная старушка, предупрежденная уже Скибой о приезде Семена, встретила своего гостя самым радушным образом. Долго ожидал Семен возвращения самого Скибы, но не дождался и должен был отправиться в отведенную ему на ночлег светлицу. Но ни физическая усталость, ни мягкая пуховая постель не могли заставить его сомкнуть глаз и не нагоняли благодетельного сна. В темноте молчаливой ночи ему рисовался тихий образ Галины, то с устремленным на него кротким, ласковым взором, то с потухшими от горя очами, то с выражением отчаяния и ужаса на бледном исстрадавшемся лице.

Под утро его думы превратились в грезы, близкие к сновидениям, которые еще более истерзали его наболевшее сердце... Но чуть зимнее солнце осветило высокие гонтовые крыши домиков Кудрявца, он был уже на ногах. Не сообразив даже, что время было еще чересчур раннее, он потихоньку вышел из дому и направился поспешно к Мачохам.

И мать, и дочь он застал уже на ногах; обе они страшно обрадовались раннему гостю и тому, что он назначил своим товарищам сойтись в ихнем доме. Пани цехмейстрова отправилась тотчас же хлопотать о сниданке, а Семен остался с Богданой. Разговор, естественно, перешел тотчас же на Галину. Так как новостей пока еще не было никаких, то Семен стал расспрашивать Богдану о Галине, о ее житье-бытье за время его отсутствия, и Богдана с удовольствием рассказывала ему все, что знала о своей подруге; о том, как Галина тосковала по нем, как она побивалась, когда пришло ложное известие о его смерти, как просилась у отца в монастырь.

Все эти рассказы, доказывавшие глубокую любовь Галины, наполняли сердце Семена безмерной нежностью, но вместе с тем делали еще более острой и жгучей боязнь потерять это дорогое, любимое существо.

Уже и сниданок был на столе, уже хлопотливая хозяйка устала даже угощать с прынукою своего гостя, а Деркача и Щуки все еще не было, и это начинало сильно тревожить Семена, а вместе с ним и Богдану. Но узнав, что они сговорились сойтись здесь к полудню, Богдана совершенно успокоилась и принялась трунить над Семеном, что он начал поджидать их еще до света. Семен и сам посмеялся над собой, но ждать, ничего не делая, было для него невыносимо мучительно, а потому он выразил желание сходить еще раз к Балыке и поразведать, нет ли там чего нового. И Богдана, и пани Мачоха одобрили его намерение и посоветовали ему еще сыпнуть предварительно серебром между челядью.

Семен попрощался пока со своими друзьями и быстро зашагал к усадьбе Балыки. Подойдя к воротам, он только что хотел постучать в них, как вдруг фортка отворилась и, к величайшему изумлению Семена, перед ним появился сам войт киевский Яцко Балыка.

— Боже! Ясный пан войт! Так вы уже вернулись? — вскрикнул он радостно, совершенно забывая, что Балыка уже не питал к нему прежних приятельских чувств.— Слава богу! Значит, и Галина вернулась вместе с вами? А я...

— А тебе же, хлопче, какое дело до моей дочки? — перебил его сурово Балыка.

При этом вопросе лицо Семена выразило явное недоумение, и он даже отступил шаг назад.

— Какое дело? Да разве вы, пане войте, не признали меня?

— Я-то признал! Как не признать такого молодца, дошли ведь и до нас чутки,— ответил едко Балыка,— а вот ты так, кажется, не признал нас, коли даже шапки не потрудился снять с головы.

— Простите, шановный пане войте,— произнес поспешно Семен, сбрасывая шапку и почтительно кланяясь старику,— обрадовался очень, забыл все... Вчера только прискакал в Киев и прямо к вашей милости, а здесь все заперто на замок, пан войт, говорят, выехал с дочкою чуть свет, а куда и зачем — никто не знает. Ну, мне уж в голову такие думки, думаю, а что как правда, что Галину...

— Да какое тебе дело до моей дочки? — перебил его

снова войт.— Гей, слушай ты, иди себе лучше своей дорогой и не заступай мне шляху.

— Как, пане войте, да неужели же вы и вправду забыли?..

— Что забыл?

— Да то, что обещали отдать за меня Галину, когда я стану мастером.

— И останусь честным, богобийным горожанином,— добавил Балыка, пронизывая его суровым, грозным взглядом.

При этих словах Балыки лицо Семена покрылось ярким румянцем.

— Пусть-ка выйдет тот мне навстречу, кто говорит, что я не остался таким,— произнес он запальчиво и затем продолжал уже спокойнее, стараясь овладеть собою:— Я знаю, пане войте, что этот коршун, этот злодей Ходыка, распустил обо мне по городу недобрые, постыдные наговоры, будто бы я за грабеж да за разбой сидел в Нюренберге в темнице.

— А ты, может, станешь уверять, что не был там? — перебил его войт.

— Был, довел меня до этого тот харцыза, только не за разбой, не за грабеж попался я туда, а за долги, которые я наделал через этого проклятого грабителя Ходыку!

— Слушай, ты мне здесь честных и верных горожан не смей порочить, если не хочешь попасть сейчас же в куну *,— произнес угрожающим тоном Балыка.— Да стоишь ли ты сам хоть пальца этого Ходыки? Ишь, ловко как выдумал! Але рассказывай это кому хочешь, только не мне!

— Клянусь вам, пане войте, всем, что есть у меня святого на свете,— могилою матери, спасением души...

— Годи!! — крикнул грозно войт и с гневом стукнул палкой по мерзлой земле.— Не вспоминай по крайней мере своих несчастных родителей! Клятвами хочешь прикрыть свои паскудства? Я сам, слышишь, сам своими глазами читал бумагу, присланную нам от нюренбергского магистрата, которою извещались мы, что ты за разбой и грабеж взят мийской стражей в тюрьму.

— Бумага от нюренбергского магистрата? Что я за

* В куну — до арешту, до в'язниці.

грабеж... за разбой? — повторил Семен, как бы не понимая произнесенных войтом слов, и подался назад.

— Так, так,— повторил Балыка, пронизывая Семена сверкающим взглядом,— что ты за грабеж и разбой попал в вязныцю и приговорен к каранью на горло.

— Святый боже! — вскрикнул Семен и всплеснул руками.— Так значит и на такое гвалтовное дело не побоялся пойти этот проклятый Ходыка?

— Ты слышал, что я тебе сообщил,— перебил его грозно Балыка.— Тебе мало того, что ты осрамил навеки память своих родителей, так ты еще хочешь порочить и других честных людей и прикрывать свои постыдные вчинки гнусной ложью! Ложь тебе не поможет, и не удастся тебе опорочить Ходыку, потому что Ходыка здесь ни при чем: привезли нам этот папир наши же торговые люди, и они сами в магистрате посвидетельствовали и присягли на том же. Так что ж, ты станешь уверять нас, что и они лгали?

— Да, лгали, лгали! — вскрикнул запальчиво Семен.— Все это ложь, все это ошуканство, фальшованье папер. Все это дело рук Ходыки! Это он их подкупил и намовил марносвидчиты * против меня.

— Еще бы, еще бы,— произнес язвительно Балыка, не спуская с Семена полного презрения взгляда,— да разве был на свете такой злодий и розбышака, чтобы признался в своем грабеже: всегда виноваты люди.

— Пане войте,— заговорил взволнованным голосом Семен, с трудом сдерживая охватившее его негодование,— видит бог, что я люблю и уважаю вас, как родного батька, но и самому батьку своему не дозволил бы я так называть себя! Выслушайте же меня, поверьте мне... Конечно, нет у меня зараз в руках никаких доказов, кроме клятв и слов, но если мои слова, если мои клятвы ничего не значат для вас, то дайте мне срок, дайте время, и я докажу вам, что все это ложь и обман, что все это подстроил,— как, каким образом, еще не знаю,— но клянусь вам, что это подстроил он, этот аспид, этот кровопийца Ходыка, для того чтобы захватить мое майно и отбить у меня Галину...

— Старая песня! — перебил его Балыка.— Шесть вирогидных людей, подвойное, значит, число, присягли

* Лжесвидетельствовать. *(Прим. першодруку).*

нам на том, так ты уж того... не паскудь даром клятьбами своего языка... и не смей мне в очи лаять честных и значных людей!

— Значит, не верите мне? — произнес Семен уже глухим от сдерживаемого возмущения голосом.

— Не верю.

— Гаразд. Ответьте же мне хоть на один вопрос, благаю вас об этом именем покойного батька, с которым вы товарышувалы до последних дней: где теперь Галина?

— Да какое тебе до этого дело, говорю тебе еще раз! — крикнул запальчиво войт.

— А такое дело,— произнес медленно, но твердо Семен, не спуская с лица войта пристального взгляда,— что мы с Галиною подали друг другу слово, на что противления родителей не было, и она поклялась мне не выйти ни за кого замуж, а дождаться меня.

— Га, вот оно что,— протянул Балыка и продолжал угрожающим тоном, отчеканивая слово за словом:— Ну, так я тебе советую, выбрось все эти думки из своей головы. Галины здесь нет, ты ее не найдешь нигде; она уже просватана, и тебе не видать ее, как своих ушей!

— Так, значит, это правда, что вы хотите силою выдать ее за Ходыку? — Семен уже терял всякое самообладание.

— А хоть бы и за Ходыку? У тебя совета просить не стану.

— Не станете, потому что и не придется, потому что она не пойдет за него, потому что у нас вольный шлюб, и родители принуждать к нему детей своих не вольны.

— Что-о? Ах ты, блазень! — протянул Балыка и ступил грозно вперед.

— Не пойдет, не пойдет! — продолжал запальчиво Семен.— Мне подала она слово, и вам не удастся ее обмануть.

Глаза Балыки сверкнули под седыми нависшими бровями.

— Так думаешь? — произнес он медленно.— Так знай же, что она идет за него.

— Ха, силою думаете принудить?!

— Не нужно и силы! Сама идет, своей охотой, а о тебе выкинула и думки из головы.

— Неправда это! Я не поверю этому никогда! — произнес резко и уверенно Семен.

Лицо Балыки покрылось багровыми пятнами.

— Так ты еще смеешь, грабитель, разбойник, гвалтовник, смеешь мне, пану войту киевскому, завдавать брехню? — крикнул он грозно, наступая на Семена.— Да я тебя...

Но Семен не дал ему окончить.

— Смею, и буду, и не дозволю чинить неправды! — вскрикнул он, не отступая перед войтом, и продолжал бурным возбужденным тоном: — Когда вы, пане войте, разучились слушать правдивые слова, так и я заговорю с вами иначе. Га! Вы думали с Ходыкой опутать ее, обмануть ее, для того-то этот дьявол и ободрал меня и распустил обо мне срамотные чутки! Но не удастся вам довести до конца свое дело! Клянусь всем, что есть для меня святого: я отыщу то место, куда вы упрятали Галину, я раскрою перед всем магистратом темные дела Ходыки, я докажу всем, что он привел на суд ложных свидетелей, что он представил поддельные паперы! Я еще спрошу и магистрат, и самого пана войта киевского, какое они имели право продать все мое майно?

— Спросишь, спросишь, разбойник! — крикнул вне себя войт.— Только раньше этого я, войт киевский, посажу тебя до вежи!

— Меня до вежи? — ответил смело Семен.— Э, нет, пане войте, это вы уж задумали занадто! Я вольный мещанин, а вольного мещанина...

— Не вольного мещанина,— перебил его грозно войт и с силою стукнул своей тяжелой палицей,— а беглеца, душегуба, баниту *, осужденного на каранье на горло! Ты убежал из нюренбергской тюрьмы, убежал от смертной кары, и мы обязаны арестовать тебя немедленно. А потому и говорю тебе, в память давней приязни к твоему несчастному батьку: или уноси сейчас же из Киева ноги, или сегодня же вечером я прикажу надеть на тебя дыбы.

И не глядя на Семена, гневный и грозный, пан войт киевский прошел мимо него.

Как окаменелый, застыл Семен на месте. Когда он наконец постиг весь ужас произнесенных Балыкою слов,

* Банита — вигнанець.

первым движеньем его было броситься вслед за уходившим войтом; но тут же он остановил себя. И в самом деле, что мог сказать он Балыке, всему магистрату? Клясться, божиться? Но если уже и войт, давний приятель его батька, не верит ему, то как поверят его словам совсем чужие люди? Итак, мало того, что у него отняли все имущество, отняли любимую девушку, отняли доброе, честное имя, но вот грозят отнять и последнюю возможность защиты — его свободу!

Семен в ужасе сжал свою голову руками: что ему предпринять? Если он останется в Киеве, его посадят в вежу. Конечно, нюренбергский магистрат заявит, что бумага поддельная; но когда может прийти это извещение из Нюренберга? Сколько понадобится для этого времени — полгода, год, а может, и больше... Да и кто отправится для него туда? А тем временем, пока он будет сидеть в веже да поджидать известий из Нюренберга, они опутают Галину, повенчают ее, доведут до греха, до смертоубийства. Нет, нет, ему нельзя терять ни одной минуты времени, надо действовать самому, надо раскрыть иным способом все хитрости и клеветы Ходыки и главным образом открыть то место, куда они упрятали Галину, а для этого он должен остаться в Киеве и остаться на свободе... Но угроза Балыки? Ведь это не пустые слова! Что же делать? Теперь Семен не находил уже для себя никакого выхода. Хитрости Ходыки опутывали его такой цепкой сетью, какая, казалось, должна была задавить его навсегда, и чем больше старался он распутать ее, тем теснее охватывала она его! Несколько минут стоял он так неподвижно, подавленный отчаяньем, решительно не зная, на что решиться, что предпринять? От товарищей своих — Деркача и Щуки — он не надеялся получить дельного совета в этом неожиданном положении, в которое он попал, а больше у него не было теперь в Киеве близких людей, так как все друзья и товарищи его покойного отца, по всей вероятности, были теперь о нем такого же мнения, как и Балыка. Наконец Семен вспомнил своего радушного хозяина Скибу. Вчера он его не дождался, сегодня вырвался слишком рано, а бывалый и опытный старик мог дать ему разумный совет, придумать, каким образом он мог бы остаться в Киеве, как мог бы доказать магистрату свою невинность.

Мысль эта отчасти ободрила Семена, и, не теряя ни минуты времени, он решил зайти немедленно к Скибе.

На счастье его, старик не ушел еще из дому. Встретил он Семена в высшей степени радушно и хотел было сам передать ему кой-какие вести, но, выслушав его рассказ, призадумался.

— Так, так,— произнес он после долгой паузы,— была у нас такая бумага, помню, бумага настоящая, с печатями, и шесть вирогидных людей посвидетельствовали о том, что тебя присудили к каранью на горло. Значит, Балыка прав и, пожалуй, может засадить тебя, как опороченного, в тюрьму и — это уж наверное тебе не скажу,— либо тут судить, либо отослать в ту сторону, где учинен грабеж и разбой.

— Да неужели же, пане цехмейстре, Речь Посполита будет отсылать своих людей на чужой суд? Неужели мне нет никакого спасения? — вскрикнул с отчаяньем Семен.— Неужели же я должен погибнуть через этого алчного коршуна и погибнуть не как честный горожанин, а как грабитель, разбойник и вор?

— Нет, нет, успокойся, сыну,— остановил его мягким движением руки Скиба,— мы этого не допустим: так сразу же не утнут тебе головы. Ты должен только доказать, что свидетельства, представленные в магистрат, были сфальшованы.

— Как? Каким образом? — по лицу Семена пробежала горькая улыбка.— Да ведь покуда я получу известие из Нюренберга...

— Знаю, знаю,— перебил его Скиба,— это шлях долгий, а времени мало. Надо прежде всего отишить Балыку, заронить в его голову думку, что все это подстроил Ходыка: очернил, мол, оклеветал тебя для того, чтобы захватить твое добро и женить своего сына на его дочке. Так, так, но как это сделать? — произнес он в раздумье, устремляя взгляд в дальний угол светлицы.— Дело-то обделал Ходыка так ловко, что нигде не видно и следа его когтей. Привезли известие, действительно, сторонние для него люди, бумага прислана от нюренбергского магистрата, ну что ж, значит, верно. Правду сказать, удивились мы тому, что случилось с тобой, а потом, как подумали — и месяц на небе менится, а человек!..— Скиба махнул рукою.— Молодой, горячий, разбаловался на чужой стороне... Ну, да впрочем и думать нечего было —

доказы все налицо, значит, правда. Магистрат и продал все твое добро, а Ходыка купил. Правда, купил за такие гроши, подстроил и там нам штуку, да дело шло о покойнике, у которого не осталось ни роду, ни племени, а у него, Ходыки, приятелей полмагистрата, потому-то никто и не хлопотал, чтобы продать подороже; так и продали за то, что он дал, так и остался он от всего в стороне.

Скиба задумался.

Семен с тревогою следил за выражением его лица.

— Постой, не журысь! — воскликнул ободряющим голосом Скиба.— На всякую кривую дырочку есть кривой и колочек! Уж мы, рано ли, поздно, а поймаем старого лиса за кончик его хвоста! Мы это обмиркуем... Магистрат, думаю, будет на твоей стороне, а потому, по-моему, надо поскорей подать в магистрат скаргу и на твоего бывшего опекуна Ходыку, и на свидков, еще присягших,— ведь половина их показала, что видели, как с твоих плеч голова скатилась.

— Но ведь для этого я должен быть и на воле? — возразил Семен.— А вы сами говорите, что пан войт может хоть и сейчас запереть меня в вежу?

— Подумаем, подумаем, сыну, и об этом: сегодня да завтра, ну, словом, сколько понадобится времени, ты переховаешься у меня,— здесь тебя никто не тронет; а когда подашь в магистрат жалобу и все увидят, что ты жив та свидки ошуканцы, тогда задержат суд над тобой до тех пор, пока не придет ответ из нюренбергского магистрата. А я надеюсь, что с божьей помощью устроим так, что все это время ты будешь на воле.

— Спасибо, спасибо вам и за добрую раду, и за помощь, пане цехмейстре,— ответил с чувством Семен,— только кто же для меня поедет в Нюренберг?

— Пошлем своего человека. О деньгах не беспокойся,— прибавил живо старик,— твое дело — наше дело, тут у нас сидит этот Ходыка со своим гнездом! — Скиба ударил себя по затылку.— Я б и сам дал добрую часть своего добра, чтобы сбыть его из города. А потому нам надо прежде всего каким-нибудь хитрым образом,— уж это придумаем потом,— доказать, раскрыть, что эти ложные свидки были подкуплены Ходыкой; думаю, что когда Балыка узнает об этом, то не будет торопиться отдавать этому коршуну свою дочку. А что до того, чтоб оттягать у него все твое добро, то, правда, трудно будет с ним в

этом бороться. Сам я, правду сказать, в этих артикулах, да статутах, да майтбуриях, да саксонах — все равно как слепой в лесу... Наше старожитнее право и обычай добре знаю, а эти,— Скиба махнул рукою,— из правды кривду сделают... Ну, а все-таки знаю я здесь у нас на Подоле такого человека, который тоже и саксон, и майтбурское право насквозь прогрыз, еще и с Ходыкой потягается...

— Пане райче, как мне благодарить вас? — вскрикнул Семен, подымаясь с места.

— Никак, никак, сыну,— ответил ласково старик.— Еще говорю тебе: твое дело — наше дело. А пока что я советую тебе не гаючи часу пойти сейчас же к старому Мачохе. Знаешь?

— Знаю, знаю.

— Ну вот, расскажешь ему все как есть и попросишь, чтоб он переговорил с Балыкой. Балыка уважает его и, думаю, послушает его слова; а я тем временем пойду еще посоветуюсь кой с кем из книжных людей. Та только торопись скорее; не показывайся лишний раз на улицах.

Отблагодаривши от души Скибу, Семен вышел из дому и направился было прямо к старику Мачохе; но не успел он сделать и несколько шагов, как до слуха его донесся отдаленный бой ратушных часов. Семен остановился и стал считать удары; пробило как раз полдень. Это напомнило Семену, что сегодня в обеденную пору он назначил товарищам сойтись в доме Богданы. Желание узнать поскорее, удалось ли товарищам открыть хоть какой-либо след к розыску Галины, охватило Семена с такой силой, что он забыл в эту минуту и опасность своего положения, и совет пана цехмейстра и, круто повернувши, отправился скорым шагом к Кудрявцу, к хорошенькому дому Богданы.

X

Ранним утром, когда еще только стали сходиться на Житний торг заспанные перекупки и сидухи с съестным и разным другим крамом да, перекрестясь, стали расстановываться, сплетничая или перебраниваясь с соседками, а возы с сеном и разною живностью потянулись от брам в дальний угол площади, поближе к Кудрявцу, в

эту пору пробирался торопливо между возов какой-то богато одетый татарин с еврейским мальчиком.

— Ты же смотри, не переври! — отозвался тихо татарин к своему провожатому.

— Пусть ясный пан не турбуется,— ответил самонадеянно мальчик,— имею а гите копф...

— А гите? Ах ты, чертеня! Да ведь только гречаная каша сама себя хвалит!

— И добрый гугель — тоже!

— Молодец! Ей-богу, шельма! Ну, а далеко еще до этого дьявола?

— Вон высокая кованая брама.

— Так ты пойди порасспроси и столкуйся, а я подойду после.

У брамы, на которую указал мальчик, сидел на скамье воротарь и зевал на весь Житний торг с завываньем, крестя рот и отплевываясь, да время от времени посылал кому-то сквозь зубы самые отборные проклятия.

В это время подошел к нему еврейский мальчик.

— Пропустите во двор! — обратился он к нему с просьбой.

— Га! Во двор? Чтоб я пропустил? А тебе до двора какое дело, жиденя скверное? — прикрикнул воротарь, обрадовавшись, что есть на ком согнать злость.— Знаешь мою руку? Ты думаешь, кто я? Вот как оборву пейсы, тогда не посмеешь и наблизиться к браме ясновельможного пана!

— Не гневайтесь, пане,— ответил вкрадчивым голосом, низко кланяясь, хлопец,— через то, зачем я пришел, может, и пану перепадет какой злотый... А где их так взять? На шляху не валяются... А пану стоять все возле брамы, ой-ой, как скучно: часом захочется и горло промочить...

— Да ты жиденя спрытное,— смягчил сразу тон воротарь, подкупленный и титулом, и обещанием злотых.— Ну растолкуй, чего тебе треба?

— Гершт ду *: тут приехал богатый татарин за лошадьми, хочет купить добрых коней. Мой тателе Лейзар, коли слыхали, настренчил его отправиться к ясновельможному пану, что, мол, у него наилучшие кони. Так вот этот татарин хочет их видеть и сначала порасспросить

---

* Слухай-но; чи ти чуєш? *(Євр.)*

конюхов да челядь, чи нема у них какая ганч. А за то он даст сличный басарынок *

— Разумный и твой татарин,— не взял его кат! Без людей кинься до ясновельможного, так он тебя так ошахрает... Он не ошахрает? Ого!.. Ну, нечего делать, волоки сюда своего татарина.

Через несколько минут татарин явился у брамы и, приложив руку сначала к голове, а потом к груди, произнес:

— Селай-ай-лекиц!

— Ну, забелькотал! — засмеялся воротарь, но шапку все-таки снял и, поклонясь, приветствовал с понедельником.— По-нашему умеешь?

— Умею, ого, еще как! Все с козаками базарил...

— Ну и якши **,— одобрил воротарь, употребив единственное известное ему татарское слово.

— Якши, якши! — захохотал татарин, показав свои, что перламутр, зубы.

— Коней хочешь купить?

— Коней, добрых коней.

— О, у нашего дидыча добрые кони, змеи — не кони: он их вываживает и выпасывает по своим маетностям и сюда уже приводит... на продаж... Так хочешь, чтоб тебе посоветовали?

— Аллах тебя крой бородою за правду... Мне-то ее и нужно. Я бакшиш *** не пожалую... Бакшиш бери, а правду говори! Без люди я пана боюсь.

— Его не бояться? Ой-ой! Так что ж, мы тебе поможем... Я вот все время был конюшим... Коней всех знаю от хвоста до гривы. Я б то не знал его! Это я недавно отпросился на спочинок в воротари: тут, известно, только ешь да спи... А коло коней много труда... Думаешь, не много? Ого! Так я к Миките.

— Вот и аман ****, знаешь что? Гайда до шинка! Выпьем ракии *****, меду... Приятель будешь, и Микиту зови.

— Гм! — почесал воротарь затылок.— Конечно, за

---

* Басарынок — подарунок, хабар (*тат.*).

** Добре, гаразд (*тат.*).

*** Бакшиш — гостинець, могорич (*перське*).

**** Змилуйся, зроби ласку (*арабське*).

***** Ракия — горілка.

келехом разговаривать способней. Еще бы не способней? Только вашему же брату — ракия законом запрещена?

— Закон в кожна сторона другой: в чужа сторона со своей закон не ходи!

— Хе-хе! Это ты ловко и хоть не нашей веры, а, видно, добрячей души... Только как бы это уладить? Миките-то вольно, а мне вот... А я, впрочем, что? Разве не воротарь? Харька попрошу за себя постоять, а сам, мовляв, по пыльному делу... Так, так! — сплюнул он в сторону, почесал еще раз между лопаток и, одевши торопливо керею, добавил: — Подожди же, свате, здесь, я зараз.

Через полчаса три новых приятеля сидели уже в отдельной светлице лейзаровского другого шинка, что стоял на Житнем торгу, и вели за ковшами оковитой да меду дружескую беседу.

Сначала татарин повел разговор о посторонних предметах, не касаясь коней: о Киеве, о торговле, о мещанах,— да все подливал своим собеседникам трунков, потом, когда у них припухли глаза, а на багровых лицах выступили крупные капли пота, он перешел к расспросам о ихнем хозяине, о житье-бытье поселян в его маетностях, о челяди. Для собеседников эта тема пришлась по душе; но пока оковита не отуманила совсем их голов, то воротарь отчасти хвастался своим паном, а Микита, несловоохотливый по характеру, угрюмо молчал.

— Э, ты, брат, нашего Ходыку голыми руками не возьмешь,— разглагольствовал воротарь, закуривая свою люльку,— ты думаешь, возьмешь? Го-го! Опечешься: раз, добра у него — так полсвета награблено, другое — голова — что твой кавун, а третье — разуму — два клало, третий утоптывал... Ну, а про ехидство и не спрашивай... Го-го! Лысую гору знаешь?

— Ох-ох! — помотал головой Микита.

— Какая такая Лысая? — спросил татарин.

— Какой же ты, братец, человек, коли в Киеве Лысой горы не знаешь? Спроси воротаря. Го-го! Воротарь все знает, все бачит; да там все ведьмы шабаш справляют?

— Ой, что ты?

— Верно, коли я говорю, так верно! Выходит, наш дидыч над ними, над клятыми ведьмами, старостой.

— Как в око! — буркнул басом Микита и налил себе снова горилки.

— Ха-ха-ха! Добрый у вас баша! Коли над ведьмами старостой, то на своих джаврах * — верхом?

— Но-но, где там? — воротарь сплюнул и передвинул люльку в другой угол рта.— На мне верхом! Ого, на такого напал! Мы люди вольные, из козаков! Нет, что ж, нам у него хорошо... Богатый пан, важный пан, ну и нам сыто, и нам почет... Супроти Ходыкинского челядника всяк шапку ломай, потому что дидыч засудит, ограбит...

— Да что там брехать? — заговорил наконец и мрачный Микита.— Коли по правде, то по правде. Вот он сказал, что наш идол старостою над ведьмами, а я додам, что он и над пеклом гетман: вряд ли найдется такой чертяка и в болоте, и под лотоками, и в прорве, как наш антихрист! Что других грабить-то грабит, но прежде всего ограбил своих поселян: грунты предковечные поотнимал, панщину завел, поборами обнищил. Сыты и почет? Тьфу! Вот у лядских панов, говорят, круто, а у этого еще круче...

— Э, Микита коли скажет, так словно скреблом поведет,— одобрил и воротарь.

— Так что же вы такому аспиду спускаете? — вскипел татарин и начал говорить совершенно правильно: впрочем, собеседники уже этого разобрать не могли.— Ведь он один, а вас сотни, тысячи... Вот так придавил — и только мокрое место останется.

— С одним-то справиться латво **,— заметил воротарь,— да коли за одним стоит сила: и магистрат, и воевода, и гетман с войсками...

— Да ведь вас-то, коли всех собрать, побольше будет, чем войска?

— Го-го, коли б всех! Да я б его и сам поднял на вилы,— признался Микита,— да вот досада, что одного с нами благочестия.

— Коли он своего брата грабит и нищит, так он, стало быть, изувер, а не благочестный... А таких и бог велел бить...

— Он, должно быть, католик,— сообщил таинственно воротарь,— бигме, коли брешу... Чтоб я брехал? Он только кроется...

— Почем же ты знаешь? — спросил его оживленно, словно обрадовавшись, татарин.

---

* Д ж а в р ы — тут: у розумінні — слуги.

** Л а т в о — легко, неважко.

— Да раз он подъехал к браме, а насунула туча; ну, я выскочил отворить ему поскорее ворота, а тут как блеснет блискавица, да как торохнет, аж кони присели. Хе, он злякался, еще бы не злякаться, и давай креститься, да не пучками, как все крещеные люди крестятся, а всей пятерней... Как неправда? Что б я луснул, коли неправда!

— А что ты думаешь? — спохватился и Микита.— Мне тоже показалось, когда его вороной огырь чуть не достал копытом, то он перекрестился жменей... Вот коли б доведаться!

— Доведайтесь, доведайтесь, братцы, подякую добре,— подзадорил челядинцев татарин, наполняя медом объемистые кухли.

Мед давался пить, но после оковитой сразу осилил... Глаза у собеседников совсем посоловели, язык стал непослушным, ленивым, а ноги словно окаменели...

— А тебе что? Что тебе до нашей веры? — стал придираться воротарь.— Ведь ты же голомозый... татарин!.. Вот на гирю * наплевать и растереть... чтоб блестела.

— Не руш,— запротестовал Микита.

— Да правда,— спохватился добродушно татарин,— шайтан его возьми! Мне жалко вас, так я радил, как у свой край: зараз секим башка — и квит! А мне вот... только... кони.

— Бач, а про коні и забыл,— укорил воротарь.

— Ракии выпил — все забыл... Ну, так добрые у вас кони? — обратился он к Миките.

— Э, кони... одно слово, кони! Огонь... земли под собой не слышат... краса красою!.. Вот про кони грех что худое сказать — дорогие кони!

— Ой? А тот вороной огырь?

— Он не один, их четверо — змеи, та й годи! И под верх, и до пóвоза...

— Он на них ездит? — допытывался татарин.

— Нет, он больше на серых да на карих... Вороные скаженые... А я тебе советую именно вороных: персистые, на добрых ногах, в бегу и ветер не обгонит... От правдивого турецкого огыря...

— А все кони можно посмотреть? Все на стайне?

— Все, смотри себе... Все! — и Микита махнул рукой, словно отпер конюшню и предлагал татарину войти.

---

* Лысиňа, выбритая макушка. (*Прим. першодруку*).

— Все смотри... до единой... до лошаты,— залепетал воротарь.

— Значит, кони никуда не отлучались, все дома? — уставился на Микиту татарин.

— Значит... вот целую неделю... Нет, стой! Вороных-то коней именно и нет...

— Эх, досадно! А где ж они?

— Вчера ночью... словно сказился... наш дьявол...

— Сказился, сказился,— подтвердил с великим трудом воротарь.— Еще бы не сказился? Спать ни на минуту не дал... рып да рып... Чтоб его душой на том свете так черти рыпали.

— Так куда же девались кони? — не отставал татарин.

— Да велел в каруцу запречь... до свита и куда-то запроторил,— прохрипел Микита,— вот и по сю пору не вернулись...

— Пан войт сел,— добавил таинственно воротарь.— Я б не узнал? Ого! Такой и воротарь! У меня очи, как у кота... Накинул и вижу!

Между тем Семен Мелешкевич торопливо шагал по улицам Подола, направляясь к домику Богданы. Войдя в светлицу, он уже застал там Щуку и Богдану. Щука тотчас же сообщил ему, что расспрашивал всех фурманов, подводчиков и даже самого хозяина заезжего двора, но все заявили решительно, что вчера ни ночью, ни перед светом ни одна подвода не была никем нанята и ни одна не выехала со двора до утра.

Богдана сообщила, со своей стороны, что и она сама, и мать ее были опять у двух цехмейстров и трех лавников, близких приятелей Балыки, и оказалось, что не только коней не просил у них войт, но и его самого они не видели уже дней пять.

Эти сообщения привели Семена окончательно в самое мрачное настроение духа.

— Ну, панове,— произнес он угрюмо,— значит, нет в том и сомнения, что коней дал Балыке Ходыка. Значит, всему конец! Ее увезли из Киева, чтобы гвалтовно повенчать с Паньком. Может, уже и повенчали?

— Да успокойся, друже, дело еще не так плохо, как тебе кажется,— прервал его Щука.

— Нет, друзи мои, оно так плохо, как я и в мыслях своих предполагать не мог,— ответил Семен таким то-

ном, который заставил и Щуку, и Богдану сразу насторожиться.

— Что ж такое? Случилось что-нибудь новое? — произнесли они разом, с беспокойством всматриваясь в бледное, расстроенное лицо Семена.

— Я видел Балыку.

— Ты? Балыку? Когда?

— Сегодня утром.

— Ну и что же?

— А то, что вечером могут на меня надеть дыбы и запереть в Вышнем замке в леху.

И Семен рассказал своим друзьям, что Балыка встретил его очень враждебно и просил не только не напоминать ему про Галю, а не сметь про нее и думать. Но этого мало, он считает серьезно,— на основании имеющихся у него документов и поклепов,— его, Мелешкевича, преступником — злодием и збройцей, ушедшим от заслуженной кары, а потому и требует немедленно доставить магистрату формальные доказательства, что немецкое царство отпустило его на свободу, простив все вины; в противном случае магистрат будет вынужден взять беглеца до вежи, пока не получит сам от нюренбергского магистрата о нём сведения...

Это сообщение смутило и Богдану, и Щуку; конечно, они оба верили, что ни на что подобное не способен Семен и что все это поклепы Ходыки, но Богдана, не зная правных статутов, а зная хорошо этого сипаку лавника, испугалась его подвохов; Щука же понимал, что магистрат может потребовать формальных доказательств и что добыть их из далекой чужой стороны нелегко, а потому тоже встревожился.

С минуту все молчали. Первый прервал молчание Щука.

— Д-да, погано,— протянул он,— ну и хитер же этот Ходыка! Постой,— обратился он живо к Семену,— а ты был у Скибы?

— Был, вчера не застал, а сегодня виделся.

— Ну и что же, рассказывал ему?

— Рассказал все. Он, даруй ему боже за то здоровье, обещал помочь, советовал подать в магистрат позов и за наследство, и за оганенье чести...

— А у старого дядька ты был? — спросила живо Богдана.

29*

— Нет, не был, прямо сюда зашел...

— Чего ж ты медлишь? Ведь вечер уже не за горами, а дядька Мачоха может опять куда-нибудь выйти.

— Нет, друзи мои, торопиться не к чему; теперь уже мне все равно,— ответил Семен и махнул безнадежно рукой.— Что мне до добр моих и даже до оганенья чести, коли они вырвали из рук моих мою единую голубку, силою, гвалтом обвенчали ее...

— Ну, думаю, что честь дороже всего! — заметил Щука.

— Никогда, никогда! — вскрикнула горячо Богдана, и даже на глазах ее выступили слезы.— Семене, голубе, ты не думай этого. Галина никогда не забудет тебя и живою в руки не дастся, а пан войт не захочет же уморить свою дочку.

— Говорю тебе еще раз, друже, что войт наш на такой грубый гвалт не здатен,— заговорил убежденным тоном и Щука.— Они упрятали Галину, но мы еще можем отыскать и спасти ее; нужно только, чтобы ты был на свободе, а для этого поспеши к Мачохе. Я сам проведу тебя.

— Пойду, пойду уже, друже,— согласился Семен,— только дождусь прежде Деркача, узнаю хоть, поехал ли вместе с Галиной и Ходыка?

— Деркача? — изумился Щука.— Да разве ты не заходил за ним?

— Ах ты, боже мой,— Семен с досадою ударил себя рукою по лбу,— у меня из головы вышло то, что мы вчера уговорились с ним. Ну сейчас же побегу к нему.

— Нет, нет,— остановил его Щука,— ты пока поменьше показывайся на людях, я мигом слетаю и приведу его сюда.

Он поднялся с места и направился было к выходу. В это время отворилась дверь, вошла пани Мачоха и объявила с изумлением, что у ворот стучится какой-то бородатый татарин и требует непременно, чтобы его впустили к Богдане.

Озадаченная Богдана не успела еще и решиться, что ответить на такое требование, как на пороге двери уже появилась внушительная фигура в богатом турецком халате и в шитой золотом шапочке.

— Даруй, пышная крале, мою смелость,— произнес он звучным голосом,— это вина их,— указал он на изум-

ленных гостей Богданы,— обещали сами познаемить, да, как видно, казав пан кожух дам, та й слово його тепле!

— Что? Кто это? — вскрикнули Семен и Антон.

— Ха-ха! Не узнали? Опять не узнали? Вот какие у меня приятели, панно!

— Деркач?!

— Да он же, он! — И мнимый татарин, сорвав привязанную бороду, расправил свои запорожские усы.

— Фу ты, господи! Ей-богу, он самый! — обрадовался Щука.— Вот это, любая панно, тот самый характерник, о котором я говорил. Ишь, нарядился татарином, чтобы пугать люд крещеный.

— Меня-то не испугает, хотя бы нарядился и чертом,— ответила со смехом Богдана.

— О? Я таких люблю! Чтоб и самого черта оседлали!

— На свою ж голову! — заметил Щука.

— Ха-ха-ха! — засмеялся запорожец.— Подай боже ворога, а приятели найдутся.

— Да полно тебе, друже, лясы точить,— прервал Деркача Мелешкевич,— скажи лучше, был ли там, где обещал, и выведал ли что-либо?

— Видишь же, был и выведал; все выведал до цяты! — произнес самодовольно запорожец.

— Ну-ну? — обратились все к нему с нетерпением.

— Ходыка дал Балыке каруцу и четверку вороных коней с своим машталиром.

— Ходыка?! — вскрикнул Семен и ухватился одною рукою за спинку кресла, а другою за грудь.

— А сам же он отправился вместе с Галиной? — спросил Щука.

— И сына своего, дурного Панька, взял ли тоже с собой? — добавила Богдана.

При этом вопросе запорожец смутился, проворчал что-то невнятное и почесал с досады затылок.

— Так это, значит, выведал все до цяты? — вскрикнула весело Богдана и разразилась звонким смехом, чем еще больше смутила славного рыцаря.

XI

С некоторым трепетом душевным подходил Семен к убогому жилищу Мачохи. Старика Мачоху он знал еще с детства, да и все в Киеве, от мала до велика, знали и

уважали древнего праведного старца. Появление его вызывало во всех какое-то особенное настроение, в присутствии его умолкали смех и шутки, на устах замирала малейшая ложь, и как-то жутко становилось за неправедно проведенные дни. И теперь он, Семен, должен был появиться перед его строгим проницающим в душу взглядом, как вор, разбойник, грабитель. Но душа его чиста, а потому он не потупит ни перед кем взгляда! Семен бодро махнул головой и смело направился к маленькой, вросшей в землю хатке Мачохи, уже видневшейся вдали.

На этот раз старик был дома. Тихо приотворил Семен двери и вошел в жилище Мачохи. Это была небольшая комнатка, темная и убогая, скорее похожая на келью монаха; деревянные стены ее совсем потемнели от времени и казались черными; грубый дубовый стол, несколько таких же лавок и бедное, жесткое ложе составляли все ее убранство. В правом углу висело несколько древних образов в дорогих золоченых и серебряных ризах, тоже потемневших от времени, большая лампада теплилась перед образами, обливая их тихим сиянием.

Хотя на дворе было еще светло, но в комнате уже ютились по углам сумерки. У окна налево с раскрытой на коленях книгой сидел сам старик. Седая, как лунь, голова его была опущена на грудь. Темное морщинистое лицо, окаймленное длинной серебристой бородой, глядело строго и печально. Он не читал; скорбный взгляд его был устремлен поверх книги куда-то далеко-далеко в небесную даль.

Старик был настолько погружен в свои мысли, что даже и не слыхал, как вошел Семен. Семен остановился у дверей и, увидевши, что Мачоха не замечает его присутствия, произнес громко:

— Добрый вечер, шановный, почесный панотче!

Мачоха поднял голову и перевел свой взгляд на Семена.

— Кто это? И по какой причине пришел ко мне? — произнес он тихим ровным голосом.

— Я Семен Мелешкевич, сын покойного цехмейстра злотаревского.

— Памятаю.

— К твоей милости, отче.

— Что могу учинить для тебя? Я не знаюсь с зацными и сильными мира сего.

— Правды ищу я, панотче славетный, а не силы, и к тебе пришел просить ее.

— Правды? — из груди старика вырвался тихий вздох.— Что же случилось? Садись здесь, расскажи мне все щиро, как было...

Семен опустился на указанное Мачохою место и прерывающимся от волнения голосом рассказал ему о том, что проделал над ним Ходыка, а также о последнем заявлении Балыки.

Молча слушал Махоча Семена.

— Так, так,— произнес он задумчиво, когда Семен умолкнул,— слыхал я, говорили мне уже, что обидел тебя сильно Ходыка, только не знал я докладно, как. Ох, Ходыка враг, большой враг. Что же ты хочешь, чтоб я для тебя сделал?

— Помоги мне, отче, на милость, ганьбу с доброго имени моего отца [снять]. Если я останусь здесь,— пан войт грозит мне, что упрячет меня в темницу, если уйду из города — значит, подарю Ходыке кривду и гвалт, учиненные им надо мной. Потому-то и прошу я славетного, любого всему Киеву батька умолить Балыку, чтобы дозволил мне остаться здесь в городе искать правды и суда над Ходыкой.

— Зачем?

Семен с недоумением взглянул на дряхлого старца.

— Всякому дорога и своя жизнь, и свое доброе имя, панотче, а еще дороже жизнь и счастье коханой людыны. Я хочу вернуть себе свое честное имя, хочу вернуть захваченное Ходыкой мое добро, хочу отыскать Галину и оправдаться перед горожанами киевскими.

— И больше ничего? — произнес строго Махоча, устремляя на Семена пристальный взгляд.

— Что же могу я сделать ему? Ищу только своего, заграбленного.

— Ох-ох! — вздохнул глубоко Махоча.— В том-то и все горе наше, что всякий только за свое горе встает, только своего заграбленного ищет, а до чужой, общей беды и байдуже! Да знаешь ли ты, почему ограбил тебя Ходыка?

— Как не знать? Всякий знает, какой он грабитель!

— Не потому, не потому,— Мачоха печально покачал головою.— В назидок [19] панству суть и грабители, и воры, да люди могут борониться, потому что есть у них свое право и свой закон, а у нас всякий пан, всякий сутяга может чинить и насилие, и грабеж, потому что паны стараются всеми силами подтоптать наше право под ноги, потому что всякий можновладец может вламываться залюбки в наши дела, и не обеспечаю тебя даже в том, что завтра же, по наущению Ходыки, воевода не повесит тебя на воротах великого замка.

— Не может быть, чтоб такое насилие чиниться могло всем людям мийским? — вскрикнул Семен.— Шановный отче, ведь воевода не смеет аничим в наши права вступоваты.

— Было, было когда-то,— произнес с горькой усмешкой Мачоха,— а теперь не то: хотят паны забрать в свои руки и нашу жизнь, и все наши права. Ты думаешь, для чего Ходыка хочет женить своего сына на войтовне? Не из-за добр Балыкиных задумал он это, нет! Он хочет притянуть войта на свою сторону, отнять у них последнего заступника, а тогда мы погибли совсем! Ходыка во всем за панами руку тянет. Нет у меня к нему ни в чем веры, лукав и зол человек: о мирском лишь печется, мирским живет. Ох, Ходыка враг, страшный враг, тайный враг...

При этих словах Мачохи какая-то смутная, неясная мысль проскользнула в голове Семена, но, взволнованный разговором со стариком, он не обратил на нее внимания.

— Пан войт всей душой стоит и за благочестие наше, и за наше право,— продолжал между тем Мачоха,— а Ходыка вот чем-то опутывает его. И никто не разберет — чем! Породниться хочет! Это он, наверно, и намовил Балыку забросить тебя покуда в тюрьму, чтобы ты не помешал повенчать Галину с его сыном. Ох, не дай боже, чтоб этот змей свил гнездо в сердце войта, тогда мы утеряем свою последнюю заслону, а господь посылает нам еще тяжчие времена! Мало было панам нашего пота и крови, задумали они овладеть и душами нашими. Грядет новая беда, новое страшное горе, и некому подняться, некому защитить!..

— О какой новой беде, о каком новом горе говорит вельцечтимый отец нащ? — произнес взволнованно Се-

мен.— Клянусь вам, я не знаю ничего! Три года пробыл я в чужих странах, а теперь вот возвратился и слышу...

— Слышу, а не вижу,— перебил его с горечью старец.— Ослепленный своим горем, ты и не видишь того горя, что облегло всю нашу землю. Да разве ты не знаешь того, что ляхи постановили или посадить всюду унию, или искоренить весь наш бедный народ?

— Об унии слыхал я... Но ведь не все владыки согласились на нее...

— Потому-то и рассыпались повсюду, как волки хищные, латыняне, панове иезуиты, чтобы силою заставить всех прилучиться к унии: запирают наши древние храмы, отдают их унитам, изгоняют наших священнослужителей, отбирают святые сосуды, запрещают нам службу божию...

— Святый боже! — вскрикнул Семен.

А старик продолжал дальше:

— Много ли часу прошло с Брестского собору [20], а что сталося с святою восточною церковью нашею? Продают ее владыки, обманывают нас, сами пристают, ради благ земных, к богомерзкой унии. Нет уже у нас святого отца нашего, благочестного митрополита, отступают от нас сильные, и зацные братия наши переходят, забыли страх божий, к латынянам, и мы, как бедное стадо без пастыря, одни блуждаем во тьме, окруженные злохитрым врагом.

— Да как же сталось все это? — произнес в ужасе Семен.

— А так сталось, потому что все мы пребывали до сих пор в мрачной лености и суете мирской, а злохитрый древний враг держал нас в тенетах своих; каждый лишь о себе думал, а он на тот час уводил детей наших к источнику своему: не имели мы ни пастырей разумных и верных, ни школ, ни коллегий, а поневоле приходилось нам отдавать детей к иезуитам: не оставаться же им было без слова божия, как диким степовикам. А они, пьюще от прелестного источника западной схизмы, уклонялись ко мрачнотемным латынянам. И все меньше и меньше оставалось нас, верных древнему благочестию... И все это видели мы своими очесами и ничего не могли сделать, ибо и наши пастыри обманывали нас и приставали к унии.

Старик замолчал и глянул куда-то вдаль своими потухшими глазами, словно хотел вызвать из этой смутной дали образы пережитых годов.

— Ох-ох,— заговорил он снова,— прежде до нас только слухи доходили об утимах той унии, а теперь пришла уже она и к нам во всей ярости своей. В самом Киеве уже воцарились униты.

— В Киеве? — вскрикнул Семен с ужасом.

— Так, в Киеве, в святом нашем граде решили они отобрать все наши храмы и монастыри. Уже в Выдубецком засел официал митрополита унитского; слышно, что собирается отнять у нас и святую Софью, и Печеры, и Златоверхий Михайловский монастырь.

— Почему же молчит на это магистрат киевский? Почему не зовут напастников до права?

— До права? — повторил с горечью старик.— Да ведь я уже говорил тебе, что у горожан отбирают паны ляхове все наши права.

— Так вернуть их назад саблей и списом!

— Кто ж его подымет за нас? Нет у нас вельможных и зацных оборонцев.

— Самим восстать! Самим поднять оружие!

— Поднявший меч от меча и погибнет,— произнес тихо старик, устремляя на Семена строгий взгляд.

— Так что же, по-вашему, отче, склонить покорно под их мечи свои головы, отдать на поруганье наши святыни? — воскликнул горячо Семен, гордо подымая голову.— Если от веры нашей отступилось наше панство, то мы должны защитить ее и не допустить на поруганье панам!

— Так, сыну, так,— произнес оживившимся тоном старик,— мы должны оборонить ее, но не мечом, не мечом!

Есть иной путь и иная защита: господь сглянулся на нас за смирение наше. Святой патриарх, отец наш, благословил нас на иную борьбу [21]. Своими слабыми, нетвердыми руками заложили мы под благословением его братство...[22] Мало было нас, а теперь, посмотри, сколько в упис * наш вписалось рукою и душою и зацных, и добре оселых горожан! Теперь уже у нас и коллегии эллино-словенские и латино-польские завелись, и друкарская справа разрослась... И не в одном Киеве, а всюду

* Упис — список, реестр.

завелись братства: и во Львове, и в Каменце, и в Луцке [23], и без помощи вельможных и зацных оборонцев крепла наша вера.

А кто помогал нам? Кто защищал нас? Не было у нас, слабых и темных, ни гармат, ни рушниц, перьев борзописных, ни в прелести бесовской изученных злохитрых языков; было у нас одно только братолюбство, вера и смирение, и господь стал посреди нас! — заключил старик.

С глубоким волнением слушал Семен слова старца. Горячая волна крови то приливала, то отливала у него от сердца: там, за три года пребывания в чужих краях, он совершенно отвык от тех порядков, которые мало-помалу воцарились в родной земле, а по приезде на родину тотчас же погрузился в водоворот личных тревог и забот. Теперь же слова старика разверзали перед ним бездну горя и отчаянья, в которую погружена была родная земля... И новая горечь и обида, но не против своих личных врагов, а против общих напастников, гонителей его народа, его веры закипала у него в сердце.

А старик продолжал между тем тихо и печально.

— Так, единый оплот был у нас — это наше братство; могли мы и латынину добрые опресии чинить *, и радостно было у меня на сердце; отходил к богу с надеждою, что не погасят латыняне святого огня, зажженного господом на киевских горах. А вот теперь начинают паны острить зубы и на братство наше. Митрополит унитский вопит и жалуется ежечасно, что не может здесь утвердиться уния, пока существует у нас в Киеве наше братство.

— Нет, отче шановный,— вскрикнул горячо Семен,— умрем мы все, а не дозволим скасовать наши братства!

— Когда бы все благочестные, без различия стана и преложенства, паны, и козаки, и горожане, и само поспольство об этом думали, тогда бы, быть может, и удалось нам отстоять братства... А то всякий о своем, всякий о своем! — голос старика перешел до тихого шепота, и голова печально поникла на грудь.

Сердце Семена сжалось от невыносимой, острой боли.

— Отче шановный и любый! — заговорил он взволнованным голосом.— Прости меня; пришел к ласке твоей

---

* Опрессии чинить — ставити в скрутне становище (*лат.*).

лишь по своей власной справе, просить для себя правды и защиты. Пришел как слепец, как глухой и немой... Вы своим словом сняли полуду с очей моих... Горит мое сердце, но не своей кривдой! Стыд вот гложет, сосет его за то, что три года мог я провести в чужих краях, в то время как здесь грабували коршуны-шулики мой родной край! Стыд сосет и гложет его за то, что мог я печалиться о своем горе, о своей лишь утрате в тот час, когда здесь ступили схизматы нечестивые на наше последнее достояние — на святую веру наших отцов. Сором жжет меня лютым огнем, что в тот час, когда вы, слабые и измученные жизнью, отстаивали перед озброенным можновладным панством свою веру, я заботился лишь о своей доле, о своих делах! Теперь же клянусь посвятить все свои силы своей отчизне! И не я один, мы все, все встанем на оборону святой нашей веры, и верьте мне, батьку шановный, не удастся пышно озброенному панству заставить нас отречься от своей веры, потому что тут, вот тут — он ударил себя рукою в грудь,— растет такая сила, которой не согнуть панам никогда! Спасите только Галину от насилия Ходыки, а мне теперь не нужно ничего. Одной только ласки прошу для себя: помогите мне вступить в братчики нашего братства.

— Туда поступают только беспорочные люди,— произнес строго старик и поднял на Семена глаза.

При этих словах старика все лицо Семена залила густая краска.

— Батьку мой, отче славетный! — произнес он быстро.— Клянусь вам, что все то, в чем обвинили меня свидетели Ходыки, есть злая ложь и клевета!

— Кто же мне поручится в том, что слова твои правдивы? — произнес тем же строгим тоном старик.

— Тот,— воскликнул с жаром Семен, указывая на потемневший образ,— кто читает в сердце человеческом без бумаг и без слов! Как на духу, как перед всевидящим оком господним,— клянусь вам, что я не виновен ни в чем, что ни одного из взведенных на меня Ходыкою преступлений не совершал никогда! Грешен, как все люди грешны перед богом; но до грабежа и до гвалта нечистый не доводил меня никогда! Свои слова я докажу згодом и правом, а теперь беру свидетелем самого господа бога, потому что больше мне некого взять!

Слова Семена были полны такой неподдельной искренности, что трудно было бы не поверить им.

— Верю тебе, сын мой,— произнес Мачоха тронутым голосом,— верю и поручусь за тебя перед братчиками единым достоянием моим — моим честным именем и моей сединой.

— Отче, батьку мой... до веку...

— Скажу и Балыке, чтобы дал тебе время позвать гвалтовников, лжесвидетелей до права. Он братчик наш, а братчики все должны помогать друг другу,— продолжал старик.— Но напрасно думаешь ты оставить свою справу с Ходыкой. Нет, ты веди ее и доведи до конца; только помни, что это не твое лишь дело, а дело всех нас, всей Киевской земли, не останавливайся на полдороге, не покончи дело на том, что вернешь себе свое добро и свою Галину,— постарайся раскрыть перед всем Подолом гвалт и разбой Ходыки над тобою, постарайся разорвать навсегда его союз с войтом, иначе, говорю тебе, если Ходыка возьмет еще гору и в магистрате,— мы погибли совсем!

Какое-то неуловимое сопоставление пробежало снова в голове Семена, а старик продолжал между тем говорить об ужасах унии, разлившейся повсюду, о бедствиях, наступающих со всех сторон на родную землю, о страшных замыслах униатов, о бессилии народа, о скромной, но упорной борьбе братств.

Сумерки наполняли комнату; в окна смотрело бледное вечернее небо, покрытое нежным дыханием тихого заката. На фоне сгустившейся в комнате полутьмы выделялась, словно в раме, седая голова старика; скорбный взгляд его потухших глаз проникал прямо в душу, а тихая речь лилась и лилась, наконец старик поднялся с усилием и, взявши в руки свой посох, произнес в заключение:

— Пора, сыне мой! Идем в братство!

Уже совсем вечерело, когда Семен, в сопровождении Мачохи, вышел на широкую ратушную площадь. Купцы уже запирали лавки тяжелыми засовами; движение утихало, но болтливые горожанки еще сидели на скамеечках у своих ворот и сочувственно покачивали головами, передавая друг другу горячие новости дня.

В воздухе чувствовался легонький морозец, звезды на небе ярко загорались; снег поскрипывал под сапога-

ми прохожих. Обойдя высокое и сумрачное здание ратуши, Семен и Мачоха подошли к стене Братского монастыря [24]. По деревянным ступеням поднимались уже многие горожане. Все шли тихо и степенно, без шума и разговоров. Семен заметил, что встречающие их с почтением обнажали головы перед стариком.

Пройдя под сводами колокольни, они вышли на широкий двор, посреди которого подымался великолепный новый храм с пятью золочеными куполами; направо и налево потянулись длинные здания.

— Все своим коштом,— пояснил ему Мачоха, указывая на храм,— все сами...

Повернувши налево, к одному из длинных зданий, они вошли в узкий коридор со сводчатым потолком. Через несколько шагов коридор расширился и образовал просторные сени; направо и налево из этих сеней вели две низенькие темные двери, у каждой из них стояло по два горожанина.

— Братчику! — обратился к одному из них Мачоха.— Отведи нового брата в збройную светлицу. Ты должен оставить там все свое оружие,— прибавил он, повернувшись к Семену,— да не войдет никто на нашу беседу с оружьем в руках.

Сказав это, Мачоха указал братчику на Семена, а сам прошел в правую дверь. Семен последовал за своим проводником. В небольшой комнате, в которую вошли они, было уже несколько горожан; каждый из них снимал свое оружие и, положивши его, выходил из нее. Тишина и сдержанность, с какою двигались и говорили все эти люди, снова поразили Семена. Последовавши их примеру, он снял все свое оружие и вышел вслед за ними в сени. Стоявший направо горожанин распахнул перед ним низенькую дверь.

Семен двинулся было к двери и вдруг остановился, словно удержала его какая-то таинственная, невидимая рука.

«Да, там святилище, там собрание верных и нелицеприятных судей,— вонзились ему в мозг жгучими жалами мысли,— и ты предстанешь сейчас и услышишь их приговор... Ох, проверь свою душу, достоин ли ты стать им за брата?» — что-то стонало глубоко в тайниках его сердца и наполняло его новым, неизведанным трепетом.

Семен переступил порог.

В комнате было светло. Посреди нее, налево от входа, стоял большой стол с зажженными на нем канделябрами; шесть почтенных горожан сидели вокруг него. Семен с изумлением увидел, что два из них, сидевшие посредине, были его доброчинцы — Скиба и Мачоха. Ярко освещенные восковыми свечами лица их были сосредоточенны и серьезны. По сторонам сидело еще по два горожанина. Огромная комната с тщательно закрытыми окнами похожа на монастырскую трапезную. Уставленная длинными лавками, она была полна народа. Перед Семеном открылся целый ряд немолодых морщинистых лиц, измученных и утомленных, но с выражением тихой и теплой радости в глазах. Все эти люди сидели один подле другого, близко и тесно, вплоть до конца комнаты, уже терявшегося в полумраке.

Семен почувствовал, как в сердце его шевельнулось что-то теплое и радостное, близкое и родное всем собравшимся здесь людям.

В комнате было тихо и торжественно, словно в церкви. Но лишь только Семен переступил порог светлицы, как по всем рядам пробежал какой-то неясный шепот. Семен явственно услыхал свое имя, произнесенное несколько раз.

Все взоры устремились на него; некоторые из горожан, сидевших на задних лавах, даже приподнялись с мест, чтобы увидеть его. Но это было не радостное изумленье. Семен ясно видел, что все глядели на него с ужасом и отвращением.

Сердце его сжалось от боли, ему показалось, что пол, на котором он стоит, раскалился добела.

— Да как же насмелился этот збройца, гвалто́вник, грабитель прийти сюда на наше честное сборище? — услыхал он в это время произнесенные довольно громким голосом слова.

Вся кровь прилила к лицу Семена; он поднял голову и увидел, что это говорил один из горожан, сидевших на задних лавах, чрезвычайно малого роста, с тщедушным телом и непомерно большой головой; желтое, морщинистое лицо его было обрамлено черными жесткими волосами и такой же, словно выщипанной бородкой. Семену показалось, что он уже видел где-то это неприятное лицо и затаенный, пронырливый взгляд маленьких черных

глаз горожанина, но, взволнованный в высшей степени его словами, он не обратил на это внимания.

— Правда, правда! — поддержали горожанина его соседи.— Грабителям здесь нет места.

При этих словах глаза Семена сверкнули; он сделал невольно шаг вперед и хотел было возразить на оскорбительные для него слова горожанина, но старец Мачоха сделал ему знак, чтобы он молчал, и, поднявшись с места, обратился ко всему собранию.

— Милые панове братчики мои! Радостною вестью открою я сегодняшнюю сходку нашу: еще один брат наш хочет прилучиться к святому нашему братству, вписаться в наш упис братерский. Вы все знаете его, вот он, перед вами,— Семен Мелешкевич, сын покойного цехмейстра злотарского Ивана Мелешка.

Едва старик произнес эти слова, как во всех рядах послышалось какое-то движение.

— Семен Мелешкевич? — раздались то там, то сям недоумевающие голоса.— Убийца, злодий, гвалтовник?

Все взоры с изумлением устремились на старца Мачоху.

— Шановный панотче,— раздался неприятный, скрипучий голос, и из задних рядов поднялся горожанин с непомерно большой головой, который первый выступил против Семена.— Ты давно уже отрекся от всех мирских справ, а потому и не знаешь, кого привел на наше честное сборище. Этот Семен Мелешкевич есть не кто иной, как гвалтовник, злодий и убийца, которого за грабеж и разбой присудил к каре на горло магистрат нюренбергский. Он бежал оттуда, думая, вероятно, что мы ничего об этом не знаем... Вернулся из тюрьмы в Киев и задумал обмануть тебя.

— Так, так, правда,— раздалось еще несколько голосов,— в магистрате была получена бумага о том.

— Ложь это, кламство! * — вскрикнул Щука, сидевший ближе к концу, сорвавшись в одно мгновенье с места; бледный, взволнованный Семен тоже сделал невольное движение вперед, но Мачоха остановил их движением руки и продолжал сам:

— Милые панове братчики мои! Все вы знаете, как я побожно шаную и люблю честное и славное братство

* Кламство — брехня.

наше; никогда бы не дозволил я себе привести сюда гвалтовника и убийцу, но, взявши добрую и полную ведомость о сем брате нашем Семене Мелешкевиче, я говорю вам и клянусь в том вот этой седой головой своей, что не есть он ни вор, ни грабитель, ни гвалтовник, а есть честный горожанин, которого ограбил, опорочил ведомый всем нам райца и лавник киевский Федор Ходыка!

— Ходыка? — вырвался у всех присутствующих изумленный возглас, и все с любопытством понадвинулись вперед; только горожанин, выступивший с обвинительной речью против Семена, как-то сразу, при первых же словах Мачохи, съежился и стушевался.

Мачоха рассказал собранию все, что знал о возмутительной проделке Ходыки над Мелешкевичем, об аресте его за долги в Нюренберге, о появлении в киевском магистрате шести лжесвидетелей и о том, что, вследствие всей этой интриги, Ходыка купил за ничтожные деньги все имущество Мелешкевича и оставил его совершенно нищим. Не забыл Мачоха упомянуть и о Галине, и о том, что Балыку хочет затянуть в свои сети Ходыка, понявши его дочку за своего сына Панька.

С напряженным вниманием слушали все рассказ Мачохи. История Семена касалась близко их сердец. Почти все собравшиеся здесь братчики были противники Ходыки: каждый из них если не сознавал, то чувствовал ясно, что все его желания идут вразрез с желаниями магистрата и мещанства, а потому всякий из собравшихся здесь от души желал разрушить союз Ходыки с Балыкой, и каждое обстоятельство, могущее послужить к явному разоблачению недобросовестности Ходыки, являлось для них в высшей степени желанным.

Кроме того, большинство присутствующих знало хорошо и покойного Мелешка, и самого Семена, а потому-то несчастье Семена находило себе горячий отклик в их сердцах.

Только на маленького горожанина с большой головой речь Мачохи не производила, по-видимому, благоприятного впечатления. Воспользовавшись тем, что внимание всех было привлечено теперь к Семену и Махоче, он незаметно отодвинулся к окну; почти совсем закрытый густой тенью, прижался к самой раме окна и стал жадно прислушиваться к словам Мачохи; но, судя по

злобному огоньку, вспыхивающему в его глазах, можно было судить, что рассказ Мачохи не возбуждал в нем ни сочувствия, ни сожаления.

— И вот стоит теперь перед вами, милые братчики мои,— продолжал между тем Мачоха,— этот ограбленный, опороченный и не может даже позвать своих напастников до права, так как пан войт грозит ему, что засадит его сегодня же в тюрьму. Да разве же это его горе? Разве оно и не наше? Разве не терпим и мы также от этих напастников-коршунов, которые развелись в нашей земле? Нет у нас ни права, ни силы, ни защиты, одна только и осталась нам заслона — братолюбие наше. К нему-то и прибегает теперь наш обнищенный брат! Неужели же мы отринем его? Неужели откажем ему в своей братской помощи?

— Не откажем! Все встанем на его защиту! — прервали речь Мачохи горячие возгласы, прорвавшиеся то здесь, то там.

— Завтра ж он посылает гонца в Нюренберг, чтобы получить истинную ведомость от нюренбергского магистрата, завтра же он призовет до права и Федора Ходыку, и шесть тех свидетелей, которые поклялись на том, что видели, как совершилась над ним смертная казнь.

При этих словах старика тщедушный мещанин, притаившийся у окна, заметно побледнел и стал медленно и неслышно пробираться вдоль стены, приближаясь к выходу.

— А покуда,— заключил старик,— я клянусь вам и ручаюсь своей седой головой,— он поклонился в пояс всему собранию,— что все то, о чем свидетельствовали на него в магистрате эти лживые свидки, есть ложь и клевета. Верите ли вы моему слову?

— Верим, верим! — раздались кругом шумные восклицания.

— Ручаюсь и я за Семена всем достоянием, моим добрым именем и головой! — произнес и Скиба, подымаясь с места.

— И я клянусь вам, панове, что все это ложь и клевета да проделки Ходыки и его приспешников! — вскрикнул Щука, схватываясь с места и поднимаясь на лаве.— Всех их надо позвать до права!

В это время Семену послышалось, что за его спиной раздался какой-то тихий скрип; но звук этот тотчас же

поглотила шумная волна возгласов и криков, разлившаяся по всему собранию.

Радостное волнение охватило всех.

— Верим, верим! — кричали и справа, и слева.— Мы все поможем ему против Ходыки! Не допустим погибнуть! Выведем этого кровопийцу на чистую воду!

— Стойте, стойте! — перебил всех чей-то громкий голос.— А кто же были те лживые свидки, которые опорочили Семена?

— Да наши же купцы и мещане киевские,— ответил Скиба.

— Кто такие? — произнесло сразу несколько голосов.

— Не помню, да там, в магистрате, все известно будет.

— Погодите, погодите! — вскрикнул громко Щука.— Вспомнил! Был между ними и Юзефович.

— Верно! — подхватило вокруг Щуки несколько голосов.— Юзефович свидетельствовал тоже.

— Да он же здесь! Спросить его сейчас! — воскликнул Щука.

Сидевшие на первых лавах оглянулись назад, ища глазами Юзефовича; но его, по-видимому, уже не было в зале.

— Где же он? — произнес с изумлением Щука, быстро пробегая взглядом по всем лавам, занятым горожанами.— Ведь я его видел здесь своими глазами.

— И я, и я! — подтверждало несколько голосов.

— Это ведь он и говорил против Семена,— прибавил Скиба.

— Да как же, здесь рядом со мною сидел,— отозвался плечистый горожанин с характерным лицом и низким широким лбом.

— Где же он делся? — произнес с изумлением Скиба.

Все молчали.

В наступившей тишине раздался строгий голос Мачохи:

— Иуда же возмутился духом и изыде вон!..

— Панове, шановные братчики киевские,— заговорил тогда взволнованным голосом Семен,— сам господь указывает вам, как проведено свидетельство их! Через это свидетельство я потерял и все свои маетки, и свое доброе имя, и даже мог бы потерять свою жизнь. Но не возвращения своих добр ищу я теперь, хочу я вернуть себе

лишь свое честное имя, чтобы слиться с вами во едино тело, чтобы посвятить всю свою жизнь на оборону братства да святой благолепной нашей веры и бессчастной нашей земли.

— Принимаем, принимаем тебя, брате! — закричало сразу множество голосов; но Скиба ударил по столу молотком — и все сразу умолкли.

В большой зале стало тихо и торжественно, как в церкви.

— Прежде чем принять тебя в милые братья свои,— заговорил Скиба, подымаясь с места,— мы спросим тебя, по доброй ли воле и охоте желаешь ты вписаться до нашего упису братского, яко глаголет нам апостол: «Едино в любви будете вкоренены и основаны, и горе тому человеку, им же соблазн приходит».

Скиба опустился на свое место, и взоры всех присутствующих обратились на Семена.

— Милые и шановные панове братчики, мещане, горожане и рыцари киевские! — начал он произносить взволнованным голосом установленную формулу ответа.— Взявши ведомость о преславном и милейшем братстве вашем киевском, а маючи истинную и неотменную волю свою, прошу вас, не откажите мне в принятии меня в братья ваши, так как прибегаю к вам всем щирым сердцем своим и клянусь пребывать единым от братий сих, не отступаючи от братства до самого последнего часа моего, не сопротивляться во всех повинностях его, но с врагами его бороться всем телом и душой.

Словно легкий шелест, пробежал тихий одобрительный шепот по всем рядам.

— Панове братчики наши! — поднялся снова Скиба.— Хотя все мы знаем теперь и шануем Семена Мелешкевича и слову батька нашего Мачохи верим, как самим себе, но да не отступим ни для кого от раз установленных нами правил — артикулов. Итак, кто из вас, братчики милые, имеет сказать что не к доброй славе Семена Мелешкевича, говорите от чистого сердца: да не приимлем в братство наше ни Анания, ни Иуды, ни Фомы! [25]

Все молчали, но по лицам горожан Семен ясно увидел, что все они глядят на него с любовью и умилением и что только строгое правило сдерживает их порыв и мешает ему вылиться в восторженных восклицаниях.

— Итак, панове, никто из вас не скажет о шановном горожанине нашем ни единого черного слова, того не скажем и мы,— произнес радостно и торжественно Скиба.— Принимаем же тебя, пане Семене, все как один, единым сердцем, единою волею!

Семен хотел было заговорить, но в это время с места поднялся старец Мачоха.

— Постой, сыне,— остановил он его.— Прежде чем ты произнесешь перед нами братскую клятву,— сказал он строго,—ты должен узнать докладно устав наш и все артикулы его, так как за измену им мы караем отступников вечным от нас отлучением.

— Слушаюсь и прилучаюсь к ним всем сердцем и душою,— ответил Семен.

— Братья вытрикуши *,— обратился Мачоха к двум горожанам, сидевшим по правой стороне,— принесите сюда из скарбницы нашей скрыньку братерскую.

Тихо и бесшумно поднялись два горожанина и, отворив низенькую дверь, находившуюся за столом, вошли в маленькую келейку и с трудом вынесли оттуда кованный железом сундучок, который и поставили перед старшими братчиками. Мачоха снял со своей шеи длинный железный ключ и передал его Скибе. Скиба отпер им хитрый замок и вынул желтую пергаментную бумагу с огромною восковою печатью, висевшею на шелковом шнурке, и, передавши ее своему соседу направо, произнес:

— Брат вытрикуше, читай устав наш братский, утвержденный патриархом Феофаном, чтобы ведомо было всем и каждому, в чем мы клянемся друг другу и на чем стоим.

Брат вытрикуш встал и развернул длинный лист. Старшие братчики опустились. Один Семен стоял посреди комнаты. Все занемело кругом.

— Во имя отца, и сына, и святого духа,— начал громко и внятно брат вытрикуш.— Послание к коринфянам, глава 17. «Вы бо есте церкви бога жива, яко же рече бог: «Аз вселюся в них, и похожду, и буду им бог,

---

* Вытрикушами назывались двое из братьев, избранные для надзора за порядком и благолепием в церкви; они ходили с кружкою, раздавали братчикам свечи, прятали святые книги, сосуды, одежды и пр. *(Прим. першодруку)*.

и тии будут ми людие»,— глаголет господь вседержитель».

«Предмова ко всем благоверным всякого возраста и сана православным людям. Возлюбленная, возлюбим друг друга, яко любы от бога есть, и всяк любяй от бога рожден есть и разумеет бога, а не любяй не позна бога. Иде же аще любовь оставится, все вкупе расторгнутся, без нее бо не едино дарование [не] состоится. Не именем бо и крещением христианство наше совершается, но братолюбием; зане и глаголет нам господь: «Иде же есте два или трие во имя мое, ту есмь посреди вас».

В большой светлице было так тихо, словно наполнявшие ее люди замерли и онемели. В глубокой тишине голос брата вытрикуша звучал ясно и сильно, и, слушая эти теплые и простые слова, Семен невольно забывал свое личное горе, свою личную жизнь. В этом собрании темных, гонимых людей чувствовалось что-то такое трогательное и сильное, что переполняло всю его наболевшую душу теплою и радостною волной. Он чувствовал, что все эти теряющиеся там во мраке лица, изнуренные томительной жизнью и непосильною борьбою, близки ему, что все они истинные братья, что все они борются за одно дело, великое и святое, как и эти простые глубокие слова... И вместе с этим сознанием новая радостная уверенность наполняла его существо, а мысли о гнусных замыслах Ходыки, и жажда мести, и злоба уплывали куда-то далеко-далеко, и глаза застилал тихий, теплый туман...

Между тем брат вытрикуш читал дальше:

«Возглаголем же сия первое утешение о скорбях и напастях наших: радуйтеся, яко же и Спас рече: блаженни изгнанные правды ради, яко тех есть царствие небесное! Ниже малодушествуйте, яко ныне вам вне града молитвы деяти, но веселитеся, зане и Христос вне града распят бысть и спасение содея!»

Семен взглянул кругом. Утешение, звучавшее в этих словах, оживляло всех братьев, как небесная роса оживляет никнущие к земле, умирающие цветы. Выцветшие глаза Мачохи глядели вперед с каким-то умилением и надеждой, а седая голова его тихо покачивалась, словно снова переживала все эти долгие, тягостные дни.

Прочтя вступление, брат вытрикуш перешел к арти-

кулам. Он прочел о порядке принятия в братство, о порядке избрания старших братчиков и других должностных лиц, об обязанностях их, которые должны быть строго хранимы для того, чтобы «чрез нестарание и опалость их знищення и опустошення церква божая не терпела». О том, как должны держать себя братья на сходках: «порожних и непотребных розмов не мовыты, а тилькы радети о церкви божией и о выховании своего духовного и чтоб наука всякая христианским детям была». О том, как братчики должны хранить в глубокой тайне содержания братских бесед; об обязанностях их заботиться и призревать бедных и бездомных, коим негде голову приклонить, об устройстве для них братских обедов и подаяния им денежной помощи; об обязанности их общей заботиться о церкви божьей и пастырях ее, охранять и беречь ее, как зеницу ока. Дальше говорилось об отношениях братьев между собой, о том, что они должны любить друг друга не только «позверховно, но всем сердцем и всей душой, не ставя себя один выше другого».

Далее всем вменялись любовь, смирение, верность и милосердие, «чтобы все братья милосердия были зерцалом и прикладом всему христианству побожных учеников».

— Глаголет-бо священное писание,— заключил торжественно брат вытрикуш,— да просветится свет ваш пред человеки, да видевши ваша добрые дела, прославят отца вашего, иже есть на небесах!

— Теперь, брате, ты слышал наши артикулы,— обратился к Семену Скиба,— отвечай же нам по чистой и нелицеприятной совести: согласен ли ты покоряться им во всем? «Яко лучше есть не обещатися, нежели обещавшися не исполнити».

— Саблей моей клянусь исполнить все свято и непорушно! — вскрикнул горячо Семен.

— Добре,— заключил брат Скиба,— клянися же нам в том не саблею, а святым крестом! — И, вынувши из братской скрыньки темный серебряный крест простой и грубой работы, поднял его с благоговением над головой.

Перед Семеном поставили аналой, на котором лежало евангелие, сверх него положили обветшавшую грамоту; подле аналоя стали с двух сторон братья вытрикуши

с высокими земными свечами в руках. Все встали; Семен поднял два пальца.

— Во имя отца, и сына, и святого духа,— начал он громко и уверенно,— я, раб божий Семен Мелешкевич, приступаю до сего святого, церковного братства и обещаюсь богу, в троице единому, и всему братству всею душою моею, чистым же и целым умыслом моим быти в братстве сем, не отступаючи до последнего часа моего...

Далее шел целый ряд страшных клятв в случае измены братству.

— Да буду и по смерти не разрешен, яко преступник закона божия, от нея же спаси и сохрани мя, Христе боже! — окончил Семен.

— Аминь! — заключил торжественно Скиба.— Отныне ты брат наш и телом, и душою. Не ищи же в беде ни у кого защиты, токмо у братьев своих, и верь, что они положат за тебя и душу свою! — И Скиба порывисто заключил Семена в свои объятия.

— Витаю тебя всем сердцем, брате мой,— подошел к Семену Мачоха, и Семен увидел, как старческие глаза его блестели тихою радостью,— всем сердцем, всем сердцем,— повторял он, обнимая Семена,— да единомыслием исповемы!

— Братчики милые,— обратился Скиба к собранию,— витайте же и вы нового брата!

Давно жданное слово словно сбросило оковы со всего собрания. Шумная толпа окружила Семена. Горячие руки пожимали его руку, кто-то целовал его, кто-то стискивал в объятиях; добрые постаревшие и молодые лица, воодушевленные пробудившеюся энергией, радостно заглядывали ему в глаза. «Будь здоров, брате милый, ласковый брате!» — услышал он отовсюду и, куда ни оборачивался, всюду видел радостные, оживленные взоры.

Семена окружили старые знакомцы; каждый хотел узнать подробности дерзкого поступка Ходыки с Семеном; все обещали ему свою помощь, все ободряли его и советовали начинать немедленно борьбу. Щука был вне себя от радости.

— Теперь уже, брате, не бойся ничего! Теперь уже поборемся с Ходыкой! — повторял он беспрестанно, широко улыбаясь и ласково похлопывая Семена по плечу.

Долго продолжалась дружественная братская беседа; наконец Скиба ударил молотком по столу, и все поспешили занять свои места.

— Постойте, панове братья,— обратился он ко всем,— нашему новому брату надлежит исполнить еще одну повинность, о которой знаете вы все. Брате Семене, при вступлении в наше братство каждый брат офирует до братской скрыньки двенадцать грошей, кто же хочет дать больше, может, только с доброй воли своей.

Семен вынул из пояса толстый сверточек и высыпал на стол двенадцать больших серебряных монет.

— Благодарим тебя от всего братства,— поклонились Семену разом старшие братья — Скиба и Мачоха.

— Брат вытрикуше,— обратился Скиба к своему соседу,— подай новому брату упис и каламарь.

Перед Семеном положили на столе упис. Семен перевернул толстые пожелтевшие листы и подписал под длинным рядом подписей крупным, витиеватым почерком:

«Прилучилемся до милого братства Богоявленского Киевского рукою и душою. Семен Мелешкевич, горожанин киевский. Рука власна».

— Хвала, хвала, хвала! — зашумели кругом голоса.

XII

Но вот Скиба ударил снова три раза молотком, и все начали поспешно занимать свои места. Щука усадил Семена рядом с собою на одну из средних лав.

Теперь Семен мог уже спокойно осмотреться кругом. Он увидел вокруг себя множество старых знакомых. Налево от него, ближе к окнам, сидел бледный и худой книготорговец киевский — Томило Костюкевич; рядом с ним помещался пожилой степенный мещанин с низким лбом и характерным лицом,— цехмейстер резницкого цеха Данило Довбня; они вели между собой оживленную беседу, и по взглядам их Семен сразу догадался, что предметом этой беседы был он. Впереди всех перед самым столом заседателей, на первой лаве, сидел, опершись на палку руками, древний столетний гражданин Петро Рыбалка. Его ноги уже отказывались служить, плохо слышали уши, слезились глаза, но он все-

таки тащился каждый раз, поддерживаемый своими внуками, на братское заседание и занимал свое обычное место. Семен оглянулся назад и принялся рассматривать сидевших за ним горожан.

В конце залы, в самой глубине, он увидел горбатого цехмейстра чеботарей Грыцька Шевчика, он сидел, прижавшись боком к стене, желтое, измученное лицо его носило на себе следы глубокого недуга и тяжело прожитой жизни. Сухой мучительный кашель то и дело потрясал его грудь. Невдалеке от Шевчика, ближе к середине, сидел почтенный крамарь Тимофей Гудзь, с сутуловатой спиной и коротко подстриженной седоватой бородой, а рядом с ним Семен с изумлением заметил и Чертопхайла, которого повстречал вместе с Скибою и Щукой в Лейзаровом шинку, только теперь Чертопхайло смотрел серьезно и строго, и что-то просветленное виделось в грубых чертах его лица. И много-много старых знакомцев увидел еще вокруг себя Семен; но в это время Скиба снова ударил молотком, и Семен поспешно повернулся. Шум в зале начал быстро утихать. Скиба поднялся с места. Еще раз скрипнула лава, еще раз пробежало шепотом сказанное слово — и все кругом умолкло.

— Милые и шановные братчики мои,— заговорил после минутной паузы Скиба.— Не на веселую раду созвали мы вас. Ведомо всем вам о той туге, тоске, которая обняла нашу славную землю. Что ни день, то ширится вокруг нас уния, уже и в нашем святом Киеве утвердилась она, запустила пазури в самое сердце святыни нашей. С каждым днем отступают от церкви нашей старшие братья-митрополиты и владыки,— обманывают нас, пристают, ради благ земных, к богомерзкой унии, шляхта наша, почитай вся, забывши страх божий, в католики пошилась, поспольство черное ни о чем думать не может, одни мы остались только верными сынами святого греческого благочестия, и вот на нас направилась теперь вся ненависть иезуитов и панов. Обкладывали нас паны и доселе всяческими налогами да поборами, а теперь задумали они совсем задавить нас, обнищить, лишить всяких прав и привилегий. Ох, хотят они, видимо, отнять у нас и майтборское право, скасовать наши цехи, повернуть нас прямо в черное поспольство. Для того-то они и насаживают по городам жидов и армян, надают им всякие привилегии и льготы, отого-то и наш пан вое-

вода Жолкевский осадил вон около Золотых ворот целую жидовскую слободу и дал ей право свободной торговли горячими трунками. И все это, братья мои милые, делают паны для того, чтобы лишить нас всякой силы, отнять последнюю защиту у бедной нашей церкви и заставить нас перейти в унию.

Скиба глубоко вздохнул и продолжал с грустью.

— И многие магистраты, не будучи уже в силах платить всех повинностей и налогов, сами отказываются от майтборского права и переходят в посполиство; мы еще держимся крепко, но уже ближние наши, слабые духом, видячи такое тяжкое и трудное житие, соблазнилися и перешли в унию... Братья мои милые! Мы теперь остались одни защитниками церкви нашей. Не ради живота своего, а ради спасения святого храма нашего должны мы подумать о том, как бы себя обеспечить от их милостей — панов старост и слуг королевских, как бы нам подняться на силах, сплотиться всем и отстоять свое право от можновладных панов?

— Где уж там? — раздался чей-то тяжелый вздох из глубины толпы.— Задавили нас совсем эти проклятые выдеркафы!

— Да и о чем тут толковать, когда паны не только на нас, но и на самого круля не вважают! — послышался глухой сдавленный голос Томилы Костюкевича.— Яснейший круль освободил нас от мыта [26] на всем пространстве княжества Литовского, так паны воеводы над нами осьмичников поставили [27], дерут с мещан все, что можно, штрафуют всех на пользу панов воевод. Уже тебе и вздохнуть лишний раз не вольно! Так как же можем мы отстоять свое право и оборонять себя от панов?

— А хоть бы и то,— вставил уже более резко Данило Довбня, подымаясь с места, и его низкий квадратный лоб покрылся суровыми складками,— его милость покойный король Сигизмунд-Август [28] освободил нас от суда воевод, старост и других урядников в справах как великих, так и поточных, а разве панство смотрит на этот привилей королевский? Теперь уже паны воеводы вмешиваются в наши постановления, касуют приговоры магистратские, выпускают преступников, сажают в тюрьмы не только простых горожан, но и цехмейстров, и райцев, и лавников, и наших магистратских персон. Воистину хотят паны обратить нас в черное посполиство.

Прежде ведь должны мы были послушенство на за́мок отправлять, а теперь требуют от нас воеводы послушенства на свою власную парсуну. Э, да что тут толковать! — заключил он с глухим раздражением.— Какая уж тут может быть борьба, когда у нас так связаны руки, что нельзя и кружки воды к запеклым устам поднести?!

— Мало им, каторжным, того, что уж обирают нас до последнего,— закричал горячо Щука, подымаясь с места,— не хотят они даже дозволить нам, как людям статечным, ходить: заздро им даже на одежу нашу! За свои кровные, по́том добытые гроши не смей мещанин справить себе светлый, нарядный жупан или кунтуш! Видишь ты, только вельможные паны могут носить аксамит да светлые цвета, а горожанин, честным трудом скопивший себе копейку, не достоин того, должен он носить только темное сукно, чтобы не принял его кто-нибудь ненароком за вельможного пана!

— Так, так! — подхватил раздраженно Томило Костюкевич.— Все это делают они для того, чтобы вконец унизить нас, приравнять к темному поспольству.

— А то как же! — продолжал возмущенно Щука.— Прежде имели мы право хоть саблю при боку носить, а теперь отымают они от нас и это последнее право! Всякий последний слуга панский может поругаться над тобою, и ты ему молчи, потому что нечем тебе даже защитить себя! Они хотят нас сделать хуже слуг своих! Рабочими рабами, быдлом бессловесным!

— Ох, правда, правда! — послышалось кругом.

— Нет, панове братья, сабля и одежа это еще полбеды, можно было б прожить и без них,— раздался чей-то тихий голос из глубины толпы,— а вот что выдумывают они такие подати, каких мы прежде и не знали...

— Довольно было и старых! — перебил его другой.— Згадай-но только: и померное, и мостовое, и подымное...

— А побарышное, чоповое, солодовое, осып, капщизна! — подхватили другие, и, словно зерна гороху, посыпались кругом перечисления бесчисленных налогов, которыми обложены были горожане.

— И все это, панове, хоть со страшной нуждой, ох, с какой страшной, а терпеть было б можно,— перебил эти возгласы Тимофей Гудзь, приподымаясь с места, и все вокруг умолкли,— а вот что уже через силу плохо:

мало того, что паны старосты получают две трети нашего дохода, мало того, что уряд сам устанавливает таксу, что жолнеры заставляют нас принимать при расчете фальшивые деньги, что собирают самоправно десятину с привезенных товаров, мало еще всего этого, мало еще, видно, гнутся перед панами мещанские спины, еще такое выгадали паны старосты, что и подумать бы было страшно.— Он остановился; все собрание как-то невольно шевельнулось.— Незачем теперь мещанину трудиться всю жизнь,— продолжал Гудзь,— заботиться о своей семье, о своих кревных... Все равно! Умрет мещанин, а трудился он все життя, рук не покладаючи, для того, чтобы сколотить копейку, чтобы защитить свою семью от голода, от утискания урядового, а только умрет он, пришлет староста своих урядников, и заберет «ведлуг права» на старостинский замок «от умерлыя речи», невзираючи на нащадков.

Словно какой-то вздох ужаса пронесся при этих словах Гудзя над всею толпой.

— Не может быть! Кто сказал тебе?! Да ведь и «вымороченные добра» належат магистрату? Да ведь это значит скасовать совсем наше майтборское право?! — раздались кругом полные ужаса возгласы и вопросы.

— В Луцке, милые братчики мои,— ответил Гудзь,— в Луцке паны старосты уже утвердили этот закон.

— Да как же, вспомните, панове,— заговорил быстро Томило Костюкевич,— и у нас ведь хотел воевода отобрать все имущество Мелешкевича на старостинский замок, да Ходыка отстоял.

— Чтоб набить себе кишени! — перебил его кто-то из толпы.

— Конечно, уж не для нашей корысти! — продолжал Костюкевич.— Да не в том теперь речь! А если они хотели уже проделать это с имуществом Мелешкевича, значит, они хотят и у нас утвердить этот самый закон!

— Не может быть! Такого не слыхал еще никто вовеки... [29]

Вспыхнули то там, то сям робкие замечания и вздохи.

— А если так, а если утвердят паны и у нас этот закон,— заговорил снова Гудзь,— тогда что? Для кого уж тогда работать? Для кого трудиться? Для кого кривить подчас совестью? Для кого грешить перед госпо-

дом? Все равно придет после твоей смерти слуга старостинский и заберет с собою все твои трудовые грóши.

— Погибель, погибель идет! — простонал седобородый Рыбалка, опуская голову на скрещенные руки.

Собрание молчало, чувствуя на своих плечах, на своих согбенных спинах всю тяжесть этих беспросветных слов. Старшие братчики сидели молча, грустно склонивши головы на грудь, а там дальше, куда бросил Гудзь вопросительный взгляд, виднелись в полутьме залы измученные лица с глазами, мутно, уныло глядящими вперед, не видящими ни надежды, ни просвета: каким-то могильным холодом веяло на них из-под теряющихся в темноте сводов. Уныло опустился Гудзь на свое место.

Наступило томительное молчание.

— Все это правда, милые братчики мои,— заговорил наконец Скиба, подымаясь с места,— правда и то, что говорили вы, правда и то, что добавил брат наш Гудзь; но тем паче должны мы придумать что-нибудь, чтобы отстоять свое право от утеснения панов. Думайте, братия мои, что делать, так как от нашей гибели зависит и гибель святой церкви нашей.

Все молчали.

— Борониться! — раздался среди тишины как-то холодно и резко молодой голос Щуки.

— Как борониться? Чем борониться? — послышался из глубины толпы чей-то тоскливый вопрос.

— Терпеть, терпеть и терпеть,— произнес надтреснутым голосом чахоточный, преждевременно состарившийся горбатый Шевчик, и вслед затем послышался его короткий глухой кашель.

— На какой черт терпеть? Для кого терпеть?! — ответил гневно Щука.

— Потому что нет силы,— послышался унылый болезненный стон со стороны Шевчика,— против панов не устоишь.

Никто не ответил. Протянулось несколько томительных минут.

— Так жить нельзя! — произнес наконец каким-то гробовым голосом Данило Довбня, угрюмо опуская свой взгляд на каменные плиты пола.

— Нельзя! — отдалось, как мрачное эхо, в конце залы, и снова наступило молчание, мрачное и угрюмое.

Но вот с места поднялся старик Мачоха.

— Панотец Мачоха говорит... Слушайте, слушайте! — пронесся по зале тихий шепот, и все невольно понадвинулись вперед и обратили на него с надеждой глаза.

— Братья мои шановные, дети мои милые,— заговорил Мачоха, опираясь обеими руками на стол,— тяжко вам, а я должен сообщить вам еще горшую новость. Говорил вам брат наш Скиба, что ляхи нарочито донимают нас всякими поборами, чтобы вконец обессилить нас и водворить скорее повсюду унию, а я скажу вам, что они решили выбрать более короткий шлях. Хотят они одним взмахом покончить со святым нашим благочестием. Ох, дети мои! Не пустую чутку передаю я вам, недаром пугаю вас: ведомо мне стало, что требует сейм, чтоб униты отобрали у нас в Киеве не в долгом часе последние наши святыни — святую Софию, Печеры и Михайловский Златоверхий монастырь.

При этих словах Мачохи все присутствующие как-то невольно всколыхнулись. Даже Скиба в ужасе отшатнулся. Слова Мачохи были для всех страшной новостью. Яростный вопль вырвался из груди всех присутствующих, и вдруг все преобразились. Эти измученные люди так бессильно, так покорно склонявшиеся только что под невыносимой тяжестью панских поборов, казалось, вдруг забыли все окружающее их море бедствий и слез: глаза всех гневно засверкали, горячие, возмущенные возгласы посыпались со всех сторон; даже вечно согнутые спины словно выпрямились от вспыхнувшего во всех душах негодования.

— Не дозволим! Не допустим! — раздались кругом яростные возгласы.— Пока стоит наше братство, не дождутся того ляхи никогда!

— Ох, дети мои,— произнес с глубоким вздохом Мачоха,— видно, и братству нашему не долго стоять: митрополит унитский требует, чтоб скасовали его, говорит, что иначе не сможет он утвердить в Киеве унии. Бдите, братия, и думайте, пока еще есть час: хотят отобрать от нас ляхи нашу единую опору, единую заслону и рассеять нас, как стадо без пастыря в темную, непроглядную ночь.

Голос Мачохи задрожал и оборвался; старец тяжело опустился на лаву и склонил голову на руки.

При этом стоне Мачохи вся зала пришла в движение. Все кругом заволновалось.

— Ну, этого не дождутся! — стукнул с силой кулаком по лаве Тимофей Гудзь.

— За церковь мы и умереть сумеем! — вскрикнул лихорадочно Костюкевич, подымаясь на лаве.

— Когда паны и владыки бросили родную церковь, так мы ее защитить сумеем и не дадим на поругание! — загремел сиплый, дрожащий от негодования голос Чертопхайла.

— Не отдавайте на поругание матку нашу, дети, не отдавайте,— заговорил старческим, прерывающимся от слез голосом столетний Рыбалка, с трудом приподымаясь на ногах и простирая к собранию дрожащие руки,— все можно терпеть, а поругания церкви нельзя, нельзя!.. Блаженны вы, когда будут гнать вас и всячески неправедно злословить на меня, радуйтесь и веселитесь...— Жалкое всхлипывание прервало слова старика, голова его бессильно затряслась, и он снова упал на свое место, поддерживаемый своими внуками.

Эти бессильные слезы столетнего старца наэлектризовали всю толпу.

— Не отдадим святынь наших! Не дозволим скасовать братства! — всколыхнулся кругом дружный крик.

— Как не позволим? Как не отдадим? — простонал с усилием горбатый Шевчик, приподымаясь на месте.— Что можем мы сделать? Вот отобрали у нас Выдубецкий. Придут латыняне и отберут еще и святую Софию, и Печеры... И все это мы будем видеть своими глазами и не сделаем ничего, потому что нет у нас силы бороться с панами.

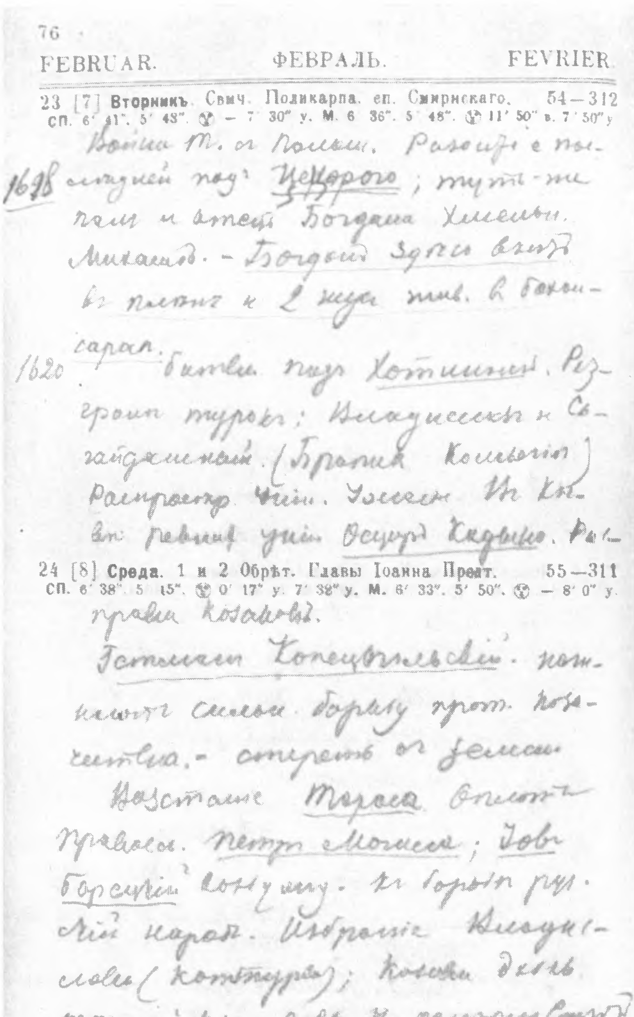
— Так что же, по-твоему, делать? Отдать на поругание ляхам все свои святыни? — вскрикнул лихорадочно Костюкевич.

— Если раз пустим в свои храмы унитов, то не отберем их никогда назад,— произнес мрачно Данило Довбня.

— Господь спросит с нас, братья, если мы отдадим свою церковь на поруганье латынянам! — произнес строго Мачоха, подымая над головою руки.

С минуту все молчали, не зная, что предпринять. Но вот раздался воодушевленный крик Томилы Костюкевича:

— Жаловаться!!!



76

FEBRUAR. ФЕВРАЛЬ. FEVRIER.

23 [7] **Вторникъ**. Свщ. Поликарпа, еп. Смирнскаго. 54—312
СП. 6' 41". 5' 48". — 7' 30" у. М. 6' 36". 5' 48". 11' 50" в. 7' 30" у.

Война М. с Польш. Разгром с по-
1618 следней под Цецорою; тут-же
пали и отец Богдана Хмельн.
Михаил. — Богдан здесь взят
в плен и 2 года жил в Бахчи-
сарае.
1620 битва под Хотином. Раз-
гром турок; Владиславом и Са-
гайдачным. ([illegible] [illegible])
Распростр. Унии. Убиен. [illegible]
[illegible] ревнит. унии Осипа Кунцевича. Рас-

24 [8] **Среда**. 1 и 2 Обрѣт. Главы Іоанна Предт. 55—311
СП. 6' 38". 5' 45". 0' 17" у. 7' 38" у. М. 6' 33". 5' 50". — 8' 0" у.

права козаков.
Гетман Конецпольский. [illegible]
[illegible] силы борьбу прот. коза-
чества. — [illegible] от [illegible]
Восстание Тараса. Оплот
правосл. Петр Могила; Иов
Борецкий сочувству. к борьбе рус-
ского народа. Избрание Владис-
лава ([illegible]); казаки [illegible]
третейского суда и [illegible]
[illegible] права веры и иерархии
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Сторінка з записної книжки.

— Жаловаться! Жаловаться! — подхватили кругом голоса с радостью отысканного выхода.

— Жаловаться! — продолжал смело Костюкевич. — Мы также дети великой Речи Посполитой: а кто дает сыну своему камень, когда он попросит хлеба, и змею, когда он попросит рыбы?

Его воодушевленный голос подбодрил всю толпу.

— Так, так справедливо! — закричал Щука.— Написать обо всех утисках и шкодах, которые терпим мы, пускай король учинит правый суд и рассудит нас с панами.

— Кому там жаловаться? На кого жаловаться? Королю на королят? — перебил его с горечью Довбня.— Да ведь все же это с их ведома и творится. А что, как они в ответ на нашу жалобу присудят нам еще своими же руками передать все наши храмы унитам? Что тогда?

— Не заставят! — вскрикнул запальчиво Щука.— Мы уйдем тогда.

— Куда? — спросил снова скептическим тоном Довбня.

— Жен и детей оставим? — вставил другой.

— Зачем? С женами и детьми уйдем за Сулу, на вольные степи... в Московию...

— Не пустят нас, как кур, всех переловят! — махнул рукой Довбня.

— Как же отпустит панство своих рабочих! — закашлялся Шевчик.

— Дармо! Нечего и думать про то! — раздались кругом тихие замечания.

— Ну так мы уйдем все на Запорожье! — вскрикнул с порывом молодой удали Щука и высоко поднялся на лаве.

— Куда нам! — произнес коротко Гудзь и поник головой.

И слово это отдалось в сердце каждого из присутствующих, и не последовало на него никакого протеста. Каждый почувствовал в своих мозольных руках, в своих сгорбленных от вечных поклонов спинах, в своих тусклых глазах, уныло глядящих исподлобья, это роковое слово: «Куда нам!..»

Печально опустился Щука на лаву, и, словно волна, разбившаяся о седую скалу, упала его юная удаль.

Молча слушал Семен совещание братчиков. Вся эта сцена производила на него потрясающее впечатление.

Будучи единственным сыном богатого цехмейстра, он меньше всех ощущал на себе тяжесть этих невыносимых поборов панских, да и кроме того, по молодости лет, мало вникал в городские дела, а за последние три года, проведенные за границей, перестал совершенно думать о порядках, воцарившихся в его родной земле. Теперь же жизнь его горожан предстала перед ним во всем своем ужасе. Эти перечисления бесконечных поборов, эти покорные, бессильные возгласы, болезненные стоны, эти ужасные вести о замыслах латынян жгли его мучительным огнем. Вся его гордая душа возмущалась, сердце усиленно билось, кровь шумела и стучала в ушах. «Каким правом смеют они, гвалтовники ляхи, наступать на их святую, благочестную веру? Каким правом смеют эти пришельцы — паны — лишать их всех прав, донимать бесконечными поборами, обращать в своих безответных рабов? — проносились в его голове пламенные мысли.— Да неужели же они отдадут на поругание свою святую церковь? Неужели же они, предковечные владельцы своей земли, будут сносить и дальше такое постыдное рабство. Да неужели же у них и вправду нет силы побороться с панами? Нет, нет,— кричало громко и в сердце, и в уме Семена, и в каждом фибре его молодого, здорового существа,— есть сила, найдется сила, надо только разбудить ее, и не совладают с этой силой паны никогда!»

Между тем все собрание молчало, подавленное сознанием своего безвыходного положения.

— Что же делать? — раздался наконец из глубины залы чей-то тоскливый голос.

— Умереть, умереть всем,— простонал Шевчик,— больше ничего и не спросит с нас господь.

Жутко сделалось всем от этих слов Шевчика, и в огромной зале воцарилось вдруг какое-то мрачное, суровое молчание.

В это время с места поднялся Семен, бледный, взволнованный, с потемневшими глазами и нервно вздрагивающими губами.

— Шановный батьку,— обратился он к Скибе глухим, прерывающимся от сдерживаемого волнения голосом,— дозвольте и мне сказать слово.

Скиба наклонил в знак согласия голову.

— Братья мои милые, отцы мои шановные! — заговорил Семен, обращаясь ко всему собранию.— Слушал я вашу раду, и сердце во мне все перегорело. Жаловаться, говорите вы, но кому жаловаться? Королю? Да если бы он даже и захотел помочь нам, разве он сможет это сделать, когда сам зависит от сейма, от своенравных панов? Что может быть дано сегодня — завтра будет отобрано! Разве может быть в Польше для схизматов хоть какой-нибудь милостивый закон? Умереть — говорите вы? Нет, умереть мало, слишком мало, и если мы решимся умереть, то тяжело спросит с нас за это господь. Мы умрем, избавимся от мучений и отдадим на поругание святые храмы наши и оставим уже совсем беззащитным наше несчастное поспольство? Нет, нет, братья! Господь поставил нас на страже своей святыни и младших братий наших, и мы должны отстоять нашу святыню и вернуть себе все то, что отняли у нас бесправно ляхи.

Чем дальше говорил Семен, тем увереннее и сильнее становилась его речь.

— Вы говорите, панотче, «поднявший меч — от меча и погибнет»,— продолжал он, переводя свой взор на Махоху.— Так, правда ваша, но не мы подняли этот меч, а паны-ляхи! Мы долго терпели и теперь хотели вести мирную борьбу, но они наступили оружной рукой на нашу святую церковь, и на наши права, и даже на нашу жизнь. И если теперь они хотят скасовать даже наши братства, эту последнюю нашу заслону, неужели же мы будем и теперь бороться против их меча одним бессильным словом, одним воздыханием? Поднявший меч — от меча и погибнет! — заключил он каким-то грозным, зловещим тоном.— И клянусь вам, братья мои, поднявшие меч на храм господень погибнут от этого меча!

Тайный, еще не вполне понятный смысл речи Семена заставил всех насторожиться. Все обратились к Семену и остановили на его лице вопросительные взоры.

— Что же ты думаешь порадить? — спросил Довбня.

— Защитить нашу церковь оружной, збройной рукой! — ответил твердо Семен.

Как-то странно, глухо прозвучали эти слова Семена в тишине застывшего от ужаса и горя собрания и, по-видимому, не нашли себе отклика в сердцах собравшихся здесь горожан.

— Нам поднять оружие? — произнес неуверенным тоном Томило Костюкевич.

— Да ведь мы не умеем и держать его в руках,— поднялись то там, то сям робкие нерешительные голоса.

— Какие из нас воины? — добавил с горькой улыбкой Тимофей Гудзь.— Ох, тяжелая наша работа — не вояцкая потеха! Недаром клонит она и шеи, и спины к сырой земле.

— Да ведь воевода со своими жолнерами сразу же побьет нас,— простонал Шевчик.— У панства и войско, и армата, а у нас? А мы?

Сильный приступ кашля прервал его слова. Шевчик махнул как-то безнадежно рукою и, ухватившись за грудь, опустился снова на свое место и совсем к коленям припал головой.

— Есть войско и у нас, любые братчики мои,— произнес уверенно Семен,— свое войско, братское, родное, которое за веру сложит и головы свои.

— Где? Кто? — послышались отовсюду вопросы.

— Да здесь же у нас, под боком, на Зверинце стоят наши лейстровые козаки, только дать им гасло...

— Ох, прыборкалы им уже крыла! — перебил Семена Тимофей Гудзь.

— Расправят! — продолжал уверенно Семен.— Только услышат орлиный клекот — хмарою налетят со всех сторон.

— Не одни они, запорожские братчики протянут нам руку, все поднимутся на защиту нас! — вскрикнул горячо Щука.

— Ох, ихняя-то помощь! — Гудзь поморщился и ударил себя выразительным жестом по затылку.

Но этот возглас его не встретил сочувствия среди собравшихся горожан, отовсюду послышались сдержанные замечания.

— Ну, на это нечего нарекать. Нельзя там толковать о маетках, где дело идет о спасении души!

— Кто говорит о маетках? Мы все пожертвуем на спасение церкви своей,— произнес возбужденно Костюкевич.— Только и помощь козацкая не поможет! Ведь поднимались они не раз: и Тарас, и Наливайко, и Косинский [30], а чем все кончилось?

— Потому что подымались они сами. Потому что в то время, когда они несли за веру свои головы на муку,

мы сидели спокойно в своих городах! — заговорил горячо Семен.— Надо подняться всем, тогда и дождемся иного конца. Все равно для нас теперь нет иного выбора: или поддаться совсем лядскому игу, стерпеть поругание церкви, рабство, нищету, или подняться всем дружно и збройно и отстоять свое право от ляхов! Братья мои! И голуби, и другие малые птицы защищают от напастников свои гнезда, неужели же мы слабее и боязливее их. Нет, братья мои, вас пугает думка о том, чтоб подняться всем с оружием в руках только потому, что вы к нему не привыкли; но подумайте, и вы увидите сами, что нет теперь для нас другого пути. И не бойтесь, не думайте вы, что нас будет мало! Мы соединимся все, потому что вера одна для всех матка,— будь то козак, будь то посполитый, будь то мещанин, и когда мы соединимся все, клянусь вам, братья, не одолеют нас вовеки ляхи!

Чем дальше говорил Семен, тем все более и более прояснялись лица собравшихся горожан. Мысль о вооруженном восстании, такая страшная и непостижимая для них сначала, начинала теперь казаться все более доступной и осуществимой. Бодрые слова и смелые восклицания начали все чаще и чаще перебивать речь Семена.

— И все подымутся, все откликнутся на наш поклык. Надо только разогнать повсюду гонцов,— продолжал между тем с воодушевлением Семен,— потому что всем уже невмоготу лядское проклятое иго. Подымутся козаки с мушкетами, посполъство с косами, мещане с ножами, подымутся магистраты и цехи,— вся русская земля. Видели ль вы, когда весною пригреет ясное солнце и потекут со всех гор и долин быстрые ручьи, во что тогда превращается и малая река? Страшной становится она, сильной и необоримой, как рассатанелое море, и не удержат ее тогда ни гребли, ни запруды — все разломает, все снесет она на своем пути!

— Правда! правда! верное слово! — раздались кругом шумные восклицания.— Все встанут! Все подымутся!

— И не думайте, братья, что мы не сможем победить пышномудрое панство! — продолжал горячо и уверенно Семен.— Дарма, что руки наши привыкли больше к шилу и швайке, чем к сабле и пистолю, зато они подымутся за правое дело, и необоримую силу наддаст им господь! Господь, умудряющий младенцев, господь, поднявший

Давыда на Голиафа и поразивший его рукою слабого пастыря. Он подымет нас, и укрепит, и прострет через нас свою карающую руку на ляхов, зане и глаголет господь нам: «Отступят немые от веры и от вас самих, встанут мужие, глаголящие развращенная, но господь изберет слабые да покорят сильные и неразумные да покорят разумные!» — заключил он с воодушевлением, и все вдруг ожило в мрачном зале. Горячий порыв заставил всех забыть строгие артикулы устава, казалось, сильный вихрь ворвался на широкую степь и закрутил, заметал сухой поседевший ковыль.

— Так, сыну, так,— заговорил с воодушевлением столетний Рыбалка, подымаясь с места, и даже мутные глаза его загорелись под нависшими седыми бровями, старик весь дрожал от охватившего его волнения, но голос его звучал на этот раз твердо и громко.

— В мое время мещане умели за себя постоять: конно и збройно против неприятеля ставали, сами себя боронили, саблю при боку, а пистоль за поясом носили, тогда им не всякий и на шею садился! И на веру не смел никто наступать!

— Верно! Так, диду! К нечистому все жалобы!! Все встанем! Прогоним ляхов! Не отдадим на поруганье своей святыни! — загремели кругом горячие, возбужденные возгласы.

— Все, все до единого, и жены, и дети! — кричал разгорячившийся Чертопхайло.— Бояться нам нечего,— за нами стоит голодная смерть!

— Или умрем все, или отстоим от ляхов свои святыни! — раздался с другой стороны громкий, напряженный голос Томилы Костюкевича.

Вся зала пришла в движение. Седые, почтенные горожане вскакивали на лавы, махали шапками, выкрикивали горячие, возбужденные возгласы. Всякий спешил подкрепить своим словом надежду, пробудившуюся во всех сердцах. Волна энтузиазма, разлившаяся по всей зале, захватила и Шевчика.

Несколько раз стучал Скиба своим молотком, но никто не слышал его стука. Наконец некоторые из горожан заметили движение его руки.

— Тише, тише! — вырывалось из шума то здесь, то там.— Брат Скиба говорит!

Шум начал мало-помалу утихать.

— Братья мои милые,— заговорил как можно громче Скиба,— правду сказал нам Семен, что нельзя дольше терпеть такой жизни, что одно осталось нам: или стать рабами и терпеть поругание святыни, или подняться против ляхов. И спасибо ему за эту честную правдивую думку. Мы все повстанем, умрем все до единого, а не отдадим своей святыни в руки врагов. Но одним гвалтом и угрозами мы ничего не сделаем, братья, надо ко всему приложить холодное мирокованье и разум. Если мы поднимемся сейчас же сами с оружием, мы только напрасно погибнем, а церкви и братьев своих не только не защитим, но еще вгоним в горшие бедствия и напасти, а для того чтобы подняться всем, надо всех разбудить, надо уговориться со всеми... А это дело не одного дня! И для этого, братья мои, надо нам прежде всего, не выходя даже отсюда, выбрать от себя верных людей и послать их на Запорожье, к лейстровым козакам, ко всем магистратам, надо пустить чутки и по селам, и по хуторам...

— Правдивая речь, разумное слово! — раздались кругом одобрительные голоса.

— Но на это пойдет час не малый,— продолжал Скиба,— а беда грозит, беда не ждет, и кто поручится нам в том, что ляхи не постараются выполнить в наискорейшем времени все то, что они задумали проделать с нами? А потому, не оставляючи думки Семена, мы должны ужить и все иные возможные засобы, чтобы обеспечить свою святую церковь от вторжения латынян. Наибольшее горе наше заключается в том, что не имеем мы теперь своего митрополита [31]; митрополиту подчиняются все храмы и все монастыри, а так как здесь, в Киеве, утвердился теперь митрополит унитский, то вольно ему и рассаживать повсюду своих официалов, наместников и владык. Так вот вам, друзи, моя вторая рада: учредить пока что из своих людей тайный, но строгий надзор над унитами, чтобы мы знали каждую минуту, что затевают они, чтоб не застали они нас врасплох.

— Верно, верно! — послышалось кругом.

— А тем часом послать, также не гаючи и хвылыны часу, своих людей певных ко всем, верным еще нам доселе монастырям, ко всем магистратам, ко всем братствам, к запорожским козакам, чтоб подать от всего козачества и от нашей земли петицию и королю, и сейму,

просячи их слезно, абы дозволили нам поставить в Киеве своего благочестного митрополита.

— Даремно тратить час! — крикнул запальчиво Щука.— Довольно мы просили, теперь будем требовать! Будем к ним писать саблей, а не пером!

— Нет, нет, панове, надо испробовать все, что возможно,— заметил Тимофей Гудзь.

— Спрос не беда! Запас беды не чинит! — отозвалось вслед за ним несколько степенных горожан.

— Напрасный труд! — вскрикнул Костюкевич, обводя все собрание лихорадочным, воспаленным взглядом.— Не уважит король нашей просьбы! Не дозволят нам никогда ляхи обрать своего митрополита.

— А если король и сейм не уважат и этой просьбы, поданной им от всей нашей земли, если они не захотят дать нам этой милости, тогда,— произнес Скиба негромко, но так отчетливо, что каждое его слово долетало до конца залы,— тогда мы откажемся платить им подати и производить какие бы то ни было ремесла, мы перестанем считать себя подданцами Речи Посполитой, тогда мы пристанем к той думке, которую натнул нам Семен, и если на тот час не будет у нас и братской помощи,— глаза Скибы сверкнули, и голос зазвучал громко и властно,— мы повстанем и сами, все поляжем до единого, но не отдадим ляхам наших святынь!

— С довбнями, с топорами обступим наши храмы! — крикнул весь багровый Довбня.

— На папертях поляжем! — подхватил с энтузиазмом Чертопхайло.

— Сожжем свои храмы,— закричал, захлебываясь от рыданий, Шевчик,— своими руками сами себя, жен и детей погребем под их развалинами, а не отдадим, не отдадим нашей святыни нечестивым унитам!

— Не отдадим! — прокатился по зале единодушный крик.

— Да будет так! — произнес строго Мачоха, подымаясь с места и, простирая руки над собравшимися, добавил дрогнувшим голосом: — И да будет его святая воля над нами.

— Аминь! — ответило все собрание суровым, решительным тоном.

XIII

В лучшем покое ходыкинского будынка, убранном особенно вычурно — и тяжелыми штофными занавесями, и дорогой гербованой мебелью, вывезенной им из шляхетских маетностей да княжеских замков,— горит много свечей; свет от них лучится в резных рамах портретов, картин и киотов, играет в золотой и серебряной посуде, расставленной в шкафах, сверкает в хрустале и мягко тонет в роскошных коврах, раскинувшихся причудливыми гирляндами цветов по всему полу. Этот покой отворялся у Ходыки лишь в особенно важных случаях, и сегодня хозяин принимает в нем наипочетнейшего гостя, польного гетмана и сенатора, а вместе с тем и киевского воеводу ясноосвецоного пана Жолкевского. Воевода заехал к Ходыке уже ночью, без конвоя, желая скрыть свое посещение, оттого-то и в роскошной светлице не видно кого-либо из семьи Ходыки, ни даже слуги; двери все заперты, и за столом, уставленным флягами, жбанами да сулеями с мальвазиями *, старыми медами и дорогим венгржином **, сидят лишь Ходыка да воевода и ведут на польском языке таинственную беседу.

Воевода — плотный и крупный мужчина с мужественным лицом, подбритой чуприной и закрученными вверх усами; взгляд его серых глаз холоден и надменен, но не лишен проницательности; в прерывающейся изредка легкой улыбке кроется всегда оттенок презрения. Жолкевский одет в скромный кунтуш, только шпоры у его сафьянных сапог блещут кованым золотом да рукоятка сабли дамашовки сверкает самоцветами.

Ходыка подобострастно угощает своего пышного, нежданного гостя и ведет речь вкрадчивым сладким фальцетом.

— Да, требуют... И пора наконец, пора!— продолжал с возбуждением монолог свой Жолкевский.— Перун меня убей, а это нежничанье с схизматским хамьем даже обидно! Пятнадцатый год идет со времени Брестского собора, а до сих пор почти ничего капитального для папского престола не сделано. И митрополит ваш Михаил Рогоза, и епископы Поцей, Терлецкий, Балабан[32] приня-

* Мальвазия — солодке вино, що виробляється з білого винограду тієї ж назви.

** Венгржин — угорське виноградне вино.

ли тогда унию и склонили к ней почти всю высшую иерархию, да мало, черт возьми, с этого вышло толку!.. Вот и наш знаменитый Скарга[33] говорит, что дали маху: не обратили внимания на низшее духовенство... Но, по моему мнению, этих схизматских попов, это безграмотное быдло стыдно и в расчет принимать... Бог создал пóпа — для хлопа, а плебана — для пана!

— Видите ли, ваша ясновельможность, попов поддерживает мещанство, козачество и Запорожье.

— Ну, мещанство это нужно приборкать, и слово гонору, что я за него примусь, если только меня не отозвут высшие потребы крулевства; а это проклятое козачество, а особенно Запорожье, это гадючье гнездо, нужно раздавить каблуком, чтобы и следа его не осталось... Я не разумею, почему ясный круль и сенаторы с ним еще панькаются. Стонадцать им ведьм! Это бунтарское кодло, это саранча, которую, если не вытопчешь гусеницей, то она, окрылившись, все пожрет! Ведь были уже и Косинский, и Наливайко, и Лобода... так еще мало? Хотят выждать лучшего дьявола?

— За козаков ясный гетман прав неотменно,— кивал головою Ходыка,— у ясновельможного пана разум прозорлив и меток, но Запорожье потребно еще для охраны нас от татар.

— Ну пусть их до поры, до времени и сторожат... Но только сюда чтобы не смели тыкать и носа, а то еще, шельмы, станут поддерживать попов.

— Все они: и запорожцы, и козаки, и мещане, и хлопы — все это схизматское русское быдло из одной шкуры выкроено... И ведлуг того прилученье их до католицкого лона не только бы оказало Речи Посполитой услугу, но и самому этому бараньему стаду поскутковало б на доброе... дало бы освиту и некоторые права.

— Да, да... як бога кохам. Теперь решено не давать схизматам никаких должностей и конфисковать у них все маетности и все добра... Одним словом, извести их измором... Вот и Скарга привез мне наказ от святейшего папы и просьбу примаса крулевства[34], чтоб наискорее отобрать у схизматов киевские святыни: Софию, Печеры, Богоявленский монастырь и другие. Киев ведь в Украине найпервое и вельми чтимое место; на него все взирают... Если здесь перейдут храмы в католические руки, то и прихожане их перейдут несомненно, а за Киевом по-

следуют и другие города: упорному схизмату останется лишь нищенство и бесправье да для поповского хрюканья хлев. Ха-ха! На раны пана Езуса, так будет!

— Ясновельможный, ласковый пане! — Ходыка в умилении дотронулся рукою до полы воеводинского кунтуша.— Все это было бы досконале, но меня удивляет одна околичность: каким же способом ясновелебнейший примас, за згодою его милости короля Сигизмунда, может давать наказы — отбирать от схизматов и церкви, и имущества, и права, коли сейм в 1607 году постановил конституцию, утвержденную королем, о религии грецкой [35], а в прошлом году его яснейшая мосць снова подтвердил оную конституцию во всех статутах и артикулах?

— Какая такая конституция? — вскипел воевода Жолкевский.

— А вот пусть ясновельможный пан гетман полюбопытствует.

Ходыка отпер ящик в дубовом, почерневшем шкафу и вынул оттуда свернутый в трубку пергамент с большой восковой печатью, привешенной на большом красном шнурке.

Ходыка развернул перед гетманом свиток, написанный по-польски с примесью латыни, и, пробежав его глазами, остановился на одном месте и прочел его вслух:

— «В обеспечение греческой религии, издавна пользующейся своими правами, мы постановляем, что никаких должностей и церковных имуществ не будем никому представлять на ином праве, как только согласно духу их учреждения, по обычаям и правам, подтвержденным нашими предшественниками, т. е. исключительно дворянам русского происхождения и чистой греческой веры, не нарушая никаких законов свободы их совести и не препятствуя ни в чем свободе их богослужения».

— Что-о? Досыть! Помню,— ударил воевода по пергаменту кулаком.— Это потворство слабодушного короля, заразившегося чужеземным свободомыслием... Но сейм крикнет ему «veto»! [36]. О, крикнем и брязнем кривулей. Вот этой штукой прописать нужно схизматскому быдлу конституцию!

— Пан гетман прав; но это будет со временем, а пока конституция не отменена, то...

— Мы ее отменим, а святейший отец отпустит нам грехи.

— Да, но за конституцию вступится и русское шляхетство...

— Много этого шляхетства осталось? — захихикал Жолкевский.— Благодаря Скарге и его сподвижникам, вся молодь путем эдукации уже просвещена истинами вечной, вселенской, католической церкви, а отцы этой молоди или передохли, или пошли за детьми по истинному пути. Скоро и следа русского шляхетства не будет.

— Тогда-то уже смело приступим. Но пусть заметит ясный пан воевода, что, кроме дворянства, есть еще грозная сила, дающая оплот схизме,— это ставропигиальные братства [37], и яснейший король наш и пан, Сигизмунд, подтвердил дважды права им вот,— прочел Ходыка еще одно место в конституции: «Братствам церковным греческой веры подтверждаем мы все их права и привилегии». А эти братства здесь никому не подчиняются, а сносятся лишь с патриархом и имеют право ставить своих выборных попов и даже епископов.

— Тысяча дзяблов! — вскипел Жолкевский.— Я давно был против этих шаек и завтра же разгоню их. Это позор для нашего рыцарского сословия, чтобы в крулевстве кто-то имел, кроме шляхты, независимые права! Нет! Теперь я настаиваю неуклонно, чтобы сейчас были преданы унитам наиважнейшие схизматские храмы и чтобы уния перестала играть в жмурки, а подняла бы победоносно свой стяг. На тебя, Ходыка, я возлагаю надежду: ты унит, хотя не знаю, почему скрываешь свое почетное звание. Ты и должен способствовать исполнению желаний святейшего папы и Речи Посполитой, за это тебя ждут большие милости. Я тебя здесь не только войтом поставлю, но и устрою, на гонор, еще кресло в сенате.

У Ходыки захватило дух от прилива радости; прикоснувшись обеими руками к коленям воеводы, он низко нагнул голову и проговорил тронутым голосом:

— Припадаю к стопам ясновельможного пана за ласку и клянусь, что для престола святого Петра и для великой Посполитой Речи не пожалею ни добр, ни живота своего. Но, за позволением панским, я осмелюсь объяснить нижеследующее: до сего часу я скрывал свое почет-

ное просветление не страха ради, а взглядно высшей потребы; я, корыстуючись мнимым благочестием грецким, снискивал себе однодумцев и навертал их к латынству. Теперь уже и в магистрате, и среди купечества имеется у меня некая громадка, которая будет стоять за панские наказы, ведлуг чего я просил бы ясновельможного пана гетмана повременить немного [со] своими мудрыми мерами.

— Но, пекло! До какого же времени?

— Не больше, как до великодня. Я к этому времени все подготовлю: верных ополчу, а неверных лиходумцев попрошу панскую милость устранить...

— Да ты мне только их укажи, то я в сей мент всех этих бестий перехватаю, посажу на цепь в подвалы, а то и на пали... Смотри же, это последняя отсрочка, и чтоб ты был готов! — Воевода поднялся с места.— Ну, мне пора... Выпроводи меня без шума да помни, что я как в милости, так и в гневе границ не имею!

Ходыка поклонился низко своему гостю и на протянутую им снисходительно руку ответил почтительным поцелуем в плечо.

Проводив своего именитого гостя, Ходыка возвратился в парадный покой, посливав в соответствующие фляги недопитое в кубках вино, потушил в шандалах и канделябрах свечи, кроме одной, с которой, заперши на замок двери, и прошел тихо в свою светлицу. Во всем будынку царила полная тишина, и шаги лавника раздавались гулко в мрачной светлице. Требование всесильного воеводы, поддержанное угрозою, хотя отчасти и пугало его, но зато обещание войтовства, а особенно сенаторского кресла покрывало страх и навевало на его душу умиление. Ходыка уже рисовал радужные картины будущего величия. О, лишь бы ногу в стремя, а там он пойдет и пойдет! Здесь он сумеет спихнуть риск с своих плеч на другие, он не раз уже загребал жар чужими руками, да и то кстати: теперь ему, при этой оказии, будет легко избавиться от своих врагов, вот и этот вырвавшийся на его голову ланец Семен, что три дня не дает ему ни сна, ни покоя... Вот теперь и с ним он сведет последние счеты! А там — дело решенное... И все балыкинские дукаты и добра очутятся здесь! Ходыка ударил себя игриво по карману и вспомнил, что перед приходом воеводы привез ему гонец от официала киевского униатско-

го митрополита, бискупа Грековича, письмо, которого он не читал. Ходыка подошел торопливо к столу, на котором стояла шкатулка, и вынул оттуда это послание, скрепленное желтой печатью. Послание начиналось с благословения святейшего непогрешимого папы, передаваемого ему через Поцея; далее шел запрос, сколько вновь приобрел адептов * костел стараниями верного сына воссоединенной с Римом церкви, раба Федора, и нет ли среди неофитов надежных людей, которых бы можно было посвятить в ксендзов и плебанов? Наконец, Поцей, как глава киевской иерархии, приказывал Грековичу прежде всего отобрать от схизматов святую Софию и передать ее унитам.

Грекович в заключение замечал, что он сам вскоре возвратится в Киев и при содействии вельможного пана лавника, обещавшего передать в руки своих единоверцев-унитов все киевские святыни, да при помощи пана воеводы исполнит немедленно поручение его ясновелебности.

В приписке были еще кое-какие двусмысленные поручения Ходыке.

— И этот бывший расстрига туда же гнет,— пробурчал вслух Ходыка, раздраженный тоном письма,— тоже призывает, вот пусть попробует сам распорядиться! Нет,— решил Ходыка после некоторого раздумья,— нельзя того допустить, а то он, не спросясь броду, полезет в воду да и других потопит! — И Ходыка, доставши из шкатулки лист толстого синего паперу, придвинул к себе чернильницу и затемперовал ** перо, чтобы ночью же написать ответ его превелебию, как вдруг за стеной, прикрытой тяжелым ковром, раздался глухой стук.

Стук этот раздался так неожиданно и в такое неурочное время, что Ходыка схватился с места и расширенными глазами стал озираться кругом и вслушиваться в чуткую тишину; через несколько мгновений снова раздался стук, а потом, после небольшой паузы, повторился и третий раз.

— Юзефович? — прошептал Ходыка.— Но в такой поздний час? Что могло случиться?

Ходыка нерешительно подошел к стене, отдернул по-

* Адепт — послідовник, прихильник.
** Затемперовать — загострити.

лу ковра и, нагнувшись к скрытой за ним потайной двери, проговорил сдержанно:

— Кто там?

— Я, я... раб ясноосвецоного! — послышался за стеною глухой ответ.

— Что там прилучилось? Ведь далеко за полночь!

— Пустите! Важные новости.

Щелкнул замок, отсунулась задвижка, и из-под ковра вынырнула жалкая фигура дрожавшего и бледного, как полотно, клиента можновладного дуки.

— Говори скорей! — уставился на него глазами встревоженный и тоже побледневший Ходыка.

— Мне нельзя больше оставаться здесь и одного дня...— заговорил прерывистым голосом, жмуря от света глаза, Юзефович.— Нужно бежать немедленно... да так, чтоб и след простыл.

— По какой случайности?

— Я только что из братства... был на их раде.

— Ну?

— Принят в братчики Семен Мелешкевич. За него Скиба, старый Мачоха, и все требуют, чтоб немедленно подавал он в магистрат позов на твою милость за растасканное его добро и жалобу бурмистру на подлоги и лжеприсягу... Называли даже меня: я едва улизнул.

— Гм! Щеня! — прошипел Ходыка, хрустнув пальцами.— Думает укусить? Ну, ну, потягаемся; я тебе утну хвост и выломаю зубы.

— Вельможному-то пану бороться легко, а мне, несчастному, не дадут и пискнуть: ведь докажут же, наведут справки, что я ради пана ложно показывал и присягал. А за это, ласковый мой добродий добре знает, что по голове не погладят. А, пожалуй, совсем ее отберут. И что же тогда я без головы? Ни себе, ни пану!

— Положим, что она у тебя не такая и важная, а тебя все-таки ее шкода, поелику своя... Только ты успокойся: этого ланца Семена я и завтра могу бросить в тюрьму!

— Разве один Семен? — продолжал плаксивым голосом Юзефович.— Их там целая зграя... Они разорвут меня, как псы кота.

— Ну как хочешь, а ты мне теперь отменно потребен... Своей башкой ты не раз рисковал, так тебе это за звычай...

— На милость, ясновельможный,— взмолился Юзефович, хватая за ногу Ходыку,— видима смерть страшна... Я все... всегда... по гроб живота... только в другом месте.

— Цыть, блазень! — топнул ногою Ходыка.— Со страху растерял последний свой разум: ты внимай тому, что я говорю. Вот лежит лист ко мне от Грековича. Светлейший пан, ясный круль, и Речь Посполитая объявляют в нашем панстве лишь одну католическую с подручной ей унией веру; схизматская же вера уничтожается, все схизматы лишаются прав и имущества; оно будет разделено между унитами. Грекович запрашивает меня,— указал на лыст пальцем Ходыка,— кого бы посвятить в ксендзы? Ну, конечно, я первым поставлю тебя. Вот тогда и посмотрим, что сможет учинить бесправное хамье с полноправной, неприкосновенной персоной, подлеглой духовному лишь суду?

Юзефович все еще дрожал и не мог сразу оценить слов своего властелина. Он вздохнул несколько раз, отер рукавом пот, выступивший росой на его лбу, и, несколько успокоившись, попросил позволения самому прочесть этот лыст.

— Читай, читай! — засмеялся Ходыка.— Присядь к свечке да выпей от переполоху чарку зверобою.

— Коли панская ласка,— осклабился Юзефович.

Ходыка поднес ему добрую чару и, отойдя в сторону, стал наблюдать за выражением лица своего клиента.

По мере чтения лыста лицо у Юзефовича прояснялось, на щеках выступал пятнами густой темный румянец и глаза разгорались огнем.

— Да, теперь я уразумел и головой готов заплатить за панскую ласку,— заговорил он наконец.— Но пока все сие совершится, меня заквитуют.

— Пожалуй,— согласился и Ходыка,— тебя мало долюбливают... Видно, твоя матка забыла тебя в любистку скупать,— захихикал он ядовито.— Так мы вот как уладим сию справу: я заявлю в магистрате, что выпроводил тебя по своим препорукам в чужие края, а ты потай останешься здесь, на Подоле... перерядишься, переменишь личину... тебя этому не учить — и будешь следить за Семеном. и за его сподручными, пока их всех не прикрутим... Это не забарится... А тем часом Грекович посвятит тебя в ксендзы униатские, а мы подцепим и попадью.

— У меня уже есть на примете,— улыбнулся до ушей Юзефович.

— Ну, значит, згода? А вот тебе для укрывательства еще десять дукатов.

Юзефович поспешно спрятал в карман предложенное золото и сладким голосом произнес:

— Ясновельможный пан знает, что я преданный раб ему до могилы. Значит, на все готов: предаю опять свой живот в панские руки — ох-ох! А вот тут я вижу в лысте ясновелебного плебана некие препоруки... Если дозволите, ясновельможный, взять лыст, то я все их исполню.

— Нет, ты выпиши лучше эти наказы, а самому лысту место в шкатулке. Вот папер.

— Так, так,— согласился смущенный Юзефович, закусив губу, и принялся выписывать некоторые места из письма, поглядывая искоса на Ходыку. А Ходыка, опустив на грудь голову, задумался глубоко.

Юзефович следил за ним зорко и усиленно скрипел пером, выводя уже просто какие-то каракули; левой же рукой он вытянул из-за пазухи лист бумаги, приложил его к письму, и убедясь, что он подходит по величине и по цвету, сложил его так, как было сложено письмо плебана, и посмотрел подозрительно на своего патрона.

Ходыка, видимо, дремал. Тогда Юзефович, подложив осторожно лыст Грековича под локоть, проговорил громко:

— Кончил!

Ходыка вздрогнул и стал протирать глаза.

— Вот! — поднял торжественно Юзефович пустой, сложенный лист бумаги, положил его осторожно в шкатулку и, заперши ее, передал ключ Ходыке.

— Ну, исполни же все гаразд,— поднялся довольный господарь, так как многие поручения были для него щекотливы, а отказать в них не входило в расчет.— Смотри же, береги язык.

— Могила! — проговорил торопливо Юзефович, приложив руку к груди, и поспешил улизнуть поскорее.

XIV

По уходе Юзефовича, Ходыка, несмотря на поздний час, не лег спать, а принялся отписывать официалу Грековичу, стараясь подыскать довольно веские причины,

чтобы оттянуть хоть на некоторое время исполнение желаний униатского митрополита Поцея. Воеводу-то он успел отговорить от немедленных мер, но удастся ли в том убедить хитрую иезуитскую лисицу — это было вопросом, и если Поцей решится настаивать, то Жолкевский приступит к насилиям, а тогда ему, Ходыке, нужно будет снять маску и отказаться навсегда от родственных связей с Балыкой, от его добр и от своего влияния и господства над горожанами.

Ходыка тер себе рукой лоб и старательно подбирал доводы и факты, доказывающие, что через месяц, через полтора победа унии будет несомненна, но что компания, поднятая раньше этого срока, может быть скомпрометирована бурным отпором, а это во всяком случае нежелательно. Ходыка перечитывал написанное, обдумывал дальнейшее изложение и в эти антракты либо чинил гусиное перо, либо снимал щипцами нагар со свечей, либо, глубоко задумавшись, ломал свои пальцы.

«Да, если они поторопятся, тогда пропадет вся моя справа с Балыкой,— вихрились в его голове тревожные мысли,— а потому нужно и мне действовать нагло: с одной стороны, удержать рвение Грековича, а с другой — принудить этого старого дурня к скорейшему решению судьбы моего сына. Осталось до масленой лишь десять дней, а после ведь месяца два с лишком нельзя будет брать шлюба. Но так долго сдержать латынский наезд я буду не в силах. Значит, нужно воспользоваться этими десятью днями, напрячь все усилия и сломить Балыку вместе с его богобийной дочкой!.. Нужно поскорее... завтра же с ним увидеться, если он вернулся... Кстати, я вчера получил и письмо от сына за наши товары: могу порадовать и его». — Да, завтра же! — повторил он вслух и принялся снова за свое послание.

Почти перед светом улегся в постель Ходыка, да и то не сразу заснул: тревога, поднятая вернувшимся так некстати Семеном, сомнительный страх Юзефовича и предстоящая борьба с войтом не давала успокоения его нервам; мысли не улегались, а перелетали то от Балыки к Семену, то от Семена к Юзефовичу и ткали различные комбинации для поражения врагов и для самозащиты.

Наконец все это слилось в какой-то хаос путаных и нелепых картин...

На другой день посланный им челядник к Балыке сообщил своему хозяину, что пан войт вернулся вчера еще ночью и сегодня утром рано пошел в свой склеп суконный. Ходыка немедленно накинул на плечи дорогую шубу, надел соболью шапку, взял в руки трость с золотым набалдашником и поспешил на братскую площадь, чтобы не утерять войта и застать его в лавке, где удобнее всего было переговорить о деле.

Суконная лавка Балыки помещалась на площади против Братства, в каменном ряду, среди лучших тоговременных магазинов — склепов. Алый, развевающийся наподобие флага кусок материи у входной двери составлял ее вывеску. Самый магазин помещался в полутемной низкой, сводчатой комнате, а главный склад сукон и других материй находился в подвале, куда вела крутая лестница, спускавшаяся из склепа в колодец, закрывавшийся лядой; кроме входной, застекленной двери, в глубине магазина было еще две небольших: одна с прорезанным окошком вела в контору порядника, а другая, глухая,— в отдельную светличку самого хозяина.

Когда Ходыка вошел в лавку, там уже толпилось немало покупателей: панов в аксамитах и блаватах, козаков в кармазинах, горожан в более скромных и темных костюмах; среди толпы виднелись у лав и женщины в длинных охватах и кунтушах, в корабликах и в очипках на головах, повязанных тонкими, как кисея, намитками. На лавах были разбросаны сукна заграничных фабрик (лионские, фаляндышевые и др.) ярких цветов — кармазинного (ярко-малинового), шкарлатного (пунсового, кардинал), черного, жовтогорячего, вишневого, синего, блакитного (голубого), белого; темных же цветов виднелось мало, а черного и совсем не было.

В склепе стоял гомон голосов разнообразного тембра: крамарчуки задорно и шпарко выхваливали достоинство товара и ничтожество за него цены, женщины звонко оспаривали крамарчуков, смеялись и сбавляли цену, козаки молча, угрюмо рассматривали крам и одним словом решали покупку; паны больше брали на бор (в кредит) и уславливались гордо о сроках платежа.

Ходыка обратился к ближайшему крамарчуку:

— Где хозяин?

— В светличке, ясновельможный пане,— ответил с особым почтением приказчик, указав на глухую дверь.

Ходыка протиснулся в толпе покупателей и поспешно вошел в указанную дверь, к которой вели четыре ступеньки. Он очутился в небольшой, светлой, уютной комнатке, два окна которой выходили на внутренний двор; комнатка обставлена была низкими диванами, покрытыми коврами, между окон помещалась конторка, за которой и сидел спиной к двери пан войт. Ходыка вошел так тихо, что его не заметил хозяин магазина, погруженный в коммерческие расчеты. «А не пошкодит и эти склепы приобщить тоже к моим,— блеснула в голове лавника мысль,— да и торговать смело именем невестки, не боясь этих подставных ошуканцев».— И Ходыка, кашлянув в руку, заставил обернуться пана войта.

— Пан добродий! — произнес он удивленно.— А я было собирался к тебе.

— А я, как видишь, любый свате, не дождался дорогого гостя, а сам завитал.

— Спасибо, спасибо!

Приятели обнялись, и Балыка усадил на диван своего гостя, подложив ему под спину сафьянную, хитро штукованую подушку.

— Ну, что доброго? — спросил заинтересованный войт, зная хорошо, что Ходыка не пришел бы даром.

— Нет, пусть сначала сват мне расскажет, как все там уладил?

— Да там все благополучно; дочка довольна, с другими я переговорил, доступу не будет, а на думки дытыны будут благодеять почтивые люди... Там-то все гаразд. А вот тут вчера я встретил этого ланца Семена, что бежал из нюренбергской тюрьмы. Он с такой грозьбой налетел на меня, что я сначала даже опешил; этот блазень стал требовать, просто править Галину, похвалялся, что не допустит, чтоб ее выдали за дурного Панька, что, мол, батько над своим дитем не властен на гвалт, что он потянет на суд и в магистрат и Ходыку.

— Неужели насмелился он в очи пану войту говорить такие прикрые речи?

— Да просто нависной какой-то: глаза как угли, дрожит весь, то бледнеет, то червонеет...

— С этаким харцызякой опасно и встречаться,— проговорил угрюмо Ходыка, бросая исподлобья вокруг тревожные взгляды.— Я удивляюсь, как пан войт не поступил с ним по закону? В книге правной, саксонским зер-

цалом именуемой, под словами войт и бурмистр, а также в литовском статуте, раздел 14-й, артикул 7-й и пункт 1-й, значится: «Же кто дерзнет войта, судию, либо бурмистра, чи лавника чести коснуться и погрозками образити, такового, не гаючи часу, брать под арест и держать на веже до шести тыжней». Но паче сего: зерцало саксонское, под словом гвалт, и литовский статут, раздел 4-й, артикул 32-й и пункт 1-й, гласит нижеследующее: «Кто до кары на горло декретованный есть, а утеком сбег, того все гражданское жительство ловить всячески мусит, а кто бы такового злочинца, маючи до того способность, не ловил и не арештовал, то таковой належит ровной вине и каре, яко и той злочинец».

— Нет, я осадил его, — заговорил перепуганный войт, — я ему... тее... запретил переступать порог моего дома... а про Галину и думать... да и пригрозил, что как утикача-баниту велю взять до вежи... если он своей волей не уберется тотчас же из Киева.

— А эту бестию подобает взять до вязенья, понеже большое небеспеченство для всех, если душегубы-гвалтовники будут ходить без зализ и без дыб по улицам вольно, да и заарестовать его нужно найхутче, пока не случилось беды... Но все это покоя не даст. У него тут найдутся головорезы-приятели, которым всякое бесчинство — за жарт, а то и из старых голов кто пристанет, пакости-ради: ведь многие же меня за ворога мают... Ну, да на это начхать! Я не боюсь, же меня покликают до права, я и сам за него держусь и другому сломать не дозволю! А вот дивно мне, что ты говоришь, сват, будто запретил ему видаться с Галиной... Да он всякого затопит ножом, а розшукает ее и, не спрашиваясь батька, просто умкнет да и обесчестит навек!

— Господи, что же его начать? — растерялся Балыка, думавший и сам, что угрозами такого завзятого не отвадишь. — Утнуть разве голову для спокою, да нет, жаль... сын старого товарища...

— Жалеть-то нечего... И сам бы батько не пожалел его, когда бы встал теперь из гроба. Самое было бы лучшее утнуть голову, и право, и статуты, и артикулы на то подобрать можно, и воевода ствердит, но пойдут ли на такой декрет панове бурмистры?.. Ой, не думаю! Нужно, конечно, и про то дбать, но потребно зело и другие меры принять. Вот я пришел к тебе, свате, окон-

чательно и решуче обрадыться о разных околичностях и о нашей справе. У тебя один этот разбойник, а у нас за спиной погрознее еще разбойники, каких так просто и не сдыхаешься... Я получил из Варшавы певные вести, что король вместе с примасом королевства, архиепископом Гнезднинским, по пропозиции святейшего папы, вознамерились обратить всех схизматов в унитов, а потом и в латынов, и к сему немедленно приступить; для чего они задумали у всех русских грецкого закона отнять все добра, все земли, все права и привилеи, и у шляхты, и у горожан, и у мещан, и у козаков, и селян, кроме сего, отобрать у них и церкви, и руги, и священные шаты, сосуды да и передать все это католикам. По этим забегам католическим собирается сейм, и если он утвердит постановы римской курии, то весь русский край пропадет и погибнет.

— Боже всесильный! Ужели не защитит нас десница твоя? — воскликнул потрясенный этой вестью Балыка.

— На бога надейся, а сам не плошай. Оттого-то я и прибежал к тебе, свате, чтобы наших прав и привилеев поторопить оборону: неможно терять и хвылыны. Ведлуг чего довлеет зараз лететь в Варшаву с петициями к королю и сенату, дабы искусно и хитро доказать им, же русский народ ни за что не подчинится гвалту и скорее потонет в ворожей крови, чем продаст веру отцов, что вспыхнет страшный мятеж и разольется по всей Польше пожаром.

— Да поезжай поскорее, на бога тебя молю, борони нас. Будь ходаком, друже мой, от целого города,— промолвил тронутым голосом войт,— и не забудет родной край повек добра, какое ты всем нам учинишь!

— Нужно пыльно спешить,— иначе грозит страшное лихо и разор неминучий,— продолжал убежденно Ходыка.— Но я с места не рушу,— подчеркнул он,— пока своей справы не выправлю, сиречь пока не повенчаю своего Панька на твоей Галине.

— Но разве же это возможно так нагло, так раптовно? — взмолился войт, чувствуя, что Ходыка захлестывает на его шее петлю.— Я ведь обещал и слова не сломаю, но дай срок... Теперь масленица на носу, так, значит, вязать, что ли, веревкой дитя?

— Вот это самое и меня допекает, что масленица на носу, а там наступит и великий пост, да светлая седьми-

ца... Я буду хлопотать за горами, за реками, а тут этот шельмец над войтовой дочкой насмеется. Нет, свате, обицянкы-цяцянкы, а дурневи радость, а я дурнем жить не желаю. К моему горлу, свате, приставлен нож, так мне не до обицянок: мне либо связать себя перед богом с вами навеки, либо прилучиться к можновладному рыцарству, что, конечно, прибыльнее...

— Остановись, свате! Бойся бога! Ты произнес такое страшное слово, от которого содрогнутся и печерские страстотерпцы,— ужаснулся войт и даже перекрестил Ходыку от наития на него злого духа.

— Почто же я, будучи чужим для ваших мещан, ненавистным, почто буду я, не породнившись с их головою, подставлять за мийские права свою спину, стану отказываться от власти, почету и всяких прав? Ха-ха!! Это было бы не по-ходыковски, а потому вот мое последнее слово: там что хоч про меня думай, свате, а я повторяю, что или до масленой шлюб, или я вас покину...

— Пощади же мои седины! Да разве можно на такое дело пойти? Да если бы я наложил на родное дитя руки и связанное приволок к алтарю, так и то ни один поп не станет из-под гвалту венчать... Все, что я могу обещать,— это приневолить ее и просьбами, и угрозами, и разными обещаньями да наставленьями, чтоб согласилась дочь хоть на обручение, а это ведь все равно.

— Обручение — не шлюб; уже если можно склонить на обручение, то можно склонить и на шлюб. Ты, свате, втолкуй ей, что она совершит святой и великий подвиг, что она согласием своим купит защитника для ее веры и для ее народа... Это может сломить каждого, а она богобийна...

— Хорошо... все испробую... только не требуй невозможного. А то ведь раз человек заявляет, что может изменить и своему народу, и своему благочестию, то какая же ему вера?

— Ну, это я так...— смешался невольно Ходыка, поняв, что зашел чересчур далеко,— а все-таки настаиваю на шлюбе и без него с места не рушу. Мне до масленой будет работы по горло и здесь: уломать гетмана, убедить его перейти на сторону горожан,— и я это успею... то неужели с девкой трудней справиться?..

— Клянусь тебе, что употреблю все усилия... но будь же и ты справедлив.

— Гаразд, бегу хлопотать... Не трать же, дорогой свате, часу... Да вот еще, забыл и порадовать: получил я ведомость от Степана,— все благополучно, твой сын здоров и товары прибудут недели через три в Киев.

— Спасибо за добрую вестку! Это меня тревожило...

— Ну, теперь успокойся, свате, и верь, что я всем сердцем и целой душой тебе и городу предан.

А Семен сидел уже у Богданы и передавал ей все события вчерашнего вечера и ночи, не сообщая лишь того, что составляло тайну братства... Богдана слушала его с возрастающим интересом и радовалась за своего несчастного друга, что дядько ее, старец Мачоха, принял в нем живое участие и своим словом убедил всех в его невинности, радовалась она и той перемене настроения, которое произвело оно, видимо, на душу Семена. В его глазах уже не сверкал мятежный огонь, мутившийся ужасом и отчаянием, а напротив — взор их был хотя и печален, но в нем таилась спокойная твердость, бесповоротная решимость и упование...

— Да, я много перетерпел там, на чужбине,— говорил он,— много выстрадал за эти дни здесь; но эта ночь пережгла мое горе и открыла моим слепым очам такую бездну спильных страданий, такой ужас грядущей беды, нависшей над родным краем, что мое особистое горе потонуло совсем в этой бездне... Не то, что я Галину стал меньше любить, нет, еще больше, еще палче. Но из этой любви выросла еще большая и эта большая стала греть и растить коханье.

— Любый мой, какое у тебя хорошее сердце и какое счастье оно сулит моей зирке Галине.

— Ох, все життя... Коли б только дознаться, где она, коли б только ее избавить от гвалту.

— Бог поможет... Да я и не важу, чтоб на него войт был способен... До речи,— спохватилась при этом Богдана,— я была во дворе у Балыки и расспрашивала всех чисто и, знаешь, попала на след, что Галина отвезена к какому-нибудь брату — либо в Переяслав, либо в Лубны...

— Не может быть! — схватился даже с места Семен.

— Стой, не кипятись: это еще только мой догад, а не певность. Вот сядь и слушай. У кого я ни расспраши-

вала,— все ничего не могли мне сообщить: или ничего не видали, или знали только то, что перед светом вышел из брамы хозяин вместе с дочкой и куда-то на чужих конях уехал... Но вчера Варька,— молодая дивчинка, попыхач,— рассказала мне, что няня разбудила ее тогда и велела уложить свой едвабный кунтуш, причем она слышала, как няня радовалась поездке и бубнила: «Слава богу, одумался старый, выкинул из головы нисенитныцю: там будет нам покойно!» Ясно, что поехали не в ходыкинскую пастку, а в какое-то приятное место и что старый одумался. А какое для няни и для ее коханой Гали может быть приятное место? Не иначе, как семья братьев, которых няня тоже выходила и которые любят свою сестру.

— Так, так... моя золотая головко! — просиял от радости Мелешкевич.

Известие, переданное Богданой, и ее рассуждения были настолько убедительны, что сразу отогнали от него мрачные мысли.

— Лишь бы я знал, что моя горлинка в безопасности,— тогда у меня развязаны руки.

— Можешь быть покоен: раз — доведаемся напевно,— ведь Лубны и Переяслав не на том свете, а другое — через тыждень масленая, а там великий пост, так что два месяца пильгы...

В это время отворилась с шумом входная дверь и в ней показались новые неразлучные приятели — Деркач и Щука.

— Теперь уже пышная панна не посмеется надо мной, как вчера,— заговорил Деркач заразительно весело,— хе, не посмеется!

— Как же б я над ясным лыцарем да посмеялась?— ответила Богдана, ожегши его глазами, и потом добавила, потупив их скромно: — Еще над таким характерником, что все выведывает до цяты.

— Эх, жаловитая краля! Весело и утешно с такими! — возразил запорожец, покручивая усы.

Богдана снова взглянула на своего гостя и вспыхнула вся.

— А где же, панове, забыли добрыдень? — обратилась она к Щуке шутливо, чтобы скрыть свою непослушную вспышку.

— Ой, снова поймала! — всплеснул руками Деркач.

— Даруй, Богдано,— пробормотал сконфуженно Щука,— он так затуркочет теревенями, что забудешь и прывитаться по-людски.

— Повинную голову меч не сечет,— поклонился низко Деркач,— но не виновен и я; что как взглянешь на ясную панну, так думки все и повыскочат из головы, словно мыши из коморы при солнце.

— Ге-ге! Побратиме! А это уже какую? — засмеялся даже Семен.

— Значит, я пугало для мышей? — расхохоталась Богдана.

— И думки твои мышиные? — подхватил Щука.

— Годи! — махнул запорожец рукой.— Лучше послушайте, что я вынюхал.

— А ну-ну? — все притихли и уставились на Деркача с любопытством.

— Ходыка с своим сыном никуда не выезжал, сидел все время дома и никуда выезжать не собирается!.. А что, разве не до цяты? — обвел победительным взором он всех и брязнул для вящей важности саблей.

— До цяты, до цяты! — поддержала запорожца Богдана.— Вот спасибо, лыцарь, за эту звистку, так спасибо! Ну, теперь я уже певна, что Ходыка не принимал никакого участия в этом увозе Галины и что она у своего брата: ее войт умчал из боязни, чтоб она не попала в Печеры, а коней своих предложил Ходыка, просто чтобы подластиться к желанному свату, и квит!

— Да я же и прежде говорил, что войт любит страшно свою дочку и на гвалт не здатен...— решил Щука.

— Ах, друзи мои, дорогие мои, кревные! — воскликнул охваченный волной счастья Семен.— Чем мне благодарить вас, чем отплатить за ваш щирый прыхил, за ваши турботы? Ведь вы воскресили меня, развязали мне свет!

— Эк задумался, чем отплатить? — крикнул запорожец, ударив по плечу побратима рукой.— Вот когда меня будут под кии ставить, так поднесешь ковш оковытой — и баста!

— Не надо таких жартов,— заметила Богдана,— а вот Щука нам добудет ведомости про Галину...

— Сам отправлюсь в Лубны, в Переяслав и все вы-

ложу до цяты,— ответил с напускной серьезностью Щука.

— Нет, уж лучше я в Лубны и в Переяслав... и все до цяты,— перебил запорожец.

— Ну, Семен, будь теперь совершенно спокоен,— и лыцарь, и его побратим нам сообщат все до цяты, а ты займись пыльно своей справой с Ходыкой; порадься с добрым правником и не гай часу... а пока на радостях можно черкнуть и меду.

— Ей-богу, что не скажет панна, так словно сыпнет перлами,— воскликнул, потирая руки, Деркач,— просто сказышься!

— И сказышься, а ты думал как, не сказышься — сказышься!— утешил Щука.

— Богдана засмеялась, и всем стало необычайно весело.

А Галина между тем тихо и спокойно проводила дни в Вознесенском монастыре, не подозревая о том, что происходило на Подоле. Правда, когда за нею захлопнулись двери пóвоза и тяжелая ходыкинская колымага быстро покатила по промоинам и ухабам узких подольских уличек, Галине почуялось что-то странное в том, что отец поднял их так рано и везет не в своих санях, а в какой-то колымаге; но Балыка тотчас же объяснил Галине, что ему хотелось поспеть к заутрене в монастырь, а что колымагу позычил он у Ходыки, так как боялся, чтобы по дороге их не захватила метель. Объяснение было весьма правдоподобно, а потому Галя тотчас же и успокоилась, тем более, что через час повоз их действительно остановился у ворот Вознесенского монастыря.

Игуменья, сестра покойной матери Галины, приняла их в высшей степени ласково. Галине тотчас же отвела лучшую келью, в которой она и поместилась вместе с няней. Проводивши дочь в ее новое помещение, Балыка отправился к игуменье. В интимной беседе он сообщил ей, что дочь его Галина имела жениха, умершего в чужих краях, и что смерть его до такой степени огорчила девушку, что она задумала поступить в монастырь... И вот, уступая ее настойчивым просьбам, он привез ее сюда на некоторое время, но просит мать игуменью и

как добрую родственницу, и как духовную мать употребить все возможное, чтобы отговорить Галину от этого несчастного решения, хотя бы во имя старика отца, которого это убьет. Игуменья приняла к сердцу горе Балыки и обещала ему повлиять сколько возможно на Галину. Целый день пробыл Балыка в монастыре. Перед вечером он зашел в келью к Галине. Галина уже совсем устроилась в своем новом гнездышке, которое игуменья приказала убрать коврами и рушныками и вообще всем, что нашлось у нее лучшего.

Балыка еще раз попросил ласково Галину не терзать свое сердце напрасными слезами об умершем, а просить у бога мира и спокойствия для своей души и помнить о старике отце, для которого она осталась единственным утешением в жизни, и, нежно простившись с тронутой его словами дочерью, он отбыл на Подол.

Для Галины потекла тихая и мирная жизнь в стенах монастыря. Ни один звук житейской суеты не долетал в это тихое пристанище; никто не говорил здесь о своих личных скорбях и обидах; здесь говорилось только о вере, о злоумышлениях униатов, о страданиях православных, о прелести христианского подвига. Все это как-то невольно отодвигало от Галины мысль о своем личном горе; тишина, и мир, и молитва, разлитые кругом, умеряли его остроту, а слухи о гонениях униатов, долетавшие и сюда, за стены монастыря, пробуждали в Галине жаркое желание бороться и страдать за родную церковь. Мечты о смерти все реже и реже посещали ее. Этому способствовали еще частые беседы с игуменьей.

Игуменья отнеслась к Галине как к родной дочери.

Она всегда любила свою единственную племянницу, но теперь, узнавши о ее горе, она отнеслась к ней еще нежнее.

Галина, не помнящая нежной материнской ласки, платила игуменье глубокой признательностью и полной откровенностью.

Игуменья часто призывала к себе Галину и, беседуя с нею наедине, уговаривала ее оставить мысль о монастыре, пожалеть отца, душа которого и так разрывается теперь на части при виде гонений, подымаемых униатами на их святую веру, а мысль о том, что его единая дочь может оставить его и уйти в монастырь, подтачивает его последние силы. Она хвалила и превозносила Ба-

лыку за то, что он с такой неугомимой энергией хлопочет об обороне своей предковской веры, говорила, что Галина должна стать ему помощницей в этом деле. Она доказывала Галине, что потрудиться богу не только можно, но и должно в мире, среди людских бедствий и гроз всегда, и наипаче теперь, когда отовсюду надвигаются на родной край страшные зловещие тучи. Она говорила девушке о том, что предаваться личной скорби в то время, когда такое страшное горе облегло родную землю, великий и тяжкий грех перед богом.

В тихой келье игуменьи, пропитанной запахом сушеных трав и кипариса, царил всегда мягкий полумрак. Перед иконами, новыми, сверкавшими позолотой, и старинными в потемневших ризах, занимавшими целый угол, теплились, словно звездочки, разноцветные лампады. Все здесь невольно располагало к мечтательности и мистицизму.

Тихая, ласковая речь игуменьи лилась и лилась, проникая в сердце Галины, и мало-помалу делала свое дело.

Сначала Галина возражала, говорила, что она не может трудиться в мире, так как сердце ее разбито, что она может послужить богу только молитвой и иноческим подвигом; но теплые, искренние слова игуменьи производили свое действие, и мысль о борьбе с униатами, о защите своей родной святыни начинала все больше привлекать Галину.

Но, несмотря на происходивший в Галине душевный переворот, она ни на минуту не забывала своего безвременно погибшего коханца. Часто, работая у себя в келье или беседуя с игуменьей, она подавляла непрошенный вздох и торопилась, незаметно от других, смахнуть с длинных ресниц набежавшие слезы. Ни прелесть христианского подвига, ни тихая ласка молитвы не могли ее заставить забыть Семена, и, хотя горе ее под влиянием окружающей обстановки начинало терять свою едкую остроту, но грустная мечта о встрече со своим коханцем в неведомой загробной жизни, казалось, поселилась навеки в ее душе.

Так текли тихо и незаметно один за другим мирные дни. Утром и вечером Галя отправлялась вместе с няней в церковь, остальное время или проводила у себя в келье за работой, или в беседе с игуменьей.

Прошла масленица, и наступила первая неделя поста. Стоял ясный, теплый день. Солнце ослепительно сверкало на чистом снежном покрове, устилавшем весь двор монастыря. Со всех крыш капали светлые, сверкающие на солнечных лучах капли. Целые тучи воробьев суетились во дворе, весело чиликая и перелетая с ветвей деревьев на почерневшие дорожки, на подоконники келий. Что-то бодрое, радостное чуялось и в этом оживленном щебете пташек, и в теплом, влажном воздухе. Само безоблачное лазурное небо, казалось, ласково улыбалось людям, обещая им скорую весну.

У окна просторной кельи, выходившей своими окнами на монастырский двор, сидела Галя, низко склонивши голову над парчевым воздухом, который она гаптовала золотом для монастырской церкви. Против нее за столом сидела старушка няня и нанизывала на вощевую шелковую нитку крупный жемчуг. Келья Галины, благодаря стараньям матери игуменьи, высматривала теперь весьма уютным и даже кокетливым гнездышком.

Стены ее и сводчатый потолок были чисто выбелены, темный пол, вымазанный оливой, блестел, как паркет. Несмотря на строгость монастырского устава, на постели у Галины лежала высоко взбитая перина и целая гора подушек в роскошно вымереженных наволоках. Стены кельи были увешаны до половины самотканными коврами, а возле икон и над окнами спускались расшитые рушныки. Яркие лучи солнца вливались в окна кельи и стлались на темном полу широкими светлыми полосами.

Галина прилежно работала. Время от времени она подымала голову от работы и устремляла на залитый солнцем монастырский двор задумчивый взгляд. Няня то и дело позевывала и крестила рот рукою: по-видимому, ей уже давно наскучило молчание и хотелось во что бы то ни стало завязать разговор.

— Вот вырядил нас так похапцем пан войт, что и работы никакой не успела с собой захватить,— заговорила она наконец,— вот перенижу эти перлы, да и делать нечего.

— А ты отдохни,— ответила тихо Галина, не отрывая глаз от работы,— наработаешься еще дома.

— Правда, доню. Да скучно как-то без работы сидеть, не привыкла. Ну, да на это нарекать нечего: слава

богу, что и так отпустил нас пан войт. Видно, стыдно ему стало за то, что накричал так тогда на тебя, да и на меня, старую. Батьковское-то сердце не камень. Может, и думку про того дурного Ходыку выкинул уже из головы.

Галина молчала.

— Ну и хорошо же нам здесь, Галочко,— продолжала старушка, переменяя тему разговора.— Вот уж намолимся, вот уж потрудимся господу!.. Ох и служат же здесь! Даром, что долго, а так чуло, так жалостно, что аж слезы пронимают. Тишина кругом, порядок, а уж чистота, так я и не видела такой. Чистое царствие небесное!

— Да, хорошо! — Галя подавила вздох и добавила тихо: — Мирно здесь да лагодно, и никакой тревоги.

— Какая уж тут тревога! — подхватила горячо старушка.— Все равно, что у бога за пазухой. А мать игуменья, да разве кто видел другую такую?

— Правда, няня, такая она ко мне ласковая да добрая, как мать родная.

— К тебе, это было бы еще и не диво, ведь тетка, а то ко всем монахиням, обо всех подумает, всякому поможет, добрая, ласковая, а и строгая — от устава ни-ни-ни! Ни на шаг не позволит никому отступить. Да знаешь ли ты, доню, что здесь не выпускают никого из монастыря и в монастырь никого не впускают без разрешения матери игуменьи, да и то если пропустят кого, то проводят его две старшие монахини и особым ходом, чтоб не заговорил с кем-нибудь. Даже в церковь мирских людей не пускают. Уж праведная жизнь, так праведная — грех слово сказать. Ха-ха! — усмехнулась старушка.— Попали мы с тобою, Галочка, в справжние черницы!

— Я бы и навсегда осталась тут,— произнесла тихо Галина.

— Ну-ну, годи! — няня сердито замотала головою и нахмурилась.— Опять за старое! Вон и мать игуменья говорит, что это грех перед богом и перед людьми сором. Для меня, старухи,— это дело другое. Даст бог милосердный, выдам тебя замуж, тогда приду сюда доживать век.

— Годи, няня, об этом,— попробовала было остановить старуху Галина; но сделать это было не так-то легко.

— И выдам,— продолжала настойчиво няня,— конечно, не за того дурня, за которого батько задумал было тебя выдать. Он, положим, и добрый парубок, и тихий, ну и багатыр, конечно, да нам нужно не такого, нам нужно сокола! Ну-ну, молчу, молчу,— воскликнула она поспешно, заметивши, что слова ее производят тягостное впечатление на Галину,— и то в самом деле! Старая дура! Первая неделя поста, а я о чем речь завела.

На минуту в келье водворилось молчание. Головка Галины еще ниже склонилась над работой. Слова няни возбудили у ней мысли о Семене, сердце ее мучительно заныло, глаза затуманились, дорогой образ выплыл перед нею из этого теплого тумана, и картины пережитого потянулись перед нею длинной волнующейся вереницей.

Няня сидела тоже молча, погруженная в свои размышления. Но вот последняя жемчужина была нанизана. Няня уложила жемчуг в дорогую шкатулочку, зевнула, перекрестила поспешно рот и произнесла вслух, словно продолжая нить своих размышлений:

— Да, хорошо тут, что говорить; истинно, как у Христа за пазухой, а все-таки не гаразд, что мы оставили пана войта одного. Праздник приближается, надо приготовиться, а то, я ведь их знаю, они там без нас всё: и сыр, и яйца, и масло — все разнесут. Вот отговеемся да и назад. Да что это раззевалась так? — вскрикнула она с досадой, подымая снова руку ко рту.— Разве одпочить трошкы? Ох, служба долгая, натомились грешные кости...

И, не получивши от Гали никакого ответа, няня приподнялась с места, придерживаясь за стол руками, и хотела было направиться к своей постели, как вдруг взгляд ее упал в окно, из которого виден был весь монастырский двор.

— Ой лышенько,— вскрикнула старушка, всплеснувши руками,— да никак это к нам сама мать игуменья идет? И еще кто-то с нею, селянин какой-то...

Галя вздрогнула от этого возгласа и оборотилась к окну. Действительно, к их келье приближалась сама мать игуменья, а за нею в почтительном отдалении шел, опираясь на палку, какой-то пожилой селянин. Наружность его была чрезвычайно жалка; тощее тело прикрывала рваная свита, большая голова казалась словно вросшей

в сутуловатую, согнутую спину; темное лицо его было испещрено глубокими морщинами. В одной руке он держал изорванную шапку, другою опирался на толстую суковатую палку; ветерок развевал его длинные седые волосы и седую бороду, спускавшуюся до пояса.

— Боже мой... Какой-то нищий, ограбленный,— прошептала Галина, останавливая на селянине полный сочувствия взгляд.

Дойдя до домика, в котором помещалась Галина, игуменья сказала поселянину несколько слов, последний низко поклонился и остановился у дверей, а игуменья вошла в сени.

Няня бросилась со всех ног открывать двери перед высокой гостьей, Галина быстро поднялась с места и поспешила убрать в сторону свою работу.

— Во имя отца, и сына, и святого духа,— произнесла игуменья входя в келью.

— Аминь,— ответили няня и Галина, подходя под благословение к игуменье.

Игуменья перекрестилась трижды на образа, благословила Галю и няню и опустилась на крытый сукном дзыглык, который ей поспешно пододвинула старуха.

— Ну что, дитя мое,— заговорила ласково игуменья, опуская свою желтую, прозрачную руку на руку Галины,— здорова ли? Не утомилась ли нашей монастырской службой?

— О нет,— произнесла с воодушевлением Галина,— я бы целый день не вышла из церкви!

— Лишнего не надо, дитя мое, не во многоглаголании-бо есть спасение и не одной молитвой можно угодить богу, а еще больше добрым делом: вера без дела мертва есть, говорит нам писание... Вот, видишь ли, ты твердила мне, что хочешь отречься от жизни, принять иноческий подвиг, а я тебе сколько раз говорила, что в мире теперь больше можно угодить богу, что там теперь больше нужды. Всюду разлилось тяжкое горе; оно стучится к нам сюда, в стены нашего монастыря. Вот хоть бы и теперь. Ведь я пришла к тебе, дытыно моя, по делу. Только что прибыл ко мне селянин из Рудни, село небольшое верст за шестьдесят от Киева, да вот он здесь и стоит у дверей,— она указала в окно на жалкого старца, покорно стоявшего с непокрытой головой у дверей.— Так видишь ли,— продолжала она,— речь в том, что крестьяне

этого села выстроили своим коштом храм божий, надо его только освятить да призвать священника. Узнал об этом официал митрополита унитского Грекович и решил поставить им унитского попа. Несчастные селяне, не зная, что делать, решили обратиться к пану войту, просить хоть у него защиты. Вот этот селянин и прибыл с просьбой ко мне и к тебе, чтобы мы упросили пана войта прийти к ним скорее на помощь.

Слова игуменьи взволновали в высшей степени Галину: на щеках ее вспыхнул румянец, в глазах блеснули слезы.

— Но что же можем мы сделать для них, чем может помочь им отец мой? — произнесла она взволнованным голосом, устремляя на игумению вопросительный взгляд.

— А вот, читай! — игуменья указала на толстый лист бумаги.— Да нет, постой, он сам тебе все расскажет, просил ревно, чтобы допустила я его к тебе. Няня,— обратилась она к старухе,— ступай приведи сюда старца.

Няня поспешно бросилась исполнить приказание игуменьи и через минуту возвратилась назад в сопровождении поселянина, остановившегося у дверей.

Войдя в келью, старик без слов опустился на колени и протянул к игуменье и к Галине с таким умоляющим жестом руки, что у Галины сердце перевернулось в груди.

— Встань, встань, диду! — вскрикнула она горячо, делая несколько шагов навстречу старику.

— Встань, старче божий! — произнесла строго игуменья.— Перед единым богом подобает человеку земно кланяться, а не перед нами, грешными людьми.

Старик послушно поднялся и остановился возле дверей.

— Я рассказала войтовне,— продолжала игуменья,— о вашем горе, и она обещала сделать все, что может, для вас.

— Все, что могу,— подхватила горячо Галина.— Но что же я могу сделать для вас? Отчего вы обратились ко мне, а не к кому-нибудь более сильному?

— Что же значит сила, ясная панна? — произнес вкрадчивым голосом со вздохом поселянин.— Сильные мира сего отступили от нас, а смиренные и благочестивые поднялись нам на защиту. Наслышались мы, ясная

панна, о твоем благочестии, о твоем христианском милосердии, о твоем радении к святым храмам нашим и решились просить у тебя помощи и защиты.

— О моем благочестии? — вырвалось невольно у Галины, и легкая краска залила ей лицо. Слова поселянина в высшей степени изумили и смутили ее, но вместе с тем доставили и некоторую долю удовольствия.— Но кто же говорил вам об этом?

— Кто? Да все, во всем Киеве только и толкуют о том.

Щеки Галины вспыхнули еще ярче: она почувствовала в этих словах незаслуженную ею лесть... Взглянув на селянина, она припоминала, что где-то видела подобное лицо...

— В Киеве? А разве ты, старче божий, сам киевский?

При этом вопросе Галины едва уловимое смущение промелькнуло в глазах поселянина; но он вскоре оправился.

— Нет, ясная панно, куда мне! — ответил он поспешно.— Я селянин из Рудни, вот из того же самого села, откуда прислала меня к тебе громада наша. Сам я в Киеве никогда не был,— подчеркнул он,— в первый раз привел бог святой город наш увидеть. А наши люди, когда на торг да на ярмарки в Киев приезжали, так слышали от всех сирых и убогих о твоем благочестии, о твоем христианском милосердии, ну, и рассказали нам об этом. И прошел о тебе слух по всему селу, и порешила вся громада во имя твоего ангела освятить новый храм наш.

Слезы умиления подступили к горлу Галины. Действительно, она как и все другие, подавала милостыню у дверей храма и так помогала, кому могла, да и к службе божьей была прилежна; но никогда она и думать не могла, чтобы ее ничтожные милостыни вызвали такую благодарность у этих бедных сирых людей.

— Не стою я такой чести,— произнесла она тронутым, взволнованным голосом.

— Ты больше всех! — воскликнул с жаром поселянин.— Не оставь же нас своим заступничеством: на тебя только да на мать игуменью вся надежда наша. Упросите пана войта помочь нам, защитить нас от несытых унитов.

— Я все сделаю, я упрошу батька,— заволновалась Галина,— но что же сможет он сделать для вас? Село ваше дальнее, не в послушенстве у киевского магистрата.

— Может, может помочь, лишь бы только на то была его ласка,— заговорил селянин, делая шаг вперед.— Превелебная мать наша,— он поклонился в сторону игуменьи,— рассказала тебе уже о нашем горе, о том, что задумал официал унитский Грекович захватить нашу церковь, воздвигнутую на наши кровные грòши. Только открытого гвалта он еще не захотел сделать, а придумал такой хитрый способ: угрозами, да утисками, и подкупом тоже склонил он нескольких поселян к тому, чтобы они просили унитского попа, и как скоро в громаде пошел раскол да нашлись такие, что захотели пристать к унитам, то значит, уже выходит, что мы справжние бунтари, что надо нас примерно наказать за бунт, а церковь отдать унитам. Ох, панно ясная, только и надежда у нас на то, что ты с паном войтом приедешь к нам уговорить несчастных, подпавших, страха житейского ради, хитрости унитов. Все поважают и тебя, и пана войта, все послушают вашего слова. А если и вы не приедете к нам, если не поможете нам... то запровадят у нас унию, разнесут, разграбят все пожитки, все наши злыдни, все заграбят униты и лишат нас навеки слова божьего. А что можем сделать мы сами, сирые, убогие, беспомощные?

Голос его задрожал и оборвался; старик припал лицом к рукаву и тихо заплакал.

Рассказ его взволновал всех присутствующих.

— Ох, маты божа, царыця небесна! — простонала няня, утирая фартуком слезы.

— Не плачь, старче божий,— произнесла тронутым голосом игуменья,— мы не оставим вас.

— До смерти молить за вас господа будем, благодетели наши! — воскликнул старик, отымая от лица руку и утирая рукавом раскрасневшиеся глаза.

— Я уговорю отца, я упрошу его приехать к вам,— заговорила Галя взволнованным голосом.— Через несколько дней он обещал приехать сюда. Я расскажу ему о вашем горе, и он не откажется приехать к вам, не откажется... Но если ему на тот час нельзя будет приехать, не будет времени или задержат какие мийские справы,— я сама приеду к вам.

При этих словах Галины какая-то торжествующая радость сверкнула в темных глазах поселянина.

— Да благословит тебя бог, заступница наша! — вскрикнул он с жаром, подымая к потолку глаза.

— А это, — продолжала поспешно Галина, снимая с своего пальца дорогой перстень и отдавая его в руки поселянина,— это от меня на храм, на украшение храма.

— Господь воздаст тебе сторицею! — произнес тронутым голосом, прижимая кольцо к губам, поселянин и, крепко зажавши в руке дорогой дар, поклонился земным поклоном игуменье и Галине...

Прошло две недели, и весна наступила быстро и дружно. Даже замкнутый и суровый монастырский двор вдруг сразу оживился. Земля почти всюду обнажилась, и только в тени, у стволов деревьев или у каменной ограды, виднелись кое-где пятна и полоски подталого загрязненного снега. Из-под бурых, прошлогодних листьев выглядывали голубые глазки робких первых цветов. Набрякшие коричневые почки на кустах начинали расходиться, и сквозь образовавшиеся на них щели высматривали уже туго свернутые светло-зеленые лепестки. В воздухе раздавался протяжный звон колоколов. Чуялось близкое пришествие теплых, торжественных дней весны.

В светлой келье, залитой яркими солнечными лучами, сидели у стола няня и Галина; перед ними на серебряной таце стояли только что присланные от игуменьи лакомства: фиги, горишкы, маковники, жбан меду и большая пшеничная просфора.

— Ну вот, слава богу, и отговелись мы с тобою, Галочка,— говорила старушка, отламывая по кусочку просфору и запивая ее медом,— и на душе как-то легко и светло стало: отдохнули, намолились на год, теперь бы час и додому.

— Чего же спешить, няня,— ответила Галина,— слава богу, что батюшка позволил нам пожить здесь, возвратиться всегда успеем.

— Успеем,— проворчала старушка,— не всегда-то успеем! Праздник наближается, шутка сказать, вот с завтрашнего дня четвертая неделя поста пойдет, а мы здесь сидим и за холодную воду не беремся. Добрые хо-

зяйки, думаю, уже с первой недели приготовляться начали, а мы...

— Что там хозяйство! — перебила Галина с тихой улыбкой старушку.— Хлопотать о нем нечего, напекут пасок и без нас, а от того, что они выйдут немного хуже, большого горя никому не будет.

Старуха хотела возразить что-то, но Галина продолжала дальше:

— Меня вот только тревожит то, что батюшка не едут. Не заболели ль, не случилось ли чего? Да и тому бедному селянину из Рудни обещала я уговорить панотца приехать к ним или хоть меня отпустить, а они все не едут и не едут... Хоть бы дать знать как-нибудь.

— Да тут дашь знать кому,— проворчала старуха недовольным тоном,— тут и за ворота не выпускают, как колодников каких держат.

— Что ты говоришь, няня?

— А то говорю, что есть. Воля твоя, доню, захочешь здесь оставаться еще дольше, так оставайся без меня, а я уже дальше тут сидеть не буду. Что ж это, справди! По своей воле приехали в монастырь, а держат нас, как настоящих затворниц. Сегодня хотела в Лавру пойти, в Печеры — не пускают, к Николаю пустынному хотела — тоже не пускают, да просто за ворота попросилась выйти — не выпускают, да й годи!

— Что же делать, нянечка, в чужой монастырь, говорят люди, со своим уставом не ходят. Здесь для всех обычай один, чтобы соблазна не было.

Но старуха не успокаивалась.

— Устав, доню,— продолжала она сердито,— для своих, для монахинь, а не для гостей. Мы здесь не послушницы, а вот вернее то, что пану войту угодно было дозор над нами учинить и запереть нас в эту темницу! Потому-то он и не едет теперь.

— Годи, няню, не сердься-бо,— остановила ее ласково Галина,— ты соскучилась здесь, оттого тебе и приходят такие думки в голову. Згадай, ведь батюшка ни за что не хотели пускать меня сюда и только слез моих ради уже согласились на мою просьбу.

— Слез твоих ради,— проворчала недовольным тоном старуха.— Разберет кто его душу? Уж если он злыгався с Ходыкой, так я всего могу от него сподиваться.

— А какая же выгода Ходыке запирать меня сюда? — возразила с улыбкой Галина.

— Какая? Не знаю, только поверь, дочко, что была какая-то. Как себе хочешь, а тут что-то неладно. Неладно, да й годи! Чует вот мое сердце; разумом уявить не могу, а сердце чует...

Старуха оперлась щекой на руку и печально закивала головой.

В келье воцарилось молчание. Казалось, какая-то тучка набежала вдруг на солнце и вдруг затмила ясный свет, наполнявший эту уютную комнату.

Галина задумалась. Хотя она не придавала никакого значения словам этой старушки, но все же они невольно возбудили в душе ее какое-то болезненное, неприятное чувство...

Долго сидели обе женщины, погруженные в свои мысли, наконец тихий стук в двери прервал молчание, воцарившееся в келье. В комнату вошла молодая послушница и объявила Галине, что мать игуменья просит ее к себе.

— А что такое? — спросила Галина, подымаясь с места.

— Пан войт прибыл и хочет видеть ясную панну, а с ним еще один знатный горожанин.

Легкая краска разлилась по лицу Галины.

— Слава богу! — вскрикнула она радостно, не замечая последних слов послушницы.— Вот видишь, няня, и приехали батюшка, теперь-то я их и попрошу.

— Наконец-то вспомнил,— огрызнулась старуха,— ты ж не забудь, попроси его, чтоб забирал нас; нагостевались, ну и будет.

Но Галина уже не слышала воркотни старухи.

Набросивши на голову затканный золотом платок, она вышла вслед за послушницей на двор и торопливо направилась к покоям игуменьи, которые находились в конце двора в особом здании. Ласковое солнце сразу же обдало ее целой волной живительного тепла; ласковый ветерок подхватил пушистые пряди ее волос и рассыпал их над сверкающим белизною лбом.

Быстро взбежала Галина на крутые ступеньки крыльца и остановилась на мгновенье, чтобы перевести дыханье: от радости предстоящего свидания и от быстрого бега сердце ее учащенно забилось, яркий румянец

выступил на щеках. Послушница открыла перед нею двери и провела ее через ряд комнат в трапезную игуменьи.

Еще не входя в комнату, Галина услыхала громкий голос отца и еще чей-то, сухой, скрипящий, показавшийся ей знакомым. Она быстро отворила двери и невольно остановилась на пороге.

Посреди большой, светлой комнаты со сводчатым потолком и чисто выбеленными стенами стоял большой стол, застланный тончайшим белым обрусом и уставленный всевозможными кушаньями и напитками в дорогой серебряной посуде. В конце стола сидела сама игуменья, по правую руку от нее пан войт киевский, а по левую — Федор Ходыка. При виде последнего Галина невольно отшатнулась и остановила на нем испуганный, встревоженный взгляд.

Оживленный разговор, который шел между тремя собеседниками, сразу оборвался, и все сразу обернулись к вошедшей девушке. Ходыка также вслед за другими повернулся к дверям и, увидев остановившуюся у порога девушку, с интересом остановил на ней взгляд. Как-то раньше он видел несколько раз Галину, но не обращал на нее внимания; сватал он ее за своего сына исключительно из-за расчета, не справляясь, хороша или дурна дочь старого войта, придется ли она по душе сыну или нет,— теперь же он в первый раз взглянул на Галину и невольно залюбовался ею. С раскрасневшимся от волнения личиком, с испуганным взглядом больших карих глаз, остановившихся на нем, девушка была необычайно хороша в эту минуту.

Разметавшиеся от ветра волосы окружали ее личико ореолом. От всей ее стройной девичьей фигурки и от прелестного, детски чистого выраженья лица веяло такой нежной юностью и красотой, что даже Ходыка почувствовал при виде ее какое-то щекотанье в сердце. С минуту смотрел он так на Галину, и вдруг в глазах его вспыхнул сухой, желтый огонек.

— Чего же ты остановилась, дитя мое? — обратилась к Галине ласково игуменья.— Подойди сюда, привитайся с панотцом твоим и с паном Ходыкой.

Галина подошла под благословенье к игуменье, почтительно поклонилась Ходыке и поцеловала руку отцу.

— Ну что же, донечко, как поживаешь, здорова

ли? — произнес ласково Балыка, нежно привлекая к себе Галину и целуя ее в голову.

— Спасибо, панотче, а как же вы без нас?

— Что ж? Скучно, тоскливо, а справляюсь с божьей помощью,— вздохнул тихо старик.— Мы-то ради детей готовы все перетерпеть, а как-то дети?

— Садись же, дочко, чего стоишь,— продолжала приветливо игуменья, указывая Галине место рядом с войтом.

Галина села на указанное ей место.

Во время этого короткого диалога Ходыка не отрывал глаз от личика Галины. Давно уже, поглощенный великими интригами и жадным стяжанием денег, он не обращал никакого внимания на женскую красоту, давно уже сердце его засохло и одеревенело, давно уже вылетели из его памяти слова любви, и вдруг перед ним явился неожиданно дивный образ этой прелестной девушки, которую он сватал за своего сына. Как солнечный луч, попавший в темное сырое подземелье, этот образ ослепительно засверкал перед ним и наполнил его пустынное сердце каким-то новым чувством, сознанием того, что на свете, кроме золота и власти, есть еще и веселье, и юность, и радость любви.

— Что же, соскучилась здесь, не хочется ли уже додому? — продолжал между тем войт расспрашивать Галину, любуясь своей прелестной дочкой.

— Нет, панотче,— ответила с легким вздохом Галина.— Здесь так хорошо! Если бы не вы, я б навсегда осталась тут.

— Спасибо, донечко, что згадуешь старого батька,— произнес теплым тоном войт и невольно потупил глаза. При виде Галины, при звуке ее голоса, тихого и нежного, что-то мучительно заскребло в его сердце... «Да неужели же он отдаст свое дитя в это ходыкинское гнездо? — пронеслась в его голове щемящая мысль, но тут же вслед за ней явилось сознанье бесповоротной необходимости этого поступка.— Так, так, надо действовать, пока еще есть время, пока враг не обошел окончательно дремлющее стадо,— прошептал он про себя, печально поникая на грудь головой.— Но почему же это дитя, призванное для счастья и для жизни, должно стать искупительной жертвой? Почему?»

Войт подавил непрошенный вздох и, чтобы скрыть от присутствующих охватившее его волнение, отвел в сторону глаза.

От игуменьи не укрылась грусть, набежавшая вдруг на лицо пана войта; приписывая ее той мысли, что Галина хочет остаться в монастыре, она захотела поскорее успокоить его.

— А славная у тебя дочка, пане войте,— заговорила она вслух,— и тихая, и ласковая, и покорная, и волю твою чтет, как святой закон, и к молитвам прилежна. Вот племянница ведь моя,— продолжала она, обращаясь к Ходыке,— а не грех заректись, и не видала такой: только о вере, да об отце своем, да о сирой братии и помышляет. Не стыдно и в глаза похвалить.

— Панна войтовна на весь Подол славится красою, и благочестием, и добрым сердцем,— ответил Ходыка, переводя свой взгляд с Галины на игуменью.

— Ну-ну, еще захвалите так мою дытыну, что она отцурается от своего батька,— произнес с улыбкой войт.

— Э, нет, такого нельзя сказать, пане войте,— возразила игуменья,— очень она уж пиклуется и заботится о тебе. Тревожилась, отчего ты не едешь, соскучилась...

— Соскучилась? — повторил с ласковой улыбкой войт и взглянул на Галину.

— И соскучилась, и беспокоилась о здоровье вашем и...— Галина запнулась на мгновенье,— просить вас хотела, батюшка.

— Просить? — в голосе войта послышались изумление и тревога. Он взглянул невольно на Ходыку и добавил поспешно: — О чем же ты просить меня хотела, дытыно? Говори, если только возможно будет, я не откажу тебе ни в чем.

— О, это вам не трудно будет сделать, панотче! — воскликнула Галина и с жаром передала отцу о приходе поселянина из Рудни, о бедствиях, грозящих им от униатов, и о просьбе всей громады к нему, пану войту, и к ней приехать к ним поскорее и помочь им отстоять свою церковь от униатов. Галина говорила с воодушевлением, голос ее не раз прерывался, на щеках то вспыхивал, то угасал жаркий румянец.

С глубоким волнением слушал войт рассказ дочери. Этот эпизод являлся только новым звеном в той тяжелой цепи, которая грозила опутать и оковать весь его род-

ной край; он снова напомнил ему о необходимости поскорее приступить к действию, то есть заключить бесповоротный союз с Ходыкой.

При начале рассказа Галины в глазах Ходыки сверкнул какой-то минутный огонь, но сверкнул только на мгновенье; Ходыка стал рассеянно барабанить пальцами по столу; время от времени он подымал голову, бросал на Галину быстрый, пытливый взгляд и снова потуплял глаза. Судя по его непроницаемому лицу, трудно было угадать, радует ли его известие, передаваемое Галиной, или огорчает.

— Так-то, пане войте,— заговорила игуменья, когда Галина умолкла,— надо сделать что-нибудь, чтобы помочь этим несчастным людям. Обещала и я им просить твою милость не оставить их. Ради спасения души своей, помоги им!

— Ох, превелебная паниматко! — вырвался глубокий вздох из груди войта.— Видит бог, что я не ищу так спасения своей души, как спасения церкви нашей от посягательств ненавистных унитов, только ведь здесь одним словом да уговором ничего не поможешь. Сегодня уговорим мы селян, а назавтра налетит Грекович да и захватит церковь просто силою, не спрашиваясь никого... Надо брать глубже, найти самый корень наших бедствий, нашего зла.

— Д-да,— произнес многозначительно Ходыка,— и времени терять нельзя, надо торопиться, каждый напрасно потраченный день отымет у нас змогу выиграть справу.

— Что же думаете вы делать, панове? — спросила живо игуменья.

— Жаловаться,— ответил Ходыка,— они нарушают наши права, наши уклады; если взяться умело за дело, можно выиграть справу, освободить и Киев, и весь наш край от унитов и иезуитов.

— Да благословит вас бог за такое святое дело,— произнесла с воодушевлением игуменья.— И ты, вельможный пане, возьмешься вести нашу справу?

— Д-да,— протянул Ходыка, устремляя на Галину выразительный взгляд,— хотел бы от всей души.

— Но что же мешает тебе, ясный пане? — воскликнула игуменья.

— Есть разные свои справы, пока они не выяснятся, не могу приступить к делу.

— О, забудь их, оставь на время! Все говорят кругом, что нет человека искуснее тебя в науке правой, что ты можешь всякую справу выиграть, из черного сделать белое.

— Хе-хе-хе! — рассмеялся Ходыка сухим смешком.— Брешут, должно быть, люди: я не чародей; но что могу, то сделаю с охотой, если...

— А как же Рудня? — перебила его Галина.— Неужели же, панотче, они останутся без помощи?

— Нет, дытыно, сделаем и для них, что можно.

— Все, все, что можно,— подхватил Ходыка,— я сам, ясная панно, похлопочу за них. Этого дела нельзя оставлять ни на минуту, надо торопиться.

— О, шановный пане,— произнесла с чувством Галина, подымая на Ходыку полные благодарности глаза,— я никогда, никогда не забуду твоей ласки.

От этих слов дивчины и от ее теплого взгляда едва заметная краска пробилась сквозь пергаментную кожу Ходыки.

— Не стоит благодарности, ясная панно,— ответил он, наклоняя голову,— моему сердцу, так же как и твоему, дорого наше предковское, греческое благочестие...— Ходыка провел рукой по глазам и, прищурившись, уставился в панну.

В глазах Галины невольно промелькнуло изумление.

— Сомневаешься, панно, в словах моих? — продолжал с улыбкой Ходыка.— Правда, я редко произношу их, но верь, что они правдивы и идут от самого сердца. В красномовстве я человек не искусный, но с правдой не разминался никогда.

Галина потупила глаза.

— Нет, пане... боже упаси... Я верю... но люди...— заговорила она с запинкой.

— Люди могут оболгать всякого, а наипаче того, кого господь наделил лучшей долей.

— Ох, правда, правда! — поддержал его войт.— Не печалься ж, дочко, обдумаем все, что делать, а пока, превелебная паниматко,— обратился он к игуменье,— попрошу у вас немного часу для приватной беседы.

Игуменья встала с места и пригласила Балыку следовать за собою; Ходыка с Галиной остались одни.

Несколько минут Ходыка молча смотрел на Галину. Красота девушки впивалась все глубже в его сердце, и рядом с Галиной он представлял себе своего глупого, толстого, одутловатого сына. «Неужели же такая красавица должна достаться этому глупому парню? Н-нет, нет, она никогда не согласится пойти за него! — повторял он сам себе.— Да и будет права: такая красота должна достаться лишь умному, пожившему человеку, умеющему ценить и смаковать ее. Гм... зачем он сватал ее за своего сына? Для того, чтобы укрепить свой союз с Балыкой? Но разве нельзя это сделать иным способом? А что, если бы он сам женился на войтовне? Га? Ведь это был бы еще более тесный союз! И почему бы ему не жениться? Стар он? Хе! — Ходыка усмехнулся.— Не так он еще стар, чтобы не взять себе молодой жены! Ведь для Балыки все равно, за кого выдать дочку, за Панька или за него, а для дивчины стать женой самого Ходыки гораздо заманчивее, чем стать женой его дурного сына». В глазах Ходыки снова загорелся желтый, сухой огонек, он потер свои цепкие, худые руки и, вызвавши на своем лице самую приветливую улыбку, обратился к девушке:

— Так панна не верила в мою щирую преданность родному благочестию?

Галина подняла голову и взглянула своими большими темными глазами на Ходыку; во взгляде ее засветились и робкая просьба о прощении, и ласка, и печаль...

— Простите, еще раз простите, шановный пане,— произнесла она,— я ведь ничего сама не знала, слушала только, что люди говорили.

— А людям не верь, панно, повторяю тебе, и прежде, и теперь, и всегда я был предан родной вере... Всегда болело мое сердце за нее... Оттого-то я и захотел соединиться с паном отцом твоим, чтобы отстоять нашу веру от нападений униатских, оттого-то и ты, ясная панна, пришлась мне так по сердцу,— добавил он каким-то странным, тихим тоном.

— Я? — Галина остановила на Ходыке свой изумленный взгляд.

— Да, ты,— продолжал Ходыка вкрадчивым голосом,— давно уже я слышал о твоем благочестии, о твоем радении о бедной вере нашей, о твоем милосердии христианском, и образ твой заполонил мое сердце. Нет среди наших горожанок другой, равной тебе.

— Вельможный пан слишком хвалит меня, не стóю я и...

— Нет, нет! — продолжал горячо Ходыка.— Ты и твой шановный батько, равных вам людей нет во всем Киеве, потому-то я хочу соединиться с вами, чтобы вместе трудиться на оборону своей веры.

— О, пане! Какое счастье!

— Не знаю только, согласишься ли ты?

— Я? — Галина сделала невольное движение к Ходыке; но вдруг вспомнила о словах няни относительно его сватовства,— горячий возглас замер у ней на устах, а глаза с вопросительным и испуганным выражением остановились на Ходыке.

От последнего не укрылось выражение ужаса, промелькнувшее в чертах Галины.

— Гм,— откашлялся он и продолжал дальше.— Ясная панно, когда два или три человека хотят идти против бури, они берутся крепко за руки, чтобы составить одну неразрывную цепь и устоять против порывов ветра. Не то ли видим мы и в жизни? Союз охваченных одним желанием людей делает их сильными и необоримыми, вот почему я и хочу соединиться с вами вечным, неразрывным союзом.

— Вера соединила нас давно, вельможный пане,— произнесла тихо Галина, потупив глаза.

— Правда, но еще крепче соединяет людей любовь. Галина молчала.

— Панно,— продолжал Ходыка,— шановный отец твой говорил, должно быть, тебе, что я сватаю тебя за своего сына?

— Говорил,— уронила чуть слышно Галина.

— Ну, и что же? Отвечай мне, панно, по правде. Я не хотел бы, чтобы отец принуждал тебя; скажи-ка мне, согласишься ли ты, во имя поруганной церкви нашей, едино во имя ее,— подчеркнул он,— заключить свой союз?

— Пане шановный,— заговорила Галина дрогнувшим голосом,— видит бог, что я всей душой буду предана вам, но за сына вашего... простите...

— Ты хочешь сказать, что сын мой не по сердцу тебе,— перебил ее поспешно Ходыка.— Правда, парубок вышел неказистый,— злая усмешка мелькнула в углах его сухого, тонкого рта,— и лицом на подзебаную паляныцю смахивает, и разумом зело обидел его господь...

— Нет, нет! — возразила горячо Галина.— Не корите его, он добрый парубок, мне жаль его; но не в нем, пане шановный, дело: для меня теперь все равны, потому что замуж я не пойду ни за кого.

— Ни за кого? — переспросил Ходыка.

— Ни за кого,— повторила твердо Галина и взглянула прямо в лицо Ходыке, и в этом взгляде он прочел ясно, что решение девушки было бесповоротно.

— Но, прости мне мою смелость, могу ли я узнать почему?

— Потому что я отдала свое сердце тому, кого уже нет на свете,— ответила тихо Галина.

— Но, ясная панно,— заговорил Ходыка самым мягким, самым вкрадчивым голосом,— если бы ты любила живого человека и тебя принуждали бы выйти за другого, тогда понял бы я, что ты не хочешь ни за что соединиться с нелюбом, но если коханец твой мертв, если не полюбишь никого, почему же тебе не сделать доброго дела хоть для поруганной церкви нашей? Я не говорю о моем сыне... Упаси боже! Сам я теперь вижу, что этот дурной балбес не стоит тебя. Видишь ли, я сватал тебя за него лишь затем, чтобы навеки соединиться с вашим домом. А что, если б нашелся другой человек, который пообещал бы тебе и твоему батьку за то, что ты согласишься стать его женой, положить всю свою жизнь, и разум, и силу на оборону нашей бедной церкви?

— Пане,— ответила Галина, устремляя на Ходыку светлый взгляд,— если бы кто-либо обещал мне бороться за нашу церковь лишь в благодарность за то, что я пойду за него замуж, я бы не поверила ему.

«Ого! Да ведь она с такой красою соединила и разумную головку. Такую-то не легко будет сломить, а тем паче этому пентюху, Балыке. Ну, а ведь грубая сила нужна только дураку, а разумный обойдется и без нее». Эта мысль молнией промелькнула в голове Ходыки. Он подавил мелькнувшуюся в углу его рта усмешку и воскликнул шумно:

— Разумное слово, ясная панна. Вот скажи мне, чем же ты скрепишь нашу дружбу с твоим отцом? Пойми сама, соединяясь навеки с вами, я поднимаю против себя целую тучу врагов. Что же мне будет ручательством в том, что вы не оставите нас?

— Можешь ли ты сомневаться в этом, пане? — ответила с чувством Галина.— Ты будешь нам первым другом, братом, отцом моим! А вера, за которую ты обещаешь бороться вместе с нами, свяжет нас навеки; а если ты захочешь оставить веру, что тогда тебе, шановный пане, в дружбе бедных горожан?

— Никогда, клянусь тебе, панно, никогда не отступлю я от веры отцов моих! Я просил отца твоего выдать тебя за моего сына, но теперь, когда узнал тебя ближе, я сам отказываюсь от этого: я верю без шлюба и тебе, и батюшке твоему!

Глаза Галины заблистали ясной радостью.

— И верь, верь, шановный пане,— ответила она тронутым голосом,— отныне не будет у нас никого, дороже и ближе тебя.

А между тем игуменья и войт вели между собой в удаленной комнате тайный разговор.

— Так говорите, превелебная маты, оставила и помыслы?

— Так, об этом не печалься, пане войте. Сперва она было долго толковала мне о подвиге иноческом, об отречении, а потом успокаиваться стала и начала склоняться к моим словам: молодое-то сердце легче залечивается.

— Ох, ох! — войт тяжело вздохнул и поник на грудь головой.

— На это только и надежда.

— Теперь уже совсем согласилась вернуться на мир; хочет трудиться вместе с тобой, пане войте, на оборону веры.

— Ох, мало еще этого, мало...— Войт снова вздохнул и еще ниже поник на грудь головой.

— О чем это ты говоришь, пане войте? Чего хочешь? Я не разумею тебя,— произнесла встревоженно игуменья.

— Ох, превелебная паниматко, горе заставляет меня хотеть того, против чего восстает моя душа.

И Балыка рассказал игуменье о всем том, что заставляло его принудить Галину выйти замуж за молодого Ходыку.

По мере того как говорил войт, все более и более омрачалось лицо игуменьи.

— Ох, пане войте,— произнесла она наконец, покачавши головой,— розмиркуй прежде хорошенько: не дурит ли он тебя, не мостится ли до твоих добр?

— Что ему в моих добрах? Сама твоя милость знает, какие у него маетки. Человек осторожный, хитрый, хочет иметь верную заруку, без нее не соглашается начинать дело. А время не терпит, ой, не терпит! И вот,— заключил Балыка,— приехал он сегодня со мною сюда, чтобы получить от меня окончательный ответ. А что я скажу ему? Язык не поворачивается принуждать дочку. Хотел просить твою милость уговорить ее... ведь не для себя... ради церкви...

— Трудно! — возразила игуменья.— Очень уж она любит покойника; правда, что умер он, нет его на свете, а все-таки она, бедная, только и живет думкою о нем...— При этих словах игуменьи что-то мучительно заныло в сердце Балыки, даже на щеках его выступила яркая краска, но он постарался преодолеть свое смущение, а игуменья продолжала дальше: — Да не верю я и в это заступничество за веру под принукой шлюба... Жаль мне ее, жаль, как родное дитя. Как то ей придется жить в доме Ходыки?.. Ведь мы с тобой, пане войте, уже не вперед, а назад смотрим, а ей еще жить да жить... Что то будет она делать, когда останется одна во власти Ходыки? Но,— перебила она самое себя, заметивши, что слова ее производят на войта удручающее впечатление,— все мы должны жертвовать собою для спасения других. Попробую уговорить ее... Только, пане войте, на это ведь понадобится не мало часу... не жди скорой отповеди, так и ему скажи.

— Спасибо и на том, превелебная паниматко,— ответил радостно Балыка, целуя руку игуменьи,— я и сам говорил ему, что насиловать своей донечки не стану; захочет послушать слова — гаразд, а нет, так я уж не знаю...

Балыка развел руками и поднялся с места.

— Надейся на меня, сделаю все, что можно,— возразила игуменья, подымаясь в свою очередь с места и направляясь к дверям.

— Довеку не забуду твоей ласки. А что до Рудни, то сделаем для этих несчастных все, что можно, поеду сам...

Последние слова Балыка произнес, уже входя в трапезную, где сидели Ходыка и Галина.

— Куда это ты собираешься ехать, пане войте? — произнес тревожно Ходыка, поворачиваясь живо к Балыке.

— Да вот в Рудню ж, к тем селянам, что присылали к нам прошение от громады.

— О тату! — вскрикнула Галина, вспыхнувши от восторга.— И я поеду с вами! А когда вы думаете ехать?

— Да что же, откладывать нечего: для них теперь каждый день дорог... Если ехать, то завтра, послезавтра...

— Гм,— произнес Ходыка, приподымая брови,— это верно, откладывать нельзя, а то погубим всю справу... Да только тебе, пане войте, ни завтра, ни в скорости ехать нельзя: разве ты забыл, какие у нас на очереди справы? Туда поедем — здесь все утеряем... Я решил приступить зараз...

— Верно, верно,— согласился войт,— что же его делать?

— Господи! Да неужели же нельзя этого устроить? Неужели же они так и останутся без помощи? — вскрикнула Галина, переводя свой взор с Балыки на Ходыку, и так как они оба молчали, то она прибавила поспешно: — А если тебе нельзя, панотче, то отпусти хоть меня... я сама поеду!

В глазах Ходыки сверкнул радостный луч.

— Тебя, дытыно моя? Как же я могу отпустить тебя одну? Не ровен час, случится что-нибудь,— оторопел Балыка.

— Что бы ни случилось со мной, нельзя же им оставаться без помощи! Да и что может случиться со мной?

— А и в самом деле, что же может случиться с панной? — вмешался в разговор и Ходыка.— Я и сам не знаю, чего ты можешь опасаться: кругом все тихо, не слышно никаких бунтов. Отчего ж бы панне не поехать? Она бы похлопотала там на месте, а мы бы сделали здесь что возможно и таким образом спасли бы целое село... А то и в самом деле, если еще на дольше отложить это дело, то можно с ним и попрощаться совсем.

— Так-то оно так, друже коханый,— возразил нерешительно Балыка,— да все же боюсь я... в дороге...

— Ну что же может случиться в дороге? Я могу дать добрый рыдван. Дороги теперь протряхли кругом, можно еще взять с собой для обеспеченства двух-трех слуг, если здесь нет никого,—я могу прислать кого-нибудь из своих...

— Нет, зачем же,— возразила игуменья,— есть у нас все: и кони, и повоз,— а вот разве комонную стражу...

— Преслично! — подхватил живо Ходыка.— Значит, я пришлю верных и надежных людей, на которых можно положиться. Так вот, пане войте, почему бы панне не съездить в Рудню? — В змеившейся у сухих губ улыбке Ходыки словно таился вопрос: «А скоро ли найдешь ты эту Рудню?»

Балыка в нерешительности молчал.

— И я не понимаю, чего ты опасаешься, пане войте,— заметила игуменья,— уж если и пан Ходыка обеспечает, значит, и вправду нет ничего опасного.

— Нет, нет, панотче, вы отпустите меня,— вскрикнула Галина, подходя к отцу и целуя его руку.

— Что ж делать,— ответил наконец войт, ласково проводя рукою по ее голове,— поезжай уже с богом, только не барысь.

— Ни одной хвылынки! Я тотчас же возвращусь сюда назад!

— Вот и гаразд,— произнес весело Ходыка и даже потер от удовольствия руки, а мы тем часом оборудуем справу здесь в мисте. Ну, а теперь пора, пане войте, и додому.

Балыка и Ходыка распрощались с игуменьей и Галиной. На прощанье Ходыка попросил игуменью принять от него значительный вклад на монастырскую церковь. Все были изумлены и обрадованы этим поступком.

— Ну что? — спросил Ходыка Балыку, когда они уже уселись в рыдван и покатили по узкой улице Печерска.

— Что же,— ответил со вздохом Балыка, отводя в сторону глаза,— просил мать игуменью, обещала помочь, только говорит, что сразу так нахрапом ничего не выйдет. Что надо исподволь, воля твоя, пане свате, а силою я тянуть дочки не могу.

— А кто же тебе велит тянуть ее силой! — произнес с усмешкой Ходыка.— Торопиться нам нечего, можно и повременить. Пусть дивчина поедет в Рудню, сделает доброе дело, стряхнет с себя ту монастырскую тоску, а тогда исподволь, может, удастся и уговорить ее...

Балыка взглянул на Ходыку широко раскрытыми глазами.

— Так ты, свате, согласен? — произнес он с запинкой, словно не доверяя своим ушам.

— Атож, друже! Конечно, согласен ждать до тех пор, пока дивчина не даст добровольно своей згоды. Я и

сам гвалта не хочу: что же мне за радость будет в том, если ты ее потащишь за косы к алтарю?

— Господи, да не может быть! — воскликнул тот и, захлебнувшись от радостного волнения, стиснул горячо сухую руку Ходыки.

— А ты думал, что Ходыка зверь несытый, изверг, кровопийца? Гай-гай, свате, не гаразд так думать о людях! — В голосе Ходыки послышался ласковый упрек.— Да и могло б ли быть мне это прочной зарукой нашей дружбы, если бы и ты, и дочка твоя возненавидели б за сей вчинок меня? Нет, знай, добрый друже мой, что Ходыка для своего счастья не захочет чужого несчастья: был он добрым христианином и останется таким до конца. Буду ждать доброй згоды твоей дочки, а не захочет она,— ну тогда можно будет придумать и другую заруку.

— Господи! Да я все... все... повеки! — вскрикнул Балыка прерывающимся от волнения голосом и горячо прижал Ходыку к своей груди.

Успокоившись совершенно за Галину, Семен принялся хлопотать о своем деле и готовиться к процессу. Благодаря влиянию Скибы, а главное старца Мачохи, Балыка не мог отложить жалобу Семена в долгий ящик, а вынужден был назначить разбор дела в магистрате к пятой неделе поста. Относительно правоты Мелешкевича в требовании возвращения своего имущества войт сам начинал уже убеждаться, но никоим образом не допускал, чтобы Ходыка мог взвести на славетного юнака такую страшную кривду, как пребывание его в заграничной тюрьме за грабеж и разбой; будь так, это удесятерило бы у него сердечную боль... Во всяком случае Ходыка нужен был до зарезу, как единственный надежный защитник горожан и их благочестия; но если он способен на такие мерзости, то какая же вера у него? Не отплатит ли он новой мерзостью за жертву, принесенную ему Балыкой? Ведь правда, ведь ведет же он, благочестивый и всеми чтимый Балыка, свою дочь на заклание? Ведь скрывает же он всеми силами от дочери возвращение ее жениха, которого она любит больше своей души? А что, если Семен окажется честным и почтивым мещанином? Ой, убьет он, отец, свою Галю, и она на смертном одре

не простит своего убийцу! А он еще братчик!.. Что он в свое оправдание скажет перед своей совестью и перед лицом братства?

Такие мысли час от часу стали заглядывать в голову Балыке и начинали будить в нем тревогу; а она возрастала по мере того, как сторона Семена сообщала ему какие-либо неоспоримые факты, говорившие за правоту обиженного... Балыка, хотя и был несколько успокоен последней беседой с Ходыкой, в которой тот высказался, что не желает и не потерпит никакого принужденья Галины, но тем не менее боялся предстоящего процесса; последний мог сломать вконец его дружеские отношения к Ходыке и, вместо союзника, превратить свата в открытого и страшного врага.

Семен даже отложил представление в цех «штуки мистериум» для получения звания майстра, а занялся изучением статута, саксонского зерцала и других местных обычных прав; советовался со Скибой и с указанным им возным, знатоком всех законов, какими управлялся город и руководствовался воевода, помимо своего гетманского полновластия.

Среди усиленных занятий и хлопот по процессу Семен всегда выгадывал часик забежать к Богдане, порасспросить, не получила ли она каких-либо известий о Галине, и вообще отвести у нее душу. Богдана, хотя и не могла ему сообщить чего-либо точного, но тем не менее умела всегда успокоить его и подыскать какие-либо мелкие факты, которые бы доказывали, что Галина благополучно гостит у родных и никакой беды над собой не чует.

Между прочим, Богдана передала ему, что видалась со Щукой; он, по поручению братства, ездил в Винницу, в Острог и в Мотроновский монастырь [38], а теперь торопился в Печеры и сообщил ей, что справа везде идет хорошо и что все уповают и смотрят на Киев, что встретил, между прочим, в пути он одного чернеца из Лубен, от которого узнал, что у лубенского молодого Балыки какие-то гости из Киева и, по мнению Щуки, эти гости — не кто иной, как Галина с нянькой. Далее Богдана и сама виделась с Балыкою, расспрашивала его про Галю; пан войт отвечал ей, что Галя здорова и благоденствует, но что он и ей не откроет, где она, и не откроет до тех пор, пока не убедится сам в полной невинности Се-

мена. Богдана добавила, что виделась тайком с челядью и расспрашивала ее; но и челядь до сих пор не знает, где скрывается панночка, а знает лишь то, что она жива и здорова и что няня переслала некоторым ладанки и весточку, что она с войтовной непременно вернется к страстной неделе; ладанки тоже доказывали, что няня побывала и в монастыре,— либо в переяславском, либо в Лубенском, вернее всего — в последнем.

Все это тешило Семена, но не утоляло его сердечной тоски; она с каждым днем разрасталась все больше, доводя его до отчаяния; в такие минуты он готов был все бросить и лететь, очертя голову, и в Лубны, и в Переяслав, и на край света,— искать свою дорогую жемчужину, без которой жизнь ему была нестерпимой мукой. Но Богдана как-то умела умерять и утешать взрывы его страданий,— то предсказанием скорого конца их, то необходимым терпением, какое только и может служить залогом всякой победы, то, наконец, тем, что в выигрыше дела с Ходыкой лежит все его счастье, так как очевидно,— да это почти высказал и сам Балыка,— что когда Семен оправдает себя, тогда войт сам поведет его к своей дочке и вручит ему, будущему цехмейстру Мелешкевичу, свою дочь на радость и счастье.

Семен не забывал еще, между прочим, и задуманного раньше с товарищами плана — проследить, кто к Ходыке по ночам ходит, и поймать прихвостня, чтоб выведать от него все тайны этого ловкого и хитрого злодея.

Мелешкевич нашел очень удобное место для засады — полуразрушенную сторожку вблизи ходыкинского сада, так что оттуда и в темную даже ночь можно было видеть, если входил кто в садовую калитку с глухого конца; но пока его засады были безуспешны.

Богдана, передавая Семену всякие новости и ободряя его постоянно, сама, между тем, очень сильно тревожилась, что от запорожца, уехавшего с месяц назад в Переяславщину для розыска Галины, не было до сих пор никакого известия: словно канул в воду! Семену-то она объясняла это благоприятными обстоятельствами, а сама тревожилась не на шутку: она боялась, чтобы с самим запорожцем не случилось какой-либо беды. И эта тревога въедалась щемящей тоской в ее сердце. Богдана старалась себя уверить, что ей просто жаль запорожца, как человека, как доброго знакомого, как удалого и завзя-

того козарлюгу; но сердце с этим не соглашалось и с каждым днем ныло назойливей и больней. Несмотря на свой веселый, беззаботный характер, Богдана теперь часто задумывалась и по целым часам уныло молчала, а то схватывалась иногда, словно от жгучей боли, и уходила куда-нибудь далеко, на Оболонь, к пустынным берегам Днепра, где ходила до изнеможения, а вернувшись домой, бросалась на постель и спала более полусуток.

— Ты, Семен, вот как себе радь,— советовала она и Семену, когда тот говорил ей про свои неукротимые муки,— коли тебя припечет тоска, так ты ходи до утомы и расходишь тоску, а, боронь боже, не сиди и не распускай своих дум: растравят они нудьгу-тугу, и она гадюкой вопьется в твое сердце.

Семен слушал эти советы и любовно, тепло смотрел своему другу в глаза, на которые набегали непослушные, предательские слезы...

Так время тянулось до четвертой недели поста.

В чистый четверг Богдана сидела за вышиванием золотом и серебром воздухов в Рождественскую церковь. Работа как-то не спорилась: Богдана часто опускала руки и, уставив глаза неподвижно в пространство, глубоко задумывалась; тоска начинала одолевать ее с каждым днем все больше... И вдруг, в минуту полного самозабвения, до слуха ее долетел раскат знакомого смеха. Богдана вздрогнула и насторожилась. Краска залила ей лицо, сердце учащенно забилось. За дверями кто-то здоровался с ее матерью и звонким, веселым голосом говорил: «Да я ж, паниматко, не кто, как не шаленый палывода. Наш брат и в воде не тонет, и в огне не горит!»

Дверь приотворилась, и женский голос крикнул Богдане:

— Знаешь, доню, кого я веду?

Но Богдана уже по смеху узнала того, за кем ее сердце било тревогу, а когда заслышала его голос, то уронила на пол работу и, не дожидаясь гостя, бросилась к двери; на пороге стоял уже сияющий радостью запорожец, ее недавний приятель Иван Деркач [39].

— С коня и прямо к вам, моя люба панночко! И не выпадало бы нашему брату, гуляйветру, а занудывся...

Богдана в порывистом движении чуть было не попала в объятия Деркача, но удержалась вовремя рукой за стоявший у двери шкаф. Своего радостного волнения

она, впрочем, скрыть не могла: оно сверкало в ее лучезарных глазах, играло в улыбке, пылало на обворожительном личике... Но Богдана, насколько могла, взяла все-таки себя в руки и проговорила деланным, сердитым тоном на желание гостя подойти к ручке:

— Пану бы не следовало и протягивать руки,— произнесла она кокетливо, нахмурив соболиные брови.

— За что?

— А за то, что до сего часу и вестки о себе не подал и заставил друзей беспокоиться...

— Так и панна обо мне беспокоилась? — воскликнул восторженно запорожец.— Ге! Так это такая счастливая для меня хвылына, что лучшей, верно, уж и не будет... Ей-богу, отмахни лучше кривулей мне башку,— и он обнажил свою домашовку и подал ее рукояткой Богдане.

— Что ты? Здурел, что ли? — крикнула напуганная старуха.

— Жартует наш друг,— улыбнулась приветливо Богдана и, протянув руку, добавила весело: — Ну, повинную голову и меч не сечет!

Запорожец почтительно, но и порывисто поцеловал руку Богдане, а она облобызала нежно его в лоб.

— Тут-то голова моя не совсем была и повинна,— заговорил запорожец после приветствий, усевшись в уютном уголке, возле Богданы и ее матери.— Ведь я был в проклятой неволе, в леху замурован, так что оттуда никоим образом не мог послать весточки.

— Господи! В неволе? — вскрикнули разом мать и дочь.

— У татар? — добавила с ужасом старуха.

— Какое у татар! В когтях у самого Ходыки, а этот аспид почище татар.

— На бога! Каким робом? — заволновалась Богдана.

— А очень просто. Поехал я в Басань, в главный ключ его владений, чтобы там пронюхать что-либо про Галину и про Ходыкины плутни... Ну, я достал себе лапсердак, ярмулку и патынки, одним словом, нарядился жидом,— я ведь по-ихнему и джерготать трохи умею,— так вот нарядился, чтоб меня не узнали...

— Ха-ха-ха! — не могла удержаться от смеху Богдана.— Вот так штуку пан добродий придумал, уж именно антик, как жидки брешут... Да какой же из запорожца может выйти жид? Где ж таких велетней найти меж

жидками? А оселедець, а усы где же пан девал? Да тебя сразу, верно, признали, что ряженый?

— А признали, бесовы дети, угадала панна, как раз! Начал я джерготать с жидками, а они все меня меряют глазами и распытывают, что мне собственно нужно? Я хитро этак подхожу, закидываю на здогад бурякив, щоб далы капусты, и таки одурил [...], стали они охотно мне все рассказывать, что именно какую-то панну вез Ходыка в закрытом рыдване, что, вероятно, завез ее в Переяслав, а про Ходыку стали брехать откровенно, что напастник и лиходей, обдирает всех и их, бедных жидков, что если бы кто нашелся да прихлопнул этого аспида, то они бы всем кагалом отблагодарили его. Я таки их обчеркнул курячим зубом и вытянул языки! — хвастался запорожец.— Ну, закинул я и про Ходыку, что, мол, может найтись молодец и свести счеты с этим грабителем. Они стали меня еще больше поить и напрашивать... Только вот какими шельмами оказались [...]!.. Напоили меня каким-то дурманом или еще горшим чертовским зельем. Я как хватил этой отруты через край, так замертво и свалился...

— Ой мамо! — всплеснула руками Богдана, пораженная ужасом.— Ведь они могли отравить насмерть! Ведь может быть и теперь еще вада?

— Хе! Добрый камень все перемелет!

— Да как же можно было довериться жидам? Они нарочно все прикидывались, чтобы у пана выведать, а сами, верно, зараз же дали знать об этом Ходыке!

— Именно, как была там, панно! Не помню и не знаю, как они меня нечувственного взяли и куда-то оттарабанили, а прочумался и пришел я в себя уже через добу, не раньше; коли очувствовался я, тогда только понял, что лежу связанный в каком-то мокром и темном, как гроб, леху...

— Матка божа! — вскрикнула старуха.— Да не мучь ты меня, а скажи скорее, как ты вызволился от этих розбышак, что наважились было стратить тебя?

— Я и сам было так думал, но злодеи не хотели меня убить зараз и заморить голодом. Они, очевидно, ждали кого-то, чтобы катовать меня и выпытывать, что им было цикаво. Мне принес кто-то хлеб и воду, сказавши гостро,— ты, мол, козаче, утекать и не думай: муров не прогрызешь и железных дверей не прошибешь... Да и оприч

того, коли постережем такую твою думку, то прикуем и руки, и ноги, и стан твой цепями к стене. «А долго мне сидеть тут?» — спросил я. «Пока не сдерут с живого тебя шкуры и не посадят на палю».— «Спасибо,— ответил я,— за добрую весть: рад ждать».

— Славный мой завзятец,— уронила Богдана и украдкой смахнула набежавшую на ее ресницы слезу.

— Да не мучь же!.. Неужто ты так и дожидал этих катюг? — волновалась страшно старуха.

— Дожидался, да не дождался... Я таки сумел развязать зубами веревки на руках. Таки просто перегрыз их, а потом развязал и ноги. Сторож только раз приходил в добу; при нем я накидывал на себя веревки, а без него вольно лазил по леху. На счастье, у меня осталось в кармане кресало и добрый кремень; коли я кресал, то искры освещали хоть на миг темноту, и я при этом слабом свете мог оглядеть мою тюрьму, хоть немного распознать, где двери и далеко ли шел мур? В одном месте я нащупал, что мур был обвален, а за ним лежала рыхлая земля. Я нашел в леху обломок кандалов и начал этим железом рыть подкоп... Благо, сторож никогда не входил с свитлом.

— Ну и выкопался, выкопался? — перебивала его терявшая терпение мать Богданы.

— Как видите, паниматко! Жив и здоров и счастливее теперь в сто раз, даже больше, чем был прежде, пока не сидел в этой яме.

— Ну, уже ты пойдешь жартовать. Слава тебе, царица небесная, что минулась беда, а то куда было занесла тебя твоя буйная голова? Ну да теперь я покойна... Пойду сниданком распоряжусь, чтобы подкормить его хоть трохи, а то охлял, да за Семеном пошлю.

— Да, да, пошлите, мамо, пошлите! — подхватила и Богдана.

Оставшись с запорожцем, Богдана долго молчала, закрывши лицо рукой, а потом промолвила вместе с тяжелым вздохом, словно простонала:

— Ой леле, леле! Недаром же меня грызла тревога: на волосок ведь пан был от катувань, от смерти...

— Что ж, панно, наша доля такая! — ответил, глядя любовно на Богдану, козак.— С кирпатой у меня щодня схватки, так и привыкли смотреть ей прямо в глаза... Эка невидаль! Не напугает! Да и что такое жизнь? За-

бавка! Только день наш — ну и пользуйся им, а завтра протянешь ноги — и то гаразд: отдохнуть тоже приятно!

— У, недобрый! — бросила укоризненный взгляд на запорожца Богдана.— Ему только про себя, а про друзей и байдуже?

— Да ведь друзья вспоминают всегда лучше мертвого, чем живого,— улыбнулся счастливо козак.

— А вот я б мертвого ни разу и не вспомнила,— шутила уже и Богдана.— На дидька мне мертвый? Живому — только живое!..

— Э, коли так, так я теперь зажену кирпату в багнища и на очи к себе ее не пущу! Господи, да как же мне весело да радостно! Ей-богу, сором признаться, а больше чую утехи, чем тогда, когда в первый раз заарканил татарина... Ой лыхо, чтоб не пропал я совсем!

— Чего? — испугалась и вспыхнула невольно Богдана.

— Да того, что вот... черт знает что... словно бы пьян... либо весел так, либо збожеволил: все танцует в глазах и смеется, а в груди словно шмели гудут и отбивает кто трепака. Эх, так и пошел бы зараз кривулей косить направо и налево, чтобы одному на сотню, да с гиком, да с смехом!

— А вот лучше попробуй покосить зубами,— сказала, смеясь, Богдана, завидя, что прислужница и мать ее несли и миски, и полумиски, и сковороды, и сулеи, и пляшки.

Все принялись весело за сниданок, даже старуха чокнулась и поцеловалась с Иваном. Тяжелое впечатление от ужасов, каким подвергался их милый приятель, было заменено теперь лихой радостью, что видят его здоровым и веселым.

Беседа перекрещивалась и возбуждалась искренней радостью и весельем: всякий торопился передать Ивану впечатления, новости и предположения. Запорожец смешил всех своими выгадками, прибаутками и приключениями на разведках. Впрочем, его указаниям про Галину никто не верил, так как они были только от жидов, да и сам козак над ними и над собой теперь подсмеивался.

— Да, уж можно сказать, что выведал до цяты,— трунила Богдана.

— До цяты? Го-го-го! — хохотал запорожец.— Нет, я таки выведаю до цяты, только вот...— Но ему не дали окончить фразы: кто-то порывисто обнял его и зажал ему рот поцелуем.

— Семене! Брате! — только выкрикивал запорожец и в свою очередь душил побратима в объятиях.

Семену переданы были, конечно, все хитрости запорожца, как он околпачил евреев, выведал все до цяты и как попал в западню.

Забило веселье еще более игривым ключом, и снидание превратился в пирушку закадычных друзей, светлую, радужную, подогретую лучшими чувствами, какие даны на земле человеку.

Когда приятели возвращались домой, запорожец, несмотря на то, что у него в голове и бубны гулы, и склык-казан бил тревогу, завел-таки со своим побратимом и деловой разговор.

— А что, как твоя засада на шпига Ходыки? Выследил, поймал? — обратился он с вопросом к Семену.

— Устроить-то устроил,— ответил Семен, почесывая затылок,— да все неудача. Сколько ночей на чатах провел — и никакого толку. Если кто и проходит в калитку, то все разные люди: то чернец, то крамарь, то жид, то простой мужик, то харпак, то нищий калека, видно, за подаянием.

— В глуху нич? — засмеялся козак.

— Да оно, пожалуй что не слушный час, а проте кто его знает? Ну, а все же хватать первого встречного не приходится. Вот если б я заметил, что один кто-либо вчащает к этому аспиду, тогда я б его сцапал.

— Вот досада, матери его ковинька! Я, знаешь, так лют на этого шельму Ходыку, что всех бы, кто к нему ходит, переловил и перетрощил, а его самого, лишь бы в руки попался, уконтентовал бы добре: на его ребрах выместил бы и Басань, и все грабежи его! Ну, да уж будь я не я, а он моих рук не минет!

— Только ты с запалу не попадись ему сам в руки.

— Черта пухлого! Теперь уж меня не проведешь!.. Да и он, сатана, хоть всю нечистую силу на помощь возьмет, а от меня не открутится. Уж я его! Да стой!.. Почему ты думаешь, что все разные люди к нему ходят? А может быть, что один, да переодягается щовечора в разное?

— Мне это не приходило в голову,— смутился Семен.

— Го-го! То-то и видно, братухо, что ты еще в хитрощах неук, а мы так на них и собаку съели, и котом закусили... Ей-богу, один!

— Пожалуй,— согласился с этой мыслью и Семен,— потому что в последнее время, вероятно, эта тварь заметила меня и стала обходить фортку налево: мабуть, там есть тоже лаз.

— Знаешь что? Идем сегодня же ночью на засады, ты в свою будку, а я налево, и первого, кто наблизится, хотя бы это был и протопоп, хватать и вязать... На свист бежать друг к другу!

Часа через два, когда совершенно стемнело, приятели уже стояли в засаде на условленных постах. Не прошло и часу, как Семен услышал свист запорожца и опрометью бросился к своему побратиму...

В железных руках его бился какой-то сутуловатый и тщедушный старик, одетый в крестьянское платье.

— Заткни ему горлянку платком, а то я задавлю его пожалуй,— прохрипел Деркач,— все пробует кричать. Да у меня, шельма, не пискнешь! Вот так добре... тепер мычи, сколько хочешь. А видишь ты, какая у него борода? Клееная! Дотронулся только рукой и отхватил половину. Поверь, что это тот-таки, какого нам и нужно... Крути ему руки и волоки вместе со мною: у меня тоже есть такой лёшок, такая яма, куда не просунет своего носа Ходыка!

Семен быстро исполнил приказания запорожца. Незнакомцу заткнули рот платком, связали ему руки и ноги. Деркач набросил на него керею, закрывши ему голову и лицо. Пленник не сопротивлялся и не издавал никаких звуков: казалось, он потерял от ужаса сознание. Приятели обвязали его сверху поясом и поволокли свою добычу в овраг.

После отъезда отца и разговора с Ходыкой Галина воспрянула духом: прежние подозрения и тени каких-то предчувствий рассеялись, уступив место светлому жизнерадостному настроению. Ходыка ей показался теперь вовсе не таким сказочным пугалом и зверем, как она прежде предполагала, а ласковым и способным на отзывчивость человеком... Отец,— ну, она и прежде знала, что он ее любит, но в последнее время он ей казался суровым и замкнутым, а теперь разъяснилось, что вся эта суровость навеяна горем людским и скорбью о вере... Да, такая суровость и замкнутость есть проявление высоких

и святых чувств, которых она за своими личными муками и не замечала. «О, как права была мать игуменья,— думала теперь Галина,— как права была она в своих речах и порадах, что людское спильное горе давит больше сердце благочестного, чем свое власное, а людское счастье дает больше светлой радости нашей душе, чем свое, что бороться за униженных и оскорбленных, жертвовать собой за гонимую церковь — это такой подвиг, перед которым бледнеют всякие затворничества!»

Светлая головка девушки работала в этом направлении, и прежняя безысходная тоска таяла, как весенний туман под теплом светозарного солнца; не то что у Галины ослабевало и гасло чувство любви к безвременно погибшему Семену,— нет, это чувство еще крепло, росло, но оно не мертвило энергии, а возбуждало теперь на деятельную борьбу с врагами ее родного народа и порождало новую, широкую любовь к своим братьям. Да, она теперь станет помощницей отцу, она пойдет с ним рука об руку, она заменит своими юными силами его старость и не остановится ни перед какой жертвой для общего блага... Одним словом, душа ее жаждала теперь подвига.

Между тем наступила пятая неделя поста, и весна, теплая, ранняя, благодатная, расстелила уже за окном келии по монастырскому дворищу изумрудные, бархатные ковры. В открытую форточку врывались в светлицу Галины струи мягкого воздуха, пропитанного запахом распустившихся почек, ласкающая и манящая свежесть его раздражала сладким трепетом сердце и возбуждала радостное ощущение бытия, а веселое чириканье суетившихся под окном воробьев да щебетание пташек, прорезываемое иногда резким звуком полета шмеля,— весь этот гам ликующей жизни еще усиливал светлое настроение девушки.

Галина стояла у окна, поднявшись на пальцы и вытянувшись, чтобы заглянуть через высокое окно на ясное с жемчужными облаками небо и подставить свое оживленное нежным румянцем личико веянию весны, няня же ее, насупившись, рылась в сундуке, чего-то доискиваясь, и складывала белье.

— Ах, как славно, моя коханая нене,— воскликнула от наплыва восторга Галина после долгого молчания.— И пахощи, и пташка, и ветерок ласковый... Так бы и по-

лынула вон-вон туда, где плывут серебристые хмароньки... Там так светло, радужно, а тут, в келии, какая-то смутная темень...

— Еще бы не смутная,— отозвалась няня, бросив перекладывать белье и усевшись у сундука на полу,— клетка, тюрьма... Насиделись, пора бы и честь знать!.. Уж и то нас тут уважают за вязней: ни в другие церкви, ни по печерам ходить не вольно, даже за браму не пускают...

— Как не пускают? — И Галина от удивления повернулась к няне лицом.

— Э, да что тут говорить! Я ведь тебе не раз об этом говорила! Да вот вчера: хотела я пойти к Николаю, ну, пришла к воротарке: отвори, мол, форточку... А воротарка говорит: не вольно без дозволу паниматки игуменьи... Да я, говорю, не черница, а вольная птица. А она мне усмехается: за вольными, мол, птицами еще больший дозор. Что за притча? Попросила я служку пойти к честной матери, а сама стала себе у брамы... Коли тут воз монастырский подъехал, нужно было ее отворить. Стала я сбоку, пока воз въезжал, да и поглядаю на улицу, на златые главы Лавры, на муры, на лес, на галок... Ей-богу, и им была рада: хоть трохи простору побачила, коли — зыр — идет знакомое что-то по улице, присматриваюсь — подолянин!

— Какой подолянин? — вздрогнула непроизвольно Галина и, отскочив от окна, подсела с живым любопытством к старухе.

— Да вот, что крамница его поруч с нашей, молодой еще, высокий, чернявый... Да ты, донько, его знаешь: он у твоей приятельки Богданы раз у раз и к твоему пан-отцу заходит бывало.

— Кто ж бы это?.. Не Щука ли Иван? [40]

— Во-во, он самый и есть! А мне и не пришло сразу в голову... Вижу, что наш сосед... а не згадаю, как звать, а скучила-то я за киянами, страх! Пропустить жалко: все-таки какую ни какую весточку даст... А ведь мы, почитай, мало не два месяца и чутки не имеем, что там делается, живы ли все, чи поумирали?..

— Да правда, и Богдана не озвалась и словом,— вздохнула Галина.

— А ведает ли она, где ты? Вот что непевно! Что-то уж нас чересчур кроют.

— Ну что же, няня серденько, Щука?

— Хе, а вот слушай: гукнула, окликнула я: «Славетный пане». Он оглянулся, да как всмотрелся, так и закричал: «Господи,— говорит,— не ослеп ли я? Сдается, пани господыня, что у пана войта?» — «Она самая, любый, она самая», — обрадовалася я ему, как родному. И он на меня глядит, как на чудо: сам, мол, господь привел, и в думку никому б не пришло...

— Нуте, нуте! — загоралась от нетерпения Галина.

— А вот и нуте: не ну, а тпру вышло! — покачала сердито головой няня.— Не успел он и речи докончить, как воротарка меня оттолкнула, а фортку на засов да на замок! Я было к ней, что знакомый хочет мне, видно, передать что-то, так чтоб дозволила хоть через окошко перебалакать,— так куда! И окошечко захлопнула, и прохожему крикнула: «Проходи мимо, и к браме не смей наближаться!» А тут и служка пришла с приказом, чтоб меня не пускали. Так разве не тюрьма?

— Дивно это,— протянула вдумчиво Галя,—мне и самой чудно сдавалось, что ни от кого ани весточки, словно бы я канула в воду... Даймо, батюшка наведывались, и если бы что там случилось, то переказали б... А все же вот и этот Щука... Уж недарма же он так изумился.

— Мало того, по всему было видно, что он просто хотел сообщить что-то цикавое, нужное — и не дали...

— Отчего вы, нене, мне вчера не сказали про это, я бы сбегала к паниматке игуменье, а теперь уже, конечно, Щуки и дух простыл! Ну, да вот батюшка скоро будут... я все жду, попрошу, чтобы через Подол ехать в это село: вскочу хоть на часынку к Богдане, и та мне про все выщебечет.

— Так, так, моя любая, и сделай,— обрадовалась няня,— а то за этими мурами и свету не видим, а там ведь, сказано, свое гнездо, свое кубельце, как же его минуть? Да и к святу божьему надо дать распорядки, да и тебе, моя квиточка, нужно хоть оглянуться день-другой дома. Теперь там твои подруженьки с Богданой за Кудрявцем танок водят, веснянки поют...

— О, певно! Я так соскучилась за домом, а надто за моей цокотухой Богданой: думала, как ехала сюда, что тут, за этими мурами, и осталась бы залюбки до смерти, а вот тянет туда, на хрещатый Подол, до своих... Ох, и тянет с каждым днем все больше да больше.

В это время кто-то постучал в дверь келейки и проговорил: «Господи Исусе Христе!»

— Помилуй нас! — ответила Галина, а няня закончила: — Аминь,— и отворила дверь.

Вошла послушница, та самая, о которой говорила няня, и объявила, что ее превелебная мосць просят к себе панну.

— А не знаете ли, сестра, для чего? Может быть, батюшка приехали? — обрадовалась Галя.

— Нет, вельможная панна, никто не приехал,— ответила послушница,— а гонец привез лысты.

Галина поспешила к настоятельнице, а няня задержала у себя послушницу: ей просто хотелось поболтать и порасспросить про вчерашнее.

— Посидите со мной, старой, сестрица,— пригласила послушницу няня,— а то ведь здесь и словом перекинуться с кем за редкость; занудилась-таки я порядком, за домом соскучилась! Присядьте, присядьте вот сюда: тут удобнее,— подсунула она небольшой топчанчик,— да выпьем же по келеху медку, что прислала вчера превелебная паниматка.

— Ой, грех! — ответила смиренно послушница.— Как бы не досталось... Спаси меня сила небесная!

— Что вы, сестрице? Медок от паниматки,— значит, не хмельной, а благословенный... выкушайте!

Послушница поцеремонилась еще немного, потом пошептала над келехом очистительную молитву и, осенив его крестом, выпила наконец с удовольствием.

Няня налила еще келехи. Хмельной ли был мед или трезвый, но у послушницы вспыхнули щеки и заискрились глаза. После нескольких общих фраз и расспросов вообще про монастырские порядки, няня попробовала выведать у своей собеседницы, не известны ли ей причины такого страшного над ними надзора?

— Уж именно страшного,— улыбнулась послушница и болтала уже без стеснения,— вот вчера, как услыхала ее милость, превелебная мать, что вы, пани, просились за браму, так — карай меня все святые печерские — даже топнула ногой и прикрикнула: «Не пускать!» А матери экономке, что там была, наказала, чтоб и она не спускала глаз с войтовны и ее няни, чтобы ни их к браме, ни к ним из-за брамы никогисинько не пускала! Истинно, как пять ран Христовых!

— Матко божа, чем же мы это так провинились? — всплеснула руками няня.

— То не кара! — засмеялась наивно послушница.— То, певно, просил вельможный войт.

— Еще гирше! Батько просит, чтоб дочь держали в тюрьме! Что же она такое вчинила, голубка моя чистая?

— Я вот за вельможного пана войта не могу доподлинно знать, а только догадываюсь... а вот про другого вельможного пана, что с ним приезжал, так власными ушами чула... Ох, слуху моему даси радость и веселие!

— Что чула?

— Ой пани, боюсь! Не введи мя во искушение! Крый боже, коли дознаются,— погибель моя!

— Да божусь тебе крестом святым, что не выдам, а мне только нужно знать для обереги, чтобы хоть ведать, кто ворогует на нас?

— Бога ради только... Я стояла возле брамы, в темном кутку, вот когда приехал пан войт с каким-то вельможным паном. Так пан войт пошел, а вельможный пан затрымался и дал воротарке два талера, чтобы та не допускала ни панны, ни вас, пани, до брамы и чтоб ни лыста, ни переказа без превелебной матери, а потом то же говорил и старой проточернице, сестре Евпраксии, и ей дал... мало чи не три дуката на молитвы... Разрази меня пресвятая богородица! Истинно говорю, как пять ран Христовых!

— Так и есть! Он, все он! — вскрикнула няня.— Недаром мое сердце чуяло. Это все его штуки, его! То-то, думаю себе, дивуюсь, чего это вырядил нас нежданно-негаданно пан войт, да еще ночью, да еще в чужом повозу? Ну как приехали сюда,— немного успокоилась, а потом снова думки обсели: чего нас тут держат и не выпускают на свет божий? Ох, это он, коршун! Кружит все и пазури выпускает... А моя дытынка родная, моя горличка ничего и не ведает. Ой, беду он затеял, лиходей клятый... и нашего старого дурит... Да тут ни одному ихнему слову верить нельзя!

— Да воскреснет бог и расточатся врази его! — воскликнула послушница, перекрестившись тревожно, и, заслышав приближающиеся шаги, проворно юркнула в дверь.

Галина вошла в келию, возбужденная, с письмом в руке.

— Батюшка пишут мне,— обратилась она к няне с досадой,— что не могут зараз кинуть город, бо у них там набежали весьма пыльные справы... что эта неделя им будет важка... И еще пишут, чго тот самый, лыбонь, селянин, что у меня был, приходил и к панотцу кланяться от громады в ноги, что коли, мол, кто не поспешит, то церковь будет освящена Грековичем в костел... Так вот тато просят меня туда ехать, а они с Ходыкою незабаром тоже надъедут.

— И не думай, дытыно моя, туда без батюшки ехать,— возразила возмущенная няня,— и не думай!

— Как не думать, коли церковь наша, благочестная церковь зовет и громада благает! — заволновалась Галина.

— Церковь с селом не уйдут, а без батюшки могут завезти в такое место...

— Что вы, няня! Игуменья дает своих коней и честную матерь проводаря... Вот только пишет: и поселянин будет, а его почему-то нет!

— Да, квитонька моя рожевая,— и няня нежно поцеловала свою любимицу,— кто то еще знает, чья это стража и какой это проводарь... Как выедем, я тебе все расскажу, моя зоренька, а теперь не вольно... поклялась... Ну, да одно тебе говорю,— нагнулась она к уху Галины,— ни на какие приманки не иди!

— Няню! Мне страшно! — припала к груди старухи Галина.

— И бойся, дытыно моя, всего бойся! Сейчас же лучше просись, чтоб превелебная мать игумения отправила тебя в город: не можно кто его знает куда и зачем ехать, не свидевшись с батюшкой; я старому все расскажу, да и ты поблагословишься у него... А то как же? Селянин какой-то пришел — и ему вера! Вот и нет даже его, а все-таки батько шлет свою дочку, неведомо куда! Вот приятель, наш сосед, видимо, давно нас ищет и хочет передать что-то важное — не допускают и свидеться... Что же это, заговор какой-то?

— Да, да, к батюшке, непременно сначала к батюшке, я сейчас пойду просить мать игуменью,— а она наказала, чтоб вы, няня, зараз паковали мои вещи, что она велела уже и колымагу подмазывать и закладывать коней...

— Ого! Как торопится ее мосць,— покачала головой няня,— словно бы пожар... Ну, за мной проволочки не будет: у меня все упаковано... Я давно уже сижу здесь, как горобец на тыну... А вот я еще пойду погляжу, какая это стража, наша ли? Я ведь своих-то всех знаю!..

— Да, риднесенькая моя, мамо моя... Ведь вы у меня одна и я у вас одна,— говорила сквозь слезы, обнимая старуху, Галина,— и люблю вас как, господи... так вы берегите меня, ховайте!

— О, не оторвут они от меня моей рыбоньки, хоть рассядутся! — И старуха, ворча и размахивая руками, направилась к браме.

Сообразивши из рассказа послушницы, что воротарка берет взятки, а так же, что от них не прочь и старая черница Евпраксия, няня направилась до брамы и, оглянувшись, чтобы никто не видел, сунула прямо воротарке в руку талер и попросила сообщить, куда проехали вершныкы, присланные войтом, и как их увидеть?

Воротарка обрадовалась приношению и заговорила теперь с няней по-другому.

— Ох, на что вы, почтенная паниматко, втрачаетесь? Разве я бы для пани и без того не сделала? Да все, что б ни попросили, с великой охотой и радостью! Я ведь только при других соблюдаю строгость, бо наказ... И за мною тысяча глаз смотрит, а если бы не дозор, то я бы для пани распалась... Вы даруйте мне, если что прыкрое прежде... ведь старая ведьма обок стояла,— оглянулась она и понизила голос,— это такая злющая баба, такая ехида, что готова каждого в ложке воды утопить и уже с ока не спустит: коли б наказ ей был не давать мне воды, так она и росу божью вытрет вокруг, чтобы языком не лизнула!.. О, у нее в сердце нет милосердия.

— Для чего ж эту самую Евпраксию нам дает в провожатые превелебная мать игуменья? — спросила с тревогою няня.

— В какую дорогу?

— Да вот в какое-то село отправляют мою панночку любую и меня, вот эта комонная стража прислана войтом для охраны.

Воротарка задумалась.

— Трудно сообразить... какая-то путаница,— сопоставляла она обстоятельства,— если мать игуменья посылала бы кого от себя в село ли или другое какое место,

то я бы сказала, что она посылает в заключение, а ведьму приставила для того, чтобы бранка не утекла и чтобы в пути ни она с кем чужим, ни кто-либо с ней не промолвил ни единого слова. Случалось уже это. Но ведь беда, что тут замешался пан войт: за что бы батько карал свою дочку? Куда б он ее паковать думал? Вот тут-то я и не розмиркую: что-то мудреное!

— Ой ненько! — затревожилась няня совсем.— Сестра мне наговорила такого, что у меня и сердце вянет... Ой, тут что-то недоброе! Что-то задумано лихое над моей ласточкой!.. Какой-то лютый человек всем орудует... Ох, это он, он все, коршун! Пойду посмотрю на этих присланных комонных стражников, я-то своих всех знаю... Может, расспрошу их и что выведаю... Как же это так? Отец родной, да еще единой дочки, и любит же ее, грех слова сказать, ну и мать игуменья, ведь и она тоже родичка, да и все уважают ее за святость — так как же они потурать могут лиходею? Вот этого уже я своим старым разумом не пойму... пойду, пойду... порасспрошу еще... Так куда мне до них добраться?

— А вон, пани, как минете этот двор — вон форточка, за келиями направо, то через нее попадете в другой двор... там дрова сложены и монастырские всякие службы, а за дровами есть еще в муре форточка; пройдете в нее и влучите в третье дворище: там уже и стайни, и шопы для коров, и коморы... Там, напевно, и прибывшие эти вершныкы...

Няня поблагодарила воротарку, пообещала ей еще больший басарынок и от себя, и от панночки и поспешила на этот третий двор, жестикулируя и качая головой от охватившего ее волнения...

Войдя во двор, няня была поражена тем обстоятельством, что ее превелебности колымага уже стояла посреди двора, совершенно снаряженная в дорогу, а из стайни выводил машталер коней. Возле колымаги стояло шесть вершныков, держа под уздцы своих коней; это были те же самые вершныкы, которых прислал для охраны пан войт, а в колымагу закладывали лошадей... очевидно, для нее и для ее панночки.

Няня подошла к вершныкам; лица всех оказались ей неизвестными.

— Кто вас прислал? — спросила она, обводя всех пытливым взглядом...

Вершныкы переглянулись между собой и замялись, один лишь, стоявший у самой стены, ответил нехотя:

— А кто ж прислал? Звисно, пан.

— А какой пан? Панов ведь много!

— Какой? А вот, что на Кудрявце...

— Цыть,— вдруг перебил его какой-то козак более пожилого возраста и щеголевато одетый.— Мне это больше известно, бо мне дана препорука, через меня лысты посланы и к панне, и к превелебной паниматке игуменье, мне и наказано провожатым быть до самого места и назад.

— Так, значит, того седого селянина не будет? — удивилась няня.

— Не знаю, может, он опоздал; мы его ждать не будем.

— Да знает ли пан добродий, куда нас проводить?

— Знаю, в местечко, как бишь его, в Чернобыль...

— Ой, что-то не так этот селянин называл его! Ой, что-то не так!

— Верно, верно, не так, ошибся я, в Рудню,— спохватился козак, и так как няня продолжала смотреть на него с подозрительным недоверием, то он прибавил с усмешкой: — Да чего же вы с таким страхом смотрите: верно — в Рудню, это ведомо и ее мосци и в лыстах прописано.

— Да какие это лысты и от кого они?

— От пана войта.

— Ой, что-то не верится! Я всех наших мийских стражников знаю... у кого есть семья, так и ту знаю: сколько раз их видала око на око, сколько раз частовать приходилось, а тут глянула — все лица чужие, ни одного-то знакомого, ни одного-то такого, чтобы хоть раз где пришлось его встретить. Ой, что-то не так!

— Не знаю, пани, чего вы сумниваетесь,— усмехнулся как-то ехидно козак,— мы таки правда, что недавно нанялись у славетного войта в мийскую стражу, ну, может, вы нас и не видели.

— А, недавно... то конечно,— покачала головой няня и, бросив подозрительный взгляд на этого атамана варты, поспешила к своей доньке поделиться своими недоумениями и посоветоваться, как быть и что предпринять.

Няня вошла в келию и застала, что Галя связывает вещи в пакунок.

— Что ты, моя ягодка рожевая, так торопишься, и сама еще, ведь это мое дело, а то и служок бы кликнула.

— Да мне хочется скорее домой, и мать игуменья прислала сказать, что уже колымагу готовят.

— Запрягают, запрягают... Уж занадто выряжают хаплыво... и особенно торопит, видимо, этот присланный нибыто от пана войта атаман, уже что-то очень торопит... И знаешь, ни его самого, ни его вершныков я никогда и в глаза не видала, это не наша, не мийская стража, и богом клянусь, что все они розбышаками дывляться.

— Ой няню, я не поеду с ними! — перепугалась Галина.

— И то правда, лучше и не едь... разве вот... чтобы тебя сейчас домой отвезли, а дома я сама выберу надежных людей...

— Так, додому скорее!.. Я пойду к матери игуменье.

— Пойди, пойди... Она ведь тебе не чужая и почитается, что святой жизни. Вот тут только я ломаю голову, а в толк не возьму: превелебная мать потурает всем этим лиходействам. Одно слово, либо ее ошукуют ловко, либо чарами какими обводят, либо уж и не знаю что...

— Я зараз к ней пойду,— повторила бледная, как стена, Галя.

— И скажи ей прямо, что ты не желаешь ехать в это неведомое село, что ты чуешь себя хворой. Так, именно хворой, на хворость и сверни, а потому, мол, чтобы тебя найборше везли к панотцу на Подол... Либо уж тут остаться и ждать батюшки. Ну, тогда, чтобы ему зараз дали ведомость... Так-то, мое сонечко.

Галина торопливо ушла, а няня отправилась в трапезную попросить знакомую послушницу помочь ей упаковать последние вещи. Но только что она вышла из келии, как послушница ей навстречу.

— Я к вам, пани,— промолвила она няне как-то таинственно.

— А что такое? Говори, сестра божья!

— Тут неудобно,— шепнула послушница,— зайдем в келью.

— Зайдем, зайдем... Что ни хвылына, то новость за новостью!..

Они вошли в келью. Послушница притворила за собой тщательно дверь и, несмотря на то, что, кроме их, никого не было в келии, шепотом объявила няне, что во-

ротарка передала нишком, чтобы пани зараз же к ней пожаловали.

Няня поручила послушнице уложить вещи, а сама, встревоженная, торопливо направилась к браме.

— Что там такое наглое? — обратилась она к воротарке.

Та поманила к себе жестом старуху и сообщила ей на ухо, под клятвой хранения тайны, следующее:

— Час тому назад стучался сюда в форточку тот самый славетный добродий, что она раньше отогнала, чтоб не смел разговаривать с няней: я мусила при других это сделать.

— Нуте, нуте, сестра, и что же? — торопила няня воротарку, сгорая от любопытства и тревоги.

— Так вот он... спасибо ему... молодой еще такой... прости, господи, прегрешения... да ласковый... подарил мне дукат и просил, чтоб я вызвала няню, тобто вас, пани, увидеться с ним, побалакать,— что, мол, прибыли и другие знакомые няни, тобто паны, которым пани так обрадуется, что и боже мой, господи!

— Где же он? — вскрикнула няня и хотела было броситься к форточке.

— Стойте, пани, слушайте-бо! — остановила ее воротарка.— Я вот ему и говорю, что пани не вольно выйти, так как она наверное теперь возле панны, ведь они зараз уезжают. «Куда?» — аж крикнул пан добродий. «Да в какое-то село, слыхала,— говорю, — церковь что ли святить». «Борони боже! — говорит, и аж на виду изменился.— Борони боже,— говорит,— и думать туда ехать, то, говорит, ошуканство, обман, никакой, говорит, и церкви нет: мы доведались... Сам плут признался... так чтоб и не думала панна туда ехать!»

— Ой ненечко! — всплеснула руками няня.— Ой, на мое и вышло! Так это, значит, розбышакы?

— Хуже, говорит пан,— продолжала торопливо привратница,— няня, говорит, сама догадается, какой сатана тут замешан. Пусть, мол, зараз везет панну к пану войту, к отцу на Подол,— там уже досконально узнает и ему, старому, откроет глаза, а сама панночка встретит там такую радость, какая и во сне ей не снилась... Так чтоб, значит, зараз же до Подолу!

Последней фразы няня уже не слыхала: она стремительно бросилась к келье панны, но келья уже была

пуста и все вещи оттуда вынесены. Няня поспешила к превелебной матери игуменье, но там мать экономка сказала ей, что и святая мать игуменья, и панна ее отправились на черный двор к колымаге и ей, няне, наказали идти к ним немедленно.

— Да ведь каруца должна бы подъехать сюда, ведь ей выезжать через эту браму? — возразила няня.

— Нет, они поедут на тамту, что с черного двора, на Васильковскую браму,— ответила мать экономка.

— Господи Исусе Христе! — переполошилась вконец старуха и, не давши даже ответа на какой-то вопрос монахини, забыв даже свое степенство и возраст, побежала, едва переводя дух, на черный двор.

У запряженной шестерней колымаги стояли мать игуменья с панной Галиной, старая черница вместе с прислужницей и атаманом команды укладывали вещи, шестеро верховых сидели уже на конях в почтительном отдалении.

Галина, завидя няню, бросилась к ней, и няня шепотом передала своей питомице ужасные и вместе с тем изумительные новости. Это все до того поразило и потрясло Галину, что она действительно чуть не упала.

Мать игуменья заметила, что с ее любой небогой что-то творится недоброе, подошла к ней участливо.

— Что с тобой, дитя мое? — спросила она.

— Ох, неможется, ох, смерть моя! — застонала Галина.— Батюшку, батюшку видеть бы мне поскорее!

— Так ты лучше останься, моя любая, а я пошлю за паном вершника.

— И то,— согласилась няня.

Атаман при этом слове насторожился и, бросив каруцу, подошел к разговаривавшим.

— И его славетная милость пан войт наказал,— доложил он,— чтобы мы как найхутче привезли панну домой, что в дорогу он вырядит через день и даст панне в руки и наказы, и еще что-то...

— Так батюшка, значит, хочет меня раньше увидеть? — оправилась и обрадовалась Галина...

— Как же, непременно... Они мают какие-то важные новости...

— О, так я хутче поеду! — воскликнула Галина.

— За годыну и дома будем,— продолжал с каким-то непонятным восторгом атаман,— кони добрые, сытые, за-

стоялись, то так и рванут с копыта! На чистом повитре панне полегшает зараз... Панна и одуматься не успеет, как мы...

— А отчего же, пане,— перебила его няня строгим, недоверчивым тоном,— а отчего, коли и раньше имели замер на Подол ехать, то не велел пан отчинить главную браму, а велел отчинить вон ту, Васильковскую?

На минуту атаман был озадачен этим вопросом и смешался, но только на одну минуту: он вдруг расхохотался, чтобы скрыть этим замешательство, и потом сообщил совершенно покойно:

— Хе, вон что! Да потому, славетная пани, что теперь весь хрещатый байрак перерыли весняные потоки, так что не только каруцой, а повозкой переехать не можно. Мы верхи едва не поломали коням ног.

— Ой ли? — усумнилась няня.

— Да спросите у них! — указал он рукой на конную стражу.

Игуменья подозвала величественным жестом руки к себе всадников и спросила их про дорогу.

Всадники переглянулись между собой, но один из них бойко ответил, что шлях пекельный!

— Вот видите, ясновелебная паниматка,— подхватил атаман,— а мы вот сейчас выхватимся горою, потом спустимся к Софиевским млынам, что на Лыбеди, да через мост и через греблю поднимемся к Золотым воротам, а там уже рукой подать.

— Как знаешь, Галю,— обратилась игуменья к своей гостье,— сестра Евпраксия с няней, даймо, досмотрят тебя в дороге... Но если тебе дуже неможется,— я пошлю за твоим батюшкой, и он, наверно, завтра будет.

Но Галина не могла уже сидеть в неизвестности и ждать целые сутки разъяснения загадочных и необыкновенных новин: ее жгло любопытство... нет, не любопытство, а какой-то внутренний неодолимый порыв, какая-то непонятная сила влекла ее туда, на Подол, и волновала сладостным предчувствием ее сердце, навевая ей давно уснувшие грезы о счастье.

— Нет, я поеду! — заявила она решительно.— Мне нужно найхутче увидеть батюшку.

— Так, так! — кивнула головой няня.

— Ну и поезжай, мое дитятко, с богом,— согласилась игуменья,— машталир у меня надежный...

— Да и я еще подсяду к нему на козлы для помощи,— предложил свои услуги радушно атаман.— В случае, кони от жару начнут басовать, так мы вдвоем справимся... ого, еще как! Впереди поедут два вершныка — оглядать путь, а позади четыре, так чего же? Пусть пани ясновелебная мать будет спокойная, а также и славетная панна, дочка нашого славного пана войта... Доглянем, как зеницу ока, и за годыну счастливый панотец будет обнимать свою доню.— И с этими словами атаман, передав повод своего коня одному из команды, сам вскочил на высокие козлы и уселся по правую руку кучера.

Все успокоились. Мать игуменья благословила Галину, обняла ее нежно, напутствуя молитвами и всякими пожеланиями, потом благословила и няню. Когда уселись все в колымагу, мать игуменья, благословив еще в последний раз отъезжающих, крикнула кучеру: «С богом!»

Взвился бич, щелкнул звонко в воздухе. Лошади рванули с места и ловко вынесли в отворенную браму колыхавшуюся на высоких, висячих рессорах карету; громыхая и лязгая цепями, она тяжело покатилась в противоположную сторону от Печеро-Подольського шляху...

Безбатченко

I

Села на Поділлі здебільша туляться по низах глибоких яруг, край нагірних потоків; проте Кордишівка розляглась вільно по гірній площині і сховалась геть у садках: здавалось, мовби білесенькі чепурненькі хатки розсипались, розбіглись по лісі, граючись в піжмурки. В цім зеленім вінку відбивались примітно: в однім кінці — старий панський будинок, схований за зграєю високих ялин та струнких тополь, а в другім, край коловорота,— гостроверха з брамою корчма, немов два осередка в еліпсі сільського життя. За корчмою уривалось стрімкою кручею згір'я; на дні провалля яскрів ставок, а за ставком, по тогобічних узбочах, тулилося село Глинянці з церквою, до якої парафії і Кордишівка належала; там же малась і волость. З боку панського будинку, за темним гаєм, починався уже положистий схил до другої балки; на дні її маячила болотиста річечка, що оточала півколом містечко Степанівку. Навкруги Кордишівки, поміж квітчастих нив, розкидані були, як мережива, ліски та гайки, а на узнеб'ї мрів синьою биндою ліс. Країна була взагалі пишно хороша, багата і пророкала людові рай.

Пекучий спасівський день вже згасав. За корчмою, по кориті провалля, слалась погожая мла. Узбочі круч, кучерявих шипшиною та терниною, між якою стирчали де-не-де пеньки та каміння, уже були затемряні холодком, і тільки-но верховіття тополь, що оточали криницю, червоніли гарячими барвами, та далеко, геть-геть за ставком, яскріли самоцвітами вікна у церкві і одбивав на високій дзвіниці сутим золотом хрест...

Якийсь парубок чи хазяїн в полотняних штанях, без свитки і в широкім брилі, спускався по стежечці вниз і пронизувато свистав, а то і приймався гукати: «Го-го-го!» Недалеко від криниці лежала, розкинувшись пишно на

вогкій траві і примостивши голову до колоди, друга людина. Той, що лежав, був молодий ще парубок, гарний, чорнобривий, у картузі на потилиці, у жилетці і у пістрявих демикатонних штанях; він знічев'я ліниво смоктав цигарку, дивився в високе, синє, пойняте рожевим одсвітом небо і не звертав жодної уваги ні на посвисти, ні на покрики прохожого. Останній нарешті дійшов аж до криниці і зупинився, наткнувшись на лежачого парубка. У того, що надійшов, лице було широке, рябе, в ластовиннях; русяві брови його на бронзовім обличчі здавались майже білими; сірі очі неймовірно і сторожко зоріли з-під них; над товстою верхньою губою, на якій галявами росло біляве волосся, кандзюбивсь картоплею ніс. Селянин, либонь, теж був парубок, бо в комірі його сорочки, гаптованої чорною заполоччю, маялась бинда червона; але на око йому можна було дати літ за тридцять.

— Слава богу! — промовив він, трохи промовчавши і пересунувши на голові бриль.

— Вовіки слава! — відмовив той, що лежав, насунувши картуза і перекинувши в роті губами цигарку.

— А! Се ти, Охріме?

— Я ж, не хто. На «собственных рельсах»! — позіхнув той і простяг ноги.

— Чом же ти не одкликався?

Парубок присів на колоді і, знявши бриля, почав ним махати на спітніле обличчя.

— Да хіба ти мені сигнали давав? На мене гукав?

— Даймо, на кобилу...

— Ге, так ти, стало буть, уважаєш мене за кобилу?

— Тю-тю, вигадав! Вивернувся, як кабан, а другий,— чуєш же,— надривається, можна було і озватись.

— Да што тебе там за печонки взяло?

— Що? Кобила вирвалась і, певне, застряла в скарбовій пшениці.

— Так ти за панське добро так надриваєшся? — Тьху! —чвиркнув Охрім з огидою через губу.

— Ет, бовдур! Як по залізницях потинявся, то й останній розум розвіяв!

— Адже ж ми засіваєм усе поле наспіл, знати що панське, що наше — єдно! Та й край!

— Гм, я й забув, правда, що у кордичівшан дурний пан.

— А у глинянчан — драпіжник!

— Да як же не дурний! Віддає всі поля споловини: адже у його взяли б і за сьомий сніп, а він споловини! Што у його в голові? Чи грошей на реманента чортма, чи хоче й рукою махнуть, чи йому довольно і половини доходу, чи вас так уподобав?

— Добрий пан, та й уже!

— А наділи у вас? По полморгу в руку?

— Ет, що згадав! Наділи ще за його батька повірялися... Звісно, руський був пан, так невільно уже було занадто... Та за батьків і наділи були помірні... а як двічі переділилися, то й подрібнішали: звісно, мир плодиться, а земля не росте... От наш дідич і зглянувся...

— Ет, наділи-то не прирізав, а спілкою-но по губах маже... ідол!

— Та, дай боже, коби всі такі були пани, як от наш.

— А што, брат, пожалуй! — несподівано згодивсь Охрім.—Коли б всі пани покапустились, а ми, Антоне, порозумнішали, тоді б у мене були на оцих босяках або ботинки на корках «алі ботфорти гармонієй».

— Ач, чого? А шкапових з солом'яними вустілками не хочеш? — І Антін виставив напоказ свої чоботи; з дірок їх визирала солома.

— Начхать! Мені або в ботинках, або босоніж...

Антін замислився і раптом свиснув та крикнув: «Го-го-го, косю, косю!» А далі, прислухавшись трохи, попрохав люлечки посмоктати.

— Тривай! — Охрім плюнув на недокурок, кинув його в траву і добув з кишені шматок газетного паперу; одірвавши окраєць, він почав був цигарку крутити, але Антін зупинив його:

— Ні, не се паскудство, а краще набий мені люльку.

— Тьфу, необразованість! — обуривсь Охрім. Проте добув з кисета папушу, натер на долоні мархотки, набив нею Антонову люльку і, запаливши, передав її товаришу.— Та вам, ідолам, лахва! — протяг він далі розмову, сівши під колодою по-турецьки.— Тільки вот, здається, що хутко нитка урвьотся!

— Овва! Думаєш, що пан помре? Так у його ж синок така добряча душа, що, либонь, і старого за пояс заткне; простий, ввічливий з усіма і з дівчатами...

— Голопуцьок би то? Гм, гм! Ляпа він, бра, язиком, доки не вберьотся в колодочки.

— Тю-тю! Та він уже до всякої науки дійшов способу...

— Добре дійшов! За язик, бра, його з «рельсів» уже «набік»! А тепер світ за очі,— в'ю, в'ю!

— Та невже?

— Собственними «фанарами» бачив.

— Гей-гей! Того його, бідолахи, і не було влітку! — зауважив Антін і зітхнув чуло.

— От і старий пан застановля тепер в банок Кордишівку... Грошви надобиться — або щоб визволить сина з біди, або щоб накупить машинерії...

— Ба, що ти верзеш?!

— Безпременно. От як накупить машин да почньоть сам поратись, тоді і вам жаба дасть пити.

— Брешеш! — гримнув Антін і збентежився.

— Та то ще не всьо,— вів далі яхидно Охрім,— а ось, як збанкрутує пан, а збанкрутує він неминуче, то другому ідолу продадуть з барабана його маєтки... І най я лусну, коли той уже не видушить з вас олеї.

— А щоб тобі поприщило, щоб тобі лизень усох! Ач, ся найшов ворон.

— Ха-ха! Зсохнешся, бра, на макуху! — дратував Охрім.— А ти уже на дурного пана і паровозом напьор? З'їдеш, бра, на крушеніє, коли самою ласкою гнать станеш — звєсно, що панська ласка до порога.

На сю мить з верховин кручі долинув, аж залящав, різкий крик жінки шинкаря.

— Ач, як командує! — мотнув головою в бік корчми Охрім.— Хворсу взяла!

— На кого се?

— Та, певно, на покритку, на молодичку Докію.

— Хіба вона наймитує? — збентеживсь парубок, і в очах йому засвітивсь, затремтів жаль.

— Знедавна. Куди ж їй діватись було з приплодом?

— Бідна! — і голос Антону урвався.— А яка дівчина була, як огірочок! — Ех, сирота! — зітхнув він, і на обличчя йому ліг теплий, щиросердний вираз.— Насміялись, звели з розуму...

— Н-да, якийсь шельма ловко спроворив! — цмокнув Охрім язиком.— Я і сам на неї зуби гострив, та перейняв якийсь блазень.

Насупив брови Антін і блимнув грізно очима, та й одвернувсь з огидою від нахабника.

— Да вона, бра, і ниньки ще хоть куди. Бігме! — вів далі хітливо гультяй. — Тонесенька, струнка, мов виточена.

— Годі тобі лизнем паскудить: сказано — глинянський бахур!

— Ну й бахур і пардону бабам не даю, бо кожна по першому сигналу до мене хронтом. А от перед тією блохою паровозної пари бракує: адже покритка, босячка, послідуща, а кирпу гньоть!

— Тьху! — плюнув з серцем Антін.— Таке ляпа, що й купи не держиться.

— Не плюй у колодязь: пригодиться води напиться! Подивись-но лучше на єнту покритку... Ось ходімо зараз! — схопився він раптом на ноги.— Поглянемо на коханку і промочим горлянку, бо запорошилась...

— Рушай сам,— одрізав Антін,— ти ж шинковий разуразник!

— Дуря, бра! — свиснув йому під носа Охрім і поплутавсь, зігнувшись, по стрімкій узбочі до корчми.

Антін лишивсь на колоді, уперся в коліна ліктями і схилив свою голову на долоні. В грудях у його щось нило і вражало тремтяче серце нудьгою-образою. Давно пак запала йому у душу та дівчина, давно він накарбував її собі за дружину, та сподівавсь лише на копійку, щоб було чим жінку содержувати: сирота ж, в одній сорочці, цвяхом засіла у серце, що аж кліщами не витягти... Чи було робить він, спини не розгинаючи, чи лежить уночі на жорсткім полу, а думка все про неї: стоїть дівчина перед очима, хороша та полохлива, серце так і вабить, і тягне... Розмовлять-то з нею випадало йому не густо — вона пак все по наймах поневірялась, за чужою працею; але раз таки і йому випало натякнути їй про свою мрію. Красуня спалахнула, зашарілась і затулила віями свої очі. З теї доби він уже мав її за свою суджену... І от нарвався якийсь паскудник, навзір Охріма, насміявся над сиротою — і пропала дівчина, а з нею згинуло й його щастя!

Більше року силкувавсь Антін побороть свої муки: не розпитував навіть про Докію, щоб її з голови викинуть, а от як нагадав про неї Охрім, так немов струпа зірвав йому з серця.— Та чому ж усе згинуло? — промо-

вив уголос Антін та й знову обурився.— Звичайно, досадно, боляче, тяжко!..— Налітали на нього вихором пекучі думки:— А все ж шкода її, ох, і як шкода! Тепер, коли взять її покриткою, так вона розпадеться за милосердця... Адже там той паскудник, очевидячки, її кинув, як покидьку, інак би вона у наймах не поневірялася... Значить, тільки сказать їй... А от, як байстря? Всі глузуватимуть, тикатимуть пальцями: сором всесвітній! Та чому ж сором, чому ж безчестіє? Ех, будь вони прокляті — і всі бахури, і всі преподобники та преподобниці!

Антін зітхнув важко і підвів голову: навкруги його у долині лежала уже темрява і віяло від ставка вогкою прохолодою; прозорий туман слався по узбочах, чіпляючись білявими пасмами за пеньки, за каміння, і каламутив всі обриси в плями непевні; вгорі ще ясніла синювато-рожева стяга неба, а на їй сутим золотом світивсь уже місяць і де-не-де полохливо позирали зірки.

Парубок встав і хотів був через проваллє перебратись на той бік, на царину, але знов зупинивсь, мов прикипів до місця: його прикувала пісня жіноча, що поблизу розлягалась. Співала, очевидячки, молодиця, бо хоч у темряві і несила була її розпізнати, проте пісня була не дівочої вдачі, не голосиста, не хвацька, а сумна та журлива, що аж за серце хапала, і співав хтось край криниці, за кілька кроків від його. Молодий дзвінкий голос лунав грудними металічними нотами і, невзираючи на те, що співачка стримувала його, розлягався навколо співочо; тільки в тім співі чудовім кипіло стільки болячих, настражденних сліз, що вони тремтіли у згуках і лилися огнистою хвилею в душу. Антін пізнав отой голос, він чув колись і ту пісню сирітську: так співала вона, безталанна покритка, і під тополею над криницею виплакувала голосно свою тугу. Парубок порвався було до співачки, коли се раптом перебігло йому дорогу дівча; воно плигало через кущики, било в долоні і викрикувало радо:

— Докіє, Докіє! агу!

— От чортеня ще,— буркнув сердито Антін і крадькома потяг навпростець до стежечки, по якій повинна була вертатись Докія. Там, на згір'ї, він і притаївсь за грабком.

— Се ти, Хвесю? — відізвалась до дівчатка Докія.

— Я, я, любко! — і в темряві почулися поцілунки.

— Як же се ти вирвалась? А тітка Степанида не намне?

— Е, хай їй всячина! Я так за тобою занудила, господи! А тітку ошукала: сказала, буцім вутя пропало, а вони всесенькі; ну стара й погнала мене до ставка шукати — от я й шукаю...

— Гей, достане тобі, дзиго!

— Байдуже! Я тобі конви знесу на гору.

— А то що! Борше тікай до своєї хати.

— Ба, не піду, занесу вперве конви! — І дівчинка, не слухаючи молодиці, схопила на плечі щось тяжке і дрібними кроками, що аж лунали, затупала геть вгору по кручі; за нею молодиця ледве встигала.

Антін пропустив дівчинку, а коли Докія до нього наблизилась, то він зупинив її за рукав сорочки, промовивши стиха: «Тривай».

— Ой, хто то? — скрикнула молодиця, перелякавшись на смерть.

— Цить, не гвалтуй! Се я, Антін Хрущ. Побалакати хочу... не зображу...

Докія зупинилась і перевела дух; чути було, як у грудях їй стукало сполохане серце.

— Або що вам? — спитала нарешті вона, трохи заспокоївшись.

— Та ось,— почав був Антін сміливо, завзято, та зірвавсь, почувшись ніяково, немов залоскотало йому що під грудима і піднялось окропом до горла.— Як його... теє... ти у наймах?

— Найнялась, пане! — відмовила Докія і тихо зітхнула.

— Хто примусив?

— Нужда.

Антона почала дратувати досада: йому цікаво було зовсім не те знати, а він допитувавсь пустяковин; проте, запалившись обуренням, він розпитував далі:

— Пішла у найми?

— А що ж я мала почати? Хто ж візьме з дитиною?

— Га, байстря! — прохарчав глухо і недобре Антін; він почув, що слово «дитина» немов печеним залізом пройняло йому груди, і він не міг стримати образи. Мов підстрелена горлиця, опустила руки Докія і, схиливши голову, сподівалась на другий пораз. Груди їй здіймались поривчасто, дихання ставало важкішим. Антін по-

глянув на сю сумирну покору, на сю перемучену боліч, і від гризоти йому роз'ятрилось серце.

А Докія нерухомо стояла, не ронячи й слова, і її струнка, тонесенька постать темніла тепер силуетом. Місячний світ обливав її з тилу, виграваючи сріблом по краях обрису, і палахкав фосфоричними скалками на шовкових пасмах її волосся.

— Даруй мені, боляче! Пам'ятаєш же, тішив себе думкою, а другий насміявсь,— почав несміло, плутаючись, Антін. Він тремтів від надзвичайного запалу.— Признайсь, хто він?

Докія мовчала, нахиливши голову ще нижче.

— Чи бахур напасник, чи, мо, коханець?

— Ой, на бога! — схлипнула беззаступно, мов дитина, Докія.

— Проше! Я не глума ради, а з жалю... Коли тамтой — напасник, зводник, то назови тільки... і крів'ю він підпливе, а коли, звичайно, коханець...

— Його вже нема... мертве! Ой, милосердя! — заблагала вона тихо, ледве чутно та й припала, затремтівши, до холодної скелі.

Антін стояв, як на жару, і не знав, що чинити; йому бажалося кинутись до бездольної безталанки Докії, обійняти її, притулити до серця і шепітнути на вухо, що він кохає її, що приголубить і дитинку, а саму її захистить від напасників, та от німів язик, огортав острах; а що, як вона ще образиться і подумає бог зна що?

Парубок наблизивсь до неї і наваживсь знову заговорити:

— От що... присяйбі, від щирого серця... хоч виверни душу! Відповідай мені на єдно, розумієш, на єдно лише, і я піду світ за очі! Мені теж невмоготу. Ось що... Чи кохаєш... ба ні, чи хоч забула тамтого? Ну, єдине слово... Чи здолала б тепера...

Докія притаїлася і слухала пильно.

— От у тебе дитина. Нема оборонця, всяк зобидить... Ну, а наколи б ся знайшов хто, що б і тебе, і твою доньку пожалував... прикрив би законом і утяв би всім язики?

Се питання здалось Докії таким безнадійним, що вона тільки махнула рукою й зронила гірко:

— Та хто про таку й подума?

— А от я! — вибухнув палко Антін і випрямився.

— Ви, пане? — аж скрикнула Докія, відступаючи з подиву.

— Так, я: не лодар, не п'яниця, а робітник добрий і хазяїн не із послідущих: маю хату, садибу, грунт! — став він з хвастощами викладать перед нею достатки, маючи на думці, що своїми добротами засліпить покидьку, а проте в серці його кублився страх, що нічим не принадить цього сполоханого, але доброго звірятка.

— Пане, нащо мені тоте? — простогнала Докія.— Хоч би слово ласкаве, та щоб Орисю... — захлинулась вона і затихла...

У неї немов щось обірвалось всередині: чи то глузування нелюдське, чи то нечуване доброчинство? Але його голос так щиро промовляє до серця! А що, коли правда? Коли він з душі, коли та у його така чула, добряча, то сирітці буде за щастя, а про себе й думать не варта: все життя, всі мрії тільки для неї.

Антін спалахнув од радості: її поклик, її вагання натякали на якусь-то схильність і давали надію...

— От перед богом і перед цим зоряним небом присягаюсь,— заговорив він з запалом і одвагою,— прийму твою доньку за свою рідну дитину і жалуватиму, а тебе візьму по закону, за вірну дружину, за господиню у свою хату, та й заживемо вкупі вірно та любо... Чи згода?

Тепера при запитанні, що поставлено було руба, вона змішалась геть: се раптове, несподіване, незгадане щастя затуманило її і холодним жахом сповнило груди; вона спочувала ганебну вагу своєї нікчемності перед таким високодушним учинком і схилилась ще нижче під тяжарем нездоланної ноші. «Адже коли він так кохає, то й їй необхідно...— блискавкою промайнула думка у неї,— а серце, проте, перетліло...»

— Мовчиш? — запитався знову Антін і наблизився.— Як же... чи згода?

— Ой смутку мій! А дорікати не станеш? — зронила вона тихе, неголосне слово.

— Най ся земля підо мною розступить,— звонтпив він і запитав: — Як же?

Докія мовчала.

Він доторкнувсь боязко до її плеча. Докія тремтіла, немовби пропасниця її мучила.

— Як же, моя люба, чи присилати сватів?

— Як собака... буду! — вирвався лемент у неї.

Антін пригорнув її міцно за плечі [1].

Від корчми почулось гукання:

— Докіє, Докіє!

Парубок притиснув Докію ще гарячіше і, шепітнувши «завтра пришлю», відійшов хутко. Крик з гори знову розлігся; але Докія нерухомо стояла, не розуміючи, хто її кличе і куди?

А розкішна ніч під небесами вже плинула у синій, осипаній зорями ризі, обвиваючи утомлену землю лагодою свого дихання; місяць сріблистим сяйвом обливав тепера і виступи скель, і тонкі окрайці дерев, і бліду, скам'янілу Докію...

II

По спасівці, у першу неділю, і повінчалась Докія з Антоном Хрущем. Всі кордишівчани до сеї події віднеслись ворожо. Родичка Антонова, баба Мотря, дак так була збентежена сією публікою, що навіть одмовила онуку бути йому весільною матір'ю; далі, Степанида Кізячка, що мала на виданні дочку і рахувала на Антона, вважала себе ображеною і дзвонила по селу, що така жінка ще не одне байстря наведе йому в хату, а за Степанидою і решта жоноти вбачала у сім шлюбі неславу і нарікала навіть на батюшку, що він попустив сеє. Для того-то Антін примушений був запросити весільними батьками і свідками зовсім чужих поселян, з села Глинянець, і, повінчавшись, тільки з ними й зустрів своє нове родинне життя, та тихо, без музик і весілля, привів в свою хату дружину. Сим уже обурена була і чоловіча громада: звичайно, всі розуміли, що з покриткою справжнього весілля робить не випадало, але попрощатися з парубоцтвом і сполоснути з односельчанами-хазяями вступ у їх коло було слід. Скутки * недобрих відносин села до Хрущів об'явилися зразу і впали найперве на безсилу, безоборонну сторону — на покритку Докію.

Раз, коли молода Хрущиха зайшла до своєї сусідки, Мокрини Грабовської, попрохати на час баняка, то Громиха не привітала навіть її, а одмовила згорда, що баняка вони держать не на те, аби його спаскудили.

* Скутки — наслідки.

— Господь з вами, пані сусідонько,— відповіла засоромлена Докія,— я його вимию.

— Після байстряти і свиням з нього не їсти.

— Бог з вами! — проковтнула образу Докія і вийшла, мов зварена, з хати.

Вдруге пропала чи забігла кудись від Степаниди її ряба курка. Степанида прийшла до Грабовської розпитатись, чи не бачила її тая. А Громиха махнула рукою на Докію, що складала на той час на току гречку, і голосно, щоб і на вулицю було чути, покрикнула:

— Ген у теї наймички довідайтесь, тіточко: тото така, що і підошву, і всяку покидьку захова,— склада пак на посаг байстряті.

Степанида засміялась з того жарту, але проте зайшла-таки у двір до Антона і стала лементувать, аби Докія вернула украдену в неї рябушечку.

Божилась і присягалась Докія, що жодної рябушечки і в хвіст не бачила, просила не ображати її безпричинно, показувала усіх своїх курей, але Степаниду годі було вгамувати.

— Хто вам віри пойме, пані Хрущихо? Ви злодіяцтвом викрали собі дурня-покривача, злодіяцтвом придбали байстря, то щоб погребали рябушкою — зроду! У вас, гей, моя курка, у вас!

А то якось ішов Охрім під чаркою та й став край воріт похвалятись:

— Гей, молодице-палянице, в помиях замішана, чого кирпу гнеш? Твій дуря не запрохав мене на свій шлюб, што на смітнику, дак, може, хоч ти завітаєш? Тепер можна слободно: законна пак!

Докія після таких образ, а вони сипались завжди, коли не було чоловіка,— тікала, обливаючись слізьми, до хати і там, у ванькирі, біля колиски дитини, виплакувала своє горе.

— Цить, цить, моя дитино,— пригортала і тулила до лона вона своє немовлятко, яке прокидалось від її безпорадних ридань.— Для тебе всеньке витерплю, всеньке знесу!

Докія крила від чоловіка свої образи, боячись якого нещастя, і тільки іноді натякала, та й то наздогад, помаляючи вчинки, коли про них дізнавав зокола Антін.

Тепера стереглася Докія і виглянути з своєї садиби; але коли їй припадало вихопитись на поле, то розбиша-

чі хлоп'ята, звичайно, з науки старших, тюкали на неї з-поза тинів і кричали «попихач! покритка!» — не варуючись навіть її чоловіка. Роздратований, лютий Антін гнався за ними, але проворні чортенята переплигували через тини, ховались по бур'янах і від помстливої руки уникали. Хрущ раз був спробував навіть поскаржитись старшині, але з того вийшло на гірше: напасники не були злапані, а старші обурились, що заради всесвітньої покидьки турбують безневинних дітей. Тоді Антін похвались на весь мир, що кого не попаде на бешкеті, то скалічить на смерть, розчавить на мазгу, не побоїться і каторги,— і тою похвалкою отишив зухвальство псенят. І справді: коли раз при йому з'явилася Степанида з лайкою за рябушечку, то він, вихопивши з ліси кілок, кинувся був на неї і сполосував би конечне на смерть, коли б Степанида не встигла ускочити в хату сусідню і засунути двері на засув.

Після того наказано було дітям і не наближатися до садиби скаженої собаки, та і старші третьою вулицею обминать її стали. Отак, після декількох бешкетів, село, затаївши до Хрущів прикрість, зацурало нарешті їх геть, а молода пара, з свого боку, теж забула село і замкнулася в своїх власних інтересах та радощах.

Тихим, самотнім струмком потекло тепера дружинне життя молодят.

Докія навіть рада була отій самоті: при людях було їй трудніш. Щоб затамувати свою душевну розразу і сховати від чоловіка пройнявшу серце нудьгу, Докія взялась з пильною упадливостю до праці.

Не минуло і двох тижнів, як стара, спустошена хата Хруща зовсім змінилась: стіни заблищали їй яскравою білотою; зсередини і зокола були вони, немов рамами, обведені червоною глиною, всі вікна, підвіконники і налишники до дверей викрашені були синькою. На свої зароблені грошенята Докія купила в Вороновицях п'ять сотень плесковатих черепиць і два сувоя шпалер: черепицями вона виложила долівку у світлиці та у ванькирі, а шпалерами виклеїла куток під богами; пріч того, вона поробила з синього та червоного паперу ще голубків, яких і повісила на заполочі перед образами; від духу вони і крутились. Самі образи́, київського та польського письма, заквітчала кетягами васильків і жовтих пишних гвоздик та й приоздобила ще богів рушниками. Разом

кажучи, хата визирала тепера писанкою зокола і віночком зсередини.

Антін дививсь і надивитись не міг як на свою дружину, так і на своє кубельце, яке здавалося тепер йому раєм. Але крім хати, яка чепурним убором пишалася, Антін помічав, що не крок, придатну і невтомну руку Докії: чи сяде він за обід — хліб у неї випечений, як сонце, борщ такий, що язика проковтнути спосібно, та і всяка страва, яку не подасть жінка, сама в рот проситься; чи вийде він на обору — усюди лад і охайливість, а під повіткою нишпорять та метушаться кури, що хто його зна звідки й уродилися; чи зазирне він у комору,— і там, бодай в закромах ще і порожньо, але все знаряддя при місці, все доладу прибрано... Антін не міг нарадуватись на свій стан і почував себе трохи чи не князем державним, у якого підданці найменші його примхи справляють. Так, він був щасливий ущерть; одно лише мутило його потроху; а то те, що Докія, бодай і дивилась йому в вічі, як пес, пориваючись догодити йому і вчинить волю його найдрібнішу, а проте заховать не здолала, що її потай згризає нудьга! Ні сміху, ні відрадосної ухмилки, ні веселого гомону не було чути від неї,— вона здебільша мовчала, одповідала коротко на питання і полохливо схоплювалась з місця, коли оберталися до неї...

Колиску своєї Орисі повісила вона у ванькирі, який одділявсь од світлиціваристою пічкою та грубою, змурованими в одну стіну, з вузьким увіходом; колиска не тільки не вражала з світлиці чужого ока, а і в самім ванькирі, де стояло шлюбнеє ліжко, її не було видко. Годувать свою дитину шукала Докія без чоловіка і взагалі при йому не зважувалась виявити до доні ні жарту, ні ласки, боячись прогнівити тим свого доброчинця. Так, доброчинця: вона і величала Антона не чоловіком, а господарем, паном добродієм, хлібодавцем чи доброчинцем...

Антін не раз вимовляв їй, аби вона не крилась з Орисею, адже він перед вівтарем присягався, що прийме її за рідну дитину,— і Антін підходив до колиски, брав на руки Орисю, яка вміла уже вимовляти: «акхи, екхи!», гойдав її, прицмокував язиком і пестив чуло. В такі хвилини у Докії сповнялись очі сльозою, серце від радощів мліло, і вона готова була упасти до ніг свого державця за його ласку та щирість; в такі хвилини усміхалось ма-

тері крізь сльози і щастя... Але чи була вона справді щасливою? Про перше кохання силкувалась Докія забути, не мати його й на думці, вважаючи се за великий гріх, проте всю міць первотнього кохання вона перенесла на дитину: без чоловіка, на самоті, вона припадала до доні, пригортала її до лона, умивала їй личко дрібними і шепотіла: «Для тебе-но, моя донечко, поневірялась і буду ся поневіряти довіку!» Заливши гостру біль сльозами, вона приспівувала іноді своїй доньці тихі та журливі пісні, і дитина прислухалась до них, зорила своїми молочними оченятами і, простягаючи рученьки, лепетала: «Ма-ма». Докія забувала в ті пори і перебуті обрáзи, і необорну тугу-нудьгу, спочуваючи себе щасливою за великодушною ласкою свого доброчинця: в такі хвилини благала вона діву пречисту привернути цілком її серце до законного мужа...

Минув місяць. За осіннім поранням та за молотьбою — а в той рік дорід був хороший — час непримітно злітав, та й лишалось його обмаль задля малих утіх, а коли обробились, обмолотились, то Антону заманулося з селом помиритись та побувати між людьми: і жінки нудьгу поясняв він собі її самотою, бо вона не мала з ким перемовити й словом. За цілий час від шлюбу Докії забігала до них,— не лайки ради, а для привіту,— одна-но Хвеська, та й то зрідка і на хвилину; Степанида щодня накидала їй більше та більше роботи і пильнувала, аби накинений їй рот, ота приблуда, як вона менувала сирітку, — не марнувала хліба і не стуляла рук; так ото, наколи б довідалась тітка, що дівчинка забіга іноді до ненависних Хрущів, то закатувала б її напевне.

Хвеська, стрічаючи дядька Антона, цілувала йому руку і кидалась на шию Докії.

— Серденько, рибонько, як я рада за тебе, і-і, матка божа! — щебетала вона дзвінко, цілуючи Докію і в плечі, і в шию.— Як у вас тутки любо та гарно, і не вийшла б звідсіль довіку.

— А ти переходь до нас, моя ціпко! — припрошувала її, гладячи по головці, хазяйка.

— Е, рада б душа в рай, так гріхи не пускають,— зітхала дівчинка,— хіба тітка пустя? Там такі люті,— кара божа! А вас з дядьком все лають.

— Най господь судить,— промовить покірно Докія,— мо, й ми винні...

— А де Орися?

І Хвеська кинеться було до колиски, візьме обережно доньку на руки та й зачне по хаті носити, заграваючи з немовлятком жартливо, аж поки і воно починало вголос сміятись...

— Гей, дівчино! Щира ти, бігме! — озивався господар Антін.— А я був тоді, біля криниці, замало не потяг тебе києм!

Хвеська сміялась, заколисувала дитину і вибігала з хати прожогом.

— От би за помічницю була нам! — зауважала без Хвеськи Докія.

— Та нам без підпаска, як придбаєм худобу, і обійтись буде годі,— згоджувався Антін,— тра шукати.

— Ой, не другу, а Хвесю!

— Так-то так, але Степанида таку заверюху здійме, що й вуха позаклада.

Антін ото і не шукав наймички, а ждав, поки Степанида не стане ремствувати прилюдно, що приблуда їй світ заважа: а з тої причини невільно було Докії без наймички і вихопитись куди з хати. От і на ярмарок у Вороновиці Антін мусив поїхати сам, щоб продати залишок пшениці і кукурудзи та придбати яку худобину. Надвечір пригнав він з тамвідтіль буланого коня, теличку і пару овець, а жінці привіз всіляких приборів, навіть і доброго намиста. Докія, бодай і зраділа більше худобі, а проте і за прибори поцілувала у чоловіка руку, промовивши:

— Нащо, добродію, на мене було ся втрачати? Мені тепера до цяцьок байдуже: от до худоби та до вашого господарства серце болить...

— Е, не плещи аби чого, любко! — І Антін так чмокнув свою жінку у губи, що аж півень сполохався і закукурікав.— Господарство і худоба не мої, а наші — се раз; а друге,— на дідька б була тота праця, коби од неї не мати потіхи? От я неділеньки святої запряжу цього буланка в повозку, виряджу тебе, як лялечку, та й повезу через всеньке село до церкви у Глинянці: най вороги наші очі пасуть та губи кусають.

— Що ви, пане? — змішалась і почервоніла Докія.— Ще на сміх здіймуть...

— Го-го! Трясця мамі! — звонтпив завзято Антін і став приладновувати стійла, разом з жінкою, для худоби.

Перед неділею Антін зайшов до своєї баби Мотрони, бажаючи залагодить її і ублагати дарувать йому шлюб; хотілося йому дуже привернуть на свій бік єдину свою кревну: так ото рвала його досада, що не міг він ні перед ким похвалитися своїм щастям.

Баба зустріла його суворо.

— Що прийшов? Соромом вибивать очі?

— Даруйте, бабуню! — промовив і підійшов до руки старої покірно й сумирно Антін.— Най мене святий Паликопа огромить, коли я й на думці мав вас зневажить... Але бо що ж? Серце над нами є пан,— його не побореш! А мо, і господь за те, що я сироті дав притулок, мене ласкою не мине? Перед вами, пані бабуню, я винен, тадже ж на тамте була воля божа...

— На там-що? На байстря?

— Чим же воно, пані бабуню, завинило? Воно хрещене... На йому хрест святий, а хрещені діти, коли помруть, то стають зорями в небі... А коли вони і пану богові святі, то, знати, їх жалує бог...

— Ой розумний ти, як Беркові штани! Все про небо! Там не наша парахвія, а ось на землі оком ти кинь... Хіба не засміють, не зганеблють?

— З посміху, бабуню, люди бувають... От і мені бог допоміг: уродило і за ціну продав... Ви б заглянули хоч на обору мою, хоч плюнули б у хату; у мене ниньки пишно, як у дідича: золоті руки послав мені бог... Коли чого вам, моя рідна бабуню, забракне... так я ладен...

— Хвала богу і свого досталь! — одмовила згорда стара, але в голосі її уже почулась відлига.

— Ви ж у мене, бабуню, одні, як сонце на небі, так даруйте, змилуйтесь, не гнівайтесь! — поцілував її руку Антін.

Баба розм'якла і провела ласкаво рукою по його голові.

— Ох, без дозору ти, все на своїй волі... на сваволі! Та тепера уже, звісно, рук не підложиш.

— Я б, за похваленням вашим, давно привів на поклон добродійці свою господиню, так ся бою,— усміхнувся він радо.

Поважне слово унука зрушило нарешті стару, і вона сказала жартливо:

— Приходьте уже, най вам всячина!

III

У неділю рано запріг Хрущ свого буланка в повозку, вимостив задок сіном, накрив його до ладу коцем та й вернувсь за Докією в хату. Вона уже була вистроєна в нові убори і чекала на чоловіка. Як глянув же Антін на свою господиню, так і прикипів до підлоги,— очей не одірве, духу не одведе... І справді, можна було замилуватись Докією: вона вабила серце і струнким, мов виточеним, станком, і обличчям гарнесеньким, і дитинним засоромленням. Голова її поверх очіпка пов'язана була шовковою жовтогарячою хусткою, яка пристала чудово їй до лиця, смуглявого, з жарким рум'янцем. Пасми чорного, аж сизого, волосся, що з-під очіпка вузенькими стьожками слалось, облямовували добірно очерт її видочка. Очі її, темні, глибокі, з тонкими, майже прямими бровами та довгими стріластими віями, були занадто великі і не відповідали решті дрібненьких, делікатних рис: при другій цері лиця, либонь, ці очі були б загрубі, але тут вони ладнувалися пишно і додавали обличчю палку, південную вдачу, тільки сумирний та лагідний вираз їх перечив цьому враженню. Стрункий стан молодиці облягала красива корсетка з вовняної тканки,— по чорному полю пучечки яскравих квіток; пишна темно-вишнева спідниця підперезана була червоним поясом, а з-під його спереду спадала злотисто-мінюча попередниця, оторочена брузументом і китицями; на босу ногу узуті були козлові черевики на корках. Антін привіз був своїй жінці і сірі у червоних смужках панчохи, які радила вороновицька перекупка, так Докія надягти їх не зважилась.

Як увійшла за Антоном Докія в Мотронину хату, то аж зблідла з страху і, почоломкавши бабу в руку, мало не зомліла, а та відступила від молодиці на крок і стала її їсти очима.

— Ой-ой, як ся вистроїла! — захитала головою баба.— Бракує тільки панчох, а то пані посесорова, та й годі! Не гідно б тобі, молодице, так виставлятись людям на очі: тобі б, за твоїм соромом, ходити слід по-чернечому.

— За сором, бабуню, даруйте! — одповів ображений Антін бодай стримано, але з притиском, значно.— Сором законом покрито... Що було — минуло, мені-но знати про те, мені-но й судити а люде що? ет, абищо...

— Ти задля люду абищо! — перебила сердито стара.— А люд для тебе — усе, і суда його ти не минеш! Тим-то я і кажу, що їй перед людьми каятись тра, ховатись, а не вбирати очі строями...

— Се пана-добродія мого воля, а про мене, я б не вилазила й з джерги! — промовила тремтячим голосом молодиця.

— Заспокойся, не варт,— озвавсь ласкаво до жінки Антін,— відбули-сьмо перед панею бабусею повинність — і край, а тепера час і до божого дому.

— Ходіть, ходіть, діти,— відпустила їх згорда стара.— Слід ся помолити обом вам.

Похмуро сів Антін на повозку: радісний настрій його зламаний був бабунею, і він навіть досадував, що й заїздив на почесне до неї.

Проте в церкві Антін заспокоївся. Його жінка вразила присутніх всіх значно: він чув ухвальний шепіт селян і бачив погляди заздрі жоноти — і се його тішило вельми... А коли після служби панотець йому дав хоч не цілу просфирку, а шматочок, то сеє такою радістю збуяло йому дух, що й бурчлива баба була забута.

На виході з церкви Антін зустрівся з своїми весільними батьками, глинянськими селянами, і вони надто привітно запрохали молодих до господи. Антін подякував їх за ласку і додав, що й сам мав намір до батьків своїх завітати, бо вони задля них, сиріт, такі ж дорогі і єдині, як кревні; проте зайде насамперед до батюшки поблагословитись.

Батюшка привітав молоду пару зичливо та приязно, поблагословив і похвалив за сімейну злагоду, а коли Антін запрохав панотця обору й худобу посвятити, то піп, заохоти ради до побожних учинків, підніс йому й чарку горілки.

— Так, сине мій, не забувай господа милосердного, та й господь тебе не забуде,— наставляв батюшка молодят,— всяка-бо на землі благодать од щедроти його і всяке діло, еже з молитвою починається, благоуспішно буває. Ось ти за жінку собі пойняв заблудну вівцю і незаконне її найденятко прийняв, покрив гріх... і сей добрий учинок заквитованим тобі буде. Люби ж жінку, аки тіло своє; дарованого не згадуй, але й примсі жіночій не потурай. А ти, молодице, пильнуй себе і шануйсь, та заховай у своїм серці подяку до свого благодія: кохай

його, кожному слову вчувай і чини його волю! Ну ходіть собі з миром, благослови боже вашу путь!

Коли вони увійшли в простору хату своїх батьків, то там уже сиділи два шлюбних свідка та троє ще значних глинянчан.

Батьки запрохали почесних гостей на обід, а другі глинянчане на полудник і на підвечірок. Антін з подякою згодився на запросини, але Докії не спосіб був. Орися її лишилася на всю хату, на все дворище і господарство сама... Спочатку неспокій і хапливість Докії здосадували були Антона, а досада розбуркала була сповиту в схованках серця підозру: чого, мовляв, так їй приспичило. Не хоче б то поділить з добрими людьми його радості! Це все її тягне Орися, не може без неї дихнути... Так куди ж пак тут до чоловіка?! — І почуття рвії звилося було гадюкою коло серця... Але доводи Докії, що худоби нема кому напоїти і що її зможе хто й вивести, переконали Антона і завстидили за зле почуття.

Як уже там не умовляли Докію, але за неї була така небезпечність, що й Антін захапався вирядить її хутчій додому з Буланком, бо сам він, як заявив, поверне назад пішки.

Вернувшись додому, Докія вскочила в хату і почула, що в ванькирі спокійно; тоді похопилась вона розпрягти, напоїти коняку, підложити овечатам і теличці сінця та й побігла мерщій до своєї зіроньки в хату.

Орися прокинулась була вже і плакала. Мати вхопила її на руки, зігріла своїм духом, заспокоїла ласкою, опорядила і нагодувала кулешиком, бо донька була уже місяця зо два відлучена; намилувавшись, набалакавшись з донькою, вона поклала її знов у колиску і заспівала колискових пісень:

Люлі, люлі, люлі!
Чужим діткам дулі,
А нашому калачі,
Щоб спало вдень і вночі...

Виспівує тихенько Докія і чує, що немов рипнули надвірні, сінешні двері і хтось увійшов у сіни, а далі й у хату... Докія злякалась і вихопилась з ванькира: перед нею стояв уже під доброю чаркою Охрім Гудзь.

— З новим щастям, з новим притулком і новою законною втіхою! — промовив він, викинувши якогось кумедного фігля, немов москаль той на калавур чи під ко-

зирок.— Прийшов до мадами просити пардону за попереднє грубіянство...— В очах, мовляв, було три сонця і чотири місяці.

Уже по першому привітанню Докія постерегла, що Охрім залив очі і наважився вчинить якийсь бешкет; вона збентежилась вельми, збагнувши, що сама знаходиться в хаті і що коли в пригоді покличе сусідів на гвалт, то все-таки лиха слава впаде на її ж голову.

— Пана-господаря дома нема! — поквапилась вона зупинити нежаданого гостя.

— Знаю, в Глинянцях трапезує і дудлитиме мокруху аж до ночі,— відповів, махнувши рукою, Охрім,— та вон мені і без надобності: наші рельси розсторонь... Я нарочито сюди без машинистого, щоб побачити на самоті кралю...

— Най пан дарує, я без добродія не приймаю гостей...

— Прийміть, мадама! — усміхнувся, притиснувши руку до серця, Охрім.— Бо що паровик розпалений, що я — то єдно! Одно слово — окроп! Сколько мук завдала мні мадама, коли ще наймичкою ся нівечила... да ще мук пустопорожніх... А потім знов... яка досада за печонки мене взяла, коли єнтот вражий син, мій бувший приятель, перебив у мене скарбничку... хоч під маховик! Ну, я й накивав п'ятами... А ниньки, коли я тебе, ясну кралю, накинув оком у церкві, дак у мене всі заклепки з голови геть...

— Ідіть собі з богом! Мені і слухати вас, пане, негідно: без добродія мого і в хату я не пускаю...

— Та пропусти-бо, ягідко! — підморгнув вусом Охрім.

— Проше пана, не пропустю... а надто таких...

— Гм! Каких же єнто? — підступив до неї крока на два гість.

— А таких, що лізуть у вічі, як оси, що гвалтують нападом беззаступних, аби їх чесне ім'я оганьбити, знеславити! — промовила обурена Докія і сама здивувалася своїй звазі. Вона була біла, як полотно, очі її, чорні, як терен, яскріли вогнем і погордою, тонкі ніздрі від обурення роздимались тремтяче.

— Го-го! Балакучі стали мадама! — протяг, прищулившись нахабно, Охрім.— Либонь, після наймитського поневіряння трохи одпаслись і хвасадом вийшли поантересніш... Не гріх би дозволити гм... і водиці напитись...

Спалахнула, зашарілась Докія і затремтіла від образи і гніву; але вона в хаті була сама і спочувала, як холод гадюкою повз по спині і кам'янив її члени.

— Майте бога! — заблагала вона, доглядаючись, де ніж чи сокира; але ніж лежав на столі, за Охрімом, а сокира ще далі, аж під лавою.— Не гвалтуйте! Дайте покій! Побійтесь гріха! На рани Ісуса!

— А? благаєш? — промимрив і хитнувсь наперед гість.— А як я, проше пані, просив? То що? Всьо до мене тендером... аж доки не знайшовсь новий машиниста, єтот дурень Антон!

— Гей, ідіть собі геть і цього пана не лайте! — підвела грізно голос Докія, а очі їй стали ще темніш, ще хмурніш.— Адже наколи мій добродій ся довіда, то він уб'є вас!

— Ой-ой! Як страшно! Та й ми сами з вусами, а потримати твого Антона в руках оченно знадно! А ти, байстрюкова матір, того ще не маракуєш, що я можу твому машинисті і такой лепорт дати: прийшов, мовляв, подивитись на свій власний приплод?

— Як ви ся насміли і ляпнуть таке? — закричала несамовито Докія.— Ніхто не пойме віри такій лжі! Хреста на вас брак! Залив очі і як розбишака у лісі... я людей гукну!

Охрім аж посинів; очі йому налились крів'ю.

— Ба ні,— прохрипів він.— Насамперед я тебе пригорну!.. Ет, подумаєш, дорожиться чим, панська помийниця! Та ти повинна за честь... Бо що таке покритка? Всесвітня ганчірка! Що таке байстря? Виплювок, вибрудок! Кому хіть — розтер ногою, і квита. Думаєш, законом покрилась, так і пава. А киш! Ти наколи б не була дурна, то повинна б ся злигати зі мною, аби супроти села опертися, а то ще носа кандзюбить... Да ми тебе в тванюку вберьом, в болоті затопчемо... шпалою ляпнеш, он що! Здавайся, не то такого нашепчу твому бовдурю, що тебе потурить з одкоса... Ти думаєш, не повірить? Да на повію всякий повірить! Ну ж, не кобенься! — і він рішуче посунув до молодиці.

Але Докія чекала на цю мить і стояла, подавшися наперед і притаївшись, як кішка, коли має кинутися на здобич; вона витримала, поки Охрім не наблизивсь до неї, ступаючи невірно ногою, і раптом з надзвичайною силою штовхнула його обіруч у груди, аж поточивсь той

геть, а сама прожогом проскпизнула у двері, вилетіла на вулицю і давай волати на пробі, на гвалт. На лихо, ні сусіда, ні жінки його не малося дома, а на її крики вискочила-но одна баба, але Охрім, почувши лемент і зауваживши, що Докія з його рук на тепер вирвалась, похопився з похвалками чкурнути до себе...

IV

Мала Докія рацію, закривши від чоловіка справдешній розум Охрімового бешкету, бо, невзираючи на те, що вона змалила і затлумила учинок, наддавши йому п'яної непритомності, Антін все ж таки кинувсь був шукати опияка Охріма, щоб поламать йому ребра, та, на щастя, Охріма в селі уже і не пахло, він подався десь геть на залізницю.

Минув місяць, другий. Баба Мотря, невважаючи на обіцянки, до унука не приходила. За сей час Докія більш призвичаїлась до Антона і стала спокійніш і сміливіше з ним балакати. Раз по обіді зайшла у них розмова про пана дідича, на якого Антін чекав нетерпляче.

— Як думаєш, любко, чи брать у пана клин, що коло попової руги,— там буде моргів над двадцять? — Антін підсів до столу, а Докія на покуті, край вікна, шила.

— А чи то вистачить у нас, пане, снаги? — Докія відкусила нитку і стала її в голку всиляти.

— Батько Максим позичать сотні дві; куплю ще троє коней... буде свій плуг.

— Ох, а чим годувать ту худобу? На таку силу паші у нас брак...

— То-бо й то! — почухав господар потилицю і витяг люльку з кишені.

— А без підпаску на самій-но толоці не потягне...

— Так, так... А прикупити?

— Ой мамо! Та все на чужі гроші?

— Бог дасть дорід — вернемо.

— Ба, а як ні?

Антін замислився і став кресалом крести по кременю.

— Ось що, золотий мій пане,— похопилась Докія, кинувши приміряти вишитий пишно рукав,— коли б можна було у нашого дідича хоч на три роки взять тоту землю, тоді би ся добре стало; раз не уродить, а вдруге уродить,— от рік на рік і покриє.

— Хе, розумна! І барського рабина під черевика підтопчеш, бігме! Ну й нагородив же господь мене жінкою! — І Антін штовхнув жартовливо через стіл Докію в плече. Докія осміхнулась і спалахнула.

— Єдно тільки не лад! — додав господар, посуваючись по лаві до своєї дружини.

Докія підвела до його злякані очі.

— Єдно не гаразд,— нагнувся він до самого її вуха,— не запрезентуєш мені гостинця... Уже б час і пора хоч надію подати, а її катма!

— То божа воля...— потупила очі Докія й голову похилила.

— Я і Орисю люблю: вона мене тішить... гарнесенька... та ся хотіло б і своє мати... Ой, як би хотілось!

— А що, якби справді мій пан пішли до дідича за клин? — перебила зразу Докія розмову на інше, бажаючи уникнути ущипливого для неї напрямку.

— А що ти думаєш? Втік не втік, а побігти можна! — зацікавився знову Антін і став приладнувать губку на кремінь.

— Тільки на спіл на три роки дідич навряд чи віддасть... а заплатити б йому...

— Посесію? От би штука! А знаєш? Пішла б ти сама до пана у двір та розпитала б ся... поміркувала б з дідичем...— як маму жалую!

Докія зблідла на полотно.

— Що ви, добродію? — відповіла вона, змішавшись.— Я тамки ні з ким не знайома... ні з ким ся не знаю... а приступити до пана дідича у мене й ноги подубнуть... та його мосць на бабу не зверне й уваги...

— Ти ж у дворі була за годованку? — натякнув без злої думки Антін.

Але Докії ці слова здались за пекучий докір: лице її пойнялось полум'ям, очі заяскріли сльозою, а кінчики вух аж зашаріли жаркою крів'ю на сонці.

— На покоївку хтіли... та й виїхали геть...— тремтіла вона, нахиляючись над своєю роботою, а потім враз зірвалась з місця і, кинувши на хату: «Дитина плаче», — зникла хутко в ванькирі.

А Антін кресав та кресав вогонь і намарне; далі кинув негодящу губку і мерщій до печі жарини собі пошукати; присунувши ослінчик, сів він, запалив люльку і став пускати дим з рота у комин, аби махоркою не на-

чадіти у світлиці. В добрім гуморі смоктав він свою люлечку і багатів, як кажуть, думками. Прислужна уява малювала йому пишні картини: спочатку клин він узяв, восени сплатив батькові позичку, а другого року купив і вигодував кабанів, а далі захопив у пана цілий хутір Дубинку з фольварком, завів і натичанку, і наймита, зодяг свою кралю по-панськи та й повіз до економів Степановських в гості... Всі зазіхають йому, не нахваляться його жінкою, а вона, доправди, як нагідочка...

— Гей, любко! — гукнув Антін весело, поклавши люльку на комин.— Чого ти ся ховаєш в ванькирі? Тарабань сюди і Ориську. Ми її, коли виросте, вистроїмо на панянку, грамоті вивчимо... Щоб вона ся знала в писарстві... при посесії... Присяйбі, вивчимо! А далі висватаєм за економа або за якого не якого пана писаря... О, плазує, плазує... як ловко! Сюди, сюди хутчій... опукою... ну, до тата!

Орися з задертою сорочиною косяками плазувала чимдуж до Антона, зупиняючись задля спочиву, і простягала тоді рученята до батька, лепечучи: «Тату... во... хе... гам!» — що визначало: тату візьми, дай гостинця!

— Ну ж бо швидче... хутчій! — заохочував Хрущ дитину.— Ось і бублик!

Мати стояла край ванькира і ухмилялась щасливо, бодай чорні та довгі вії були ще їй вогкі. «Господи! Чого ж ще? — вихрилися в голові її мислі.— Чоловік добрий, коха мене й мою доню... а у мене в серці все, знай, гризота! Ой, щоб не було за тоте божої кари!»

Тим часом по селі розляглась не поодинока, а загальна вже чутка, що дідич застановля Кордишівку у банок, від того б то він і не поверта досі з Києва. Ця вістка збентежила, стурбовала кордишівчан, і на тиші сільського життя знялась курява, призвісниця бурі. Ся надія, на всякий раз, клала непевність на зажитий порядок і прорікала людові лихо...

Знялися змагання, пересуди, супереки. Висяча над головами хмара примусила всіх злучитись тісніше і забути дріб'язні, особисті нелагоди. Чи збереться кількоро на вулиці або в корчмі — зараз і розгориться балачка про банок чи про те, нащо знадобилися панові гроші і куди їх поверне? У цих бесідах і Антін приймав участь, і його думки поважались, а іноді брали й гору. А Антін міркував, що куди б не подів дідич грошей, а за них

буде тра великі насотки * платити, і з половини прибутку він їх не вицідить, для того-то, напевне, пан спілку скасує і або заведе своє хазяйство, або віддасть маєток в посесію, або й навіки продасть... І коли селяни впадали у розпач, що їм без наділів цілком загибати, тоді Антін радив упередить лихо і самим, цілою громадою, взяти у пана посесію на всю Кордишівку; ця думка більшині, а найпаче голоті, припадала дуже до серця, а заможні хазяї не мали до неї ні прихилу, ні віри.

Тільки на першім тижні великого посту, у п'ятницю, повернув старий пан в Кордишівку, та й то ненадовго: хапався кудись, трохи чи не в столицю. Старі селяне зараз удались до його за землю на спілку, по звичаю. Дідич був чимсь занадто стурбований, майже хворий, і квапивсь покінчити з селянами, завіряючи їх, що все буде по-старому. Від декого, проте, він брав грошима оплату, тобто продавав наперед свою половину і продавав з вигодою. Покористувався цим і Антін: позичив у батька Максима двісті карбованців і заплатив панові за клин п'ятдесят, тобто по два за морг, тоді, як по цілій окрузі ціна на морг до шести карбованців малась.

Раділи молоді Хрущі такій зисковній угоді, а разом і журилися, як вийти у цій справі великій на добре, як реманента добути, а найпаче — рук, бо своїми власними годі було хазяйство таке оборудовати. Антін рішив найняти підпарубочого, щоб і скотину догляджував, і погоничем був, і взагалі — поспішним у роботі, а до дитини й до хати треба було шукати дівчину, бо Докія повинна була теж запрягтись у трудному хазяйстві.

Розпитуючись то в того, то в другого з кордишівчан і глинянчан про молодих дівчаток, Антін нахопивсь раз у волості на таку подію. Старшина жучив Степаниду за те, що вона жорстоко поводиться з сиріткою Хвеською, а що дівчинка упадлива, слух'яна, працьовита, про що свідчили і сусіди. Степанида аж репетувала, що тамта дармоїдка, лінтюжище і що вона не зна, як її й здихатись.

— Накинули, пане, мені тоту пельку неситу, тоту гаву рогату та ще й докоряють! Що ж, мені пан ще загадає, може, ся перед нею вклонити та з свого рота вирвати шмат і їй всунути в губу? А не діжде, бендерська чума!

* Насотки — проценти.

Холера на її голову! От напасть! Хоч би хто, на милость, взяв од мене того штурпака!

— Я, пане старшино, візьму, коли ваша милость дозволя,— вихопивсь з юрби присутньої голос, і наперед просунувся Антін Хрущ.

Ця заява до того оголомшила Степаниду, що вона, з роззявленим ротом, так і заклякла на місці.

— От і гаразд, бери! — рішив старшина зразу.— Годуватимеш... Ну по-християнському теє... і одежонку там... а вона як його... в розсуждениї, роботяща... у тебе буде їй добре...

— Авжеж... власне! Дійсно добре! — обізвались і судді, що сиділи круг столу.

— Що ж це? — закипіла й позеленіла від лютості Степанида.— Як козу на торзі, з одних рук у другі?

— А у тебе вона за крепачку теє... чи що? — пройняв її старшина гострим оком.— Дівча — сирота і у нас... до дорослих літ... як його — у опеці. Ти над нею знущалася і привселюдно... стало буть, зреклася — і край!

— А ви, пане, зараз байстрятнику!

— Ти, бабо, не лайся! — ледве стримав себе при уряді Антін, щоб не кинутись на напасницю. — Сама ж просила на милость...

— Та єжелі насмілишся ти, дурна бабо, теє... рота роззявити, дак я тебе у холодну! — покрикнув старшина, ще й ціпком по долівці стукнув.

— Даруйте мені, пане, і милуйте, й жалуйте! — змінила одразу Степанида свій голос з лютого на плакучий.— Хто ж мені верне за харч, що я на тамту суку збавила?

— Гм! — обізвались судді.— Ще за харч править! Тадже ж скільки дівча наробило на тебе?

— Ха-ха-ха!! — засміялась якась жіночка з молодих та хороших і виступила вперед.

— Люди добрі! — обернувся Антін до уряду і до свідків почтивих. — Скажіть, що коштує прохарчувати рік, при сім'ї, дівчинку літ одинадцяти?

— А що ж, коли по правді,— озвалась та ж сама білява, приваблива молодичка з смазливим рожевеньким личком і дражливо-запальним поглядом темних очей,— то при сім'ї ніц, єслі б і хлоп ся нав'яз на харчі, то я б за два карбованця в місяць його залюбки харчувала...

— Ну, а дитина теє... не з'їсть супроти хлопа і половини,— зауважив пан старшина.

— Да ви, дядьку, не платіть за тоту дівчину, а візьміть за наймичку краще мене! — засміялась Антонові молодичка дражливо.

— А хіба пані піде до мене? — здивував той.

— І овшем... от тілько, щоб очей мені хто не видер...— пирснула молодиця.

Антін позирнув гостріше на баламутку; вона була з другого села і знедавна віддалася до Кордишівки, так що Хрущеві не в пам'ятку було, чи він її бачив коли, чи навперше стріча,— і це зухвальство його обурило...

— Тобто, траплялось уже вам таке на віку? — спитався він гостро.

— Навпаки! — опекла його білявочка темним поглядом і сховалася.

— Та що ви, пане, слухаєте оту Яринку? — озвався старшина.— А ти, моргухо,— гримнув він до купки жінок, де сховалася й молодичка,— не смій з пустотами, стало буть, теє... при начальству...

— Гай, гай! — почулось від жоноти.— А я була ся взяла до жартів з начальством...

— От зіллячко... ну-ну! — покрутив старшина головою і становче обернувсь до Антона: — Ну, так як же?

— Нате ось, пане, дванадцять карбованців,— і Антін подав до рук голови гроші,— най вона не кляне...

Степанида стояла, цілком отетерівши: звичайно, і дванадцять карбованців були гроші, та ще й спадали їй дурнісінько, немов з неба; але їй було й доброї робітниці шкода.

— Мало чого спересердя не гавкнеш,— спробувала Степанида ще один викрут,— так і ловить уже кожне слово, що ляпне з губи! Що таке слово? Вітер: дмухнула і згинуло... А до сироти я привикла, як до дитини рідненької,— утерла вона попередницею свої від злості роз'ятрені очі,— та і Хвеся приросла, ся притулила до мене, як до рідної мами, то й буде тужити...

— А коли дівчина не матиме охоти до нас, то й мови годі,— осміхнувся Антін,— я гвалтом її не візьму.

— Та що її, відьму, теє... слухати! — гримнув старшина.— Нівечить, лупцює... стало буть... до пропаду онту нещасну сирітку... Сусіди навіть приміром ся скаржать, а вона, гля — в сердобольні нені пошилась! Ось

мій присуд: сироту Хвеську віддати теє... Антону Хрущу до хвамилії... виходить,— за годованку, а дванадцять карбованців небезпременно покласти у касу до совершенних її літ... Чи згода, панове судді?

— А згода! — відповіли судді, і Степанида пішла з волості люта-прелюта і через увесь час, поки йшла вона по Глинянцях, по яругах, по Кордишівці, проклинала і заклинала на всі лиха і Хруща, й старшину, і дідів, і уряд, і цілий каторжний світ...

V

До середохресної упорався Антін з реманентом, а з п'ятого тижня великого посту, як одтала земля, вирядився у поле, разом з жінкою, наймитом і підпаском, та й закопався, як кажуть, по шию в землі. Тепера на всю садибу господинею лишилася Хвеся; але вона була надзвичай щаслива і гідна була задля добрих господарів перерватись у праці: і як у неї вистачало часу і рук, щоб упоратись, дати раду всьому? Проте Орися була вимита, вичесана, одягнена, нагодована; хата була виметена, піч витоплена, обора опоряджена, кабани нагодовані. Сусідка з задрістю позирала на ту дзигу, що повсюди крутилась, і зазіхала на долю Хрущів, яких вона підносила щодня вгору та ще примусить, бува, і її вклонитися осоружним.

— Що байстря, то — щастя! — гомоніла вона, але знишка.

На великдень зайшла нарешті до молодих Хрущів і баба Мотря; вона теж була закуплена чуткою, що Хрущі багатіють і до посесорів мостяться.

— Ну, Христос воскрес вам у хату, най буде похвалений! — привітала любенько молоду пару баба.

— Воістину воскрес! — одповіли Антін і Докія та й підійшли до руки.— Дякуємо, бабуню, за шану і просимо на почесне! — посадовили на покуті вони бабу та й стали трактувать-частувати і паскою, і яйцями, і бужениною, і вишнівкою, й варенухою, шанували сердечно та гойно, але з самоповагою, без плазунства.

— Чула, чула, що ти, унуче, барзо ся закопав у хазяйстві і справу добру підніс,— похваляла Антона стара, якій чарка-друга варенухи розв'язала язик,— чула і про покритку...

— Господиню! — поправив строго Антін.

— Так, господиню тепер,— вела далі бабуся,— чула, що й її хваля... Та й справді все в порядку — і тут, і там... Я оком всюди накинула... От і гаразд: шануйся тепер і мий свому господарю ноги та юшку пий, бо ти повинна збагнути, хто ти і хто він? Антін з доброго роду, з чиншової шляхти, а ти, вибачай на слові...

— Чим же я винна? Пощо мені вибиваєте очі? — відповіла тремтячим голосом молодиця, але затисла набіглі сльози у горлі.

— Годі, бабуню, про тоте! — нахмурився і Антін.

— Воля була пана добродія брать таку: я ся не чіпляла на шию!.. — додала ображена вельми Докія.

— Так, справедливо,— кивнула головою стара,— його воля... Отож я й кажу, що тепера за тоту волю корись... хвоста не тримай набік і ся не паскудь, як уперве...

— Та що ви, бабуню? У неї й на думці того нема.

— Я ся не паскудила й перше,— блимнула очима Докія.— Добре вашу жінку, пане добродію, кобенять у власній господі! — кинула вона гіркий докір чоловіку і зникла в ванькирі.

Мотря зауважила, що через край хлюпнула, що, либонь, за те попросять її на виступці, і зразу перемінилась.

— Даруйте мені, старій, голуб'ята,— завела вона жалібно,— сли я залишнє що ляпнула; то не від лихого, а від щирого серця... і ти, внукова, вибач! Я ж добра вам і лагоди зичу... Дай господь милосердний, щоб старе не вертало... Я ж про те, що люди її ста очима пантрують, так щоб вона строго... Адже, коли її візьмуть на зуби, то й ти, унуче, не спустиш... Он гомонять, що звичка, як мичка — реп'яхом встряне!.. А покажи-но, молодице, свою дитину...

— Спить! — одрізала з ванькира Докія.

— Ну то й господь з нею! А я тобі раджу — віддай на люди тамте чуже... щоб не мулило очі...

— Най краще мене виженуть з хати мій пан добродій! — звонтпила, виступивши на поріг, молодиця і побіліла, як крейда.

— Воно у мене, бабуню, за рідну дитину: я на тім і богові присягавсь! — заявив Антін.

— Як знаєте, ваше діло,— захитала головою стара,— а не буде через тоту дитину лагоди проміж вас, пом'я-

ніть моє слово — не буде! Посиплються свої дітки, законні, а для матері перше буде завжди дорожчим: вона буде у законних шматок видирать з рота та пхать у губу тамтому чужому... А наколи й рвати не буде, то тобі, унуче, ся здаватиме... вибухне рвія... і пойме життя твоє бора! Ваше діло, дітки мої любі, даруйте мені за нерозсудливе слово... дай боже, щоб теє ся не справдило!

Коли пішла з хати стара, то Докія кинулась на стіл і залилася нестримними, безпорадними слізьми...

Не було, проте, Докії й часу виплакать своє горе безоднє: нужда та земля потягли її в поле, заправили її всю енергію й силу. За тяжкою працею затупилася в неї гостра біль образи, та й Антін подвійною ласкою заглушив напасні слова злої баби; а сама баба за добу весняних робот заглядала аж двічі до Хрущів у хату, приносила навіть Орисі гостинці, бажаючи, либонь, затерти попередню суворість.

Настала весна, тепла, вільготна, і зазеленіли оксамитами руна. Як же при таких розкошах не радіти селянському серцю? І Докія, з німою молитвою за ласку божу, не розгинала в полі спини; і полола горох, і пращувала кукурудзу, і підгортала картоплю, і полола баштан... А озимина уже красувала, і коли Докія переходила ниву по вузькій межі, то колосся лоскотало їй шию.

Антін обходив і оглядав своє поле, повний захвату та утіхи.

— Глянь-но, любко моя, чепурушечко! — промовляв він до жінки.— Повсюди бог уродив, та ніде нема, як у нас, такої пшениці та кукурудзи!

— Дякуйте ласці божій, мій пане! — зауважила Докія.

— То правда... а коли б од тебе ще ласка, щоб до сього урожаю та сина в придачу... Го-го! Щасливішого за мене не було б на цілу Подоль!

Докія на сеє зітхала і займалася полум'ям.

До жнив вона ночувала ще дома, а вдосвіта рушала у поле, так що лише мигцем бачила в ліжку Орисю; а донька росла і що божого дня гарнішала та гарнішала, сповняючи у матері серце і раюванням, і боличчю. У свято було вільно Докії тішитись з донею довше, і мати розчулялась до сліз, коли дівчатко здіймалося дибки і непевними кроками, хитаючись, близилось та, нарешті, з веселим вереском припадало до її ніг. А коли почалися

жнива, то робота закипіла окропом і не давала змоги навіть відпочити знебулій Докії; тепера Хрущі з наймитом і підпаском та з заплаченими женцями не вертались по цілим тижням додому, а ночували на полі, працюючи іноді і при місяці: треба було напружити усі сили, аби завчасно упорати збіжжя. Орисю тоді тільки могла бачить Докія, коли приносила її Хвеська на поле.

Зате баба Мотря, на цілий час жнив, майже щодня навідувала хату Хрущів і доглядала сирітку, заки Хвеська поралась коло печі чи по хазяйству.

Тільки коли звезений був на тік хліб і зломана кукурудза, опам'яталась трохи Докія, бодай ще малося копати картоплю, рубати капусту, мочити коноплі і віяти на току, а проте сі роботи до порівняння з першими були забавки: от тільки випало ще Докії допомогти чоловіку у молотьбі. Ціна на пшеницю підскочила, і перше зерно розкупилось на гвалт,— так треба було похопитись і скористуватись погодою.

Раз їхав по Кордишівці повз Хрущеву садибу старшина і зупинився здивований, забачивши установлений полускиртами, стіжками і копицями тік. Немов у химерному місті здіймались спижові будови розмаїтого кольору — від ясно-золотого до темно-червоного, вузесенькі вулички перехрещувались другими і обмежовували рівні один у один квартали; деякі стіжки на току не змістилися і вибігли з тисняви на обору...

— Ху ти, мой, скільки хліба у нього! Як у неабиякого панка, бігме! От теє... сягнув одразу! — промовив старшина вголос, злазячи з повозки.— Треба зайти: він небавом перейде гм... до багатирів... тобто до нашого гурту...

На току розлягавсь аж лунав уладнований стукіт — трам-та-та, трам-та-та, що після якої хвилини прискорявсь, зміняючи темпа, на тра-та, гра-та, трам-та-та-та!

Старшина пішов на тік і ледве просунувся вузькою вуличкою до клуні. Край розчинених воріт Докія з Антоном молотили пшеницю.

Замилувавсь старшина маненькою та гарненькою молодичкою, що була струнка та ставна, немов вилита з бронзи; її порухи були проворні, чепурні, красиві; у виточених, зграбних руках чулася міць; ціп її, вимахуючи в повітрі рівні кружала, прожогом падав на сніп, розбивав його влучним боєм, не чіпляючись за ціп чоловічин.

— І не вбачав на віку, щоб жінка теє... так молотила,— промовив він для себе, а далі уже привітав голосно: — Магайбі! Най буде похвалений!

— Вовіки слава! — відповіли Хрущі, не стямившись від появи старшини на току.

— А я завернув до тебе, Антоне, розпитати про Хвеську... що вона... теє і як їй? Бо за сиротою повинно обов'язательно буть наше око.

— Уже не знаю, як і дякувать вашу милость! — уклонився низько Антін.

— Щодня бога молимо за ясного пана... така уже дівчинка упадлива та моторна, що й край... і шукати другої годі,— додала проворно Докія і похопилась підійти до руки начальства.

Теє дозволило з ласки поцілувать свою руку і, усміхаючись задоволено, промовило:

— Що ж я... теє... радий... слідственно... контент... А вона, тота Хвеська, чи вилюдніла? — допитувавсь він згорда, суворо.

— Вирівнялась, погладшала,— відповів Антін,— бо що ж, у нас, що ми — те й вона... Шкода от, що її зараз нема, а то б побачили самі.

— От се порадок, а у тамтої відьми була за попихача і, будемо так говорити, помої лизала.

— Вона у нас за кревну,— озвалась з чулим запалом і Докія,— та й нас вона так щиро коха, що й не знаю!

— Ну, звісно, сирота... ласку побачила, так за неї і теє... розпастися ладна... От і вам господь послав ласку за добре діло,— додав він наставно,— можна ся зачудовати таким господарством.

Сеє потішило вельми Антонову самоповагу і пиху. Насамперед був він злякався, що начальство чи не заїхало відібрати Хвеську назад, а тепера він підступив до старшини вільно і поцілував його у плече, а Докія знову почоломкала в руку.

— Ну та й жінка ж у тебе, теє...— моргнув старшина на Докію,— дак такої годі й шукати. Хвалили мені... а тепер... собственно... сам побачив: що до лука, що до дрюка, що й до привіту!

Докія понурила очі й засоромилась.

— Що й казать, пане старшино,— озвався Антін,— божа ласка!

— Так слідственно теє... до сих скарбів,— показав старшина на стіжки,— ще скарб і в хаті!

— Перехвалите мене, ясний пане,— усміхнулась осяяна щастям Докія,— мало хто мене хвалить, все більше лають, так щоб я від хвали ще ся не стеряла! Прошу ж щиро ясного пана до господи,— уклонилась вона низенько,— ушануйте і нашу хату сирітську.

— Проше пана! — поклонивсь і Антін старшині.

— Що ж я, теє... залюбки! — згодився поблажливо старшина і простягсь поважно до хати.

Докія встигла навпростець перебігти, і коли Антін, після оглядин старшиною худоби, увійшов з значним гостем в господу, то на столі уже шкварчала сковорода яєшні у вічко, лежало в полумиску нашинковане сало, стояла миска капусти і квашених огірків, а друга повна пирогів з потрібкою, що лишилися від учора; а що найголовніше — пишалися на столі добрячі дві пляшки: одна з горілкою, а друга з слив'янкою.

Хазяїн посадовив на покуті поважного гостя і завзявсь трактувати його, кланяючись і припрошуючи з принукою; а втім, старшина удавав лише, пихи ради, що нібито царамониться, а на потім розманіживсь і став правити, аби й хазяйка з ним сіла рядом, і нарешті сам почав її частувати.

— Ти тепер, стало буть, Антоне, теє... дякуючи... собственно господу богові милосердному, вийшов... будемо говорити... на лінію... тобто на стежку,— базікав уже приязно, по-панібратньому старшина,— так тобі треба, теє... з начальством ось як,— злучив він палець за палець,— бо рука руку миє... а в розсуждениї голого сословія, до якого і ти перше належав, дак ти повинен... теє... начхать, та й уже! Розумієш... слідственно: туди хвостом, а сюди, стало буть, мордою... потому — одна стать!

— Проше пана, як пан зволя, так і край, так і квита! — згоджувався занадто уже вогкий Антін.

— Он гомоніли... нібито... що береш покритку і теє... як водиться, з приплодом,— вів старшина далі.— А з покритки вийшли люди — дай боже всякому! Трапляється, приміром, що піднімеш на смітнику... скажемо... закинене, паршиве щеня, а з його вийде часом пес, та ще який добрий... Ні хто, як бог!

Докія стояла як на жару при цих мудруваннях начальства, мов її було помиями влито, і на віях її блиснули дві буйних, яскравих сльозини.

— Ой час — пора! Ділов ще у мене до пропасті! — підвівся старшина важко і, підморгнувши Докії, додав: — А покажи-но ще мені теє... своє байстрятко.

Докія постояла хвилину яку нерухомо, але, зміркувавши, що старшина те сказав щиросердно, покликала мерщій з ванькира Орисю.

Старшина позирнув пильно на маненьку красунечку і зачмокав язиком від уподоби:

— Ач, пшенишне... Бігме! Видко зараз, що теє... панського заводу! — підморгнув він Антонові та й пішов.

Докія так і сіла на лаву, забувши навіть провести старшину до повозки.

Роз'ятреним увійшов в хату Антін і, спершись на стіл обома руками, уставився на Докію каламутним, затьмяненим поглядом, а потім запитав глухо:

— Чи воно панське наспра́вді?

Докія мовчала.

— Чи панське, питаю? — промовив удруге він хмуро.

— Чи не все єдно? — одповіла, не здіймаючи ока, Докія.— Перед святим вівтарем я ся панові присягала, що мертве... що й думку про теє... випхнула геть з голови...

— А все-таки, чи панське? — гримнув Антін, ударивши долонею по столу.

— Ой кара божа! Мені і згадувать боляче... На милость... благаю... невідомо... а бодай і панське, то з гвалту...

Антін застогнав; він почув у тайниках серця, що стара образа заворухнулась гадюкою, хоч остання натячка Докії й гамувала її.

— Бог бачить, що я для пана добродія рада ся перервати,— почала була Докія, та захлинулася слізьми.

— Ну, годі! Цур йому! — заспокоївся помалу Антін: йому стало жаль своєї дружини.

— Я тільки панові... хтіла признатись...— хлипала, як дитина, Докія,— най дарують мені...

— Що? Що таке? — збентежився знову Антін.

— Та що я... от уже другий місяць...— і Докія, зашарівшись, закрила свій вид рукавом.

Спочатку Антін аніже не второпав і сидів яку хвилину, устромивши непевний погляд на жінку, а потім зі-

рвався раптом на ноги, немов його щось освінуло, і з таким запалом стиснув і пригорнув Докію до своїх перс, що та аж крикнула з переляку...

VI

Антін довго до сії радості не міг звикнути; втіхою лоскотала вона йому серце, теплою хвилею сповняла напружені груди, подвійною силою насталяла кожну мишцю. Антонові аж не сиділося в хаті: солодке розхвилення не давало йому спокою і тягло його поділить свої радощі з другими людьми, з цілим селом; але, на жаль, село ще було до його байдуже, холодне. Кордишівчани, під вагою біди, а то й страху, бодай і стали до його прихильніші, а проте все ж у гостину до його не заходили і трималися осторонь; на вулиці ж чи у корчмі розказувати про сімейні події якось не впадало. Того-то Антін у першу неділю і ударився до своєї баби.

Мотря зраділа унуку; але по привітані зазирнула йому пильно у вічі і не втрималася зауважити:

— Що то, унуче? Ти до служби святої немов очі залив?

— П'яний-то я, бабуню, п'яний,— ухмилявся придуркувато Антін,— тільки не з горілки, а з радощів: жінка моя вагітна, он що!

— О?! — здивувалася баба, аж підвелася.

— Так, бабуню. Тоте тішить над господарство: радий я був урожаю, і господи! А ось теперь аж сп'янів.

— А бога ти дякував? Чи байдуже?

— Я зараз оце йду в Глинянці, молебінь і акахвист найму.

— То гаразд; а ти офіруй ще там що на доброчинство, на церкву.

— Конешне.

— Ну, а господарство твоє як?

— Хвала богу, всеньке упорали. Половину позички, сто карбованців, батькам повернув, а другу вони лишають на той рік... Ось тільки пан наш не вертає: пора б уже і на прийдешнє землю купити...

— Ще є часу... Так я до тебе ниньки зайду... навідать Докію: славна вона у тебе, роботяща... і щастя принесла...

— Уже таке щастя, бабуню...

— То-то. Шануй її, доглядай... а я загляну...

— Спасибі, бабуню. Не цурайтесь...

— Ховай боже, дітки! А уже ви у мене одним однісінькі... — розплакалась навіть од чулості баба і злюба поцілувала унука у голову.

Із церкви зайшов Антін до глинянських весільних батьків та до приятелів і повідомив їх про свою втіху. Всі на цю вістку відгукнулись з сердечним прихилом і випили з Антоном за здоров'я його господині і прийдешнього гостя, а деякі баби благали ще бога при тому, аби Хрущі — і батько і мати — любили обох дітей однаково, рівно.

В небутність дома Антона навідала Докію і баба Мотря; принесла вона паляницю і яблок, а найпаче принесла їй свою ласку і співчуття щире: вона тепер признавалася своїй унучатій невістці, що зовсім помирилася з одруженням Антона, що перше, по правді кажучи, вона вважала Докію за ледащицю, повію, а ниньки упевнилась, що вона путяща людина, сумирна, працьовита і що навіть сам унук став статечним за неї і пошивсь уже в люди.

Докія була на сьомому небі і не знала, де посадить і чим трактувати бабуню. Самотня душа її одгукнулася зразу на ласку і загорілася почуттям кревним, якого вона не зазнала від холодних, немилосердних людей.

На прощання бабуся, пригортаючи до лона Докію, сказала їй теплим, розчуленим голосом:

— Даруй мені, унуко, давнє, прикре слово: і тоді я не спересердя його кинула, а з добра... але тільки стара я, забула, що передо мною стоїть мати, а від матері одірвати дитину все єдно, що вирвати їй серце з грудей... Ох-ох! А от і тепер я боюсь, щоб сирітка не стала причепою... Ти, моя горличко, при чоловіку пестуй менше Орисю, а до тамтого, що бог дасть, припадай уже більше, щоб не зворушить йому заздрості... бо така то гадюка, що най раз ся прокине, то й почне уже шипіть та труїти.

Докія цілувала руки у Мотрі, дякувала за ласку і прохала не забувати її, сироти:

— Ви у мене, бабуню, на цілий світ одним одна родина й порада.

Докія почулась, що в життя її похлинула нова, теплоносна хвиля, під якою тонули всі перші приниження

і образи, даючи простір лагоді та вдячній любові. А втім, іноді, коли лащилась на самоті до неї Орися, проймало крижиною матері серце зневір'я за долю сирітки при дітях, але в тім серці панувала відрадість і розпускала крижину в сльозу, а лик Ченстоховської божої матері стирав її з вій і надихав святу оборону й заслону.

Разом кажучи, в Антоновій хаті окублилось щастя і своїм веселковим сяйвом на всьому відбилося. Докія розквітла душею і приспала колишню вразу сердечну; Антін упадав коло любої жінки і навіть гримав, щоб не бралася та до тяжкої роботи; Хвеська не ходила, а літала по хаті, весела та щаслива за свою господиню, і що вільної хвильки кидалась цілувати то її, то Орисю; а Орися бігала, копотіла по хаті, сповняючи її перлистим, радісним сміхом...

Добрий урожай і високі ціни на хліб підтримали сильно добробит селян в Кордишівці, і вони з бадьорим видом, у яснім настрої збиралися на дозвіллі до корчми — зажити по чарці та про се і про те побазікати, а найпаче про дідича; а той, як вирушив з Кордишівки весною, так і не вертався і вісток не давав. Економ його, що відався з спільниками, не одержуючи від пана наказів, роздав, по зажитому звичаю, озимину на спіл, але з умовою, наколи пан не згодиться, то щоб селяни без ремства за працю та за зерно взяли оплату. Селяни мусили згодитись на таку непевність, бо не було куди дітись; на тих же саме умовинах дістали вони й ярину.

Антін теж узяв собі належну частину землі, але вона була далеко меншою за торішню і не відповідала добутому реманенту. Ця пригода різала Хрущеві заміри і наддавала йому досадну тривогу; а проте він ждав усе дідича і сподівався у його більше землі закупити. Часто на дозвіллі,— а його узимку є досить — радився він про те з своєю дружиною і завжди мав од неї добру пораду.

Докія потішала його, що якби з паном скоїлось що лихе, то знали б напевно, а його, певно, справи спутляли; або й те — йому за грошима і не в голові тепер наша спілка... А вернеться він безперечно, і тоді слід захопити зараз у його Дубинку в посесію на кілька літ, бодай і з батьками; тоді сього реманенту буде ще обмаль, а паші йому на ньому буде з чохом. Такі поради пестили Антонову душу, бо одрубний фольварок і стан посесорський були йому повабною мрією, світозорним раєм.

При однім спомині про Дубинку у Антона розжеврювалась уява і розліталась яскравими мріями... Докія з ухмилкою слухала байки щасливого чоловіка, які пестощами та любощами кінчались, а час непомітно збігав, колисаючи тихими втіхами молоду пару.

Не встигли й почутись Хрущі, як упала зима; покрила вона білим килимом землю, посріблила пишно дахи, розсипалась самоцвітом по вітах садків і левад; а по санній путі надбігли небавом і різдвяні святки. З незвиклою урочистостю зустріте було Хрущами рокове оте свято. На вечері святій була й баба Мотря і принесла Орисі дарунки; Антін, проте, й сам, пошивши жінці нову кожушанку, не забув і про її дочку Орисю. Ніколи не була Докія такою радісною та веселою, як на сі різдвяні святки: вони промайнули їй веселковою, ясною стягою, що аж засліпила очі, задурманила мозок. На святках у Докії перебували батьки і приятелі з глинянчан, навіть дві-три сім'ї з Кордишівки, а самі Хрущі на власних конях не раз їздили і до своїх, і до глинянчан в гості та часами, по волі Антона, брали з собою й Орисю: Докія тоді спочувала в собі такий наплив радощів, щастя, який навіть бентежив її несміливу душу...

Пройшли святки, минули мясоїд і масниці, настав нарешті і великій піст, а дідич усе не повертав в Кордишівку. Пригода ся стала було турбовати вельми село, але масницями одержав панотець лист від пана, у якому той повіщав, що поверне додому ік великодню,— і необачних кордишівчан се заспокоїло.

Наприкінці посту Докія сподівалася нового гостя, і, по кроку зближення того часу, Антін ставав невпокійнішим та невпокійнішим; він частіш забігав до баби просити її до себе, а нарешті благав, щоб вона цілком перебралася. Мотря, звичайно, ухилилася від того, а навідувати навідувала Докію і навіть згодилась бабувати у неї.

Тепер уже навальнішою темою до дружніх порад був вибір прийдешніх кумів: Антін неодмінно бажав, пихи ради, щоб їх було не менш шести пар — три з глинянчан, а три з кордишівчан. Докія змагалась супроти зайвої такої пихи, але намарне; вона прохала бодай одно, аби Антін при сій нагоді помирився з селом. А втім, се було не трудно й вчинити: уже одно те, що Антін добре розжився, зразу підкупало кордишівчан, а далі — пануюча чутка, ніби він через Докію може ласки у пана зажити

і підвиситись геть, помножала до його повагу односельчан; деякі постерігали, що можуть в залеглість від Антона упасти,— то й запобігали ласки: чим, мовляв, чорт не жартує.

Хрущі тим-то і порішили: скликать на хрестини всіх хазяїв кордишівських, пріч Степаниди й Охріма, та приятелів з Глинянець і вчинити на всю губу бенкет.

Настав і чистий четверок на страсному тижні. Ранком рано знялась метушня у ванькирі, і баба Мотря, що до Хрущів з позавчора ще перебралася, вигнала з хати Антона, наказавши привезти зараз ще одну бабку до помочі. Антона так настрашила ся неминуча, а проте непевна й жахлива хвилина, що він заледве здолав запрягти у біду шкапу,— так йому руки тремтіли; але коли він повернувсь з бабою, то Мотря зустріла його на порозі і поздоровила сином. Антін аж нестямився з радощів і кинувся був мерщій до своєї дружини, що наділила його таким щастям, так баба туди не пустила, а наказала, щоб він краще приніс з шинку горілки покропити і нарожденця, і породіллю.

Не побіг, а полинув до Гершка Антін; він не почував свого тіла ваги, немов йому виросли крила, і йому здавалось, що аби лише ними змахнуть, то зараз піднімуть його з обвіяної уже весняним духом землі і понесуть в безодню блакиті.

На радощах запросили на покропини і люту сусідку. Випили на здоров'я матері, батька, сина, баби й гостей. Антін, пивши за здоров'я сина, пригорнув Докію і шепотнув їй на вухо, що відтепер він не тільки її, а й Орисю буде подвійно любити. У Докії від знемоги й горілки морочилась голова, а серце, проте, так солодко тьохкало, що їй здавалося, ніби все те, що чиниться, не дійсність, а сп'яняючий сон; їй бажалося у ту мить покласти під один бік доню, а під другий сина, обняти їх і спати так довго, довго, без прокиду; але позвать Орисю до себе вона побоялася, хоча бенкетарі й не помітили б, певно, тепер, що чиниться у ванькирі. Одначе бенкет незабаром був бабою зірваний, бо належало і покій дать породіллі, і похопитись до батюшки за молитвою і ім'ям нарожденному, бо надбігала одправа страстей.

Панотець нарік немовлятка Марком. Баба змагалась супроти сього імення, доводячи, що всьому хрещеному миру відомо, що Марко товчеться по пеклу, але отець

Антоній заспокоїв стару, що тамто другий Марко, а цей супокійно сидить у раю ще поруч з Христом.

Самі хрестини віддалені були аж до четвертого дня великодніх свят, і дві баби, з сусідкою та поденщицею, заходились пильно місити паски, начиняти ковбаси, готувать буженину і інші потрави до надбіглого урочистого святкування. Сам Антін, упоравши двох заколотих кабанів, поспішився до панотця, до старшини, до весільних батьків і приятелів з Глинянець і майже до кожної кордишівської хати, щоб ото їх усіх запросити на хрестини до себе; він був прохав старшину буть йому й кумом, дак той одмовився, ніби його хрещеники недовговічні, а проте дякував за запросини вельми радо і обіцяв бути конечне на Антоновім святі.

VII

Нарешті надійшли і хрестини.

Ще і на світ не благословлялось, а на леваді уже у трьох земляних печах палає вогонь і киплять казани з усяким варивом,— борщем, локшиною, капусняком; пироги, паляниці, книші цілих два дні пеклись у варистій печі у хаті, а тепера готувалися там мамалига та каша. Увесь припічок і лави у світлиці заставлені мисками й чавунами з бринзою, ковбасами і шматками сала, та ночовками з печеною свининою і драглями *; в ванькирі пишаються сулії з вишнівкою, слив'янкою і ціле барило горілки, ягоди з-під наливок зсипані на полумиски і здіймаються темними купами... А то все для присмаки. Там же, у ванькирі, на вереті лежала ціла гора крашанок.

В хаті метушиться і порядкує Докія, що свята ради кинула й ліжко; вона бліда і трохи хитається, але цей болісний вид додає її гарнесенькому обличчю якусь приваблиthe млявість. На дворі за робочими назирала баба Мотря.

Великодні святки були пізні; весна уже панувала цілком в чистотнім уборі своєї пишноти; теплі та сонячні дні призволяли уладити бенкет — обід для люду під голим небом. В виметенім чисто-начисто дворищі, вкритому ярим оксамитом щириці, розіслані уже від краю до

* Драглі — холодець.

краю рівнолежними пасами білі рядна; з обох сторін їх в рівних перемежках лежать дерев'яні ложки і біля кожної красується по парі пирогів і червоних яєць, а посеред сього штукованого обруча купчаться горбиками книші й паляниці. Задля шановніших гостей опоряджені столи у світлиці, повні всякої їжі і трунку.

Рано, ще до божої служби, прийшли за нарожденцем шість пар кумів і, випивши на добру дорогу по сухій чарці, без закуски, вирядились до церкви. І батько, і мати лишилися дома; не годилось їм бути, де уводилась у хрест власна дитина; понесли її по черзі баба Мотря та друга повитуха, яку з Глинянець привіз пан господар.

Радісно-осяйний Антін метушився найпаче за всіх: то забігав на тік, де стояли лише ожереди соломи, то заглядав у порожні повітки, бо вся худоба була на паші, а пара коней з повозкою знаходились у Глинянцях, чекаючи на панотця й паніматку, то никався край казанів, де готувалась запрошеними куховарками страва, то, нарешті, застрявав в хаті, де поралась його жінка; усюди він утручався з своїми порадами і своїми послугами, але баби цурались його підпомоги, а над недоладними порадами глузували; проте, почуваючи себе господарем і причинником урочистого бенкету, Антін не здолав осилити своєї буйної радості й заспокоїтись: прибій її розлягався то пестощами запальними з дружиною, то делікатними вимовами, що вона встала зарано і працює надміру, то заграванням до Орисі, що вистроєна була, мов та лялечка...

Аж ось почувся стукіт коліс. Антін з Докією кинулись до воріт з хати. Першою надбігла з батюшками повозка; наймит хвацько опинив коней, аж мало не вискочили їм голови з шлей. Антін підскочив до батюшки і, поцілувавши йому руку, підсадив його з повозки поштиво, те ж саме учинила й Докія з паніматкою; а далі, коли гості почесні стояли вже на ногах, то Антін підійшов до руки матушки, а Докія — під благословення панотця. Услід за батюшками підкотив на біді і пан старшина з писарем.

Привітавшися з хазяями і повіншувавши їх з «високоторжественним днем», як виголосив пан писар, начальство, за причиною великодніх свят, похристосувалось не тільки з Антоном, а й з його жінкою... Аж крякнув якось

старшина і запитав господиню, чи не їла вона зараз оце меду?

— Ні,— одповіла та простодушно,— я до божої служби не їм.

— Дивно,— усміхнувся лукаво й самовхітно пан старшина,— а губи теє... такі солодкі... що немовбито і матушкине варення... гм!.. перед ними здається гірким...

— Ач, старий, а що вигадує! — одізвалась матушка, похитавши докірливо головою.

— Старому, як малому! — відповів старшина, і всі весело засміялись.

— Просимо ж дорогих гостей до господи вшанувати і нашу хату убогу! — обернувся до панства Антін, кланяючись і даючи дорогу панотцю з паніматкою, за якими уже рушало й начальство, а сам він, забігши вперед, розчинив широко двері у хату.

Батюшка, порівнявшись з ряднами, благословив брашно, а, увійшовши, благословив наїдки й напитки в хаті.

Гостей посадовили Хрущі на почотних місцях: батюшку на покуті, під богами, а пообіруч начальство,— старшину коло попа, а писаря коло матушки.

— Н-да,— заговорив батюшка, оглядаючи світлицю, — давно пак, років зо два чи й менш, посітив я оцю хату, дак пусткою тхнула і на оборі просторо було,— усміхнувся він, погладжуючи свою бороду,— а ниньки кругом — благодать, красота і обиліє.

— Гм! — крякнув писар співчуло і повів носом, занюхуючись горілчаними і іншими смаковитими пахами, яких було повне повітря.

— Оце, пане батюшко, точно... достоменно...— кивнув старшина головою і пригладив обома руками чуприну,— аж очам не ймеш теє... віри, як попайдило * Антону: узяв собі кралю — і мов з рукава на нього посипалось...

— Положительно кралю,— підтримав старшину писар,— та ще писану! — кинув він на Докію погляд пекельний, ще й підкрутив вуса.

— А ба, всі нарікали та кривдили, проте ось...— одізвалась і матушка, повівши на доказ рукою.

— Н-да,— підкреслив пан батюшка,— послідущі да будуть первими, а що найперві послідущими.

---

* Попайдити — пощастити.

Тим часом світозорий господар і зашарена господиня добули з мисника дві карафки, налили повні чарки якоїсь червонуватої настоялки і піднесли їх з поклоном — спочатку батюшкам, а потім начальству. Гості встали до чарок; батюшка, слобонивши косу з-під ряси і підібравши широкий рукав, підняв бережно чарку і урочисто промовив:

— Христос воскресе! За здравіє і долголітіє господарів дома сего! Да процвітуть вони, акі крин зільний і да утішаться по трудах чадами.

Всі з галасом ухвалили батющині зичення і, додавши: «Дай господи! Пошли, господи!» — випили.

Матушка, правда, кривилася і злегка пригублювала за кожним поклоном Докії; а панове спорожнили одразу чарки... Писар до того ще й бризнув з чарки під сволок.

Господиня стала була припрохувати гостей до сніданку, так старшина засуперечив, що по першій, мовляв, не закусюють.

А Антін уже встиг сповнить знову чарки; матушка одхилила тільки свою, якої й за перший раз до половини не випила.

Старшина, уклонившись батюшкам і господарям на свою чергу, промовив до чарки:

— Воістину воскресе! Звичайно, як його... теє... в розсужденії, дай господи, пошли, щоб теє... і в засіки, і в ступу, і дітей купу... Гм! При такій, стало буть, спільниці — залюбки... еге! Так ось, як ти, Антоне, з ласки божої, окублився... виплуганивсь, скажемо, на другу колію, так щоб уже теє... щоб уже з нової колії — ні цоб, ні цабе, а поштивих людей щоб держався, як тая... мовляв, кожуха... А коли єжелі що, так щоб слідственно на нашу руку... як я тобі, пам'ятаєш, казав... щоб в одній, значить, супрязі... Чи так я, панотче, проваджу?

— Неодмінно! — нахилив голову батюшка.

— Так ось на одзив і вихилимо за нового спільника! — підняв старшина чарку і зручно перевернув її в рот.

Писар теж опорожнив свою за одним духом і, стиснувши приязно Антону плече, взяв з його рук пляшку і миттю налив всім чарки, замовивши дуже ввічливо:

— Дозвольте, панове, й мені! Високопочтенні засідателі і милостивиє государі! — загомонів жваво писар, розігрітий трьома добрими чарками настоялки.— Я пропо-

ную черкнути за преуспіяніє і рачительство в інтересній спілці пишної кралі, чарівної Докії,— підморгнув він хазяйці...— Ібо все, що милує тутки наші очі і всолодчає уста, все сіє від добродійки: мадама увійшла в сюю храмину з щастям готовим і наділила ним пана Антона, а по ньому і всіх нас... Так от, за красу господині і за сопричастіє, як побажав пан старшина, до сії спілки і нас.

Докія, бодай і не збагнула високомовного слова пана писаря, а спалахнула вся, засоромившись, аж зашарілась; Антін теж striхи поморщився, але радість, сп'яніла та пишна, в його персах варом кипіла, і в тім варі потонуло одразу неприємне, навіяне враження.

Старшина самовтішно оправився, батюшка усміхнувся, а матушка пригрозила писарю пальцем. Проте його бажання було весело зачарковане.

На той час відчинилися двері і на порозі з'явилася баба з нарожденцем Марком.

— Ось кого привітаємо,— підняв батюшка повну чарку,— воззичем же сему плоду чрева її, сопричтенному днесь до лона християнської церкви, возжелаєм йому благоденственного, довговічного житія на радість і на втіху, як прирожденним родителям, так і духовним батькам по хресту.

З галасом випили за здоров'я хрещеника, і в хаті запанував перебивчастий гомін: господарі цілувались з кумами, вітаючи кожен кожного, садовили дорогих гостей за другий стіл і частували їх гойно, а почотні гості уминали тепер за обидві щоки ковбаси, буженину, поросятину, драглі, пироги і інші святкові наїдки.

Баба Мотря тим часом повістила господарів, що на дворищі уже збираються люди, так щоб квапились їх зустріти й посадовить за обід, а що в хаті тут порядкуватиме вона вже сама.

Коли вийшов Антін і Докія з господи, то справді ціле дворище уже було повне гостей, а в ворота надходили ще останні, що запізнилися. Почались обопільні вітання, зичення, чоломкання...

Жонота майже вся прийшла з гостинцями: котора принесла курку, котора качку, а котора крашанок або яблок — все те дарувалось на користь нарожденцю... Докія соромилась, дякувала щиро кожну гостю, а ухилитись од звичаю був не спосіб. Баби, на великих радощах, цмокались з виляском і з Докією, і з Антоном, і

одна з одною, а чоловіки уклонялись поважно хазяйці, віншували її з сином поштиво, обнімалися мовчки з Антоном, а проміж себе віталсь за руку.

На дворищі стало метушливо і гомінко, як на шарварку: гості, хоча поки що й стиха вели проміж себе розмову, але ж їх набралось такого, мов на добрім торгу. Господарі поспішили розсадовити їх з розбором круг скатертей і зараз взялися до частування.

Чоловіки вставали поштиво до чарки, брали її в руку з повагою і, замисливщись трохи, промовляли коротко «дай же боже», або «пошли господи», чи просто «будьмо», та й перевертали хутчій її в рот; а потім, крякнувши, утирали вуси рукавом чи полою, дякували господарів одним словом «спасибі» і мостились до пирогів та до наїдків.

Жінки ж були зголá церемонні, і з кожною на частування впадало часу дуже потратити. Найперве, жодна з них не брала припроханої чарки до рук і намагалась, щоб наперед хазяйка пригубила: «Покуштуйте ж самі: в чиїх руках, в тих і вустах!» Хазяйка, звичайно, відпрохувалась з великих причин, що вона зроду не п'є, що батюшка з старшиною примусили її чарку торкнути, так у неї й голова замакітрилась.

— Миру-то, спасибі вам, скільки,— кланялась низько хазяйка,— коли мені за кожною чаркою сьорбнуть хоч по крапельці, так я за десятою і звалюся. Даруйте вже мені, тіточко, слаба ще я... Призволяйтесь, милості прошу!

— Та хоч ковточок,— намагалася гостя, додаючи з ухмилкою: — А мо, то отрута?

— Що ви?? Даруйте... вшануйте... — просилась хазяйка.

— Та хоч пригубте ж!

І хазяйка зневолена була хоч умочити губи в горілку; тільки по тому зважувалась уже гостя взять чарку до рук. Але тут починалися нові церемонії: молодиця, держачи чарку, витирала насамперед чепурно свої губи полою керсетки, далі хрестилась і примовляла довгі зичення: і щоб дитина росла на втіху матері буйно, і щоб була щасливою та багатою, щоб і своїх дітей, унуків та правнуків дочекалася, і щоб у матері-господині і що рок був пророк, і щоб хліб родив,— щоб токи аж гули, а засіки аж гнулись, і щоб бджола роїлась... Взагалі ж —

усім живим на здоров'я, а помершим душам царство небесне!

Хазяйка мусила до розмаїтих, безкраїх сих зичень вклонятися низько і, знай, припрохувати: «Проше, паню... призволяйтесь, будьте ласкаві!»

Нарешті молодиця зважувалась сьорбнути з чарки, але відпивала лише ковточок і, скривившись, як середа на п'ятницю, проквиляла: «Ой, мамо, яка пекуча!» — та й повертала чарку хазяйці.

Тепера наступала черга й господині благати гостю, аби випила чарку до дна: вона прохала не ображати її, не гребати частуванням, бо через недопитки дитина буде кривобокою, та й не годиться доливать чарки, а коли вихлюпнуть горілку на землю, то недорід буде.

Переконана досвідом гостя відпивала ще трохи, але знову з болізним криком: «Ой ненько, уп'юсь!» — силкувалася всунути чарку хазяйці. Знову починались улещання, припросини, змагання, і так до чотирьох-п'яти раз довжилась справа, аж поки таки не допивала гостя чарки до дна, на доказ чого і перевертала її, а інші баби виплескували останні краплі угору, щоб так от і діти вибрикували.

Поки Докія обійшла півкола жоноти, Антін встиг уже двічі почастувать хазяїв і прилучився тепер до жоноти.

Антін уже був у райськім настрої, коли почав частувать молодиць: спочатку намігся він знову з Докією похристосуватись, а потім давай жінкам та бабам вияснити, як він своє подружжя коха, і нарешті став з усіма чисто чоломкатись...

— Що ж, і мені можна похристосуватись? — обернулась до Хруща гарнесенька білявенька молодичка Ярина, та сама, що в волості раз його зачепила.

— А чому ні? Такий день... таке свято! — усміхнувся той щасливо.

— І кортить з таким закоханим у жінку поцілуватись, я ся бою за очі...— соромилась знадливо Ярина.

«Моргуха»! — пригадалось Антонові, як її назвав старшина, і він зустрів її погляд одважне.— Так, моргуха,— щось лоскотало йому всередині і поривало веселі гадки,— але гарна, най її мамі стонадцять... зухвала!.. Проте всім їм до моєї Докії, як до неба!» — Що ж, будемо ся христосувати? — засміявсь він уголос.

— Та вже раз мати породила! — І білява красунечка тричі поцілувала всмак пана господаря.

— Ну й губи, як вогонь! — зауважив Антін і підніс повну чарку Ярині.

Після перших чарок і закусок між хазяями розпочалися статечні розмови; звичайно, перше питання було про землю і про долю їх ярини, а найпаче — пари, що до панського повороту дідича не можна було розв'язать тії справи, а вона була серцем цілого сільського життя... Далі бесіда зачепила й посуху.

— Ет, що там про ярину і базікати,— загомонів статечний, середнього віку господар Василь Щупак,— нащо його й сіяти? Адже все їдно, що напропале в попіл кидати зерно!

— Авжеж,— одізвавсь на те другий, молодший, русявий, з кирпатим носом Дмитро Любайстер,— посухи такої й не чути, а бодай тобі на сміх хоч порох скропило, а то аж курить, та не то на толоці, а й на царині.

— Ох-ох! — зітхнули деякі.— Що то буде?

— Та ось,— заметушився Любайстер,— напровесні ще в вогку землю кинув я з гелетку * вівса; ну, як пригріло сонечко, він і почав ся витикати щетинкою... Присядеш було та оком накинеш, дак так оксамитом проти сонця й яріє... І що ж би ви, пани-брати, думали? За два тижні все геть пожовкло, зів'яло... а хоч би тобі стеблинонька ся лишила, тільки-но горобці знайшли собі там утіху: кубляться та у порослі зерна шукають.

— Ох, прогнівили ми, видко, господа бога,— зітхнув тяжко дід Свирид і перехрестився,— незабаром і голод прибіжить з царини та й осяде марою в селі, а за голодом ся покваплять услід і хвороби, і лиходійства, і всілякі напасті...

— Що ви, дідуню, пророкаєте нам страхи, аж серце мліє,— відповіла з докором бабуся, що сиділа між статечними хазяями.

— А що ж, пані ткачихо, даруйте: хіба мені самому не боляче про тоту біду вам гадати, та ба — перед вочі стоїть! Уже наколи ластівка вриваєсь у хату, щоб крапельку води роздобути, то дощу годі чекати, а коли галич не в поле летить, а над цвинтарем грає, то уже не сподівайся добра!

* Гелетка — міра ваги, півтора пуди.

Всі принишкли, і ніхто не зважився суперечити діду, бо кожен спочував серцем, що дід щиро говорить і праведно; а все ж виявлена дідом картина прийдешнього, неминучого лиха уразила всіх такою тугою, що аж голови всім пригнітила, тільки рясні чарки та смачна їжа затуманили отяжені голови і помалу розвіяли тяжке враження.

А за воротами збіглась ціла юрма дітей; інші, полохливіші, крадькома з-поза трямків виглядали, а другі, сміліші, чіплялися по тинах та голосно закидали про їжу і про присутніх. Докія, запримітивши дітвору, взяла пирогів в хустку і підійшла до перелазу; кинулись були навтіки хлопчата, та, зауваживши, що хазяйка винесла їм гостинці, стали вертатись, а далі з пирогами в зубах чіплялись уже на самі ворота.

Орися, вистроєна, як лялечка, не відходила від казанів зранку, де була й Хвеська, і бігала по леваді, заливаючись дзвінким, ясно-радісним сміхом, а тепер викотилась клубочком на дворище і злякалася, затесавшись у таке велелюдне товпище. Всі звернули увагу на милесеньке та гарнесеньке дівченятко і стали проміж себе шептатись. Деякі молодиці знарошна милувались дитиною голосно і жадали, щоб і законний син таким же удався...

Антін морщився від таких пожадань, а проте йому було дуже весело, і він, знай, частував. Докія похопилася покликать доньку до себе, щоб завести її куди-інде та урвать неприємне базікання; але Орисі не було змоги підбігти просто до матері, а тра було манівцями обійти довгі купи людей...

Осмілені пирогами хлоп'ята погукували і реготались зухвало, кидаючи тепер з-за воріт всякі прізвища і уваги до статечних гостей; іноді который з них зупиняв окриком лобурят:

— А киш! Чого ви налізли тут, чортенята?!

Але Докія, зачувши те, заступалася:

— Най глядять і ся бавлють; адже се майже їх свято!

А Орися, озираючись полохливо, тим часом прокрадалась попідтинню до мами.

— Ач, як намальоване! Як панятко! — вихоплювались хоч і тихі, але чутні голоси з чоловічого кола; а деякі жінки відповідали на те:

— Що ж! Такого заводу!

Докія з тривогою кинула оком на чоловіка, але той за галасом та гомоном, що зростали чимдуж, не дочував тих речей, та до того ще й умлівав од сп'янілих роскош; проте, на всяку пригоду, Докія порадила йому вернутись до почотних гостей у хату, а сюди, до жінок, прислать бабу Мотрю.

Якраз до речі вийшов Антін: бо коли Орися повз ворота проходила, то шибеники почали їй гукати: «Байстря! Байстря! Глянь-но сюди!..» — і Орися поверталася. Се викликало у дітей спільний сміх.

— А розумна, зна своє прізвище! — зауважив якийсь більшенький хлопець.

Розлігся навкруги нестримний регіт; навіть дехто й з старих усміхнувся, потураючи таким жартам... І знов аж луною покотивсь окрик:

— Байстря! Байстря!

Ображена такою жорстокістю від привітаних нею ж дітей, Докія замало-мало не розплакалась перед миром і з сльозами у голосі гукнула Орисі:

— Ходи-но хутче до мами, а то за мою ласку ще й поб'ють тебе у нашій господі!

Всі були засоромлені, а деякі статечні люди й обурені.

— Ну й розпустили ж чортових голопуцьків! — гримнув хтось з хазяїв.

— Та ви їх, дядьку, лозиною! — озвалася молодиця.— Там і мій шибеник, так з його й почніть.

Хтось справді підвівся і попростував до воріт, так дітвора не дочекалась на його, а з галосом та вереском прожогом розбіглася, куди луча.

А втім, сей прикрий випадок небавом був затасований чаркованням, яке, додамо, тепера кружляло хутчій; не то добродії, а й молодиці чарки уже не барили.

Коли Мотря прийшла, Докія, доручивши бабі гостей, відійшла з Орисею на леваду і попросила Хвесю не відпускати її, а коли втомиться, то краще нишком віднести її до ванькира і там за грубою положить спати. Сама ж вона до гостей не вернулась, а подалась у садок, в скритий затишок, і сіла на дернині під яблунею, облитою, як молоком, блідо-рожевистим цвітом. Тут було гарно. Ніжний дух вишневого цвіту відгонив злегка гірким мигдалем і заспокоював лагідно нерви, а безжурне, невразливе щебетання пташок розвіювало на душі їй гризоту.

Докія, проте, почувала в своїм серці образу, і голосна радість, що зранку була огорнула її теплом, опадала тепер осіннім туманом, лишаючи в серці-но холод, а в цьому холоді ворушилися знову заколисані спогади і надихали молодиці смуток та жаль: не лайка дурних і свавольних хлоп'ят обурила її душу, а та потайна, непримиренна злоба, яку ховала до неї громада і якою поривалась на її ж бенкеті, за її хлібом-сіллю оганьбити, принизити її перед господарем: і хто віда, може, й її єдиний заступник напослідок буде злобою тією здоланий, може, сподівана і жадана дитина принесе замість лагоди й щастя самі лише нерозважені сльози?..

Докія журно замислилась, а лиховісна нудьга огортала її міцніш і міцніше; в обіймах тих не почувала, сердешна, як з очей по щоках її котилися сльози і падали на руки дрібним дощем...

Але на дворищі гомін зростав, долітав до садочка якимсь різким, невладнованим гамом і не давав Докії виплакать своє горе: життя каламутною хвилею тягло її в прірву.

Утерши очі, Докія пішла поволі левадою аж до обори і зупинилася там під повіткою, не бажаючи встрявати людям на очі з напухлими віями і з неподоланою мукою в серці...

VIII

Гості, упоравши локшину й борщ, взялись по третій чарці й за печене. Пристойність і ввічлива повага змінились тепер на п'яне розвілля й недбалість; гомін буяв; вчувалось між жартами, реготом різке, прикре слово; вибухла з його суперека, зростала до лайки і пригрожувала ще гіршим...

З ближчого від повітки краю, не варуючись аніже, гомоніли про оженіння Антона, про його жінку і про його дочку Орисю; знати було, що розмова про них не уривалася, а зростала і без Докії стала вже спільною.

— Ось що цікаво,— лящала немолода уже жінка, Олена Цвяхова, обертаючись до жіночого гурту,— яку дитину тамта Докія більше любитиме, чи самосійну, чи законну?

Докія стояла, як на розпеченому залізі; на превеликий жах, зауважила вона, що Антін вийшов з хати і по-

дався до баби Мотрі... Вона б порвалась напроти, щоб своїм присуттям зірвати злі, п'яні патяки, так не слухали її ноги, а затиснуті в горлі ридання дух забивали: вона побоялась з своєю образою і сльозами виткнутись п'яному миру на очі, то й скам'яніла на місці...

— Що ж, для матері всі діти однакі! — відізвалась Ярина.— Якого пальця не вріж — все болить.

— Ох, тото, коли одного батька діти,— устряла в розмову й сусідка Докії, Мокрина, —а коли від розмаїтих...— засміялась вона огидно,— сказано: від милого та любого — дитина є люба, а від нелюба, покривача — дитина є згуба!

— Ой так... ой так... до правди... на рани Йсуса! — забелькотіла якась п'яна баба.— Докія тоте байстря буде борше кохати й жаліти... як оце хлопське... Ані порівняння!.. Ой, ой! Покритка Антонові ся дасть узнаки... бодай не казати!

Спалахнув Антін од таких негожих нахабних речей і гримнув до баби Мотрі:

— Оханіть тамту свиноту... В моїй господі і за мою хліб-сіль паскудять так мою жінку! — він показав пальцем праворуч і вернувсь, ображений вельми, у хату.

Коли б же було хоч трохи тихіше, то статечні люди й самі оговтали б розварених, нетямущих гостей; але навкруги стояв такий гвар і галас, що й Мотря не второпала чи не дочула онука і похопилась лише з пляшкою до частування туди, куди показав їй Антін.

— Та що ви там, баби, не провадьте, а такої жінки, як у Антона, дай бог всякому,— загомонів красивий, немов з спижу вилитий [2], молодий ще господар, з чорною чуприною та лохматою грудиною, що з-за пазухи виглядала, брат Любайстра, Валент.— Сичіть, не сичіть... байдуже! Ваша піна від заздрості... А пані Антониха всіх вас під ноги підтопче... і красою, і вдачею, і працею... та й край!

— Роботяща, гріх слова сказать... Уже така хазяйка, що другої годі й шукать! — згодивсь з чорнявим і дід Свирид, хитнувши сивою, як лунь, головою.

Се збурило декількох молодиць, а надто єдну, що з білявою поруч сиділа,— чорнявого жінку, Марину.

— Чи ба! Знайшла уже і заступців, моргуха! — засичала вона, стріляючи на чоловіка пекельним, роз'ятреним поглядом.— Я вже й не кажу про свого,— махну-

ла вона рукою,— сором людей... Чого регочеш? Знаю, знаю... варто-но якій-небудь... за вибаченням... оком моргнуть, дак ти уже і слюни пустив!

— Но-но! — пригрозив їй Валент.

— Дай покій! Я на таких і рукою махнула, а ось мені дивно, що і старий, древній дід, а туди ж! Маєся розуміти: покритка всякому ласа!

— Смак! — гикнула п'яна баба.

— Ет, покритка! — кивнув головою докірливо дід.— У тебе-но в голові одна капость... Людина вона хороша, ось що!.. Розумієш, людина з серцем, а не з цеглиною... Душа в неї є... розумієш — душа, а не сама лише капость, як в тебе.

Дід тільки плюнув з огидою і почав беззубим ротом мняшкурить свинину.

— Так, так,— зауважив підтоптаний уже і шпакуватий господар, Клим Грабовський,— щасливий Антін... поталанило... розбагатів як! От-от, гля, на посесора вискоче і Кордишівку візьме... А все жінка: вона йому щастя принесла.

— І в шапку, і в колиску...— злюще вставила Любайстрова жінка.

— Ге-ге,— вів далі Грабовський, не звертаючи на слова молодиці уваги,— з харпака, з п'янички — та зразу... бий його сила божа! А все жінка... Недарма і в пісні ся співає, що, мовляв, за хорошою та за доброю жінкою і чоловік молодіє... і хата сміється... а за лихою — і в полі сохне, і в оборі дохне...

— То, проше пана, про чоловіка, а не про жінку співають,— огризнулась Мокрина.

— А що ж, любі пані сестрички,— обернулась до своїх знайомих білявочка,— коли доправди байстрята щастя принося, то чому ж пак нам не поталанити своїх чоловіків? Наведемо їм байстрят, та й уже!

— І овшем! * — підхопили весело молодиці.

— А тобі й не гріх за своїм чоловіком,— зауважила баба.

— Ой кара божа! Слабе, та хирне, й з печі не злазить...— махнула Ярина рукою.

— Та чоловіки всі до жінок незугарні... Їм аби гречка! — огризнулась Марина.

---

* Звичайно, з охотою (*польське*).

— Так і нам до гречки! — приснула сусідка Докії Грабовська.

— І овшем! — підхопили весело молодиці.

— Шкода-но тільки, що москалів брак...— підкреслив шпакуватий господар.

— Проше пана, не турбуйтеся, і без москалів ся обійде,— відрізала, підморгнувши, білявка Ярина.

— Аби хіть! — протягла упевнено жінка чорнявого.

— А я тепер свою дочку буду за патли тягати,— додала Олена Цвяхова, що цікавилась, яку дитину Докія буде більше любити,— тягатиму, єсли не придба мені самосійка: покриткам тепера — хода!

— Ще б! — підтримала бабу сусідка Докії Мокрина.— Я теперки щодень ходитиму до Докії в науку.

Якраз на се надійшла до гомінкої купи жінок баба Мотря і, почувши їх злостиві поклепи, обурилась душею цілком.

— Що ти плещеш, плетухо? — гримнула вона гнівно на молодицю.— Знати, у тебе ні сорому, ні сумління! Прийшла сюди в гості, поживаєш собі на здоров'я хазяйське добро, та, в дяку, хазяйку й потіпуєш?!

Всі застидилися і похнюпились; але люта сусідка не оханулась, а відсікла бабі:

— Ой кара божа! Я за ваш хліб та за вашу сіль півня принесла... А правди, бабо, не заховаєте: вона вийде наверх, як олива...

— Заціпте їй вершу,— крикнув грізно Грабовський, чоловік отієї сусідки,— не то, будь я вражий син, коли не виволочу її за патли з тамвідте...

— Що ж, коли тут за кожне слово... за правду... напасть... так я і сама піду геть з цього... брудного... дворища.— І сусідка похопилася відійти далі від розгніваного господаря.

Докія не стерпіла сього нелюдського вчинку; вона заридала, заголосила гвалтовно і прожогом кинулась в хату, крикнувши бабі Мотрі:

— На бога, бабуню! Віддайте їй півня назад... віддайте їм кури і все... Я не прохала ніц... Я нікому нічого... За віщо ж мене... Ой мамо!!

Несподіване з'явище господині, її сльози, її гвалтовна знevaга вразили всіх тяженним докором і майже витверезили юрбу. Всякий збагнув тепер огидливість отакого поводження з благодушними господарями, що дба-

ли щиро привітати у себе селян і потрактовать їх на славу, всяк почувсь на мерзоті, у якій — чи прямо, чи стороною,— а й сам приймав участь і не захистив від образи безневинну хазяйку... Але чимдуж гризли себе винуватці, тим більш наважали зіпхнути на чужі плечі вину. Чоловіки, звичайно, присікались тепер до жінок, а завстиджені баби до того змішалися, що не знали, як себе й оправдити, та почали лише напастувати одна на одну: зчинилась буча і наколи б не сховалась за повітку сусідка, то її б було бито... Дехто з завзятих господарів підступили уже були до своїх господинь для науки, так Мотря ж кидалась і туди і сюди, силкуючись спинить суперек у і вгамувати бешкет несвітський: вона благала всіх чисто знову сісти, докінчить обід і запить його варенухою... Хоча й велика більшість і згодилась на запросини баби, але перших безжурних веселощів шкода уже було вернути, а варенуха розпалювала лише гризоту й загару...

Докія, як ускочила в сіни, так і кинулась в хижу, упала на лантухи з борошном та й залилася безпорадними слізьми. Долітав до неї з дворища галас, якого пронизували часами і визкіт, і крик, та Докія не звертала уже на них уваги; не раз відчинялися й двері із хати, і тоді вихоплювавсь в сіни буйний гвар, разом з реготом, але й його майже не чула Докія за своїм голосінням та лементом: страшна боліч проймала її серце ножем...

Аж ось хтось у сінях пом'янув її ймення, і Докія враз стрепенулася, утерла сльози і стала прислухатись: про неї питалася паніматка...

— А де ж наша господиня люба, пані Докія? Я б з нею залюбки проходилася, а то в хаті, як у печі, аж варить.

— Не знаю, паніматко, де вони! — відповів молодий голосок Хвесьчин.— Я й сама їх шукаю,— дитина плаче...

Знов рипнули хатні двері; хтось увійшов в сіни і загомонів хриплим голосом грубо:

— Достоуважаемая матушка, милостивая государиня і прекраснійшая мадама! Дозвольте підставить вам руку, щоб у проходку совместно... де-небудь... на чистом воздусі... под древесними струями проведьом урем'я... а потому розшукаєм і мамочку-хазяюшку...

— Чи ви при собі? Добре б, не дай боже, про мене

подумали! — відмовила писарю матушка...— Про вас така слава йде...

— Ха-ха-ха!! — аж заржав писар.— Пустяк діло... канітель... Не звертайте уваги... Подозвольте ручку — тепер же к тому день... і між хлописьками вештатись пані мадамі даже непристойно...

— Та ви, вибачайте на слові...

Голоси стихли і потонули в надвірнім шарварку...

Докія поквапилась опорядити себе хоть трохи, щоб до дитини побігти. Вона оце тільки згадала, що від самого ранку, як понесли нарожденця до церкви, то й не годувала його: це її стурбувало... Матерній потяг заглушив у неї сердечну болiч... Докія вскочила в сіни, відхолодила водою намучене, з підпухлими очима обличчя, поправила волосся, очіпок та й увійшла нишком у хату, щоб прокрастися до ванькира, але в хаті від тютюнного курива, від пари й від всякого духу стояла така важка, непрозориста мла, що ніхто й не помітив приходу хазяйки, тим паче, що всі — і баби й куми — були скупчені круг почотного столу і захоплені цілком бесідою, яка займала їх інтереси.

Батюшка оповіщав, що одержав від дідича лист, в якому той пише, ніби у Кордишівку прибуде лише по великодніх святках, і то на малий час, доки не віддасть свого маєтку в посесію, що, мовляв, без посесії йому тепера несила і що просить самого панотця, щоб посесора йому вишукав.

Ця вістка приголомшила всіх присутніх, а надто Антона; у його від збуреної тривоги аж хміль з голови вискочив. Хоча й в останній рік позичка в банку і відсутність пана бентежили помалу селян, а проте вони були певні, що спілка за довгі часи взялася непорушною міццю, закріпилася і що зламати її несила... І от, нá тобі — як грім на голову — посесія! Звичайно, посесор не захоче уже спілки, а загориться гарбати сам собі бариші... А що ж тоді станеться з кордишівчанами? Та їм же без землі видима погибель!

Стурбована юрба тислася з цікавістю круг стола, не спочуваючи ще цілком свого лиха, а розуміючи лише, що це якийсь розбишацький, несправедливий, гвалтовний напад на їхнє буття...

— Як же це посесію? — не тямився старий дід, поштивий кордишівський господар, на прозвище Цап, роз-

водячи непокійно руками.— Ісконібє живу я на світі, а й за крепацтва і від волі... про посесію у нас не було й чутки... Та от, люди добрі, і вам відомо, що від самої волі ми держимо і у небіжчика, і у нашого дідича землі на спіл... Так виходить би то, що без нашої ради та згоди і тамтії справи вершити не слід. Скільки вже часу минуло... зашрубилося... мовляв, заросло... Так-то, панотче!

— Та земля ж панська, а не ваша, діду,— відперечив батюшка,— а всяк своїм власним добром порядкувати ладен, як захоче...

— Гм! панська земля,— похитав головою незгідно старий.— З одного боку, воно нібито так, а з другого — так земля і нам не чужа... адже вона за віки стільки нашого поту і нашої крові вбрала у себе, що аж приросла до нашого тіла... та й уже!

— Ох, правда! — зірвалися співчулі зітхання в юрбі.

— Та вона... тота земля... насамперед не чия, а божа,— зауважив глинянський мудрець-кум.

І дід, і другі бесідники кивнули головами на згоду.

— Хе,— усміхнувся батюшка,— он ви, добродії, з якого кінця... Та розміркуйте ж, не тільки земля, а і всяке зело, всяка твар, і всі ми — все боже... Та що ми? Те, що не є по світах: і сонце, і місяць, і зорі небесні — все то є боже і під його святою волею пребуває... Восхоче господь — і сонце погасне, і земля наша ся пойме вогнем; восхоче господь — всяка жива твар вигине, упразниться, а мерці ожиють і возстануть од гроба, яко возстав-єсь і син бога живого Христос.

Всі замислились. Батющине слово вчинило враження, та разом і пригнітило всіх тяжкою нудьгою.

— Так що ж воно се? — після довгої перемовчки обізвався знов дід.— Тобто і те, що ми власними плугами зорали-сьмо і власним зерном обсіяли, все наше добро і вся наша праця — виходить, не наша, а панська? Пан візьме та й оддасть тоте все — нашу кривавицю — посесорові, а той уже дрючком нас з царини? Га? Чи так пак, чи як?

— Ні, діду, того пан не учинить,— заспокоїв батюшка,— що шите, те крите... Сей урожай зберете ви конче на звиклих умовах; а от з осени уже земля перейде до рук пана посесора...

— Так коли на сей рік не вільно умови ламати,— підбадьорився дід,— так не вільно і на тамтой, і на там-

інший, адже ми не на їден-но рік брали спілку, а майже четвертий десяток тоту землю держим... Ми з-за того, мо, і за наділи не сперечались, що нам обіцяно спілку... Ну, коли спілка, так наділ — байдуже... А тепера, на бога, що ж то?

Загули селяни; в хаті знявсь гомін поремстливий.

— Та притніть же розумом, пане діду,— загомонів наставниче батюшка,— збагніть, що громада на десять літ у дідича спілки не брала, а брала порочно, з року на рік: це б я найняв у вас хату на рік, та, промешкавши, знову б найняв на другий, а там знову на третій... і таким робом хоч би й через двадцять літ перемешкав у вашій хатині, то невже вона через те стане моєю, власною хатою? Ви мені, діду, скажете, щоб вибирався, бо хата потрібна для вас самих, а я вас, прирожденного хазяїна, буду мав помелом гнати за двері?

Дід почухав потилицю; панотцеві слова вразили його видимою правдотою, але все ж сама причина з землею здавалась йому неможливою і гвалтовною...

Старшина, розхристаний і розварений, сидів, як той сич, і сопів та витирав руками з чола і з лиця піт; рясними, буйними краплями виступав той щомить та брудними патьоками збігав по щоках і по вусах. На око, так старшину ні на гич не торкала посесія, до неї б то він був байдужий і не плутався й словом у бесіду; але теє було лише на око, а насправді, так він зразу збагнув, невзираючи навіть на хміль, що посесія розорить хрестян, і міркував, як окошиться те на його персоні. Вислід лягав йому на користь: очевидячки, посесору старшина буде найпотрібнішим — і на те, щоб приструнчити, пристрашити селян, і на те, щоб збити їм ціну, а ніколи посесору без старшини не обійтися, то й старшині мусить перепасти від його чимало всяких вигод... Разом кажучи, з пана сала було мало, бо той тримав руку селян, а з посесора буде набуток. Та, пріч того, й самі селяни не будуть тоді перед ним кирпу гнути, як ниньки, а кланятимуться йому в ноги, щоб заступився... А коли кланятимуться, то не з порожніми руками. Заспокоївшись на такім порозумінні, старшина знову став благодушно всміхатись і рухами та підморгами то ту, то іншу сторону підпаляти.

— Ось що, панове,— заговорив нарешті Антін.— Коли дідич наваживсь здать свій маєток в посесію, то нам се

буде розор, і дідусь-кум справедливо мовляли і про наші наділи, і про загин; та і батюшка, превелебний отець наш, теж справедливо казали, що кордишівська земля є нашого дідича власність, а звісно, кожен властитель має волю порядкувати своїм майном, як хтя, і ніхто ламать його волі не може... Знати, і нам лобами ковадла не розсадити... край! А проте і пропадати пропадом... задарма... за пробі не хочеться... Так що ж його почати? Як ся рятувати від смерті? А ось і моєї дурної ради послухайте! Наколи вже нам тії посесії ся не збути, то не пускаймо сюди хоч чужого посесора, а візьмім посесію ми самі...

— Як самі? А гроші? — почулись зусюди питання: всі так були ошпарені сею думкою, що аж остовпіли з дива.

— А так-таки — самі, цілою громадою й візьмемо,— провадив упевненим словом Антін.— Адже дідичу потрібні-но гроші, а хто їх дасть — все їдно, а, мо, ще нам попільгує... Де, кажете, гроші узять? Ой-ой! Зробить складчину — й край! Багаті дадуть більше, убогі — менше, а у кого за душею і копійки дастьбі, то за тамтого доложимо, а він одробе... А землю або попаюємо нарівно, або ліпше порати будем гуртом: з прибутку зараз заплатимо рату, а рештою ся поділим.

— Благу думку подав осьо вам, Антон,— ухвалив батюшка,— воїстину у їй ваш рятунок.

— Добряча думка, дай боже йому здоров'я,— додав Цап,— а тільки все ж щось не теє... була, приміром, цілий вік спілка...

— Та що вже там, діду, про спілку годі і мови,— перебив його статечний кордишівський хазяїн,— може, пан не подорожиться й посесію... А от кум праведно... дійсно: громадою взять, та й по всьому!

— Гуртом, гуртом! — загомоніли всі весело.— Всім згола... і поділить землю порівну... тобто на всіх...

Старшина досі мовчав; йому спочатку уподобалась думка Антона: стати посесорами гаразд... але кому? Статечним хазяям, багатирям і на голоті баришувати — то так! Але втиснуть голоту у справу і дати їй рівний, однаковий пай з заможними, то се вже дурниця,— і він обурився.

— Стійте, панове,— загомонів нарешті старшина, заледве язика повертаючи,— се діло тре-ба... роз-роз-жувати... Щось немовби не теє... не пасує... Я, виходить...

слідственно теє... свої гроші... копитал, стало буть — за харпака... босяка... лодаря... а землі йому рівну скибу... хе-хе!! гм!! А він би то харпак... п'яниця... ге!.. в отношенії... проше панство... мовляти — мене ще коверзуватиме... Щось не теє... хе-хе!!

— Н-да, нєкоє недоуміє,— згодився з старшиною і батюшка, пригладжуючи пасмо волос, що спадало на очі, і засукуючи аж по лікті широкі рукава,— може, до правди, вийти столпотвореніє вавилонське...

— Сесе вони бігме достеменно... у саме серце,— зауважив змірковано і статечний кордишівський господар.

— А й справді — на свій хребет босяків! — розвів руками і глинянський господар весільний батько Антонів, Чупринич.

— Так що ж се? Багатирі хтять на карки нам сісти, а нам би ся у них покрепачити? — загуло ображене вбожество.

Антонове серце більше лежало до спільного засіву і рівного паювання доходу; але в його душі на голоту горіла досада, та й не диво, коли вона за його ласку, за його шану, за його хліб-сіль оддячила йому такою зневагою, такою образою... Так ото він і ладен був тепер до заможних пристати, аби примусити отих нахабників босих покланятись та бабам язика втяти.

— А так,— обізвався Антін,— посесором може бути той, хто внесе пай, який призначать, а наколи й бідняк позичить у кого на пай грошей, то має ся розуміти [3]...

— Во... во,— аж скрикнув від радості старшина,— молодець! У самісіньке теє... у настояще місце... Стійте! Го-го! — підняв він руку, щоб урвать супереки.— Тут не час і не парахвія... щоб тоте всеньке розко... колупати... і в головах стукотить, гуркотить і теє... А ось краще: я оце на святках... цього, стало буть, тижня... скличу до себе статечних хазяїв... і ти, свате Антоне, приходь небезпременно... дак там... слідственно... і обміркуємо... А коли дідич поверне... то батюшка... виходить, священник... про всеньке йому теє... як по писаному... одлепортують... А тутки ось слід... за здоров'я Антонове черкнути... і за господиню... гм! любесеньку і за теє... за хрещеника... та й за добру думку... бо, чи теє, чи онеє... а вона визволить нас із біди!

— Вірно! Спасибі Антону! Визволить! — загукали жваво навколо, і обличчя у всіх пояснішали: звичайно, дякую-

чи хмільному туману, почуття взагалі притупилося, і збентежений настрій зразу пошивсь у безжурно веселий.

На сеє в хату увійшла Мотря, що й на ногах уже не твердо трималася:

— Даруйте мені... панотче, і ви, пане старшино,— заговорила вона, усміхаючись і кланяючись низько,— тамки таку бучу збили були... аж гвалт... ажо до бійки... Єзус-Марія!! Наколи б не надійшли матушка з паном писарем, спасибі їм, то за чуби б ся тягали господарі, а баби простоволосі видерли б одна одній очі... присяйбі!

— Хе-хе! Ото б і при посесії сталось... смертовбивство... розбій! — обізвавсь старшина.— Ну, та цур йому про теє... Де ж наша... люба чепурушечка... аку... акурат... ненька теє... господиня... най з своїх... почастує... з цукрових... мовляв... теє... ручок... піднесе...

— Варенухи для потухи? — підморгнула стара.

— Іменно... теє... смакухи,— крякнув старшина.

— Кликніть там, бабуню, Докію! — озвався Антін; він після розмов про посесію, а надто після запросин старшини знову був у добрім гуморі.

— Докія? — здивувалася баба і озирнулась кругом.— Та вона ж сюди ось пішла... Тамки її оганьбили, дак вона сюди... либонь, годує синка... Докіє! — гукнула Мотря в ванькир.— Дай дитину мені до рук... та ходи-но сюди... привітай, почастуй почесних гостей!

Завстиджена, сполохана вийшла із ванькира Докія, вийняла з печі горщик, обломила покришку з тіста і, підійшовши до столу, налила всім чарки. З галасом і добрими пожаданнями вихилили гості запашний та смачний трунок, ухвалюючи хист і здатність хазяйки...

— А покажіть нам, бабо, теє... піднесіть ближче того... того пуцвірка, голопуцька,— хихикав, умліваючи, старшина,— ми розгледимо гаразд новохрещеника... як ся вдав, чи як варенуха, чи теє...

— Ет, катма що й розглядати... поганеньке нівроку,— зауважила, сміючись, баба,— і ніс бараболею... і губа вип'ялась... і ген немов таранкуватий.

— Не гудьте, бабуню, мого сина,— збентеживсь Антін,— він підросте й вилюдніє... лицарем стане...

— Е, внуче! Рости не рости, ябко від яблоні далеко ся не відкоте...

Гостям було ніяково. Помітивши, що Антін аж позеленів з лютості, вони до шапок стали братись. На ту

мить на порозі світлиці з'явилась Орися, гарнесенька, з великими променистими оченятами і жарким рум'янцем...

— Он тота чужа,— не вгамовувалась захмеліла цілком баба,— і мале ще, а диви, немов паняночка, мов янголяточко... Ба, що й казати, що й міркувати: кров не та!

Антін аж заскреготів зубами і ледве-ледве утримавсь кинути бабі при людях лайливе, образливе слово.

IX

Як вийшов з хати Антін провести своїх почесних гостей, так і не вернувся назад. Докія цілу ніч переплакала, збагнувши, що чоловік не подарує їй тих образ, що одержав, бодай і від чужих напасників, а все ж з причини її минулого. Не далі як ниньки уранці вона сподівалась, що новий гість заглушить те минуле, полагодить її з миром, а з дружиною злучить нерозривним кільцем; не далі як ниньки уранці вона марила ще про добру згоду і щастя в сім'ї, з якої напевно не викинуть і Орисі... І враз, в одну мить усе це — розбите, розвіяне нелюдськістю жорстокого миру... А вона ще гадала у того миру чулості запобігти та ласки... гай-гай! Навіть єдина щира бабуня, єдина кревна душа, і та не пожалувала. І от луснула видута з піняви банька і проїдними, вогнистими краплями лише їй впала на серце...

Докія підійшла до Орисі і довго та пильно придивлялась до своєї коханої доньки... Якісь не то спогади, а потайні почування прокрались теплими хвилями їй до лона і вразили гризотою душу; дитинонька ж спала безжурно, а ясна, як зірниця, ухмилка не злітала їй з розжевреного, привабного личенька.

— Нащо я тебе на світ породила? — голосила мати, не відводячи очей від сирітки.— Не вимолила, не виблагала я тобі долі у бога, і будеш ти за гріхи мої поневірятись на сім каторжнім світі: ждатимуть тутки тебе посміх та глум, лайка та бійка, а то й гірший ще гвалт... Ой, не купила я тобі щастя, безголов'я моє, смутку мій любий! Ой, краще б тобі не дожити до мук безталанної нені, краще б тебе прибрав господь милосердний...— І з очей її падали буйні сльози на дівоньку, і, певно, були занадто пекучі, коли від кожної краплини здригалась Орися.

Як вийшли люди із хати, баба притьмом упала на лаву та й заснула тяжким, мертвим сном; прокинулась вона аж уночі і почула тихе голосіння Докії, та й згадала все чисто: і злі пересуди гостей, і своє прикре, сп'яна кинене слово... Їй стало невимовно жаль своєї невістки бездольної, яку вона сама, в додачу усяких наруг, вразила боляче словом, може, болячіше за всіх...

Мотря, хитаючись з чаду, невірною ходою підійшла до Докії, одвела її від Орисі і посадовила на ліжку.

— Приляж, заспокойся, засни хоч крихотку, моє серце, моя дитино! — зашепотіла стара, свою внукову чуло голублячи.— Зобидила, образила тебе й я, дурна, з п'яних очей... Ладна б оце вирвать свій лизень, та що ж? Не вирву прикрого слова... Даруй же мені, голубко, пробач мені, терпеливице! Адже я тебе й Орисю щиро кохаю... адже тоте я з дурощів ляпнула... Ох, най мені зараз заціпить!

— Знаю, бабуню... ви любите нас... ви одні-однісінькі в нас... — виривалися трудно у Докії слова.— То уже божий попуст... так ся судило... Гріх на мені — ну всяк і кара́...

І Докія припала до сухого, костлявого лона своєї бабусі, без голосіння, а тільки здригаючись, немов чим подавилась.

— Заспокойся, ріднесенька... Я побалакаю з ним... я його наставлю на розум, вгоноблю, ублагаю, а час ще допоможе — він гоїть гризоти... Дасть-бо знов спокій і покриє забуттям всесіньке...

Докія не перечила; але в серці у неї кублилась безпорадна, непрозориста стума.

Коли другого дня в обідню годину вернувся Антін, то Докія аж похолонула з дива: так його обличчя зразу постаріло, стало хмурим, як ніч, і згола чужим. Не то жінці, а й бабі не промовив унук жодного слова, а тільки-но дістав з мисника пляшку горілки і вихилив одну за одною чарки три в рот, без передишки й без заїдку хоча б хлібом; від обіду рухом голови він відкаснувся і попрохав, та й то одним словом, квашеної капусти. Коли ж по обіді підбігла до його, за звичай, Орися почоломкати в руку і погойдатись, то він, хоча й не одсунув руки, а проте понуро промовив, мов гримнув:

— Не обридай, до матері йди!

Зачувши уперш на віку такий недобрий, неласкавий голос, налякана дитинка з ревним плачем побігла до нені.

Баба наважилась вступитися за сирітку.

— Сли ти-сь на мене розгнівав, унуче,— промовила вона чуло,— то даруй старій бабі... ляпнула нісенітницю — каюсь... Уже занадто п'яна була... вкрай... Так коли на мене, то не покладай же гніву на неповинних.

— Годі, бабуню! — утяв Антін.— Щоб про тоте і мови не було в моїй хаті.

— Так, може, й я тутка зайва?— образилась різким словом Мотря.

— Не про тоте річ... а годі! — гримнув Антін та й подавсь з хати.

— Сказився! Дурману ся обжер! — кинула йому вслід стара і додала вже Докії: — А я таки, унуко, піду додому, бо небавом і хата пусткою стане... та й тобі, серце, на самоті погодитись з чоловіком латвіше.

Докія кинулась до бабуні цілувати їй руки і благати зістатись хоч на малую годиноньку з нею, доки не одійде від пересердя Антін... бо і світ їй без бабуні немилий.

Мотря була зрушена і поступилась на прохання Докії, але все ж на тій думці стояла, що між чоловіком та жінкою третій не встрявай!

Минуло кілька днів, а тяжка тума гнітила сім'ю все ще незмаленим тягарем: у всякого нила душа і щось гризло до болечі серце; ні сміху, ні жарту, ні веселого слова чи вигуку не було чути в світлиці, немовби лежав отам мрець; навіть Орися, позираючи на смутне, заплакане обличчя своєї нені, теж притихала, нудилася і горнулася жалібно то до баби Мотрі, то до Хвеськи: мати пак їй наказала, щоб при людях, а найпаче при татку до неї вона не підходила.

— Коли тато вдома,— говорила вона, притискаючи з пориванням до свого лона занедбану всіми, а тим дуж укохану нею дитину,— наколи в хаті, то не підходь до мами!

— Не мозна? — питала Орися.

— Не можна. Бозя хлібця не дав, треба робити, а ти мені перешкоджаєш, от татко і сердиться.

— Бозя недоблий! — копилила губки Орися.

— Бозя добрий, то ми злі,— не слухаєм бозі.

— Не слюхаєм...

— От і ти, моя ягідко, завжди слухай маму...

— Мама цяця! — раділа Орися і, обвивши рученятами шию матусі, починала її цілувати.

— І коли татко дома, то не підходь: гуляйся чи з Хвесею, чи з бабунею.

— Я з татком буду...

— Боронь боже! — бентежилась налякана мати.— Не обридай, у тати голівка болить... так він не любить.

— То у пелепілки...

І дитинка спочувала, що і тато, і мама її тепера цураються, мама ще іноді жалує, а татко ні, і її голівка схилялася під гірким почуттям сирітської самоти-нудьги, і Орися відходила мовчки в куток і стояла там довго смутненька...

Хочай збентежений настрій Антонів щодня тратив на силі, а проте сам він був все насуплений, хмурий і до жінки байдужий, не те, щоби він відкохав її, а просто боляче йому стало виявляти свої почування: за кожним пробудком їх роз'ятрювалась образа і пекла йому серце вогнем. Для того-то і уникав він тепер розмовляти з жінкою щиро та любо, як перше, а Докія, почуваючи відчуження своєї дружини, боялась висловитись і мовчки боліла душею з розради.

Спочатку Антін до колиски не міг і наблизитись, а, сидячи на лаві в світлиці, позирав з-під брови у ванькир, коли сина годувала Докія; йому впадало на око, що жінка за останні часи пожовкла й поблідла, а попід очі їй сині плями лягли, і серце йому тліло від жалощів, а втім, разом проймало його і зле, необоре зневір'я, яке не давало йому кинутись до свого подружжя і загоїти ласкою завдані їй муки.

Коли ж дитина квилила, то йому здавалось, ніби мати не зверта на неї уваги, і він натякав суворо Докії:

— Візьми хоч нагодуй, все воно лементує у тебе.

— Я тільки що його годувала,— відмовила тихо Докія.

— А чого воно квилить?

— На животик...

— Чого ж на животик?

— Бо, либонь, молоко в мене недобре...

— Ба! Чого воно перш було добрим, а для мого стало недобрим? — підкреслив він уїдливо, різко.

— Псуєся... перегорає... бо я...—І сльози урвали їй річ.

— Та як же молоко в неї має бути здоровим,— заступилася баба, обурена причіпками свого унука,— коли вона щодня одно — плаче? Адже добрий хазяїн і корову шанує, коли в неї найшлося теля, а ти, даруй мені, внуче, за моє п'яне слово, катуєш безвинну... Уже б краще відразу добив був її, а сина головою об стіну... й край!

— А-а! — застогнав Антін, рвонувши руками свою чуприну, та й припав до столу, нічого не відперечивши бабі.

А на третій день таки підійшов до колиски і замилувався своїм хлопцем. Докія заніміла; баба вразилася і подалась тихо в ванькир.

Антін довго дивився на сина, що спав в повиточку; похмурий вираз йому на виду прояснявсь і теплішав; темні тіні мінились в сутіні, розвіювались, зникали і намість їх пробивалася чулість.

— От сли вона заспокоїться та стане синка годувать добре, то такий з його вийде гайдамака, що всі — набік! — підбадьорила баба унука.

— Ет, куди йому! — відказав той.— І ніс кирпатий... і губа... й ластовиння...

— А, бодай тебе! — засміялась весело Мотря.— Все ще на бабу ся гніва! Тадже ж я тоді наумисне... щоб здратувати... кажу ж, під чаркою була, та й уже! А Марко твій — глянь: хлопак, та ще й, ба, який! Нісик, як струнина, око, як тернина, а брівки — мов п'явки... А як вирівняється — го-го, що то буде! — І, зауваживши, що слова її діють враження, додала голосом теплим та чулим:— Та не май же серця на мене, а найпак на її, безневинну... Ну, а наколи б і доправди Марко вдавсь цілком в тебе мов викапаний... то чи є ж такий батько, щоб за тоте на жінку розгнівав? Гай, гай!! Таж то довід і певний, що господиня не то що вірна, а що й з думки не викида чоловіка. Ба, чим же вона завинила? Брав ти нещасну, з відома про її пригоду, вона й душею прикипіла до тебе: і жінка, і дружина, і господиня... якої не знайти навкруги, і сина-сокола тобі породила... а ти за все тоте на їй же, зганебленій від напасних людей, свою досаду помщаєш!

Докія нерухомо стояла, а ясні, прозористі сльози збігали росою на її вії, котились по зблідлих щоках.

На ревні ті сльози і на бабину раду відгукнулося серце Антона; махнув він рукою і, покрикнувши: «Е, будь вони прокляті!» — підійшов до жінки і додав їй тепло та чуло:

— Не плач, голубко. Намучився й я, а тепер годі!

Хоч уже і святки, і гробки проминули, але день цей буденний так провівсь у Хрущів, як перший день свят, як великдень.

Другого дня запросив старшина до себе на раду й Антона. За своїми хатніми непогадами Антін був і забув про запрохану бесіду, а потім, згадавши, подумав було, що старшина його проминув — і ця думка ще більше бентежила йому серце,— а от виявилось, що начальство дбало про його... І Антін з легкою душею поквапивсь у Глинянці.

Коли вступив Антін до свого начальства в господу, то там уже тислось густо людей. Світлиця пана старшини була досить велика, з високими вікнами, умебльована на взір панський: канапа, круглястий стіл, два кріселка, дзиглики попід стіни і на вікнах фіранки... На канапі пишавсь панотець, на однім кріселку дід кордишівський, кум Антонів, а на другім — весільний батько його з Глинянець, решта сиділа по дзигликах, тапчанах. Старшина то підсідав на канапу до батюшки, то відбігав у пекарню, де писар метушився уже коло пляшок і наставляв паніматку, як з присмаками та чаями поводитись.

Старшина зустрів Антона привітно, батюшка благословив його і простяг руку; куми і інші привіталися радісно, але ні про здоров'я жінки, ні про дітей нічого не спиталися. Антін примостивсь на тапчані бік свого односельчанина, що хвалив Докію, і огледів усіх: по його рахубі вийшло, що присутніх було вісім хазяїв кордишівських та чотири глинянських, пріч старшини й писаря.

Панотець оповістив громадці, що одержав од пана дідича знову лист: пише, мовляв, що всякі справи і скрути не пускають його прибути весною, а що ік Івану Купайлу він буде конечне.

— Може, так, як і на святки? — зауважив хтось з неймовір.

— Ба ні: це вже непреложний термін,— заявив батюшка,— ібо пізніше трудно буде і в посесію здать.

— А дідич все-таки про посесію? — зітхнув дід Цап.

— Притьмом, старче божий!.. Рачительно просить, аби я скрізь шукав...— і батюшка поскріб під бородою.

— Гм! — похитав головою докірливо дід.

— Я ось, панове, з причини... теє... і не скликáв вас донивьки, що хтів діждатись... приміром... дідича,— відізвавсь старшина,— думаю собі: приїде, роздума, а ми задарма... теє... довбатимем собі голови... так слідственно краще, коли напевне... Але ось тепер виходить, що в розсужденії посесії міркувать слід... я і закликав пак, теє... стало бить настоящих хазяїв... тобто статечних: бо тоті лише потягнуть і силою... і справою... А в одну супрягу воли з баранами чи з свинями, за вибаченням, тото неподоба: харпаки повинні буть нам на послугу... чи так?

Батюшка хитнув головою на згоду.

— А скільки ж, ви думаєте, панотче, візьме за Кордишівку пан дідич? — зацікавився дід.

— Господь Саваоф його віда! — відповів батюшка, підвівши очі угору.— А от, люди добрі, зміркуйте: землі всенької в Кордишівці так буде: моргів за тисячу одного поля, сіножаті моргів над сотню, лісу моргів зо триста, та вигін, та непридобна... Ну, разом набереться моргів певних з півтори тисячі...

— Сила! — постеріг старшина.

— Для чого ж, панотче, прилучать сюди ліс? — спитав кордишівський хазяїн Щупак, що сидів поруч з Антоном.— Адже лісу рубать нам невільно?

— Та й вигін нащо? — відізвався другий кордишівчанин, Грабовський, що вихваляв на хрестинах Докію.— Адже орать його годі?

— І з лісу, і з вигону, добродію, єсть вигода,— наставляв батюшка, — в лісі — випас, а без вигону — скотині нема куди вийти з села... Вторительно, понеже дідич віддає до посесії цілий маєток, то йому не рука лишити без догляду напропале чи ліс, чи вигін, чи навіть садибу. Все се бери під дозор, і за всеньке відплачуйсь: з одного користуйсь, а друге пильнуй, аби не обнищили люди... А то ж як?

— А яка вийде рата? — допитувавсь Цап.

— Ой сума! Ой копитал! — зітхнув старшина і почухав потилицю.

— Розрахуємо, діду,— усміхнувсь батюшка і обернувся до діда,— яка тепер ціна у нас моргу?

— Не однакова, як до грунту: за пар на озимину і вісім карбованців платя, а за ярину — шість, п'ять... в розсуждениї звичайно... теє...

— Так, так,— згодився і Чупринич, весільний батько Антонів; здебільша кивнули головами на згоду.

— Значить, як розкинуть і на толоку, в третю руку, то вийде взагалі по півп'ята * карбованця морг, а відтручивши на ліс, на вигін, на садибу і на непридобну, то уповаю, що можна буде пана дідича збити на чотири кругом, а таки й гадки нема.

— А скільки ж разом? — цікавився дід.

— Гм! Шість тисяч! — прорік батюшка і обвів всю бесіду допитливим оком.

— Сусе Христе! — аж кляснув долонями Цап.— Де ж вискіпать тоту силу грошів?

— Страховина! — звонтпив хтось у кутку, і разом розляглось по світлиці спільне, важенне зітхання.

На тім впала нерозважена тиша.

— Воно, даймо, теє...— перервав її старшина згодом,— не такий страшний чорт, як його малюють... Розкиньмо, стало буть, скільки на голову...

— Та ось скільки,— устряв до розмови і писар, що надійшов в хату,— вас тут, панове сельські обивателі, дванадцять, господин старшина тринадцятий... щось трохи не льовко, принімая во вніманіє тринадцятого апостола...

— Хе-хе! — ухмиливсь батюшка.— Я ладен теж до помочі, аще ви хочете...

— Просимо, просимо! — відізвались голосно й згодно усі.

— От ще й шинкар теж охочий! — додав старшина.

— Як? І шинкар до нашого гурту? — скрикнув зухвало Антін, обурений такою заявою.

— Воно, даймо, теє... не то що... як його... до нашого гурту,— збентежився якось і старшина, не сподіваючись на таку різку одсіч, та ще від наново запрошеного до статечного гурту недолюдка,— а він, стало буть, охочий підсобити грішми... виложе, теє... сотень п'ять абощо... А за процент ладен узяти собі там який пай... В розсуждениї чого нам легше, панове, теє... пайком ся платить, чим готовими грішми... Готова копійка і нам знадобить-

* Півп'ята — чотири з половиною.

ся... от пану на рату... а пайок — це, стало буть, як бог: уродить — бери, нам ся не позначе, а не уродить, теє... позивай бога!

— Вірно, вірно! — відгукнувсь дехто.

— Та хіба, панове, не знаєте,— збентеживсь Антін,— що пусти цапа в город — вся капуста пропала, а пусти ще свиню, так і землю геть всю пориє!..

Ся відпереч зірвала регіт; деякі зашепотіли між себе, ухваляючи нишком Антона...

— Се ви, пане добродію, задарма теє... так гостро,— підкрепив Антону сердитим голосом обурений старшина,— тут, гм!.. стало буть, поштиві люди і превелебний священик, так про цапів та ще про свиней... даруйте мені, панове... тут не приходиться... не пасує... Шинкаря до розпорядків ніхто не попусте... бо в розсужденії, мовляв, господарства ми будемо орудовать, як уложим самі... а от в розсужденії грошей, так нам теє... кожна копійка зашморгом... Та й розумні люди говорять: не плюй у колодязь — пригодиться води напиться.

— Говорять ще й так: од злодія поли вріж та тікай! — відрізав Антін, роз'ятрений чванню і огидливим заміром начальства, тим паче, що сам спочував свою неспромогу до такої спілки, а в барани пошитись не хтів.

Суперека між старшиною й Антоном підживила бесіду, але писар, постерігши, що змагання може вийти на лихо, урвав його зараз.

— Позвольте, проше панство! — підніс він голос і руку.— Все се пустяк вніманія, до діла, господа засідателі, не касательне... Ми ще не обрахували, скільки прийдеться плати на душу. Попіврочня за посесію рата, приймаючи хвакт «итого» у шість тисяч, буде три тисячі... Додайте ще кошт на папір і на другі... розні вношенія, то на перший раз, глаголю вам, ложить прийдеться півчварта тисячі, та й край. — Три з половиною,— переказав писар, відкинувши рукою, ніби на щотах,— гм! от і слічно, даже порадочно виходить: шинкар дає п'ятсот, так! Слідовательно на всіх, господа засідателі, випадає три тисячі, а розбивши ці три тисячі на... на... п'ятнадцять панів, вийде на кожний ніс по двісті карбованців у полугодіє.

— По двісті карбованців? — звонтпили деякі, другі почухали потилиці, а треті схилили голови під тяжею такого числа.

— Зауважте, панове, ще ось що,— загомонів знову Антін,— що першу рату ся прийде платити згори до спаса, так як чули-сьте,— пан приїде в жнива, а другу рату, тобто ще другі дві сотні, припаде, може, на м'ясницях чи там в великім посту, то уже маєте готівки чотири сотні карбованців... Але то ще не все: і третю рату прийдеся знову-таки до спаса платить... тобто коли хліб стоятиме ще на полі і коли ще нізвідкіль буде вколупнути живої копійки... Знати, і останні двісті добувать тра із скрині... а всього разом випаде витягти з гамана чи з скрині готівки — шістсот!

— Ой мамо! Ой лихо! Кара божа! — почулись зусюди вигуки, і бесіда загомоніла бентежно.

— Та ще, теє... — підніс голос старшина, аж посинівши з лютості, що сеє щеня баламутить раду і лама супротивно його заміри,— кожен, хто, стало буть, хоче посесором бути, повинен ще, теє... мати свій плуг, тобто: або три пари волів, або дві пари волів і пару коней... Так в розсуждениї значить і виходе: хто не має тисячі карбованців готівки, той і не встрявай в діло, і рота не роззявляй... і в хату не рипайся! — Останні слова він із запалом кинув таки просто Антонові в вічі.

Писар вхопився руками за голову, постерігши, що старшина необачністю псує справу; батюшка теж позирнув докірливо на хазяїна.

Піднявсь шарварок; всіх збаламутила, обурила така справа: серед галасу стали вчуватись і такі речі: «У кого ж з нас наховані тоті тисячі? У двох хіба, що прикажчиками були та підживилися? У старшини, у панотця та у шинкаря? Так се, знати, вони лише ся мостять в пани, а нас би то за хвіст та в череду?!»

— Слухайте, панове! — підняв голос Антін, і всі підклонились йому та й ущухли.— На таку велику справу нас мало; треба принаймні потрійно більше людей, щоб тоту тяжу підняти,— тоді кожному буде легше й на плечі.

— Так, так! Антін справедливо... ретельно! — почулись ухвальні покрики.

— Авжеж! — підхопили другі.— Триста карбованців не тисяча... На три сотні ще набіжить снаги... А то така сума, що й вимовить — так опухне язик... Ні, Антін, як той дзвін: правду дзвоне і в саму суть б'є!

— А ще краще, коби цілою громадою взяти! — кри-

чав Антін, але за спільним галасом-гвалтом його не було уже чути.

— При сім составі нічого не вийде,— шепотів тим часом писар старшині в вухо,— та й ви, Мосій Степанович, дали маху, напсували... Треба відложить і другий підбор... гм!.. Та замажте роти, а то роздзвонять.

Старшина замішався і вдавсь до батюшки за порадою. Тим часом галас збуяв аж до крику, серед якого почулися і такі уже виголоси: «Звісно, хто встиг нагарбати!» — «Тружене — не крадене!» — «Ач, вискіпались пани!»

— Ціхо! — гукнув старшина, щоб спинить розбурений гвалт.— Послухайте, теє... Антін правду сказав... от і я розміркував тепер, що правду... Ну що ж, стало буть, молода голова, не заклопочена... Так от в розсужденії посесії... Дак я, теє... на преполовеніє... або краще на зелені святки... Тоді, виходить, ліпше буде видно, який нам, приміром, господь пошле урожай і на що кожен з нас має ся сподівати?

— Так, так, на зелені святки уже знать буде! — відізвались старі.

— Ну так от... стало буть, на зелені святки... я скличу, як от і пан Антін радить, потрійно більш... гм! для полегкості...

— От і гаразд! — заспокоїлась бесіда і легенько зітхнула.

— Тільки накогда зберетесь на засіданіє, господа засідателі і милостиві господарі, то треба судоговоренія вести супокійно, інак буде трудно знайти умозаключеніє.

— Так, братіє,— підтримав і батюшка писаря,— будьмо кроткі серцем і смиренні, як агнці, бо господь нам сказав: «Блаженні кротці, яко тії наслідують землю!» О, чуєте — землю! Сам бог, видите, тільки смирним землю призначив. При смиренномудрії і розум ясно міркує, а при буйній суперецці він затмівається димом пекельним... Ми зібрали-сьмо і ще зберемось, аби обміркувать, собі на користь, справу, яка єсть завельми сутужна, так тутки на вагу кожне слово, розум, кажуть,— добре, а два — краще, а три — найліпше! Від того-то і громада — великий чоловік! Господь не оставить трудів наших, на його і повинні ми возложить упованіє: «Взгляніте-бо на птиці небесні,— глагола Христос,— іже не сі-

ють, не жнуть і собирають житниці, а отець ваш небесний питаєть ю, не ви лі наче їх єсте?»

— Амінь, велебний отче! — аж перехрестивсь старшина богобійно і додав до батющиної настави:— Істинно теє... настояще слово святе! А я, грішний, ще от що скажу, що й самі рати... так, не теє... страшні, як лякають... Адже чули-сьте, панове, що в Степановці ся будує сахарня; ну, так от зимою, стало буть, на буряки роздавати мають аванси... От, приміром, теє... аванс і піде на весняну рату... а перед копанкою буряків... знов, теє... смикнем аванса на осінню рату... а то можна і Шльому обов'язати, щоб, на всякий случай... будем говорить, лежала у його в кишені на рату сума... Ну, бодай і під обезпеку там... теє... чи буряків, чи кукурудзи, чи пшениці...

— От се річ до діла! — озвався радісно Цап.

— Таки просто, мов пудову вагу зняли з пліч! — додав і статечний кордишівський хазяїн Щупак.

— Ге, тепер байдуже! — аж засміявся Грабовський.

У всіх проясніли обличчя і надія заяскрила ув очах.

Антін хотів був відперечити, що все це писáно вилами по воді, але спинився, не вирозумівши добре ще свого стану: чи посприяє йому прилучатись до нової спілки, чи випаде пристать до суборців *.

— Тільки ось ще, теє... моя остання річ... в розсуждениії справи,— закінчив старшина,— що тутки ся не говорило — затаїть! Щоб, теє... хата — покришка! А то розвієте чутку — і винайдуться такі, що й пана сюди не допустять... тобто... на дорозі перехоплять посесію... А суть такі: одному — бов-телень, другому — бов-телень — і гайда дзвонити! Так щоб аніже! — затулив він долонею собі рот...— А тепер набалакались, так треба, теє... промочить і горлянку, та і зуби най попрацюють! Просимо ж милості підживитись і одкушати сахару-чаю!

Привітні запросини старшини зустріті були радісно, гомінко; настрій бесіди відразу змінивсь, став безжурним, веселим, ясним, а надто після третьої чарки.

Всі припали до їжі, до питва і до чаю з кізляркою, що й не помітили, як стало смеркати і сутінки зазирнули у хату. Антін майже нічого не пив: минулий, горілчаний тиждень лишив на його душі огидливу гіркість,

---

* Суборець — супротивник.

а тепер, по вгамуванні сердечної бурі, його вабили знову сімейні утіхи, його тягло знову до праці, до боротьби за добробит.

Уже пізно увечері відійшов він од старшини з своїм батьком весільним і завернув ще до його, щоб побалакать про свій інтерес. Йому було ясно, що й при потрійнім гурті без трьох сотень в кишені годі було і встрявати до спілки... Але заледве він натякнув батьку про гроші, як той ошпарив його відповіддю...

— Хе, синку! А я мав на думці попрохати у тебе назад сто карбованців, коли мога,— усміхнувся він стиха,— а ти, гай, гай!.. Катма у мене готівки: адже ж мені й самому жалко втерять Кордишівку. А бодай нас і тридцять до спілки, то буде тра воликів пару-другу купити та кишеню набити, щоб мулило карбованців сотні три, а то й більш, не покладаючись ні на брата, ні на свата.

Антін сидів, як мішком прибитий, вбираючи з натугою дух у нагнічені груди. Батькові стало жалко Антона, і він похопивсь усолодчить відмову.

— Ти, мо, думаєш, синку, що я лукавлю? Присяйбі — готових, зайвих грошей нема... Я по щирості... Порозда-вав, бач... А проте, може, ще я й розстараюсь: тут чоловічок єсть, і копійка у його ся водить... Так, мо, він на моє слово й позиче... Ех, коби... знаєш що? Коби захопити у пана Дубинку! Ой добрі грунти!.. Має ся розуміти, дідич не стане рвать землі по кавалках і без Кордишівки Дубинки не дасть... А наколи Кордишівку примостить, то пощо йому не найняти окреме Дубинки? Адже то овсім другий, окремий фольварок... та ще й відлеглий на дванадцять верстов од села. З ним і поратись гуртом не з руки, і я знаю, що на тамтой фольварок старшина з панотцем пнуться... Так от би перебить!

— Ге, коби-то! — зітхнув трохи легше Антін.— Я й сам давно на його очі пасу...

— От, от! А на тоту справу я б тобі, синку, грошей добув — і тобі, і собі, бігме! Тисячу карбованців висипав би — і край! І осіли б ми з тобою, мій любий, на тім фольварці в добрій спілці; там же ж і будинок, і хата, і кошари, й стодола, і все-всесеньке... га?

— Ех, коби-то! — займався палом Антін: він давно уже голубив у серці ту мрію.— Годі й мови, тота Дубинка — рай: і вода, і луки, і лоза, і очерет, і випаси... а

земля яка? Камінь посади, дак і той прорости пустеть... Ой земелька! Тільки як простягти руки до неї?

— А я тобі, любий, пораджу: через Докію!

— Як, через Докію? — остовпів Антін і почувсь знову, як холодне лезо торкнуло його під серце й зажалося.

— Я чув,— замішавсь ніяково весільний батько...— недарма ж гомонять люди...

— Брешуть вони, іроди! — спалахнув Антін і аж посинів од гніву.

— То стій-бо, синку, та слухай... а то зараз у пасію! Хіба я про Докію чував що лихе? А карай боже! Та такої другої жінки і на світі нема! Золоті руки й янголина душа! Та дай боже, щоб моєму унуку не то така, а хоч би тінь її, то й то щастя! Сли і було в неї горе, так до тебе... та і в йому вона безневинна... А хіба мало на світі напасників та гвалтовників?

Похвали батька упали на Антонову поранену душу цілющим бальзамом і зразу розвіяли навислу вже тучу; кров йому від серця відплинула, і очі зайнялись чулістю.

А весільний батько рукою тер собі лоб, немовби вагаючись, чи сповістить синові потайну свою думку, чи вигадати що інше?

— Бачиш, я від одної вірної людини чував... а коли вона брехала, то й я брешу, що нібито... тільки не кипи... нібито твоя Докія... побічна самосійна дочка нашого дідича — он що! Гомонять, що старий пан взяв її у двір із Грайовки... а там нібито вона була підкинена покоївкою... А покоївка тота була й тут... а потім умерла уже, чи що... Так ось воно які брехні! Дідич приголубив сирітку... а проте ся крив від усіх, а найпаче — від сина, щоб йому й невдогад... Він би напевно і обезпеку дав сироті і ощастив би їй ціле життя, дак ударило ж його сина якесь тяжке лихо... Пан полетів рятувати... а над сиріткою хтось учинив тутки гвалт, насміявся...

Ця тайна огромила Антона; він аж не стямивсь, не знав, що й казать батькові, а тільки великими очима дивився на його; але ця несподівана свідомість вразила його любо і обвіяла йому тихою радістю серце: те, що його жінка була панського роду, його не ганебило, а навіть наддавало йому пиху; йому спало на думку, що й натякання про панську кров у Орисі мають овсім не те джерело, що він думав... Та при такій причині він ладен, аби й у сина його текла панська кров. Ці міркування

гоїли чудодійною силою врази його душі, і вона поривалась надокіл проявами буйної радості.

— Це ви мені, тату, таке сказали,— озвався нарешті Антін, зітхнувши кілько раз глибоко від порушення,— таке сказали, що я аж сп'янів... таки просто і в ухах дзвонить, і під серцем лоскоче...

— Ти тільки, синку, про се нікомусенькому — а ні бов, аніже! — радив батько.— Ні бабі, ні Докії, найпаче Докії, бо попсуєш справу... Докія ся настрашить і заніщо вже не піде до пана, а так просто — нема жодної опаски: була, мовляв, у дворі... пан її зна... пан доброчинець... Що ж дивного, сли вона пішла просить за чоловіка... Бігме! І навіть не ласки просити, бо пан оддає посесію всякому, а тільки пільги,— наколи чоловік її дасть таку ж ціну, як другі, так щоб за ним була перевага.

— Е, коли так, то Дубинка буде наша! — покрикнув радісно, з певним переконанням Антін.— Аби гроші, а Дубинка буде!

— Аби Дубинка, а гроші будуть! — засміявся весільний батько і, обнявши Антона, додав йому становче: — Тільки ти, синку, про тоте, що я тобі виявив, нікому — анітелень.

— І шапка не знатиме! — відповів щасливий Антін і, сівши в біду, покотив весело в Кордишівку...

X

Ніч була тиха, ясна. Застояна конячка бігла по спорожнілих улицях жваво та весело. Від ставка віяло пахущою прохолодою; просвіжало кров і пестило солодкими почуваннями нерви; похмурі тіні і бліді плями бігли назустріч Антону і химерними плетивами уявляли його гадкам якісь маревничі картини, а темне, майже чорне край берегів лоно ставка, окроплене лише посередині фосфорично-яскравими скалками, надило його душу в глибінь, де таїлось осяяне золотом щастя. Антін удався до мрій і попустив коневі віжки. А той, обігнувши ставок, пішов собі вільною ходою на гору... Все усміхалось тепера Антону і відкривало світозорий обрій прийдешнього багатства, почота, радощів і всяких утіх, все тепера йому було ясно, пріч маненької плямочки,— пригоди з Докією в минулому, яку батько узивав горем...

Звичайно, горе се було на виду, і він би до його вже звик, коли б Докія не крилась з причиною... А то оця саме тайна і клала на його душу незагойну образу.

Признайся вона щиро, так би всі людські брехні йому стали за ніц, а то він в кожному слові лихої людини вчува оту тайну, тлумачить її по-своєму і на жінку через те гори верне... От і останніх би образ не накоїлось, коли б не крилась Докія...

Антін тоді лише очумався од своїх мрій і гадок, аж коли кінь зупинивсь край воріт його хати і забив нетерплячим копитом у землю.

Докія чула, як спочатку загавкала, а далі радісно завищала собака, як розлігся біля воріт стукіт і як вони зарипіли... Вона зараз же догадалась, що вернувсь чоловік, і хотіла була вискочить до його назустріч, так годувала на ту хвилину дитинку і не було кому її передати: баба Мотря, як поїхав Антін, вибралась-таки з хати до себе, а Хвеська спала у сінях.

Як не прохала Докія бабу Мотрю зостатись,— не захтіла та й рішуче відмовила, що більш їй бути не слід, що Антін, хвала богу, очумався, так тепер на самоті чоловіку з жінкою погодитись латвіш, а що третій, хто б там не був,— поміха! Так-таки на своїм і поставила, ще й Докію переконала; обіцяла, звичайно, її навідувать та просила й себе, старої, не забувати.

Антін увійшов крадькома, навспинячках в хату, щоб не розбуркати жінки, і розібрався геть, бо в хаті було надзвичайно душно. Спати йому й не манулося, а навпаки, хотілося рушати, говорити, сміятись, а то й співати, та ще завзятих пісень...

— То ви, пане? — спиталась нарешті Докія: вона дуже була збентежена, чи то господар, чи хто? Нишпорить, шелестить, а не озивається й словом.

— Я, я, голубко! — відповів тихо й ласкаво Антін, боячись розбудить бабу.— А ти не спиш?

— Дитину годую.

— Дитинку? Сина мого любесенького?.. Ой, коби ще не наступити бабусі! — шепотів він, прокрадаючись помацки до ванькира.

— Та бабуні нема, ся вибрали з хати,— відповіла з легким сміхом Докія: вона подумала, що чоловік п'яний і тиняється по хаті з кутка в куток, щоб не розчави-

ти бабуні... І їй стало весело, тим паче, що його слово ласкаве відгукнулось на серце її захватом...

— Як то? Чого? Може, з гніву? — збаламутивсь Антін.

— Ба ні, крий боже! Бабуня такі милі та любі... Марка голубили крепко... вам ся вклоняли... А у них суть дома потреби... Вони навідають ще не раз... і нас прохали...

— А, коли так, то спасибі бабуні,— заспокоївсь Антін,— а я був подумав, що сварка... а хазяйство звісно: і то бабуня як рідна мама і до тебе, і до дитини... жалує нас... І нам, серце, слід любити і шанувати її, бо вона одним одна у нас,— тільки пекла, тільки й варила.

— І я бабуню... Матко божа, як! — протягла співоче Докія.

— Ах ти, моя оксамитка, чорнявочка, золото моє щире, ябко райське! — став пригортати і обнімати свою жінку Антін запально, гаряче, несамовито, присівши до неї на ліжко.— Та я так за тобою скучив, так ся занудив, що нема й мови! Аж горить все у мене від радості, землі під ногами не чую!.. От, здається, проковтнув би тебе оце зараз, щоб ти у мене рядом з душею моєю сиділа, щоб і серце твоє разом з моїм тьохкало...— шепотів він їй то в праве вухо, то в ліве, цілуючи їй шпарко та густо і щоки, і очі, і шию, і груди...

Ці несамовиті пестощі спаляли Докію, сповняли їй серце теплим залассям, а очі сльозою, а проте і полохали її пориванням невчасним; вона відкликалася на його любощі боязко, тріпотливо, цілуючи йому плечі, руки, припадаючи до грудей; коли ж він, відводячи її руки, ловив губами її вуста, то вона, злучаючись у цілунку, все наважала вітхнути в себе його дух, щоб довідатись, чи занадто відгонить горілкою, і була геть здивована, що від його було зовсім не чути п'яного духу. «Знати, чоловік тверезий,— зраділа вона думкою,— але від чого ж він так загорівся до пестощів?» Докія усміхнулась і почуяла, як полум'ям зайнявся їй вид...

— А ке лишень сюди мого сокола, моє панятко! — підкреслив Антін.— Я полюбую.

— Поночі ж! — усміхнулась жінка, передаючи сина.

— Я й поночі бачу! — жартував Антін.— У, яке славне, опецькувате... Ти мені його вигодуй, любко, щоб на всю околицю красень був... А там, хто його відає, що

ще з його вийде!.. Ого! часом таке бува... і в думку не спаде! У, любий мій! — поцілував він дитину, та, повинно, так шпарко, що аж заквилила.

— Ой ненько! — звонтпила мати і вхопила сина на руки.— Придавили, певно...— І вона стала тулить до лона плакущу дитину.

— Та я його тільки чмокнув,— оправдовувався Антін.

— А мо, воно спросоння жахнулося,— згодилась Докія, — так я його віднесу до колиски і заколисаю...

— Вернись же сюди,— шепітнув чоловік.

За кілька хвилин дитина ущухла, і Докія мусила вернутись до своєї дружини: але, щоб одвернути на друге його думки, почала пильно розпитувати про раду у старшини, про посесію...

Ці живущі потреби захопили Антона; він переказав їй залюбки всі супереки і всю бучу, яку він зняв тамки; будучи в добрім настрої, він розказав сміхотливо про нову спілку — з батюшки, старшини, шинкаря,— яка хоче захопити до рук своїх Кордишівку і занозити селянам на шиї ярмо... І про те, як він тоту спілку ошпарив і на слизьке вивів, як завертівсь старшина, як чорт у ополонці, та на останку обіцяв скликать громаду...

Захоплена цікавістю, Докія слухала пильно розповідки свого чоловіка, то сміючись щиро, то обурюючись, і нарешті занишкла та зажурилася.

— Ох, я тільки, пане, бачу їдно,— загомоніла вона перегодом,— що відітруть вони нас од Кордишівки, і ми з своєю худобою зостанемося без земельки, на самім-но своїм дворищі.

— Чорта пухлого! — покрикнув завзято Антін.— Та я їм підведу таку машинерію, що аж понікуди! Го-го! На такого напали! Ми і до дідича дійдемо, ще як дійдемо — в'ю, в'ю!! А то й громаду підбурим! Я носом чую, що нами орудовать завзялись старшина з шинкарем, вони і батюшку ошукають... Ну, старшині ми й ревізію нагло учиним!

— Ой смутку мій! Не чіпайте їх, орле, щоб тоті біди якої вам не вчинили. Адже ж вони сила... а ви самі! Ліпше від огню подалі і псів не бентежить... У нас є своє щастя, своя доленька, так будемо в них ся кохати...

— Порадонька моя тиха! — обняв жінку Антін.— Та мені б про них байдуже, наколи б не важились вони всіх нас кульбачить, а надто голоту... Тутки вже потура-

ти їм — гріх! А про свій інтерес я не забув: своя пак шкура всякому ближча! Був у нашого батька і мірковав з ним: батько наш залюбки визичуть хоч п'ять сотень і самі пристануть до спілки, аби ми у дідича взяли-но Дубинку в посесію.

— Ой леле! Коби! Ой, як би то було славно! — аж покрикнула з захвату господиня, плеснувши, мов дитина, долонями.

— А правда, моя кохана, ти була б рада?

— Мамцю моя! Сказила б ся!

— Так запобігти-но ласки у пана, та й уже!

— Ба! То-то бо й горе! — зітхнула Докія.— А через кого?

— Через кого? — перепитав жартливо Антін і, прихилившись до жінки, чмокнув її смачно у губи і додав весело: — Та через тебе ж!

— Через мене? — звонтпила Докія і похолола: весь її радісний настрій погас, а намість його охопили лихі пречуття і страхи; вона згадала, яку перетерпіла муку, коли уперше натякнув чоловік їй про господаря, і у неї серце змертвіло.

— Чого ти, дурненька, так ся налякала? Ач, і руки похололи на кригу і дрижиш, мов у пропасниці.

Антін огорнув ніжно одною рукою Докію, а другою став стискати їй руку.

— Ну, що ж тобі? — допитувавсь він, притулившись щокою до її личка.

— Страшно,— зронила вона не своїм голосом слово і знишкла, мов подавилась.

— Чого ж страшно? Пан не з'їсть! — загравав чоловік.

— Я ж казала... що я? І доступити не здатна... і слова не вимовлю... Та і пан хіба стануть слухати... дурну бабу... та ще про інтерес? — видавлювала Докія болісно слова: її розхвиляло таке зрушення, що Антін почував, як тукотіло серце у неї.

— Ех ти, полохлива ящірко! — шуткував Антін, торкаючи жінку.— Все б у своїй нірочці! Та сли б ти знала, так он би що! — цмокнув він язиком.— Тільки на очі станеш добродію — і на всесіньке згода! Тото, дурнесенька!

Докія з тривогою прислухувалась до слів чоловіка і нічогісінько не торопала: із натяків його вона догадувалась, що Антін не надарма так на її силу сподівається,

що він постеріга щось... А наколи так, то з чого ж походять ці пестощі, ці милування, це штовхання її у вогонь?.. І при тому ще якась нетямуща пиха... Як же се? Не далі як кілька день він за саме натякання ладен був і її, і Орисю убити... а тепер? Ні! Або він лукавить душею, щоб все чисто випитать у неї... або задля Дубинки він готовий і жінку свою продати?

Всі ці думки промайнули в оголомшеній голові Докії не ясно, не зміірковано, без причинного зв'язку; вони швидче відчулись нутряним почуєм і відбились на серці огидливим враженням...

А Антін все запевняв і переконував жінку.

— Та і про що таке ти попросиш у дідича, щоб він ся замислив? Нам його ласки не тра! Най він нею подавиться... панська ласка-но до порога... Ге, коби знала ти більше... Ой-ой! Ну, та цур йому! Адже ми з батьками за тоту Дубинку даємо таку ж ціну, як і другі. Тілько нам перевага потрібна... розумієш?

Докія силкувалась вирячить очі, щоб піймати погляд свого чоловіка і розпізнати, що в йому затаїлось, але ніч, бодай і прояснена трохи місячним сяйвом, крила цілком його в темряві; над нею схилялось лише ледве примітне обличчя, і так близько, що обвіювало її гарячим диханням.

— Пан на мене й ся дивить не захтя,— промовила ледве чутно Докія, хитаючи головою.

— Го-го! Тільки-но забаче... та й уже!

— Ой кара божа! Невже ви, пане, вірите... лихим людям? Та розступись піді мною чорна земля... та щоб я...

Антін затулив їй долонею рот:

— Не клянись, любко! Чи ж тобі я не вірю? Тутки овсім не те...

Докія ще більше змішалась. Вона у догадках тепер розгубилася, а з того ще більше виникало страху.

— Пане мій! Орле мій! Згляньтесь... Пробачте... а в панський двір я не можу... сили нема...

— Коли від такої пустяковини залежить усе наше щастя?

— Ой леле! Не щастя, пане, а горе...

— Гм! Чого ж горе? — запитався Антін сухим, напруженим голосом: упертість починала його гнівить, але він ще не тратив надії на згоду, вважаючи упертість жінки за дурощі.

— Що то люди почнуть про мене брехати, коли дізнають, що я ся тиняла по панському дворищу? — заговорила нарешті, обливаючись слізьми, Докія.— Та вони ж словами, гірш чим смолою, обмастять мені голову... А вам, пане, хіба не прикро, коли вашу жінку стануть паскудити? Ой мамо, ще як буде прикро! Та ось недавнечко... згадайте! Адже за лихих людей мені катування! А через мої муки і дитина хворітиме... Як же мені іти на таке лихо!

У Антона відлягло трохи від серця: роз'ятрена в йому підозра зразу принишкла за добрими доводами Докії; він знову повеселішав і став її ніжно голубити.

— Не плач, квіточко, заспокойся! Тепера всі мені тоті брехні — полова! Дмухну — і розвіються, скажу їдне слово — і заціплю рота. Не бійся, богом ся клену, хто б що не ляпав — і на макове зерно не повірю, та й край. А тебе, мою рибоньку, ще більше кохатиму.

Цьому вже Докія не пойняла віри.

— Так пан опаскуджену жінку більше буде кохати? — озвалася вона гірко.

— Сказав, що горлянки заб'ю... жодному чортяці і плюнути на свою жінку не дам! — роз'ятрився Антін від жіночого змагання й упертості.— Ти підеш по наказу свого чоловіка-господаря, а не по своїй охоті, підеш клопотати про свою ж власну сім'ю.

— Ой, я тільки напсую... напакощу! — ухопилась Докія за цю причину, як за соломинку, почуваючи, що чоловік наважився її примусити силою.

— Се моє діло! — одрізав той гостро.— Мені сесе краще знати: мій інтерес, моя жінка, моя й влада! Попсуєш справу — не твоя вина, а моя... Коли ти по моїй волі ідеш, то всенькі брехні беру я на свою голову, а коли не підеш...

— Ой, на бога! На матку пречисту! — заломила руки Докія.— Не силуйте мене, пане... Мені туди, як у пекло... Ой смутку мій! Кара божа!

Антін одхилив її жорстоко рукою.

Якби було трохи світліш, то Докія б уздріла, як зблідло у нього лице і як з гніву заграли зелені вогники в очах.

— Цить! Не плач! — гримнув він сухо і заходив по ванькиру.

Останнє благання Докії вразило його серце отрутою: не постерігання, а певність охопила його, що жінка не

хоче йти до панського двору не з тих причин, про які провадила, а з другої, невідомої, перед якою вона, як Каїн, тремтить і кидається, мов від страшного суду... І знову виникло перед ним оте «горе», яке скоїлось бодай і до шлюбу, а все ж закрите дониньки від його, від законного чоловіка. Ні, час і пора сьому покласти кінця!

Антін стримав себе, оскільки здолав, і знов сів біля жінки. Докія не тямилась, чи жива, чи мертва, і почувала себе, мов перед присудом на страту.

— Слухай, жінко,— почав він м'яким, улесливим голосом,— ти мені ось нагадала про хрещеника і про мою образу... Ось ти міркуєш, що після панського двору буде ще більша образа, а після панської ласки — ще гірша! Знати, образи на мою голову мають летіть звідусюд, і утекти від них — годі. А від моїх образ — муки тобі, а від твоїх мук — дітям погибель... Виходить, що від цих самих образ вся сім'я гине і нема їй рятунку! Поміркуй же своєю розумною голівонькою, звідкіль тоті образи? Від лихих людей, кажеш, від напасників? Ні! Всякі напасті від них мені за чханину, коли вони не вражають серденька вкрай, коли в самім серці не звила кубла образа, яку кожен може торкнути ножем... От тоді-то образа роз'ятрюється і точить печінку... А від чого ж у серці завелася гадюка-образа? Від кривди! Хто ж пройняв мені кривдою печінки? Ти!!

Докія скрикнула і нахилила голову низько, мов чекаючи на сокиру.

— Так, ти! — вів далі Антін, впадаючи у гнів і в обурення більше та більше.— Не в тім вина твоя, що жінкою з дитиною стала... Я цеє знав і пробачив, простив... Я навіть ся покляв перед богом прийняти Орисю за рідну дитину і жалувати і любити її... Але за тоту любов, за се дурне серце,— ударив він себе кулаком в груди,— що горіло по тобі на вогні, за порожній цей бовдур, що викинув геть цілий світ, аби тебе-но самому заховати, от за тоте всеньке я прохав тільки одного — правди! Я благав — господи як — не крити від мене нічого, щоб я міг в твою душу дивитись, як ген у те скло,— тоді б нехай цілий мир піднявся на тебе з лихослів'ям і брудними наклепами, я б зазирнув тобі в душу і кинув би їхні обрехи їм же межи очі!.. Ох, в тім-то й образа, що передо мною нема того скла, нема... І нічим відбити мені людські образи, напасті! Я тебе і прохав, і благав, щоб ти

мені призналася, хто батько твоїй Орисі? Ти затялась, закрилась ніччю від мене... А коли поночі, то в кожнім шелесті постерегать можна злодія... До мене, в мою батьківську хату, в мою чесну сім'ю може ся втиснути всякий пройдисвіт і мені крикнуть у вічі, що прийшов свою доньку навідати... І я не маю чим відперечити... я мушу мовчати... Ха, весело?!

Докія згадала Охріма, його погрози і, як підбита, упала на подушку і заколивалась уся від ридань.

— Не плач! — покрикнув хмуро Антін.— Я знаю, що тобі тяжко... А мені ж як? Он цілий тиждень заливав горілкою пекло, так нічим не заллєш невгасиме! Зайнялась і голова, і нутро жерущим вогнем — і все перетліло на вугіль... а поради нема! Я кігтями рвав собі груди, качався, мов скажений, від рвії... землю гриз... хотів був і себе, і вас з світу звести... Ой, не попусти боже!

— Милосердя! — залементувала Докія і кинулась чоловіку в ноги та й припала йому до коліна.

— Не ти, а я у тебе прошу милосердя... я правлю його! — підняв голос Антін.— Поквитуй тоті муки... Годі їх, годі! Ані піжмурок, ані крутнів! Скажи мені правду, яка б вона не була, вона мене не образить, бо мені байдуже, хто б не звів тебе з розуму — Іван, чи Степан, чи Охрім? Мені треба тільки знати достеменно, хто він, щоб у кожного пальцем не тикати... щоб я зміг людям дивитись у вічі і щоб зміг кожному напаснику заткнуть пельку! Ну, хто ж він? Признайся, і проміж нас довіку не буде ні сварки, ні слова кривого!..

Він її гладив по голові і ждав гвалтовно відповіді.

Але Докія конвульсійно здригалась, тяжко, поривчасто дихала і не промовляла ні слова...

— Адже тоді і Орисю я буду щиро любить,— вів далі, по довгій перемовчці, Антін, силкуючись зменшить докір, а зрушити серце Докії,— неодмінно буду: адже тоді через дівча ніхто мого серця не вкрає... А наколи і тепер затаїш, то я Орисю зненавиджу.

— Ой пробі, пане! На рани Ісуса! — наважилась ще вона раз ублагати на ласку, як важиться зарізана уже курка від свого ката втекти.

— Признайся, любко, признайся, ріднесенька, і тобі зразу легко так стане, що не криєш од чоловіка ані цятоньки, бо ти ж о тоте і перед вівтарем присягала... А я

від твоєї щирості опинюсь аж у раї, на небі,— і тоді ні хмариноньки не буде між нами...

— Тяжко! — вирвався стогін із грудей у Докії; вона зателесувалась бентежно, як зловлене в пастку звіря́, і силкувалась передужати щось необоре, але на теє бракувало їй сили...

— То тільки перше слово тяжко промовити... Ну ж, ну, голубко! — і Антін поцілував її в голову.

Мов од електричного поразу, кинулась від того поцілунку Докія.

— Ой мамо... Пане мій!.. Я вам все...— давилась вона словами і не мала сили їх видихнуть: вони застрявали у горлі, мов грудки снігу, і холодні дрижаки перебігали від того по жилах.

— Ну ж, ну! Що все? — принукував, гублячи терпіння і самовладу, Антін.

Страждення, катівська боротьба точилася в душі у Докії, в голові її мигтіли якісь уривки думок: знати і Дубинка, і вся посесія були-но приключкою, аби випитати у неї, що вона не то від чужого, а й від власного ока крила, поховавши десь навіки в душі... Але навіщо ж йому ниньки знать закортіло? Нащо присікавсь з ножем? Недарма, недарма! Він каже, ніби для правди? Ох, ох! Два роки минуло, він і не заїкався про те... Вона сказала тоді, що мертве — і він пойняв віри... І вона не ошукала... Задля чого ж тепер розбивати труну? Ой, щось він задумав... і задумав лихе!

Докія була наважилась сказати йому всю правду, але він гвалтом насів, заарканив, затяг її шию... Щось повернулося в серці у неї... Вона проковтнула готове вже вилетіть слово із уст... Що ж чинити? Адже він не відчепиться: хоч і темно в хаті, а вона серцем чує, як його очі наливаються крів'ю, як роздимаються ніздрі і кривиться рот...

І ось, невважаючи на пекельні погрози, їй здалось легш оманути, аніж сказать правду... До того вона ще обачно згадала, що наколи правда розійдеться з першим її натяканням, то все їдно чоловік не повірить: звісно, подума, коли перше брехала, то й тепер бреше напевно... а переконати несила...

— Що ж ти мовчиш? — гримнув Антін, переждавши яку хвилину, і струхнув її за плече.

— Я все... вам...— почала, запинаючись і рвучи ди-

хання, Докія,— на сумління, як маму жалую... хоч закопайте мене живою у яму... Як перше казала, так і тепер ся клену — не знаю! Грім мене убий, хто достеменно — не знаю... гвалт, кажу...

— Як же се? — засміявся пекельно Антін.— Заплющивши очі хіба... чи з-за кутка накинув хто волоком?

— Я, пане мій, правду... Ніхто мені не крутив рук,— вела далі, оговтавшись, перемігши себе і свій жах, з самоповагою уже молодиця,— мене завезли сюди старий пан... і, дай їм боже здоров'я, жалували, до тяжкої роботи не наганяли... Я лише гаптувала на п'яльцях... Так ото раз, якесь-то свято було... паничі наз'їжджались... покликали лакеїв і нас, всіх дівчат-покоївок... Співали пісень... танцювали... потім частували нас солодкою горілкою, медом, вином... і родзинками, та фигами, марципанами... У мене сь так голова закрутила, що я мало не впала... Не пам'ятаю уже, хто мене доніс до постелі... Я була майже мертва... а потім уже другого дня догадалася, що зчинивсь гвалт...

— Це слічно... гаразд, коли правду ти кажеш... принаймні нема за тобою гріха, а ось-но що зле, що гвалтовника все ж ми не знаєм: значить, на кожного можна подумать і всякий зможе хвалитись... Ох, ох! А тоті лакеї, що були, скажи мені, чи вони тутешні?

— Один тільки був тутешній, що торік умер.

— А, Лук'ян? Ну, тото вівця... Той нікого б не зачепив... А другі?

— Приїжджі з паничами...

— А паничі звідкіль?

— Чула, що здалеку! З Харкова чи з Москви... де панич наш учився.

— І ти правду кажеш, що ні тут поблизу, ні по околицях нема жодного сатани, який був би на тім чортовім святі?..

— Присяйбі...

Антін полегко зітхнув: чужі шельмаки, ідоли — чи паничі, чи лакеї,— сюди не навернуться... Але від чогось признання Докії не натхнуло на його душу жаданого заспокоєння: все-таки на дні її ворушивсь лихого зневір'я робак...

— Слухай, жінко! — заговорив урочисто і строго Антін.— Тоте все, що ти наказала мені, є щира правда?

— Правда! — зронила, немов поперхнулась, Докія.

— І нічо ти не затаїла від мене, аніже?

— Аніже! — проказала вона за ним, мов луна.

— Там, у кутку,— показав рукою Антін,— над колискою висить образ спаса, так поклянись перед ним, що ти всеньку правду сказала і не затаїла знов ніц!

Добре, що було поночі, а то Антона вразив би несказанний жах, що аж оціпив на сім слові Докію... Вона зірвалась, щоб кудись кинутись... і в нестямі зупинилась.

— Поклянись мені перед оком божим! — промовив удруге становче Антін.

Докія ступила ще на два кроки до образа, але ступила невірно, хапаючись рукою за стіну... і знов зупинилась...

— Поклянись же! — прогучав ще раз наказ, як одгук похоронного дзвона.

Докія упала навколішки і почала закляття промовляти, захлинаючись, давлячися словами:

— Бодай не дожила я рясту топтати, святої паски вживати! Щоб я пропала без покути, без каяння! Щоб мені ні дна, ні покришки! Щоб мене, як собаку...

— Стій! Стій! — перебив її чоловік.— Що ти собоюно ся клянеш, ти поклянися Орисею.

— Згляньтесь, пане! На бога! — залементувала, сплеснувши руками, Докія.— Нащо неповинну дитину чіпать?

— Коли справедлива присяга, то дитині ніц не завадить... Клянися ж, клянись: «Щоб моя дочка ні щастя, ні долі не знала, щоб знайшла собі люту смерть...»

— Ой, милосердя! — умлівала уже на катуванні нещасна.

— Ну?! — визвіривсь чоловік.— Щоб моя дочка...

Докія непритомно проказувать стала слова...

— От вірю, спасибі! — зітхнув шумно Антін і додав, потягаючись: — Ну тепер, знати, панський двір ні тобі, ні мені не страшний... Тепер уже підеш конечне?

— Піду...— ледве промовила, хапаючись за серце, Докія і звалилася перед образом...

Кінець I частини

Примітки

Зібрані в цьому томі повісті М. П. Старицького окремим виданням виходять вперше. Надруковані в свій час у різних часописах, вони залишались досі не відомими масовому читачеві, а деякі з них не згадуються навіть у літературознавчих працях про письменника.

Майже всі свої повісті, як і романи, М. Старицький змушений був писати російською мовою і друкувати в російських газетах, але теми для них завжди брав з українського життя. Деякі з повістей — «Осада Буши», «Заклятая пещера» — він згодом переклав на українську мову і опублікував в українських періодичних виданнях, повість «Непокорный» переклав, але ніде не опублікував; повість «Безбатченко» зразу писав українською мовою і домовлявся з І. Франком про надрукування її в «Літературно-науковому віснику».

Читач знає Старицького-прозаїка передусім як автора трилогії про Богдана Хмельницького, роману про Кармалюка та повісті «Облога Буші». На історичну тематику написані також повісті «Заклятий скарб», «Червоный дьявол» і «Первые коршуны». Але, заглиблюючись в історичне минуле українського народу, оспівуючи його боротьбу за своє соціальне і національне визволення, М. Старицький не був глухим і до сучасного йому життя. Тому особливо цікавими є його соціально-побутові повісті «Розсудили» («Непокорный») і «Безбатченко», в яких письменник показує класову боротьбу на селі, виступи бідноти проти сільського начальства, багатіїв і шинкарів. І хоча в центрі уваги в обох творах є «сімейна драма, а сільські порядки тільки прилучаються до неї» (М. Старицький), проте соціальне звучання цих повістей досить сильне, вони й сьогодні мають велике пізнавально-виховне значення.

Повісті «Розсудили», «Заклятий скарб» і «Червоный дьявол» підготував до друку В. У. Олійник, «Первые коршуны» і «Безбатченко» — В. Й. Петраківський.

РОЗСУДИЛИ

Вперше надруковано російською мовою під назвою «Непокорный (Сельская элегия)» в газеті «Московский листок», Прибавления, січень—червень 1892 р. Того ж року М. Старицький за сюжетом повісті написав драму «Без світу», але цензура не дозволила її до вистави. В листі до М. Комарова (березень 1898 р.) автор називає цю повість «Порешили» — така, мабуть, була первісна назва твору.

В кінці 90-х рр. XIX ст. М. Старицький, готуючи видання своїх прозових творів українською мовою, переклав повість «Непокорный», принаймні в квітні 1900 р. він називає її серед інших творів, але під назвою «Присуд». На початку 1930 років, коли планувалося багатотомне видання творів М. Старицького, зроблено машинописну копію з автографа-чернетки перекладу. Один примірник цієї машинописної копії зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. (фонд 15, № 54), автограф же досі не розшуканий. На жаль, після передруку ця копія не звірена з автографом, і не прочитані друкаркою слова залишились випущеними; трапляються також механічні пропуски або неправильно прочитані слова. При підготовці повісті для нашого видання всі пропущені та перекручені слова вставлено або виправлено за російським текстом першодруку повісті «Непокорный», а в окремих випадках — за відсутністю цих місць у першодруку — за змістом речення. Вставлені слова взято в квадратні дужки. Крім того, деякі власні назви в машинописній копії подано непослідовно: Очеретувате—Очеретовате—Очеревате, Лепіхівка—Лепехівка—Левіхівка, Шушвалівка—Шумилівка та інші; ці розбіжності уніфіковано за текстом першодруку повісті «Непокорный». Так само виправлено явні помилки друкарки, наприклад, самостійним замість самосійним та ін.

При перекладі на українську мову М. Старицький значно скоротив повість, випускаючи не тільки деталі описів, портретів, розмов, пейзажів, але часом і окремі розділи. Так, наприклад, випущено третій розділ: сцена в шинку, де Мошко й писар роблять невдалу спробу завербувати Степана Петраша до своєї шахрайської компанії. В окремих місцях, навпаки, бачимо поширення деяких сцен і діалогів, часом перенесених з драми «Без світу» («У темряві»).

Повість подається за машинописною копією, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

[1] *Мировий не поїде сам...*— Мировий посередник — урядова особа, на яку покладалися обов'язки полагоджувати різні суперечки, що виникали між поміщиками і селянами після реформи 1861 року, а також інші селянські справи.

[2] *Степан з Охрімом підійшли до воза...*— В тексті машинопису цього розділу Охрім скрізь помилково названий Онупрієм. Ім'я виправлено за текстом повісті «Непокорный».

[3] *Сцілла й Харібда* — міфічні потвори, що жили, за старогрецькою міфологією, на скелях по обидва боки Мессінської протоки; нападали на мореплавців і поїдали їх.

[4] *«Епархиальные ведомости»* — газета для попівства, що видавалася в кожній єпархії.

[5] *...переходячи болотом з Шушвалівки до Левихівки.*— В тексті помилково: з Очеретуватого.

[6] *...полагодив знак...*— Волосні старшини носили на грудях мідну дощечку з написом: «Волостной старшина».

[7] *Геркулесові стовпи* — стародавня назва двох скель на протилежних берегах Гібралтарської протоки: Гібралтар і Сеута; дійти до геркулесових стовпів — дійти до краю.

[8] *І в торі сказано...*— Тора — стародавня єврейська назва Мойсеевого п'ятикнижжя (частини біблії).

[9] *...це теща твоя.*— В машинописній копії помилково: це мачуха твоя.

ЗАКЛЯТИЙ СКАРБ

Ця повість спочатку була написана російською мовою і вперше опублікована під назвою «Заклятая пещера. (Рассказ)» в газеті «Московский листок», листопад—грудень 1892 р., №№ 329—362. Наступного року письменник робить спробу надрукувати повість українською мовою. В липні 1893 р. М. Старицький писав редакторові журналу «Зоря» В. Лукичу: «Отож, дбаючи найбільш про інтереси і поширення «Зорі», я написав менчу за «Бушу» (тобто за повість «Облога Буші».— *В. О.*) з історичного буття, тільки легенду подольську «Заклята печера»... На мій погляд це було б для пренумерації тогорічної (передплати на наступний рік.— *В. О.*) корисно, бо «Заклята печера» — і поетична по змісту, і живописує історичний побит».

Повість у «Зорі» не була надрукована, хоч у «Проспекті на рік 1894» повідомлялося, що в портфелі «Зорі» на цей рік є, крім повісті «Облога Буші», також оповідання «Заклята печера» М. Старицького. Причиною того, мабуть, були незгоди між письменником і редакцією, внаслідок чого Старицький розірвав зв'язки з «Зорею».

1896 р. в Харкові, а наступного року в Петербурзі український поет Ц. Білиловський видав два альманахи «Складка» і готував третій. Він звернувся до М. Старицького з проханням надіслати йому щось із своїх творів, і письменник запропонував йому «Закляту печеру». Одержавши згоду Білиловського, він зразу ж береться за переклад твору і вже 30 січня 1898 р. повідомляє його: «Закляту печеру» уже скінчив і дав переписувати, за тиждень, певно, принесуть...» На початку квітня М. Старицький пише Білиловському, що із «Заклятою печерою» вийшла несподівана затримка: «Легенда моя уже переписана і запакована; вона б давно була вже у Вас, та от зайшов якось до мене д. Антонович, і я йому прочитав її; він дуже уподобав, але пораяв одну главу про турнір або викинути і звести, або переробити, бо в давні старопольські часи були не такі турніри... Ну, хочеться виправити хибу, а тут аж-аж-аж приспичило з роботою,— так от тільки завтра приймусь і за два дні викину: ік великодню одержите певно».

Альманаху Ц. Білиловський не видав, і повість тоді надрукована не була. Лише в червні 1902 р. М. Старицький запропонував її Івану Франку для журналу «Літературно-науковий вісник» і, одержавши відповідь: «Що маєте готове, присилайте»,— взявся за нове редагування твору. При тому М. Старицький змінює назву на «Заклятий скарб», залишає опис турніру і додає вступ «Від автора».

Повість «Заклятий скарб» була надрукована в «Літературно-науковому віснику» за січень—лютий—березень 1903 р., том XXI.

Текст повісті подається за цією публікацією.

[1] *...біля Дністра...*— В першодруку помилково: біля Дніпра; виправлено за чернеткою автографа.

[2] *...сповістив був... у столичній часописі...*— М. Старицький має на увазі першу публікацію твору 1892 р. в газеті «Московский листок».

[3] *...своєю Меккою марить.*— Мекка — арабське місто, куди мусульмани ходять на прощу до гробу мусульманського пророка Магомета.

[4] *...запросила до себе Казимира пана Запольського...*— В першодруку помилково: пана Заславського.

[5] *...ламаючи собі руки, Запольський...*— В першодруку помилково: Заславський.

[6] *Тоді виїхав на своїм білім...*— В першодруку: на гнідім; виправлено у відповідності до сказаного раніше: «...на кін виїхав на білому, як срібло, коні сам найяснійший король...».

ЧЕРВОНЫЙ ДЬЯВОЛ

Цю повість під назвою «Мыто» М. Старицький згадує в листі-заяві від 17 листопада 1895 р. до Російської Академії наук, але згодом сам називає її «Червоный дьявол». Треба думати, зміна назви повісті зроблена самим письменником для приваблення читача.

У повісті «Червоный дьявол» М. Старицький виводить деяких історичних осіб (Ходики, Балика), які жили у Києві в другій половині XVI ст., але й подає, як сучасні їм, деякі історичні факти, що мали місце зовсім в інший час. Отже, повість не позбавлена анахронізмів, зрештою, звичайних і в інших історичних творах Старицького. Пізніше на підставі тих же історичних матеріалів і документів М. Старицький написав більшу повість — «Первые коршуны», теж, правда, не позбавлену анахронізмів, але все ж більш історичну в своїй основі.

Повість «Червоный дьявол» вперше надрукована в газеті «Нижегородская почта» за серпень—вересень 1896 р., №№ 85—113. Автографа чи копії твору досі не знайдено. Текст повісті подається за першодруком.

Окремі друкарські помилки в повістях «Червоный дьявол» і «Первые коршуны» виправлено без вказівок на те в примітках, лапки при українських словах випущено, пояснення українських слів, зроблені письменником у тексті, подано в посторінкових виносках із позначенням. «Прим. першодруку».

[1] *Домінікани* — католицький чернечий орден, заснований 1215 р., колись стояв на чолі інквізиції.

[2] *Святий Паликопа* — Пантелеймон, православний «святий».

[3] *Золоті ворота.*— Київський князь Ярослав Мудрий 1037 р. поширив місто Київ на південь і захід, обніс його земляним валом (Ярославів вал), спорудив у ньому Золоті ворота (в'їзну браму). Руїни Золотих воріт збереглися донині.

[4] *...подле руин святой Софии.*— Софіївський собор у Києві теж збудований Ярославом Мудрим; 1482 р. собор був зруйнований кримським ханом Менглі-Гіреєм.

[5] *...наше майтборское древнее право...*— Магдебурзьке право — закон і статут, за яким існували і діяли органи міського самоврядування деяких міст на Україні. Литовський князь Олександр Казимирович магдебурзьке право надав Києву 1494—1497 рр. У зміненому вигляді це право збереглося на Україні до початку XIX ст.

[6] *Теперь вот с Ходыкою знакомство свел...*— Мова йде про Василя Ходику, який різними здирствами, позовами і грабунками зібрав великі маєтки.

[7] *Воєводська брама* — виходила на північний схід із замка.

[8] *Бернардини* — католицький чернечий орден.

[9] *...войт киевский Яцко Балыка...*— Яцько (Яків) Балика був київським війтом 1592—1613 рр.

[10] *Магістрат* — орган міського самоврядування за магдебурзьким

правом. До магістрату входили міська рада, лавницький (купецько-міщанський) суд і гмінна ізба, яка складалася з ремісників і купців.

[11] *...приказать горожанам огни в домах тушить.*— Київський воєвода десь наприкінці XV ст. під загрозою великих штрафів і вигнання з міста заборонив населенню Києва користуватися світлом. Ця заборона, внаслідок неодноразових скарг киян, була скасована 8/XII 1506 р. польським королем Сигізмундом.

[12] *...за то виною нашею карати.*— Тут М. Старицький цитує уривок уставної грамоти великого князя литовського Олександра Казимировича киянам від 26 травня 1494 р.

[13] *...в один день и детей повенчать, и свадьбу сыграть.*— В давнину весілля відбувалося значно пізніше від церковного шлюбного обряду. До весілля молоді жили кожен у своєму домі.

[14] *...подле самой Драбской брамы...*— Драбська брама (від драбант — солдат, жовнір) — з південної сторони замка.

[15] *Сим Александр...*— Олександр Казимирович був великим литовським князем 1492—1506 рр., а з 1501 р. ще й королем польським.

[16] *Писан у Вильни в лето 1494, мая 14 дня, индикта 12-го.*— В першодруку, безперечно, помилка: в лето 1702. Відповідно до того, що в час князювання Олександра Казимировича тільки 1494 р. позначався 12-м індиктом, зроблено виправлення.

ПЕРВЫЕ КОРШУНЫ

Повість «Первые коршуны» вперше надрукована в газеті «Киевское слово» за червень—грудень 1900 р., №№ 4476—4640. Автограф не знайдено. В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається недатований план твору під назвою: «Войт Балыка (Историч. рассказ из киевской жизни начала XVII столетия)».

Текст першодруку повісті «Первые коршуны» обривається на середині дії, читачеві залишається догадуватись, хто вивіз Галину з монастиря, куди її повезли і що сталося з нею потім. План повісті «Войт Балыка» йде трохи далі тексту «Первых коршунов», він має двадцять два розділи. З останніх розділів цього плану довідуємось, що Галина вдома, що воєвода погрожує конфіскувати все майно Балики, а його самого разом з Мелешкевичем скарати. Юзефович повідомляє Галину, що врятувати Мелешкевича і її батька може тільки Ходика, але для того треба поріднитися з ним. В останньому розділі розповідається, що Деркач повернувся до Києва і довідався про ув'язнення Мелешкевича. Як видно, це лише частина плану, бо й тут нема розв'язки дії, навпаки — все говорить за те, що дія мала ще продовжуватись і до розв'язки ще далеко.

Під час праці над повістю «Первые коршуны» М. Старицький місцями відступав від плану, змінював його, але все ж перших дванадцять розділів його загалом відповідають опублікованому тексту твору. Правда, розділ про загадковий від'їзд Галини з монастиря в повісті написано поза планом, а тому й випущено зазначені далі в плані розділи про побачення Галини в монастирі з Богданою і Мелешкевичем.

Відсутність розв'язки в повісті говорить за те, що письменник збирався продовжити твір у наступному році, та, мабуть, на перешкоді тому стала праця над романом «Разбойник Кармелюк». Але

й написана частина повісті має певне історико-пізнавальне значення.

Текст повісті «Первые коршуны» подається за першодруком.

[1] *Наливайко Северин* — один з керівників козацько-селянського повстання на Україні і в Білорусії проти польського й литовського панства (1594—1596 рр.). Після поразки на Солониці поблизу Лубен Наливайко був схоплений і страчений у Варшаві в квітні 1597 р.

[2] *Литовський статут* — кодекс феодального права Литовської держави XVI ст., мав три редакції: 1529, 1566 і 1588 рр. На Україні цей статут діяв у XVI—XVIII століттях.

[3] *...возьмем этих Ходык.*— Ходики — багаті купці у Києві в другій половині XVI і першій половині XVII ст. Походили з вихрещеної татарської родини Кобизевичів, бояр у Мозирському замку. У Києві Кобизевичі з'явились на початку XVI ст., а в 70-х рр. туди прибули ще три брати — Василь, Федір та Іов. Особливою жадобою до наживи серед них відзначався Василь, який завдяки здирствам, грабункам, шахрайству і судовим крутійствам незабаром розбагатів, став одним з найбагатших купців у Києві, а також землевласником — йому належало кілька сіл і міст. 1589 р. за допомогою сфальшованих документів В. Ходика придбав для себе і своїх братів шляхетство. В. Ходика був київським райцею, а потім це місце передав братові Федору.

[4] *Аксак Ян* — спочатку київський підвоєвода (воєводою був князь Костянтин Острозький), потім київський земський суддя, нагарбав значні маєтки — 4 містечка із замками та 15 сіл у Київському і Волинському воєводствах.

[5] *...тяганина за Басань...*— Басанські й Биківські маєтки на Переяславщині В. Ходика купив у Кошколдовича, теж вихреста з татар, зятя київського війта В. Черевчея. Василь Ходика спочатку силою загарбав у Кошколдовича документи на ці маєтки, потім одружив свого брата Федора на його дочці-одиначці Богдані, а після смерті Кошколдовича (1592 р.) заволодів цими маєтками. Діючи де силою, а де крутійством, Ходика за безцінь купив і приєднав до цих маєтків ще кілька сіл і міст. 1596 р. королівський секретар З. Яловицький на Басань і Биків одержав грамоту від короля, але Ходика не допустив його до володіння маєтками. Підвоєвода Я. Аксак висунув на них іншого претендента — Юрія Рожиновського, й виграв для нього справу в усіх судових інстанціях. За підтримкою київського воєводи кн. К. Острозького Ходика не допустив Рожиновського в ці маєтки, але Рожиновський продав свої права синові воєводи — Янушу Острозькому, який збройною силою захопив їх. Потім Ходика помирився з Я. Острозьким, ніби погодившись продати йому ці маєтки, але, одержавши їх тимчасово назад, відмовився від продажу і навіть не повернув 3000 злотих завдатку.

[6] *А как он подох...*— Анахронізм: Василь Ходика помер 1616 р.

[7] *...брат его Федор...*— Ходика Федір — брат Василя Ходики, київський купець, райця в магістраті, всіляко намагався поширити свій вплив у місті, був вірним слугою польського уряду і поборником унії. За допомогою С. Жолкевського Ходика 1613 р. став київським війтом, але через кілька років мусив зректися посади, з 1618 р. війтом був Семен Мелешкевич. Наприкінці 1621 р. Ф. Ходика знову став війтом. За запечатування православних церков і перетворення їх на уніатські у січні 1625 р. разом з Юзефовичем та деякими іншими прихильниками, бурмістрами і райцями схоплений київськими

міщанами і козаками. Юзефовичеві відрубали голову, а Ходику посадили під лід на Дніпрі.

[8] *...стал у нас воеводой Жолкевский.*— Жолкевський Станіслав (1547—1620) — краківський каштелян, коронний гетьман, київським воєводою був у 1609—1618 рр., а з 1618 р. — сенатором.

[9] *...с нашим войтом Балыкою...*— Див. прим. 9 до повісті «Червоный дьявол».

[10] *...край Богоявленья.*— Церква на Подолі.

[11] *А Выдубецкий где?* — Видубецький монастир, заснований у середині XI ст., на той час був захоплений уніатами; в ньому жив Антоній Грекович (див. прим. 14).

[12] *...чтобы помешканцы тушили к ночи огни.*— Анахронізм, див. прим. 11 до повісті «Червоный дьявол».

[13] *Юзефович Іван* — особа історична, згодом був попом Трьохсвятительської церкви у Києві, прийняв унію, убитий міщанами і козаками на початку січня 1625 р.

[14] *Грекович Антоній* — намісник уніатського митрополита Іпатія Потія, ревний насаджувач унії в Києві, захопив силою спочатку Видубецький монастир, а в лютому 1610 р. — Софіївський собор. У лютому 1618 р. під час спроби захопити Михайлівський Золотоверхий монастир його схопили запорожці і «під лід посадили води пити».

[15] *Лобода Григорій* — гетьман запорозьких козаків. 1594 р. із загоном козаків приєднався до повстання С. Наливайка (див. прим. 1). 1595 р. Лобода, очоливши частину повстанців на Правобережжі, діяв досить нерішуче, схиляючись до згоди з польськими панами. За таємні зносини з шляхтою Лобода був скараний козаками влітку 1596 р. в таборі повстанців на Солониці.

[16] *...в Буджанской степи.*— Буджацький степ, приморська частина Бессарабії, територія між нижньою течією Південного Бугу і гирлом Дунаю.

[17] *...из них Маковеи были...*— Під керівництвом Маккавеїв розпочалась визвольна війна іудеїв проти Сірії (166—164 рр. до н. е.), яка закінчилась перемогою повстанців і відновленням самостійного Іудейського царства.

[18] *...как Елисею, подвода...*— Єлисей — один з біблійних пророків, з ім'ям якого пов'язано багато «чудес».

[19] *В назидок панству...*— Тут, очевидно, друкарська помилка, але виправити її за відсутністю автографа неможливо. Мабуть, треба: В іноземних панствах (тобто царствах).

[20] *Брестський собор* — з'їзд православного і католицького духовенства у м. Бресті (жовтень 1596 р.), скликаний королем польським Сигізмундом III для об'єднання православної церкви з католицькою. Католицька більшість за підтримкою частини верхівки православних (митрополит М. Рогоза, єпіскопи Потій, Терлецький та інші) ухвалила унію (об'єднання) православної церкви з католицькою (Брестська унія). Унія була засобом окатоличення і ополячення українського народу.

[21] *Святой патриарх, отец наш, благословил нас на иную борьбу...*— анахронізм; мова йде про єрусалимського патріарха Феофана, який приїжджав до Києва 1620 р. Феофан ствердив і благословив братство і його діяльність, скеровану проти окатоличення і ополячення українського народу.

[22] *...заложили мы... братство...*— «Братство, иначе союз православных, группирующийся подле какой-либо церкви. Члены союза

большею частью были горожане, которые вписывались целыми цехами; но сюда же могли принадлежать и люди всевозможных сословий. Старшим же братчиком выбирали обыкновенно кого-либо из более знатных и высокопоставленных лиц, например, К. Острожского. Возникновение братств относится к концу XVI века. Задачи братства — охрана православия и народности, а затем и распространение родного просвещения. Так как в конце XVI века уния получила сильное распространение и большая часть православного духовенства сделалась ее тайными или явными приверженцами, совращая за собою и паству свою, полутемные горожане принуждены были подняться на защиту своей веры от собственных пастырей своих. Силе и энергии этой братской охраны мы и обязаны тем, что, несмотря на невероятные гонения, искра православной веры не погибла в Малороссии» *(Примітка М. Старицького).*

Цю примітку М. Старицький повністю переніс з свого роману «Буря» (див. том 5, кн. 2, стор. 618 нашого видання). Тут теж маємо анахронізм: київське Богоявленське братство утворилося пізніше, 1615 р. Братства на Україні почали виникати ще в XV, а не наприкінці XVI століття, як говорить М. Старицький у примітці.

[23] *...и во Львове, и в Каменце, и в Луцке...* — У Львові братство утворилось 1439 р. і друге — 1544, в Кам'янці-Подільському — 1589 (за іншими відомостями — 1606), у Луцьку — 1617, у Вільно — 1458 р. і т. д. Братства виникали і розвивались у боротьбі українського народу проти окатоличення і полонізації.

[24] *Братський монастир* — монастир на Подолі, виник близько 1615 р., при ньому було засноване Київське Богоявленське братство з школою. 1632 р. ця школа була перетворена в колегіум, а 1701 р.— в Академію.

[25] *...ни Анания, ни Иуды, ни Фомы.*— В «Діяннях апостолів» розповідається, що Ананій продав усе своє майно для допомоги апостолам, але разом з своєю дружиною Сапфірою приховав частину грошей для себе. Апостол Петро викрив ошуканство Ананія і Сапфіри, і вони були покарані наглою смертю. Іуда — один з учнів Христа, що зрадив його; Хома — теж учень Христа — не повірив у його воскресіння, поки не вклав свої пальці в його рани. Отже, імена Ананія, Іуди й Хоми виступають тут символами ошуканства, зради й невіри.

[26] *...круль освободил нас от мыта...* — Король Сигізмунд III (1587—1632) грамотою від 10 травня 1588 р. підтвердив привілеї, надані колишніми литовськими князями і польськими королями київським міщанам на безмитну торгівлю в Литовському князівстві й Польщі.

[27] *...воеводы над нами осмичников поставили...*— Осмичник — митник, урядовець, обов'язком якого було стягнення мита і різних податків. За скаргою київських міщан ця посада була скасована литовським урядом ще 1566 р., функції його передано воєводі, але, мабуть, цього скасування київські воєводи не дуже дотримувались, бо й король польський Владислав IV навіть 1634 року своєю грамотою мусив звільняти киян від залежності осмичникам.

[28] *Сигізмунд-Август* — король польський 1548—1572 рр.

[29] *Такого не слыхал еще никто вовеки.*— В тексті, очевидно, помилка: не сказал.

[30] *...и Тарас, и Наливайко, и Косинский...*— Тарас Федорович (Трясило) — козацький отаман, один з керівників козацько-селянського повстання 1630—1631 рр.; Косинський Криштоп — гетьман

реєстрових козаків, керівник козацько-селянського повстання на Правобережній Україні 1591—1593 рр., загинув у бою під Черкасами влітку 1593 р. Про Наливайка див. прим. 1.

[31] *...не имеем мы теперь своего митрополита...*— 1596 р., під час Брестської унії, київський православний митрополит М. Рогоза приєднався до унії. З того часу аж до 1620 р. православна церква на Україні не мала свого митрополита.

[32] *...Михаил Рогоза, и епископы Поцей, Терлецкий, Балабан...*— Михайло Рогоза (пом. 1599 р.) — з 1589 р. київський митрополит, один з організаторів Брестської унії; православний собор тоді ж, 1596 р., позбавив його митрополичого сану. Потій Іпатій (1541—1613) — єпіскоп володимирський і брестський, а з 1599 р.— уніатський митрополит. Терлецький Кирило (пом. 1607 р.) — єпіскоп луцький і острозький; Терлецький і Потій були палкими захисниками унії. Балабан Гедеон (пом. 1607 р.) — львівський єпіскоп, до 1596 р. схилявся на бік унії, але під час Брестського собору підтримав його православну частину.

[33] *Скарга Петро* (1536—1612) — чернець-єзуїт, релігійний письменник, політичний діяч шляхетської Польщі, один із ініціаторів Брестської унії, фанатичний проповідник католицизму.

[34] *...примаса крулевства...*— Примас — найстарший біскуп.

[35] *...сейм в 1607 году постановил конституцию... о религии грецкой...*— За клопотанням православної шляхти й міщанства, а також під тиском селянсько-козацьких повстань, сейм 1607 р. змушений був прийняти ухвалу, щоб на Україні посади й церковні маєтки роздавались тільки людям православної віри, щоб православним було дозволено вільну відправу релігійних обрядів. Сейм 1609 р. підтвердив цю ухвалу, разом з тим під загрозою штрафу в 10 000 злотих заборонив уніатам утискати православних, а православним — уніатів. Але польська шляхта, католицьке й уніатське духовенство не зважали на ці ухвали.

[36] *Veto.*— За конституцією Речі Посполитої, кожна постанова сейму мала бути ухвалена тільки одноголосно. Шляхта користувалася liberum veto — правом заборони, за яким голос одного депутата міг зірвати ухвалу сейму.

[37] *Ставропігіальне братство.*— Братства на Україні користувалися правом ставропігії, тобто безпосередньої підлеглості царгородському патріархові, а не місцевому митрополитові чи єпіскопам. Незалежність братства від київського митрополита, уніата Іпатія Потія, уможливила боротьбу проти окатоличення і полонізації українського народу.

[38] *Мотроновський монастир* — Мотронинський монастир поблизу Чигирина, в Мотронинському лісі. Заснований 1568 р., він був одним з центрів антиуніатського руху на Україні в XVII—XVIII ст.

[39] *...недавний приятель Иван Деркач.*— Недогляд автора: раніше Деркач названий Грицьком.

[40] *Не Щука ли Иван?* — Недогляд автора: раніше Щука названий Василем.

БЕЗБАТЧЕНКО

Над повістю «Байстря» М. Старицький, як про це довідуємось з його листів до І. Франка, працював у першій половині 1902 року, але вона так і залишилась незакінченою. Повість вперше надрукована

1908 року під назвою «Безбатченко» в альманасі «Нова рада», підготовку до видання якого М. Старицький розпочав 1903 року. Зміна назви повісті зроблена, мабуть, редакторами альманаху. До тексту додано «Схему другої частини повісті»,— це, власне, докладний план дальших розділів твору, складений самим письменником.

СХЕМА ДРУГОЇ ЧАСТИНИ ПОВІСТІ «БЕЗБАТЧЕНКО»

XI

Другого дня прийшов до Антона незаможний чорнявий хазяїн, що був на хрестинах,— Валент Любайстер; він не попав до старшини на раду. Антін освідомив його про тамошні супереки й розмови, де виявилось, що старшина, злигавшись з шинкарем та з кількома багатирями, заміряється захопить у посесію Кордишівку і всіх селян в лещата взяти... Обурений Валент випитує хитро, на який бік стане Антін. Той заявля, що за голоту, звичайно, але на прохання чорнявого стать на чолі до їхнього гурту поки що не дає повної згоди, маючи на думці Дубинку, а радить освідомить без шелесту голоту про навислу біду, скупчитись, з'єднатись на супротивців, щоб у слушний час дать старшині добру одсіч... а всім пак стать одностайно на тім, аби цілим гуртом селян взять Кордишівку в посесію, й тільки-но саму Кордишівку, без фольварку Дубинки... для полегкості, бо тамта й не з руки! — підкреслює Антін. Чорнявий переказує, що Степанида вже насталила язика і біга од хати до хати... Вона на старшину полум'ям дише. Антін ухваля, що в такім ділі язиката баба перва річ: шепітнуть їй треба, що старшина заміряє общеськими грішми заплатить панові рату, а то ще гада́ потрусить на сю справу й магазин. Так добре б його обрезівувати! Тим часом посуха тягнеться, і поле аж почорніло. (Картина). Голод встає страховищем. Засумував Антін; не то, що прикупити худоби, а й цю прохарчувати несила... Треба збутись, а ціну — за одну шкуру дають, та й годі! Які гроші були — розтринькав намарне, а тепер і до гуртової посесії дастьбі снаги... От тільки ще Дубинка і тішить мрію, та й то щось батько похиливсь, а коли зайшла річ про Докію, як про панську дочку, то він махнув рукою й замовк. А дідич все не їде. Загальна туга гнітить і Антона. Дома теж змінились відносини: хоч клятьба Докії й задовольнила була Антона, але він все ж, а найпаче після останньої розмови з батьком, почував якесь в серце зневір'я і ясного радісного настрою рішивсь. Докія тепер геть-то чужалася чоловіка, більше боялась його, а за знасилля моральне ховала невгасиму образу. Взагалі ж і від біди і від клятьби почувала себе безнадійно нещасною. До того і Хвеська мала їх покинути: лишній рот заважав видимо сім'ї. Хвеська сама теє бачила, просилась одійти; але Докія не пускала. Антін бодай і промовчав, а жінці таки буркнув, що задля Оришки їдної накладно годувати. Сином він уже менше тішився і дорікав не раз, що той миршавіє, а Орися красується, бо мало упада коло хлопця мати.

— Та́ он — як не лусне, а це худе, заморене, квилить...

— Молоко у мене не гарне...

— Їж більше!

— А чого?!

До Орисі став байдужим і часом здратованим: що коли не зайде, то все вона лопа та лопа. Раз він застав, що Орися їсть мамалигу. Він вихопив грубо у неї миску й ложку... Орися в сльози...

— Цить мені! — тупнув ногою і до жінки: — Їж мені! На моїх очах їж!

Баба заходила зрідка. Після спаса негадано зайшла до Хрущів Степанида; перепросилась недбало, весело і освідомила, що вчора старшина збирав уже хазяїв, і багатирі, поєднавшись, уклали — послать батюшку до Києва, щоб покінчив з паном там і не допустив би овсім сюди. Ця звістка збентежила Антона, і він поєднавсь з Степанидою на боротьбу з старшиною — за голоту, супроти багатирів.

XII

Нарешті приїхав пан, та й то аж ік Семену; про се прибігла оповістить увечері знов Степанида і дала ще подробиці, що пан забирається аж у Сибір і присоглаша туди з собою і челядь — кухаря, машталіра і господиню, а двір кида на батюшку. Ця звістка скаламутила Докію, аж постерегли її розпач другі. По виступу Степаниди Антін велить жінці зараз іти до пана. Зблідла Докія відмовля, що поки за Кордишівку пан не погодиться з селянами, доти про Дубинку і розмовлять не захоче...

— Знов уникаєш? Знов крутиш?

Докія доводить, що вона ладна хоч зараз вчинить його волю, але спочатку тра присогласити громаду, щоб клопоталася лише про Кордишівку, а втім, як знаєте! Жінка таки переконала чоловіка. Другого дня рано вбігає Валент і оповіща, що багатирі й старшина зібрались оце у волості. Антін мерщій туди і посила своїх скликать і наставлять голоту до супротивенства... А в волості тим часом доводить батюшка, що пан не хоче розмовляти про посесорство селян, потребує застави, переміни хліборобства на плодозмінне, забороня ділити поля. Всі засмучені. Старшина — про общеський капітал для обезпеки... а то й про магазинний запасний хліб. Батюшка теж обіця дещо... Писар поясня, що намагання пана про плодозмінне хліборобство — їм на руку ковінька, бо всякий непорядок і нелад можна буде опричинити тією зміною. Знову розвіялась у порадників хмурість і підживилась надія... А тут нараз вломилась у волость юрба голоти і зчинила бурю... На чолі Антін і Степанида. Громада править, що цілим гуртом має брать Кордишівку, а жмикрутам не дасться в руки... Потребує ревізії общеських сум і магазину, доріка за мошенства й злодійства старшини й писаря та й батюшці дякує... Старшина спочатку отетерів, а потім погрозами дума спинить бунт, навіть пробує заарештувать Степаниду й Антона; відбитий напад, начальство навтіки... Юрба вибира Антона йти і клопотатись за спільний інтерес у пана.

XIII

Вернувшись, Антін виряджа зараз до пана Докію... Ні на кого Марка покинуть: послала Хвеську по бабу.

— Що ти мені крутні крутиш? Хіба Хвеська не могла догледіти Марка?

— Бабуня краще.

— Ба! Щоб було бавить тамту!

Постеріга щось непевне; але тра йому хапатись до пана за справу про громадську посесію. Докія зауважа, що воно краще перше вияснити пану селянський інтерес, а потім, помітивши панські думки, закинути й про Дубинку. Справедливе слово Докії поділяло було на Антона, але він уже зневіряв жінці, згадуючи її зрікання, і постеріг, що вона хоче його й на сей раз ошукати. Для того рішуче й додав:

— Ні, підемо разом до двору, хоч ти й пізніше станеш на очі, але разом! — і звелів жінці у найкращу одежу прибратись.

Та, було, відповіла, що у будень не личить, бо глузуватиме й пан, але Антін намігся:

— Най бачить пан, що ми не злидні і що тобі у чоловіка добре жити...

Тебе, мовляв, пан узяв за годованку та й кинув на безбаш, аж у шинкарів опинилась з прибутком. Та хіба ж пан тому причиною? Їх випхнуло з двору лихо якесь. Нарешті пішли. Вступили в прихожу, Докія не при собі, мов у пропасниці. Антін підсипає гостро. Проходить якийсь пан. Кличуть Антона до дідича. Спогади і замерлі чутива прокидаються у серці Докії. Пан заявляє Антонові, що майже скінчив за Кордишівку з сахарнею, що як би йому не бажалося дать користь і селянам, але, крім сварки та бійки, з їхньої посесії не вийшло б нічого, та й певної рати з обезпекою їм дать не спроміжно, а позиватись з своїми селянами він не хоче... «Але без землі ми, пане, пропащі!..» — «Що ж, своя шкура у кожного більше болить, а у мене тепер скрут... Поки була змога — ділився, і претензії на мене мати ніхто не може: за стільки літ могли зберегти копійку. Я віддаю Кордишівку на шість літ, а там, коли бог визволить, поверну назад і з вами погоджусь знову, а коли ні,— то мушу маєток продати. От тоді не прогавте — і банк вам дасть запомогу, а я даю слово, що перевагу над всіма купцями маєте ви...» Антін дякує й заявля панові, що до його милості прийшла ще й жінка. «А що? Поклич її!» Входить Докія, бліда, збентежена, ледве переводе дух... «Дока? Ти?! Його жінка?!» — остовпів пан. Докія то полотніє, то шаріє... Вона стоїть у паничівськім бувшім покої... Підходить до руки, очі повні сліз... Антін теж оголомшений... «Як же то? — дивує пан.— Без мого відома? Ледве приїхав, зараз про тебе; але мені нічого певного не сказали, а тут оці справи... Як же це? Я б тобі дав хоч віно... Я тебе хотів конечне брати з собою... І син турбується все про тебе, а ти поквапилась... Закохалась би так? Занадто щаслива?!» Докія заридала... «Не годиться тобі, жінко, перед паном добродієм плакати: подумають, що нещасна... А ти йшла великою охотою... Я її від шинкарів узяв з дитиною!» — «А!! — простогнав пан.— Он воно що! То-то... тепер ясно!» — «Коли ваша милость жалієте, що без посагу... то от... віддайте в посесію нам Дубинку... ми ті ж самі гроші заплатимо».— «Шкода, що я вчора не знав,— замислився пан,— а тепер навряд чи одпусте сахарня Дубинку; там саме буряковий грунт. Проте поклопочу... поклопочу... на скільки сили... Приходь-но завтра, Доко!..» Темний як хмара вийшов від пана Антін: «Затнулась учора... Панська... а ще дитиною присягалась!»

XIV

Хмурий як ніч вернувся Антін і ні слова більше не сказав жінці; Докія теж не насмілилась і пари з вуст пустити: оправдуватись вона не мала чим і сподівалась кари... Вона спочувала себе мов злочинець, якому об'явлено смертельний вирок... Вона була заїкнулась за обід, так чоловік гримнув «годі!». Орися увійшла з сіней в хату, та, побачивши тата таким страшним, зупинилась на порозі, розчинивши двері. Антін як не крикне: «Ти ще мені, панський вибрудку, холодитимеш хату! Геть собі!» Докія годувала Марка і на крик поклала його хутко в колиску та й кинулась до Орисі. Дитина заверещала... Антін знову обуривсь: «Кинь мені байстря, а годуй дитину!» Далі зліг головою на стіл, задумався: «Жінка все брехала; видимо, це панова, а найшвидче паничівська дитина, і жадного гвалту не коїлось... Але як же батько весільний? Теж збрехав?.. Пан би своєї дитини так на безбаш не кинув та й не зводив би брата з сестрою!... А пан потура; хотів везти синові домашню повію... Чи щиро він хоче Дубинкою нагородити, чи вирве? Навряд! Та от завтра». Незабаром він вийшов з хати: радиться з своїми, що діяти? А Докія, як вийшов хазяїн, сіла тумою та й просиділа аж до самого вечора; ні до роботи, ні навіть до Орисі не зняли її ноги. Серце тільки боліло і пречувало, що над її донькою збирається лихо. Увечері з великим страхом увела в хату Хвеська дитину... Мати кинулась нарешті до неї, притиснула до лона і облила слізьми. Тепер тільки проснулись у неї думки і опалили мозок вогнем: «Що вона з собою і з нею зробила? Все похватом, з одчаю, увірувала, що мертве, що в Антона добряче та лагідне серце, що люди не такі злі... Ой, заїли вони вже її вік і заїдять вік Орисі... А той, любий... той її пам'ятає й коха». І тут у неї роз'ятрилась рана, незагійна, незалічима! «Ой, гвалт! Куди нам тепер?» — голосить над заснулою донькою мати. Надходить Антін, застає голосіння... Знову скипів... «Щоб не спало тут у ванькирі тамте!.. Ще видере очі дитині... Чуєш? Геть його звідсіль, притьмом, а то я сам викину!» — «Краще вже разом зі мною!» — «Не вчи: прийде час!» Мати винесла Орисю в хижу і сама лягла там... Перед світом знов її грубо кличе Антін і пха в плече до сина... Нарешті ранком він вибрався в Степанівку до нового посесора ублагать його, аби одсахнувся від Кордишівки, бо посесія обездолить село... Жінці наказує йти до пана... Але Антін не витримав свого заміру: занадто роздратований, він почина прямо з погроз; посесор його проганя геть і похваляється закувати у дибу. Лютий-прелютий вертається Антік додому; застає бабу, а Докії нема... Баба доріка, що він збожеволів виганять дитину у нетоплену пустку, що краще вона Докію з сиріткою візьме до себе. Антін одповіда гостро. Баба пішла. Його починає мучити до всього і рвія: «Де запропастилась Докія, чого не відпуска її пан?» Нарешті повертається жінка, бліда, заплакана, ледве стоїть на ногах. «Ну?» — «Дубинки... несила. Сахарня не хоче... Пан уже підписали... А ось мені на поміч!!» І вона подала чоловіку дві сотенних. «Подавись своєю заробітньою платою, панська помийнице!» — і кинув бумажки їй прямо межи очі... «За віщо?» — звонтпила. «Геть, огидо!» — штовхнув він її, аж упала на лаву і стукнулась головою об стіну...

XV

Антін не вертався додому. Довго лежала на лаві Докія і все думала, що світ їй зав'язано, що один кінець. Без неї і дітям буде краще: до сиріт люди добріші. Тиша і сум... Дитина заквилила... Схопилась годувати, а уже ось вечір. Жах опанував: де Орися? Може, запакували?.. Шука, розпитує; бачили з Хвеською, що побігла на ставок по ряску... Заходить до баби, молить, аби прийшла на ніч. Чоловік озвірився. Баба чуло розпитує. Помалу-малу Докія відкрива своє минуле і оправдовується, яку мала причину од чоловіка таїти... Кілька день баба сидить у Хрущів, про Антона і чутки нема. Докія ще раз нишком заскочила попрощатись до пана, але бабі про те не призналась. Забігла Степанида і переказала, що, либонь, чи не подавсь Антін на залізницю... Що голота без нього не зна, що чинити, що багатирі мостяться до посесора і деякі кавалки дальні взяли за третій сніп. Голоті теж щось обіцяють, добрі зарібки на сахарні, проте голота сумує і п'є. Порада з бабою: «Що його чинити. Хазяйство кинуте напропале... корова згинула... та незабаром і вся худоба погине... Зима йде, а ні соломини! Хоч би за шкуру продати!» Баба потіша, що не здурів же чоловік — вернеться. Дурниця загоїться... А може, пан щороку даватиме поміч, то і з Орисею оговтається і т. д. Докія мовчить, не доймає віри, а в душі дума: одведи господи, щоб він знову їй став чоловіком... Просто кинусь у ополонку, та й уже!.. Тут тепер для Докії була темна ніч, і коли вона часом чого жахалася, то іменно приходу Антона, мов з'явища якогось страшидла. Раз баба пішла на добу до себе зробить розпорядки, як уже Докія отишилась, коли це сусіль у хату Антін, та ще й з приятелем, запеклим Охрімом... І обоє під доброю чаркою. Антін справді подавсь був на залізницю і здибавсь з давнім приятелем Охрімом. Сварка з-за Докії тепера втратила силу: вони знов побратались за чаркою. Охрім був розбещений, не упадливий до роботи, для того-то він і викохав у себе дух презирства до сталої праці і до сучасних порядків *. Став він і Антонові вбивати у голову, що чесним трудом між розбійниками не проживеш: кругом — розбій, так коли сам не станеш гвалтовником — задавлять! Як увійшли, застали: мати бавиться з Орисею, а Марко замурзаний по шию лежить на ліжку. Антін ішов розчулений і зразу обурився. Докія схопила Орисю й винесла в сіни. «Знов тут? — шипить Антін.— І вистроєна, як князівна... а до того... мого... і підійти гидко?! Коли застану ще мою дитину неохайною, голодною, змарнілою, то я тамту, бахурнятську, задавлю власними руками!» Антін з презирством і грубою неповагою відноситься до жінки... Тільки видко, що умисно, з принукою, а в серці його кипить ще старе почування... А Охрім надзвичайно, але разом уїдно ввічливий. Антін в розмові закида, що тепера буде за звичку з повіями бавитись... Оправдовує слова Охріма і про Докію, і взагалі про продажниць... Нарешті узиває себе дурнем і править у жінки сто карбованців із її зарібка, опричинює тим, що й він же своїми зарібками ділився і содержував чужий ще рот. Докія спочатку, як провинниця, зносить образи і затаює мовчки їх в серці... Нарешті прорипається і доріка

---

* Слів *і до сучасних порядків* нема в першодруку.. Додано за машинописною копією.

з самоповагою, гірко, що він знав, яку брав, що при других, при гвалтовнику з розбишацьким замахом гріх паскудити свою жінку, за яку богові присягавсь... та чесніше вигнати її геть, та й уже! «Що? Поговори! Знав, кажеш, яку брав? Брешеш, повіє, не знав!.. Тепер тільки довідався, що панська помийниця! Гроші подавай! Поденну свою плату!» Бліда як стіна, аж труситься Докія, а не плаче, ложить на стіл сто карбованців і виходить з хати. «Ха-ха!» — регочуться обидва... Охрім заміча, що Антін уже занадто. Але той крізь губи: «Спротивила!» — і мерщій вийшли: Охрім до шинку, а Антін за паспортом в волость. Старшина: «А! прийшла коза до воза!» Погрожує, бажає помститись... Антін теж не мовчить... Старшина: «Захурчиш — не то у тюрму, а і в Сибір! Якби не ти, посесія б наша була, а через тебе люд пропада... Так приговора живо спорудимо!» Писар, проте, шепоче начальству, що краще поки що здихатись такого бунтаря, а потім скрутимо... Антін іде назад до шинку... По дорозі зустріча його Ярина, зачіпа: вона уже вдовіє і нудить світом... Та й то якось повертається. А він як ніч. «Нема кому вас розважити, ой, тота доля людська: не парує, як слід!» Антін у розмові трохи розважився. Ярина кинула, прощаючись: «Заходьте коли!»

XVI

Антона підбива Охрім посунутись з грошима до залізниці і купити посаду, проте Антону шкода ще зацурать навіки Докію і Кордишівку: дуже вони врослись йому в душу... Охрім доводить, що з посесором жодного пуття не буде — боротись з ним можна хіба ножем, бо й од вогню себе застрахує, а про Докію насміхається, що змарніла і, певне, за паничем гине. «Та я не про неї!» — «А, хіба про Ярину? Так цього товару скілько хоч... а найкраще — вибирай добрий, свіжий, не залежаний»,— нарешті таки збив і засміяв побратима. Так що Антін і не зайшов додому, а переказав жінці через Охріма, щоб доглядала худоби і сина, бо він іде на заробітки, а прохарчуватись вона зможе й сама, тільки зайві роти най вижене, тобто Хвеську і Орисю. Останню й Охрім радить віддати до баби... «Перекажіть йому, що коли я віддам на люди Орисю, то піду сама під три чорти... Так хай уже за сина сам дба!» Хвеська і сама тепер, бачачи неспроможність Хрущів, відпросилась знов до Степаниди. Жалібне прощавання... Обіця забігати хоч нишком. Баба, бачачи безголов'я Докії, перейшла знову до неї... Так і потяглись в смутній самотині дні. Зрідка на хвилину забігала Хвеська з гостинцем, звісно, краденим. Тепер громада, будучи в скруті, звертала вину на Антона, і ворогів у його більшає, а до покинутої жінки стали здебільша відноситись ще з напаснішим презирством, мовби помщатись на ній. Антін купив тільки трохи соломи для худоби. За місяць не було її чим годувати. По раді з бабою, думали вже продати, так старшина виручив: забрав усе живе за недоїмки. Антін ані в волость, ані жінці не слав аніже... Залітала про нього стороною чутка недобра, що він по залізницях все пиячить і розпаскудився геть. Забіга й Степанида про це лящати, а далі — про байстря і про Докію, що всьому винна і що розбещений чоловік зацура її геть. Хліба на харч не стало: треба було куповать... Баба допомагала, навіть схованки на труну й похорони пішли на пожиток. Та і Докія збувала дещо, а за сто карбованців вона рішила,

що б не сталось, а їх приховать... Напади селян і баб учащаються. Раз Докія йшла з Орисею, а їй назустріч жінка чорнявого з дитиною — хлопчиком... Той лементує: «Їсти хочу!» А мати йому: «Холера на твою голову!! Де я візьму?» — «А он байстря їсть...» — «Вирви з рук!» Той підбіг і пхнув Орисю, а хліб ухопив... Сценки образ, дорікань і байстрям, і нетямущістю панської підліжниці ублажить пана... Раз, уже напровесні, Орися вбігла в хату з криком та лементом: її відігнала сусідка за те, що стояла край воріт. Докія схопила дитину на руки і в розпачі не знала, куди з нею ховаться. Баба вискочила лаятись, так сусідка так ошпарила бабу, що трохи не кинулась бити... А що Докію й Орисю, то вже так помиями облила, що й годі. Вона ще приклада до Докії свого чоловіка. На крик дехто збігся з людей, і всі за сусідку, і проти Докії, навіть і в хату вривались. Баба заспокоїла нарешті лемент Докії, що піде до старшини, а то хай напише панові: він же чоловік добрий і захистить. Ця думка засіла цвяхом у серці Докії. Вона і перш про це думала. Мерщій іде до писаря. Писар радить, що найперве їй тра взять паспорт і що бодай без чоловіка те трудно, але він може скрутить діло й без його: нужда, мов, голод, треба на заробітки, а чоловік у безвісти... Далі, на його думку, листа не писати, а просто їхать у Сибір, коли є на що, адреса він розвіда у посесора... Докія благає про паспорт, а писар хоче від неї за те ще подяку — «жарко-пламенных объятий»... Та ще страха, що коли вернеться Антін, то буде нещастя... Докія зайнялась мрією, що визволиться з цього пекла на світ, і навколішках молить зглянутись... Писаря немовби зрушило її побивання; він обіцяє поклопотать, але все ж накінці додає, що поміркуйте: не варт дорожитись такою пустяковиною, що чоловік її розкида на бабів всі зарібки, а вона зате ж матиме волю і щастя... Докія вернулась збентеженою додому і застала несподівано чоловіка.

XVII

Чоловік був придзигльований і якось визирав на Охріма. З першого ж слова обернувся з ласкою до жінки. Правда, п'яне, розбещене життя отруїло його душу, але все ж постаті, óбраза Докії не могло воно знищити... а два роки тихого, хорошого щастя поривали серце до раю... Півроку п'яних тепер йому здавалися чадом. Синок теж розманіжив йому почуття, і недавнє минуле повіяло на нього теплим подихом. Баба, постерігши благий настрій онука, сказала кілька жалібних слів, з покликом до бога, але не уїдала і вийшла тихо з двору. Докія мало не впала від несподіванки і страху, глянувши на Антона; а коли він до неї обернувсь з ласкою, щоб лихе все забути, вона ще більш затрусилася: вернутись до свіжоминулого їй здавалось тепер гіршим за всі катування. Вона і перш ламала свою натуру з подяки, а тепер це почування і добрі вчинки були поквитовані з чохом обрáзами й муками. Вона одсахнулась від пориву на любощі холодним жахом... Антін нахмурився, став розпитувать про хазяйство і на події тільки тяжко зітхав. В його душі прокидалась досада, і в вічі дивилось хмуре, голодне життя... «Чому ж не заборонила худоби? Адже мала гроші?» — «Грошей баба не дали... пішли на харч!» — «Гм! По-старому... Щось не видко, щоб син був на добрих харчах: худе й хирне. Хіба на тамту... так гро-

шей уже нема?» — «У мене ні шеляга...» — «І, крім тієї сотні, нічого?» — «А де б же я взяла?» Замовк і пішов у ванькир одпочити з дороги. Докія сіла, як мара, на лаві... вихор думок... Раптом вбігла з сміхом у хату весела Орися: «А знаєс, мамо, я панське байстря...» — «Цить!» — шепітнула, кинувши у ванькир грізно очима, Докія, але Орися не постерегла. «Я панська, мамо, панська! Паниц мій тато... Мені хлопці казали... і шапки здіймали, бо я панська!» Докія схопилась і затулила рукою їй рот; дитина злякалась і заплакала. «Що ж це ти за правду її б'єш? — схопився Антін.— Ач, як не лусне, панський вибрудок... всі мої достатки, бачу, пішли на байстря!» — «На бога, пане!» — «Геть, осуружна повіє!» Орися, забачивши Антона, закричала несамовито... «Вон її з хати!» — порвався Антін. Докія, закривши собою дитину, ринулась в двері, а Антін пошпурив їй наздогін чоботом межи плечі... А потім потяг до шинку. Докія побігла з Орисею до баби: «Рятуйте, на бога... її, сироту... а я вже... бог вибачить!» Баба розпитує, потіша, що най погляне навкруги, яке горе... Діти мруть як мухи, а матері з розпачем просять навіть бога, щоб прийняв їх швидче до себе... А все ж радить переховати на який час Орисю у баби-повитухи, а самій разом з нею, Мотрею, вернутись до хати, бо як же її кинути?.. А баба не дасть свому онуку знущатись. Хата повитухи була рядком з хатою Степаниди, так що і Хвеська могла доглядати сирітку. А Антона зустріла в шинку більшість голоти прикро, тільки деякі, що думали поживитись,— улесливо. Через зиму средньої заможності люди змінились у бідних, а бідні — у нищих: обірвані, зелені, одутлі... Почалась під весну цинга і на животи слабість. Та й самі хати здебільша були тепера обдерті і світили кроквами, як ребрами... Там уже був і Охрім, що разом з Антоном вернувся. «Ну що, роздобув?» — «Нема, витратила...» — «Тобто не дає, заховала?» — «А чорт її зна...» — «Досадно, а то б зайшли до Ярини...» — «Та на Ярину ще знайдеться...» З спільної балачки виявилось: посесор з осені тільки дурив, а тепер накрутив реманента, машинерію і буде порати всеньку землю, навіть робочих рук йому потрібно буде не дуже... на спочивок лишиться часу доволі... Охрім і Антін прорікають біди і дратують ущипливо, що запряже той цілком у крепацтво, ще й самі простягнете шиї в ярмо. Суперека. Проти таких напасників тра боротись ножем та вогнем. На Антона дехто напада, дорікають і покриткою, і байстрям... Що, мовляв, надіялись та й з'їли дулю... Дорікають і тим, що баламутив усіх дурним словом, а сам і пальцем не кивнув... Других підбурив, а сам укрився плечима. Антін себе обстоює. «Так докажи свою звагу... докажи, та не самим язиком!» — «І докажу!» Другі обстоюють і його, і його думку. А інші — побічники старшини — так і до бійки. Зчиняється гвалт, за яким Антін і Охрім відходять до Ярини. Дорогою Охрім: що справді бідному люду останній скрут, що коли не дать посесору доброї науки, то задавить усіх... Антін мовчить... У Ярини п'є... знервований... Та упада... Охрім відходить... Антін припада з коханням... Ярина рада, але не підпуска до себе Антона, поки не зречеться жінки... Антін, роздратований, відходить... А опівночі сталась на панськім дворі пожежа: всі сараї з машинами і сам тік згоріли; а у старшини — повітка... завчасу тільки похопились там і пригасили... Ранком заарештували Антона... Він не зміг доказати, де пробув ніч, і його відпровадили до тюрми...

XVIII

Пожежа і тюрма Антона хоч і оголомшили Докію, але швидче радістю: вона вже жахалась його, як ката, і, звичайно, легше зітхнула, коли цього ката взяли в диби. Але чи він уже згине навіки і дасть їй волю, чи поверне? Старшина, що заїздив знов цінувати скарб в хаті і пожалував її скриню, тихо додав, щоб зараз випровадила її до баби, щоб тут на очі не висла, казав, що запроторить палія аж у Сахалін, а писар кивав головою, що нема настоящого лиця на шельму, не піймано на гарячому вчинку, може викрутитись. Докія прохає за паспорт; старшина дума, що без согласія чоловіка трудно, а писар навпаки... і натяка, що як піде Докія, то можна буде взяти наділ і садибу... Нарешті обіцяють. Глибока сумна тиша. А Охріма не взяли; він мав приятеля, який показав, де ночував. Тільки після слідства кудись Охрім щез, а за місяць знов появився у Кордишівці і прийшов до Докії з припорукою від чоловіка, що йому конечне, при його пригоді, потрібна сотня, так щоб неодмовно дала, бо людина від скруту може тяжко помститись... Тим паче, що в тюрмі наговорили йому на неї, що це по її доносу взяли його... «Як! Та я й слова не закидала!..» — «Одначе відказали, що чоловіка не було в хаті... а могли ж покрить їдним словом».— «За присягою?» — «За чоловіка не гріх...» Докія про гроші відмовила: «Всі витрачені... Ще старшина приходив цінувати скарб». Охрім натяка, що у неї і зверх сотні приховано... і, як приятель, радить не накликать на себе біди, навіть страща, що Антін конечне повернеться. По виході Охріма Докія, налякана, кинулась в Глинянці. У неї з останньої зустрічі з паном прокинулось минуле і потягло привабами її серце; а потім, після нелюдських вчинків Антона, закралась в серце до його ненависть, а з нею і до всього життя; в останні часи стала опановувать її мрія тікати туди до його, що б не сталося, хоч і пропасти в дорозі, аби Кордишівку і Хруща лишить за спиною... Вона намагалася за той паспорт... Мацала за зашиту в сорочці бумажку, спродувала потай намиста і збирала гроші. Ця думка, ця мрія палила її мозок, відбивала охоту до праці і сп'яняла божевільним захватом. Писар обіцяє виклопотать, але часу нема йому... причини... й найголовніша, що Докія скупиться... В непритомній загарі за паспортом, Докія майже зважується: от коли матиме його в руках... Писар каже, що паспорт готовий: ось! — показує... Докія тоді в сльози, благає... що вона руки на себе здійме! боротьба... На спасення душі молить... і нарешті в розпачі, ламаючи руки, лементує: «Нащо вам така нещасна? Гляньте ж, на мені одні кості» і т. д. «Коли намірились зарізати, то робіть що хочете, тільки дайте моїй дитині рятунок!...» Горе побідило писаря. Він без нагороди дає паспорт... Докія повертається додому, мов стративши від радості розум... Весінній, теплий вечір... Природа пасує до її душевного настрою... Орися знову, після арешту Антона, у матері... Увійшовши, несамовито мати кинулась цілувати доню... і промовляє сонній... які вони будуть щасливі!.. Закінчує молитвою...

XIX

Про паспорт і про свої заміри Докія не призналась бабуні, а нишком почала готуватись в дорогу. Баба їй не раз нагадувала, що пора городину саджати, а в неї все облогом... Докія вибігала з Ори-

сею на город, ніби до роботи, а більше бавилась з дитиною, розмовляла і марила... Звичайно, їй було не до городини... А як тільки баба виходила, то вона хапалась,— то продать все зайве та справити для Орисі кожушанку. Тепера вона тільки й жила далеким, невідомим краєм. Марка вона й не думала брати; до його вона відносилась холодно і майже вороже, вважаючи ту дитину за доказ свого підневольного безчестя і за причину чималих мук своїх і Орисиних... Примовлялась не раз до бабуні, що наколи несподівано її не стане, так щоб доглянули сиріт. Бабуня гримала на такі речі. А Докія оправдовувалась, що Антін, як вернеться, то уб'є її, так і через Охріма переказував, але воля в руках подіяла так на Докію, що вона поздоровшала, погарнішала, і очі її знов заграли якимсь потайним щастям... Зайшов знову до неї Охрім і почав з другого: Антін, мов, навряд чи й вернеться... Так що Докія, певно, буде швидко вдовою... Що вона гаразд зробила, що затаїла гроші і сто й другі.... Докія усміхається від радісної звістки, а Охрім упевнивсь, що гроші суть... Далі він — про красу її і про своє невгомінке серце. І що коли вона послуха його, то він знайде їй такі місця для заробітків... гаразд, що в неї паспорт є... Як громом ударило Докію це слово: ворог, товариш ката, знає про паспорт! І як вона досі була безпечна? Чого ж би писар і старшина таїлися? А вона з своїми зборами барила час... «Ой леле! Завтра або найдалі позавтрьому тікати!» Другого дня вона упакувала все в клуночки, користуючись, що баба по цілих днях копалась на своєму городі і тільки на ніч приходила; напекла на дорогу пиріжків, курку і найняла підводу до залізнодорожної станції, щоб другого дня пізнім вечором вирушить... З бабою увечері і на другий день була ласкава, цілувала їй руки, голубилась, що вона її має за матір, що і Орисю навчить за неї молитись... плакала — їй справді було жаль єдиної баби, яка її і Орисю щиро кохала. Баба теж постерегла щось непевне, так очі ж у Докії світились не зловісним, а ясним вогнем... Рано вернулась з дому бабуня. Докія заходилась мерщій коло печі, щоб швидче зготовить вечерю... поклала бабуню в ванькирі, а Орисю в світлиці, так дівчинка намоглась до бабуні. З нелюдською тривогою, мов злодій на першу крадіжку, жде Докія облягів... Аж ось чує, хтось рипнув сінними дверима, яких вона не засунула. «Певно, підводчик за пакунками»,— подумала й одчинила двері, щоб не впускать його в хату, а самій винести... Але заледве розчинились двері, як на порозі перед нею виринула з темряви постать Антона (місячно в хаті) — оброслий бородою, патлатий, очі червоні, горілкою так і тхне. Крикнула несамовито Докія і мов підкошена сіла — впала на долівку. «А! Злякалась, шельма! Думала, що запакувала мене навіки? Ах ти, потаскуха, повія, панська помийниця! Вставай і подавай мені гроші! Ти ще раз у пана була, заробила... Та й, крім тії сотні, приховано! Ну ж!» — і він штовхнув її закаблуком... З криком упала Докія... Баба вискочила: «Не розбишач, не гвалтуй, каторжний. Я тебе прокляну богом!» — «Га, що мені ваші дурні прокльони.. на свою голову! А от коли жалієте шельму, віддайте гроші, бо уб'ю її на ваших очах».— «Хто в бога вірує! Пробі!» — закричала баба. «А ні з місця! Бо в мене руки розходились! Гетьте в ванькир! Не встрявайте між чоловіком а жінкою!.. Моє право! Мій суд! Ось у неї намисто моє! — зірвав з шиї.— Га! І паспорт взяла? Підводься, гадюко! Подавай мені паспорт і гроші!» — і він ухопив її за косу і поволік до себе. Баба вчепилась йому за руки, так

він так штовхнув її ліктем, що аж шибку головою розбила. «Де ніж?» — крикнула баба... На лемент вибігла Орися... «Ой, не дай мами!» — «А! А байстря ще в моїй хаті? Ось же!» І він ногою так ударив дитину у груди, що та одлетіла аж до мисника і, ударившись потилицею об лаву, розплаталась мовчки мертво... «Ай!» — звонтпила баба і кинулась до Орисі. Цей крик розбуркав Антона; він одпихнув зомлілу жінку і прожогом у двері... Тим паче, що і в сусідній хаті прокинулись... «Убив, убив дитину!» — лементувала баба, але того вже не чув Антін... він подавсь до Ярини. Та його стріла з страхом, спитавши: «З тюрми утік?» — «Ні, на повній волі. Ще й старшину приволочу за поклеп... Тепер заживемо... коли не одіпхнеш... У проклятущої жінки є ще гроші, і я їх видушу... та й на залізниці матиму добре місце... Як лялечку тебе виряджу». Ярина рада, готує вечерю, цілує Антона... Той їй презентує добре намисто і просить, щоб не вигонила з хати, як тоді, у ту страшну ніч... бо він закоханий.. Ярина обійма його... А на ранок Антін заспав, з вечора ж учорашнього рознеслась по селі чутка, що Антін убив дитину, та й до Ярини долинула... Антін кинувсь був тікати; так соцький його потяг до волості.

XX

Переляканий увійшов у волость Антін. Там був і батюшка. «Ну що ж, душогубе? — почав старшина.— Збирайся у далеку дорогу... Ти і село мав за вітром пустити, і розбоєм пішов?» Блідий як крейда Антін: «Не мав і на думці... Господь покарав, п'яний був... Обида накипіла, тільки одіпхнув... По щирості каюсь...» — «Коли по щирості каєшся,— озвався батюшка, — то господь ще може зглянутись, і великий грішник покутою здола запобігти у милосердного ласки...» Антін зрушений. Батюшка вичитує йому його провини, його напасть на безневинну жінку і на безневинніше дівча, яке він завідомо брав під свою опіку. Антін щось бормоче про злих людей, що підбивали... Тут же його весільний батько теж дорікає, що за добро та ласку грабує і його сто карбованців. Старшина: «Марне ваше слово поштиве і батющине святе. Хіба його розпаскуджена душа те почує? Он, злигався з Яриною». Але батюшка сподівається на каяття... і просить, себе ради, не доводить до мирового і не робить поки що общеського приговору на висилку. І батько теж просить, а далі поясня, що дитинка ще жива, але слаба і скалічена. Коли господь зглянеться і вирве її у смерті, то буде чудо, а Докія, боюсь, щоб не збожеволіла. Нарешті старшина дає такий ультиматум: для поквитування недоїмок Антін стає до сахарні рочне. Половину платить до волості, а рештою содержує сім'ю... І що коли хоч раз порушить обітницю чи в платі, чи в звірстві у себе, то знай, що насамперед одшмагаєм, а далі захурчиш аж на Сахалін. Антін і не зайшов до жінки, а сам старшина, одібравши од його паспорт, завіз до сахарні й найняв на рік. А Докія з божевільним поглядом ламала над донькою руки: ні баба, ні знахарка, ні матушка, що навідувала нещасну, не могли її розважити... Орися не вмерла, і ранка на потилиці вигоїлась, і грудям стало легше трохи... Але вона виглядала мандрівничкою на той світ: переляк і нервовий пораз відгукнулись нападами чорної болісті, і ті напади жодним лікам не поступались. Знялась би Докія і на крилах перенесла б свою єдину туди, з цього пекла. Так дитинка була слаба і після нападу нечуственно лежала годин

десять-дванадцять... Чи таку ж можна везти? Її потішали, що два-три місяці напади послабішають, обіцяла навіть матушка привезти настоящого лікаря... Оця остання надія тільки й держала Докію на світі Проте вона видимо стала причинною: то стоїть стовбуром, устромивши кудись каламутний погляд, то затремтить і кинеться, то скрикне і припаде до Орисі, а од Марка одвертається. Все збира гроші і платить за поміч дитині. Тільки сто карбованців не руша. Баба її розважа-потішає, а часом і пригримне: «І чого гинеш?.. На яке щастя ота каліка? Лишній рот і досада...» — «Ой бабуню, жалко! Вся моя радість».— «Коли по правді жалко, то просила б бога, щоб прийняв її, а то — тобі радість, а їй горе».— «А вони ж вилічать, кажуть».— «І вже!..» Докія заливалась слізьми і просила бога, щоб їй самій вкоротив життя. Перелякана баба починає тоді заспокоювати... Орися говорила мамі: «Клясце, мамо, до бозі... Бозя добрий, не лаятиме, не битиме, а тут всі б'ють... Мамо, проси бозю, соб узяв мене».— «А як же ти маму кинеш саму?» — «І маму соб бозі... я плоситиму...» — «Правда, так найкраще... тільки бозя тебе візьме до свого лона, а мене одіпхне, бо я грішна».— «Мамо! Ні! Я плоситиму. Бозя доблий». Пройшов тиждень і другий. Надворі стала пишна весна *(супротивність настрою в хаті а надворі...)*. Орися встала на ніжки і тихенько могла ходити, тільки після нападу і проходу непритомності все вона на силах слабішала... Антін же за сей час і не навертавсь до села. А в суботу другого тижня скортілотаки йому заглянути — не до сім'ї, а до Ярини... Там застав він і Охріма, і це якось його роздратувало... Якимось-то способом він вимантачив жалування місячне уперед і на ці гроші бенкетував у Ярини... Там Ярина і Охрім запевнили, що у Докії, крім ста, ще сотні три заховано, що конечне чоловік має право над жінкою, тільки не калічить і не згладить душі, що похвалки старшини — дурниця і що більшість громади не попустить такого гвалту. Наостанку відбери назад паспорт, вона ним дорожиться... Тільки все це з розумом, а не з запалом. Другого дня Антін зайшов до своєї господи і став знову прохать за гроші, щоб дала на недоїмку... Докія, як божевільна, стоїть над дитиною, руки розставила і шепоче: «Мене вбий!» За гроші відмовила. На щастя, Орися була в непритомності і нікого не бачила, інакше один вид Антона перелякав би її на смерть. «Ну, так слухай же, коли так: паспорта мені зараз верни!» — «Я уже його віддала пану старшині... він мені не потрібний».— «Справлюсь і от ще, щоб мені не було цього випортка в моїй хаті... Навернутись не можна».— «Чим же воно винувато? Вами убите... непритомне, смертельне».— «Дарма! Там уже як хоч, а щоб і не смерділо тут!» — «Та і мене викиньте з хати, бо я ради неї і заміж пішла».— «Гм! Ради неї?— заскреготав Антін і хотів був ударити, та здержавсь.— Так ради неї, суко? Чого ж до мене привела? При чім я тут? Чому паничу не віддала?» — «Чого ти в'яжешся знову до неї? — баба.— Хреста на тобі нема, га?» — «А і правда... Чорт з нею! Опротивіла. А тільки я для тамтеї викопаю краще на городі бурдей».— «Дитину живу в землю?» — «Ні, там буде краще». Баба: «Правда, вільного духу більше, вилічиться».— «Там соломою підмостить»,— озвався. Баба теж озвалась: «Що ж, тепер жарота, там більше повітря». Докія теж згодилась... Надвечір викопана була на городі землянка, з обручів був зроблений дах, добре укритий соломою, і всередині повно соломи. Докія ще й навкруги обіклала соломою, перенесла в це кубельце Орисю і сама переселилась до неї...

XXI

Орися, прокинувшись, була здивована і зачудована новим кубельцем: садочок, і пташки щебечуть, дух гарний. Мама тут... Якого ж їй раю? І вечерять, і обідать приходили бабуся і мама до слабої в гості... Саму не лишали ніколи. Забігала Хвеська, та ще на радість і Рябко причвалав провідати, і йому так подобалось тут, що й не відходив. Тепер все оточило слабеньку люб'язне та ласкаве. Тут викопали поблизу пічку та й варили страву, щоб на очах мати Орисю. Орися, коли їй краще ставало, усміхалась і лепетала, що вона дуже рада, що хвора, бо тепер жалують, не лають, гостинці дають. І справді, навіть Степанида зазирнула з цікавості і принесла слабій бубличка. Дитині трошки ставало лучше, хоч напади і не кидали, та були капельку менші, або хоч і не менші, то не щодня. А в передишці дитина почувала себе на крихотку бадьорнішою. Жорстокість Антона у цім випадку постаткувала слабій: добре повітря і ласки поволі заспокоювали розбиті нерви. Докія почала знову надіятись, що коли чорна болість ослабне, то зараз вирушить. Антін у суботу був знов у Ярини; пропили останні гроші, а за тиждень треба було платить у волость. Старшина пошле в суботу за грошима і довідається, що Антін і їх викрав... Що тоді заспівають в неділю? Ярина научила, що коли жінка спротивиться, то її випхати з хати, а самому одбить скриню й витягти... «От не прийшло в голову! — зрадів.— І випихать її буде не треба... вона раз у раз коло свого байстряти на городі, от тільки баба...» — «А баба щонеділі ходить до церкви у Глинянці».— «Ой, любо! Так чого й журитись!..» — радіють, сміються і п'ють. «Так ти ж у суботу заходь до мене, переночуєш, а коли задзвонять до служби, то й ускочи в хату, засунься й порядкуй: ти ж хазяїн, властитель, і все, що в твоїй хаті, твоє... бодай і жінчине — а твоє!» Тиждень пройшов у Докії благополучно. Забігала Степанида повістить, що Антін тую суботу знов ночував у Ярини, та се навіть радувало Докію... Тільки баба кляла пропащого навіки унука: Охрім і Ярина запакують його. В суботу увечері мати розмовляла з донькою — про зорі, про великий шлях до раю, про ясні оселі... І Орисі так манулось на небо... потім заснула була біля доні і сниться їй сон: приходить буцім дід, сива борода, і рече: «Одійди, я візьму твою дитину»... Мати в ноги... «Не плач: більше не буде сльози — всі виплакала...» Мати одійшла... а дід нахилився і поблагословив доню, і разом весь бурдей і Орися стали такі ясні, мов сонце, і променистою хмаркою знялись угору, змаляючись у зірку... Мати з лементом простягла руки, щоб їй до доньки... Але діда вже не було й сліду, і тільки щось звисока загучало: «У всякого свій час, своя доля». З криком схопилась Докія до доні, а Орися тремтить і шепоче: «Стласно, ой, стласно, мамо!» З нею стався напад, вона затряслась, посиніла і в корчах почала битись. Мати з божевільним криком припала, думала, що конає. Але за годину напад став гинути, і дитина непробудно, нечувственно заснула. Був уже ранок. Докія не спуска ока з Орисі, але та поблідла і спокійно спить, як янголятко... Незчулась мати, як і сонце підбилось, як і баба вийшла сказати, що вона на часину поки піде додому, а хату так кида. Докія нарешті заспокоїлась, що у доні почали червоніти щічки,— а то знати: за три години вона прокинеться... Назбирала дровець і підпалила пічку... та й казанок повісила. А Антін, випивши для зваги, прокрався, скоро баба вийшла з хати (він чекав

на неї під повіткою)... з-за клуні... та в хату: зирк, а скрині нема — в світлиці, ні в ванькирі... він до хижі,— одбив замок, і там катма! Розпач і жах... Що чинити? Тепер одшмагають, засадять... А сором, ганьба! Він біжить несамовито до Докії: «Де скриня?» — «Ай! на бога!» — «Де скриня?» — посинів. «Оцінували...» — «Брешеш! Ти завжди брехала і брешеш, сука, паскуда! Де скриня?» Докія мовчить, стисла зуби, труситься, а очі наливаються крів'ю... «З паничем валялась, а мені присягалась, байстря втелющила?» — «Так, з паничем кохалась, його одного лише в світі любила... Сама себе з того кохання загубила, а з тобою гидувала. Тільки заради Орисі віддалась осоружному, гаспиду, собаці!» — «Так я твою Орисю задавлю...» — «Не дам! Будь ти проклят з своїм щеням... Одступись!» — вона вже не пам'яталась, вихопила для оборони горящу головешку і стала, махаючи нею, нападать, заступаючи бурдей. «Ах ти, гадюка! Так ось же я!» — і він кинувся; але Докія встигла вткнуть йому головнею в зуби. Аж заричав Антін і упав під ноги Докії та й звалив її. Ударив кулаком в груди і вирвав головню з рук. «Ось же твоєму байстряті за тебе поплачу!» — і кинув її прямо в бурдей. Схопилась Докія і пазурями вп'ялась йому в горло, а зубами в щоку, і як він не бив її по лицю, а вона зціпила зуби. Він став її теж за горло душити... Страшна, звіряча боротьба. А бурдей тим часом запаливсь, солома спалахнула... Баба наскочила якраз на те: «Пожежа! Хто в бога вірує!..» — залементувала вона. Цей крик опам'ятав Антона. Він кинув майже мертву Докію і остовпів...

Докія, мов підбита горлиця, схитнулась і мала упасти, але як глянула на веселе, грайливе огнище, мов прочумалась, скрикнула, сплеснула руками і залилась реготом... Баба лементувала, люди збіглись... Антін стояв нерухомо статуєю... Страшний, несамовитий вираз мінився йому на розпачливий жаль... Очі наливались сльозою... А Докія одно — реготалась....

Автограф твору не знайдено. В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР зберігається машинописна копія, зроблена, очевидно, вже десь на початку 1930 років.

Текст повісті подається за першодруком.

[1] *Антін пригорнув її міцно за плечі.*— Цього речення нема в першодруку; додано за машинописною копією.

[2] *...немов з спижу вилитий.*— В першодруку, а також в машинописній копії помилково: «немов з спитну вилитий».

[3] *— А так,— обізвався Антін,— посесором... то має ся розуміти.*— Цього речення нема в першодруку, додано за машинописною копією.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗМІСТ

МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ СТАРИЦКИЙ
Сочинения

Том 7

(На русском и украинском языках)

*

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

*

Редактор *Г. Т. Сингаївська*
Художник *В. І. Смородський*
Художній редактор *М. П. Вуєк*
Технічний редактор *Є. А. Зіскіндер*
Коректори *В. П. Зуб, О. А. Підвишинська*

Виготовлено на Київській фабриці набору
Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі,
Київ, вул. О. Довженка, 5.

Лінотипіст *Н. А. Тарасова*
Верстальник *І. І. Даруга*
Друкарі *О. І. Макаревич, Л. Г. Галамага*
Керівник палітурно-брошурувальних процесів *Є. А. Волкова*

*

Здано на виробництво 26/III 1965 р.
Підписано до друку 26/VI 1965 р.
Формат паперу $84 \times 108^1/_{32}$. Фізичн. друк. арк. 21.
Умовн. друк. арк. 35,28+3 вкл. Обл.-вид. арк. 37,244.
Т. П.—1965—поз. 3.
Ціна 1 крб. 42 коп. Замовлення 212. Тираж 19 000.

1 р. 40 коп.